

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Факультет міжнародних економічних відносин
Факультет суспільних наук

МИКОЛА ВЕГЕШ, НАТАЛІЯ КОНЦУР-КАРАБІНОВИЧ,
ВАСИЛЬ МАРЧУК, МИКОЛА ПАЛІНЧАК

У СОБОРІ СВЯТОГО ЮРА
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Рецензенти:

Ситник Олександр Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, (Мелітополь);

Міщанин Василь Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Ужгородського національного університету
(протокол № 12 від 24 січня 2022 р.)*

Вегеш М.

B26 У соборі Святого Юра: сторінки історії Української Греко-Католицької церкви : монографія / М. Вегеш, Н. Концур-Карабінович, В. Марчук, М. Палінчак. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 750 с.

ISBN 978-966-992-771-2

У монографії висвітлено історичну роль Української Греко-Католицької церкви в суспільному житті України. На маловідомому джерельному матеріалі аналізуються церковно-релігійні трансформації в західному регіоні. Особливу увагу приділено життєдіяльності церковних структур після відновлення незалежної України. Автори простежують основні віхи життя митрополита Андрея Шептицького. Головна увага приділяється з'ясуванню аспектів наукової, освітньої та екуменічної спадщини визначного церковного, культурного і громадсько-політичного діяча України. У монографії також йдеться про взаємовідносини Галицького митрополита з діячами Закарпаття. Зокрема, висвітлюється позиція А. Шептицького стосовно проголошення в березні 1939 р. Карпатської України.

Видання розраховане на широкий читачий загал.

УДК 2-9:273(477+495)

© Микола Вегеш, Наталія Концур-Карабінович,
Василь Марчук, Микола Палінчак, 2022

ISBN 978-966-992-771-2

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. УГКЦ у світлі історіографічного доробку та документів.....	9
РОЗДІЛ 2. Боротьба за збереження національної ідеї як складова діяльності Греко-Католицької церкви.....	35
РОЗДІЛ 3. Роман Шептицький: формування світогляду майбутнього митрополита.....	66
РОЗДІЛ 4. Внесок УГКЦ у консолідацію державно-соборницьких сил (перша третина ХХ ст.).....	123
РОЗДІЛ 5. Митрополит Андрей Шептицький в оцінці сучасників та істориків.....	153
РОЗДІЛ 6. Освітньо-культурна спадщина митрополита Андрея Шептицького.....	173
РОЗДІЛ 7. Екуменізм митрополита Андрея Шептицького.....	202
РОЗДІЛ 8. Августин Волошин: президент, священник, педагог.....	242
РОЗДІЛ 9. Митрополит Андрей Шептицький і Греко-Католицька церква на Закарпатті.....	349
РОЗДІЛ 10. Українська Греко-Католицька церква: від перекручення фактів до правди.....	377
РОЗДІЛ 11. Українська Греко-Католицька церква на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.....	398

ВСТУП

Історію Греко-Католицької церкви неможливо розглядати поза контекстом літопису державності та соборності України ХХ ст. Тим більше, що тисячі її священників і мільйони мирян були не лише об'єктом міжнародної політики, але й суб'єктом етнополітичного, релігійного і духовного розвитку українського народу. Священнослужителі брали участь у передвиборчих мітингах і безпосередньо в діяльності Галицького сейму, були серед засновників та активістів «Просвіти», Наукового товариства ім. Шевченка, «Сільського господаря», «Маслосоюзу» та інших громадських та кооперативних товариств, обиралися до Національної Ради Західно-Української Народної Республіки, служили капеланами в легіоні УСС, Галицькій армії та УПА, сформували релігійне дисидентство в опозиційному русі 40–80-х рр. ХХ ст. Нині УГКЦ є важливим етнокультурним чинником державотворення незалежної України.

Тож вивчення проблеми взаємовідносин державної влади, суспільства і церкви як соціального інституту у минулому столітті викликане низкою причин. По-перше, в останнє десятиріччя в Україні помітно зріс громадський інтерес до релігії як до недостатньо вивченого соціально-культурного феномену. По-друге, зміни у державно-політичному устрої України після 1991 р. істотно вплинули на роль і місце церкви у соціально-політичному і духовному житті суспільства. Більшість релігійних організацій, яким надано статус юридичної особи, уже показали свою здатність доносити до віруючих і невіруючих людей позитивні моральні і культурні цінності, активно сприяти національному відродженню. По-третє, налагодження цивілізованих відносин влади з церквою сприятиме утвердженню справжньої демократії в Україні. Бо і держава, і державно-релігійні структури зацікавлені у конструктивному діалозі та співпраці.

У цьому контексті особливої наукової актуальності набуває повернення історичної правди про суспільну роль Греко-Католицької церкви, її священництва та вірних

РОЗДІЛ 12.	
До питання про підготовку ліквідації радянським тоталітарним режимом Української Греко-Католицької церкви.....	445
РОЗДІЛ 13.	
Львівський псевдособор 1946 року: правда історії й вигадки фальсифікаторів.....	490
РОЗДІЛ 14.	
Єпископ Іван Маргітич.....	547
РОЗДІЛ 15.	
УГКЦ як церковно-релігійна інституція незалежної України.....	585
РОЗДІЛ 16.	
УГКЦ в системі державно-церковних відносин України.....	598
РОЗДІЛ 17.	
Особливості конфесійної ситуації на Закарпатті: історія і сучасність.....	612
ВИСНОВКИ.....	631
Історія Української Греко-Католицької церкви. Вибрана бібліографія.....	635
SUMMARY.....	745

у державно-соборному процесі в Україні, особливо в добу визвольних змагань першої половини ХХ ст., а також повоєнний період зміцнення та краху тоталітарної системи в СРСР–УРСР.

Всебічний аналіз державно-церковних стосунків допоможе зрозуміти й складну ситуацію, що виникла в Українській Православній церкві повоєнного періоду. Вивчення цих неоднозначних процесів сприятимуть й виявленню міжконфесійних непорозумінь у західному регіоні й шляхів їх подолання. Бо для громадянського єднання віруючих потрібна їх добра воля, терпимість один до одного, широкий екуменічний діалог, співучасником якого автори вважають і цю працю. Як бачимо, окрім суто наукового інтересу, актуальність піднятої у роботі проблеми зумовлена також практичними потребами подолання певної міжконфесійної відчуженості, формування громадянського суспільства.

Серед видатних людей попереднього століття важко знайти особу, яка би ще при житті досягла такої величі й любові народу до себе, як митрополит Галицький Андрей Шептицький. Видатний теолог, науковець, просвітник, педагог, політичний діяч, меценат ... Але, необхідно погодитись, що водночас нелегко також знайти людину, на яку було вилито стільки бруду, як на нього. Не хотілося б давати огляд тієї величезної кількості «історичних праць», у яких розвінчувався «український буржуазний націоналіст» і «запроданець», як часто його називали радянські вчені мужі, бо серед них не знайдеться жодної об'єктивної книги чи статті. Правдиві роботи, на жаль, видавалися тільки за кордоном. Проголошення незалежності України, якої так домагався митрополит Андрей, дозволило нам подивитися на цю неординарну і дійсно могутню постать зовсім іншими очима. Різномісна діяльність Андрея Шептицького не втратила своєї актуальності до сьогодні. Витримали випробування часом його наукові, освітянські, просвітицькі ідеї. Їх вивчення і всебічний аналіз необхідні в умовах розбудови незалежної України.

Мета і завдання дослідження обумовлені актуальністю обраної теми, зокрема виявленню причин і наслідків конфесійно-етнічних трансформацій в західноукраїнському регіоні, а також узагальненню суспільної місії Греко-Католицької церкви в державно-соборному процесі України впродовж останнього століття.

Робиться спроба в комплексі висвітлити церковну, наукову, освітню, культурну та громадсько-політичну діяльність Андрея Шептицького на фоні його епохи.

Автори дослідження поставили перед собою такі завдання: проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження; розкрити специфіку конфесійно-етнічних процесів в Австро-Угорщині, характер, механізм і наслідки конфесійно-інституалізаційних трансформацій греко-католицизму в Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.; показати націю- і державотворчу роль Греко-Католицької церкви в розбудові Західно-Української Народної Республіки; участь її діячів у діяльності Української Національної Ради і Державного секретаріату, місцевих органів самоврядування, службі польовими капеланами у Галицькій армії; підтвердити спрямованість етнічно-конфесійної політики влади Другої Речі Посполитої на західноукраїнських землях у 1918–1939 рр.; визначити зміст і характер дискусій в середовищі єпископату щодо державно-політичних орієнтацій Церкви у міжвоєнний період; показати спроби станіславського єпископа Г. Хомишина нормалізувати українсько-польські стосунки, що викликало спротив більшості націонал-демократичних сил; з'ясувати зміст і характер конфесійно-інституалізаційної політики гітлерівців на території Генеральної губернії; показати екуменічні наслідки рішень Львівського «собору» 1946 р., який зніщював етноконфесійні трансформації греко-католиків західного регіону в умовах підпілля 40–80 рр. ХХ ст.; проаналізувати політику УГКЦ у вирішенні соціальних і національно-культурних проблем народу, збереженні його історичної пам'яті, формуванні системи морально-етичних цінностей; з'ясувати роль та місце УГКЦ у подоланні міждержавного протистояння у Центрально-Східній Європі, гармонізації міжнаціональних стосунків на сучасному етапі українського державотворення; проаналізувати документальні матеріали, у яких йдеться про різноманітну і багатогранну діяльність Галицького митрополита (Пастирські послання, меморандуми, листування, збірники документів тощо); дати об'єктивну оцінку спогадам очевидців і науковим публікаціям українських та зарубіжних дослідників про митрополита Андрея Шептицького; простежити життєвий шлях

визначного релігійного і громадсько-політичного діяча кінця ХІХ – першої половини ХХ століття на фоні загальної характеристики епохи, у якій він творив; висвітлити діяльність Андрея Шептицького в галузі освіти і культури, піднесення духовного рівня українців; зробити аналіз основних теологічних праць митрополита, прослідкувавши еволюцію його екуменічних поглядів, довести, що екуменізм Шептицького не обмежувався лише теоретичними концепціями, але й був спрямований на досягнення конкретних результатів; з'ясувати мотивацію ставлення Андрея Шептицького до різноманітних політичних режимів, які впродовж його пастирської діяльності змінювалися на західноукраїнських землях (австрійського, польського, радянського, нацистського); акцентувати на особливостях релігійної ситуації в Закарпатті (Підкарпатська Русь – Карпатська Україна) упродовж міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.) та висвітлити позицію митрополита; провести паралелі між епохою, у якій жив і творив Андрей Шептицький, та сучасним станом конфесійної ситуації у Закарпатській області України.

РОЗДІЛ 1. УГКЦ У СВІТЛІ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ДОРОБКУ ТА ДОКУМЕНТІВ

В історичному розвитку людської спільноти релігія завжди була важливим чинником впливу на етнос і суспільство, виявляла здатність прискорювати або гальмувати етнонаціональні процеси залежно від того, наскільки її конфесійна спрямованість співпадала з інтересами нації. Релігійно-церковне життя в Україні перебувало теж під постійним впливом політичних і етнонаціональних чинників¹.

Розглядаючи роль релігії в українському етногенезі, слід насамперед відзначити, що значна частина богословів вважають релігію основною ознакою етносу, «яка забезпечує народам самобутній етнонаціональний та етнокультурний розвиток. Одна етнічна спільнота відрізняється від іншої, передусім конфесійною належністю»².

Чимало вчених-етнологів світу сходяться на тому, що релігія – стійка ознака етносу³. Зауважимо, що ототожнення понять етносу і конфесійної приналежності, зокрема в Росії, було більш правомірним, ніж в Україні, яка ніколи не була моноконфесійною. Наслідки цього призвели до гострих міжконфесійних конфліктів, особливо в періоди відродження і становлення державності.

Власне сама церковна догматика не має етнонаціонального забарвлення. Отже, стверджує Олексій Шуба, «етнонаціональна специфіка релігії найбільшою мірою проявляється у культовій сфері. Якраз на релігійному культі,

¹ Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богданна, 1997. С. 10; Сергійчук В. Нескорена Церква. Київ : Дніпро, 2001. С. 4–40.

² Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ : Криниця, 1999. С. 21.

³ Бочковський О. Вступ до націології. *Генега*. 1996. № 1(4). С. 90.

на відміну від інших елементів релігійного комплексу, відбиток етнічних ознак є найпомітнішим. Одні й ті ж культові дії чи обряди, залежно від менталітету народу, можуть набувати різних відтінків. Особливості національної культури, традицій, фольклорних надбань накладають на релігійний культ свій відбиток»¹.

Успіхи християнізації України-Русі, опанування нею народного життя, релігійного світогляду Михайло Грушевський обґрунтував насамперед тим, що православна церковність наповнювалася етнонаціональним змістом, ширилася і наближалася до потреб, особливо селянства².

У своїй тисячолітній історії Україна неодноразово втрачала незалежність. Сусідні імперії, насамперед Російська, поширюючи свої володіння за рахунок України, перш за все намагалися ліквідувати етнонаціональні риси Української Церкви. Цей процес на зламі XVII–XVIII ст. ініціював імператор Петро Перший, що тривав фактично до наших днів. Слід відзначити, що у поліетнічній і поліконфесійній Романівській імперії православ'я було державним, і Церква обслуговувала імперську владу³. Після того, як 1686 р. Київська митрополія була підпорядкована Московському патріархату, розпочався процес ліквідації національних релігійно-церковних особливостей Наддніпрянщини, приєднаної до Російської імперії. Він стосувався обрядів і традицій Церкви, які склалися протягом віків у її діяльності, богослужбній практиці, релігійно-побутовій сфері. З міркувань загальнодержавних інтересів «національно-церковна специфіка саме України стала об'єктом хворобливо-непримиренного реагування не лише церковних властей, а й держави, набуваючи в багатьох випадках політичного забарвлення»⁴. Особливу активність проявляв Московський патріархат, використовуючи заходи для уніфікації Церкви, ліквідації її самобутності⁵.

¹ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ : Криниця, 1999. С. 27.

² Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта, 1992. С. 50–52.

³ Бердяев М. Судьба России. Москва, 1990. С. 7.

⁴ Історія релігії в Україні / за ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. Київ : Знання, 1999. С. 223.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів, 1991. С. 211.

В умовах наступів московського православ'я і польського латинського католицизму Київська Церква бачила рятунок етнонаціональної і релігійної ідентичності у союзі з Римом. До цього її спонукало й геополітичне становище між Сходом і цивілізованим Заходом та між католицьким Заходом і східним мусульманством, одвічне тяжіння до Вселенської Церкви в особі Апостольського Престолу. Берестейська унія Київської Церкви з Римом позначила новий період у релігійному житті українства. Утворена Українська Греко-Католицька церква у формі західної католицької зберігала свою етнонаціональну окремішність, насамперед обряд, мову, традиції, а головне – свою незалежність від Москви і Варшави, що забезпечило її плідне трьохвікове існування⁶.

Отже, русифікація царської Росії та цезаропапізм її православної церкви, яка претендувала на роль «третього Риму», політика колонізації окупованих українських земель Польщею та прагнення латинської церкви покатоличити їх населення, – зазнали поразки на українській етнічній території, де вірні почали усвідомлювати свою етнонаціональну ідентичність вже не через православ'я, а через греко-католицизм. Після Берестейської унії взаємозв'язок етносу і релігії набув нового змісту⁷.

Водночас чимало вчених істориків і богословів стверджують, що унія «спричинила глибоку релігійну кризу, яка вийшла за межі XVI ст., гостро позначилася на всій історії українського народу, викликала довготривалі церковні й національні конфлікти»⁸.

Національні риси релігії формуються в результаті взаємовпливу конкретних умов життя народів, їх національної духовності. Сучасні дослідники А. Колодний, П. Яроцький, О. Реєнт, О. Лисенко, О. Шуба, С. Головащенко, І. Паславський стверджують: релігійність кожного народу є своєрідною, бо має свої специфічні форми вияву, які є надбанням етносу в його історичній генезі. Релігійний чинник часто був визначальним у процесі

⁶ Головащенко С. Історія християнства. Київ : Либідь, 1999. С. 251.

⁷ Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богданна, 1997. С. 13.

⁸ Історія релігії в Україні / за ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. Київ : Знання, 1999. С. 617.

етноутворення і етноінтеграції, хоча для України характерні певні особливості внаслідок її поліконфесійності, коли пріоритетною була національна ідея.

Звернемо увагу на концепцію з цієї проблеми Руської Православної Церкви, яка й сьогодні посідає вагомe місце серед конфесій України. Богослови РПЦ стверджують, що релігія є основною і найголовнішою ознакою, яка визначає сутність етносу і забезпечує нації самотутній етнокультурний розвиток. Отже, одна етнічна спільнота відрізняється від іншої, насамперед, конфесійною належністю, тобто релігійний чинник повністю отожднюється з національним¹.

Відзначимо, що в Україні, незважаючи на бездержавне існування й панування іноземних режимів, ідеї тотожності релігійної і національної належності були слабкішими, оскільки вона не була моноконфесійною. На Наддніпрянщині, зокрема, існували думки про неприйнятність зазначеної вище великоруської ідеї для української національної справи, внаслідок того, що вона зміцнювала панування російського самодержавства. М. Драгоманов категорично наголошував, що «ідентифікація якої б то не було національності з релігією є абсурд принциповий і практичний»².

Водночас, на наш погляд, було б великою помилкою ігнорувати релігію як одну із важливих атрибутних ознак нації. Отже, слід погодитися з вченими, які вважають релігію невід'ємним елементом ознаки етносу. «Соціум стає етносом, – наголосує сучасний український науковець Е. Геллер, – якщо інтегрується на основі таких чинників, як ... мова, звичаї, фольклор, релігія»³. Такої ж думки дотримується етнолог О. Бочковський⁴. Попри вікову бездержавність, національне, культурне та духовне нищення з боку царського, згодом комуністичного режимів, українська нація виявила унікальну здатність зберегти етнічну ідентичність.

¹ Шуба О. Релігія в етнопонаціональному розвитку України. Київ : Криниця, 1999. С. 21.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Літературно-публіцистичні праці*; у 2-х томах. Т. 1. Київ, 1970. С. 360.

³ Геллер Е. Нація-етнос. *Мала енциклопедія етнології та етнодержавознавства*. Київ : Генеза ; Довіра, 1996. С. 124.

⁴ Бочковський О. Вступ до етнології. *Генеза*. 1996. № 1(4). С. 90.

Дещо під іншим кутом розглядав співвідношення релігійного і національного чинників у розвитку українського етносу А. Колодний, зазначаючи, що релігія і нація як безумовно важливі суспільні феномени, не відіграють «визначальної ролі в процесі розвитку етнічних спільнот, національної самосвідомості». Водночас наголошено, що, залежно від конкретно-історичних умов, релігія «може виступати в ролі важливого, а часом і вирішального модусу етноутворення»⁵. Оригінальну думку висловив тернопільський науковець Л. Кубаєвський, який з позицій філософсько-політологічного синтезу розглянув взаємозв'язок української національної ідеї та ідеї релігійної. Він стверджує, що кінцевою метою української національної ідеї є побудова Української соборної держави, відтак для релігійної ідеї – побудова загальнонаціональної церкви⁶.

Отже, релігійність українців – результат багатовікового історичного процесу взаємодії релігії, суспільства і етносу. В силу цих та інших обставин чимало сучасних релігієзнавців вважають, що релігія не завжди була визначальним чинником національного відродження і етноінтеграції. Відтак Україна стала поліконфесійною і національної єдності може досягти лише за умов дотримання принципу світоглядного і релігійного плюралізму⁷.

Історіографію проблеми можна умовно поділити на три періоди: 1) перша половина ХХ ст.; 2) час катакомбного існування УГКЦ (1946–1989); 3) сучасний період (від легалізації церкви 1990 р.), протягом яких окремі сюжети теми опрацьовувалися українськими та зарубіжними дослідниками.

У перший період, особливо в міжвоєнне двадцятиріччя, з'явилися перші церковно-аналітичні праці, перегляд яких дозволив діаспорному науковцю Олександрю Оглоблину ствердити про формування у той час української церковної історіографії як

⁵ Історія релігії в Україні / за ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. Київ : Знання, 1999. С. 571.

⁶ Медвідь Ф., Коваленко А. Дослідження ролі релігії у національному самовизначенні держави. *Київська Церква*. 2000. № 1. С. 131.

⁷ Статистика релігій України. 1992–2002; Соціологічні дослідження 2001 року релігійності, конфесійної належності, довіри Богу, Церкві та духовенству. *Релігійна панорама*. 2002. № 3. С. 41–51.

окремої наукової дисципліни¹. Зокрема, огляди церковно-історичних праць були невід'ємною складовою історіографічних студій діячів Наукового товариства ім. Т. Шевченка і Українського товариства бібліофілів у м. Львові Івана Калиновича, Дмитра Дорошенка, Дмитра Бачинського, Мирона Кордуби, Євгена Пеленського, Миколи Чубатого². Вказані історики, як правило, узагальнювали причини, хід і наслідки переходу руських епархій до унії та цікавилися їхнім суспільним становищем в період іноземного панування, зокрема в Речі Посполитій, Російській імперії, Австро-Угорщині. Посилена увага приділялася визначним церковним постатям не лише Греко-Католицької (Й. Рутському, А. Шептицькому), але й Православної церков (М. Смотрицькому, Й. Шумлянському), а також релігійному книгописанню і друкуванню в м. Почаєві, м. Львові та м. Жовкві, просвітництву серед населення. Греко-католицькі вчені справедливо зауважували, що християнство на наші терени ширилося як зі Сходу, так і з Заходу, даючи підставу для формування самобутності української християнської культури. Побачили світ і спеціальні історіографічні та біобібліографічні дослідження Володимира Біднова, Володимира Заїкіна, Миколи Андрусяка, Івана Кревецького, а також священників Івана Крутія-Вігоринського, Романа Луканя та ін.³

Чималий поштовх дослідженню церковної історії дало відкриття 1923 р. у м. Львові Богословського наукового товариства. Церковно-історичні розвідки членів цього товариства друкувалися у кварталнику «Богослов'я». Важливим осередком

¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1–4 (57–60). С. 12–29.

² Заїкін В. З сучасної української церковної історіографії. *Записки ЧСВВ*. Львів, 1927. Т. 2. Вип. 1–2. С. 425–431; Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр. Вип. 1: Історія України. Львів, 1924. 59 с.; Кондратюк К. К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002. 240 с.

³ Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. Крем'янець, 1931. 20 с.; Заїкіни А. і В. : матеріали до бібліографії української історії 1930–1931. *Записки ЧСВВ*. Львів; Жовква, 1936. Т. 6. Вип. 1–2. С. 338–394; Кревецький І. Видавництво Чину св. Василя Великого в Жовкві. *Альманах Василянських богословів*. Крестинопіль, 1933. С. 35–39; Крутія-Вігоринський І. Видавництво ОО. Василян у Жовкві. *Календар «Місіонаря»*. Жовква, 1932. С. 67–72; Лукань Р. Список книжок Видавництва ЧСВВ в Жовкві. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1967. Т. V. С. 389–420.

церковно-історичних студій стала Львівська Греко-Католицька богословська академія (заснована 1927 р.)⁴.

Церковно-археографічні дослідження ініціювали: Архів історії унії (створений 1928 р. за сприяння митрополита А. Шептицького); Ставропігійський інститут; василіянський науковий центр – Центральний василіянський архів і бібліотека, збірник «Записки ЧСВВ»⁵.

Зрозуміло, що у концепціях більшості дослідників цієї епохи виражається конфесійне бачення проблеми – доведення унійного характеру Української церкви. Щоправда, існували певні розбіжності в історичному трактуванні церковної унії та її уроків світськими та духовними вченими. Перші, як правило, виділяли національно-державні пріоритети, оцінюючи культурно-християнські (орієнтальну та окцидентальну) риси української ментальності. Богослови, не відкидаючи національних пріоритетів, розглядали унійні процеси насамперед у релігійно-конфесійній площині.

Українська радянська історіографія розвивалася за умов цензурних заборон, що суттєво обмежувало можливості дослідників у виборі тематики та її трактуванні. Радянські історики, філософи і релігієзнавці загалом тенденційно препарували документи, що стосувалися церковно-релігійного життя в західному регіоні України: акцент робився на показі «експансії» Ватикану, викриттю «антинародної» політики Греко-католицьких ієрархів, їх неприйнятті ліворадикального руху, служінню німецько-фашистському режиму. Радянська історіографія негативно оцінювала церковно-історичну спадщину: ігнорувалися національно-культурні ініціативи церкви, її соціальна політика, пам'ятко-охоронна,

⁴ Тиміш Л. І. Церковно-історичні дослідження у міжвоєнний період. *Історія релігії в Україні* : праці X Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. 1. С. 375–378; її ж. Наукові семінари Миколи Чубатого в Греко-католицькій Богословській академії (до питання про розвиток церковно-історичних досліджень у міжвоєнному Львові). *Вісник Київського університету. Історія*. Київ, 2001. Вип. 58. С. 66–70.

⁵ Тиміш Л. І. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблем формування архівно-джерельної бази дослідження історії української Церкви). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. V. Дрогобич, 2001. С. 222–235; її ж. Дослідження проблем з історії української Церкви вченими Ставропігійського інституту (міжвоєнний період). *Історія релігії в Україні* : праці XIII Міжн. наук. конф. (Львів, 20–22 травня 2003 р.). Кн. 1. Львів, 2003. С. 574–578.

екологічна, господарсько-кооперативна діяльність. Утім, опубліковані тоді монографії, а особливо збірники документів містили певну конкретно-історичну інформацію, актуальність та інформативність якої не втратили актуальності й донині.

Яскравим представником радянської антиклерикальної думки можна вважати Ярослава Галана (псевдонім «Володимир Росович»), який 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» опублікував статтю «З хрестом чи з ножем» (того ж року вийшла окремою брошурою). Недавній член КПЗУ звинуватив «уніатську церкву» та її служителів у насильному витісненні православної віри на українських землях. У червні 1948 р. обласна газета «Закарпатська Україна» опублікувала його статтю «Присмерк чужих богів», спрямовану проти забороненої церкви та її спочилого митрополита А. Шептицького. Критикуючи УГКЦ, москвофіл Ярослав Галан протиставляв їй Російську Православну церкву, її духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків¹.

Лише у часи горбачовської «перебудови» посилювався інтерес науковців до проблем національно-культурного життя західних українців. Стали доступними й заборонені праці, що довгі роки зберігалися у спецфондах бібліотек і архівів.

Для глибшого теоретичного осмислення сучасні науковці почали звертатися до узагальнюючих робіт з історії християнства і Церкви в Україні, насамперед Степана Томашівського², Івана Огієнка (митрополита Огієнка)³, Миколи Чубатого⁴, Матвія Стахів⁵, Григорія Лужницького⁶, Юрія Федоріва⁷ та ін., які

¹ Пащенко В. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 61–73.

² Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). Жовква : Місіонер, 1932.

³ Огієнко І. Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви. Прага, 1942 (2-ге вид. Київ : Абрис, 1993).

⁴ Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк : Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965–1976.

⁵ Стахів М. Христова Церква в Україні (988–1596). Нарис історії католицької Церкви та аналіз охрещування в ній інтересу Риму, Царгороду, Варшави і Москви св. В. Великого. Рим, 1985.

⁶ Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Філадельфія : Провидіння, 1954.

⁷ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Люблін, 1991.

вийшли за кордоном або ж до 1939 р. у Західній Україні. Вони вже були об'єктом історіографічних оглядів, тому зупинимося на здобутках сучасної історіографії проблеми.

У навчальному посібнику «Історія релігії в Україні» (Київ, 1999) за редакцією А. Колодного і П. Яроцького викладено «становлення греко-католицизму як чинника національного пробудження» українців, проаналізовано загальні тенденції розвитку Греко-Католицької церкви в XVII–XX ст.⁸.

Етнополітичні орієнтації Греко-Католицької церкви в XVII–XX ст. накреслили релігієзнавці отець Б. Гудзяк, М. Чайковський, Н. Стоколос, О. Турій, О. Гринів у колективній роботі «Католицизм», що вийшла 2001 р. під загальною редакцією доктора філософських наук П. Яроцького як четвертий том десятитомника «Історія релігії в Україні» (Київ, 1996–2002). У книзі показано хід і наслідки насильницької ліквідації Уніатської церкви під владою Російської імперії на Холмщині і Підляшші, загострення греко-католицьких і римо-католицьких обрядово-національних конфліктів у Галичині, етноконфесійні трансформації греко-католиків на Закарпатті в XIX ст., а також драматичні події XX ст. – динамічний розвиток церкви і водночас обмеження її діяльності згідно з ватикано-польським конкордатом межами Галичини, етноконфесійна трансформація греко-католиків на Лемківщині, запровадження Римо-Католицькою церквою нової унії на західноукраїнських землях без участі в цій акції греко-католиків, ревіндикація польською владою православних церков і спроби колонізації православних українців у міжвоєнний період на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші і, нарешті, репресій радянського тоталітарного режиму проти УГКЦ та її вірних у 40–80-х рр. XX ст.

Феномен українського національно-культурного відродження XVI–XVII ст., що призвів до Берестейської унії, став об'єктом наукового дослідження о. Б. Гудзяка. Дослідник критично переосмислив українську та світову історіографію генези, змісту та результатів унії, що стали докорінним переломом в історії Київської Церкви, наслідки якої викликали глибокий резонанс

⁸ Історія релігії в Україні. Київ, 1999. С. 608–625.

у релігійному, культурному й політичному житті Східної Європи і ще довго відбивалися на міжконфесійних стосунках у християнському світі¹.

Монографія єпископа Української церкви в Аргентині А. Сапеляка (1997 р. повернувся в Україну) «Київська церква на слов'янському Сході» (Буенос-Айрес; Львів, 1999) на великому документальному матеріалі з архіву Апостольського Престолу відтворює картину єкуменічно-унійного процесу в Київській церкві; при цьому підкреслено заслуги її будівничих – Вельямина Рутського, Андрея Шептицького, Йосифа Сліпого².

У монографії А. Пашука «Українська церква і незалежність» (Львів, 2003) розглянуто політичну роль християнських Церков в національно-культурному житті України та українців. Основну увагу львівський філософ приділив релігійно-конфесійним стосункам у добу середньовіччя та новий період. А. Пашук аргументовано розвінчує радянські фальшивки з приводу наслідків Берестейської унії (ніби це справа рук поляків і спольщених німців, колоністів-католиків у м. Львові).

Сучасну історіографію проблеми важко уявити без випусків «Ковчегу» – «наукового збірника із церковної історії», який видає з 1993 р. у м. Львові Інститут історії Церкви Українського католицького університету (до 2002 р. – Львівська богословська академія). Вказаний інститут організував низку наукових конференцій, зокрема цикл «Берестейських читань», приурочених 400-літтю Берестейської унії. Власне результатами його дослідницьких проєктів з давньої та новітньої історії стали статті у вказаному збірнику³.

¹ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут історії церкви ЛБА, 2000. 426 с.

² Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському сході: Канонічно-єкуменічний аспект. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 8.

³ Вл. Любомир (Гузар). Єкуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея (Шептицького). *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 189–212; Рясевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки). *Ковчег*. С. 212–223; Кравчук А. Християнська етика під час німецької окупації Галичини, 1941–1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег*. С. 224–272; Глисюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрея (Шептицького) з 1941–1942 років. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 507–510;

Серед сучасних українських науковців до вивчення духовної спадщини митрополита чи не найбільше спричинилася Оксана Гайова, яка упорядкувала архів родини Шептицьких і є співупорядником кількатомного видання «Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали», який видається у м. Львові з 1995 р.

Візитатійна документація Церкви та проблема її дослідження була об'єктом археографічних узагальнень Ігоря Скочиляса⁴.

Окремі сторони проблеми знайшли висвітлення в релігієзнавчих працях з церковної історії регіонів. Вдалою спробою узагальнення історії УГКЦ на Буковині став невеликий нарис Степана Карачка, вміщений у «Католицькому щорічнику» за 1996 р., що підготував Видавничий дім Києво-Могилянської академії⁵. У двотомній праці «Нариси історії Церкви Закарпаття» відомого богослова Атанасія В. Пекара узагальнено суспільно-культурну та наукову працю духовенства, проаналізовано діяльність священицьких товариств і навчальних закладів (Мукачівської богословської школи, Ужгородської та Пряшівської семінарії). Чимало уваги приділено добродійній діяльності церкви у першій половині ХХ ст. – будівництву єпархіальних гуртожитків для гімназистів, сиротинців і народових кухонь, господарській освіті селян, проведенню антиалкогольних кампаній, музично-мистецькому вихованню молоді⁶.

З'явилася низка публікацій, в яких зроблено спробу відтворити участь священослужителів у кооперативному русі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., зокрема створенні 1904 р. за ініціативою отця Остапа Нижанковського у с. Завадові на Стрийщині першої української молочарської спілки, що стала

Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989–2000 роки). *Ковчег*. С. 556–565; Авакумов Ю. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2003. С. 101–114.

⁴ Скочиляс І. Дослідження візитатійної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470–489.

⁵ Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині. *Католицький щорічник*. 1996. Київ, 1996. С. 78–80.

⁶ Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т. 2. Рим; Київ, 1997. С. 172–231, 292–305, 381–431.

зав'язком потужного «Краєвого Господарсько-Молочарського Союзу»¹.

Не оминають дослідники складних і неоднозначних аспектів життєдіяльності церкви міжвоєнного періоду ХХ ст. М. Москалюк проаналізував здобутки та невдачі християнсько-суспільного руху². Роль та місце УГКЦ у політичній системі Другої Речі Посполитої висвітлили В. Перевезій³, В. Марчук⁴, І. Пилипів⁵. О. Єгрешій розкрив причини і суть ідейних розбіжностей між владиками УГКЦ, визначив передумови створення єпископом Г. Хомишином окцидентальної ідеологічної течії та консервативної програми українсько-польського порозуміння 30-х рр. ХХ ст.⁶.

Микола Кутутяк, розглядаючи етнополітичні витоки та історичну роль західноукраїнської націонал-демократії у першій чверті ХХ ст., наводить численні факти опосередкованого чи прямого втягнення у вир цього політичного руху греко-католицького духовенства, яке прагнуло консолідувати і гармонізувати національно-державний табір краю⁷. У монографії Степана Качараби «Еміґрація з Західної

¹ Історія споживчої кооперації України / кер. авт. колективу С. Гелей. Львів, 1996; Андрій Палій – будівничий та керманіч «Маслосоюзу». Статті, спогади, листи. / упор. Р. Матейко. Тернопіль, 2001; Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. Івано-Франківськ, 1995.

² Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Івано-Франківськ, 1997; його ж. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст.: автореферат дис. ... канд. політ. наук. Київ, 1998.

³ Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20–30-х рр. ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки.* 1999. № 1; його ж. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст.: автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1998.

⁴ Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. Івано-Франківськ, 2001; його ж. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина.* 2001. № 5–6.

⁵ Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30 років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи.* Ч. 1. Львів, 2001.

⁶ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939 рр. Івано-Франківськ, 2001; його ж. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина.* 2001. № 5–6. С. 315–321.

⁷ Кутутяк М. Історія української націонал-демократії. 1918–1929. Т. 1. Київ; Івано-Франківськ, 2002. Т. 2, 2004; його ж. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993. С. 84–99.

України (1919–1939)» (Львів, 2003) на основі офіційних переписів населення та новітніх студій зарубіжних та вітчизняних авторів уточнено чисельність населення регіону за віросповіданням, показано соціальний статус греко-католиків історичної Галичини.

Активізувалися дослідження з історії Церкви на польсько-українському пограниччі, зокрема Надсянні. Чимало спеціальних розвідок опубліковано у тритомному збірнику наукових праць і матеріалів «Перемишль і Перемиська земля протягом віків» (Перемишль; Львів, 1996–2003), який підготовлений Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Науковим товариством ім. Шевченка у Польщі. Особливо зацікавлять читачів статті, присвячені організації та територіальній структурі Перемиської єпархії⁸, діяльності Перемиської капітули⁹, духовної семінарії¹⁰, дякоучительського інституту¹¹ і парафіяльних шкіл¹², історія митри Перемиських владик¹³, а також суспільному чину і життєдіяльності єпископів Григорія Лакоти і Йосафата Коциловського.

Київський архівіст Георгій Папакін зробив спробу реконструювати ставлення гетьмана Павла Скоропадського (1918 р.) до митрополита Андрея Шептицького, в якому бачив майбутнього патріарха об'єднаної Української церкви. Г. Папакін

⁸ Стемпень С. Організація та територіальна структура Перемиської греко-католицької єпархії за владцтва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917–1946). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Перемишль, Львів, 2003. С. 195–233.

⁹ Павлице П. З історії Перемиської капітули. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Перемишль, Львів, 2003. С. 167–187.

¹⁰ Васків Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Перемишль, Львів, 2003. С. 155–156.

¹¹ Ясіновський Ю. Дяко-учительський інститут у Перемишлі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Перемишль, Львів, 2003. С. 249–259.

¹² Дзьобай О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Перемишль, Львів, 2003. С. 260–272.

¹³ Білий Б. Митра Перемиських владик або так звана «Корона Данила»: міфи і факти. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Перемишль, Львів, 2003. С. 245–248.

проаналізував неопубліковану переписку галицького клерикального діяча О. Назарука із П. Скоропадським, яка відтворює підготовку зустрічі митрополита з гетьманом у 1938–1939 рр., що не відбулася через трагедію Карпатської України та вибух нової світової війни¹.

У полі зору дослідників (Б. Казимира, М. Марунчак, П. Понятишин, П. Хомин, Л. Цегельський), головно діаспорних, були місіонерські візити митрополита А. Шептицького у Північну і Південну Америку в міжвоєнний період².

Цій непересічній постаті присвятив нарис та підбірку богословських праць і світлин Ярослав Заборовський³. У книзі велику увагу приділено екуменічній поставі митрополита Андрея, його зовнішньополітичній та фінансово-господарській діяльності на захист поневолених західних і східних українців; стверджено ініціювання ним низки протестаційних акцій та збору зерна для голодуючих в УРСР.

Пам'яткоохоронна діяльність Церкви (музейництво, наукові експедиції тощо) була об'єктом дослідження львівського релігієзнавця та археолога Миколи Бандрівського⁴. Вказана тема була також у полі зацікавлень прикарпатця Ігоря Коваля⁵.

¹ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. С. 117–134.

² Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці. *Пам'ятна книга оо. Василян у Канаді*. Торонто, 1953. С. 97–149; Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923. Вінніпег, Едмонтон, 1981; Понятишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Українці у Вільному світі*. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894–1954. Джерсі Сіті; Нью-Джерсі, 1955. С. 19–36; його ж. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці*. Філадельфія, 1997. С. 110–123; Хомин П. Митрополит Андрей Шептицький як Апостольський Візитатор для українців у Полудневій Америці. *Богословія*. Львів, 1926. № 1. С. 207–210; Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Філадельфія, 1937.

³ Митрополит Андрей Шептицький : матеріали і документи (1865–1944 рр.). Друге доп. вид. / за ред. Я. Заборовського. Львів, Івано-Франківськ, 1995.

⁴ Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології. *Берестейська унія (1596–1996)*. Львів, 1996. С. 204–207; його ж. Археологічна діяльність Ісидора Шараневича (1829–1901). *Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 7. Львів, 2000. С. 95–97; Бандрівський М. та ін. З історії досліджень Успенського собору в Галичі. *Записки НТШ*. Т. ССХХV. Львів, 1993. С. 393–405; його ж. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ–ХХ ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001.

⁵ Коваль І. Ярослав Пастернак – основоположник української церковної археології. *Нова зоря*. 1999. 26 травня.

Зроблено перші спроби узагальнити організаційно-фінансову підтримку церкви громадських структур суспільної опіки міжвоєнної доби – опікунських товариств, сиротинців і захоронок, які, незважаючи на складні внутрішні умови окупації, намагалися не лише матеріально, але й морально допомогти обездоленому західноукраїнському населенню⁶.

Науково-творча і громадсько-політична активність священицтва на просвітянській ниві та в представницьких органах влади у ХІХ – першій половині ХХ ст. неодноразово висвітлювалися у численних історично-краєзнавчих публікаціях П. Арсенича⁷, В. Полека⁸, В. Грабовецького⁹.

Окремі грані етнокультурної та соціальної місії церкви, зокрема досвід її християнського виховання громадянина-патріота у 20–30-х рр. ХХ ст. висвітлено в історико-педагогічних розвідках, що опубліковані в «Наукових записках» Національного університету «Острозька академія»¹⁰. Найповніше цей досвід узагальнено Любоў'ю Генік. Дослідниця відтворює систему національно-релігійного вишколу в молодіжних товариствах «Січ», «Сокіл», «Пласт», «Марійські дружини», у приватних і державних закладах різного рівня – народних школах, гімназіях, ліцеях, семінаріях, цивільних і релігійних вузах¹¹. Ці ж проблеми також опосередковано розглядалися Б. Ступариком, В. Моцюком, Г. Білавич і Б. Савчуком та ін.¹².

⁶ Гнот С. І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921–1939 рр.). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 299–309.

⁷ Арсенич П. Греко-католицькі священики в національних змаганнях українців Галичини. *Нова зоря*. 1991. Ч. 5–6.

⁸ Полек В. Духовна освіта на Прикарпатті. *Нова зоря*. 1991. Ч. 33–34; його ж. Священник-меценат. *Нова зоря*. 1991. Ч. 25–26.

⁹ Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. 80 с.; його ж. Андрей Шептицький і Станіславівщина. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.

¹⁰ Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острого, 2002. С. 26–31; Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острого, 2002. С. 439–446.

¹¹ Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2000. С. 199–201.

¹² Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ : Акорд, 1994; Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання

Складність церковно-релігійного життя у період гітлерівської окупації намагалася проаналізувати львівська дослідниця Оксана Сурмач¹. Серед новаторських робіт, присвячених добі Другої світової війни, відзначимо монографію О. Лисенка «Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр.» (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), яка вперше у вітчизняній історіографії узагальнює проблему стосунків між церковними і державними структурами в УРСР після визволення її території від гітлерівців до 1946 р.²

Олександр Реєнт і Олександр Лисенко проаналізували мало-досліджену проблему взаємодії релігійного та національного не лише на рівні суспільної свідомості, але й площині конкретно-історичних подій першої половини ХХ ст., насамперед 1920–1940-х рр. Автори розглянули релігійний аспект української національної ідеї, приділивши особливу увагу концепції В. Липинського, яка обґрунтувала чітку диференціацію суспільних функцій держави і церкви³.

У монографії львів'янина А. Боляновського «Дивізія Галичина. Історія» (Львів, 2000) відтворено складні перипетії створення цього стрілецького формування в 1943 р. і нетрадиційно стверджено: А. Шептицький, підтримуючи формування дивізії (виділив для її «потреб» 10 священників), навряд чи симпатизував запропонованому німецьким командуванням її регіональному характерові;

в педагогічній думці Галичини (1772–1939). Коломия: Вік, 1995; Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999; Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен: В-во УВУ, 1993.

¹ Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941–1944). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 185–187; її ж. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 175–179; її ж. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2000. № 15. С. 59–67; її ж. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941–1943 рр.). *Київська Церква*. 2000. № 4. С. 72–78; її ж. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Львів, 1999. Кн. 2. С. 161–163; Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169–179.

² Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 11–46, 274–368.

³ Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ, 1997. С. 30–51, 65–74, 97.

митрополитові імпонувала ідея створення української армії на основі кількох дивізій, укомплектованих з українців і озброєних німецьким командуванням. Результатом багаторічних архівних пошуків і запису свідчень очевидців став документальний нарис львівського науковця Петра Шкраб'юка «Виноградник Господній: Історія життя о. Йосифа Кладочного» (Львів, 1995), в якому відтворено біографію священника і громадсько-політичного діяча, що постійно виконував доручення митрополита А. Шептицького й ОУН, був капеланом політв'язнів у 30–50-х рр. ХХ ст.

З'явилися роботи й узагальнюючого характеру. У монографії «Православ'я в новітній історії України» (Полтава, 2001) Володимир Пащенко аналізує церковно-релігійне життя в Україні в умовах тоталітаризму, зокрема реакцію радянської влади та РПЦ на суспільну активність греко-католицького кліру і мирян після 1946 р.⁴ Нова релігієзнавча праця В. Пащенко є черговою вдалою справою проаналізувати суть політики КПРС і Радянської держави щодо репресованої Церкви, зокрема при розгортанні атеїстичної пропаганди, насажденні радянської обрядовості як засобу протидії релігійним традиціям в регіоні⁵. Оригінальні аналітично-інформаційні статті публікують окремі видання УПЦ Київського патріархату. Зокрема, її «Шематизми» подають змістовні екуменічні матеріали про минуле і сучасне церковно-релігійне життя в регіоні. В одному з них вміщено науково-довідкову статтю медієвіста-релігієзнавця Василя Кметя про маловідомі факти взаємин греко-католицьких і православних владик⁶.

З'явилися змістовні видання про греко-католиків Закарпаття. Михайло Бойко узагальнив життєвий шлях та друкарську діяльність закарпатського владика Діонісія Няраді, якого навесні 1939 р. репресувала угорська окупаційна влада⁷. Життєвий

⁴ Див. рецензію Юлії Комар на книгу: *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 549–552.

⁵ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. С. 5–25; див. також рецензію Ю. Комар, О. Турія в четвертому числі «Ковчегу» (Львів, 2003. С. 322–329).

⁶ Кметь В. Львівська православна єпархія: короткий огляд історії. *Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2000 рік*. Статистично-біографічний довідник. Львів, 2000. С. 8–9.

⁷ Бойко М. Владика Діонісія Няраді. *Католицький щорічник*. Київ, 1996. С. 107–110.

шлях і душпастирську діяльність єпископа Мукачівської єпархії у 40-і рр. ХХ ст. Теодора Ромжі викладено в історично-документальному нарисі¹. Книга є також своєрідною хронікою протесту греко-католиків Закарпаття проти брутального насильства комуністичного режиму щодо духовенства єпархії, яке прагнуло бути невов'єднаним з РПЦ. У брошурі архівіста Ігоря Андрухів «Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр.» (Івано-Франківськ, 1997) проаналізовано фонди донедавна партархіву Івано-Франківського обласного комітету КПУ (нині Державний архів Івано-Франківської області), що розкривають волюнтаристські дії партійних комітетів і силових структур області щодо греко-католицьких священників і вірних². Репресіям проти УГКЦ, зокрема, греко-католицької інтелігенції, чимало уваги присвячено у монографії Тамари Марусик «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.)» (Чернівці, 2001). Авторка досить змістовно проаналізувала передумови, хід та наслідки Львівського собору 1946 р., в роботі якого активну участь брали працівники НКДБ.

З'явилося чимало історико-краєзнавчих досліджень про історію заснування і культурно-мистецьке життя окремих монастирів (Бучач, Крехів, Жовква, Унів та ін.) та важливі релігійні центри України, зокрема «український Люрд» – село Зарваницю на Тернопільщині³. В історико-релігійному нарисі Петра Шкраб'юка показано національно-суспільну місію впродовж чотирьох століть Крехівського монастиря (Львівщина), в якому після Добромільської реформи 1882–1904 рр. відкрито новіціят, що почав готувати високоосвічених, жертвних душпастирів, місіонерів, для краю й українських громад за кордоном⁴.

Окремі аспекти проблеми актуалізовані в декількох докторських і кандидатських дисертаціях, захищених по спеціальності «релігієзнавство». Зокрема, Надія Стоколос узагальнила конфесійно-етнічні трансформації в Україні у ХІХ – першій половині ХХ ст.⁵ Львів'янин Ярослав Білас узагальнив суспільно-політичні погляди і політичні кроки митрополита А. Шептицького, спрямовані на подолання комуністичних і праворадикальних впливів на соціум, національно-політичну консолідацію західних українців, узгодження теоретичних засад і практики національно-визвольного руху з християнською мораллю⁶. В релігієзнавчо-філософській роботі Оксани Волинець показано основні тенденції розвитку державно-церковних стосунків у сучасній Україні, а також проаналізовано феномен греко-католицизму в процесі національної та релігійної самоідентифікації українців за умов відсутності власної національної держави та у перші роки її розбудови⁷.

Великий конкретно-історичний матеріал містять тези і повідомлення низки міжнародних наукових конференцій, які опубліковані в збірниках «Історія релігій в Україні», що видаються у м. Львові з 1994 р. Інститутом релігієзнавства – філією Львівського музею історії релігії, Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Занедбаною ділянкою досліджень є проблема капеланства, якій присвячено загалом небагато спеціальних публікацій, або окремі сюжети монографій⁸. Церковно-релігійний фактор польсько-українських стосунків у ХІХ–ХХ ст. розглядався у дослідженнях, що були опубліковані 2003 р. Інститутом історії України НАН України

¹ Пушкар П. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001.

² Андрухів І. Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. Івано-Франківськ, 1997. С. 33, 36–37.

³ Сагайдак М., Бубній П. Зарваниця у духовному і художньому слові, спогадах і переказах. Тернопіль, 1993. 111 с.; Андрушків Б. Зарваниця – святиня землі української. Тернопіль, 2001; Ведуть в Зарваницю стежки і дороги. Тернопіль, Тербовля, 1995; Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василіанської церкви, монастиря, друкарні. Львів, 2000.

⁴ Шкраб'юк П. Крехів: Дороги земні та небесні. Львів, 2002.

⁵ Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.): автореферат дис. ... доктора іст. наук. Київ, 2003.

⁶ Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003.

⁷ Волинець О. О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин: автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003.

⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 188–199; Кияк Р. Капелянська служба у Збройних силах України. *Нова зоря*. 1996. Ч. 21.

в збірнику пам'яті П. М. Калиниченка «Україна – Польща: історія і сучасність»¹.

У 40–80-і рр. ХХ ст. вказана проблема опрацьовувалася переважно в емігрантському середовищі. Зокрема, чималу увагу державно-церковним стосункам у Карпатському регіоні приділили українські дослідники з Ватикану, Німеччини, Франції, Австралії, США, Канади, Аргентини. На жаль, окремим з них притаманна конфесійна (як правило, католицька) та політична зорієнтованість. Утім, відомий канадський дослідник українського походження Іван Павло Химка, вивчаючи греко-католицьке духовенство, наочно показав, як воно наприкінці ХІХ ст. поступилося провідною роллю в національному русі Галичини світській, здебільшого соціалістично налаштованій еліті². Особливо ж багатими на джерельний матеріал є повоєнні публікації «Записок Чину св. Василя Великого» (Рим), які написані із залученням документів архіву Ватикану та Українського католицького університету ім. Св. Климента папи (Рим)³.

Діаспорний дослідник Стахій Стеблецький узагальнив репресії російської імперської влади щодо Української та Білоруської католицької церков у ХVІІІ–ХХ ст.⁴ 1985 р. українське еміграційне

¹ Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ – на початку ХХ ст. *Історіографічні дослідження в Україні* / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П. М. Калиниченка (1923–1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 90–97; Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній республіці (1918–1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. С. 215–220; Заброварний Б. Депортації українського населення із Закарпаття в 1944–1947 роках. *Історіографічні дослідження в Україні*. С. 359–374.

² Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900. *Canadian Slavonic Papers*. 1979. N 21 (1). P. 1–14; Його ж. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772–1918. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. N 8 (3–4). P. 426–452; Його ж. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Houdmills, 1988; Його ж. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal-Kingston (Ontario), 1999.

³ Йдеться про праці Д. Блажейовського, М. Ваврика, В. Косика, О. Купранця, А. Кравчука, І. Назарка, Н. Полонської-Василенко, І. Огієнка, А. Сапеляка, М. Марунчака, І.-П. Химки, М. Чубатого, В. Янів та ін., що подані в списку джерел і літератури. Див. також: Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви. В 3-х томах. Рим, 1975, 1988, 1992.

⁴ Стеблецький С. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. Мюнхен : Українське католицьке видавництво, 1954. С. 59–60, 78.

видавництво «Смолоскип» ім. В Стефаника (Торонто; Балтимор) видало документальний збірник «Мартирологія Української Церкви», в якому зібрано різноманітні документи, матеріали і спогади, що відтворюють список ув'язнених і закатованих у радянських концтаборах греко-католицьких єпископів і священників, а також діяльність релігійних громад у підпіллі⁵.

Державно-церковні стосунки в регіоні завжди були в центрі уваги польських дослідників, праці яких містили великий фактаж, однак, як правило, були конфесійно заангажованими. Водночас вони є підставовими студіями для вивчення політики латинізації пограниччя, насамперед Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, проведення єзуїтської реформи Василянського чину наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., дослідження польсько-українських міжконфесійних відносин у першій половині ХХ ст.⁶.

До серйозних досліджень слід віднести публікації Ришарда Тожецького, присвячені польсько-українським стосункам у 20–40-х рр. ХХ ст. Зокрема, варшавський історик об'єктивно показав родинне коріння Андрея Шептицького, його політичний розум, організаційні здібності щодо розбудови митрополії, церковні та дипломатичні акції в Римі, Парижі, Бельгії, США, Бразилії, Аргентині на підтримку «незалежності свого народу», а також проти «втручання Антанти у справи Західно-Української Народної Республіки і ... неприєднання Східної Галичини до Польщі»⁷.

Заслуговують уваги і схвалення церковно-релігійні студії Станіслава Стемпня, що були опубліковані в п'ятитомнику

⁵ Мартирологія Української Церкви / упор. О. Зінкевич, Т. Лончина. Торонто; Балтимор, 1985. 839 с.

⁶ Łubieński Henryk. Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich. Warszawa, 1935. 213 s.; Umiński Józef. Historiogram Kościelna (stan badań i wazniejsze postulaty). *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1937. R. LI. S. 329–332; Jurkiewicz Jarosław. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918–1939. Warszawa, 1958. 313 s.; Sliwa W. Kościół grecko-katolicki w Polsce w latach 1918–1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / Red. Z. Zilinski, S. Wilka. Lublin, 1981. S. 149–164; Prus Edward. Władza świętojurski. Warszawa, 1985. 286 s.; Krasowski Krzysztof. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. Warszawa, Poznań. 288 s.; Soczyński Roman. 400-lecie Unii Breskiej. 1596–1996. Warszawa, 1996. 232 s.; Rzemieniuk F. Unici Polscy. 1596–1946. Siedlce, 1998. 286 s.

⁷ Torzecki R. Metropolita Andrej Szeptycki. *Znak*. 1988. N 9. S. 55–63; Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*. Ч. 1. Львів, 1993. С. 101–112.

під його редакцією «Польща – Україна. 1000 років сусідства» (Перемишль, 1990–2000). Зокрема, другий том присвячений історії східного християнства на галицькому етнічному та культурному пограниччі¹, третій – історії Перемишльської Греко-католицької єпархії (автори Тадеуш Сліва, Томаш Стрик, Анна Крохмаль, Даріуш Іваненко та ін.)², п'ятий – місцю і ролі Греко-католицької церкви у Вселенській церкві³.

Підсумовуючи історіографічний огляд, необхідно зазначити, що жертвний літопис УГКЦ кінця XIX–XX ст. не став предметом комплексного наукового дослідження. Окремі його зрізи знайшли висвітлення в спеціальних публікаціях богословів, релігієзнавців, істориків, педагогів. Увесь комплекс виявлених джерел, необхідних для дослідження соціально-творчої діяльності церкви, її священників і вірних пропонуємо за походженням умовно класифікувати у наступні групи: програмні документи соборів і синодів, офіційні відозви керівництва УГКЦ, пастирські листи митрополитів; епістолярій священнослужителів з офіційними установами, громадськими організаціями, товариствами і партіями, приватними особами; документи центральних та місцевих органів влади і управління Австро-Угорщини, Росії, Польщі, Німеччини (Генеральної губернії), СРСР–УРСР (законодавчі, виконавчі і судові органи, силові структури, компартійні організації); документи органів влади та управління Західно-Української Народної Республіки, командування Галицької армії, Служби Преподобництва; документи політичних партій, громадських організацій та об'єднань; документи органів влади та управління незалежної України (після 1991 р.); твори українських церковних, громадсько-політичних і державних діячів; документи Апостольської столиці, міжнародних організацій та конференцій; спогади безпосередніх учасників та свідків подій; періодичні та неперіодичні видання; матеріали особистого походження; кінофотофонодокументи, твори мистецтва.

¹ Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1994. 430 s.

² Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1996. 336 s.

³ Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele powszechnym. Przemyśl, 2000. 568 s.

Найбільше неопублікованих документів, що безпосередньо стосуються проблеми, виявлено в фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові: 358 (Шептицький Андрій-Олександр, граф, митрополит Греко-Католицької церкви), 408 (Греко-Католицький митрополичий ординаріат, м. Львів), 201 (Греко-Католицька митрополича консисторія, м. Львів), 409 (Центральна адміністрація столових маєтків Греко-Католицької митрополії, м. Львів), 684 (Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого), 508 (Марійське товариство молоді, м. Львів) та ін. На жаль, частина цих документальних колекцій нині знаходиться у архівах і бібліотеках східної Польщі, зокрема Бібліотеці народів у м. Варшаві (архів НТШ).

Документи про церковно-релігійне життя в Галичині, суспільно-політичну діяльність митрополита А. Шептицького та окремих єпископів в 20–40-і рр. XX ст. містяться також у фондах Державного архіву Львівської області: 1 (Львівське воєводське управління), 110 (Львівське міське староство), 121 (Львівське воєводське управління державної поліції) та ін.; Державного архіву Івано-Франківської області: 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав (1921–1939), 68 (Управління державної поліції Станіславського округу, м. Станіслав (1921–1939), 69 (Станіславське повітове управління державної поліції (1921–1939), 226 (Прокуратура окружного суду, м. Станіслав (1922–1939) та ін.

Репресивні дії тоталітарної влади проти Греко-Католицької церкви у 40-і роки XX ст. розкривають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Плани лідерів ЦК КПРС і кремлівських верховодів щодо нейтралізації «націоналістів-уніатів» розкривають донедавна секретні матеріали Державного архіву Російської Федерації, Російського центру зберігання та вивчення документів новітньої історії (насамперед фонд 17 – ЦК КПРС).

В Архіві Служби безпеки України в Івано-Франківській області збереглися кримінальні справи на репресованих діячів Греко-Католицької церкви, зокрема єпископа Григорія Хомишина (1867–1945), заведена 1945 р. Аналогічні справи на репресованих священників знаходяться в Архіві СБУ в Львівській

області та Архіві СБУ в Тернопільській області. Конкретна інформація про національно-культурне життя галицьких і буковинських українців, релігійне книговидання і тогочасне церковне мистецтво міститься у відділах рукописів, рідкісної книги, мистецтва та україніки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, також у Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Івана Франка, державних, громадських і церковних бібліотеках Польщі, Росії, Канади, Ватикану¹.

Важливим джерелом інформації про церковно-релігійне та особисте життя, національне виховання, ментальність галичан, богословські студії послужили релігійні періодичні та неперіодичні видання: «Місіонер» (1897–1944), «Малий Місіонарчик» (1903–1914, 1939), «Нива» (1904–1914, 1916–1939), «Основа» (1906–1914), «Наш приятель» (1922–1939), «Поступ» (1921–1927), «Лицарство Пресвятої Богородиці» (1935–1939), «Католицька акція» (1934–1939), «Дзвони» (1931–1939), «Добрий пастир» (1930–1939), «Сівач» (1936–1939), «Христос наша сила» (1934–1939), «Нова зоря» (1926–1939), «Записки ЧСВВ» (1924–1939, 1942), «Богословія» (1923–1942) та ін. Більшість з них виходили у м. Львові, деякі у м. Жовкві, «Нова зоря» – у м. Станіславові. Офіційну інформацію традиційно друкували органи церковної влади: «Львівські архієпархальні відомості» (1889–1944), «Перемиські єпархальні відомості» (1889–1918), «Вісник Перемиської єпархії» (1889–1918), «Вісник Станіславівської єпархії» (1886–1939)². Широко використано й світську пресу, що виходила у Львові, Станіславові, Коломиї, Тернополі, Жовкві та інших містах.

Значна кількість джерел з досліджуваної тематики опублікована в збірниках документів і матеріалів, що підготували

¹ Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Матяш, К. Климової. Київ, 2002. С. 537–556.

² Кревецький І. Українська католицька преса. *Нова зоря*. 1928. Ч. 101; Канчалаба О. Релігійно-церковна періодика XIX – першої половини XX ст. у фондах ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. *Українська періодика: історія і сучасність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 189–193; Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність Василіянського Чину в Україні. *Київська церква*. 1999. Ч. 6. С. 36–37; Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): матеріали бібліографії. Львів, 1998.

археографи Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаніка³, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁴, Київського національного університету ім. Т. Шевченка⁵, Львівської богословської академії⁶. Не втратили інформаційної цінності й деякі документальні збірники, які вийшли в УРСР й публікують матеріали про державно-церковні стосунки в регіоні у XIX–XX ст.⁷.

До важливих джерел дослідження віднесено також публічні виступи та твори відомих церковних діячів – А. Шептицького, Г. Хомишина, Ю. Дзєровича, Й. Сліпого, Г. Костельника, Л. Любачівського, Л. Гузара, С. Мудрого та ін., які багато в чому визначали вектори складних трансформацій, що зазнавала Греко-католицька церква впродовж минулого століття⁸. Використана релігійно-мемуарна література (М. Ваврик, І. Назарко, І. Лебедович, М. Цегельський, М. Чубатий та ін.) характеризується різноманітним фактажем, а головно особистим баченням подій суспільно-політичного, церковно-релігійного і культурно-мистецького життя в Україні⁹.

³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док. і мат. У 5-ти томах / відп. ред. О. Карпенко. Т. 1–2. Івано-Франківськ, 2001.

⁴ Культурне життя в Україні: західні землі. Т. 1–3. Львів, 1995, 1998, 2006; Літопис нескореної України. Т. 1–2. Львів, 1993, 1995; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / відп. ред. Ю. Сливка. Т. 1–3. Львів, 1996–2003.

⁵ Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. 496 с.

⁶ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук. Т. 1. Церква і церковна єдність; Т. 2. Кн. 1 Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність. Т. 2. Кн. 2. Церква і суспільне питання. Листування. Львів, 1995–1998. Т. 1. 521 с. Т. 2, кн. 1. 572 с. Т. 2, кн. 2. 571 с.

⁷ Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. Львів, 1946. 167 с.; Правда про унію. Док. і мат. Вид. друге, доп. Львів, 1968. 422 с.; Документи свідчать. Вид. друге, доп. / упор. А. Гайдаш. Ужгород, 1985. 160 с.

⁸ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Т. 1–2. Львів, 1995–1999; Костельник Г. Нова доба нашої Церкви. Львів, 1926; Костельник Г. Вибрані твори. Київ, 1987; Костельник Г. *Ultra posse*. Вибрані твори / упоряд. та передм. О. Гірняк. Ужгород : Гражда, 2008; Гузар Л. У пошуках гармонії. *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління* : матеріали Перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р. / ред. Б. Гудзяк. Львів : Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 1995. С. 1–6.

⁹ Більшість їх праць вийшла у 30–70-і роки XX ст. в Канаді, США, Ватикані.

Отже, наявна історіографія і джерельна база дають можливість розкрити характер, суспільні механізми та наслідки етноконфесійних трансформацій церковно-релігійного життя на західно-українських землях під владою іноземних держав, що прагнули позбавити галицьких українців духовного керівництва, а національний рух – інституційної опори в міцній самоврядній церкві. З'ясовано також тенденції, які мають місце в церковно-релігійних стосунках і національно-культурному житті греко-католиків незалежної України. Пошук істини здійснено шляхом аналізу всього комплексу задокументованих фактів.

РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Український народ, як відомо, буде своє національне життя на географічному і культурному перехресті Заходу і Сходу. Саме пограниччя західної і східної цивілізацій, християнства і мусульманства, католицизму і православ'я зумовило складність церковно-релігійних процесів на Україні. Тому національно-культурна ідентичність і релігійні традиції народу формувалися під впливом і Заходу, і Сходу. Але вирішальний, за слухним висловом львівського дисидента Івана Геля, вплив мала Європа, оскільки в етнокультурному плані Україна завжди була її інтегральною частиною¹. У багатовіковій історії Української церкви насамперед виділимо події вселенського значення: хрещення 988 р., Берестейську Унію XVI ст., перехід у підпілля і відродження Греко-Католицької церкви у другій половині XX ст.

Найвизначнішим було хрещення Русі-України, коли практично протягом одного-двох поколінь держава стала християнською. Але літопис християнства на її землях започаткувався набагато раніше, можливо, через Закарпаття, що межувало з Римською імперією². Історичні джерела свідчать про поширення християнства на півдні нинішньої України ще з II ст. У «Життях святих» неодноразово згадується про християн-русів VIII–IX ст., 839 роком датується перша згадка про єпископів у м. Перемишль³. Існування християн-русів підтверджує договір князя Ігоря з греками 944 р.

¹ Гель І. Духовність України і спільний європейський дім. *Україна. Наука і культура*. Вип. 26–27. Київ : Знання, 1993. С. 132.

² Пап Степан. *Історія Закарпаття*. Т. 1. Івано-Франківськ, 2001. С. 234–236.

³ Polska–Ukraina. 1000 lat sasiadstwa. Т. 1. Przemyśl, 1990. S. 39–133; Т. 3. 1996. S. 21–36.

Християнкою була його дружина Ольга, яка прийняла християнство під час офіційного візиту 946 р. до Царгорода імператора Костянтина Багрянородного¹, а згодом запрошувала єпископа і священників з Німеччини для душпастирської праці в Київській Русі. За легендою, у давні часи до Київських гір завітав апостол Андрій Первозванний, який пророкував виникнення великого міста з численними храмами². Охрестивши Русь-Україну 988 р., великий київський князь Володимир офіційно визнав християнство державною релігією. Володимир актом хрещення створив «тривкий християнський фундамент єдності Київської держави на Сході Європи поруч з Римсько-Германською імперією на Заході та Візантійською на Півдні, – наголосив історик Української церкви єпископ Андрій Сапеляк. – Незалежність Київської Русі забезпечували прямі стосунки з Римом, центром християнства»³.

Важливий внесок у фундамент Української церкви заклали видатні слов'янські апостоли Кирило і Methodій, які ще до хрещення поширювали цю релігію на західних окраїнах Київської Русі. Їх діяльність високо оцінював і підтримував Папа Римський. Особливістю їх місійної і наукової праці було те, що «діяльність святих братів Кирила і Methodія зв'язала Захід із Східним християнством»⁴. Отже, від самого народження і становлення українського християнства на ньому відчутно позначився головний принцип формування кирило-методієвської культури – поєднання візантійських і римських церковних елементів⁵. Водночас чітко визначалася належність молодій Українській церкві до Вселенської, впроваджувалася церковна слов'янська мова, яка стала в один ряд з грецькою та латинською, що панували у християнському світі.

Відомий історик церкви М. Чубатий сформулював наукове поняття українського християнства як схрещення східного

¹ Історія України / заг. ред. В. Смолія. 3-тє вид. Київ, 2002. С. 32–33.

² Андрієнко О. З історії Української церкви. *Київська старовина*. 1992. № 1. С. 136.

³ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 7.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ : Либідь, 1992. С. 94.

⁵ Паславський І. Берестейська Унія і українська християнська традиція. Львів : Місіонер, 1997. С. 8–9.

християнства із західним на базі передхристиянської культури придніпровської Русі-України і підкреслив, що воно причинилося до створення виразного духовного обличчя української нації, як окремої індивідуальності вже під кінець XI ст.⁶. Важливу роль у цьому процесі відігравали тісні політичні й церковні зв'язки Києва з Римом. Ще за Володимира центр Вселенської церкви відвідали п'ять його посольств. Цю традицію продовжили наступники Київського престолу, особливо Ярослав Мудрий, який зміцнював стосунки із Заходом ще й династійними шлюбами. Свідченням органічного зв'язку раннього київського християнства з цитаделлю тодішньої європейської цивілізації Римом був культ св. Климента Папи, мощі якого перевезли до м. Києва.

Після розпаду Римської імперії і розквіту Візантійської, 1054 р. стався розкол єдиної Апостольської церкви на західну римську (католицьку) і східну візантійську (православну). Київські ієрархи не підтримували розкол, бо мали напружені стосунки з Візантією. Звернення великого князя Ізяслава 1073 р. до Папи Григорія VII, листування Київського митрополита з Папою Климентом III, шлюбні зв'язки князів Русі-України з володарями Німеччини, Польщі, Угорщини, Англії, церкви яких були у юрисдикції Риму, свідчили, що стосунки Києва із Заходом продовжувалися і мали позитивні наслідки. Українська церква княжої доби успішно розвивалася. У містах будувалися величні храми. На початку XI ст., зокрема у м. Києві, нараховувалось 400 церков і 17 монастирів. Зауважимо, що під час пожежі у м. Києві 1124 р., як свідчить літопис, згоріло 600 церков⁷.

Церкви стали осередками громадського і культурно-освітнього життя. При них існували школи, а монастирі були центрами написання і збереження книг. У XIII ст. Київській митрополії (утворена 1037 р.) підлягала 21 єпархія від р. Сяну до р. Волги. В умовах церковного розколу Українська церква дотримувалася нейтралітету – «відіграла роль чинника рівноваги, роль третьої сили, буфера між Сходом і Заходом, які були зацікавлені в позиції

⁶ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1. Рим; Нью-Йорк, 1965. С. 108.

⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ : Либідь, 1992. С. 236.

України, намагалися на неї впливати»¹. Особливою агресивністю відзначалася Візантія, яку Дмитро Степовик назвав «візантійським церковним імперіалізмом»². Вона намагалася обмежити політичні, культурні й церковні зв'язки Русі із Заходом, сприяла інтригам і розбратові між князями, щоб послабити Київську державу та її церкву.

Занепад Київської Русі-України зумовив те, що осередком етно-політичного життя стала Галицько-Волинська держава, що 1199 р. з'явилася на геополітичній карті Європи³. Галицькі князі робили все можливе для створення Галицької митрополії, яка й постала 1302 р. у м. Галич. Вона підтримувала тісні зв'язки з Римом, про що свідчить надання Папою Інокентієм IV Данилові Галицькому «королівського сану», тобто титулу короля (1253 р.). Михайло Грушевський навіть вважає, що «за Данила ... прийшло проголошення унії з Римом»⁴. Рим підтримував Українську церкву та державотворчу діяльність галицько-волинських князів. Однак після падіння держави і анексії українських земель Польщею Рим радикально змінив церковну політику й сприяв польському католицизму. На початку XV ст. (1414 р.) у м. Львові було створено латинську митрополію, хоча католиків у краї мешкало небагато. Її засновники керувалися чисто політичними міркуваннями: знищити духовну твердиню поневоленого народу⁵.

XIV–XVI ст. в історії України характеризувалися певним занепадом духовності народу. Після Люблінської унії 1569 р. до Речі Посполитої відійшло все Правобережжя. Найбільше терпіла від польської експансії Галичина. Суспільство поділилося: на вищий прошарок з польською культурою, мовою, католицизмом

¹ Сімкайло М., о. Берестейський собор і його значення. *Берестейська Унія (1596–1996)*. Статті і матеріали. Львів : Логос, 1990. С. 75.

² Степовик Д. Множинність і єдність церкви. *Київська Старовина*. 1993. № 5. С. 10.

³ Київська Русь: культура, традиції / відп. ред. Я. Ісаевич. Київ, 1982; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999; Ісаевич Я. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Київ, 1994. С. 508; Т. III. Київ, 1993. С. 69–73.

⁵ Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. С. 44; Львів : історичні нариси. Львів, 1996. С. 521.

і нижчий – український, з народною мовою і православною вірою. Між ними зростали протиріччя, загострені національним та релігійним шовінізмом, що проявилися невдовзі у період Української революції XVII ст.⁶. Польська Католицька церква, головно завдяки єзуїтам, міцніла. Широку місійну працю здійснювали у XIII–XV ст. ордени Домініканів, Бернардинів, Францисканів. Вони засновували польські школи й усіма засобами поширювали католицизм. Державно-церковна політика Польщі скеровувалася на ліквідацію Української церкви – духовного осердя української нації.

З іншого боку, Українській церкві загрожувала Москва. Після падіння Константинополя 1453 р. вона оголосила себе спадкоємицею Візантії і «Третім Римом». Ця ідеологія стала державною за царювання Івана Грозного, коли Москву визнали столицею, а влада об'єдналась з церквою. Під виглядом опіки над православними, намагаючись приєднати українські землі, Москва проголосила Йону патріархом московським і «всія Великоросії», тобто й України⁷.

За усіх цих обставин ієрархи Української церкви дійшли до висновку: єдиний шлях до збереження церкви і самобутності української нації – об'єднання (унія) з Римською церквою під верховенством Апостольського Престолу. Важливою віхою на шляху унійного процесу була участь представників Української церкви на Ліонському соборі 1245 р. Архієпископ Петро Акеревич інформував Апостольську столицю про татаро-монгольську навалу. Другий Ліонський собор задекларував унію Східної і Західної церков, керуючись більше політичними, ніж церковними мотивами. Тому вона виявилася нетривкою. Ієрархи Київської митрополії, відстоюючи інтереси держави, послідовно виступали за унію з Римом. Про це свідчила участь митрополита Григорія у Костанцькому церковному соборі 1418 р. – першому загальноєвропейському форумі церковної і світської еліти. У своєму виступі митрополит заявив про готовність Української церкви поновити духовну єдність з Апостольським Престолом.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ : Либідь, 1992. С. 374.

⁷ Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. С. 27–28.

Особливо поважну роль відіграла делегація Української церкви (100 осіб) на чолі з митрополитом Ісидором у ході Флорентійського собору 1439 р., скликаного Папою Євгеном IV для впровадження Унії¹. Його діяльність сприяла прийняттю важливих рішень собору, насамперед щодо визнання Папи головою Вселенської церкви і об'єднання Західної і Східної церков. Унію підписали 115 єпископів Латинської церкви. Невдовзі осідок Київського митрополита повернувся з Москви на батьківщину, що зміцнило Києво-Галицьку митрополію. Згідно з рішенням Унії Східні церкви зрівнялись з Латинською, що суттєво обмежило покатоличення і полонізацію українців. 1458 р. Папа Пій IV призначив митрополитом Київським Григорія II, якому підпорядковувалась Україна і Білорусія².

Падіння під навалою турків Візантії та патріаршого центру православ'я Царгорода (Константинополя) радикально відбилося на долі Української церкви. Під тиском турків Царгородський патріарх відрікся від унії і припинив відносини з Римом. Великої шкоди національно-релігійному життю завдали Литва і Польща. Їх латино-католицькі кола не сприймали Унію, яка не вписувалася у політику католичення українців і білорусів. Вони розраховували, що Унія стане знаряддям латинізації Української церкви. «Хто не латинник, той не християнин», – таким було їх гасло. Крім латинського католицизму, на Православну церкву наступали протестанти. На захист Української церкви стали деякі українські магнати, зокрема князь Костянтин Острозький, якому належали великі землі Волині і Галичини³.

Збереженню і розвитку Української церкви сприяли на початку свого існування церковні братства. Вони надавали громадянам матеріальну допомогу, очолювали культурно-освітню діяльність, боронили церкву від латинізації⁴. Однак, у другій

¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 2. Рим; Нью-Йорк, 1965. С. 164; Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів, 2003. С. 46–57.

² Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 15.

³ Сліпий Йосиф, митрополит. Історія Вселенської церкви на Україні. Т. IV. Ч. 2. Рим, 1994. С. 29; Грушевський М. Історія України Руси. Т. V. С. 590–618.

⁴ Ісаевич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ, 1966; його ж. Львівське усупенське братство, його школа і друкарня. Львів: історичні нариси. Львів, 1996. С. 82–89.

половині XVI ст. братства дедалі більше поширювали свої права щодо церкви: втручалися у внутрішні справи, компетенцію єпископів, обирали священників і єпископів. При цьому вони користувалися прихильністю царгородського патріарха Єремії II, який надавши права ставропігії, 1586 р. вилучив їх з-під юрисдикції єпископів і підпорядкував собі. Внаслідок цих обставин церква занепадала, відносини між братствами і церковною ієрархією, що прагнула позбавитися залежності від світських структур, загострилися. Загрозливого рівня досягли протиріччя між Українською церквою і Царгородським патріархом. Ієрархи Православної церкви вели боротьбу проти політики братств. Єпископ, згодом митрополит Київський і один із творців Унії Іпатій Потій небезпідставно вважав братства опорою реформаційного руху, а участь світських людей у внутрішніх справах церкви єретичною.

На тлі розквіту Латинської, Українська церква, другорядна в чужій державі, перебувала в принизливому становищі. Занепад релігійної освіти негативно відбився на інтелектуальному, культурному рівні священництва. До цього ж вела практика втручання світської влади у кадрові проблеми. Константинопольський патріархат не цікавився справами Української церкви, обмежуючись отриманням грошей. До речі, від нього поступово відходила Московська церква, особливо після утворення 1589 р. свого патріархату. Вона активізувалась у співдії з царем щодо розширення володінь, посилення впливу на Українську церкву. Але Київська митрополія, орієнтована на Захід і зближення з Римом як центром Вселенської церкви, відстоювала свою незалежність. Вона не сприймала політики Московської церкви щодо державної домінації, автокефальної ізоляції і відкидала заклики Константинополя⁵.

За цих обставин ієрархи Української церкви у пошуках радикальної розв'язки нагальних проблем церкви дійшли до висновку про унію з Римом. Головна ідея унії – вивести церкву з глибокої кризи, відтак врятувати її та окремішність української нації. Наміри української ієрархії цілком вписувалися у курс

⁵ Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. С. 41.

Флорентійської унії і відповідали її умовам¹. Важливою подією унійного процесу стало прилучення до українських єпископів 1593 р. Іпатія Потія, видатного церковного діяча, письменника і богослова, діяльність якого тісно пов'язана з Берестейською церковною Унією 1596 р.². Серед прихильників унії був польський король Сигизмунд III, ієрархія Латинської церкви. Ініціативу українських єпископів підтримав Папа Римський Климентій VIII, інформований про стан церкви і зацікавлений у її відновленні, оскільки був прибічником екуменічного процесу.

В унії було й чимало противників. Насамперед Константинопольський та інші патріархи Сходу. Після наради 1595 р. у м. Ясси вони звернулися з пастирським листом до українського духовенства чотирьох вірних, в якому засудили наміри митрополита М. Рогози і єпископів з'єднатися з Апостольським Престолом, звинувативши їх у зраді Православної церкви. Католицькі кола Польщі, розглядаючи унію з політико-державної точки зору, не хотіли зрівняння Української церкви з Латинською, а, таким чином, українців, з поляками³. Активним противником унії згодом став амбітний князь К. Острозький, який перетягнув на свій бік Львівського єпископа Гедеона Балабана, Перемиського – Михайла Копистенського, частину впливових шляхтичів і духовенства, які не підтримували концепцію локальної церковної унії⁴.

На Берестейському синоді 1595 р. ініціатори і творці унії опрацювали й затвердили 33 статті умов входження Української церкви до Апостольського Престолу. Головні умови визначали: церква зберігає східний обряд, свої звичаї, літургійну мову; право обирати із своїх кандидатів єпископів і їх висвячення митрополитом; отримує рівні права з Латинською щодо податків і пільг, надання єпископам місць у сенаті; українська шляхта і міщани

¹ Паславський І. Берестейська Унія і українська християнська традиція. Львів: Місіонер, 1997. С. 37.

² Паславський І. Іпатій Потій. До 450-річчя від дня народження. *Ратуша*. 1991. 28 вересня.

³ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес, Львів, 1999. С. 28.

⁴ Кметь В. Львівська єпархія: короткий огляд історії. *Шематизм Львівсько-Сокальської Української Православної церкви Київського Патріархату*. 2000 рік. Львів, 2000. С. 17–19.

повинні отримати рівні права з поляками латинського обряду на посади в міських та державних урядах; буде заборонено католичення українців православної віри та ін.⁵.

28 вересня 1595 р. українська делегація (23 особи) виїхала до Риму і 15 листопада прибула до резиденції Папи Климента VII, який вже через два дні прийняв їх, і, вислухавши заяву щодо церковної єдності, з великою прихильністю висловив згоду Апостольського Престолу. 23 грудня відбувся урочистий акт воз'єднання або відновлення злуки Української церкви з Вселенською у присутності 33-х кардиналів, дипломатичного корпусу Європи, інших представників ієрархії. Булла Папи Климента VII від 23 лютого 1596 р. визначила Українську церкву як помісну автокефальну в унії з Римом і стала новим і основним канонічним документом Берестейської Унії.

Ще до від'їзду українських послів Папа звернувся до польського короля з листами, в яких просив надати підтримку унійській церкві й місця у сенаті її єпископам, до ієрархів Латинської церкви в Польщі та впливових діячів щодо реалізації рівних прав для обох церков⁶. У листі до митрополита М. Рогози містилося доручення скликати собор українських єпископів для остаточного вирішення унійного процесу, який отримав у Римі повну підтримку⁷. Ратифікація Римського акту про воз'єднання Української церкви із Вселенською відбулася на соборі у церкві св. Миколая в м. Бересті (6–8 жовтня 1596 р.) за участю українських і польських єпископів, папських делегатів, королівських послів і священництва⁸.

Князь К. Острозький паралельно із зазначеним форумом у м. Бересті зібрав собор за участю ієрархів Православної церкви, зокрема Львівського і Перемиського єпископів, шляхти і священників (близько 200 осіб). Незважаючи на заперечення короля і всупереч канонічним догмам, він оголосив збори

⁵ Завірач Василь, о. Флорентійський Вселенський Собор і Берестейська унія. *Берестейська Унія (1596–1996)*. С. 65–66.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Київ, 1994. С. 596–603.

⁷ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес, Львів, 1999. С. 40.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Київ, 1994. С. 605–612.

синодом, який прийняв рішення, скероване проти Унії¹. Але заходи К. Острозького не змогли перешкодити ратифікації ухвали про унію Берестейським собором Української церкви, яку підтримала більшість духовенства і віруючих. Та рішуча боротьба князя і його прихильників гальмувала розвиток церкви, розділяючи її на два ворогуючих табори – прихильників і противників унії.

Через такі обставини Українська церква одразу після Берестейської унії опинилася в складному становищі: православний табір вважав її зрадницькою, відтак своїм ворогом, а польський католицький продовжував трактувати як другорядну, нерівноправну. Однак, враховуючи новий канонічний статус церкви, її безпосереднє підпорядкування Папі Римському, обидва табори змушені були рахуватися з нею. Тим більше, що на чолі її стояли визначні митрополити Іпатій Потій (1599–1613), Йосиф Вельямин Рутський (1613–1637), які зробили вагомий внесок в утвердження Унії і піднесення церкви вже у першій половині XVII ст. Останній доклав чимало зусиль, щоб припинити ворожнечу Українських церков. За його правління народився сміливий проєкт Мелетія Смотрицького – утворення Київського патріархату, який об'єднав би церкви і підлягав Папі, зберігаючи повну автономію. Спроба об'єднання церков на соборах у м. Києві (1628) та м. Львові (1629) не вдалася головно через спротив козацтва. Прихильником створення Київського патріархату під протекторатом Папи був також митрополит Православної церкви Петро Могила (1631–1647), який листувався з Римом. Але проти нього виступили як козацтво, так і православне духовенство, все більше схилаючись до Москви².

Після Переяславської військово-політичної угоди Богдана Хмельницького з Московією 1654 р. Київську православну митрополію 1685 р. насильно підпорядкували Московському патріархату. Невдовзі під Московією опинилися північно-західні єпархії Української католицької церкви. Під загрозою церковної агресії Москви на початку XVIII ст. усі єпархії України й Білорусії, які

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Київ, 1994. С. 605–612.

² Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. С. 77–78; Пашук А. Українська церква і незалежність України. С. 94–106, 126; Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва. Київ, 2002. С. 107–109.

визнали верховенство Папи, об'єдналися у Київську Православну Католицьку церкву. Отже, шляхи двох Українських Православних Церков розійшлися. 1720 р. у м. Замості відбувся важливий в історії Української церкви синод, який остаточно визначив її лице, «в основі зреформував Уніятську церкву вже як самостійну церковну одиницю в лоні Католицької церкви, – писав П. Ісаїв. – Колишня уніятська, немов неусталена щодо свого обличчя церква, стає Греко-католицькою церквою українського народу»³.

Складний шлях до унії з Римом водночас із Київською митрополією проходила Закарпатська єпархія. Хоча християнство сюди прийшло із Заходу раніше, ніж до Києва, лише наприкінці XIV ст. церква оформилася організаційно і входила до Перемиського єпископату, а 1490 р. склала єпархію й підпорядковувалася Константинопольському патріархату. Під впливом Української церкви Ужгородський собор 1646 р. за участю 400 священників (близько половини від загальної кількості) вирішив прийняти унію з Римом. Та лише 1721 р. до них приєдналися решту православного духовенства. Таким чином, на початку XVIII ст. Українська Греко-Католицька церква об'єднувала усі єпархії західних земель і Правобережжя України⁴.

Більшість дослідників церкви і вітчизняної історії вважають, що Берестейська унія була після Хрещення 988 р. другою епохальною подією в історії України та українського християнства за позитивними наслідками, закономірним результатом об'єктивних процесів у ході історичного розвитку церкви, в контексті процесу інтеграції східних і західних церковних традицій. Високо оцінював Берестейську унію митрополит Йосиф Сліпий, видатний будівничий та історик Української церкви. Відзначаючи її величезне значення для відродження і піднесення Української церкви, він зауважував також, що унія стала ефективним засобом для формування українського народу як окремішньої нації⁵. Берестейська унія своїми наслідками була безумовно успішною,

³ Ісаїв П. Історія церкви. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 2. Київ, 1995. С. 613.

⁴ Там само. С. 616; Пашук А. Українська церква і незалежність України. С. 138–188.

⁵ Сліпий Йосиф, митрополит. *Історія...* С. 30–113.

бо «відповідала загальному інтеграційному процесу, інтересам українського народу», – відзначав сучасний історик Дмитро Степовик¹.

Важливим наслідком Берестейської унії став розквіт одного з найдавніших чернечих чинів – Чину св. Василя Великого в Україні, монастирі якого жили окремим життям, підлягали місцевим єпископам і відігравали невелику роль у суспільно-церковному житті краю. Після унії Київський митрополит Йосиф Рутський об'єднав монастирі, унезалежнив їх від єпископів, поставив на чолі їх архимандрита, заснував новіціат, студії богослов'я і філософії. Київському митрополиту сприяв Апостольський Престол, який ствердив усі проведені заходи. За дозволом Папи Павла V з 1615 р. при монастирях почали закладати школи і колегії для української молоді. Василяни розгортали мережу друкарень, зокрема, у містах Супраслі, Уневі, Угерцях, згодом у Почаєві, Львові, Жовкві². У середині XVIII ст. Конгрегація ЧСВВ в Україні об'єднувала 130 монастирів, близько 700 ченців-василіян. Поділ Польщі 1772 р. завдав Василянському Чину важкого удару й порушив його структуру в Україні. Монастирі, що залишалися на території, яка відійшла до Росії, а їх було в 1839 р. 190 – ліквідовано, за винятком Холмщини, де їх знищили через 25 років³.

Наприкінці XVIII ст. колись могутня Польська держава перебувала у стані глибокої кризи. Скориставшись сприятливою геополітичною ситуацією, сусідні Росія, Австрія і Пруссія протягом 1772–1795 рр. здійснили три поділи Речі Посполитої й викреслили її як державу з карти Європи. В результаті цих подій прикарпатський терен інкорпоровано до Австрійської імперії. З усіх нових земель Галичина була найбільшою і вкрай занедбаною провінцією⁴.

¹ Степовик Д. Множинність і єдність церкви. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 12.

² Ісаєвич Я. Українське книгодання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 276–285.

³ Стоколос Н. Українська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 94–109.

⁴ Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. С. 145.

Зрозуміло, що українство Галичини (71 % населення 2-мільйонного краю, 1773 р.) в надії на краще прихильно сприйняло перехід влади до Габсбургів, які прагнули пристосувати абсолютну монархію до ринкових відносин та нових тенденцій суспільно-політичного життя. Імператорські реформи Марії Терези, Йосифа II, Франца I реформували аграрні відносини й сприяли культурно-освітньому пробудженню українства. Кардинальні зміни внесено в життя церков – їх підпорядковано державі. 1784 р. у м. Львові в колишньому монастирі домініканців засновано Греко-Католицьку духовну семінарію, а також – філософський і богословський факультети при Львівському університеті імені імператора Франца. Окремі декрети зрівняли українських священників у правах і привілеях з латинськими ксьондзами, дозволено навчання українською мовою в школах⁵.

Визначною подією в церковно-релігійному житті краю і загалом церкви стало відновлення Галицької митрополії. Після поділу Речі Посполитої осідок Київської митрополії опинився в межах Російської імперії. Тож галицький і холмський єпископи висунули ідею відновлення, або перенесення митрополічного престолу до реконструйованого м. Львова, що саме вирвався за межі середньовічних мурів, аби стати осередком динамічних подій нової історичної епохи. Галицькі ієрархи неодноразово зверталися з цією пропозицією до цесаря, особливо після 1803 р., коли польські ксьондзи розгорнули акцію підпорядкування українських єпархій латинському єпископату. Та лише 1808 р. до Галичини надійшла була Папи Пія VII і цесарський диплом про відновлення у найбільшому місті краю Львові Галицької митрополії на чолі з Антоном Ангеловичем (1756–1814). До митрополії увійшли Перемисько-Самбірсько-Сяноцька, Холмсько-Белзька та Львівсько-Галицько-Каменецька єпархії⁶.

Наполеонівські війни та Віденський Конгрес 1815 р. призупинили реалізацію австрійських реформ щодо Галичини.

⁵ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим : Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 48–49; Історія України. Львів : Світ, 1996. С. 159.

⁶ Федорів Юрій, о. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 258–259; Ададуров В. Львів у наполеонівську епоху. *Львів : місто – суспільство – культура* : Збірник наук. праць / за ред. М. Мудрого. Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. С. 209.

І все ж митрополитові Антону Ангеловичу вдалося розв'язати низку питань, які сприяли духовно-культурному поступу краю й організаційному зміцненню церкви. Митрополит сприяв заснуванню у м. Перемишлі дяко-вчительського інституту, домігся збереження православного календаря з власною системою празників і свят, відстоював права на освіту рідною мовою у системі офіційного навчання.

Особливо широкомасштабну культурно-освітню акцію розгорнув перемиський єпископ, а в 1815–1858 рр. львівський митрополит Михайло Левицький (1774–1858)¹. Розбудову шкільництва започаткував проведений ним у м. Перемишлі синод, який ухвалив відновити зруйновані війнами парафіяльні школи й запровадити в них українську мову. Митрополит також домігся від уряду впровадження нового статуту австрійського шкільництва і в Галичині. В результаті, за 1816–1819 рр. у краї засновано 383 нові парафіяльні школи². Референтом із шкільних справ М. Левицький призначив талановитого організатора і оборонця рідної мови священника Івана Могилиничького, який уклав статут Перемиського дяко-вчительського інституту. За ініціативою владики 1816 р. у м. Перемишлі засновано культурно-освітнє «Товариство Галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних», яке видавало й розповсюджувало духовну літературу українською мовою. Того ж року видруковано «Буквар», невдовзі о. І. Могилиничький уклав граматику української мови. Згодом (1839) перший кардинал-українець М. Левицький виступив з протестом проти ліквідації російським урядом унії на Правобережжі, Волині й Білорусі.

Проблемами громадянського патріотизму і просвіти перейнявся й наступний перемиський єпископ Іван Снігурський. Завдяки його наполегливій діяльності 1832 р. в єпархії діяло 411 народних шкіл³. У 1820–1830-х рр. навколо молодого

¹ Сапеляк Андрій, владики. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 101.

² Петрів І. Митрополит Михайло Левицький – перший кардинал-українець. Берестейська Унія (1596–1996). Статті і матеріали. Львів: Логос, 1996. С. 187.

³ Ясіновський Ю. Дяко-вчительський інститут у Перемишлі. *Перемишль і Перемишська земля протягом віків*. Перемишль, Львів, 2003. С. 249–259.

єпископа І. Снігурського згуртувалася група патріотично настроєних священників та інтелігентів, які налагодили у Перемиській греко-католицькій друкарні видання книжок церковнослов'янською мовою. У ній побачили світ книги: «Руское весіля» Йосифа Лозинського (1835), «Азбука і абецадло» Маркіяна Шашкевича⁴. І. Снігурський прагнув створити низку нових єпархіальних структур і мережу початкових шкіл у Надсянні⁵.

З 1815 р. митрополита греко-католицька консисторія розгорнула широку акцію за впровадження української мови в школах. Оскільки бракувало вчителів, митрополит Михайло Левицький дав завдання реалізовувати ці заходи парохам. Але польські та австрійські владні структури чинили українському кириличному письменству перешкоди, бо не вважали мову «русинів» рівноправною з польською. Велике значення у формуванні національного характеру за утвердження рідної мови, захист її самобутності мали публіцистичні виступи галицьких науковців, насамперед із середовища греко-католицького духовенства⁶. Усупереч духовним супротивникам митрополит М. Левицький видав три меморіали (1817, 1821, 1830) щодо «усамостійнення української мови». Нагляд за українськими школами покладался на греко-католицьких деканів. Українці домагалися й заміни капеланів римо-католиків на уніатів у шести українських школах регіону⁷.

Довголітнє польське панування «роз'їдало» не тільки українську мову, історичну пам'ять, звичаєве право, але й інтелектуал поневоленого народу. В XIX ст. у краї, за висловом недругів, українськими залишилися лише «хлоп і піп». Отож, саме з них, що було характерною особливістю процесу, й розпочалося національне, культурне і політичне відродження⁸. Тож закономірно,

⁴ *Перемишль і Перемишська земля протягом віків*. Вип. 3. Перемишль, Львів, 2003. С. 22–23.

⁵ Лірвак з-над Сяну: Перемишльські друки середини XIX століття / упор. В. Пилипович. Перемишль, 2001. 451 с.; *Дух і ревність*. Владика Снігурський та інші перемишляни / упор. В. Пилипович. Перемишль, Львів, 2002. 498 с.

⁶ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 102–104, 105.

⁷ «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали / упор. Ф. І. Стеблій та ін. Київ: Наук. думка, 1989. С. 243–244.

⁸ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 113.

що священництво, займаючи певний суспільний статус, володіючи довір'ям селянства й очолило процес національно-культурного відродження¹.

Новий етап українського відродження в Галичині започаткував у 1830-х рр. гурт молодих теологів «Руська трійця», діяльність яких на захист рідної мови все більше набирала елементів національно-визвольної боротьби. «Руська трійця» активно пропагувала рідну мову, вважаючи її головною ознакою окремішності народу. 1833 р. вони підготували першу збірку народною мовою «Син Русі», але влада заборонила її видання з ідеологічних міркувань. Наступна збірка «Зоря» (1834) теж не вийшла у світ через виявлений цензурою політичний характер, насамперед віршів М. Шашкевича, які закликали народ до боротьби за свої права. Нарешті 1837 р. вдалося «на руській народній мові» опублікувати у друкарні Угорського королівського університету (Буда) альманах «Русалка Дністрова» (понад 200 прим.)². Альманах «Русалка Дністрова» приніс видавцям визнання серед слов'янської громадськості й високо оцінювався національно свідомою частиною галицького суспільства³. Зрозуміло, що реакція австрійської влади і польської адміністрації в Галичині була протилежною. Збірник конфіскували і майже цілком знищили згідно зі спеціальним розпорядженням галицького намісника⁴.

Інтерес до етнонаціональної спадщини проявили також представники закарпатського духовенства. Зокрема, чернець Мукачівського монастиря Іоанникій Базилович написав першу наукову історію Закарпаття – «Короткий нарис фундації Федора Коріатовича» (Кошице, 1799–1805), в якій обґрунтовував автохтонність місцевих русинів як невід'ємної частини східного слов'янства. Згодом (1830) відомий церковний діяч Михайло Лучкай видрукував у м. Буді «Граматику слов'яно-руської мови», а невдовзі

¹ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим : Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 113–114.

² «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. С. 75, 98; Шашкевичіана. Збірник наукових праць. Вип. 1–2. Львів, Броди, Вінніпег : Просвіта, 1996. С. 230.

³ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен, 1969. С. 23.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУЛ). Ф. 146. Оп. 7. Спр. 2772. Арк. 123–124.

(1843) – шеститомну «Історію карпатських русинів». Твори закарпатських авторів друкувалися також у містах Перемишлі, Львові, Коломиї⁵.

1848 р. усю Європу охопив революційний рух, який увійшов у історію як «весна народів». Чи не найбільших потрясінь зазнала Австрійська імперія. Новий австрійський уряд декларував демократичні свободи совісті та віросповідань, преси, зборів, організацій; 17 квітня цісар Фердинанд I підписав закон про скасування панщини, звільнення селян від повинностей і надання їм волі; 25 квітня 1848 р. оголошено конституцію і загальні вибори до парламенту, дозволено формувати крайову національну гвардію. Революція дала поштовх демократичним перетворенням, які забезпечили небувале піднесення національного руху в Галичині, надавши йому політичного характеру. У протистоянні з польським сепаратизмом австрійський уряд, зокрема губернатор Галичини граф Ф. Стадіон, мусів прихильно поставитися до галицьких русинів (так тоді називали себе тутешні українці), лояльних до Відня і з помірними вимогами, викладеними у петиції до цісаря 19 квітня проводом львівської громади на чолі з крилошанином Михайлом Куземським. Вони дійсно були поміркованими: впровадити українську мову в школах, видавати цісарські розпорядження українською мовою, відкрити українцям шлях в органи місцевого самоврядування, зрівняти греко-католицьке духовенство у правах і привілеях з латинським⁶.

Перебіг суспільно-політичних подій в Галичині переконливо засвідчив бажання ієрархії Української церкви взяти участь в національному русі. Власне тоді церква трансформувалася із духовної сили в суспільну інституцію⁷. Зауважимо, що культурно-політичне прозріння українства Галичини і стрімке піднесення національно-визвольного руху під час революційних подій 1848 р. у контексті геополітичного положення між Заходом і Сходом неоднозначно сприймалися сучасниками й відповідно викликали

⁵ Пап С. Історія Закарпаття. Т. 3. Івано-Франківськ, 2003. С. 140–151.

⁶ Головна Руська Рада. 1848–1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції / за ред. О. Турія. Львів, 2002. С. X–XXXII; Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим : Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 114–115.

⁷ «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. С. 247–251.

різні напрямки церковної політики¹. Власне тоді духовенство стало чи не єдиним посередником і репрезентантом населення у стосунках із державною владою.

Отже цілком закономірно, що створену 2 травня 1848 р. Головну Руську Раду (ГРР) – першу українську політичну організацію в Галичині – очолив авторитетний перемиський єпископ Григорій Яхимович (1792–1863), його заступником обрано каноніка Михайла Куземського (1809–1879), а секретарем досвідченого отця Михайла Малиновського (1812–1894). Більшість членів Ради представляли духовенство. У маніфесті до народу її провід задекларував єдність 15-мільйонного (українського) «великого руського народу», який «одним говорить язиком» і у минулому мав могутню державу. Головні напрямки програми організації: збереження греко-католицької віри і обряду та надання церкви рівних прав з іншими, демократизація народної освіти і впровадження рідної мови у всі державні та громадські установи, відстоювання конституційних прав і свобод народу². Духовним органом Ради став перший український часопис «Зоря Галицька». При Раді діяли сільський, шкільний, фінансовий та інші відділи. В округах і деканатах утворено 50 так званих «менших» (деканальних) Рад, якими керували представники духовенства. У липні 1848 р. у містах почали виникати окружні руські ради – у містах Бережанах, Жовкві, Коломиї³.

Галицьке духовенство активно діяло у перших виборах до австрійського парламенту 1848 р. У ході передвиборної кампанії Головна Руська Рада зусиллями парохів і хоча із 96 мандатів, наданих Галичині, українцям вдалося вибороти лише 39 (з них 27 селян і 9 священослужителів), це було певним досягненням, адже відтепер вони могли використати парламентську трибуну для актуалізації власних проблем. Утворений український

¹ Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній ідентифікації українців Галичини в середині XIX століття. *Записки НТШ*. Т. ССХХХІІІ. Львів : НТШ, 1997. С. 75.

² Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим : Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 118; Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. С. 167; *Зоря Галицька*. 1848. 15 травня.

³ Головна Руська Рада. 1848–1851. С. XXIV–XXV.

парламентський клуб очолив єпископ Григорій Яхимович⁴. Під його керівництвом українські послы внесли чотири меморіали щодо національних відносин у краї, а також петицію з 15 тис. підписами про поділ Галичини на українську (Східну) і польську (Західну). Передбачалося, що у Східній Галичині буде окремих намісник, а в установах, школах, храмах впроваджено українську мову, галицьким українцям мали виділятися посадові місця в органах державної влади. І хоча цісар і його уряд загалом визнали слушність українського проекту, однак під впливом поляків так і не наважилися на його реалізацію.

Помітною подією «весни народів» був перший Конгрес слов'янських народів Австрії у червні 1848 р. у м. Празі, що, на думку його організаторів, мав виробити принципи взаємодії австрійських слов'ян – забезпечити їхні національні права, протидіяти німецькому централізмові та перетворити імперію Габсбургів у федеративне об'єднання. Галицька делегація, яку очолював священник Григорій Гинилевич (1809–1871), оприлюднила проблеми поділу Галичини, впровадження української мови, наголосила на етноправну рівність українців серед інших народів. У жовтні 1848 р., незважаючи на заборону австрійської адміністрації Галичини, Головна Руська Рада скликала у м. Львові «Собор (з'їзд) руських учених», у роботі якого взяли участь 119 представників галицької інтелігенції (близько 90 % з них складали священники під проводом крилошанина М. Куземського). Важливим рішенням з'їзду стала постанова про заснування у м. Львові першого наукового товариства «Руська Матиця», статутним завданням якого було видавати і поширювати «добрі і корисні книжки для укріплення віри і моральності, поширення знання, розвитку красномовства, каліграфії, техніки, господарства і педагогії»⁵. Слід сказати також про відновлення Головною Руською Радою національних символів: синьо-жовтого прапора, який є сьогодні прапором України,

⁴ Мудрий Софрон, о. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів : Вид-во ОО. Василян, 1995. С. 311.

⁵ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим : Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 119; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003. С. 250–311.

та герба галицько-волинських князів – золотий лев на голубому тлі, заснування у м. Львові визначної інституції для ведення культурно-освітньої роботи – Народного Дому, який діяв до 1939 р.¹

У зв'язку з цим слід згадати свідомого соборника-державника лемківського священника із с. Ветлини Василя Подолинського, який влітку того року опублікував польською мовою книгу «Слово перестороги», детально обґрунтовуючи майбутню національно-державну концепцію розвитку краю. Розглянувши чотири перспективи майбутнього Галичини (у злучі з Австрією, Польщею, Росією або її самостійного шляху), автор прийшов до висновку, що єдино можливою перспективою для його поштованого народу є соборна незалежна українська держава, до якої повинна ввійти й Галичина. Інші шляхи загрожують національною загибеллю².

Однак вже на початку 1850-х рр. в Австрії відновився реакційний режим, який взяв курс на повернення абсолютизму. Конституційні права українців анулювались. З приходом на посаду губернатора Галичини графа А. Голуховського посилювався тиск і на Греко-Католицьку церкву, провідників ГРР, яка 30 червня 1851 р. змушена була саморозпуститися. Всевадна польська адміністрація проігнорувала розроблений декрет уряду про поділ Галичини на українську і польську. Зі школи поступово витіснялася українська мова. Все це зумовило поширення русофільства («москвофільства») насамперед як протест проти колонізації і латинізації українців. До того ж Росія, дбаючи про власні цілі, підтримувала цю течію не лише морально, але й матеріально³. У цей складний період посилювалася відповідальність патріотично налаштованого духовенства. 1856 р. Папа Пій IX надав Михайлові Левицькому (1774–1858), першому серед галицьких митрополитів, звання кардинала, що сприяло як деякому піднесенню авторитету Греко-Католицької церкви, та її впливу на вирішення деяких національно-релігійних проблем західних українців.

¹ Галицькі митрополити. Біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. С. 32.

² Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. *Франко І. Зібрання творів*. Т. 47. Київ, 1986. С. 122.

³ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.). Львів: Світ, 2001. С. 18–19.

Після поразки Австрії у війні з П'ємонтом (1859) та загрозою національно-визвольного руху в імперії її уряд змушений був повернутися до конституції 1860 р., яку наступного року дещо лібералізовано. Скориставшись новою поразкою Австрії у війні з Пруссією, уторці отримали державність і свій парламент. Відтак 1867 р. утворилася Австро-Угорська імперія⁴. У складі Австрії залишилося 17 територіальних коронних країв, серед них Галичина й Буковина; її конституція і закони декларували рівноправність усіх народів імперії, право на рідну мову у школах та державних установах. Але насправді українці декларованих прав не відчували. Тому українські послы у віденському парламенті і Галицькому крайовому сеймі вели вперту боротьбу за реалізацію громадянських прав. Важливу роль у ній відігравав Григорій Яхимович, який 1860 р. очолив Галицьку митрополію і всіляко сприяв священникам-послам.

Вибори до Галицького крайового сейму реально віддзеркалювали суспільний вплив греко-католицького духовенства, яке змушене було втягуватися у політичні баталії. Бо іншої суспільної сили, здатної взяти політичний провід, в українському суспільстві тоді не було. На початку 1861 р. єпископат Греко-Католицької церкви звернувся до духовенства і вірних з поясненням суті виборів і завдань Сейму, пропонуючи країнам обирати «трезвих, розумних, релігійних, сумлінних мужей, які відзначаються прихильністю до нашої руської справи»⁵. Однак, навчене досвідом 1848 р. духовенство намагалося забезпечити й собі належне представництво у виборних органах державної влади. Тож серед 77 кандидатів, запропонованих руським виборчим комітетом на чолі з крилошанином Г. Куземським, нараховувалось 58 священників, 19 представників світської інтелігенції і жодного селянина. І все ж результати виборів викликали розчарування серед кліру: посольську довіру дістали лише 22 священники, 8 представників світської інтелігенції і 16 селян⁶. Головним винуватцем

⁴ Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. С. 399–409.

⁵ Турій О. «Попи і хлопи»: Соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 314–315.

⁶ Там само. С. 316–317; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901. Нарис з історії українського парламентаризму. Львів, 2002. С. 82–135.

зменшення списку духовенства отець Володимир Терлецький вважав польську шляхту, яка налаштувала селян проти своїх душпастирів¹. Втім, робота сейму підтвердила наявність розбіжностей позицій кліру і селянства у соціально-економічних питаннях, особливо під час обговорення проблеми ліквідації натуральних і грошових данин парафіян на користь священників, врегулювання плати за обряди².

Серед послів Державної ради в м. Відні інтереси виборців з 1873 р. послідовно захищав отець Іван Озаркевич (батько письменниці Наталії Кобринської). Серед 16 тодішніх українських послів 11 були священниками. І. Озаркевич став провідником галицької депутації, яка 12 грудня 1895 р. доповіла цісарю про сваволю місцевої влади³. Невдовзі, 1908 р., до Віденського парламенту від національно-демократичної партії обрано священників: Йосифа Фолиса (Львівський округ), Степана Онишкевича (Судова Вишня, Самбір), а також Тита Войнаровського (Коломийський округ), що розпарцелював серед покутських селян 30 000 моргів поміщицької землі⁴.

Митрополита діяльність Г. Яхимовича розпочалася з низки протестаційних заяв до цісаря з вимогами: впровадити народну українську мову у школах з більшістю українців, її викладання в середніх школах, вживання в адміністративних органах і громадських установах; призначення на урядові посади тих, хто володіє українською мовою. Відтак уряд таки погодився надати свободу українській мові в Галичині, зобов'язався друкувати книги народною мовою. Приділяючи велику увагу розвитку шкільництва, митрополит Г. Яхимович протистояв двом суспільним течіям, які захопили й церкву, – польському латинізму і русофільству, до якого наприкінці 1860-х – початку 1870-х рр. схилилася значна частина греко-католиків.

¹ Терлецький В. И наше слово о выборах и сойм. Слово. 1861. 11 травня.

² Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX ст. Ковчег. Ч. 2. Львів, 2000. С. 115–118.

³ Королько А. Культурно-просвітницька і громадсько-політична діяльність о. Івана Озаркевича (1826–1903) в контексті українського національного відродження. Питання історії України. Чернівці: Технодрук, 2013. Т. 16. С. 37–44.

⁴ Арсеняч П. Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини. Нова Зоря. 1991. Квітень. Ч. 5–6.

Митрополит Спиридон Лавринович (обраний 1863 р.) продовжував курс Г. Яхимовича, скерований на подальшу розбудову мережі народного шкільництва, утвердження ідеї національної окремішності українців. Цій справі спричинилася так звана «Конкордія» – декларація про міжобрядове порозуміння між поляками й українцями в Галичині, схвалена Папою Пієм IX, цісарем, латинськими і українськими єпископами, що діяла до розвалу Австро-Угорської імперії 1918 р., і виникнення на її уламках незалежних Польщі і Західно-Української Народної Республіки. Головним досягненням «Конкордії» була заборона українцям греко-католицького обряду переходити на латинський, а латинникам – на греко-католицький. Тобто обидва обряди в Галичині закріпили чисельну незмінність, територіальну непорушність та тотожність, що відповідало національним і церковним інтересам українства Галичини. Вона унормувала громадсько-церковну співпрацю і стосунки між населенням краю⁵.

Інтриги польських урядових і церковних кіл, організований наступ і відчутні успіхи русофільства⁶ у 1860-х рр. ще більше посилювали традиції «Руської Трійці» і «Весни народів» 1848 р. у галицькому суспільстві. Поступово зміцнювала свої позиції Греко-Католицька церква. Її головна твердиня – Львівська єпархія охоплювала 1,3 млн вірних більшої частини Галичини і Буковини. Інша єпархія Галицької митрополії – Перемиська нараховувала 855 тис. греко-католиків⁷. У середовищі галицького селянства невтомно працювали близько 1200 священників⁸. Зростанню національно-соборної свідомості галичан сприяли твори наддніпрянців, особливо патріотичні поезії Тараса Шевченка. В Галичину поступово перемістився центр всеукраїнського національного руху, а край отримав назву «Українського П'ємонта».

⁵ Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во ОО. Василіян, 1976. С. 154.

⁶ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. Вісник Львівського університету. Серія: Історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 231–268; Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. Ковчег. Ч. 4. Львів, 2003. С. 67–85.

⁷ Федорів Юрій, о. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 311

⁸ Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 200.

Займаючи у суспільно-культурних процесах національного руху чільне місце, патріотичне священицтво намагалася протистояти асиміляційним процесам і спробам відчуження сільської культури від міської. Митрополит Йосиф Сембратович (1870–1882) розгорнув широку боротьбу проти аморальності й пияцтва. Цілеспрямовані проповіді в церквах, місії на периферії, заснована мережа братств тверезості у комплексі з активною культурно-освітньою роботою давали відчутні результати, піднімаючи водночас авторитет церкви, сприяючи утвердженню християнської моралі й вихованню національної свідомості. Попри перешкоди польської адміністрації поширювалося українське шкільництво. Цьому сприяла шкільна реформа 1860–1870-х рр., здійснена австрійським урядом під тиском українських послів і греко-католицької ієрархії. Було запроваджено обов'язкове початкове навчання дітей рідною мовою, завдяки чому в Галичині у 1869/1870 навчальному році діяло вже 1293 державні початкові школи з українською мовою викладання, а до кінця XIX ст. чисельність письменних українців досягла близько 30%¹.

Поступ національно-культурного життя засвідчило заснування за наймасовішого крайового товариства «Просвіта». На установчих зборах у м. Львові 8 грудня 1868 р. головою товариства обрано сина греко-католицького священика Анатолія Вахнянина (1841–1908). Головним завданням «Просвіти» визначено поширення освіти серед дорослих шляхом видання книжок і організацій в українських селах широкої мережі читальень². У 1912 р. вона в Галичині мала 77 філій, а її мережа нараховувала 504 читальні і 2364 бібліотеки, сотні аматорських мистецьких гуртків, які об'єднували близько 200 тис. членів. За підрахунками львівського історика Володимира Пашука 1914 р. «Просвіта» об'єднувала 36,5 тис. членів³. Характерною особливістю просвітянського товариства було те, що її периферійні філії та сільські осередки здебільшого очолювали священики.

¹ Стеблій Ф. Духовний П'ємонт українців. *Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів : Центр Європи, 1998. С. 208–209.

² Товариство «Просвіта» у Львові. Статут / упор. В. Пашук. Львів, 1999. 272 с.

³ Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові. *Львів. Історичні нариси*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. С. 245.

Галицьке духовенство спричинилося також до створення низки національних товариств і організацій, які піднімали добробут краю. Саме священики з с. Олеська (неподалік м. Золочева) брати Юліан і Тома Дуткевичі 1899 р. заснували Крайове Господарське товариство «Сільський Господар» – стану селянську організацію для захисту хліборобів від свавілля влади. Ця організація сприяла піднесенню освітньо-господарської культури, навчанню городників, садівників, пасічників⁴. У читацьких колах краю користувалися популярністю літературно-публіцистичні твори священиків-просвітян Тита Блонського (1830–1897), Володимира Герасимовича (1870–1940), Івана Гушалеви́ча (1866–1934), Васи́ля Залозецького (1933–1915), Васи́ля Ільницького (1823–1895), Дмитра Йосифовича (1867–1939), Богдана Кирчів́а (1856–1900), Ю́рія Кмі́та (1872–1946), Михай́ла Петрушеви́ча (1859–1895), Івана Пleshкана (1866–1933) та ін.⁵ Із священничого середовища вийшли талановиті композитори: Михайло Вербицький (1819–1870), Порфирій Бажанський (1830–1920; автор опери «Довбуш»), Сидір Воробкевич (1836–1903, Чернівці), Теофі́ль Бобринський (1848–1882), Мико́ла Кумановський (1846–1924), Ві́ктор Матю́к (1862–1902), а також когорта педагогів, акторів, етнографів, бібліотекарів, музейних працівників⁶.

За участю церковних ієрархів та Ставропігійського інституту (створений 1788 р. у м. Львові)⁷ організовано археологічно-бібліографічну виставку до 900-ї річниці запровадження на Русі християнства та 40-річчя правління монарха Франца-Йосифа. На основі виставки через рік засновано Музей Ставропігійського інституту, в якому було представлено 60 рукописів, 243 стародруки,

⁴ Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. С. 264–269.

⁵ Арсенич П. Греко-католицькі священики в національних змаганнях українців Галичини. *Нова Зоря*. 1991. Квітень. Ч. 5–6.

⁶ Загайкевич М. Михайло Вербицький: сторінки життя і творчості. Львів, 1998. 148 с.; Арсенич П. Греко-католицькі священики в національних змаганнях українців Галичини. *Нова Зоря*. 1991. Квітень. Ч. 5–6; Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Вид. 2. Т. 3. Івано-Франківськ : Нова Зоря. С. 373–376.

⁷ Орлевич І. В. Діяльність Львівського Ставропігійського інституту (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2000. 20 с.; Киричук О. С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга пол. XIX – поч. XX ст.). Львів, 2001. 19 с.

313 предметів церковного мистецтва¹. Церковне керівництво підтримувало і наукові проекти НТШ, зокрема її Археографічної комісії (заснована 1896 р., голова Михайло Грушевський, заступник Іван Франко), яка розгорнула широку дослідницьку програму щодо публікації «актів до церковної унії». Відтак, на сторінках «Записок НТШ» з'явилося ряд статей з історії церкви: про життя сільських парохів у Галичині XVIII ст. (М. Зубрицький), анотації на друковані пастирські послання львівських єпископів (І. Левицький) та ін.²

Вагомий внесок зробило галицьке духовенство в український кооперативний рух. Львівський священник Євген Дуткевич 1883 р. став співзасновником товариства «Народна Торговля», яке за короткий час охопило своїми філіями всю Галичину й нараховувало сотні сільських крамниць. Згодом на селі постали нові кооперативи, зокрема молочарський, початок якому дав священник зі Стрийщини Остап Нижанківський. Невдовзі у цьому ж повіті зародився союз молочарень, відомий у всій Східній Європі «Маслосоюз». Ще одним показником зрілості спільноти, його активного націотворення стала політизація національного руху, а відтак створення політичних інституцій громадянського співжиття. 1890 р. у м. Львові створено Русько-українську радикальну партію³. Згодом засновано центристську Українську національно-демократичну партію (1899)⁴ та марксистського спрямування Українську соціал-демократичну (1899). За сприяння митрополита Сильвестра Сембратовича 1896 р. утворено Русько-український християнський союз – українську партію клерикального характеру. Провідне становище невдовзі зайняла Українська національно-демократична партія. Вона була

¹ Скочилиас І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століть. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470–489.

² Скочилиас І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століть. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001.

³ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.). / за заг. ред. Я. Й. Малика. Львів : Світ, 2001. С. 23.

⁴ У «Народній програмі» УНДП було внесено постулат про позаконфесійність партії, однак УГКЦ і далі розглядалося потужним чинником національної політики західних українців. Див.: Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1996. С. 17.

найчисельнішою та найвпливовішою і обстоювала гасла демократичного націоналізму, соціальних реформ, стояла на позиції політичної, економічної і культурної незалежності, поділу Галичини на польську (Західну) і українську (Східну), створення з національною культурною автономією у рамках Австро-Угорщини, але із окремим сеймом і адміністрацією.

Тісно пов'язаний з Греко-Католицькою церквою Католицький союз, з 1911 р. – Християнсько-суспільна партія посідала праве крило національного руху. Її головою і редактором партійного органу «Руслан» був талановитий педагог, історик і громадсько-політичний діяч Олександр Барвінський (1847–1926) – посол Галицького сейму і австрійського парламенту, дійсний член НТШ⁵. Він відстоював політику «нової ери», тобто порозуміння між українцями і поляками в Галичині, можливість національно-політичного і культурно-економічного розвитку обох народів у рамках австрійської державності⁶.

Багатовекторний процес національного руху в Галичині включав й конструктивну діяльність Чину св. Василя Великого. Слід відзначити, що після заборони австрійським урядом зв'язку з Римом, закриття багатьох монастирів і монастирських шкіл, обмеження обітів чернецтва і підпорядкування монастирів місцевим єпископам Чин перебував до 1880-х рр. у стані занепаду й налічував у Галичині всього 14 монастирів, в яких перебувало 60 ченців⁷. Активізація процесу національного відродження в Галичині і ефективна діяльність Греко-Католицької церкви спонукали керівництво Чину до радикальних реформ. Підтриманий Галицьким митрополитом Йосифом Сембратовичем протоігумен Галицької провінції ЧСВВ о. К. Сарницький надіслав Папі Леву XIII проект реформи, який був схвально прийнятий Ватиканом. В Апостольському листі до м. Львова від 12 травня 1882 р. «Особлива Охорона» викладено програму реформи,

⁵ Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; Олександр Барвінський. 1847–1927 : матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 2001.

⁶ Кутутяк М. Галичина. Сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993. С. 64–74; Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. С. 11–36.

⁷ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина. XVII–XX ст. Рим, 1979. С. 52–53.

згідно з якою оо. Василіяни підлягали безпосередньо Риму, реалізація заходів покладалася на єзуїтів. Головним завданням Чину визначено: поширення і зміцнення єдності українців Галичини з Апостольським Престолом і католицькою вірою; просвіта і релігійне виховання українського народу, зокрема молоді; вишкіл високоосвічених, відданих справі церкви і народу священників, душпастирів, діячів церковної ієрархії¹. Реформування розпочалося відкриттям новіціату в м. Добромилі, де цілий рік новики навчалися, потім протягом трьох років студювали філософію, теологію, риторику у монастирях Галичини, відтак могли отримати сан священника.

Галицька громадськість і греко-католицьке духовенство зустріли реформування Чину Василіян неоднозначно, вважаючи, що єзуїти його денаціоналізують. Тож реформа затянулася до 1911 р. Але згодом всі переконалися, що завдяки реформі Чин таки було врятовано, а Греко-Католицька церква поповнилася непересічними його вихованцями. 1888 р. до оновленого Чину вступив послушником майбутній митрополит Андрей Шептицький². Василіяни розгорнули широку апостольську працю в Галичині: лише в 1889–1893 рр. вони провели близько 200 місій, переважно в селах. Були засновані й плідно працювали популярні серед галичан релігійні товариства – Апостольство Молитви (близько 500 тис. членів), Марійські Дружини (25 тис.). Напередодні Першої світової війни у краї діяло 16 василіанських монастирів, в яких перебувало 211 ченців і 23 новики³.

Велике значення у морально-релігійному вихованні, піднесенні національної свідомості галичан мала видавнича діяльність Василіян⁴. Головним осередком василіанського книговидання

¹ Апостольський лист Папи Лева XIII «Про реформу Чину св. Василя Великого Української нації в Галичині». *Записки ЧСВВ*. С. 2. Т. 11. Рим, 1982. С. 351.

² Патрило І. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ. *Записки ЧСВВ*. Т. II, секц. 2. Рим, 1982. С. 67–68; Добромилська реформа і відродження Української церкви. Львів : Місіонер, 2003.

³ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина. XVII–XX ст. Рим, 1979. С. 64–65; Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм. Київ, 2001. С. 353–371.

⁴ Архів Святоонуфріївського монастиря Отців Василіан (Львів). Постуляційний фонд.

стала м. Жовква, де влітку 1895 р. при монастирі засновано велику друкарню, а 1898 р. власне видавництво, одним із засновників якого був тодішній ігумен Онуфріївського василіанського монастиря Андрей Шептицький. Наприкінці XIX ст. оо. Василіяни щорічно видавали два десятки книг, наклад деяких сягав 10–12 тис. примірників, та місячник «Місіонар» (з 1 травня 1897 р.) накладом 20 тис.⁵.

Зауважимо, що останнє десятиліття XIX ст. характеризувалося великим потоком еміграції галичан за океан (близько 80 тис. осіб), який за наступне десятиліття склав більше як 224 тис., головню селянства. За цих умов саме Василіанський Чин, зокрема Галицька провінція надіслала місіонерів в українські поселення Канади, США, Бразилії та Аргентини. На початку XX ст. вони об'єдналися у дві заокеанські місії (в Канаді і Бразилії), загальне керівництво якими здійснював єпископ С. Ортинський, що згодом відбув у США⁶.

Успішному розвитку і діяльності Галицької провінції Василіанського Чину значною мірою сприяв митрополит Сильвестр Сембратович (1885–1898). Він пропагував концепцію української нації як спільноти насамперед конфесійної, ініціював реформи в дусі вестернізації Греко-Католицької церкви, прагнув відновлення унії в Наддніпрянщині⁷.

За митрополита С. Сембратовича у житті Греко-Католицької церкви сталися дві визначні події. 1885 р. нарешті створено Станіславівську єпархію. Її першим єпископом став ректор духовної семінарії у м. Відні, визначний богослов та історик Української церкви о. Юліан Пелеш, з рук якого отримав священництво Андрей Шептицький. Резиденцією о. Ю. Пелеша був відреставрований Свято-Воскресенський катедральний собор. У 1891–1896 рр. – Перемиський єпископ. Юліан Пелеш – автор двотомної «Історії

⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 684. Оп. 1. Спр. 1563. Арк. 70–93; Лозинський М. Видавнича діяльність Василіанського Чину в умовах Добромилської реформи і в сучасний період. *Добромилська реформа і відродження Української церкви*. Львів : Місіонер, 2003. С. 146–151.

⁶ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина. XVII–XX ст. Рим, 1979. С. 64–65; Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм. Київ, 2001. С. 67–68.

⁷ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901. Львів, 2002. С. 258–259; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. С. 176–352.

унії Української церкви з Римом» (1880). Як відомо, другим станиславівським греко-католицьким єпископом у 1891–1899 рр. був Ю. Куїловський, у 1899–1901 рр. – А. Шептицький, у 1901–1945 рр. – Г. Хомишин, а у 1929–1945 рр. – єпископом-помічником Й. Лятишевський¹. Загалом наприкінці ХІХ ст. Галицька митрополія мала на українських землях Австро-Угорщини п'ять епархій: Львівсько-Галицько-Каменецьку, якою правив митрополит за допомогою єпископа-помічника, Перемисько-Самбірсько-Сяноцьку, Станиславівську, Мукачівсько-Ужгородську і Пряшівську.

Другою помітною подією став Львівський синод у вересні-жовтні 1891 р. за участю трьох єпископів, 160 священників і папського легата. Він упорядкував церковний правопорядок, судівництво й літургію, ствердив вірність греко-католиків Апостольському Престолові. А загалом сприяв поживленню національного життя у церковно-релігійній та суспільно-політичній сферах².

Після синоду 1891 р. поживилося духовне і суспільно-політичне життя греко-католиків. Зусиллями церкви засновувались різні громадсько-релігійні структури: Місійне товариство св. Павла; Товариство допомоги бідним парафіям св. Петра; Інститут св. Йосафата для виховання молоді; благодійні організації Сестер Службениць, які опікувалися дітьми і немічними. Розгортав діяльність Католицький русько-український союз на чолі з Олександром Барвінським. Його пресовим органом був популярний часопис «Руслан». Плідна діяльність церкви, зокрема митрополита Сильвестра Сембратовича отримала високу оцінку Апостольського Престолу. На урочистому відзначенні в Римі 300-ліття Берестейської Унії Папа Лев ХІІІ присвятив Українській церкві промову та іменував митрополита С. Сембратовича кардиналом³.

¹ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–7; спр. 10. Арк. 1–2; Полек В. Духовна освіта на Прикарпатті. *Нова зоря*. 1991. Листопад. Ч. 33–34.

² Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Т. VIII: ХІХ ст. Рим: Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 245–248.

³ Пащук А. Українська церква і незалежність України. С. 222–223; Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм. Київ, 2001. С. 353–371, 407.

Греко-Католицька церква вступила у ХХ ст. з вагомими досягненнями: втрата лідерства у процесах політичного націотворення не позбавила її ролі етнодуховного провідника католиків східного обряду Галичини і Закарпаття. Випробування попередніх століть засвідчили, що церква та її вірні готові включитися у визвольні змагання не лише за національно-культурні права, але й боротьбу за державність і соборність України.

РОЗДІЛ 3. РОМАН ШЕПТИЦЬКИЙ: ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МАЙБУТНЬОГО МИТРОПОЛИТА

*Якщо Бог дозволить йому далі жити й, як досі,
витривати в ласці, він зробить багато добра й, може,
колись, коли він і я будемо навіки об'єднані в Бозі,
тоді, може, хтось схоче докладніше розказати про оце
життя, початки якого я тут описала...*

Софія з Фредрів Шептицька

Майже всі біографи майбутнього митрополита погоджувалися з твердженням, що рід Шептицьких надзвичайно давній. Він бере свій початок з часів Галицько-Волинського князівства. Один із найближчих соратників митрополита о. Кирило Королевський стверджував, що витoki роду Шептицьких «сягають XII ст. Із-поміж багатьох імен, які прикрашають сьогодні польський гербівник, як Любецькі, Святополк-Четвертинські, Святополк-Мирські, Огінські, Пузини, Сапіги, Тишкевичі, Ходкевичі, Хрептовичі, Володивичі, Кисілі, Сологуби, В'ельгороські та інші, цей рід упродовж тривалого часу повністю належав до найдревнішої гілки народу Давньої Русі; донедавна на Заході його радше називали рутенським, але сьогодні він має честь називатися українським унаслідок відносно недавнього поширення географічної назви, яка означала колись більш обмежену і специфічну територію»¹.

На думку іншого соратника Великого митрополита о. Василя Лаби, «гніздом шляхетського роду Шептицьких були його маєтності в черемиському князівстві, коло Перемишля і Самбора, а між ними село Шептиці. Вже старовинні грамоти з XIII сторіччя згадують про Шептицьких,

які були на службі перемиських князів»². Цієї хронології започаткування древнього роду притримується також Блаженніший Любомир Гузар: «Уже в документах XIII ст. згадано про рід Шептицьких, а їхній герб – підкова, увінчана хрестом і стрілою з правого боку, – відомий іще раніше»³. Сучасний дослідник Я. Заборовський притримувався думки, що рід графів Шептицьких «виводив себе з галицьких бояр XIV ст.»⁴. Є. Небесняк констатував, що «одним з аристократичних українських родів, які найдовше втрималися прив'язаними до свого рідного національного коріння, був древній боярський рід Шептицьких. Його родинним гніздом, осередком та основною посілістю були спадкові володіння, що знаходилися на черемиських землях, в безпосередній близькості до міст Перемишль і Самбір. Саме там і розкинулося старовинне село Шептиці... Архівні фонди доносять до наших днів свідчення деяких офіційних документів XIII століття, в котрих стверджується, що вже тоді Шептицькі входили в склад удільних черемиських князів. Деяко згодом, коли в XIV столітті Польща захопила територію сучасної Галичини, спеціальним декретом, датованим 1469 роком, за родом Шептицьких твердо закріпився титул «бояр»⁵.

У тексті грамоти князя Льва Даниловича, затвердженої польським королем Жигмонтом Августом 27 грудня 1458 р., вказувалось: «Во ім'я Отця і Сина і Духа Святого Амінь. Леон Данилович з Божей ласки Великий Князь всієї Рускої землі Галицьки, Новоградски, Трубовольські, Червенски, Перемишльські, Звіноградські і Всеї Русі Господар. Всім Нам Вірним і милим Бояром, Пулковником, Судивцим градзким і цілому міру християнському поздоровленіє. Ото пришов до нас наш Бояр і Судившчи граду Перемислского на Ім'я Ярославич,

² Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин : Свічадо, 1990. С. 9.

³ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 36.

⁴ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народів (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 6.

⁵ Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865–1944). Рим, Львів : Салвид [Видавництво оо. Салезіян східного об'єднання]. 2003. С. 18.

¹ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів : Свічадо, 2016. С. 27.

Юліянович Шептіці, син Юліяна Павловича Шептіці, внук Павла Мелентиновича Шептиця, а правнук Мелентина Шептиця і упростав нас о виданя такої Грамоти: «Ми Леон Данилович Всієї Рускої землі даємо нашому Боярови і Судивщиму граду Перемского села наше Канафости і Манастир с. Онуфрея в землі, а Князтві нашим Самборскім будущим, а землю на село Шептице і село Вошанці належне до його Отца, діда і прадіда ему і всій его потомности, так землю на заложене села Шептиці, село Канафости і Манастир с. Онофрея з землі Самборській на вечне часи всієї його потомности даю і дарую. А ктоби наш велико княжкі Лист мав зломати, буду мал. З ним Суд перед Богом. – Писалося в Літо од Рождества Христа Бога Тисяча Двохсот сімдесятого четвертого»¹. Судовим процесом 1469 р. було підтверджено, що Шептицькі є люди «вері нобіліс».

Львівський дослідник Л. Войтович писав, що Шептицькі «належали до середньої шляхти. У 1628 р. мали села Шептичі та Вошанці (нині село Вошанці Самбірського р-ну) і половину Кальнохвостів, частки сіл Монастирець (нині село Стрийського р-ну), Ільник Шляхетський (нині с. Ільник Турківського р-ну), володіли селами Тур'є та Угерців (нині обидва села Старосамбірського р-ну; усі Львівської області). Зберігали вірність православ'ю до початку XVIII ст., підтримували Львівське братство, давали кошти на друкарство»².

Ще в середині 30-х років XX ст. ґрунтовну статтю про рід і герб Шептицьких опублікував Іван Шпитковський³. Автор, не сумніваючись в українськості герба Шептицького, звернув увагу на одну обставину: «... Два джерельно найстарші Шептицькі неповідомно описують свій герб та що не подають згідно його назви,

¹ Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів : Свічадо, 2004. С. 119–120.

² Войтович Л. В. Шептицькі. Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2013. С. 633–634.

³ Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 162–179; *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262–273; *Богословія*: науковий тримісячник. 1936. Т. XIV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1936. С. 237–250; *Богословія*: науковий тримісячник. 1937. Т. XV. Кн. 4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1937. С. 253–263.

бо цей спліт кириличних букв трудно було їм геральдичним робом описати. Він не носив ніякої назви... а ні теж не належав до ніякої гербової філіції у польському геральдичному розумінні. Аж геть пізніше стає ця гербова печатна монограма прибирати назву «Шептиці», а це тому, що ним печаталися (за виїмком ще двох родин) одні лише Шептицькі. Не дивно теж, що Варлаам Шептицький, на виданій ним книжці, замість вже загально вживаного гербу Шептиць кладе на ній лише монограму «Ш» на основі ремінісценцій давніше вживаного азбучного гербового знаку, що заховалися (збереглися – *Авт.*), як звичайно, найдовше в людей духовного звання, тоді найбільш освічених мужів. А цим неначе пояснює, що цей родовий герб є нічим іншим, як змодернізованим, кириличним печатним знаком»⁴. Свою багатрїчну роботу І. Шпитковський завершив висновком: «Резюмуючи наші здогади, можемо лише приблизно означити час повстання цієї кириличної монограми, ставляючи його в границях між XIII та XIV ст. Так виглядав би наш гіпотетичний висновок відносно часу повстання кириличного гербового знаку Шептиць, первісного печатного знаку предків роду Шептицьких»⁵.

Великі зрушення у вирішенні цієї проблеми відбулися після публікації ґрунтовної монографії Івана Матковського⁶. «До двору князя Лева, сина Данила Романовича, названого пізніше Галицьким, – пише історик, – прибуло лицарство з Угорщини. На чолі його стояв комет Гуйд, на чиєму гербі... «у блакитному полі – золотий півмісяць, обернений ріжками вгору, над ним, між двома золотими шестираменними зірками – срібна стріла, скерована гострим кінцем угору. Герб називали Сасом, що українською означає «Саксонець». Лицарі, що прибули з графом Гуйдом, теж визнали Сас своїм гербом. Військо примандрувало не випадково: роком раніше, 1235-го, князь Михайло II Всеволодович, званий Чернігівським, напав на Галич та проголосив сина свого

⁴ Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262.

⁵ Там само. С. 263.

⁶ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. 664 с.

Ростислава (Славонського) галицьким князем. Трон було відво-
йовано двома роками пізніше. Так починалась галицька історія
родів Драго-Сасів, серед яких могли бути і предки Шептицьких,
адже Федір з Шептич, якого вважають протопластом роду і який,
надаючи відомості про себе 1469 року, задекларував приналеж-
ність до родин герба Сас»¹.

І. Матковський переконаний, що питання про представників
шляхти, які своїм родовим гербом вважали герб Сас і служили
у війську короля Данила Галицького, Великого князя Литовського
Шварна Даниловича, а опісля – Лева Галицького, ключове у дослі-
дженні походження роду Шептицьких². Стверджувати про своє
руське коріння могли лише ті роди герба Сас, які виходили
з близького кола галицького королівського двору. Можливо,
саме це давало підставу Варлааму Шептицькому у XVIII ст. заяв-
ляти: «Ви повинні знати, що ми – шляхта не від учора, ані з чиєї
ласки, ані нобілітації, ані подружних кон'єктур ми виростили – але
з давніх предків, із заслуг війни і мира [шляхта], так стара, як
Русь і віра Христова на ній...»³. Привілей князя Лева Даниловича
був підтверджений Федору з Шептич 1469 р. польським коро-
лем Казимиром Ягеллончиком у Городку, а пізніші представ-
ники роду Шептицького брали участь у боротьбі проти мон-
голо-татарської навали. Цитуючи праці І. Шпитковського та
деяких сучасних польських істориків, І. Матковський, на нашу
думку, цілком слушно стверджує: «Один із ранніх представни-
ків роду Шептицьких – Федір з Шептич. У справі про підтвер-
дження його шляхетства 1469 року є надзвичайно важлива інфор-
мація. Документи передають його родовий знак, який виглядає
так: «*luna cum duobus stellis*». Тобто йдеться про герб Сас. Федір
подає також родовий знак матері: «*ex clenodio matris babatum*

¹ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. С. 23.

² Там само. С. 31.

³ Цит. за: Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. С. 33.

cum cruce», тобто підкова з хрестом. Цей герб називається Побуг. Як відомо, Шептицькі з XVI століття ідентифікувалися серед шляхти власним гербом, що є варіантом герба Побуг. Цей факт значною мірою підтверджує інформацію про походження роду Шептицьких з числа Драго-Сасів... Достеменно не відомо, за яких обставин і коли рід Шептицьких перестав ідентифікуватись з гербом Сас і отримав право вживати власний герб»⁴.

Хоча ще залишається чимало невирішених питань щодо початків роду Шептицьких, необхідно погодитись із висновками, до яких прийшов І. Матковський: «Безсумнівним є факт походження Шептицьких з роду Драго-Сас. Православна традиція, поширена між волохами, прижилася у Галичині та пізніше тривала як традиція Галицько-Волинського князівства. Частина роду герба Сас, вірогідно, була на службі короля Данила Галицького і його сина Лева. Серед них могли бути також і протопласти роду Шептицьких. Один з аргументів, чому такі родини герба Сас, як Гординські й Кульчицькі, залишились православними, а пізніше стали греко-католиками, була якраз ця пам'ять про присутність в історії руської держави, і ця присутність підтверджувалась документами про надання маєтків Левом Галицьким. Що стосується роду Шептицьких, то марно визначати, чи були вони русинами-українцями, чи волохами, чи поляками. Важливим є те, ким вони себе вважали»⁵. А вважали вони себе українцями. Цю українськість майбутнього митрополита влучно описав у своєму романі С. Герман: «– Пан припустився помилки, пане Шептицький, – секретар деканату правничого факультету Ягеллонського університету, невеличкого зросту худорлявий чоловік у срібному пенсне, подав Романові заповнену кілька хвилин тому анкету. – Помилку? Яку помилку? – перепитав Роман. – Тут, у графі «народність», пан написав «русин». Для графа Шептицького, погодьтеся, звучить якось ... е-е ... не цілком, сказати б, до ладу ... Роман узяв до рук анкету, ще раз перечитав її і, не зробивши жодних виправлень,

⁴ Цит. за: Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. С. 37.

⁵ Там само. С. 41.

відав секретареві. – Тут усе написано правильно. – Правильно? Кажете, все написано правильно? Що ж ... Бажаю панові, графе Шептицький, усіляких успіхів, – сказав секретар, і пенсне його зблиснуло холодним відблиском»¹. Уже батько Андрея, граф Іван Шептицький, уважав себе належним до польської знаті, обіймаючи високу державну посаду. Та він не цурався і не забував свого походження. Коли в 1911 р. група українських послів до австрійського парламенту подарувала йому портрет його відомого сина, граф сказав їм: «Простіть, панове, що не промовляю по-руськи, але впевняю Вас, що я є русин»².

Рід Шептицьких був тісно пов'язаний з історією церкви. Саме з нього походили предстоятель Української Греко-Католицької церкви, єпископ, а згодом – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Атанасій (1686–1746), уніатський єпископ Львівський Варлаам (помер 1715), Лев-Людовик (1714–1779) – ще один митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, римо-католицький єпископ Єронім Шептицький (1759–1773), єпископ Перемишля Атанасій (1762–1779), єпископ Львівський і митрополит Київський Лев (1778–1779)³. З цієї родини походило і чимало менш знаменитих ченців, служителів церкви. В середині XIX ст. рід спіткала досить типова для української шляхти доля: перехід на римо-католицький обряд і як результат – колонізація. Можна лише дивуватися, що один з найвідоміших українських родів не покинув рідної мови раніше, адже переважна частина української шляхти встигла зробити це ще в другій половині XVI – першій половині XVII ст.⁴. У XVIII ст. багато відомих родин прийняло латинський обряд, та, все-таки Андреїв дід Петро, який помер у 1848 р., ще вважав себе українцем⁵.

¹ Герман С. *Via Романа*. Життя митрополита А. Шептицького. Київ : Ярославів вал, 2019. С. 9.

² Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 37.

³ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів : Свічадо, 2016. С. 27; Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків : Фоліо, 2018. С. 7–8.

⁴ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 6.

⁵ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 36.

Першим видатним ієрархом Української Церкви був Варлаам Василь Шептицький, який пройшов шлях від монаха в Унівському монастирі до архімандрита і єпископа. Доклав чимало зусиль для підвищення освітнього рівня монахів, видаючи книги і молитовники («Акафіст», «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, «Учительное Євангеліє», «Житіє Великого Князя Володимира Київського»). Про діяльність єпископа Варлаама В. Ленцик писав: «Св'ячення на єпископа відбулись 15-го червня 1710 р. в церкві Спаса коло Самбора. Варлаам мав тоді 64 роки, однак з молодечою енергією взяв керму єпархії. Мав він немало клопотів з грабіжжю маєтків єпархії, що їх у різних часах присвоювали собі різні шляхтичі...Єп. Варлаам зайнявся також реформою Василянського чину, скликавши 1711 року до Унева ігуменів. Єп. Варлаам ставав також в обороні кривдженого світського кліру, пишучи часто до свого знайомого гетьмана Сенявського, і дуже часто така інтервенція допомагала. Єп. Варлаам був оборонцем покривджених міщан під утиском польської адміністрації у Львові. Своїми впливами він, підпомагаючи міщан морально і фінансово, добився-таки рішення королівського суду у Варшаві, який надавав львівським міщанам рівні права з римо-католиками»⁶.

Справу єпископа Варлаама продовжив син Олександра Шептицького Атанасій-Антоній. У 1717 р. він заснував Братство при храмі св. Юра у Львові й надав йому статут. Атанасій вступив на митрополичий престол у 1729 р. «Час митрополитування Атанасія, – писав відомий історик церкви Іринеї Назарко, – це час нервовий, час перед бурею. Митрополит мусів майже дослівно щодня вести боротьбу, як не з латинниками, то з нез'єдиненими. Шептицький сповнив своє завдання успішно. Виявив просто подиву гідну діяльність майже в усіх ділянках церковного й національного життя. Визначався, як усі Шептицькі, великою безінтересовністю і шляхетністю серця, чого докази дав при створенні одного Чину св. Василя Великого, гарячою ревністю в поширенні з'єдинення, неустрашимістю в його обороні перед нез'єдиненими й латинниками, а в першу чергу батьківською дбайливістю про

⁶ Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів : Свічадо, 2004. С. 122–123.

освіту духовенства. В Атанасієві з'єдинення стратило одного зі своїх світлих єрархів»¹. Його портрет Андрей Шептицький помістив у Митрополічному палаці². Хоча Лев Шептицький в ранзі митрополита пробув усього один рік, проте «добре заслужився для Церкви як львівський єпископ і єпископ-помічник митрополита»³. Яскраву оцінку цьому представнику роду Шептицького дав уже згадуваний І. Назарко: «Ревний і енергійний владика взявся зі запалом найперше до реформи світського духовенства. Дбав про належну освіту духовенства і всупереч іншим єпископам, не допускав до священства нікого, хто не мав належної богословської освіти. Вже 1750 року владика Лев задумав збудувати у Львові свою єпархіальну духовну семінарію, а Папа Венедикт XIV 1753 р. похвалив цей задум владики. Лев Шептицький піклувався теж Папською Колегією Театинів у Львові, за що вдячна молодь присвячувала йому свої дисертації. Заряд ставропігійської церкви у Львові віддав у руки світських безженних священників, а при відпустових церквах у Зарваниці й Буцневі настановив здібних парохів і сотрудників. При кафедрі св. Юра у Львові іменував каноніків і прелатів, що мали творити капітулу»⁴.

Додамо, що саме Лев Шептицький завершив будівництво Святоюрського собору у Львові: «Св. Юр дістав новий вигляд при перебудові єпископів Атанасія й Льва Шептицьких від 1744 р. Поставлено тоді величаву церкву, яка вважається найгарнішою пам'яткою у стилі рококо у Львові. Церква має план грецького хреста, посередині накрита поважною тяжкою банею, на раменах хреста незамітні плоскі бані, закриті балюстрадами; як прикраси ужито цілої маси ніжно різьблених ваз та рококових орнаментів. Звертають увагу монументальні статуї святих, особливо св. Юрія на коні над аттиком. Всередині церква прикрашена іконостасом Луки Долинського, маляра-українця з кінця XVIII в.; крім головного вітара є шість бічних, в однім є ікона теребовельської

¹ Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). Торонто : Видавництво отців Василян, 1962. С. 95.

² Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів : Свічадо, 2016. С. 106.

³ Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). Торонто : Видавництво отців Василян, 1962. С. 108.

⁴ Там само. С. 108–109.

Богородиці з 1723 р.; обкладено її з дорогоцінностей, якими була обвішана. До церкви ведуть подвійні кам'яні сходи у стилі рококо; вежа й інші будинки творять цілість із церквою. З півночі були мешкання монахів, від заходу гостинні палати, з полудня мала бути Духовна семінарія. Палата єпископів, потім митрополитів збудована в переходовому стилі від рококо до цісарства. Парк своїм поділом у укладом квітників був пристосований до цілоти архітектури. При головних будинках були ще прибудови – стайні, кухні, кордегарда для війська, – єпископи мали свою надвірну драгонію, – далі двори й доми до винайму. При єпископській столиці була у своїм часі друкарня... Св. Юр мав також свою бібліотеку, яка почала творитися вже за першого львівського єпископа Макарія Тучапського»⁵.

Продовжувач справи майбутнього Митрополита Йосиф Сліпий у статті, присвяченій молодим рокам Андрея Шептицького, слушно розмірковував: «Вже в молодечім віці дадуться не раз запримітити ті черти, які ясно виступають у людини в повні літ в його праці, в характері душі, в цілій творчості. Бо в молодечих літах зачинають снуватися перші мрії, виринають перші пляни, які з часом набирають сильної основи і стають метою цілого життя. Певна річ – вони улягають в пізніших роках зміні, справляються, з рожевого квіту опадає не один листочок, романтичний полет переминюється в поважну при задуму, акти ставляться в міру сил і умовин, але звичайно їх основний тон остає той самий»⁶. На формування світогляду Митрополита впливали безліч факторів, однак найголовнішу роль, безперечно, відіграла родина, його батьки. Необхідно погодитись із твердженням одного із сучасних дослідників, що у середині XIX століття в Галичині через шлюб поєдналися два могутні графські роди: Фредрів та Шептицьких⁷. 1 жовтня 1861 р.

⁵ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Львів : Апріорі, 2007. С. 86–87.

⁶ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 6.

⁷ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. С. 45.

Софія із славетного роду Фредрів одружилася зі землевласником Яном (Іваном) Кантієм Шептицьким й оселилася в Прилбичах, маєтку чоловіка.

Про маму майбутнього Митрополита нам більше відомо перш за все завдяки книжці Олени Данути Манькут, яку є всі підстави оцінювати як чи не єдину біографію Софії Шептицької¹. Вона народилася 21 травня 1837 р. у Львові в родині подружжя Олександра та Софії Фредро й під час хрещення її назвали Софія Людвіка Цецилія Констанція. Як тоді було прийнято, діти заможних батьків одержували, як правило, домашню освіту. Для цього наймали приватних педагогів. У 1842 р. першою вчителькою малої Софії стала Адель Дефорель, яка до родинного дому Фредрів у Беньковій Вишні приїхала зі Швейцарії. Тоді ж О. Фредро також запросив чеха Юзефа Свободу, який навчав Софію живопису та німецької мови. У своїх спогадах, які видані в чотирьох томах польською мовою і чекають перекладу українською, Софія яскраво описала своє родинне помістя: «Бо я любила ту Бенькову Вишню більше, ніж тоді вміла собі це усвідомити. Я впивалася простором садів, свободою, співом птахів та тишею села... Так дивно, несвідомо, однак із деякою розкішню я відчувала, що мене оточує якась велика гармонія; я й сьогодні пам'ятаю те відчуття купелі в чомусь, що любила, розуміла, що проникало в мене завдяки усім органам чуття»². Щасливе життя у Беньковій Вишні було нетривалим. Після початку селянського повстання в Галичині 1846 р. подружжя Олександра і Софії Фредро змушені були переїхати до Львова, а згодом до Парижа. Протягом 1853–1855 рр. Софія з мамою відвідає Німеччину, Бельгію та Францію, що теж вплине на формування її світогляду, вона одержить глибокі знання, стане талановитою художницею, навчиться писати літературні твори. Додамо, що Софія вільно володіла крім польської німецькою, французькою та англійською мовами, що дозволило Й. Сліпому стверджувати: «була жінчина високоосвічена..., ніжних почувань і високої культури ума і ще

¹ Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів : Свічадо, 2016. 152 с.

² Там само. С. 8.

більше серця»³. На ці риси характеру Софії звертали увагу й інші її сучасники: «Була одною з істот найвисших і найшляхотніших в своїм поколінню... Моральна звершеність так висока, як рідко: інтелігенція знаменита і дуже виобразована: в товариських зносинах «мудра повага – злучена з добротою, але і з веселістю»⁴.

Про глибокі знання, володіння іноземними мовами та літературний хист Софії згодом написав К. Королевський: «Вона мала ще свіжу пам'ять, писала своєю рідною мовою – польською; і, можливо, саме вона розпочала французький переклад (спогадів – Авт.), який передали мені одночасно з одним із п'яти примірників оригіналу, передрукованих на машинці; там були численні цитування листів французькою мовою... Це твір матері, котра пише для своїх рідних; у розповідь вплетено особисті роздуми, в яких постійно відчутно великий неприродний розум, позбавлений будь-яких сентиментальних перебільшень»⁵. Ми ще не один раз будемо звертатися до літературної спадщини Софії Шептицької, особливо коли йтиметься про молоді роки її найвідомішого сина.

Біограф Софії Шептицької О. Манькут пише про величезний вплив на формування її характеру і поглядів батьків. Олександр Фредро «дбав про розвиток своєї доньки (уроки малювання, гра на фортепіано та гімнастика), а насамперед про її добре виховання, вчив шляхетности та чемности у ставленні до всіх: осіб милих і немилых, слуг та гостей, своїх та чужих. Він не терпів прихованих насмішок, шепотіння, глузливих поглядів. У домі Фредрів цього ніколи не було. Софія ще з дитинства інстинктивно відчувала, що шляхетне, а що малодушне, і цього без найменших роздумів уникала»⁶. Що стосується матері Софії, то вона «сумлінно берегла домашнє вогнище. Щедро обдарована розумом та іншими здібностями, вона намагалася жити в тіні свого чоловіка. Він адміністрував маєток, а дружина опікувалася внутрішніми справами

³ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 8.

⁴ Там само.

⁵ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів : Свічадо, 2016. С. 29–30.

⁶ Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів : Свічадо, 2016. С. 14.

господарства. Вона розпоряджалася грошима і мала цілковиту свободу в керуванні домом, дбала про те, щоб усе було зроблено добросовісно та вчасно. Чоловік не цікавився подробицями... Софія була доброю матір'ю і дбала про своїх дітей, однак ніколи не розпещувала їх. Її саму виховували у строгості і після прикрого життєвого досвіду, вона вважала слухним виховувати так само своїх дітей. Тому, коли донька інстинктивно шукала тепла та близькості матері, вона, гладячи її по голові, при цьому говорила: «Не привчайся до ніжностей, бо в житті ними хіба що змудишся»¹. Крім батьків, величезний вплив на формування особистості Софії мала вже згадувана Адель Дефорель, дружина Максиміліана Фредра Праскеда, внучка найстаршої сестри Олександра Фредра Ванда Островська та священник Самуїл Пясецький – перший «свідок» її сповіді.

Учителя малювання Юзефа Свободу брат Андрея Казимир Шептицький вважав найкращим у тогочасному Львові. Безперечно, що саме він привив Софії любов до малювання. Немаловажне значення мали численні поїздки за кордон родини Фредрів, зокрема відвідини Лувру, уроки малювання Ніколо-Франсуа Чіффларта. Хоча Софія скромно вважала себе непрофесійною художницею, однак ті репродукції її картин, які помістила в своїй книзі О. Манькут, свідчать про великий талант майстрині. Йдеться, перш за все, про портрети Софії Яблоновської Фредро – матері Софії, батька Олександра Фредро та власні автопортрети. На це звернув увагу Л. Гузар: «Графиня студіювала живопис у Парижі, а спеціалізувалася на портретних зображеннях. Свої портрети, як і літературні твори, адресувала тільки членам сімейного кола й ніколи не виставляла на широкий огляд, за винятком портрета її брата Олександра, який виставили на показ у паризькому «салоні» в 1855 р. Образи св. Йосифа, святих Ігнація та Франциска, Найсвятішого Серця Христового прикрашають церкви Кракова, Жовкви та Брухналя»².

Цікавилася Софія театром, що було закономірним для дочки визначного польського драматурга, та розмаїтою

¹ Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів : Свічадо, 2016. С. 17.

² Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 38.

літературою. Серед книг, які найбільше її вразили – «Ярмарок у Кенітці» Ч. Дікенса, «Повстання 30-го року» Й. Шпацера, «Історія десяти років» та «Сатири» І. Красицького, «Характери» Л. Бругера, «Щоденник» Е. Сувестра, «Наслідування Христа» Т. Кемпійського. Добре знала вона й творчість батька, адже «у деяких аспектах театральний світ, що його в ранньому періоді жили комедії Олександра Фредро, а згодом Станіслава Висп'яньського, досяг видатних успіхів»³. На думку сучасних істориків «окреме місце в польській літературі посідає драматург і поет, галицький консерватор і австрофіл Александр Фредро, який здобув популярність своїми комедіями, у яких висміював звичаї тогочасної шляхти («Дівочі шлюби», «Дами і гусари»)»⁴. Стислу, але досить влучну, оцінку Софії Шептицькій зробив один із найвідоміших біографів її сина Є. Небесняк. «Можна сказати, – писав він, – що всією своєю поставою вона уособлювала правдивий ідеал християнського материнського благочестя. Від свого батька вона успадкувала літературний талент, окрім цього, ніби сама природа подбала про те, щоби її загострені естетичні почуття знайшли своє відображення в живописі, залюбки віддавалася пані Софія і вивченню історичних хронік та спогадів різних визначних особистостей і творів світил історичної науки свого часу, коротко занотовуючи для себе всі деталі, що її цікавили»⁵.

Батько майбутнього Митрополита Ян (Іван) Кантій Шептицький народився 1836 р. й належав до польської знаті, хоча ніколи не цурався і не забував свого походження. «Він ретельно збирав родинні пам'ятки, відвідував монастирі й інші архіви з історичними документами в пошуках згадок про свій рід. На стінах у родинному маєтку в Прилбичах висіли портрети предків»⁶. Цю картинну галерею в Прилбичах згодом згадуватиме Андрей.

³ Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / перекл. з англ. Петра Таращука. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 564.

⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 340.

⁵ Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865–1944). Рим, Львів : Салвид [Видавництво оо. Салезіян східного об'єднання]. 2003. С. 22.

⁶ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. 2-ге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 37.

В одному з листів до матері він напише: «Ти пригадуєш, що Тато нам, дітям, часто пояснював і згадував наших предків, портрети яких висіли в його робітні, чи, як ми його кімнату звали, в канцелярії. З усіх портретів вбилися в моїй пам'яті три портрети: єпископа Варлаама й митрополитів Атанасія і Лева. Усі вони були ченцями-василіанами, але всі вони були якісь інакші: Варлаам чомусь мені здався тихим, покірним ченцем, повним любові до Бога, милосердя до людей і наче б закоханим Атанас: цей мав щось лицарського у собі, своїми чорними, гострими очима він пронизував наскрізь людину, з цих очей і високого чола біла воля, сміливість, а враз із цим відвага й повсякденна готовність боронити Бога й Його чесноти перед злом світу, а слабим людям давати помічну руку. Знову ж зовсім іншим здавався мені митрополит Лев, чи як Тато звав його світським ім'ям, дядько Людвик. Аристократ із куртуазійною усмішкою на устах, свідомий зручності слова й закоханий у мистецтві (адже ж це він докінчив будову собору св. Юра у Львові), робив на мене враження дипломата, в якому сплелось людське із божеським, ця багатогранність людини, для якої ніщо людське не є чуже»¹.

Іван Шептицький започаткував велику домашню бібліотеку, багату на рідкісні унійні друки. Вона налічувала близько шість тисяч томів. Родинна книгозбірня Шептицьких містила, ймовірно, певну частку книг Софії Шептицької. Ймовірно, що до прилбицької бібліотеки влилась також частина книг Александра Фредра, який помер у Львові в 1876 р., адже згадується серед колекцій гр. Шептицьких «кована скриня» з його архівом. Отже, майбутній митрополит виростав серед книг, які любив читати, а згодом і колекціонувати. Сучасна дослідниця Ірина Качур справедливо зауважила, що «фактично бібліотека, складена з усіх книг, набутих Митрополитом Андреем, ніколи в цілості не існувала. Якби Митрополит був колекціонером у традиційному сенсі цього слова і зберігав усі куплені, подаровані та придбані іншим способом книги, він без перебільшення став би власником найбільшої української приватної книгозбірні всіх часів. Але він увійшов

¹ Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / упор. Г. Меріам-Дужницький. Львів : Світ, 1994. С. 16.

в історію як найбільший меценат і благодійник української культури, який через засновані і щедро обдаровані ним книгозбірні – Станиславівської капітули, Митрополитальної бібліотеки, Церковного, а згодом Національного музею, «Студіону», зробив доступними українському народові пам'ятки світового та національного духовного надбання»². Однак, це буде пізніше...

Попри любов до книг, мистецтва і шанування своїх предків, Іван Шептицький був власником земель, які передалися йому по спадщині. Власність Шептицького станом на 1879 р. налічувала 3500 моргів (0,56017 гектара). До цієї частки зараховувалось місто Лащів з навколишніми селами: Доманіж, Черкаси, Малонеж, Надольці, Підгайці, Буда Желязна, які нині адміністративно належать до повіту Томашовського Любелського воєводства. Під Львовом сім'я володіла 4000 австрійськими моргами (0,5755 гектара) у селах Прилбичі, Брухналь, Чолгині, Піддуби Великі і Малі. У нинішньому Жидачівському повіті Шептицькі володіли 2500 австрійськими моргами у селах Дев'ятниках, Кологорах та Ятвягах. 2200 австрійських моргів належало у Кросненському повіті (нині Польща) у селах Корчині, Спорному і Венглювці³.

І. Шептицький, попри свою господарську діяльність, активно займався політикою. Доказом цього є обрання 1869 р. І. Шептицького спочатку до Галицького крайового сейму (каденція 1870–1876 рр.), а пізніше до Австрійського парламенту (каденція 1870–1871 рр.). Вибори до крайового сейму відбулись 16 листопада 1869 р. У липні 1869 р. він одержав титул шамбеляна (придворний чин високого рангу), а 16 вересня 1871 р. диплом графа імперії. Оскільки титул передавався по спадковості, то разом із батьком до цієї гідності було віднесено і дружину Софію Шептицьку та синів⁴. 11 жовтня 1871 р. І. Шептицького знову було обрано послом Австрійського парламенту, але в березні

² Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до Митрополитичих палат. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 54–55.

³ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. С. 52.

⁴ Там само. С. 59–60.

1873 р. він разом з іншими представниками польської аристократії склав свій мандат, протестуючи проти зміни виборчого законодавства. До речі, батько Андрея підтримав ініціативу введення русько-української мови в навчальну програму львівської гімназії, а в 1876 р. домагався створення фонду допомоги греко-католицьким священникам, яких переслідувало на Холмщині російське самодержавство. У період із 1870 до 1912 рр. І. Шептицький був незмінним депутатом Галицького крайового сейму, окрім каденції 1877–1882 рр., коли не взяв участі у виборах. Й. Сліпий писав, що І. Шептицький був у добрих взаєминах з багатьма відомими людьми того часу, «передовими діячами і вченими проф. Шараневичем, проф. Огоновським, Петрушевичем, др. Олесницьким, Сушком та іншими»¹. Необхідно погодитись із слушним зауваженням І. Матковського, що «однією із визначальних тем майбутніх досліджень могла б стати його політична діяльність в Яворівському повіті, де проживав та багато років виконував обов'язки голови ради повіту»².

Подружжя Софії та Івана Шептицьких надзвичайно поважали один одного, ця родина була глибоко віруючою. Софія «захоплювалася його рішучістю у вчинках та відповідальністю. Це був чоловік із сильним характером, незламними принципами, вимогливий до себе та інших. Вирізнявся своєю незалежністю у судженнях та висловлюваннях. Тому Софія зважала на його думку та охоче прислухалася до його порад. Іван Шептицький не належав до завсідників салонів. Його, як і Софію, не приваблював аристократичний світ. Саме ця риса його особистості найбільше подобалася Софії. У чоловікові вона цінувала насамперед релігійність, яку він не афішував, але й не приховував. Їй глибоко запали в серце слова Івана, сказані в день заручин, що з Богом їм буде добре... Софія намагалася пізнати зацікавлення та уподобання чоловіка. Знала про його переваги та недоліки. У характері чоловіка її непокоїла

¹ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 7.

² Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. С. 61.

лише певна впертість. Вона усвідомлювала, що ця риса характеру може бути причиною напруження в сім'ї, але вірила, що з допомогою спільних зречень вони зможуть перемогти усі труднощі... Майбутнє показало, що вплив Софії спричинив позитивні зміни у характері чоловіка. Бо жінка має дар безпосереднього, глибокого розуміння іншої людини, й водночас здатність вихоплювати та оцінювати прояви людської особистості. Завдяки цьому жінка допомагає чоловікові зрозуміти себе і реалізувати сенс притаманного йому способу буття. Їхнє подружжя було вдалим...»³.

Подружжя Шептицьких мало семеро синів. Перший син Степан народився 1 жовтня 1862 р., але невдовзі помер у віці двох років у листопаді 1864 р. 8 листопада 1863 р. народився Юрій, на якого батьки поклали великі надії, однак передчасно пішов із життя 18 лютого 1880 р. «Багато я перенесла втрат у житті, – пізніше пригадувала С. Шептицька, – а все-таки ще сьогодні мушу ствердити, що жахливішої депресії, як при смерті тої первородної дитини, я ніколи більш не переживала, може, тільки тому, що як дитина, так і душевне терпіння, були первородні. Я любила його пристрасно й дико страждала. Через декілька тижнів вид і голос другого сина, тоді однорічного Ізя (Юрія), були для мене справжнім стражданням. Очікуваною дитиною я ні не тішилася, ні задля неї не здержувалася в своїх жалях. До крайньої втоми я ходила по кімнатах або по найдальших стежках городу, й коли ніхто не міг мене бачити, ні чути, та у приступах якоїсь тваринної туги я голосно стогнала. Як лошиця іржить за лошатком, так я стогнала й радше хотіла вирватися та втекти до моєї дитинки»⁴. 26 липня 1865 р. побачив світ Роман, за ним Казимир, Олександр, Станіслав і Лев.

Хоча Андрею Шептицькому присвячено чимало біографічних нарисів, однак всі вони без винятку написані на основі найкращого життєпису молодих років майбутнього Митрополита, авторкою якого є його мати – Софія Шептицька. «Третій з черги наш син, – писала С. Шептицька, – Роман – Олександр – Марія,

³ Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів : Свічадо, 2016. С. 75–76.

⁴ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 17.

сьогодні в чині о. Андрей Шептицький, народився в Прилбичах дня 29 липня 1865 року, вісім місяців після смерті нашого найстаршого сина Степана... Пам'ятаю таке самотнє, аж до перетомми, ходження по останній стежці з видом на став, і такі голосні стогони напередодні народження Ромця. Другої днини вполудне, в третій день жнив, він прийшов на світ, обімлілий. Я була дуже ослаблена й мені не дозволяли заснути, бо побоялися, що зімлію. Коли я, врешті, заснула, уві сні я виразно відчула Стефця, хоч і не бачила його, як станув біля мого ліжка й поклав на ньому новонароджену дитину; я зрозуміла це досконало й зрозуміла також, що давши її мені, відходить тепер у мирі. Прокинувшись, я казала подати собі дитину, й без ніякої боротьби я відчула, що тамтой жахливий біль був віднятий від мене, що люблю дітей, яких Бог залишив і що тамте, моє кохання, може, вже спочивати в мирі... Може, це все було природне, але мені здавалося воно чимсь просто від Бога даним, за посередництвом двох янголів, і тому ніколи я не забула тих хвилин після народження Ромця»¹. Хлопчик з'явився на світ дуже слабеньким і за життя часто й дуже небезпечно хворів.

Софія Шептицька особисто дбала про освіту та виховання Романа, який одного разу сам себе назвав «Ама». Коли через багато років її розпитували журналісти про особливості системи виховання майбутнього Митрополита, Софія щиро відповідала: «Що я робила, не знаю, нічого не робила, я не мала ніякої системи, не притримувалася ніяких педагогічних правил. Я любила їх і старалася пізнати, яким кожний із них є. Моя єдина система виховання – це «Богородице Діво». Ніщо інше, – лише «Богородице Діво». І навпаки – хлопець зле робить лекції, є непослушний, доказує, наражується на небезпечний випадок – знову «Богородице Діво»². «Коли йому йшов четвертий, або п'ятий рік життя, одного разу після лекції катехизму з Ізюм я почала розказувати йому про Ісуса Христа. Я навіть не згадала ще про Страсті й Розп'яття, коли запримітила в ньому таке зворушення, таке

¹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 17.

² Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. 2-ге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 38.

зусилля здержати великі сльози, якими наповнювалися його очі, що я швидко здержала себе й перейшла на іншу тему, не бажаючи грати на тому, що могло бути лише переніжженням нервів; але ні, славити Бога, не нервові це були сльози. Пізніше, коли підучився вже писати, скрізь я знаходила шматочки паперу зі записками, з уступами молитов, що їх він сам виготовив...»³.

Хоча майбутній Митрополит не залишив після себе спогадів, однак у статті «Мої спомини про предмет музейних збірок», опублікованій у 1930 р., він пригадував: «Маючи писати спомини, я мушу попросту ствердити факт, що, заки я навчився читати й писати, ще дитиною, коли я не здавав собі справи з почувань, я серцем відчував красу старої нашої ікони. Я був, відай, дуже малим хлопчиком, коли в нашій старенькій дерев'яній церкві у Прилбичах, стоячи перед іконостасом, відчував я ту якусь неповняту емоцію, що її я нині назвав артистичною емоцією. Я мусів бути маленьким хлопчиком, бо наш старенький парох, якого відтак я о добру голову переріс, видавався мені великаном, як він у святих ризах виходив дияконськими дверми на Великий вхід. Пам'ятаю, що то був Великий вхід, бо як би нині виджу на дискосі замість агнца кусник білого хліба. Усе те разом, навіть ця булка, хоч як тепер виджу, не дуже згідна з типиком, надзвичайно порушувало моє серце. Гієратичні постаті в іконостасі, на мене звернений зір Христа Спасителя і святої Його Матері, та якась містична темрява, в якій світили тільки свічки і їх відблиск на золотих тлах ікон, дим кадила, що вносився до неба разом із звуками пісні, – все те разом складалося на якесь вражіння так глибоке, яке ледве чи коли в житті пам'ятаю. А глибоке було вражіння якраз тому, що поза тими зовнішніми проявами відчувало серце якусь таємну глибіню, що, наче промінчик, спливала на душу з-поза світла, наче з неба»⁴.

Роман дуже швидко розвивався: в чотири роки почав малювати і щось вирізувати, а в п'ять років Софія почала його навчати

³ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 9.

⁴ Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. С. 546–547.

катехизму¹. В. Лаба теж звернув увагу на той факт, що малий Роман «усім цікавився, все легко сприймав і засвоював. Вже на третьому році життя він знав короткі молитви, між ними одну з найкращих Богородичних молитв «Під Твою милість прибігаєм», яка була уложена і дуже поширилася на церковному Сході, а яку його мати Софія залюбки відмовляла»². К. Королевський звернув увагу на надзвичайну серйозність малолітнього Романа: «змалку прислужував під час Літургії; але ніколи йому не спадало на гадку, як багатьом дітям, гратися у священника, в Службу Божу тощо. Під час Євхаристії він тримав руки складеними, а очі були опущені: ніхто ніколи не вчив його цьому. Він уже розумів вагу святих речей. Коли йому минуло вісім років, мати зауважила, що за столом він більше не брав десерту. Хотіла дізнатися причину, знаючи добре, що він скаже їй правду. У відповідь почула, що він так робить, щоб покарати себе за гріхи. Вже в такому віці він умів відмовляти собі у приємності задля своїх братів»³.

У віці дев'яти років Роман розповів матері, що готується до того, щоб стати священником. Тоді цього ніхто всерйоз не сприйняв, але добре знаючи характер сина, його тверду волю і непохитність, Софія Шептицька зрозуміла, що він від своїх намірів не відступить. Звернемось знову до вже раніше цитованого листа Романа до матері: «Уважно й поволі я відхилив двері й побачив очі портрета дядька Атанаса, я зразу заспокоївся і зрозумів: це він мене кликав! Уже зовсім спокійний я підійшов близько до портрета, а світло свічі впало на руку дядька, яка лежала, як біла пляма на чорній рясі. Дуже чомусь мені захотілося, Мамо, поцілувати цю руку, щоб подякувати дядькові за те, що він мене покликав, і привітатися з ним. Але портрет висів високо, й я його не міг досягнути устами. А очі дядька Атанаса говорили до мене, так, Мамо, говорили. Я просто чув не ухом, а цілою своєю істотою, як вони наказували мені, щоб я ішов слідами своїх предків,

¹ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 10.

² Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин : Свічадо, 1990. С. 14.

³ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів : Свічадо, 2016. С. 32.

що всі вони молять і просять Бога, щоб Він дозволив мені йти їхніми слідами, що всі ті ченці, ігумени, єпископи й митрополити Шептицькі по батькові й усі священники й ченці Фредри по матері обстоюють перед Богом моє покликання. Ще сьогодні, Мамо, по стількох роках я чую виразно голос дядька Атанасія, а може, радше, голос моїх предків... І до сьогодні пригадую одне тоді для мене неясне слово, яке просто цвяхом вбилося у мою пам'ять і як незагоєна рана до сьогодні дзвенить мені у вухах: – Ти є позичений, сину, – казали очі митрополита Атанасія, – ти є позичений! Пам'ятай про це! Довго-довго я стояв перед портретом дядька Атанасія і щойно гаряча крапля воску із свічки, що впала на мою руку, наче пробудила мене... Я перехрестився, підійшов до бюрка Тата, на якому стояло вирізьблене в дереві Розп'яття Христа (Тато привіз його з якогось паломництва, пригадуєш, Мамо?), поцілував скривавлені ноги Розп'ятого й сказав уголос: – Добре!»⁴.

Ці переживання молодого Романа поетично передала в своїй поемі Леся Храплива:

Привид Прилбич дитячих зоріє
«У затишній, ясній повноті:
Батько, браття і Мати Софія,
Поривання юнацькі святі...
З рам шептали Шептицьких картини:
Атанасії, Лев, Варлаам:
«Ти боярського роду дитина –
Благовістям будеш русинам!»⁵

У 1875 р. Роман розпочинає навчання в гімназії Франца Йосифа у Львові. Насправді, в гімназії він складав тільки іспити, до яких готувався в батьківському будинку. Навчався з великим ентузіазмом і чотири класи гімназії закінчив з відзнакою. Батьки, мабуть, усвідомлювали, що цього недостатньо, хоч би з огляду на брак відповідних наставників. Місцем, де Роман продовжив освіту, став Краків. Він вперше тут з'явився восени 1879 р., коли разом зі своїми двома братами Юрієм і Олександром розпочав навчання

⁴ Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів : Світ, 1994. С. 17.

⁵ Храплива-Щур Леся. Слуга Божий Андрей Шептицький Митрополит Києво-Галицький / Друже видання. Онтаріо : Товариство «Свята Софія», 1990. С. 5.

у п'ятому класі Краківської гімназії Святої Анни по вулиці Пляц на Греблях, 9. У цей час Роман мешкав у професора Гуго Затея. Йдеться про будинок так званого Палацу Любомирського по вулиці Святого Яна, 11, на якому сьогодні встановлена меморіальна дошка митрополиту Андрею Шептицькому. Відомо, що серед його товаришів по навчанню в гімназії був польський студент Едвард Ярошинський. Польська дослідниця Магдалена Новак, досліджуючи цей етап в житті А. Шептицького, дійшла висновку, що він сформувався як польський патріот, знавець і поціновувач польської культури та історії. З таким твердженням не погоджується сучасна українська дослідниця життя й діяльності митрополита Л. Гентош, яка доводить, що Роман «брав участь у роботі студентських товариств польського патріотичного спрямування, навчаючись у Вроцлаві та в Кракові. Однак він також цікавився діяльністю різних католицьких організацій та намагався зі своїми найближчими друзями поширювати серед молоді християнські, католицькі цінності»¹.

Наближався час іспитів. Софія Шептицька пригадувала: «Вчився багато, дуже багато; хотів бути відзначаючим (першунном), але на два дні перед матурою замкнув до шафи всі книжки, скрипти тощо, кажучи: «Скільки міг – я вчився, тепер уже не доторкну книжки, бо мушу дати відпочити думкам і нервам», та цілі два дні провів на проходах по околицях Краква. Іспит зрілості склав знаменно, наче «бавився б» – казали інші, але все-таки був такий втомлений, що пам'ятаю, – як під час вечері заснув на кріслі»². 11 червня 1883 р. Роман з відзнакою закінчив Краківську гімназію. Того ж дня він заявив матері, що остаточно вирішив вступити до Чину Василіян.

Між роками навчання у Львові та Кракові відбулося чимало подій у житті родини Шептицьких. 17 травня 1876 р. мати, порадившись зі своїм власним духівником, привезла таємно Романа до Львова, де він прийняв своє перше причастя. Сталася ще одна подія – 18 лютого 1880 р. помер брат Романа Юрій. Пізніше Софія

¹ Гентош Л. Історія вибору Романа Шептицького. *Україна модерна*. Вип. 27. С. 175.

² Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / упор. Г. Меріам-Дужницький. Львів : Світ, 1994. С. 38.

Шептицька пригадувала: «... Вражав мене його (Романа – Авт.) спокій, лякала відсутність сліз, причому я знала, як важко він переносить оце горе. Я думала, що ради мене їх здержує й другої днини після смерти Ізя, коли він стояв непорушно з блідим обличчям біля мого ліжка, я сказала до нього: «Чому ти не плачеш – чи ради мене? Ти, може, хворий? Це недобре здержувати сльози!» – «Ні, я не можу плакати, для Ізя я навіть радію, що вже відійшов до неба». А коли кільканадцять днів пізніше я ще раз у листі за торкнула цю тему, він так відписав мені: «Мое страждання не є фальшиве (фальшивим називаю лише таке терпіння, яке не випливало б з волі Бога). Милосердний Господь просвітив би мене. Мама пише: «Він був майже скінченим твором». Правда, а тепер? Бог сам його тепер ще більше завершив, а коли він був майже завершений, то тепер став не лише завершений, але зовсім досконалий. Був ще людиною, а тепер є непорочним духом у небі, перед лицем Бога, Бог той твір не знищив, але його викінчив, завершив; відібрав його нам, зате дав нам у небі при Собі посла, янгола, який буде просити Його за нас. Відобрав Ізюві земське тіло, а дав йому безсмертність і безсмертне щастя, невже ж це недобра зміна?.. Біля себе я не відчуваю порожнечі, я мав раніше брата, товариша, опікуна, тепер він не покинув мене, тепер я відчуваю його тут, при собі, відчуваю його – мого другого янгола-Хоронителя... Він здержує мене від гріха, наvertsає до доброго, одним словом чую два рази більше, – як спершу, – що мене береже незримий дух і пильнує мене, й за це я дякую Всевишньому»³.

Батько Романа негативно віднісся до бажання сина назавжди пов'язати своє життя з Чином Василіян. Мало того, він просив о. Генрика Яцковського вплинути на нього й переконати у безглуздісті такого вчинку. Необхідно сказати кілька слів про людину, яка впродовж багатьох років була духівником родини Шептицьких. Г. Яцковський (1834–1905) – польський церковний діяч, римо-католицький священник, єзуїт, який на прохання Папи Лева XIII посприяв проведенню Добромильської реформи

³ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 29–30.

василіан. Він народився 8 серпня в с. Яблово (нині Поморське воеводство в Польщі). Гімназійну освіту здобув у Хелмні, а магістратуру захистив 1853 р. в Гданську. Вивчав право у Берлінському, а згодом у Вроцлавському університетах та богословські студії в Папському Григоріанському університеті і в Пельплінській духовній семінарії. 8 квітня 1860 р. отримав священничі свячення з рук єпископа Яна Марвіча. Працював ректором декількох єзуїтських колегій у Старій Весі, Станиславові, Чернівцях та Хирові. З 1880 р. був сповідником Р. Шептицького. Останній надзвичайно високо цінував і цілком довіряв Г. Яцковському. Саме йому він вперше розказав про своє бажання стати священником. Софія Шептицька пригадувала, що напередодні свого відходу до Добромільського монастиря Роман просив її зберегти улюблений молитовник «*Animae Christianae*», який йому подарував Яцковський: «Прошу Маму зберегти його, на ньому є напис, виконаний рукою отця Яцковського, це буде колись дорога пам'ятка по ньому...»¹.

Зберігся лист Г. Яцковського до І. Шептицького, у якому духівник родини писав: «Жадав Ти, Пане Графе, щоб я, наскільки мені дозволить моя совість, не підтримував Романа в його постанові щодо Чину, а радше щоби я відмовляв його, перестерігав перед таким рішенням. Я обіцяв тоді, коли не мав ще виробленого погляду про правдивість його покликання. Тепер, я не міг би вже дотримуватися такої обітниці. За ніщо в світі я не хотів би в будь-якій християнській родині стати причиною незгоди, тим більш я не хотів би вживати свого впливу, щоб ослаблювати Ваш вплив, бо Ваші діти знайдуть легко іншого, якщо не в рівній мірі прихильного, то принаймні рівно совісного сповідника, але батька можуть мати тільки одного. Не маю права нікому, хто лише зажадає від мене сповіді, відмовити йому тієї прислуги; а проте, щоб не давати до цього притоки, не бачу в цьому випадку ніякого іншого виходу, лиш щоб від дому Ласкавих Панства – не серцем, ані молитвою, але своєю особою, оскільки на це дозволять світові товариські форми, – відійти на так довго, аж поки справа Романа

¹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 150.

зовсім не виясниться. Я буду доручувати Господу Богу цю справу й то тим більше, чим менше матиму докладних відомостей про її дальший розвиток. За ласкавих Панства теж не перестану молитися, щоб Ви вірно й совісно досліджували покликання Романа, але так, щоб Ви не відмовлялися від тієї жертви, якої, я впевнений у цьому, Бог вимагає від Вас, і не схотіли вивихнути покликання Вашого сина»².

Притаманна І. Шептицькому впертість його характеру перемогла. Він сказав своє рішуче «Ні!». Не вплинули на позицію також листи Романа. В одному з них він писав: «Бог вимагає від Вас, Тату, великої жертви, але невже ж вона буде втрачена? І для Вас, для родини і для краю?.. Чи Ви, Тату, не будете колись горді на таку жертву?.. Я хотів би присягати Вам, Тату, що тільки від мене самого походить моя постанова, що не було тут ніякого стороннього впливу, що я ніколи не розмовляв у цій справі з ніяким Ісусівцем перед моїм рішенням; коли ж моя думка дозріла, я розказав про неї сповідникові, але не почув від нього ні одного слова заохоти, а тільки приказ випробувати себе... Якщо я спричиню Тобі лише біль, то ненароком, і якщо не приношу Тобі ніякої радости, то тільки тому, що й сам не знаходжу її для себе у своєму серці. Один Бог є моєю силою. Я Йому те саме кажу, що я Вам, Тату, сказав і Він потішає мене та каже мені сподіватися від Вас хвилини щастя і віри, а, може, й користі та марнової праці. Цілую руки Дорогому Татові, залишаючися назавжди відданим сином. Роман»³.

Іван Шептицький визначив синові чотири роки випробувань: Роман повинен був за цей час закінчити університет, здобути докторат з права – і аж тоді йти в монастир⁴. Роман, послухавши волі батька, записується до однорічної військової школи і одночасно на юридичний факультет Краківського університету. Проте захворювання на скарлатину, яка перейшла на суглоби рук і ніг, унеможливило продовження військової кар'єри, і Роман 22 червня 1884 р. назавжди покинув військову службу, а після

² Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 58–59.

³ Там само. С. 77–78.

⁴ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Київ, 2015. С. 23.

одужання продовжує юридичну освіту в Кракові (два семестри) та у Вроцлаві (з третього семестру)¹. Й. Сліпий у статті про молоді роки А. Шептицького навів спогади професора Леммера, який свого часу читав йому лекції: «Як свідчать власноручно писані професорами посвідки, він живо цікавився тими «побічними» предметами і зраджував тим своє особливе замилування до богословських студій, та носився з думкою посвятитися їм. Головно з проф. Леммером нав'язав дуже щирі зносини. Коли Митрополит сидів в царській тюрмі, тоді оповів він своїм слухачам на викладі, що Роман розказував йому про гніт українського народу в Галичині і що одного дня відкрив йому свій намір перейти на греко-католицький обряд. «Теперішній львівський митрополит граф Шептицький, – се слова Леммера – сидів у вісімдесятих роках тут переді мною як слухач, от як ви. То був ідеальний, благородний чоловік, мій найліпший ученик»². 31 липня 1887 р. він завершив навчання, а 27 квітня 1888 р. здобув науковий ступінь доктора права на юридичному факультеті Ягеллонського університету. «Близкуче закінчені правничі студії не дали д-ові Роману Шептицькому в його житті того становища, яке, як він знав, було задушевним бажанням його батька і на яке він повністю кваліфікувався. – писав В. Лаба. – Але вони незвичайно допомагали йому опісля як церковному владиці, що мусів бути дослівно усім: адміністратором, фінансистом, політиком-дипломатом й оборонцем прав Церкви і народу, а нераз і себе самого»³.

Значний вплив на становлення поглядів молодого А. Шептицького та його рішення перейти в лоно Греко-Католицької Церкви мала подорож до Києва, здійснена у 1887 р. Тут він знайомиться з історією, мистецтвом, культурою України. У Києві Шептицький опинився в середовищі патріотичної української інтелігенції. У листі до матері 5–9 листопада він написав: «Київ зробив на мене гарне враження; там застав я багато поляків, з якими

¹ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 8.

² Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 18.

³ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 17.

познайомився і деякі з-поміж них дуже мені сподобалися... Я купив тут декілька книжок. Між іншим я познайомився з проф. Антоновичем, дуже вченим істориком і дуже цікавою людиною»⁴.

Володимир Боніфатійович Антонович народився 13 (30) листопада 1834 р., за іншими даними 1830 р. в селі Махнівці на Київщині у шляхетно-польській сім'ї⁵. По закінченні Одеської гімназії поступив на медичний факультет Київського університету, однак швидко збагнув, що душа і серце тяжіють до історії, перевівся на історико-філологічний факультет цього ж університету, після успішного закінчення якого здобув ступінь кандидата історії. У 1876 р. В. Антонович захистив дисертацію на тему «Останні часи козацтва на Правобережжі», за яку йому присвоїли ступінь магістра руської історії. За публікацію книги «Нарис історії Великого князівства Литовського» В. Антонович одержав учене звання професора Київського університету Святого Володимира і цю посаду обіймав до 1890 р., після чого пішов на пенсію. Однак викладацька діяльність Володимира Антоновича не закінчилася. В усякому разі відомо, що протягом 1895–1896 навчальних років відомий учений нелегально читав студентам «Виклади про козацькі часи на Україні» – єдину працю, написану українською мовою. Завдяки записам, які збереглися в учнів історика, цей лекційний курс був опублікований в 1991 р. окремою книгою⁶. Всі інші праці В. Антоновича побачили світ у різних журналах і наукових збірниках російською мовою. І в цьому нема нічого дивного, адже після прийняття дискримінаційних царських указів Валуєва і Юзефовича українська мова опинилася поза законом. У 1996 р. Київське видавництво «Либідь» видало з нагоди 160-ї річниці з дня народження Володимира Антоновича досить великий за обсягом збірник вибраних праць ученого під назвою «В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори».

⁴ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 122.

⁵ Антонович Володимир Боніфатійович. *Довідник з історії України (А–Я)*: Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / за загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. Київ: Генеза, 2001. С. 30.

⁶ Антонович В. Коротка історія Козаччини. З ілюстраціями і картою України. Київ: Видавництво «Україна», 1991. 158 с.

До книги ввійшли такі наукові розвідки вченого, як «Польско-русские соотношения XVII в.» «Про українофілів та українофільство», «Киевские войты Ходьки»; «Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого», «Козацкий сотник Иван Гонта» та багато інших. Автор вступної статті та упорядник видання професор Василь Ульяновський вміло згрупував праці В. Антоновича за розділами «У боротьбі за Україну», «Життєписи історичних діячів», «Козаччина. Гайдамаччина», «Історія церкви в Україні», «Київ і Київська земля», «На старій Україні: факти, події, люди»¹.

Володимир Антонович, на відміну від деяких своїх плодови-тих учнів, приміром Михайла Грушевського, не написав узагальнюючої історії України. Та цього він і не прагнув. Переважна більшість його праць була присвячена дослідженню українсько-польських взаємин і розвитку національно-визвольного руху на Правобережжі, серед яких варто виділити «Про походження козацтва» (1863), «Про гайдамацтво» (1876), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432–1798» (1870), «Уманський сотник Иван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з XIV – до XVI ст.» (1882), «монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885) та ін.

«Володимир Антонович, – писала Н. Полонська-Василенко, – перший у тодішній Росії, у своїй історичній школі в основу історії поклав знання передісторії». Він зрозумів вагу передісторії ще сто років тому, зробив її предметом історичних студій і викладав її під виглядом «Вступу до історії». Саме з іменем В. Антоновича справедливо пов'язують виникнення української археології. Археологічний з'їзд 1874 року показав високий рівень досягнень молодій українській науці. В. Антонович був автором праць з археології, які започаткували цілий напрям наукового дослідження. Серед його головних розвідок з археології необхідно назвати «Розкопки з землі древлян» (1893), «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1902). Вже в 1870 р. В. Антонович на одному із засідань

¹ Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упорядники О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступна стаття та коментарі В. Ульяновського. Київ : Либідь, 1995. 816 с.

«товариства Нестора-Літописця» виступив з ґрунтовними дослідженнями про українські могили. З іменем видатного вченого пов'язано виникнення в 1873 р. «Південно-Західного відділення Російського Географічного товариства».

Плідно працював Володимир Антонович у галузі етнографії. Заслугують на увагу його праці «Чаклунство» та «Історичні пісні малоросійського народу» (1874–1875, у співавторстві з М. Драгомановим). Учений зібрав і видав 8 томів «Архіву Південно-Західної Росії», у яких були вміщені матеріали з історії Правобережної України XVI–XVIII ст. У 80-х роках XIX ст. В. Антонович опублікував двома виданнями книгу «Історичні діячі Південно-Західної Росії», у якій були поміщені науково-популярні нариси про українських гетьманів Петра Сагайдачного, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, Петра Дорошенка, Демка Многогрішного та багатьох інших. На відміну від «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» Миколи Костомарова, написаній у проросійському дусі, нариси В. Антоновича висвітлювали минуле України як складової частини Російської імперії, але простежувалася ідея національної єдності.

Поряд з активною науковою діяльністю В. Антонович не менш активно включився в політичну боротьбу. Він з молодих літ бере участь у так званому русі «хлопоманів», які вимагали демократичних нововведень, звільнення селян із кріпацтва. Окрім наукових, політичні цілі переслідувала також «українська Громада», ініціатором створення якої виступили В. Антонович, К. Михальчук, Т. Рильський, Б. Познанський. Коли русофільська преса накинулася на київську «українську Громаду», В. Антонович і двадцять його соратників опублікували відкритого листа, у якому запевняли російську публіку в тому, що їхньою метою «є лише освіта народу». Незабаром В. Антонович разом з О. Русовим, М. Драгомановим та іншими заснували «Стару Громаду». Що стосується творчих стосунків В. Антоновича і М. Драгоманова, то їхня наукова співпраця увінчалася написанням вищеназваного збірника «Исторические песни»².

² Вегеш М. М. Володимир Антонович (1834–1908). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство».* Ужгород, 1996. Вип. 1. С. 3–5.

Ось із такою людиною познайомився молодий Роман Шептицький. Свою зустріч з В. Антоновичем він детально описав у листі до матері: «Моя Найдорожча Мамо! Це був чарівний вечір, що про нього я лише Тобі колись одним реченням у листі згадав. А сьогодні, коли слова проф. Антоновича стають дійсністю, мені хотілося б, Мамо, сказати Тобі, як наука навіть на довгі роки випереджує історичні події. Ми сходили із Святоволодимирської гірки вниз. Блакитне небо, що під вечір стемніло й творило наче копулу над спокійними в цей час, могутніми водами Дніпра, рясна зелень довкруги й гула міста, що доходив здалеку, – все це творило якусь просто мистецько-містичну картину. Поневолі я зупинився на хвилину й шепнув: – Боже! Яка краса! Професор глянув скося на мене й, зупинившись теж, сказав: – Ваша правда, пане Романе, краса, тільки, на жаль, ми не володіємо цією красою, а вона нами. Ми є рабами краси, не її панями. А це різниця! Я не зрозумів і питаючи глянув на нього (Ми так домовилися, щоб він звертався до мене «пане Романе», а не «пане графе», як це було на початку нашої зустрічі). Антонович усміхнувся цією милою усмішкою, яка його обличчя інтелектуаліста-вченого змінювала на добрячу, щиросердечну людину.

– Я знав, що ви мене зрозумієте й мушу щиро сказати вам, що багато навіть із моїх товаришів-науковців, зокрема етнографів, навіть глибоких дослідників фольклору не розуміє мене, називаючи нас «хлопоманами» чи «народниками», помилково беручи форму за зміст. Бачите, – і тут Антонович знову усміхнувся, – ми обидва, так сказати б, з одного роду. Ви нібито поляк і я теж начебто поляк. Повторюю «начебто», бо, по суті, то ми українці, може, й не гірші від тих українців, які зовнішньо, сказати б, і внутрішньо є українцями й цього культурно-духовного гібридизму, як би це можна назвати, який є у нас, не мають. А між тим саме цей гібридизм, чи докладніше кажучи, ця західноєвропейська культура, яка тільки злегка за торкнула Україну, зокрема вищі верстви народної маси України, а повністю заволоділа духовністю Польщі, дає нам можливість проаналізувати притаманну тільки Україні, чи то пак, тим, що живуть в Україні, духовність. Я вже вам згадував, пане Романе, вчора, що ніякими силами не можна змінити духовного типу людини – на це ми маємо чимало доказів із

минулої й сьогоденної історії. Нарід може під сильним натиском змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних. Можна говорити різними мовами світу, визнавати себе громадянами різних держав, служити різним культурам, але духовно змінитися не можна.

– А все ж таки, пане професоре, – сказав я, – це повинні, на мою думку, в'яснити й аргументувати наукові дослідження про народну творчість України... – Очевидно! – живо притакнув Антонович. – Однак тоді, коли наші етнографи, безсумнівно, дуже докладно й із знанням справи, опрацьовують народну творчість України, – між нами кажучи, це одна з цих ділянок, що нам царський уряд «Малоросії» дозволяє друкувати – і ці опрацювання навіть удостоїлися похвали закордонних науковців, то все-таки ці опрацювання не є повні. Відтворення побуту для українців, порівняльною методою з іншими народними творчостями, виказування оригінальності звичаїв чи народних обрядів – це все дуже цінне й навіть потрібне. Але воно для духовності України мало варте. Тут треба своєї церкви. – Церкви? – здивувався я. – Так, пане Романе. Церкви, цієї духовної інституції, яка може й зберегти, й скріпити духовність даного народу, а вслід за тим видвинути ці первинні елементи, що зберігаються в кожній духовності й, відповідно обтесуючи їх, підготувати їх до державно-національної народності, а не до етнографічної народності. Московська Церква не лише чужа, але й ворожа Україні.

– В Галичині ми маємо свою українську, чи як ми її зовемо – руську – Церкву, католицьку, або як на Україні її зовуть уніатську Церкву... – сказав я. – Безумовно, під цю пору ваша уніатська Церква ще ближча Україні, хоч і вона є стиснена Римом, де частенько панівні кола Христову науку обмежують державними кордонами. Але не забувайте, дорогий пане Романе, що в Австрії зустрічається конгломерат 15 чи 16 народних типів, а коли глянете на Росію, в якій Церква грає домінуючу роль «правої руки держави», то в Росії, не збільшуючи, можна сказати, живе 150 окремих народностей. На одному Кавказі живе їх близько 40. І проф. Антонович глянув на заходяче сонце, витягнув із камізелки годинник, відкрив вічко коперти і сказав: – Ходім же, пане Романе, ось-ось осьма година, а Петров дуже точний. Я дуже радий, що

ви познайомитеся з Миколою Івановичем. До речі, не люблю я вживати патроніміків, хоч це староукраїнський звичай і слід би його навіть вдержати й серед українців Галичини... А з Петровим раджу вам таки ближче познайомитися, він і літературознавець, і іконо знавець, і музейник, і неабиякий етнограф. Тільки не питайте його про історичну топографію Києва, бо це його «коник», він готов вам дати цілонічний виклад про це... І нагло проф. Антонович почав сердечно сміятися. – А знаєте? Петров – москаль, «настоящий» москаль, уродженець Костромської губернії. Чи не чудасія воно? Ви поляк, я поляк, а Петров москаль, і ми всі разом українці! І чи не геніально придумав український нарід приповідку, що «хто ступить на цю землю, турок, лях чи москаль, той кожний українцем стане!»¹. Й. Сліпий писав, що «проф. Антонович прийняв його (Романа – Авт.) дуже щиро і ввічливо, показував йому Київ і на пам'ятку подарував свою книжку «Историческія песни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», Т. 2. в. 1. Київ 1875. На ній написав власноручно присвяту: Шановному пану Роману Шептицькому від (sic) В. Антоновича на пам'ять»².

Того ж року Роман Шептицький приїхав до Москви. Про своє враження від російської столиці він виклав у листі до матері від 12 листопада 1887 р.: «Оце я пишу до Вас у 24 години після мого приїзду до Москви. Але орієнтуватися тут тяжко й як довго не знається міста, не хочеться навіть писати. Щоби Вам дати доказ, що я не почуваюся в Москві самотнім, скажу Вам тільки, що за тих 24 години я познайомився з проф. університету Гераським, у якого я обідав, далі з проф. університету Брідішеном, росіянином, з отцем Врублевським при склянці чаю і з Марком Кропивницьким – письменником, дуже цікавою людиною. Це все робить особливе й дивне враження і не жаль було їхати тут повних 30 годин швидким поїздом. Тут видно в архітектурі всі можливі східні стилі: арабський, турецький, навіть китайський, а це все на

¹ Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів : Світ, 1994. С. 18–20.

² Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 20.

візантійському фоні; все тут суворе; часи Івана Грозного інкрустовані у вежах грізного Кремля. Час до часу відживають болючі спогади 1812 р.; дзвіниця пошкоджена вибухом... тут стояв генерал Давус... ця церква збудована у виявленні подяки після битви і т. д., і т. д. А все-таки я ще нічого не бачив – ні палати, ані дуже цікавих музеїв. Я ходив на вежу Івана; звідти видно тисячі й тисячі більших і менших веж, червоних, зелених, синіх, золотих і срібних. З Карамзіним у руці можна би багато дечого навчитися, а все-таки мене не збирає охота залишатися тут надовго; хотілося би побачити лише те, що найважливіше й чимскоріше втекти, залишаючи св. Катерині це тяжке завдання, яким було би навернення москалів. Але воно прийде! Це відчувається і його можна сподіватися...»³.

Як колись українські православні владики усвідомили, що на ґрунті старої київсько-руської церкви, котра з вини візантійської ніколи не стала власне національною для нашого народу, виростає московська, що є зняряддям у руках творців Третього Риму, так і молодий Шептицький чітко зрозумів: доки пануватиме тяжіння православної Москви, доти українці не розумітимуть своїх національно-політичних інтересів. Відтак належало їх відповідно освідомити. І тут своє слово за таких умов мала сказати Греко-Католицька Церква. Ще більше переконала правильність його вибору поїздка до Москви. Оглянувши там місцеві церкви і музеї, «повні награбованих українських пам'яток, і бодай поверхово зорієнтувався, як Москва збагатила свою культуру крадежем нашої української»⁴.

У Москві Роман Шептицький познайомився з видатним філософом і поетом Володимиром Соловйовим⁵, який обстоював ідею єдності християнських церков як одну з головних підвалин становлення боголюдуства⁶. На час знайомства з Романом В. Соловйов

³ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 122–123.

⁴ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Київ, 2015. С. 28–29.

⁵ Заборовський Я. В. Соловйов і А. Шептицький. *Добрий Пастир*. Івано-Франківськ, 1990. С. 12–16.

⁶ Найповніше екуменічні погляди В. Соловйова див.: Соловьев В. С. Россия и вселенская церковь. Минск : Харвест, 1999. 1600 с.

був добре відомий далеко за межами Росії. У 1880 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Критика абстрактних джерел». Свої провідні ідеї майбутньої соціально-політичної концепції продовжив розвивати у промовах «Три сили», «Слов'янофільство і російська ідея», «Російська ідея» та ін. Стверджував, що росіянам необхідно позбутися східного фаталізму. Їх покликання, на відміну від «нелюдяного Сходу» і «безбожного Заходу», – брати участь у житті Вселенської Церкви, розвитку християнської цивілізації, відмовитися від національного егоїзму, щоб здійснити велику місію – повести людство до вселенського братерства. У зв'язку з цим Соловйов різко виступив проти візантійсько-московської Церкви. Філософ також виступив проти тези про особливу досконалість російського народу, проти його відділення від інших, опрацював свою систему постулатів націоналізму, що не заважало йому твердити про месіанство російського народу. Соловйов був принциповим противником будь-якого рабства і соціальної системи, яка спирається на обмеження свободи особи. Сама особа в Соловйова – це насамперед глибоко віруюча особа, що шукає добро, щастя якої полягає у любові. Сформулював низку ідей і вірив, що з їх допомогою можна змінити світ, хоч наприкінці життя дедалі більше схилявся до песимізму¹.

Та зустріч знаменувала початок чогось більшого, ніж просто дружби. То була рідкісна зустріч умів, під час якої В. Соловйов, сам того не усвідомлюючи, заповів свою унійну спадщину Шептицькому – можливо, єдиній людині, яка послідовно, але і критично намагає утілити свою теорію в реальність². У листі до матері від 17 листопада 1887 р. Роман писав: «Ви здивуєтеся, коли дістанете ще одного листа з Москви. Причина того ось яка: мені не хотіли тут змінити купонів «Заставних листів польського королівства», що спонукало мене зрезигнувати з виїзду до Петербурга. Я мав намір виїхати до Смоленська й на Литву 16 ц. м., але декілька

¹ Кухта Б. Соловйов Володимир Сергійович (1853–1900). *Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник* / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За редакцією Б. Кухти. Видання 2-ге, перероблене і доопрацьоване. Львів : Кальварія, 1997. С. 211–212.

² Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 52.

нових, дуже цікавих, знайомств задержало мене тут. Я щойно вернувся від о. Врублевського, який зрадів, що я ще затримався тут. Я говорив із ним чотири години, попиваючи чай. Це людина великого духу, яка добре знає світ. Але хто це отой, задля якого я залишився тут? Це Соловйов, людина, про яку ще перед двома роками говорилося так багато!» в душі католицької Росії. Нині не буду більше писати про нього, та варта було подорожувати аж до Москви, щоби бодай познайомитися з ним»³. Диякон Василій у праці про Леоніда Федорова подає більше інформації: «... Граф Андрей Шептицький відвідав Владіміра Соловйова, бо саме в той період намагався якнайбільше про нього довідатися з його творчості. Від нього він почув багато важливих речей, які відповідали його особистим цілям і покликанню. Звичайно, їхня бесіда була душевною. Андрей Шептицький розповів В. Соловйову і про свій намір скласти монаші обіти. Розмова була тривала, й цілий вечір вони провели біля самовара. В. Соловйов натомість відвідав молодого графа, коли той перебував у готелі «Париж». Особисті стосунки, які тоді розпочались, Андрей Шептицький підтримував навіть тоді, коли його апостольська діяльність щодо єдності з Римом набула доволі виразних форм»⁴.

Необхідно погодитися з тим великим впливом, який В. Соловйов зробив на А. Шептицького. Л. Гузар відзначав: «... Схожість ідей цих двох мужів вражає, тому просто можемо сказати, що А. Шептицький багато навчився від В. Соловйова. Він В. Соловйова не сприймав буквально, не наслідував у всьому, проте загальне бачення єдності Церкви та об'єднання Церков однозначно запозичено у В. Соловйова»⁵. Заслуговує на увагу думка Л. Гузара, що митрополит Шептицький «не був звичайним сліпим наслідувачем – він був настільки незалежний у своїх поглядах, що міг дати критичну оцінку. Він міг, незважаючи ні на що, продовжувати боротьбу там, де Соловйов склав руки

³ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 123.

⁴ Диякон Василій. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. *Научні і літературні публікації «Студіон» Студитських монастирів*. Рим, 1966. Ч. 3–5. С. 19–20.

⁵ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. 2-ге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 59.

і занурився в апокаліпсис»¹. Порівнюючи двох відомих мислителів, М. Вавжонек теж зауважив, що Шептицький «не наслідував Соловйова, тому що не потребував цього робити. Екуменічні ідеї львівського митрополита мали своє джерело у візантійсько-слов'янській духовності київського кола, де концепції єдності християнства, схожі на ті, які сформулював на російському ґрунті Соловйов, вже функціонували від декількох століть. Показані різниці між Шептицьким і Соловйовим засвідчують оригінальність думки кожного з них. Вони переконують, що до тих самих висновків можна доходити різними дорогами. Екуменічна думка Соловйова та відгук, з яким вона зустрічалася, укріпили Шептицького у переконанні, що можна в Росії знайти партнерів для конструктивного діалогу про форму Вселенської Церкви та місце, яке повинно в ній зайняти східне християнство. Підсилювали також надію на те, що Росія вирветься з культурної та духовної самоізоляції та летаргії. І на тому полягає особливий зв'язок між екуменічною думкою російського філософа та українського митрополита-уніата»².

Отже, вплив Володимира Антоновича і Володимира Соловйова на молодого Романа Шептицького важко переоцінити. Спілкування з цими людьми змусило молодого шляхтича ще більше повірити в те, що він насправді знайшов своє справжнє покликання³. Але була ще одна постать, яка справила на юнака велике враження – колишній митрополит Йосиф Сембратович. За його митрополичої діяльності в житті Греко-Католицької Церкви сталися дві визначні події. 1885 р. нарешті створено Станіславівську єпархію. Її першим єпископом став ректор духовної семінарії у м. Відні, визначний богослов та історик Української церкви о. Юліан Пелеш, з рук якого згодом отримав священицтво Андрей Шептицький. Загалом наприкінці XIX ст. Галицька митрополія мала на українських землях Австро-Угорщини п'ять єпархій: Львівсько-Галицько-Каменецьку,

¹ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 68.

² Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. С. 63.

³ Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків : Фоліо, 2018. С. 31.

якою правив митрополит за допомогою єпископа-помічника, Перемисько-Самбірсько-Сяноцьку, Станіславівську, Мукачівсько-Ужгородську і Пряшівську. Другою помітною подією став Львівський синод у вересні-жовтні 1891 р. за участю трьох єпископів, 160 священників і папського легата. Він упорядкував церковний правопорядок, судівництво й літургію, ствердив вірність греко-католиків Апостольському Престолові. А загалом сприяв пошвавленню національного життя в церковно-релігійній та суспільно-політичній сферах⁴. Після синоду 1891 р. пошвавилось духовне і суспільно-політичне життя греко-католиків. Зусиллями церкви засновувались різні громадсько-релігійні структури: Місійне товариство св. Павла; Товариство допомоги бідним парафіям св. Петра; Інститут св. Йосафата для виховання молоді; благодійні організації Сестер Службниць, які опікувалися дітьми і немічними. Розгортав діяльність Католицький русько-український союз на чолі з Олександром Барвінським. Його пресовим органом був популярний часопис «Руслан». Плідна діяльність церкви, зокрема митрополита Сильвестра Сембратовича, отримала високу оцінку Апостольського Престолу. На урочистому відзначенні в Римі 300-ліття Берестейської Унії Папа Лев XIII присвятив Українській церкві промову та іменував митрополита С. Сембратовича кардиналом.

Про свою зустріч з кардиналом Йосифом Роман Шептицький яскраво описав у своєму черговому листі до мами: «Я застукав і, увійшовши туди, спершу не знав, куди діти очі: усі чотири високі стіни кімнати до самої стелі були заложені полицками книжок. Під великим венецьким вікном, єдиним вікном у цілій кімнаті, стояло широчезне бюрко, теж завелене фольялами, сидів і щось писав архієпископ Йосиф. На моє привітання підняв голову, встав із-за бюрка, скинув окуляри, уважно поклав їх на розгорнені папери й, витягаючи до мене обі руки із лагідною усмішкою на обличчі, сказав: – Вітай, мій любий сину! Тішуся, що бачу одного із Шептицьких, який повернувся до нас! Високий на ріст, із молодим обличчям, на якому лягла наче якась задума, але

⁴ Великий А. Г. 3 літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим : Вид-во ОО. Василян, 1976. С. 245–248.

вже з посивілою бородою і сивим волоссям, пригорнув мене до себе, а потім, узявши моє лице в руки, як береться дітей, і дивлячись мені обачливо в очі, неначе до себе шепнув: – Шептицькі, Шептицькі, великий, заслужений рід!... Я хотів поцілувати його руку, але він не дався. – Не треба, сину, не треба! Ось візьми крісло й сідай коло мене, розкажи мені про свій намір служити Богові й нашій Церкві. Дещо я вже знаю про тебе і від кардинала Масаї і від кардинала Чацького, але я хотів би почути про те все із твоїх уст... І я почав йому говорити про свій намір. Мамо, й коли я згадав, що західній світ, задивлений у свою велич, не лише нічого про нас не знає, але тепер і не хоче знати, якісь вогники заблиснули в очах владики й він сказав: – Правильно, мій сину, правильно!... Бог хоче, щоб ми так думали й так судили, як Він думає і як Він судить... А щоб так думати, й так судити, як Бог, треба зректися себе... – Я свідомий того, Ваше Високопреосвященство, – шепнув я. А архієпископ Йосиф говорив далі:

– Є бо в житті, мій любий сину, малі труднощі й є великі. Малі труднощі побороємо життєвими силами, але великі труднощі вимагають жертви, самозречення. Ти вибрав, сину, шлях місіонера, але я певен, що ти згодом станеш у проводі нашої Церкви, а враз із цим у проводі нашого народу, бо, як знаєш, історія кожної Східної Церкви є нерозлучна з історією даного народу. Цього ще не знає і щойно згодом пізнає Західна Церква. Тому не жахайся, мій сину, великих труднощів на своєму шляху, що їх зустрічатимеш і від своїх і від чужих, тільки кожний твій крок хай важиться золотою вагою віри. Обіцяю тобі, сину, що я завжди молитимуся за тебе й при кожній Божественній Літургії покладу одну часточку на твою інтенцію...»¹.

Дуже приємні враження залишили в Романовій душі і відвідини ним старенького кардинала Масаї, який 35 років свого служіння присвятив справі навернення до Католицької Церкви народів Близького і Центрального Сходу. Роман поділився з ним своїм прагненням продовжити цю справу. Їхня спільна зворушлива розмова помітно затягнулася, але коли Роман підвівся зі свого

¹ Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / упор. Г. Меріам-Дужницький. Львів : Світ, 1994. С. 22–23.

крісла, маючи намір подякувати кардиналові за щире гостинство і приємну розмову, той зупинив його зі словами: «Почекай-но ще хвилину, юначе. Ми вже, мабуть, ніколи не побачимося з тобою на цій грішній землі, але це цілком може статися там, на небі. Я хотів би подарувати тобі одну з найдорожчих для мене речей, зробити тобі подарунок, котрий би час від часу пригадував тобі про мене. Я ж кожноденно молитимуся за тебе». Після цього Кардинал запровадив Романа до облаштованої на манер монастирської келії невеличкої кімнатки, відсунув шухляду свого письмового стола і, коротко пошукавши там рукою, витягнув і подав йому дрібно списаний зошит. «Візьми його, – сказав він по хвилі мовчання. – Це одна з найцінніших речей, які є в моєму посіданні: граматика етіотської мови, що її я уклав». Кардинал написав на обкладинці кілька слів присвяти та подарував зошит Романові. «Прошу Тебе, Романо, – додав він, юнак був уже поблизу дверей дому, – молися за мене так, як я робитиму це в твоєму наміренні». І дійсно, молодий український шляхтич і старий Кардинал уже більше ніколи не зустрілися між собою із-за смерті останнього, яка наступила невдовзі»². Євген Небесняк у своїй книзі про Андрея Шептицького наводить один цікавий епізод: «В часі прощальної вечері, організованої кардиналом Ледоховським на честь Романа... один з присутніх на ній старших священників, дивлячись на молодого Шептицького, підняв тост: «За майбутнього митрополита Русі!». Кардинал, поклавши руку на Романове плече, відповів: «Буде достатньо, коли цей юнак стане тільки відмінним монахом!». Напевно ніхто із запрошених на вечерю гостей і не здогадувався, якими близькими до сповнення були вже тоді висловлені цими церковними достойниками побажання!»³.

Молодість Романа Шептицького збіглася з перебуванням на Святому Престолі Папи Лева XIII (граф Вінченцо Джоакіно Печчі (2 березня 1810–20 липня 1903). 20 лютого 1878 р. архієпископа Перуджі кардинала Д. Печчі у віці 68 років було обрано Папою. За третім разом за нього було віддано 43 голоси, що було на три

² Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865–1944). Рим, Львів : Салвид [Видавництво оо. Салезіян східного обряду]. 2003. С. 52–53.

³ Там само. С. 53.

більше від необхідних. Він народився в Карпінето, що поблизу Риму. Маючи 26 років, став священником і як доктор теології вступив до «Церковної академії», що виховувала священників до дипломатичної служби. Деякий час виконував обов'язки папського делегата, а згодом став нунцієм у Бельгії. Повернувшись до Перуджі, 32 роки виконував обов'язки архієпископа, пізніше кардинала. Особливу увагу Папа Лев XIII звернув і на слов'ян у своїй енцикліці «Гранде мунус» від 30 вересня 1880 р. Відомий історик Вселенської церкви І. Хома відзначав, що Папа «пригадав цілій Церкві світлі постаті й апостольську працю слов'янських апостолів св. Кирила й Методія і ввів їх літургічне свято в календар латинської Церкви. Цією енциклікою він признав й індивідуальність слов'янських народів, закликаючи їх до єдності й згоди Церков. «Маємо нагоду помогти слов'янським народам, про яких безпеку й спасіння дуже журимося. Як тоді два святі Кирило і Методій, поширюючи католицьку віру, привели слов'янські народи з руїни до спасіння, так і тепер під їх небесним покровом були для них сильною обороною». Нагодою для написання цієї енцикліки був лист Папи Івана VIII до моравського князя Святоплука з 880 р., у якому Папа похвалив і поручив уживання слов'янської мови в літургії, щоб «цією мовою голосити славу і діла Господа нашого Ісуса Христа». Цей лист починався словами: «Індустріє туе». Це було також признання рівності всіх перед Богом»¹.

Важливу роль у церковному житті також відіграла енцикліка про суспільне питання. «15 травня 1891 р. Папа Лев XIII видав енцикліку «Рерум новарум» про суспільне питання, яке вражає єдністю думки і вислову, шириною поглядів і відвагою, – писав уже згадуваний І. Хома. – ... В першій частині Папа підкреслює, що існує соціальне зло, бо більшість робітників живе в нужді, ремісничі корпорації скасовані в минулому столітті і на їх місця не створено нічого, нові закони віддаляються від християнського духа і робітники остаються безборонні перед скупістю працедавців і розгнужаною конкуренцією. Хоч ті вислови подібні до соціалістичних, однак Лев XIII остерігає перед соціалістичними розв'язками, що розпалюють в убогих ненависть до багатих, а це

є противне любові... В другій частині Папа найперше покликається на моральний закон, що повинен би причинитись до зміни соціального положення, бо це є питання справедливості, яке залежить від моральної богословії. В природі між людьми є численні різниці, що спричинюють соціальні нерівності, які повинні служити для добра спільноті. Основною похибкою є вірити, що кляси – це «вроджені вороги», немов би природа озброїла убогих до завзятого двобою проти багатих. Тим часом їх треба об'єднати й зрівноважити. Робітники мають обов'язок чесно виконувати контракт праці, шанувати особу й добра працедавця, уникати насилля. Натомість працедавці мають обов'язок трактувати робітників по людськи (а не як невольників), не накладати праць понад їх сили і давати їм справедливую платню»². На той час це були досить радикальні думки: «Хоч не можна твердити, що енцикліку «Рерум новарум» прийняли всі як основний текст, то однак навіть неприхильні Папі люди відчули, що йдеться про незвичайну подію. З приводу появи цієї енцикліки німецькі часописи писали, що Папа «випередив уряди», англійські – «це діло мудрця», французькі – «це велика подія в історії модерних спільнот». Вправді безпосередній вплив енцикліки був обмежений, однак вона створила нову атмосферу, незвичайний фермент соціальної щедрости, й робітниче питання зайняло перше місце в діяльності тих, що хотіли жити їхньою релігією»³.

Високу оцінку діяльності Папи Лева XIII дав Вільгельм де Фріс на сторінках фундаментальної монографії «Рим і патріархати Сходу»: «Рішучий перелом на користь Сходу настав аж за понтифікату Льва XIII (1878–1903). Цей Папа вважав, що має особливу, доручену йому від Бога місію привести нез'єдинених східних братів до тої єдності, якої бажав Христос. Лев відчував справжню любов і велику пошану до східних християн та їхньої самобутности і був готовий іти на всі можливі компроміси з нез'єдиненими. Лев XIII дозволяв східні обряди не з міркувань практичної вигоди, а тому що справді розумів їх питому цінність і любив їх як вияв католицькості Церкви, що, з огляду на свій вселенський

¹ Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. Рим, 1990. С. 455.

² Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. Рим, 1990. С. 460.

³ Там само.

характер, повинна охоплювати всі народи, а вони мають право на свою неповторність...Цей справді істотний мотив подекуди звучав і раніше, але саме Лев XIII, цей великий поборник церковної єдності, свідомо розвинув його й висунув на перший план»¹.

Особливо виразно Папа сформулював його на початку свого апостольського послання «*Orientalium dignitas*» (30 листопада 1894 р.): «Збереження східних обрядів набагато важливіше, ніж може здатися. Гідна поваги старовинність багатьох цих обрядів становить неповторну окрасу цілої Церкви, а водночас підкреслює божественну єдність католицької віри. Вона, з одного боку, виразно доводить апостольське походження головних Церков Сходу, а з іншого, проливає світло на їх прадавній внутрішній зв'язок з Римським престолом. Мабуть, немає прекраснішого доказу вселенської Божої Церкви, аніж ця неповторна оздоба, якою слугують для неї різні види церемоній і стародавніх мов, тим шляхетніших, що виводяться вони від апостолів і святих Отців. Завдяки цим обрядам немовби повторюється те ні з чим незрівнянне поклоніння, що припало новонародженому Христові, коли з різних країн Сходу прибули мудреці до Нього на поклоніння»².

Ще задовго до того, як стати монахом, Роман Шептицький мав ясну мету своєї майбутньої діяльності, готувався до здійснення важкої, але благородної місії: боротьби за зближення і з'єднання Західної і Східної Церков. Із вищенаведеного матеріалу видно, що чинний Папа Лев XIII виступив ініціатором поглиблення цього процесу. Тобто ідеї обох повністю збіглися. Незабаром повинна була відбутися їх зустріч. Софія Шептицька зафіксувала на сторінках своєї книги про сина: «Отож дня 2 січня 1888 р. Роман виїхав із Прилбич, виїжджаючи до Риму на 50-літній ювілей священства Папи Льва XIII і канонізацію святих»³. 16 січня Роман писав мамі, що «приїхав щасливо, а зупинився в польській колеї на вія Мароніті

¹ Фріс В. Рим і Патріярхати Сходу / переклад з німецької Олега Конкевича, Софії Матіяш, видання 2-ге, виправлене (серія «Пам'ятки історично-богословської думки», випуск 2). Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2015. С. 210.

² Там само.

³ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 125.

21, де зустрів багато давніх знайомих»⁴. У листі від 20 січня Роман повідомляв свої враження від зустрічі з кардиналом Чацьким: «Кардинал завжди чарівний, милий і має щось притягаючого своєю духовністю»⁵. «Все складається мені прекрасно. – йдеться в листі від 24 січня. – Сьогодні я був у царгородського патріарха-вірменина Азаріяна, дуже визначної і впливової людини. Перебування в Римі являється для мене чимраз цікавішим, я поробив тут безліч знайомств, а й настрої у мене прямо чудовий. Обіймаю Тата тисячекратно»⁶. У листі від 8 лютого Роман передає свої враження від аудієнції у Папи: «Я щойно вернувся з аудієнції у Папи, вона була прекрасна. Папа був добре диспонуванний, а навіть веселим. Настоятель Чину Воскресінців представляв перед усіма паломниками своїх монахів. Папа сказав кожному з них декілька приємних слів. Відтак представлено йому князів: Маркелина Чорторійського й Карла Лянцкоронського та Клячка, а з черги мене. Папі сказано, що я хочу бути священником, він стиснув мою руку й сказав: «Ідіть за Божим голосом, який Вас кличе, благословляю Вас!». Відтак я передав йому 400 рублів у малому мішечку з білого шовку від одного священника з Королівства. «Напишіть йому, – Папа сказав, – що даю йому окреме благословення». Опісля представлено Папі англійського священника, а вкінці святіший Отець промовив декілька сердечних слів до всіх приявних. Він згадав про сумний стан у Польщі й заохочував нас до терпеливості, молитви й надії на Боже милосердя та додав: «Треба дати Вам моє благословення для Польщі» й виходячи, він подав нам іще раз свою руку для поцілування. Ми всі були одушевлені...»⁷.

Із листа від 28 лютого 1888 р. видно, що Роман остаточно визначився зі своїм покликанням: «Це була страшна хвилина, хоч вона тривала ледве декілька хвилин. Під час молитви заволоділо мною нараз таке глибоке пізнання – візія, такої могутності й величавості латинської Церкви, її краси й духовних скарбів, що мені здавалося, що я не можу від неї відірватися і поза нею

⁴ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 126.

⁵ Там само. С. 127.

⁶ Там само. С. 128.

⁷ Там само. С. 131.

не зможу служити Богові. І все зачало хитатися й валитися в мені. Тоді я вчинив совершенну постанову повної присвяти Господеві, цілковитого прийняття Його пресвятої волі, й знова все пішло як блискавка, після блискавиці наступили по собі неначе три удари грому, а тоді я відзискав повну свідомість і зрозуміння, що Бог хоче мати мене серед Василіян, а після тієї свідомости вернувся повний, досконалий спокій...»¹. Цікавим у цьому контексті буде також пізніший коментар Казимира Шептицького щодо покликання його брата Романа, який він написав до маминого листа на початку 1884 року: «Покликання – це не примус, не голосний, ніяк не зневолюючий до послуху наказ, але звичайно це буває вимовлене в самій глибині сумління запрошення. Голос той проймає кожен актом нашого єства, але, пропри це, у кожную хвилину людська воля може відповісти відмовою. А під скількома ж впливами залишається наша воля! І не тільки під зовнішніми впливами світу й людей, які походять від оманливого духа, але й під впливами власної природи, набагато більш небезпечними. І наші відчуття, і розум, який так часто за облудливими вогниками любить ходити, і нестале у своїх почуттях серце – це стільки внутрішніх зрадників, готових при першій слабкості волі порозумітися і видати Богу в нас думку на здобич її противників. Коли оборонний вал молитви та пильності не буде досить сильний, як же легко можуть бути заглушені початкові протести сумління. І така «акція порятунку світу» буде успішною. Але Бог є надто високою Річчю, щоб у кого-небудь вона далась безкарно усунути на узбіччя прямо з дороги життя. Людська воля може відкинути запрошення Боже, але тоді є велика небезпека, що з часом відкинута буде й віра, і буде страчена Ласка Спасіння. Небезпеки такого становища звичайно не усвідомлюють ті, які, маючи владу, вважають, що можуть її вживати так, щоб покликання вбити. Досліджувати покликання, прагнути переконатись, чи воно правдиве, з готовністю дозволу (на його здійснення), якщо (воно) таким виявиться, йти аж так далеко є дозволено, а може навіть бути обов'язком, бо ж інакше починається боротьба з Богом. Той,

¹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 135.

хто її починає, може на хвилинку в тій боротьбі перемогти, але завжди він ризикує, що візьме на своє сумління річ, стократ гіршу від убивства тіла, бо це вбивство душі того, який від його влади був залежний...»².

Відомий польський історик Міхал Вавжонек, висвітлюючи передумови екуменічних поглядів майбутнього митрополита, стверджував: «Якщо йдеться про проблеми зміни обряду Р. Шептицьким, треба було б звернути увагу на декілька фактів. По-перше, галицький митрополит подбав про те, щоб його повернення до візантійсько-слов'янської традиції відзначилося навіть у зовнішнім вигляді. Про це найкраще свідчила довга борода, дуже характерний елемент для візантійської традиції, відкинута попередниками Шептицького. По-друге, А. Шептицький трактував свій перехід до східно-християнського світу, як повернення до традиції не таких вже й далеких предків. По-третє, слід зауважити, що ще в молодості майбутній митрополит дуже емоційно сприймав візантійсько-слов'янську традицію. Причин вибору обряду, якого dokonав, можна зрозуміти тільки через відкриття до сфери почуттів, які збуджував у нім контакт з різними проявами східно-християнської спадщини. Безсумнівно, рішення про зміну обряду подиктувало йому передусім «серце», а не розум. Ймовірно, ці емоції були стимулом для поглиблених студій над традицією та духовністю східного християнства, які, практично, протягом усього свого життя вів Шептицький»³.

4 березня до Романа приїхала мама, а 23 березня Софія Шептицька одержала запрошення на аудієнцію до Папи Льва XIII. Й. Сліпий писав, що цього добитися було нелегко: «Мимо цього, що дістати приватну аудієнцію у Папи було дуже важко, то однак гр. Софії вдалося таки її вивести»⁴. Як проходила

² Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. С. 84.

³ Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. С. 47–48.

⁴ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 24.

аудієнція у Папи Льва XIII знаходимо на сторінках книги Софії Шептицького. Враховуючи, що це єдиний повний виклад цієї історичної події, наводимо його без суттєвих скорочень: «Дня 24-го березня, саме в п'ятницю, напередодні страсного тижня, ми мали бути у святішого Отця. Ми сподівалися, що будемо в товаристві щонайменше тридцяти осіб і навіть не порозумілися зі собою, що будемо говорити, а тільки з невимовною радістю їхали: Ромцьо, Стефанський, Левчик – такий гарний в новому одязі з білою краваткою, в шовкових панчохах і лякерових черевиках, і – я. При вході до першої вітальні прийняв нас із перебільшеною чемністю монсеньйор Делля Вольпе і маленький монсеньйор Біслетті, знайомий Романа, який стаючи навшпиньках, щоби досягнути до його вуха, шепнув: «Але Ви знаєте? Оце є цілком спеціальна аудієнція, яку будете мати, це щось незвичайне!», а Ромцьо переповідаючи мені це, додав: «Мама досягла чуда». Перед нами були ще в святішого Отця його два приятелі з Перуджії й амбасадор із Чілі зі своєю дружиною. Врешті, сказали нам, що прийшла черга на нас. Монсеньйор Делля Вольпе відчинив низькі двері, увійшов перший і голосно подав наші прізвища та вийшов, залишаючи нас самих зі святішим Отцем. Кімната була вузька й глибока, по нашій лівій стороні, коли ми увійшли, було прислонене одно вікно, а напроти – в самій глибині кімнати на низькому підвищенні сидів святіший Отець, що подобав на алябастрову різьбу.

Побачивши нас, простягнув до нас руки й сказав весело: «А, оце добра польська родина». Мені здавалося, що йду до самого Ісуса Христа в особі Його заступника, тому то приклонивши перед ним наші коліна, я так здивилася в його лице, що забула поцілувати його ногу й лише притулившись до його колін, цілувала руки в почуванні, якого я не переживала ніколи більше від хвили, коли померли мої родичі, коли вже не було кому кинутися в обійми в батьківській хаті. Перші слова святішого Отця були звернені до мене, коли то показуючи на Ромця, Стефанського й Леося спитав: «Оце всі Ваші сини?». «Так, Ваша Святосте, – я відповіла, – це мої сини, а цей (показуючи на Стефанського) неначе адоптований». Ми клякнули в такому порядку: по лівому боці престола на бічному ступені, отже, найближче до святішого Отця був Роман, перед Папою – я, мавши по правій стороні Леося, а по

лівій – Стефанського. Лице святішого Отця, спочатку оживлене лише незвичайним блиском очей, невдовзі прибрало веселий вираз повноти життя й експресії, а коли він говорив про значення Василіян у майбутньому, його лице сяяло блиском натхнення. У цій притемненій кімнаті на фоні багряної адамасценської драперії при білій рясі оте лице видавалося мені гейби прозоре, осяяне неначе внутрішнім світлом. Коли ж я представила Папі нашу громадку, святіший Отець звернувся до Ромця: «Отож Ви хочете стати монахом». «Так, Ваша Святосте», – відповів, цілий опромінений душевними почуваннями, – «Василіянином». «Як це так, що Василіянином?», – і Папа звернувся цілком на престолі в бік Романа, щоби дивитися йому в очі й поклавши руку на рамені, а пізніше обнімаючи рукою шию Ромця сказав: «Як Василіянином, мене повідомили, що Бенедиктином... але Василіянин! О, це гарно! Це тішить мене! Чи давно вже відчуваєте оце покликання?». «Майже від дитинства». – «Від дитинства? А скільки Вам років?». «Ще нема двадцять три». – «А що Ви студіювали, де?». Роман відповів. Тоді Папа говорив з чимраз більшим оживленням, звертаючися раз до нього, то знову до мене.

«Оце бачите, Василіяни мають перед собою велике майбутнє в Церкві! А їх місія велика й гарна! Ми не здаємо собі ще тепер справи, яка буде їхня місія на Сході!.. Велика й гарна! Знаєте, що це я їх зреформував і відкрив новіціят у Добро... як то? Ах так! Добромиль... Ігумен Ісусівців, отець Яко... Яко...». «Яцковський», – пригадав Ромцьо. «Це справді. Яцковський! Він задля того перебував довший час у Римі, ми багато говорили про цю справу... О, він – це людина, яку я високо ціную, яку дуже люблю, – дуже, дуже...». В тій хвилині Папа подивився на Леося, заслуханого й задивленого в його постать й мову, а тоді зняв на хвилю свою руку зі шиї Романа й обіруч підніс до себе личко дитини: «А цей, теж Ваш?». «Так, Ваша Святосте, він називається Лев». – «Ах, Лев! А що ми з ним зробимо? Чим ти хочеш бути?». «Я ще не знаю, Ваша Святосте», – відповів хлопець весело. «Він не знає! В це я вірю! Він ще замалий!» – і, приголублюючи його ласкаво, поклав йому головку на своїх колінах... – «Він лишиться при мамі, щоби її потішати, так?» – Відтак до Стефанського: «Ви теж хочете бути священником?». «Так, Ваша Святосте, – тепер

світським священником, а колись, надіюся, що зможу стати Ісусівцем». «Ісусівцем? – гейби в застанові, гейби сам до себе сказав: «Релігійне покликання... це найбільша ласка, якою Бог може відзначити людину, починаючи ще в цьому життю, а я вже не згадую про друге в небі, але про туземне життя», – й поклав свою руку на його голову. Відтак знову обійняв Романа за шию, а другою рукою приголублював голову Левчика й кладучи її на своїх колінах, питав далі мене: «А скільки Ви маєте синів?». «П'ятьох, Ваша Святосте». «І всі вони добрі, браві?». «Маю надію, Ваша Святосте, що вони всі будуть вірними слугами Бога й Його святої Церкви, й тому прошу для них благословення Вашої Святости!».

А тоді Папа зняв руку з голови Левчика й поклав її на моїй. І все його очі зверталися в бік Ромця, а навіть у тій щасливій хвилині я не могла не відчувати величчя образу, який вони оба разом творили. Святіший Отець вдивлявся в то молоде лице з любов'ю, майже з батьківською гордістю; а Роман з піднесеними очима, задивлений в лице старця, з виразом такої безмежної любові й відданості, що міг би бути в тій хвилині зразком для маляра, що малює херувима. Оба лица були зовсім відмінні від себе, а такі гарні, коли поринали у взаємному погляді й здавалося, що вони неначе відриваються від землі й світа, й ці дві душі наче знаються вже здавна, любляться і так дуже довіряють собі взаємно. Слідкуючи за очима й думкою святішого Отця, я переповіла не тільки самі слова, але намагалася відтворити й настрій цього, що наростало в моєму серці у зв'язку з покликанням моєї дитини. «...Щодо цього, Ваша Святосте, він готов пролити свою кров, як мученик, якщо Бог забажав би цього ради Його святої справи, а я заявляю тут перед Вами, що я вповні посвячую його на Боже діло й бажаю того самого, що й він». «Ах!» – сказав торжественно, а підіймаючи праву руку й кладучи її на моїй голові: «У Ваших словах відчувається добру, сильну, польську віру... тобто дух Вашої родини, Ви розумієте мене, правда? Що дух Вашої родини буде в небі!...». Роман просив благословення для Василян, про котрих святіший Отець запитував ще декілька разів, Стефанський прохав благословити всіх своїх найближчих, а я теж просила про своїх, маючи на думці безліч потребуючих осіб і тих найбідніших, за яких я завжди молилася й тому я сказала:

«Ваша Святосте, звольте ласкаво поблагословити всіх тих, за яких я молюся!». Папа поглянув на мене наче б хотів у своїй душі відчитати значення тих слів, хвилину мовчав, а потім погладжуючи мене по чолі, як приголублюється дитину, він пересунув свою руку до моєї й сказав: «Отже, добре, ...я благословляю всіх тих, за яких Ви молитесь...». Тоді ми всі поцідували святішого Отця в ногу, а коли встали з колін, він ще раз узяв Романа за руку й притиснув її обіруч до своїх грудей, а тоді Ромцьо наново клякнув при його стопах. І врешті Папа сказав зворушеним, глибоким голосом: «А Вас усіх благословляю ще раз, для Вашого покликання передаю Вам моє спеціальне благословення!»¹.

28 березня до Риму приїхали Іван Шептицький із сином Олександром. Нарешті відбулася розмова батька з Романом, під час якої «вони оба досконало пізнали себе й взаємно зрозуміли»². Ось як цю розмову відобразила у своїй книзі Софія: «Роман закупив папіроску й відізався весело до батька: «Маю надію, що сьогодні я вже востаннє одягнув фрак». Від тих слів зачалася розмова між ними, яка тривала майже цілу ніч при ватрані, де Роман сподівався, що «будемо гуртуватися – об'єднані в Господі, – й відчуватимемо, що Він посеред нас»... Другої днини батько казав мені зі сльозами в очах: «Перший це раз я проглянув наскрізь його душу й зрозумів, яким є його покликання. Ніколи не зможу Богу подякувати найбільш сердечно за цю розмову... бо якщо ми могли би тому хлопцеві дарувати й цілий світ, то це не вдоволило би його, бо чого іншого він бажає»³.

«Нехай світ не каже у своєму безглузді, що до монастиря йдуть ті, що не вміють любити, а бояться страждань; нехай не каже також, що кому Бог дає ласку покликання до Своєї служби, вже тим самим звільняє його від терпінь. Нехай ніхто не говорить «щасливий», бо люди не розуміють ні того щастя, ні якою ціною його здобувається. Господь напевно кликав Ромця і він напевно з повною вірою й радістю йшов за цим голосом і покликанням, а все-таки, починаючи від Риму, аж до хвилини, коли переступив

¹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 142–146.

² Там само. С. 148.

³ Там само.

поріг Добромильської обителі, лише страждання виповнювали його душу»¹. 28 травня 1888 р. в неділю, в день Святої Трійці, Роман виїхав до Добромильського монастиря.

«У рівній мірі, чи їхати до Добромиля від Перемишля чи від Самбора, – писав відомий дослідник монастирів Михайло Ваврик, – вже здалека видніє над містечком «Чернеча Гора» на тлі темно-зеленого бескидського Підгір'я. Наче остання хвиля розбурханого гористого моря знялася тут високо-високо над довколишнім холмовинням і – заклята, нависла над самим краєм надсянської низини ... Могутній її верх – підперезаний білою стяжкою монастирських будівель: гарної хрестовидної церкви, симетрично достроєної обителі та велетенської дзвіниці, що все разом робить справді «київське враження». А там далі наліво, на сусідньому шпилі, від голубого неба відбивають ясні обриси старовинного замчища Гербуртів, що перед трьома віками були першими ктиторами нашого монастиря. У рямцях цих обидвох нагірних будівель добромильський виднокруг зберігає ще сьогодні окремих старовинний кольорит, що його надала всій околиці споконвічна чернеча традиція»².

Перша письмова згадка про Добромильський монастир зафіксована 24 серпня 1613 р., коли Ян Щенний Гербурт з дружиною Єлизаветою надали грамоту в Перемишлі та наділили його землями. У документі, зокрема, йшлося: «На тому місці, від нас їм даному і дарованому, вільно їм буде і Церкву, і монастир, як найбільше будуть розуміти – і з муру, і з дерева ставити, і набоженьства стародавнього, як за предків наших здавна бувало, віри релігії грецької уживати і його за своєю вірою відправляти». Приблизно в цей же час на узбіччі Чернечої гори було розпочато будівництво дерев'яної церкви Святого Миколая Чудотворця і двох монастирських келій для монахів. У 1691 р. обитель перейшла до унії. 15 червня 1882 р. протоігумен о. Климентій Сарницький та ігумен о. Юліан Телішевський передали єзуїтам о. Генрику Яцковському і о. Касперу Щепковському Добромильський монастир Святого

¹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 148–149.

² Ваврик М. По Василянських монастирях. Торонто : Видавництво й друкарня ОО. Василян, 1958. С. 43.

Онуфрія. Вони також передали особисте прохання Папи Лева XIII: «Я повірив тобі (Г. Яцковському – *Авт.*) і Вам. І сподіваюсь, що не заведете мого довір'я, але докладете усіх старань, щоб виховати нове покоління монахів, оживлених правдивим духом св. Василя і св. Йосафата, мужів молитви, великої посвяти та ще більшої любови, і священників ревних, які любили б свій народ, серед якого мають працювати, в Бозі і по-божому. Так, повторив, в Бозі і по-божому. Нехай навчаться шукати найперше Царства Божого і тим самим зовсім певно придбають всі інші добра дорогим мені Русинам»³.

15 вересня того ж року відкрили новіціят в Добромилі. Першими новиками були брат Віссаріон Кулик, брат Володимир Стех, брат Теодозій Куницький. Жили вони дійсно за правилами святого Василя Великого, служби правили за візантійським обрядом, не перешкоджали розмовляти українською мовою, читати українські книги та й не допускали ополячення чи латинізації. На цей факт також звернув увагу С. Баран: «Згідно з історичною правдою слід тут ствердити, що реформатори не вели там реформи з польонізаційною метою і в повні шанували українські національні почування тих, що їх мали перевиховати. Ця єзуїтська реформа, яка в початках 80-тих років минулого століття викликала була стільки шуму і тривоги серед нашого галицького громадянства, що вислало навіть депутацію до цісаря Франца Йосифа I проти пляну реформи, принесла нам у свому висліді тільки національну користь. Василянський Чин, що занепав був зовсім і знаходився в стані розкладу, а національно був майже зовсім сполонізований, відродився вповні. Зреформований Чин оо. Василян не став оруддям у польських руках, як цього боялося наше громадянство в початках його реформи. Навпаки – з його рядів вийшов поважний гурт визначних українських патріотів і церковних діячів, що записалися додатньо в історії українського національного відродження»⁴. Йдеться, перш за все, про Сотера Ортинського, Йосафата Коциловського, Василя Ладику, Ніла

³ Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. Рим : Видавництво ОО. Василян, 1992. С. 327.

⁴ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен : Вернигора, 1947. С. 15.

Саварина, Теодозія Галущинського, Степана Решетила, Веняміна Бараника, Йосифа Скрутеня, Теофіла Каструбу. Система підготовки новиків після проведеної реформи (вище про неї згадував Папа Лев XIII) була повністю змінена. Спочатку послушники вчилися рік у новіціяті, потім навчалися на гуманітарному курсі, потім ще два роки вивчали філософію, потім ще чотири роки Богослів'я. Найбільш здібних відправляли в Краків навчатися в єзуїтській колегії на вищих філософських і теологічних курсах.

30 травня «розпочав 3-денні реколекції, а дня 2. (21. V) червня 1888 р. в суботу, як 89-ий з ряду кандидат до відновленого Чина св. Василя В. був прийнятий сей молодий доктор прав, граф Роман Александер Шептицький, до добромильського новіціяту»¹. Настоятелем монастиря, як вже вказувалось, був Щепковський, а його заступником А. Баудісс. Старшим ревнителем для 9 новиків і 4 кандидатів був брат Лукавський. До цього оточення потрапив і Роман. Новіціят мав тривати від серпня 1888 р. до вересня 1889 р. Фактично, він склав свої прості обіти 1 липня² в Добромилі прийняв нове ім'я Андрей. Безперечно, «так учинив із поваги до давньої чисто апокрифічної традиції, за якою апостол Андрей проповідував Євангеліє там, де одного дня постала Київська держава»³. Щось подібне зустрічаємо на сторінках іншої біографії майбутнього митрополита: «На чернечих облечинах Роман Шептицький прийняв ім'я Андрей. Прийняв його за своїм другим (згл. третім) світським іменем Александер, бо в Василянському Чині є звичай приймати таке чернече ім'я, що починається тою самою початковою буквою, якою починалося хресне ім'я. Чернече ім'я Андрей було провісним для майбутнього українського Великого Митрополита, з уваги на відому в українському народі збережену легенду, про св. Ап. Андрея Первозванного на київських

¹ Скрутень Йосафат. У чернечій келії. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 28.

² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944 / упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. XXV.

³ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. С. 60.

горах»⁴. «Торжество облечин почалося о год. 9. – писав Йосафат Скрутень. – ... Положився з розложеними навхрест руками перед великим олтарем і зачалися молитви. По чверть години вклякнув, а священник спитав його від олтаря: «Що прийшов ти тут?». «Провадити каянне життя». «А в чім хочеш його знайти?». «В рясі і законнім життю». Після сего, наскільки тямлю, священник утяв йому по ковтку волосся нахрест, на вершці голови, над чолом і по обох боках, відмовляв молитви і надав йому ім'я Андрей. Тоді зблизився о. Щепковський і віддав йому до рук рясу і законний пояс. Роман пішов до захристії і вернув уже перебраний»⁵.

3 жовтня 1889 до червня 1891 рр. Андрей Шептицький прослухав університетські виклади у Кракові, а впродовж 1892–1894 академічних років закінчив богословські студії. Доктор теології та філософії «мав спеціальний дар до вивчення мов і, крім класичних мов – грецької та латинської, як теж староеврейської і старослов'янської мов, що їх вивчав основно, та мов польської і української, знав ще добре, в слові й письмі, мови німецьку, англійську, французьку та італійську, якими свobodно послуговувався. Розумів добре й інші слов'янські мови, як російську, білоруську, чеську, сербо-хорватську та й деякі інші романські мови. Передовсім знання старослов'янської мови і живих слов'янських мов допомагало йому опісля у великій мірі в його найважливішій, унійній праці. А добре знання європейських мов використовував він пізніше у своїх широких зв'язках в політичному світі в Європі та в Америці в обороні політичних прав і державних змагань українського народу»⁶.

Незважаючи на молодий вік (30 років), Андрей став магістром новиків. Він – перший василяннин на цій посаді після реформи. Папа Лев XIII покладав великі й відповідальні обов'язки на магістра, який «за своїм розсудком, мав право зарахувати до новіціяту чи до кандидатури ту частину новіціяту, яку перед Реформою

⁴ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 23.

⁵ Скрутень Йосафат. У чернечій келії. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 30.

⁶ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. С. 16.

відбували новики, яких взято з новіціату до навчання у школі при Лаврівському монастирі. Ті ж, що приступали до Реформи після професії, мали відбутися один рік новіціату і в тому часі місячці ре колекції, а потім сам Магістер мав вирішити, хто з них ще частково мав повторити чи доповнити студії, а кого призначити до сповідей і проповідей»¹. Через багато років, у лютому 1944 р., виступаючи з промовою пам'яті отця Дионизія Ткачука, Митрополит сказав: «Завданням магістра – передусім розвивати і скріпляти монаші покликання. Молодь, що зголошується до новіціату, часто не здає собі справи з того, чим є монаше покликання і як з ним обходитися, щоб допровадити до повного розцвіту. До цього служать і конференції, які магістер має три рази в тиждень, і наука катихизму – так само три рази на тиждень, – і розмови з кожним з новиків зокрема. Я сам мав честь бути таким магістром ще в тих часах, коли василіанський новіціат знаходився в Добромільському монастирі: в році 1892-му чи з 1893-го до 1896-го, – і признаюся, що поза цими літами я рівного щастя ніде й ніколи не зазнав»².

У монастирі Андрей дотримувався досить жорсткого режиму, що не могло не позначитися на стані його здоров'я. «Отець Карло Кочоровський перестеріг мене, – пригадувала Софія Шептицька, – що брат Андрей їсть лише один раз на день, а ранком і увечері випиває тільки склянку чаю, що уважає нечуваним омертвленням в його віці, рості й при теперішній виснажливій праці. При чому ректор колегії, який знав оцю гарячу аскетичну душу, дозволяв йому на всі можливі пости... З моментом, відколи Роман вступив до Чину, ніколи не спадало мені на думку турбуватися станом його здоров'я, дарма що я бачила його не раз примарнілим, та я була певна, що сам Господь Бог дбає про його здоров'я й в Його службі не може трапитися йому нічого злого. Отож, хоч багато осіб зауважувало, що Роман змарнів і схуд, я якимсь дивом не звернула на це уваги, але сьогодні наглядно бачу, що в цю

¹ Нарис історії Василіанського чину святого Йосафата. Рим : Видавництво ОО. Василіян, 1992. С. 330.

² Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939–1944 рр. Т. III / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. С. 669.

пам'ятну зиму він настільки послабив свій організм, що попав у важку недугу, яка мало що не закінчилася його смертю»³. Тоді лікарі довго боролися за життя Андрея.

Ще перебуваючи в Добромилі, Андрей Шептицький захопився збиранням старих речей для майбутнього музею. Збереглися цікаві його спогади про ті часи: «Дещо пізніше, уже монахом, перебував я кілька літ із недовгими перервами в Добромилі. Недалеко добромільського монастиря отців Василіян є сховане в ярі між двома горами, прикритими тоді лісами, убоге сільце Поляна. З монастирською молоддю – зразу як новик, відтак як ритор та богослов, вкінці як магістр новіціату – ми часто ходили по лісах, дебрах ф ярах, довкруги старинного монастиря. Спускаючися в яр по полях без дороги, заходили ми до Поляни. Нам видавалося, що жодна дорога до цієї маленької оселі не веде; вона була наче оазою в тих пралісах. Здавалося, що люди зовсім забули це дивно тихе сільце. Рідко тільки пес загавкав, рідко перед хатою показалася дитина. На тлі темно-зеленого бору і вузьких пасем убогих піль золотавого вівсику видавалася мені Поляна якимсь зачарованим селом. Поза селом від гори, окружена вінцем лип, стояла маленька церковця чи радше капличка, бо була така маленька, що в ній іконостас мав лише царські двері й один дуже вузький перехід замість дияконських дверей.

До церковці, однак, нелегко було дістатися, бо пароха в селі не було. У цій капличці в іконостасному ряді були ікони. Оскільки пригадую собі, на одній дошці намальовані стояли рядом усі апостоли. Були вони мальовані сільським мистцем, що, крім давніх іконостасів, інших узірців не мав. Маляр із Поляни не держався невідлично своїх узірців. Лінія у нього свобідніша, хоч композиція ще строго традиційна. Ікони, я думаю, є типові для тієї переходової доби, що зачала несміло виступати від віками передаваних і повторюваних мотивів. Трудно було в Полянні догадатися, чи та дошка на 2–3 метри довга і другі трохи коротші з постатями святих були мальовані для цієї церкви чи перенесені до неї з давнішої. Зрештою, доперла досвід навчив звертати увагу на всі подробиці

³ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. С. 158.

способу, віку, з якого ікони походять. Уже зі Станиславова приїхав я у Добромиль. Дійшли ми до Полянської церкви у хвилі, коли люди, побудувавши каплицю, зачинали стару церковцю розбирати, а ікони приготували палити (кілько то пре цінних ікон так згоріло по селах!) – як то старий церковний звичай велів, аби не була в поневірці свята річ. І так ікони давньої церкви села Поляни набув я, і вони стали одним із перших зав'язків Музею»¹.

20 липня 1896 р. Андрей став ігуменом монастиря святого Онуфрія у Львові. За погодженням з отцем Платонідом Філясом, товаришем з новіціату, 19 травня 1897 р. він почав видавати релігійно-популярний часопис «Місіонар», а наступного року викладав богослів'я в Кристинополі. Професура догматики у вищій богословській школі отців Василіян в Кристинополі була останньою монастирською посадою ієромонаха Андрея Шептицького. Саме тут 2 лютого 1899 р. застала його цісарська номінація на станиславівського єпископа.

РОЗДІЛ 4.

ВНЕСОК УГКЦ У КОНСОЛІДАЦІЮ ДЕРЖАВНО-СОБОРНИЦЬКИХ СИЛ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

У перше десятиріччя нового століття галицькі українці зробили чималий поступ у всіх галузях суспільно-політичного, економічного й культурно-освітнього життя. Долаючи перешкоди австрійської влади, польської адміністрації розвивався український кооперативний рух. Розвиток кооперації задовольняв матеріальні потреби дрібних товаровиробників, зміцнював село і закладав економічний фундамент під національно-визвольний рух¹. Організатором антиалкогольного руху за участю священництва стало товариство «Відродження» (створене 1909 р.)².

Зростав авторитет Руського Педагогічного Товариства, яке у 1902–1910 рр. очолював греко-католицький священник Іван Чапельський (1858–1918)³. Національну науку і культуру плекало Наукове товариство імені Шевченка у м. Львові. Під керівництвом М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка Товариство згуртувало наукову і літературно-мистецьку еліту України⁴. В її друкарні побачило світ й десятки книг релігійної тематики. Зусиллями галицької громадськості, зокрема й душпастирів, розвивалося українське шкільництво. Перед війною у краї діяло 6 державних і 15 приватних гімназій, 3 тисячі народних шкіл, а у Львівському університеті – 7 українських кафедр⁵.

¹ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 112, 125; Історія споживчої кооперації України. Львів, 1996. С. 103–109.

² Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ, 2001. С. 118–122.

³ Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність. Науковий альманах. Ч. 1. Львів, 2001. С. 168–169.

⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 1996. С. 207.

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Київ : Либідь, 1992. С. 434.

¹ Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. С. 548–549.

Центральною постаттю Галичини першої третини ХХ ст. став митрополит ГКЦ Андрей Шептицький. 22 серпня 1892 р. з рук єпископа Юліана Пелеша він отримав священицький сан як о. Андрей, а вже 22 червня 1896 р. молодий доктор права і магістр новиків призначений ігуменом львівського монастиря св. Онуфрія, де розгорнув широку місіюну діяльність. Наступного року його обрано секретарем протоігумена Галицької провінції Василіанського Чину і разом з о. Платонідом Філясом 1 травня 1897 р. засновує перший у краї релігійний місячник «Місіонар», якого справедливо нарекли Апостолом українського народу¹. Засновники часопису не обмежувалися релігійною тематикою, регулярно торкалися морально-сімейних та інших аспектів світського життя². У майбутньому «Місіонарем» постійно опікувався митрополит Андрей Шептицький, допомагав редакції матеріально, друкував на його сторінках Пастирські Листи.

2 лютого 1899 р. цісар Франц Йосиф призначив 34-літнього Андрея Шептицького єпископом Станіславівської єпархії. Свою діяльність він розпочав з відвідувань парафій, у ході яких детально знайомився із життям селянства, вчив і сповідав, допомагав бідним, чим завоював любов і повагу вірних. 14–15 лютого 1900 р. А. Шептицького радо зустрічали вихованці української гімназії в м. Коломиї³. Його перший пастирський лист до духовенства і віруючих торкався актуальних проблем всього українського кліру і народу – закликав жити по християнських законах справедливості, єднатися, дбати про народну освіту, виховувати у молоді почуття обов'язку перед суспільством, самостійності, чесної праці⁴.

До 90-х рр. ХІХ ст. греко-католицьке духовенство не лише підтримувало, а й очолювало національний рух. Однак

¹ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–7; Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. 26 с.

² Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772–1918. *Ковчег*. Львів, 1993. Ч. 3. С. 89.

³ Там само. С. 3–16.

⁴ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 107–108.

радикалізація національного руху і зростання антиклерикалізму у середовищі соціал-демократії, частини молодшої інтелігенції спричинили інерцію певної частини духовенства до національного руху. Зокрема, новий (з 19 червня 1904 р.) Станіславівський єпископ Григорій Хомишин та його прихильники деякий час вважали, що церква повинна відмежуватися від визвольного руху⁵. Свою діяльність 37-річний єпископ Григорій Хомишин почав від реколекцій для духовенства, а також візитацій парохій, під час яких з успіхом проповідував і сповідав людей. Із капітули вивів прихильників москвофільства, добився асигнування урядових фондів для відкриття духовної семінарії у м. Станіславові (1907 р.). За його ініціативою у місті закуплено дві площі, на одній з яких вибудовано фешенебельне приміщення, де розмістився готель (нині «Дністер»), кінозал (нині Народний дім № 1), приватні помешкання, які здано в оренду. Задля розвитку національного капіталу став співфундатором Земельного Банку Гіпотечного⁶.

Зрозуміло, що на початку ХХ ст. митрополит Андрей Шептицький виступив проти такої, на його погляд хибної, позиції Григорія Хомишина щодо опосередкованої участі священнослужителів у національному русі. У новій політичній ситуації церква мала залишитися незалежною від національного руху, однак обов'язково підтримуючи його при умові виконання християнських засад моралі. У національній справі, підкреслював А. Шептицький, ніхто не має права діяти поза християнською етикою, оскільки зло не тільки не служить «чистій і священній справі народу, а й прямо шкодить їй»⁷. Саме тому у Пастирському посланні митрополита і єпископів до народу з приводу вбивства львівським студентом Мирославом Січинським 1908 р. галицького

⁵ У цей день його висвятив на єпископа А. Шептицький. Див.: ЦДІАУЛ. Ф. 164. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 1–40, ін.; Оп. 2. Спр. 204. Арк. 1–25.

⁶ Єрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939 рр. Івано-Франківськ, 2001. 71 с.; Єрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина*. 2001. № 5–6. С. 315–321; Пелехатий І. Я згину в тюрмі, а ви мусите жити... *Нова зоря*. 1997. 25 березня.

⁷ Филипович Л. Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 189.

намісника польського графа Анджея Потоцького цей терористичний акт рішуче засуджувався¹.

Андрей Шептицький обняв митрополичий престол на урочистій відправі 17 січня 1901 р. у Святоюрському соборі². З його приходом, відзначають усі без винятку літописці, розпочалася нова доба в історії Греко-Католицької церкви. У той час вона мала 1 854 парафії і 2 934 тис. вірних³. Митрополит А. Шептицький приділяв велику увагу проблемам духовенства. Він вбачав однією з причин занепаду церковного життя на зламі століть низький рівень освіти парохів, отже, насамперед прагнув «сформувати фігуру новітнього українського священника.., виховання українського кліру, спроможного сповнити велику місію Української церкви»⁴. З цією метою він розбудовує духовні семінарії: 1901 р. реорганізував Львівську семінарію, студенти якої слухали лекції у Львівському університеті до заснування митрополитом 1928 р. Богословської академії; 1906 р. утворив Перемиську, а наступного року – Станіславівську духовні семінарії.

Чимало робилося для організаційної розбудови церкви. Зауважимо, що окрім галицьких Львівської, Перемиської та Станіславівської єпархії канонічні повноваження митрополита А. Шептицького Папою Пієм Х 1908 р. були поширені на греко-католицькі єпархії Великої України, Білорусії і Росії. Тобто він отримав патріаршу владу з правом призначати єпископів на великих просторах Сходу. Глава Української церкви чимало зусиль докладав унійній акції в Україні і Росії, вважав духовним завданням на засадах Берестейської Унії здійснити церковну злуку. Наприкінці 1886 р. він подорожує до м. Москви, де відвідав Троїцьку лавру. В листопаді 1887 р. А. Шептицький вперше

¹ Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до народу з приводу вбивства ц.-к. Намісника А. Потоцького з доданою інструкцією до духовенства. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. Церква і суспільне питання*. Т. II. Кн. 1. Львів: Місіонер, 1998. С. 424.

² Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99–103; ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 4, 10.

³ Химка Іван-Павло. Греко-католицька церква в Галичині в 1772–1918 роках. *Третій міжнародний конгрес українців*. Історія. Ч. I. Харків, 1996. С. 216.

⁴ Сапельяк А. Київська церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес; Львів, 1999. С. 111.

відвідав м. Київ. 22 лютого 1908 р. відбув аудієнцію у Папи Пія Х з питань про повноваження католицьких священників східного обряду в Російській імперії. У жовтні 1908 р. він знову таємно подорожує на Велику Україну, в Білорусію, Литву і Росію, закладає основи спільнот католиків східного обряду у м. Петербурзі та м. Москві⁵.

Піднесення галицького митрополита Апостольською Столицею до стану патріарха, відтак м. Львова як твердині Київського католицького православ'я суттєво зміцнило церкву й послабило позиції польського латинізму в Галичині. Відтак не зменшувалася її роль у національно-культурному поступі. У вирішенні пекучих давніх проблем галицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким зробило вагомий внесок, особливо у розвитку народних шкіл. Духовенство тісно співпрацювало з «Рідною Школою». 20 червня 1909 р. А. Шептицький освятив бурсу Руського Педагогічного Товариства. За активної участі церкви досягнуто значних успіхів з розвитку культури, насамперед, на селі. З 1900 по 1914 р. у Галичині відкрито 2000 нових читалень, 430 будинків «Просвіти» та Народних Домів. Всього ж у краї функціонувало 2664 бібліотеки та 2944 читальні, очолювані здебільшого священниками⁶. Греко-Католицька церква підтримувала широкомасштабні суспільні акції у справі заснування українського університету. Як митрополит, посол Галицького сейму і австрійської Палати Панів (з 1903 р.) 28 червня 1910 р. виступив з доповіддю щодо необхідності українського університету на 22-й сесії парламенту⁷. 1913 р. вдалося домогтися цісарського декрету про відкриття університету.

Слід згадати про поступ національної культури та мистецтва, до яких спричинилися церква і особисто митрополит. Відомий

⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–7; Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–2; Оп. Зр. Спр. 113. Арк. 1–50; Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. С. 2–24.

⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 118, 119; Герасимович І., Терлецький О. Шкільництво в Галичині в другій пол. XIX і на поч. XX ст. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 928–931; Rzemieniuk F. *Unici Polscy 1596–1946*. Siedlce, 1998. S. 139.

⁷ Промова митрополита гр. А. Шептицького в парламенті вельмож 28 червня 1910 р. *Руслан*. 1910. Ч. 134; Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. С. 2–24.

галицький політик Лонгин Цегельський відзначив, що митрополит А. Шептицький був причетний до створення або фінансування таких закладів: Національний Музей, Народна Лічниця, Порадні Матерів, Сиротинець, Дяківська Бурса, Духовна Академія, Жіноча Гімназія Сестер Василянок, Бурса Рідної Школи, Малярська Студія, Школа ім. Грінченка, Школа ім. князя Льва, та ін.¹

Митрополит А. Шептицький дбав про збереження та примноження культурно-мистецької спадщини краю, розвиток музейництва, книгодрукування, народного церковного будівництва. Церковний музей, заснований у грудні 1905 р. у м. Львові митрополитом Андреем Шептицьким, спершу розміщався в підсобних приміщеннях Собору св. Юра, а з 1911 р. у репрезентативному палаці (нині вул. Драгоманова, 42), що був закуплений його фундатором. Тоді ж митрополит призначив на потреби свого дітища, що містив унікальну колекцію прикарпатських ікон (зокрема, роботи Івана Рутковича і Йова Кондзелевича), річне фінансове забезпечення у сумі 18 000 корон (3 600 доларів). Навколо музею згуртувалися любителі мистецтва, відомі діячі науки і культури². До 1939 р. він мав 80 тис. експонатів, унікальну бібліотеку (30 тис. томів стародруків, книг і альбомів), організував 70 виставок, видав 16 томів наукових записок³.

У результаті потуг митрополита і галицької ієрархії Греко-Католицька церква напередодні Першої світової війни стала національно-духовною твердиною українства краю. Подаємо її організаційний стан у червні 1914 р.⁴:

Єпархії	деканати	парафії	церкви	священники	віруючі
Львівська	53	754	1308	886	1 335 977
Перемиська	41	629	1320	826	1 252 492
Станиславівська	21	433	596	838	1 022 000
Всього	115	1816	3224	2250	3 610 469

¹ Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Львів : Місіонер, 1995. С. 46–47.

² Літопис Національного музею у Львові. 2000. № 1 (6). С. 5–10, 43.

³ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 122. Арк. 1–20; Митрополит Андрей Шептицький : матеріали та документи (1865–1944). 2-ге видання / за ред. Заборовського Я. Ю. Львів; Івано-Франківськ, 1995. С. 21.

⁴ Rzemieniuk F. Unici Polscy 1596–1946. Siedlce, 1998. S. 149.

У стані піднесення було монаше життя. Чільне місце у ньому займав Чин св. Василя Великого, яким митрополит А. Шептицький постійно піклувався. Перед вибухом Першої світової війни він мав 16 монастирів у краї та дві заокеанські місії, нараховував двох ієрархів, 85 ієромонахів, 77 братів, 47 студентів, отже всього 211 ченців і 23 новики⁵. З метою посилити місійну працю в краї й поліпшити теоретичний рівень підготовки священництва, митрополит 1903 р. відродив давній Чин Студитів й особисто розробив новий монаший статут. Чин очолив брат митрополита Климентій Шептицький. Крім того, в серпні 1913 р. глава церкви запросив до місійної праці в Галичині, на Волині, Підляшші та Поліссі отців бельгійського ордену Редемптористів, які прийняли східний обряд⁶.

Зрозуміло, що митрополита Андрея хвилювала й проблема національно-політичної консолідації українців. Андрей Шептицький не робив різких заяв спрямованих проти того чи іншого напрямку, бо не бажав перенести політичний конфлікт у середовище церкви. Щоправда, відчувалося, що симпатії митрополита на боці УНДП. Андрей Шептицький взяв навіть участь у нарадах Ширшого Народного Комітету УНДП, запропонувавши посередництво в справі ліквідації розколу між українськими послами австрійської Державної ради від Галичини та Буковини. За посередництвом А. Шептицького в першій половині 1914 р. відбулися польсько-українські переговори в справі проведення сеймової виборчої реформи⁷.

Незважаючи на формально проголошену рівність усіх католиків Австро-Угорської імперії, Греко-Католицька церква у порівнянні з Латинською, перебувала у пригнобленому становищі, бо була духовним репрезентантом народу, який протягом кількох століть позбавили національної державності, своєї еліти, навіть власної самосвідомості. Тому боротьба за зрівняння прав

⁵ Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина. XVII–XX ст. Рим, 1979. С. 65.

⁶ Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. С. 17.

⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1–2; Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки). Ковчег. Ч. 2. Львів, 2000. С. 212–223.

з латинським духівництвом було важливою складовою визвольного руху західних українців, провідником та ідеологом якого стало у першій половині XIX ст. греко-католицьке священництво.

Перша світова війна, що почалася 1 серпня 1914 р., стала переломним етапом у формуванні самостійницько-соборних ідей, на засадах яких розгортався український визвольний рух, як в Австро-Угорській, так і в Російській імперії. Ідеї державної незалежності та соборності глибоко проникали у національну свідомість українців, ставали програмою дій їх політичних організацій.

У цій складній геополітичній ситуації скоріше зорієнтувалися західні українці, які намагалися використати міждержавні протиріччя для досягнення загальнонаціональних устремлінь. 1 серпня 1914 р. у м. Львові створено Головну Українську Раду – міжпартійний політичний провід галичан. Для здійснення державно-політичних намірів Рада утворила Українську Бойову Управу, яка за дозволом офіційного Відня почала формування українського війська¹. У ті ж дні емігранти з Наддніпрянщини заснували у м. Львові позапартійний Союз Визволення України, який проголосив програму боротьби за самостійну українську державу, пов'язавши її реалізацію з воєнною поразкою імперської Росії².

Греко-Католицька церква, яка підтримувала національно-політичні сили, з початком війни цілком поділяла концепцію перспективи утворення на руїнах Російської імперії незалежної соборної України. У спеціальному меморандумі до австрійського уряду «Про майбутній військовий правовий і церковний устрій російської України в очікуванні зайняття її австрійськими військами» від 15 серпня 1914 р. митрополит Андрей Шептицький накреслив план вирішення української проблеми після вступу австрійських військ на землі підросійської України. Митрополит передбачав відірвати українську церкву від російського церковного проводу, з-під влади Петербурзького Синоду. Пропонувалося також відродити інституцію гетьмана, запровадивши австрійські закони (із врахуванням пропорцій), що залучало б Україну в правовий

європейський простір³. План реорганізації Української православної церкви не зачіпав канонічних основ ні Православної, ні Католицької Церков, а ставив її у ранг самоправних, автокефальних. На жаль, цей державотворчий план наддніпрянські соціалісти проігнорували. Відзначимо, що цей меморіал був віднайдений російською поліцією і представлений міністром внутрішніх справ Штюрмергом 27 липня 1916 р. царю Миколі Другому, який власною рукою на ньому зазначив: «Какой мерзавец!»⁴ 21 серпня 1914 р. митрополит Андрей Шептицький звернувся до кліру й вірних з Пастирським листом, в якому відзначив: мета Росії у цій війні – захопити Галичину й задушити український національний рух⁵.

Лояльна до офіційного Відня Греко-Католицька церква та її провід опинилися у ті дні в складному становищі через масові репресії польсько-австрійських властей проти українського населення краю. Під приводом боротьби з москвофілами десятки тисяч українців депортовано у концентраційні табори Талергоф, Гмїнд, Терезієндштадт, Естергом. Зокрема, арештовано і вивезено в Талергоф 6 тис. українців, 1 767 з них померли. Повністю зруйновано Скнилівську лавру студитів у м. Львові⁶. З перших днів війни на прикарпатських теренах розгорілася широкомасштабна Галицька битва. Російські війська Південно-Західного фронту, завдавши відчутної поразки цісарським частинам, 3 вересня 1914 р. зайняли м. Львів, невдовзі вийшли на р. Сян та оточили могутню фортецю м. Перемишль, відтак окупували майже все Прикарпаття⁷.

Нова окупаційна влада розгорнула широкий наступ на громадське життя. Генерал-губернатор О. Бобринський видав указ

³ Меморандум митр. А. Шептицького «Про церковну організацію». *Церква і церковна єдність. Документи і матеріали*. Т. 1. Львів: Свічадо, 1995. С. 130–131.

⁴ Гайковський М. Сучасне і майбутнє України: думки і візії митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 2000. № 1. С. 43–46; Донесення працівника МВС Росії Штюрмерга. *Церква і церковна єдність*. С. 133.

⁵ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 306. Байса Г. Монахи Студитського уставу. *Поступ*. 2000. 22 січня.

⁶ *Талергофський альманах*. Львів, 1935. Вип. 3. С. 138; Кугутяк М. Пам'яті жертв трагічних подій у Перемишлі і Синевідську восени 1914 року. *Галичина*. 2003. № 9. С. 134–144.

⁷ Нагаєвський І. Історія Української держави XX ст. Київ, 1993. С. 56.

¹ Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990.

² Патер І. Г. Союз визволення України. Львів, 2000.

«про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та тимчасове закриття існуючих в Галичині учбових закладів, інтернатів і курсів, за винятком учбових майстерень». Тож були закриті українські товариства, видавництва, газети, школи¹.

Російська окупаційна влада прагнула нейтралізувати, а по можливості й ліквідувати й Греко-Католицьку церкву і повернути її вірних до структур російського православ'я. Уніатів вважали духовною опорою українського сепаратизму². У програмі діяльності російської адміністрації в галузі церковної політики, яку підготувало петербурзьке «Галицько-руське благодійне товариство», викладалися конкретні пропозиції, наприклад, про те, щоб уніатські храми у місцевостях, де більшість зголоситься на православ'я – передати православним; ордени єзуїтів і василіян – ліквідувати, а митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина взагалі усунути від церкви³. Для реалізації планів щодо повернення греко-католиків на православ'я до м. Львова в російському обозі прибуло 200 православних священників на чолі з уродженцем Тульщини архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським)⁴.

Але на шляху денационалізації церкви став митрополит Андрей Шептицький, який намагався звести нанівець наміри російських політиків, що готувалися до цієї духовної експансії не одне десятиліття, фінансово підтримуючи галицьких москвофілів⁵. 6 вересня 1914 р. в Успенській церкві митрополит виголосив проповідь, в якій виклав трагедію війни, заклинаючи львів'ян боронити віру перед наступом Московщини⁶. Через цей відвертий антиросійський виступ 18 вересня арештували митро-

полита, а 19 вересня 1914 р. й вивезли до Росії. Інтегрований 17 вересня 1916 р. у Спасо-Євфимівському монастирі м. Суздаля Андрей Шептицький перебував до лютневої революції 1917 р. Невдовзі після депортації митрополита були арештовані і вивезені єпископи Й. Боцян і Д. Яремко (помер 1916 р.), проректор Станиславівської духовної семінарії Є. Ломницький (помер на засланні 1915 р.) та більше півсотні парохів⁷. Незважаючи на активну протидію уніатству, нав'язати греко-католикам російське православ'я єпископу Євлогію та прибулому з м. Харкова єпископу Антонію не вдавалося⁸. Протягом десяти місяців російської окупації з 1 784 греко-католицьких парафій повністю або частково перейшли на православ'я лише 81, тобто чотири відсотки⁹.

Напередодні російської окупації протоігумен провінції Платон Філяс евакуював більшість монахів на захід, до Хорватії, Моравії і Австрії. Відтак Апостольський Престол призначив його Апостольським Адміністратором для українців-католиків, які у зв'язку з воєнними діями опинилися за межами батьківщини¹⁰. Протоігумену вдалося розмістити галицьких василіян у хорватських монастирях, визволити священників із австрійських концтаборів Талергофа, Гмінду і Домб'є, зібрати 75 розпорошених студентів духовних семінарій і заснувати для них у моравському місті Кромержіж василіянську духовну семінарію на чолі з ректором отцем Йосафатом Коциловським, відновити у м. Загребі видання «Місіонаря».

У перші ж дні війни протоігумен зібрав 62 ченців і розмістив їх у гірському кутку львівського Розточчя – Крехівському монастирі. Але наприкінці 1914 р. там залишилось лише семеро монахів, більшість мобілізували до царської армії, дехто подався на Захід, кількох депортували росіяни¹¹. Готуючись до візиту Миколи II, у м. Перемишлі та навколишніх селах проводились жорстокі

¹ Грушевський М. Люстрована історія України. Нью-Йорк, 1990. С. 527.

² Великий А. Г., ЧСВВ. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. Рим : вид. ОО. Василян, 1969. С. 34.

³ Там само. С. 35.

⁴ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 312; ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 684. Арк. 2–88.

⁵ Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі і матеріали О. Сухого; заг. ред. С. Макарчука. Львів, 2001. 236 с.; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті. Львів, 2003. С. 176–372.

⁶ Проповідь митр. Шептицького. *Церква і церковна єдність. Документи і матеріали*. Т. 1. Львів : Свічадо, 1995. С. 132–133.

⁷ Вивезене росіянами українське духовенство. *Нива*. Львів, 1916. Цвітень. Ч. 4. С. 262–264.

⁸ Великий А. Г., ЧСВВ. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. Рим : вид. ОО. Василян, 1969. С. 36.

⁹ Там само. С. 36–37.

¹⁰ Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Торонто : Вид-во ОО. Василян, 1962. С. 174.

¹¹ *Місіонар*. Ч. 3. 1920. С. 56–58.

санаційні акції проти «мазепинців». Не витримавши наруги російських офіцерів, які вимагали переходу на православний обряд і навіть опечатали частину єпископської палати, 15 квітня 1915 р. помер Перемишський єпископ Констянтин Чехович. Саме тоді, нібито для збереження старовинних пам'яток на випадок знищення міста, член-кореспондент Російської Академії Наук Е. Шрумило нібито вивіз до м. Петрограда перемишську єпископську митру-корону Данила Галицького і прапор перемиського «Сокола».

Руйнування українських культурно-освітніх інституцій, переслідування католиків східного обряду й насильницьке навернення їх на православ'я, а також репресивно-депортаційні акції (тільки через київські тюрми вивезено до Сибіру 12 тис. осіб), викликали протест християнської громадськості. Головна Українська Рада, Українська парламентська репрезентація, Союз Визволення України інформували європейське суспільство про насильницькі дії російської окупаційної влади, грубе порушення міжнародного права¹. Про заснування СВУ (4 серпня 1914 р.) був добре поінформований А. Шептицький, який пообіцяв йому сприяння і підтримку². Окупаційну політику Росії в Галичині засуджували навіть відомі російські державні й церковні діячі, зокрема депутати Державної Думи П. Мілюков, О. Керенський, письменник В. Короленко, красноярський єпископ Никон³.

Як відомо, в результаті Горлицької наступальної операції австро-німецьких військ у травні-червні 1915 р. російське військо залишило місто-фортецю Перемишль, Львів і майже всю Галичину⁴. Одразу ж відновили діяльність українські інституції, насамперед громадсько-політичні організації, видавництва, кооперативи, науково-освітні заклади. Поступово ліквідувала руїну і духовні болі Греко-Католицька церква, якою управляв після

¹ Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль, Львів, 1996. С. 166–167.

² Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ, 2003. С. 46–47.

³ Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 350; *Русские ведомости*. Москва, 1916. 11 сентября.

⁴ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 315.

депортації А. Шептицького станиславівський єпископ Григорій Хомишин. Найголовнішою проблемою був величезний брак священників. За підрахунками польського історика уніатської церкви Ф. Ржеменюка, під час російської окупації Галичини із 2483 греко-католицьких священників 350 були інтерновані австрійськими властями, 350 перед вступом росіян відступили на Захід, 61 виїхали до Росії, 120 перейшли до православ'я, або співпрацювали з його структурами. Тож залишилося 1 572 діючих священників і взагалі кліру⁵. Слід відзначити, що кілька десятків священників в якості капеланів входили до складу фронтових українських полків і легіону Українських Січових Стрільців.

Як вже зазначалося, новітню добу визвольних змагань започаткував легіон Українських Січових Стрільців. Вагомий внесок у формування національно-патріотичних почуттів і високого морально-бойового духу стрільців і старшин робила Греко-Католицька церква. З перших днів заснування легіон став об'єктом її духовної опіки. У стрілецьких лавах діяли польові духовники отці А. Пшепюрський, М. Їжак, Ю. Фацієвич, у лічниці – отець П. Боднар. 27–28 жовтня 1917 р. запільні частини Легіону УСС – Кіш і Вишкіл у с. Розвадові, що на Львівщині – відвідав митрополит Андрей Шептицький, який урочисто освятив прапор Українських Січових Стрільців, з вишитими на ньому гербами м. Києва і Галичини⁶. Лише 1915 р. греко-католицькими капеланами на фронті створено 226 польових каплиць. Широкою популярністю серед вояків користувався релігійний часопис «Місіонар», який публікував послання ієрархів церкви, статті духовно-інтелектуального змісту, а також світові та теренові повідомлення, зокрема, про визволення заходами Папи Бенедикта XV з російської неволі всіх військовополонених-інвалідів, заснування у м. Львові дитячого притулку «Український Сирітський Захист»⁷.

Визволення Андрея Шептицького із заслання у березні 1917 р. стало могутнім імпульсом для національно-організаційного зміцнення церкви. Вже в перші дні на волі він прибув до

⁵ Rzemieniuk F. *Unicy Polscy 1596–1946*. Siedlce, 1998. S. 143–144, 151–152.

⁶ Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1996. С. 84; ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 1–3.

⁷ *Місіонар*. 1918. Ч. 5. С. 67–68; ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 2–30.

м. Петрограду, зустрівся з О. Керенським, П. Мілюковим, а також членами Української Національної Ради для з'ясування політичної та церковно-релігійної ситуації після падіння царату. А на прийомі у голови Тимчасового уряду Ю. Львова добився офіційного визнання Греко-Католицької церкви та зрівняння її в правах з католицькою в Росії. Наприкінці квітня 1917 р. у м. Києві провів переговори з діячами Центральної Ради М. Грушевським і С. Русовою щодо проблем церкви і національно-державних перспектив. Візит митрополита актуалізував питання життєдіяльності Греко-Католицької церкви в УНР та її вкладу у визвольні змагання.

Зауважимо, що релігійно-церковна діяльність митрополита постійно спрямовувалася на поширення сфери впливу Греко-Католицької церкви у Росії, де було сотні тисяч переселенців і військовополонених із Галичини. Саме через неї і пропонувалося здійснити об'єднання церков Заходу і Сходу. Ідеї екуменізму лягли в основу роботи проведеного ним у м. Петрограді 19–31 травня 1917 р. синоду Російської Греко-Католицької церкви, на якому іменовано екзархом монаха-студита Леоніда Федорова. Тоді ж у м. Києві він заклав католицький Апостольський вікаріат для всієї України на чолі з о. Михайлом Цегельським. Після невдалої спроби пробратися через фронти до м. Риму 10 вересня 1917 р. митрополит Андрей Шептицький повернувся до м. Львова, де його урочисто зустріли миряни. Перші після повернення Пастирські листи митрополита орієнтували клір на самовіддану працю для відродження зруйнованих війною церковних структур, виховання у згорьованих людей почуття любові до рідної землі, свого народу і рідної мови¹.

Національно-державницька позиція А. Шептицького проявилася також у його підтримці Брест-Литовського договору від

¹ ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 1; *Місіонар*. 1918. Ч. 5. С. 68; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ : Либідь, 1997. С. 85–89; Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Вып. XII. С. 160–166; Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 3. С. 376–379; Грушевський М. Споми́ни. Київ. 1989. № 9. С. 131; Шевців Іван, о. Збірник. Статті, доповіді, промови. Львів : «Свічадо», 1996. С. 67.

9 лютого 1918 р. У промові в м. Відні в Палаті Послів 28 лютого 1918 р., відстоюючи право народів на державно-політичне самовизначення, А. Шептицький подякував австрійському уряду за розуміння українських прагнень й підтримав право на самовизначення Східної Галичини². Спільно з українськими послами він домагався ратифікації австрійським парламентом Брестського договору, відділення українських земель від польських і надання їм національно-культурної автономії. Коли ж Відень зігнував вимоги українців, митрополит підтримав парламентську репрезентацію скликати у м. Львові представницьку Конституанту, що мала вирішити політичні перспективи українських земель поліетнічної імперії Габсбургів.

Восени 1918 р. могутні хвилі національно-визвольного руху розрушили Австро-Угорську імперію, і на її уламках утворилися незалежні Польща, Угорщина, Чехословаччина, Югославія. 18–19 жовтня у м. Львові відбулася Конституанта – представницьке зібрання близько 500 українських громадсько-політичних і релігійних діячів, яке обрало Українську Національну Раду й проголосило на українських етнічних землях Австро-Угорщини відродження незалежної Української держави. Велелюдне віче на майдані біля собору св. Юра 20 жовтня одностайно схвалило рішення щодо суверенітету українських земель³. Греко-Католицька церква рішуче підтримала державотворчі ухвали Конституанти. Її владики митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський і майже два десятки священників були обрані до Національної Ради й активно включилися у її законотворчий процес.

Греко-католицьке духовенство вітало проголошення незалежної Української Народної Республіки в січні 1918 р., взяло активну участь у Листопадовій національно-демократичній революції 1918 р. та розбудові Західно-Української Народної Республіки, яка була уконституційована тимчасовим основним законом від

² Красівський О. За українську державу і церкву. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. С. 8–9.

³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Т. 1. Івано-Франківськ, 2001. С. 184–203; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. С. 28–29.

13 листопада 1918 р.¹. Папа Бенедикт XV пильно стежив за національно-демократичними революціями у Центрально-Східній Європі. Вже на початку листопада 1918 р. він розпорядився нунцію у м. Відні ввійти «у приязні відносини з різними націями Австро-Угорської імперії, що тепер створили незалежні держави»². Загалом державне будівництво у молодій республіці йшло швидкими темпами. 9 листопада 1918 р. сформовано уряд, у якому посаду державного секретаря віросповідання зайняв Олександр Барвінський. Згідно з Тимчасовим Основним законом ЗУНР низовими органами влади стали повітові комісари із складу повітових Національних Рад, у діяльності яких брали участь священники³.

У першій декаді листопада 1918 р. священники ввійшли до виконавчих і представницьких органів української адміністрації. Була досить питома вага духовенства у повітових радах. Зокрема, у складі Косівської повітової ради із 25 членів було 4 священники, Радехівської – з 5 осіб 2 священники. Зауважимо й те, що кожен сьомий член Національної Ради ЗУНР (14 %) був також священником⁴. Немало заангажовувалось і в партійно-політичну діяльність. Зокрема, багато священників поділяли державно-політичні позиції правлячої Української національно-демократичної партії, на надзвичайному з'їзді якої 28–29 березня 1919 р. у м. Станиславіві серед 139 делегатів було 20 священників. З'їзд декларував необхідність у державі свободи совісті та віросповідань, рівноправності релігійних конфесій та їх внутрішню самоуправу⁵.

Як відомо, А. Шептицький користувався великим авторитетом й на Великій Україні. Директорія УНР обговорювала не тільки

¹ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. Вінніпег, 1963. С. 31.

² Хома І. Апостольський престіл і Україна 1919–1922. Рим, 1987. С. 6–7.

³ Дужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Філадельфія: Провідіння, 1954. С. 544; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Число 2–3. С. 132–193.

⁴ Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років. *Україна модерна*. Вип. 4–5. Львів, 2000. С. 187–245; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Т. 1. С. 286–366, 410–411, 466–516, 445–550.

⁵ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918–1929. Т. 1. С. 120–122; Т. 2. С. 105–116; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Український письменник, 1993. С. 381.

проблему Злуки УНР і ЗУНР, але й проєкт формування нового Київського патріархату, що, на думку В. Винниченка, міг би очолити А. Шептицький. Власне 19 грудня 1918 р. міністр закордонних справ ЗУНР Лонгин Цегельський зустрівся у м. Києві з головою Директорії УНР, з яким обговорено долю галицького митрополита, що фактично був інтернований поляками у Святоюрському соборі⁶.

Незважаючи на те, що після падіння м. Львова 22–23 листопада 1918 р. Андрея Шептицького конфінували у митрополичій палаті (фактично, інтернували) він продовжував відстоювати інтереси ЗУНР і церкви. За його дорученням Станиславівський єпископ Григорій Хомишин звернувся до мирян з Пастирським листом митрополита, у якому розпорядився всім священникам згадувати в Святих Літургіях президента Національної Ради ЗУНР Євгена Петрушевича, Українську державу, її уряд і Галицьку армію⁷. Митрополит відмовився підтримувати будь-які стосунки з окупаційною адміністрацією м. Львова, а невдовзі й архієпископом латинського обряду Юзефом Більчевським через його шовінізм та підтримку мілітарних дій у краї⁸.

До Галицької армії, її бойових груп, куренів, Окружних військових команд добровільно прийшли або були запрошені комендантами десятки священників-патріотів, які стали польовими духівниками (капеланами). Інші добровільно обслуговували фронтові частини та установи заплілля, насамперед шпиталі. Польові духовники Галицької армії перейняли і примножили традиції капеланів легіону Українських Січових Стрільців та українських полків доби світової війни⁹. Зауважимо, що з усіх військових формацій доби визвольних змагань України 1914–1923 рр. інститут польових духівників упроваджено лише в Галицькій армії, яку сучасники вважали найбільш боєздатною. Її особовий склад відзначався

⁶ Цегельський Л. Від легенд до правди. Львів, 2003. С. 181–186; Володимир Винниченко та ідея українського патріархату. *Нова Зоря*. 1993. Жовтень. Ч. 35–36.

⁷ Цвенгрош Густав. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. *Україна-Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість* : матеріали конференції. Київ : Либідь, 1993. С. 178.

⁸ Футудуйчук В. Служба преподобництва УГА. *Українські варіанти*. 1999. № 1–2. С. 70–73.

⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 188–189.

високими морально-бойовими якостями й дисципліною. До цього спричинила діяльність військового духовенства й християнська релігійність особового складу. В армії існувала чітка організаційна система польового духівництва, яке очолював Преподобник військового міністерства, недавній капелан Легіону УСС отець Микола Їжак. У складі штабів армії та корпусів створено референтури духівництва, яким підпорядковано відділи духівників бригад, що обслуговували стрілецькі курені та сотні, інші підрозділи¹.

Значною подією греко-католицького духовенства став з'їзд у м. Станиславові 7–8 травня 1919 р., скликаний за дорученням митрополита (який залишався у блокованому м. Львові) єпископом Григорієм Хомишиним. З'їзд закликав духовенство і вірних самовіддано працювати й захищати незалежність ЗУНР у боротьбі з ворогами, надіслав вітання воякам Галицької армії². Духovenство також звернулося з меморіалом до Апостольської столиці, в якому осудило «поведення римо-католицького (польського) духовенства на Волині, Холмщині і в зайнятих частинах ЗОУНР»³.

Українсько-польська війна закінчилася поразкою ЗУНР, уряд і армія якої відступили за р. Збруч і поєднали свою долю з Українською Народною Республікою. 25 червня 1919 р. Вища Рада Паризької мирної конференції санкціонувала окупацію Східної Галичини Польщею. Розпочалася дипломатична боротьба за відновлення незалежності республіки. У краї розгорнулися масові репресії проти греко-католицького духовенства. Окупаційні власті продовжували утримувати в ізоляції А. Шептицького й не дозволили йому зустрітися з Ю. Пілсудським, коли глава Другої Речі Посполитої в червні 1919 р. відвідав м. Львів. Зрештою, митрополиту вдалося передати Ю. Пілсудському листа з клопотанням звільнити близько тисячі заарештованих та інтернованих священників⁴.

¹ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. 1919. Ч. 6. С. 6.

² Шах С. Вступне слово. Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. Вінніпег, 1963. С. 19.

³ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918–1929. Т. 1. Київ, Івано-Франківськ, 2002. С. 132–133.

⁴ Кривава книга. Дрогобич : Відродження, 1994. С. 75; Делятинський Р. І. Становище та діяльність духовенства станіславівської єпархії УГКЦ в 1919–1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. VII. Івано-Франківськ, 2003. С. 69–77.

У серпні 1919 р. А. Шептицький спільно з єпископами Григорієм Хомишиним і Йосафатом Коциловським провели у м. Перемишлі спільну нараду й звернулися з пастирським листом до кліру й вірних, в якому засуджувалася війна, висловлювалося співчуття полеглим за волю України і віра у майбутню перемогу. Але ситуація у краї була дійсно важкою. Лихоліття війни завдали величезної шкоди українському народові і його церкві⁵. До грудня 1919 р. під домашнім арештом у митрополичих палатах перебував і Андрей Шептицький. Усвідомлюючи великий авторитет владики серед краян та у Ватикані, польська влада намагалася усунути його з митрополичого престолу і загалом з м. Львова. Варшава пропонувала Папі відкликати А. Шептицького до Риму, або перевести до Північної Америки. Водночас польські ксьондзи і преса інспірували широкомасштабну акцію з метою скомпрометувати митрополита. Станіславівський воєвода Юристовський, зокрема, видав розпорядження повітовим старостам збирати матеріали, «які звинувачували б Митрополита Шептицького в антипольській діяльності»⁶.

Як відомо, згідно з Ризьким договором до складу Другої Речі Посполитої ввійшли великі території заселені українцями. За підрахунками львівського етнологіста Степана Макарчука, у Польщі на початку 1920-х рр. проживало 4 686 тис. українців. Більшість їх заселяли Львівське, Тернопільське, Станіславівське воєводства та Волинь (3 920 тис.)⁷. Всупереч міжнародним угодам щодо Галичини, польський уряд здійснював на її землях жорстку окупаційну політику, прагнув винищити українські інституції, асимілювати населення шляхами його колонізації. У Східну Галичину переселено близько 200 тис. поляків-колоністів, здебільшого колишніх військовиків, які витіснили українців із прикордонних теренів, багатьох повітових міст⁸.

⁵ Хома І. Апостольський престіл і Україна 1919–1922. Рим, 1987. С. 51.

⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 154; Ф. 408. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–7; Спр. 49. Арк. 1–3. Спр. 579. Арк. 2–20.

⁷ Макарчук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на заходноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів : Вища школа, 1983. С. 111.

⁸ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові 1865–1944. *Митрополит Андрей Шептицький : матеріали та документи*. 2-ге вид. Львів, Івано-Франківськ : Олір, 1995. С. 42.

Повоєнні роки стали черговим випробуванням для Греко-Католицької церкви. Після повернення з трьохрічної поїздки в Європу і Америку, де митрополит Андрей Шептицький намагався відстояти права західних українців на національно-державне самовизначення, зустрів руїну духовних святинь, втрату кліру й віруючих внаслідок воєнних дій. В цих умовах для відродження і піднесення церкви та розбудови національного життя він вважав головним завданням консолідацію національно-патріотичних сил. Його Пастирське послання до духовенства й вірних від 12 липня 1923 р. закликала до єдності і солідарності¹. Польська адміністрація зустріла митрополита вкрай вороже, намагалася навіть не пустити його до м. Львова, два місяці протримавши під арештом у м. Познані. Вважалося, що він дестабілізує політичне і релігійне життя, є непримиренним ворогом відродженої Польщі, сприяє посиленню «шовіністичного українського націоналізму» й загостренню стосунків між українцями й поляками².

Після 1923 р. чимало галицьких політиків і громадських діячів поступово переконувалися, що у даній ситуації українству слід боротися за національні інтереси, опираючись на польську політичну і правову системи. Зауважимо, що урядова постанова від 26 вересня 1922 р. про самоврядування Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств декларувала певні права для українців: передбачала створення повноважних українських сеймиків, гарантувала українцям участь у адміністративних структурах, рівноправність Греко-Католицької і Латинської Церков, української і польської мов, відкриття українського університету. Слід відзначити, що подібні постанови, зокрема Конкордату 1925 р. між Апостольським Престолом і Польщею щодо УГКЦ, декларувалися й пізніше, але зазвичай не виконувалися³.

Більшість дослідників новітньої історії України відзначають, що у міжвоєнне двадцятиріччя остаточно викристалізувався

¹ Шептицький А. Пастирське послання. *Церква і суспільне питання*. Т. 2. К. 1. Львів: Місіонер, 1998. С. 212–215.

² Rzemieniuk F. *Unici Polscy 1596–1946*. Siedlce, 1998. S. 195–203.

³ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 63. Арк. 2–8; Стемпень С. Поляки і українці в П Речі Посполитій і спроба діалогу. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 212; *Історія релігії в Україні*. Т. 4. Католицизм. С. 403.

національний характер Греко-Католицької церкви. Під керівництвом митрополита А. Шептицького діяли 16 єпископів, у Галичині УГКЦ нараховувала в 1920-х рр. 128 деканатів і 1907 парафій, де працювали 2298 священників⁴. Крім того, церква мала єпархії в Закарпатті й за океаном. Щоправда, 10 лютого 1934 р. ватиканська Конгрегація східних церков, без попередження А. Шептицького, але за домовленістю з Бельведером, встановила Апостольську адміністрацію для Лемківщини. Нова структура була повністю перепідпорядкована безпосередньо Ватикану, що зміцнило там позиції Римо-Католицької церкви і призупинило процес етнічної ідентифікації лемків⁵. Діяльність митрополита А. Шептицького і духовенства скеровувалася на поглиблення впливу церкви в сфері громадсько-політичного і культурно-освітнього життя краю. Церква утримувала свої парафіяльні бібліотеки, народні хори, аматорські театри, фольклорні гуртки. Греко-католицькі священники працювали також в інших масових організаціях і товариствах, таких як «Просвіта», «Рідна школа». Розгорнули місійну апостольську працю чернечі Чини, насамперед Василяни. Міцніли зв'язки з кооперацією⁶.

Усвідомлюючи великий вплив на краян християнської літератури, церковні ієрархи на чолі з А. Шептицьким велику увагу приділяли праці релігійних видавництв. Найбільшим книговидавничим центром залишалося Василянське видавництво, де виходив популярний часопис «Місіонар» (наклад 50 тис. примірників)⁷. Кожна єпархія видавала власні «Вісники», великою популярністю користувалися релігійні журнали «Нива», «Богословія», «Дзвони», «Правда», часописи «Мета», «Нова Зоря», «Бескид», «Христос – наша сила» та багато інших⁸. Хоча у деяких виступах митрополит

⁴ Prus Edward. *Wtadyka Świętojurski*. Warszawa, 1985. S. 76–77.

⁵ Стоколос Н. Проблема етнічної і конфесійної ідентифікації лемків. *Етнос і релігія: теорія і контекст сьогодення*. Збірник наукових праць. Київ, 1998. С. 18–19.

⁶ Крутий-Вігоринський І. Друкарня оо. Василян. *Жовківщина*. Т. 2. Жовква, Львів, Балтимор. 1995. С. 195; Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920–1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. VII. *Історія*. С. 77–89.

⁷ *Жовківщина*. Жовква; Львів; Балтимор. 1994. Т. 1. С. 155, 167–169; Т. 2. С. 56–61, 190–197; Т. 3. 1997. С. 320–324.

⁸ *Діло*. 1926. 6 жовтня.

А. Шептицький заявляв про невтручання церкви у політику, ситуація змушувала УГКЦ співпрацювати з національно-демократичним політикумом, зокрема УНТП, згодом – УНДО, а з часом творити свої партії¹.

4 серпня 1925 р. з ініціативи Г. Хомишина, С. Томашівського, О. Назарука, отця Т. Галущинського, отця В. Скрутеня утворено Українську християнську організацію (УХО), яка стояла на позиції національної демократії, обстоювала автономію Галичини, пропагуючи монархічні концепції В. Липинського. Головне завдання організації – поширення культури і освіти та «виховання нашого народу на релігійно-моральних основах католицької церкви»². Щоправда, лави нової структури зростали повільно: 1927 р. УХО налічували лише 600 осіб, з них 381 священник³. У рамках організації влітку 1934 р. засновано мережу читалень «Скала», чисельність яких 1937 р. досягла 289 з кількістю 14,3 тис. членів⁴. Друкованим органом партії 1926 р. став часопис «Нова Зоря». Лояльна щодо польської держави, партія виступала за автономію українських земель і деякий час співпрацювала з УНДО. Утім, націонал-демократи постійно піддавали критиці латинізаційні обрядові нововведення (зокрема, запровадити целібат) Г. Хомишина і Й. Коциловського, що охолодило відносини вказаних єпископів і УХО з УНДО⁵.

У ході Католицької Акції зусиллями А. Шептицького восени 1930 р. засновано ще одну клерикально-консервативну партію – Українську католицьку народну партію (з 1932 р. – Українська народна обнова). Її головою був І. Волянський, а неофіційним

¹ Федунків Зеновій-Роман. Греко-католицьке духовенство в просвітніх змаганнях галицьких українців. *Нова зоря*. 1993. Грудень. Ч. 40.

² Нарис історії Станіславівської дієцезії. *Нова Зоря*. 1926. 28 квітня.

³ Єрешій О. Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України*: Зб. наук. статей. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 101–104; Єрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.) : автореферат дис. ... канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. С. 11.

⁴ ЦДАУЛ. Ф. 201. Оп. 46. Спр. 2626. Арк. 59; Ф. 358. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 1–7.

⁵ УХО та її завдання. *Наші вісті*. 1925. Ч. 1. С. 5–6; ЦДАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 592. Арк. 1–20; Стемпень С. Між окциденталізацією та візантизацією: проблема обрядової ідентичності Греко-католицької церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. *Ковчег*. Львів, 2003. Ч. 4. С. 86–99.

опікуном Г. Хомишин. Нова партія вимагала національно-територіальної автономії для українських земель у складі Польщі. Однак і вона не зуміла розгорнути партійну мережу і не провела жодного партійного з'їзду. Водночас лідери партії брали участь в консолідаційних заходах, спрямованих на об'єднання українського націоналізму в ході організації скликання Всеукраїнського національного конгресу (1933–1936). На виборах до вищих законодавчих органів Польщі (1935, 1938) за згодою уряду і домовленістю з проводом УНДО висувала кандидата на посла сейму та сенатора⁶. Тоді ж, а саме 1 січня 1931 р., на протигагу Г. Хомишину митрополит А. Шептицький ініціює створення Українського Католицького союзу⁷. У такий спосіб ієрархи церкви фактично висловлювали певне невдоволення політикою окремих провідників УНДО, зокрема його компромісом з УСРП і УСДП, а заодно прагнучи посилення власної політичної ролі. Видавав тижневик «Мета» з додатком «Христос – наша сила», літературно-науковий щомісячник «Дзвони» (1931–1939, голова редколегії Й. Сліпий)⁸.

Широкомасштабна Католицька акція 1930-х рр. сприяла зміцненню церковних структур, їх зв'язкам з найвіддаленішими парафіями. Як відомо, поштовхом Акції стала енцикліка Папи Пія XI 1922 р., написана під враженням світової війни і соціальних революцій, проявів шовінізму і войовничо-атеїстичного комунізму. У ній визначався великий потенціал мирян у прагненні до миру і свободи. Розгортання Католицької Акції відбувалось в несприятливих умовах. Улітку 1930 р. зусиллями ОУН проведено широкомасштабну саботажну кампанію, в ході якої здійснено щонайменше 2200 терористичних виступів, підпалив маєтків поміщиків і осадників, нападів на поліцейські постерунки, осередки «Стшельців»⁹. У відповідь влада кинула на українські села загони жандармерії і військові частини. В основі «пацифікації» лежав принцип колективної відповідальності.

⁶ Швагуляк М. Українська католицька народна партія. *Довідник з історії України*. Київ, 2002. С. 921.

⁷ Роль і місце мирян в церкві. *Інформаційний бюлетень*. Львів, 1998. С. 21; *Діло*. 1930. 26 квітня.

⁸ Швагуляк М. Християнський католицький союз. *Довідник з історії України*. Київ, 2002. С. 964–965.

⁹ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993. С. 183.

Поліцейські звіти фіксували конфіскацію у священників «антипольських» видань, преси і листівок УВО-ОУН, а у багатьох парафіян – зброю¹. Ієрархи Греко-Католицької церкви засуджували як саботажні акції, так і масові військово-політичні репресії влади. Митрополит А. Шептицький виїжджав до м. Варшави, але керівництво Польщі на чолі з Ю. Пілсудським відмовили йому в аудієнції. Тоді спільно з єпископами він звернувся листом до Папи Пія XI. Справа Галичини обговорювалась навіть у Лізі Націй². Міжнародний резонанс «пацифікації» посилив прагнення українства до консолідації національних сил, чому й мала сприяти Католицька Акція, під керівництвом комітету на чолі з єпископом Іваном Бучком. Насамперед активізувалась діяльність масових релігійних згромаджень. Вже через рік Апостольство Молитви об'єднало більше 100 тис. галичан, а 229 Марійських організацій – 17 тисяч. Визначною подією Акції стало утворення за ініціативою митрополита Католицької Акції Української Молоді (КАУМ) з метою виховання юнацтва у християнському і національно-патріотичному дусі³. Утворення КАУМ проголошено 7 травня 1933 р. на урочистому зібранні у м. Львові 60 тис. юнаків і дівчат усієї Галичини, за участю митрополита А. Шептицького⁴. До лав молодіжної організації ввійшли «Луки» (близько 47 тис. членів; 1937 р.), Пласт (6 тис.; 1930 р), Ліга Українських Студентів та інші згромадження, які знаходилися під впливом Греко-Католицької церкви⁵. 1934 р. керівним органом Католицької Акції став Генеральний Інститут, який видавав журнал «Католицька Акція».

Провід Греко-Католицької церкви пильно слідкував за подіями у радянській Україні, де розгорталися масові репресії і терор

¹ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 630. Арк. 11–15; ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 8. Спр. 44. Арк. 34; Rzemieniuk F. Unici Polscy 1596–1946. Siedlce, 1998. S. 208–209; Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українське суспільство. Львів, 1993. С. 10–33.

² Два документи Ватикану в справі пацифікації. *Діло*. 1931. 4 червня.

³ Роль і місце мирян в церкві. Інформаційний бюлетень. Львів, 1998. С. 23.

⁴ Там само.

⁵ Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х рр. XIX ст. до 1939 р.). Київ, 1997. С. 162–164, 250–256; Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ, 1997. С. 124–130.

проти свідомого українства. Релігійні часописи постійно інформували про страшну руїну церкви у сталінській імперії, арешти і заслання у Соловецькі концтабори митрополита В. Липківського, дванадцяти єпископів і кількості священників⁶. Преса викривала злочини сталінського режиму проти власного народу, наголошувала, що більшовизм та комунізм – найбільші вороги суспільства. Широкого розголосу набув голодомор у радянській Україні. У м. Львові в грудні 1932 р. політичні і церковні діячі розглядали питання про голод, який насувався на Україну і мали намір вислати туди спеціальну комісію. 24 липня 1933 р. митрополит А. Шептицький разом з усіма єпископами церкви оприлюднили сповнене тривоги за долю українського народу Звернення «В справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі»⁷. Часопис «Місіонар» у ті дні помістив редакторську статтю отця Р. Криницького «Немає слів...», у якій говорилось, що верховоди Кремля «40-мільйонну націю планово винищують голодом»⁸. Зауважимо, що ієрархія УГКЦ увійшла до створеного спільно з громадсько-політичними діячами Галичини Громадського Комітету рятунку України, який зібрав пожертви для голодуючих, але радянський уряд їх не прийняв.

Галицький політикум з тривогою спостерігав за конфесійно-етнічними трансформаціями на Закарпатті, що перебувало у складі Чехословаччини. Власне там з ініціативи й за активного втручання російських білоемігрантів, яких підтримував чеський уряд, у 1920-х рр. розгорнуто активну агітацію за перехід до православ'я. Офіційна Прага з чисто політичних міркувань намагалася ослабити вплив Греко-Католицької церкви, роз'єднати релігійно і національно місцеве населення в поліетнічному (угорці, румуни, словаки та ін.) середовищі⁹.

Митрополит А. Шептицький велику увагу приділяв розвитку високої культури та поширення освіти. Особливо посилено організаційний патронат над громадськими структурами

⁶ *Місіонар*. 1926. Ч. 11. С. 242; ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–4.

⁷ *Місіонар*. 1937. Ч. 9. С. 203.

⁸ Там само. С. 202.

⁹ Столокос Н. Після Ужгородської унії. Етноконфесійні трансформації та адаптація греко-католиків Закарпаття. *Людина і світ*. 2001. № 5. С. 2–7.

суспільної опіки – опікунськими товариствами, сирітськими захистами і захоронками, які намагалися матеріально і морально підтримати обездолене західноукраїнське населення. Вже наприкінці Першої світової війни, 23 березня 1918 р., у Святоюрських палатах м. Львова відбулися перші збори товариства за участю Г. Хомишина, С. Федака, К. Студинського, яке невдовзі названо «Захистом ім. Митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові». Його матеріальною основою став «почесний дар» патрона після повернення з російської неволі. Товариство закупило для благодійних цілей землю в Зарваниці, нерухомість в с. Коршеві, ліс на Богородчанщині, опікувалося сотнями дітей¹. 1924 р. в аналогічних церковних закладах Львівської дієцезії, Станіславівської та Перемиської єпархій перебувало понад 1300 малолітніх дітей².

Для упорядкування збору пожертвувань митрополичий ординаріат виділив захистам конкретні повіті³. Важливо й те, що до добродійних заходів, окрім різноманітних церковних структур (єпархіальних комітетів опіки над сиротами, Інституту ім. св. Йосафата у м. Львові, Марійських товариств пань тощо), залучалися місцеві громадські товариства – «Рідна школа», «Українська захоронка», Українське крайове товариство опіки над інвалідами та ін. Для соціальної опіки священничих вдів і сиріт 1926 р. у м. Львові під протекторатом митрополита створено Комітет допомоги, який збирав добровільні пожертви духовних і світських добродіїв; кожному священнику рекомендувалося сплачувати 3 злотих (з 1936 р. – 5) спадкоємцю померлого. А вже 1929 р. за підтримки Інституту вдів і сиріт Комітет викупив двоповерховий будинок по вул. Шептицьких, 38⁴. Частину коштів, які надходили з діаспори, Митрополичий ординаріат передавав Українському фонду воєнних вдів і сиріт у м. Львові. 1930 р. цей фонд опікувався

¹ Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 1999. С. 81.

² Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921–1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 300.

³ *Львівські архієпархальні відомості*. 1925. 1 жовтня.

⁴ *Нова Зоря*. 1926. 31 грудня; Там само. 1932. 15 червня; Там само. 1936. Червень.

130 знедоленими, яким видавав п'ять разів на рік по 10 злотих⁵. Митрополія дотувала також товариство «Українська захоронка» (створена 1933 р.), яке в середині 1930-х рр. утримувало у 8 захоронках м. Львова близько 500 дітей, а також мало дві безплатні їдальні для неповнолітніх Діяла низка інших клерикально-філантропічних товариств («Доля», «Будучність» та ін.)⁶.

Фінансово-організаційна допомога постійно надавалася Українському краювому товариству опіки над інвалідами (ств. 1921–1922 рр., голова – Д. Паліїв, з 1932 р. – лікар С. Гижя), яке утримувало хворих ветеранів Української галицької армії. Традиційні грошові збірки проводилися на Зелені свята, Першого листопада і під час різних громадсько-культурних і релігійних акцій⁷. Більшість із перерахованих вище громадських структур разом із єпископськими ординаріатами спільно заснували 17 березня 1933 р. Українську Раду суспільної опіки. Рада координувала діяльність українських установ, пропагувала серед населення ідеї суспільної опіки, а також нормативно-правову базу щодо цього виду соціальної роботи⁸.

За участю священництва активізують роботу гуртки протиалкогольного і протинікотинного товариства «Відродження» (ств. 1909 р. на основі церковних братств тверезості). Галицькі священники брали дієву участь в організації 1931 р. місцевих плебісцитів щодо доцільності існування у селах корчм⁹. Найбільшою громадською акцією товариства стало свято на честь подвижника руху тверезості митрополита Йосифа Сембратовича, яке

⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 68; Там само. Спр. 108. Арк. 8; *Діло*. 1931. 8 травня; Там само. 1939. 9 червня.

⁶ Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921–1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 303; Дутчак П. Клерикально-філантропічні товариства в Західній Україні (20–30-ті рр. XX ст.). *Питання історії України*. Т. 6. Чернівці, 2003. С. 154–157.

⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 358, оп. 1. Спр. 131. Арк. 2–30; Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 1999. С. 78–79; *Нова Зоря*. 1927. 13 лютого; *Діло*. 1932. 26 березня.

⁸ *Діло*. 1933. 6 травня.

⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1–20; Федунків З.-Р. Протиалкогольне товариство «Відродження». *Нова зоря*. 1993. Жовтень. Ч. 37; Каховський І. За тверезість. Короткий історичний огляд Українського протиалкогольного й протинікотинного руху. Львів, 1934. 48 с.

відбулося 23 травня 1937 р. у м. Львові на площі «Сокола-Батька». Кількатисячний маніфестаційний похід і свято за участю митрополита А. Шептицького та вищого духовенства засвідчили, що антиалкогольна та антинікотинова ідеї знайшли підтримку галичан¹. Митрополит Андрей Шептицький був одним із ініціаторів збереження природи Прикарпаття. Він став фундатором кедрового заповідника («резервату») в околиці гори Яйце. Закуплений в 1936 р. митрополитом степовий заповідник «Чортова гора» на Рогатинщині передано під наукову опіку НТШ. Загалом лише в карпатських Горгонах греко-католицькій консисторії належало 75 тис. на лісових угідь, що дало змогу українським натуралістам розгорнути плідну природоохоронну діяльність².

Після Першої світової війни архів і бібліотека Митрополичого ординаріату були переукмплектовані і доповнені. Бібліотечний каталог налічував 32 розділи, зокрема архівознавство, рукописні книги, справи українсько-польські і українсько-московські, словники і енциклопедії, мапи і плани. У бібліотеці були також праці діячів УНР і ЗУНР, «Літопис Червоної калини», книги національно-патріотичного видавництва «Червона калина» з історії Козаччини та Визвольних змагань першої третини ХХ ст.³

Архів Митрополичого ординаріату складався із двох великих відділів: старих актів і нових актів. Пошуково-аналітичну роботу архіву координував професор Іван Шендрик, який підготував «Матеріали до бібліографії Січових стрільців» (Львів, 1937, 61 с.), що вийшла у серії Бібліографічної комісії НТШ «Матеріали до української бібліографії» (Т. 6)⁴. Добре упорядкованою була й особиста бібліотека А. Шептицького, що нараховувала наприкінці 1930-х рр. 4 тис. одиниць збереження (її інвентар зберігся у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника).

¹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ, 2001. С. 168–171.

² ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1; Церква і соціальні проблеми. Львів, 2000. С. 73, 182, 192–193.

³ Васьків А. Бібліотека і архів Митрополичого ординаріату Греко-католицької церкви після Першої світової війни. *Республіканець*. 1994. № 5–9. С. 85–88; ЦДІА України у Львові. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 686. Арк. 3; Там само. Спр. 711. Арк. 54.

⁴ Там само. Спр. 688. Арк. 6–10, 63; Там само. Спр. 705. Арк. 1, 56; Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. Львів; Київ, 2001. С. 231–232.

Вона включала стародруки і палеотипи, літературу з історії церкви (українською, російською, німецькою, сербо-хорватською, польською, французькою мовами); чималою була колекція видань з історії України, краєзнавства та фольклористики⁵.

Напередодні Другої світової війни УГКЦ була однією з найавторитетніших у Польщі, помітною складовою Вселенської церкви і відіграла визначну роль у суспільно-політичному й національному житті Західної України. Її величну будову склали п'ять єпархій, Апостольська Адміністрація для Лемківщини, Апостольська Візитатура для Волині, в яких плідно працювали 10 єпископів, 2950 священників, 520 ієромонахів, 1090 монахинь-черниць, 540 студентів теології⁶. 4,3 млн греко-католиків було об'єднано у 3040 парафій, 4440 церков і 195 монастирів⁷. 40 релігійних згромаджень своїми осередками вкрили прикарпатський край й вели цілеспрямовану душпастирську роботу. 35 видавництв підготували й видрукували тисячі книжок та 38 найменувань періодики. Зокрема, в «обороні католицького світогляду... перед напором більшовизму» і «модерно-новомодного сектантства» стояв двотижневик Української католицької організації «Нова зоря», перше число якої з'явилося 7 січня 1926 р.⁸

Вагомий внесок у розвиток національної освіти, збереження пам'яток історії та культури зробила заснована митрополитом А. Шептицьким Богословська академія (відкрита в жовтні 1929 р. на базі духовної семінарії). З благословення А. Шептицького її ректор Йосип Сліпий залучив до професорсько-педагогічного колективу знаних представників науки, культури і духовенства, зокрема директора музею НТШ Ярослава Пастернака, істориків Івана Крип'якевича⁹ і Миколу Чубатого, археолога Юрія

⁵ Дзьобан О. Бібліотека митрополита Андрея Шептицького у Львові. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 141–151; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 9. Спр. 5002.

⁶ Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква : матеріали наук. конференції. Львів, 1990. С. 43.

⁷ Великий А. Г., ЧСВВ. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. Рим : вид. ОО. Василян, 1969. С. 163.

⁸ Мельничук П. З історії «Нової зорі». *Нова зоря*. 1991. Червень. Ч. 11–12.

⁹ Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С. 7–16, 569–571.

Полянського та ін. У п'яти залах академії засновано спеціальний церковний музей, директором якого став відомий дослідник церковної архітектури Михайло Драган¹. Священників готувало також п'ять духовних семінарій. Українське духовенство проводило катехитично-виховну роботу у 8 тис. народних, 380 середніх та декількох вищих школах, а безпосередньо в своїх руках мало 520 народних, 20 середніх і вищих навчальних закладів².

Важливим центром науково-історичних і богословських студій стало Українське богословське товариство (УБТ, ств. 1923 р.). Його члени цілеспрямовано опрацьовували джерела з історії церкви, насамперед єпископські візитації. Плідну аналітично-археографічну діяльність проводив «Архів історії унії», який був заснований 1928 р. А. Шептицьким. Його працівники упорядковували великий археографічний корпус і написали низку розвідок, в яких узагальнили процес історичної трансформації Східної церкви в українсько-білоруських землях ранньомодерного періоду³. Загалом 44 роки очолював митрополит Андрей Шептицький Українську Греко-Католицьку церкву в умовах австро-угорської, російської, польської, німецької і радянської окупацій. У надзвичайно складних ситуаціях виявив себе як досвідчений релігійний, громадський і політичний діяч. Переважна більшість істориків, політологів, релігієзнавців, прихильників і недругів беззаперечно визнають його величезний внесок у зміцнення церкви, захист національно-релігійних потреб вірних, політичну консолідацію українства. Саме завдяки його дипломатичному хисту велична споруда УГКЦ збереглася у вирі Другої світової війни, в добу радянського і німецького тоталітаризмів. І лише після смерті митрополита 1944 р. влада наважилася на реалізацію давнього наміру щодо ліквідації церкви.

¹ ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–3; Коваль І. Ярослав Пастернак – основоположник української церковної археології. *Нова зоря*. 1999. 26 травня; Бандрівський М. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX–XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001. С. 11.

² ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 606. Арк. 1–7; Там само. Спр. 608. Арк. 1; Там само. Спр. 615. Арк. 1–3.

³ ЦДІАУЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 816. Арк. 1–4; Там само. Спр. 825. Арк. 2–6; Там само. Спр. 824. Арк. 2–56; Сковчиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 483–488.

РОЗДІЛ 5. МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ В ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ ТА ІСТОРИКІВ

За кордоном про митрополита Андрея Шептицького вийшла велика кількість праць, в яких їх автори намагалися прослідкувати головні віхи в його житті, показати роль Шептицького у піднесенні національного і культурного рівня українців, передусім тих, що проживали у Західній Україні, проаналізувати його погляди, різнобічну освітню, культурну, екуменічну та політичну діяльність. Зарубіжні історики мали можливість вільно висловлювати свої думки, чого не можна було сказати про дослідників, які видавали праці в межах Радянського Союзу. Враховуючи той факт, що про життя і діяльність Шептицького опубліковано кілька сотень праць, ми зупинимося тільки на окремих.

Екуменізм Андрея Шептицького досліджували багато істориків і навіть його сучасників. Однак особливої уваги заслуговує ґрунтовна докторська дисертація Блаженнішого Любомира Гузара, захищена ним у 1972 р. в Папському Урбаріанському університеті. «Митрополит Шептицький належав до тих небагатьох осіб, які на початку XX ст., засмучені розбратом між християнами, працювали над тим, щоби хоч якось змінити таку трагічну ситуацію (розкол у християнському русі – *Авт.*), – відзначав Л. Гузар. – Вони діяли навмання, без жодних настанов чи офіційних указівок, керуючись власними переконаннями й унійними настроями, що, звісно, не могло не вплинути на характер їхньої діяльності... Сьогодні, беручи до уваги часовий проміжок... ми маємо змогу високо оцінити істотно важливу роль тих першопрохідців, серед яких митрополит Шептицький, без перебільшення, був найвизначнішим»¹. Високу оцінку екуменічній діяльності митрополита

¹ Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму / Видання друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 23.

дав Василь Ленцик: «Під тим кутом треба розуміти всі заходи Андрея Шептицького, його невтомну працю в напрямі церковного об'єднання всіх християн, а Українського Народу зокрема, в одній Христовій Церкві. У цій праці над з'єдиненням Митрополит бачив особливу роль і місію Українського Народу... Митрополит Андрей усвідомлював, яким нещастям для нашого народу було церковне розбиття, до того ж частину нашої Церкви, як за Царської Росії, так і за большевиків, уживано на шкоду українського Народу. Беручи до уваги становище українського народу, він уважав, що українці більше, як хто-небудь інший, покликані до праці над з'єдиненням. Цієї переважливой справи, на жаль, недооцінюють і тепер»¹.

Відомий англійський теолог і історик церкви Я. Пелікан, оцінюючи діяльність А. Шептицького з погляду сьогодення, писав: «Унійні ідеї Андрея Шептицького теологічно все були речеві, а історично захоплюючі. Можна сміло сказати, що він був одним з тих, які найбільше трудилися, щоб довести до об'єднання Вселенської Церкви. Його великою заслугою є те, що тепер, після Другого Ватиканського Собору, перспективи порозуміння між Сходом і Заходом є кращими, ніж коли-небудь у попередніх століттях. Усе показує на те, що найтяжчі антагоністичні та доктринальні справи, які 1000 років залишалися незмінними, можна б сьогодні вирішити. Це була колись велика візія, для якої Митрополит Андрей Шептицький посвятив все своє життя»². Один із найближчих соратників митрополита Кирило Королевич (Поль Франсуа Шарон) ґрунтовно описав діяльність Шептицького в Росії, про що яскраво свідчать хоча б заголовки підрозділів («приватний візит до Росії», «отець Іван Дейбнер», «отець Олексій Зерчанинов», «Пій Х підтверджує повноваження Митрополита», «парохія в Санкт-Петербурзі», «отець Леонід Фьодоров», «російський Греко-Католицький синод, Петроград 1917 року», «російський греко-католицький екзарх», «відродження Російської Православної Церкви», «переслідування релігії», «Греко-католицька громада Москви», «інші греко-католики

¹ Ленцик Василь. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. Львів : Свічадо, 2004. С. 269.

² Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. P. 10–11.

в Росії» тощо). Наміри митрополита в Росії К. Королевський відобразив словами його ж словами: «Я – Митрополит Шептицький, пропоную вам своє посередництво для налагодження контакту з Римом»³. Дипломатичні місії А. Шептицького скрупульозно описав у своїх «Споминах» Йосиф Сліпий⁴. В українській історичній науці екуменічну діяльність митрополита досліджували В. Басараб, О. Хоменко, Е. Бистрицька, Я. Білас, М. Вавжонек, Г. Гладка, Л. Крупа, М. Маринович, А. Смирнов, О. Сурмач, О. Шеремета та ін.⁵.

³ Королевський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець / Вид. 2-ге, випр. Львів : Свічадо, 2016. С. 239.

⁴ Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-тє, виправлене й доповнене. Львів – Рим : Видавництво УКУ, 2017. С. 114–115.; Див.: Матеріали до історії українського патріархального руху / упор. А. Сороковський. Львів : Свічадо, 2009. 364 с.

⁵ Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А. Шептицького : матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017). Луцьк : Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27–34; Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45–55; Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48; Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpathica-Carpatika*: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в XIX–XX століттях. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 10. С. 278–312; Гладка Г. Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А. Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. № 1(3). С. 43–47; Гладка Г. Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Добрий настир*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч. 1. С. 99–101; Гладка Г. Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-екуменічній діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Серія: Історія*. Тернопіль, 1999. Вип. IX. С. 37–40; Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об'єднання України. *Наш голос*. / видає Асоціація Українців Америки, 2000. Вересень-жовтень, ч. 9–10; Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливозького. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.; Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. 2017. Вип. 26. С. 40–44; Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941–1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. № 4 (10). С. 72–78; Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософ. думка*. 2007. № 1. С. 60–69; Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. № 1. 2007. С. 60–68.

Серед спеціальних робіт, в яких аналізувалися життя і діяльність Андрея Шептицького, необхідно назвати працю Василя Лаби, перше видання якої побачило світ у 1965 р. Окремі розділи його праці носять назви: «Боярський рід Шептицьких», «Хлоп'ячий і шкільний вік майбутнього Митрополита Андрея», «Важливе рішення д-ра Романа Олександра Графа Шептицького», «Роман Шептицький василіанським ченцем», «Андрей Шептицький Станіславським єпископом», «Єпископ Андрей Шептицький Галицьким Митрополитом», «Митрополит Андрей – Князь української Церкви», «Той, хто молиться за своїх братів». Цей перелік розділів праці В. Лаби свідчить про всебічність висвітлення життєвого шляху митрополита. Однак сам автор вважав своє дослідження скромною працею. У передмові до книги В. Лаба писав: «Повний життєпис Митрополита можна буде зладити не швидше, як щойно тоді, коли наголовок того життєпису буде звучати «Життя св. Андрея, Великого Галицького Митрополита». Все, що про нього буде писане до того часу, це тільки причинки, які майбутній гагіограф збере в одну цілість. Я обмежуся до того, щоб за порядком записати найголовніші події з життя Митрополита, і так немов ткаю канву, на якій будуть мережати чесноти, ідеали і діла Великого Митрополита та увічнювати його у вдячній пам'яті українського народу. Мій скромний нарис життя митрополита Андрея є тільки висловом моєї скромної особливішої вдячності для нього: мого Виховника, Святителя і довголітнього Ієрарха»¹.

Ще раніше вийшли з друку праці С. Барана і В. Дорошенка². Обидва ці нариси є подібними до праці В. Лаби. В них аналізуються в загальних рисах основні етапи життя і діяльності митрополита. Професор університету в Торонто О. Баран – автор ряду статей про екуменічні ідеї Андрея Шептицького³. Роль Шептицького

¹ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин : Свічадо, 1990. С. 13.

² Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен : Вернигора, 1947. 151 с.; Дорошенко В. Митрополит Андрей Шептицький і об'єднання Церков. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 137–143.

³ Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик*. 1–4 (120–123). Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1994.

в житті митрополита Йосипа Сліпого дослідив І. Хома⁴. На думку Н. Дейвіса, «немає нічого дивного в тому, що граф Андрей Шептицький, найвидатніший патрон українського національного руху в Галичині й від 1900 р. уніатський архієпископ Львова, був люблячим старшим братом активного польського націоналіста генерала Станіслава Шептицького»⁵. Українсько-польські стосунки на межі століть досліджували І. Цепенда, Л. Гентош, Д. Блажейовський, О. Красівський, І. Пилипів та інші дослідники⁶.

Велику увагу особі Андрея Шептицького приділив у своїх працях відомий зарубіжний історик і політолог І. Лисяк-Рудницький. У статті «Українці Галичини під Австрійським пануванням» він писав, що Шептицький «загально визнаний як один із виданих слов'янських церковних діячів нашого століття... Досить згадати, що він заснував нові чернечі ордени, провів літургійні реформи і сприяв теологічним дослідженням. Тримаючись оддалік від поточної політики, Шептицький зробив великі послуги українській справі, тактовно використовуючи свої зв'язки у Відні, а також як щедрий покровитель мистецтва... Інтелектуально повороткий і свідомий потреб часу, він заохочував участь духовенства у громадському житті. Той факт, що греко-католицьку церкву тепер очолювала важлива персона й водночас виразна, яскрава особистість, дав українському національному рухові певності у своїх силах. Проте Шептицький був не вузьколобим націоналістом, а людиною наднаціонального бачення: ідея, якій він

⁴ Хома І. Шляхами каторги Блаженного Йосифа Сліпого. «Альманах «Гомону України». Торонто, 1995. С. 49–75.

⁵ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ : Основи, 2008. С. 505–506.

⁶ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.; Блажейовський Дмитро. Деякі сумні сторінки з історії України та дещо про її сусідів: Україну краще треба нам самим будувати (Збірка особистих спостережень автора). Львів : Видавництво «Каменярь», 2007. 640 с.; Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 596 с.; Гентош Л. Постає митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя. *Україна модерна* / за ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. Київ : Критика; Львів : Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. Ч. 8. С. 179–210; Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 152–155.

присвятив своє життя, – це поєднання західного та східного християнства. Це передбачило повагу до всіх рис східної релігійної традиції, сумісних із католицькою догмою»¹. В багатьох питаннях, вирішення яких були життєво необхідними для українців Східної Галичини, Андрей Шептицький займав компромісну позицію². У праці «Український національний рух» І. Лисяк-Рудницький в черговий раз повертається до постаті Андрея Шептицького. На його думку, «під керівництвом визначної особистості – Андрея Шептицького, галицького митрополита від 1900 р., греко-католицька церква стала тісно пов'язана з боротьбою України за незалежність»³. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Великі надії на підтримку Андрея Шептицького ставили діячі Української Народної Республіки Лонгин Цегельський і Володимир Винниченко. І. Лисяк-Рудницький наводить цікавий епізод на сторінках своєї серйозної праці «Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка»: «Коли Цегельський зауважив, що такий крок (зробити митрополита головою всеукраїнської церкви – *Авт.*) означав би розрив з православ'ям, Винниченко зразу ж відповів: «Православ'я скасуємо! Це ж воно завело нас під царя східного, то воно проводило обмоскалення України. Православ'я завжди буде гравітувати до Москви. Ваша (галицька) унія добра для відрізнення від Польщі, і від Москви. Уніят із природи стає (національно-свідомим) українцем. Скличемо синод єпископів, архімандритів та представників мирян з України і порадимо їх прийняти унію (церков) а Шептицького поставимо на чоло. Ще й порозуміємося з Римом, щоб його зробив патріархом України... Ви думаєте, я жартую?»⁴.

Досліджуючи життя і діяльність В'ячеслава Липинського, І. Лисяк-Рудницький теж не обходить увагою галицького митрополита. Справедливо відносячи Шептицького до яскравих представників польсько-української аристократії, вчений писав:

¹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ : Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. С. 436–437.

² Там само. С. 422.

³ Там само. С. 476–477.

⁴ Там само. С. 102–103.

«Розглядаючи незліченні послуги, що їх надала українській справі тільки ця особистість, можна запитати себе, чи участь більшої кількості таких людей, як Шептицький, не змінила б висліду української боротьби за самостійність із поразки на перемогу»⁵.

На відміну від тверджень радянських істориків, І. Лисяк-Рудницький справедливо відмічав, що «Шептицький у питаннях загальнонаціонального значення ладнав з існуючими партіями й не вважав за доцільне творення окремої католицької політичної організації, що було метою Хомишина»⁶. Він був «настроений, говорячи термінологією пізнішого часу, більше єкуменічно та хотів зберегти у Греко-Католицькій Церкві корені східної, візантійської традиції»⁷. Таким чином, хоча І. Лисяк-Рудницький і не написав спеціальної праці про Андрея Шептицького, але проаналізував різноманітні моменти його діяльності, дав об'єктивну оцінку галицькому митрополиту. Національно-визвольні змагання галицьких українців у 1918–1919 рр. та участь в них А. Шептицького досліджували В. Верига, М. Кугутяк, М. Литвин та інші вчені⁸. Внесок Галицького

⁵ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ : Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. С. 163.

⁶ Там само. С. 215.

⁷ Там само.

⁸ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Т. 1. Жовква : Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 524 с.; Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Т. 2. Жовква : Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 504 с.; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Видавництво «Світ», 1996. 448 с.; Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. Київ : Либідь, 1993. 408 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпінко. Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. 628 с.; Красилівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918–1923 рр. Львів, 1995. 86 с.; Красівський О. Дипломатичні місії Андрея Шептицького. *Україна: ЗУНР: Історія і традиції*. Л., 2000. С. 291–296; Красівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918–1923 рр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 86 с.; Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 152–155; Кугутяк М. Андрей Шептицький

митрополита в українські державотворчі процеси упродовж багатьох років успішно досліджує В. Сергійчук¹.

Спробу написати коротку біографію Андрея Шептицького зробив Роман Головин. Проаналізувавши основні моменти в житті і діяльності галицького митрополита, автор відмітив: «І. Франко був захоплений бурхливою діяльністю і культурною роботою Шептицького. Він з М. Павликом часто навідували митрополита у наукових справах. Вони були здивовані способом життя графа-митрополита. Жив як аскет: мала кімната, сам у вовняній чорній рясі монаха-студита, звичайним чорним ремнем підперезаний, чотки за поясом або в руках, найскромніша страва...»². На глибоке переконання автора, Шептицького «завжди турбувало майбутнє українського народу. В міру своїх можливостей владику намагався якось перешкодити денационалізації нашої інтелігенції»³.

у національно-визвольних змаганнях українського народу. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ : Плай, 2000. С. 66–75; Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ : Плай, 1993. 202 с.; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. Київ, Івано-Франківськ : Плай, 2002. 536 с.; Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939). Т. 2. Київ, Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. 704 с.; Литвин М. Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1999. 152 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛВР», 1995. 368 с.; Рясевич В. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки). *Ковчег*. Науковий збірник із української історії / Під ред. Б. Гудзяка, І. Сковчиляса, О. Турія. Львів, 2000. Ч. 11. С. 189–211; Цвенгрош Г. Митрополит Андрей Шептицький: 1918–1919. Львів : Місіонер, 1991. 38 с.; Цвенгрош Г. Митрополит на сторожі держави. *Літопис Червоної калини*. 1994. Ч. 1–3 (32–33). С. 2–5; Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. *Польсько-українські студії* : матеріали наукової конференції. 29–31 травня 1992 р., м. Каменець-Подільський. Київ, 1993. С. 172–183; Цвенгрош Г. Рим і Україна: Апостольський престол і митрополит А. Шептицький у 1918–1919 рр. *Дзвін*. 1992. № 5–6. С. 107–113.

¹ Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101–112; Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. 494 с.; Сергійчук В. Постаць митрополита Андрея Шептицького в українському національному житті. *Державник, мислитель, богослов* : матеріали міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті Митрополита Андрея Шептицького. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. С. 5–21; Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Київ, 2015. 440 с.

² Головин Р. Владика Андрей. *Альманах «Гомону України»*. Торонто, 1994. С. 45–46.

³ Там само. С. 109.

Вагоме місце посідає постаць Андрея Шептицького на сторінках узагальнюючої праці про історію церкви І. Ортинського. На думку автора, «митрополит Андрей Шептицький стає найбільшою особистістю, яку рід Шептицьких дає Україні. Адже був він не тільки безумовним та безперечним провідником Української Церкви через пів століття, але й найвищим авторитетом серед українського народу у такі важкі часи української історії. Його можна б назвати прещедрим даром Божого Провидіння багатостраждальному українському народові»⁴. Дослідник чітко підмітив, що «його погляд не затримується тільки на Україні, хоч вона залишається його першою ціллю. Через відповідь вірності українському народу Митрополит Шептицький хоче повести до єдності всіх східних християн. Він має намір завершити те, що розпочала Потієва Унія, а зокрема те, про що мріяли великі митрополити з XVII століття, Йосип Вельямин Рутський та Петро Могила: український патріархат із осідком у Києві в пов'язанні з усією вселенською Церквою під зверхністю Папи»⁵.

Окремі штрихи до портрета Шептицького – політика зробили у своїх працях відомі зарубіжні вчені Володимир Косик⁶ і Павло Роберт Магочій⁷. Останній, зокрема, відзначив, що «Шептицький був титанічною постаттю (як за статурою, так і за соціокультурним впливом), походив з колонізованої української родини і, виявивши своє руське коріння, щиро приєднався до українського національного табору... В результаті Греко-Католицька єпархія в Галичині під керівництвом Шептицького поступово змінила свою позицію і на початку XX століття стала бастионом українства»⁸. Дослідник також стверджував, що «в сусідній Галичині (1938–1939 рр. – *Авт.*) українці під проводом впливового греко-католицького митрополита Львівського Андрея Шептицького з великою надією поглядали на Підкарпатську

⁴ Ортинський І. Хрещення, хрест та харизма України. Дрогобич, 1993. С. 109.

⁵ Там само.

⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. 660 с.

⁷ Магочій Павло Роберт. Історія України. Київ : Критика, 2007. 640 с.

⁸ Там само. С. 381.

Русь»¹. Андрей Шептицький привітав закарпатців з наданням їм Прагою автономних прав, відслужив молебень у Храмі Святого Юра, вів переписку з Августином Волошином. Канадський історик П. Стерчо у своїй монографії наводить вітальний лист митрополита до А. Волошина з нагоди призначення останнього прем'єр-міністром уряду Карпатської України: «Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексселенцію і за підданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам наряд допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту»². Більш детальніше про ставлення А. Шептицького до Карпатської України писали сучасні українські дослідники³.

Важливою і цікавою у всіх відношеннях є праця Ришарда Тожецького «Митрополит Андрей Шептицький», яка вперше побачила світ у 1988 р. Піднявши цілий ряд складних проблем, автор детально зупинився на неоднозначному ставленні до митрополита різних політичних сил: «Досі нам залишається відкритим питання про те, чому митрополит не знаходив належного послуху серед верств українського суспільства. Діяло націоналістичне підпілля, виховане після першої світової війни в душі боротьби. Процес його переорієнтації розвивався дуже повільно, і воно не мало наміру, зокрема, внаслідок нереалістичної оцінки міжнародних умов, тієї боротьби зректися. Заполонити серця і запальні уми було надзвичайно важко, навіть якщо йшлося про вплив на духовних осіб. Вони походили переважно із селянства

¹ Магочій П. Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 145.

² Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто : Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1965. С. 101.

³ Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород : Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.; Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 296 с.; Вегеш М. Карпатська Україна в портретах. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 376 с.; Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 536 с.; Вегеш М., Токар М. Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2018. 324 с.

і становили опору національного руху, а нерідко – націоналізму, що виріс на соціальній і національній кривдї, завданій українцям. Такі люди з-поміж духівництва були впевнені: якщо українці матимуть збройну силу, то Третій Рейх рано чи пізно прислухається до їхніх вимог, вірили у спільність інтересів, у припинення хижацької політики стосовно України. Деякою мірою ці причини призвели до фактів схвалення дій тих священників, які були капеланами при різних військових одиницях, що співпрацювали з вермахтом або були у нього на службі (тут іде мова про батальйони «Нахтігаль», «Роланд» чи дивізію «Галичина»)»⁴. Як би там не було, але «консолідаційні зусилля митрополита добре знані всім українцям»⁵. Р. Тожецький ще не раз звертається до вищезазначених проблем⁶. Про діяльність митрополита А. Шептицького в роки Другої світової війни, зокрема про захист ним єврейського населення, неодноразово писали сучасні українські дослідники⁷. Особливої уваги заслуговують ґрунтовні

⁴ Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*: Зб. праць з церковної історії. Львів, 1993. Вип. 1. С. 108.

⁵ Там само. С. 109.

⁶ Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Хроніка 2000*. 2012. Вип. 3 (93). С. 255–275.; Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*: Т. 2. Репресована церква. Дрогобич : Відродження, 1994. С. 29–37.

⁷ Боляновський А. Дивізія «Галичина»: історія. Львів, 2000. 528 с.; Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Київ, 2016. С. 7–70; Боцюрків Богдан. Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. xx + 268 с.; Генік Л. Діяльність митрополита А. Шептицького в Галичині в період Другої світової війни. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Аип. 4. С. 129–136; Гунчак Т. Україна: XX століття. Київ : Дніпро, 2005. 384 с.; Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) у період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989–2000 роки). *Ковчег*. Львів, 2001. Ч. 3. С. 563–565; Ключь Р. Діяльність митрополита Андрея Шептицького часів Другої світової війни в українській історіографії. *Інтелігенція і влада: матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції*. Одеса, 2009. Ч. 3. С. 99–106; Крупа Л. Діяльність УГКЦ в час німецької окупації з 1941 по 1944 роки. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки «Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках»*. Тернопіль : ТКІ, 2002. С. 129–136; Крупа Л. Діяльність УГКЦ під час німецької окупації України з 1941 по 1944 роки. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко*. Київ : НПУ, 2000. Ч. 3.

монографії Ю. Киричука, А. Русначенка, Б. Яроша¹. На глибоке переконання В.-Д. Гайке, митрополит Андрей Шептицький був великим прихильником української дивізії «Галичина», а його близький співробітник В. Лаба «взяв на себе духовну опіку дивізії і мав у цій царині великі заслуги. Всі частини дивізії його радо вітали, а його Служби Божі у великі свята залишаються в пам'яті назавжди. Кожен полк і самостійний курінь дивізії мали своїх священників, які підпорядковувалися головному священникові о. Михайлові Левенцю у штабі дивізії. Для вояцтва відправляли Служби Божі щонеділі і кожного свята...»². Про взаємовідносини А. Шептицького з керівниками ОУН писав П. Мірчук: митрополит «довірочно поінформував ОУН на ЗУЗ (західноукраїнських землях – Авт.) про до мовлення Німеччини з СРСР на окупацію західноукраїнських земель большевиками – на випадок розгрому Польщі»³. Т. Гунчак писав про діяльність Шептицького на посаді голови Української Національної ради, яку він обійняв після смерті К. Левицького. «Та в умовах німецької окупації, – писав історик, – навіть авторитет митрополита не допоміг. 4 березня 1942 р. представник служби безпеки заявив про неможливість подальшої діяльності Національної ради. Причиною цього називалося підписання митрополитом Шептицьким меморандуму

С. 160–171; Крупник Л. Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УТКЦ як практика радянської влади. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі* : матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ / за ред. Леоніда Фінберга. Київ : Дух і Літера, 2016. С. 111–122; Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 73–81.

¹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 464 с.; Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ : Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. 519 с. + іл.; Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. 184 с.; Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надстирра, 1995. 176 с.

² Гайке Вольф-Фрідріх. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках / за заг. ред. В. Кубійовича. Тернопіль : Мандрівець, 2018. С. 32.

³ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920–1939. Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968. С. 585.

в обороні прав України. Але то був тільки привід, аби нарешті покінчити з Українською Національною радою. Німці вимагали її розпуску, проте митрополит Шептицький лише припинив її діяльність»⁴.

Серед праць вітчизняних дослідників заслуговує на увагу праця вченого з Івано-Франківська професора Я. Ю. Заборовського. У 1995 р. побачила світ його книга «Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944 рр.)». Автор у стислій формі описав основні періоди життя і діяльності Андрея Шептицького, проаналізував його погляди. Не можна не погодитися з твердженням автора, що «славетні особистості – немов високі гори, сніжно-білі вершини яких видно за багатьох десятків кілометрів, бо не можуть закрити їхні височинь дерев, ні складки поверхні землі. Митрополит Андрей Шептицький, безумовно, заслужив бути названим славетним, бо немає практично жодної ділянки суспільно-політичного життя Галичини в ХХ ст., де ми не зустрічалися з ділами чи, як мінімум, значним впливом його особи. Рівних йому церковних або світських діячів можемо знайти хіба що в ХVIII ст., для прикладу, Вініамін Рутський – київський митрополит; а то ще в Х–ХІІІ ст. Серед князів – Володимир Великий, Данило Галицький. Тому не дивно, що давно вже Митрополита Шептицького називають не зовсім вдалим з філософського боку, але цілком влучним історичним терміном «Князь Церкви»⁵. Більш глибоко на основі величезного джерельного матеріалу дослідив сподвижницьку діяльність Галицького митрополита відомий історик Греко-Католицької церкви В. Марчук⁶.

⁴ Гунчак Т. Україна: ХХ століття. Київ : Дніпро, 2005. С. 220.

⁵ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 5.

⁶ Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. : автореф. дис. ... докт. іст. Наук : 07. 00. 01. Чернівці, 2004. 35 с.; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: історичний нарис. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.; Марчук В. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у (1941–1946 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. № 14. С. 248–255; Марчук В. В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941–1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2000. № 4. С. 66–72; Марчук В. В. Українська греко-католицька церква: історичний нарис. Івано-Франківськ : Плай,

Високо оцінив сподвижницьку діяльність митрополита Андрея Шептицького історик-теолог К. Панас. На його глибоке переконання, Шептицький – одна з найяскравіших постатей нашої історії, ім'я якого ввійде в число святих отців-ісповідників Української Католицької Церкви. Дослідник виділяє дві важливі справи, які здійснив галицький митрополит: «Все своє життя і весь свій геній митрополит присвятив змаганню за Українську Церкву – духовну твердиню української нації, якої не змогли б знищити всі сили світу і пекла. Другою справою, якій цей геній нашої історії присвятив своє життя, було відновлення української Київської митрополії в межах її існування за часів київської княжої доби і проголошення Українського Патріархату. На жаль, несприятливі політичні події в Європі перешкодили здійсненню цього великого діла»¹.

Микола Береславський, описуючи різноманітну діяльність Шептицького, виділив ставлення митрополита до розвитку української культури – збирання пам'яток давнини, допомога українським митцям, створення гімназій тощо. «Владика Андрей, – на глибоке переконання дослідника, – був великим гуманістом, людолюбцем, він виступав за соціальну справедливість, допомагав бідним, нужденним. Це засвідчують його слова і діла»². Цій проблематиці присвячені ґрунтовні праці М. Бандрівського, О. Гайдукевича, Н. Концур-Карабінович, С. Гнота, Б. Головина, Н. Греченюк, Г. Гучко, О. Кекоша, М. Кривенка, Л. Крупи, Г. Куриса, П. Лазечко, Л. Лазечко, Г. Литвина, О. Огірко, О. Пасіцької, Н. Руско³.

2001. 164 с.; Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.

¹ Панас К. Історія Української Церкви. Львів, 1992. С. 132.

² Береславський М. 3 історії Української Греко-Католицької Церкви. Книга 2. Львів, 1992. С. 31.

³ Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Андрея Шептицького. *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. Л.*, 2006. Вип. 7/8. С. 459–467; Гайдукевич О. Митрополит Андрей Шептицький – природоохоронний діяч Галичини. *Схід*. № 1 (141). Січень-лютий 2016. С. 35–39; Гайдукевич О., Концур-Карабінович Н. Митрополит Андрей Шептицький та охорона природи Галичини. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серія: Історія*. 2016. № 2. С. 20–26; Гайковський М. Велике протистояння: опір Греко-Католицької Церкви більшовицькому Гнот С. Греко-католицька церква

і мистецтво Західної України 20–30-рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк : Вид.-во ВДУ, 2001. С. 44–48; Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921–1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць / Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентіві України. Львів : Вид.-во ЛФ УАДУ, 2001. Вип. 6. С. 299–309; Гнот С. Греко-католицька церква і проблема збереження пам'яток національної культури Галичини у міжвоєнний період. *Історичні пам'ятки Галичини* : матеріали наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 126–135; Гнот С. До питання про діяльність Греко-католицької церкви у створенні захистів та захоронок у Галичині в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). Львів : «Логос», 2001. Кн. 1. С. 179–183; Гнот С. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами української галицької преси). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 5–6. С. 211–219; Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.; Гнот С. Митрополит Андрей Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–24 травня 2002 року). Львів : «Логос», 2002. Кн. 1. С. 113–117; Гнот С. Проблема захисту дітей в діяльності Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія – гуманітарні науки. Львів : Вид.-во ЛКА, 2002. Вип. 4. С. 54–66; Гнот С. Роль Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30-х років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи* : матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2001 року. Львів : ЛФ УАДУ, 2001. Ч. 1. С. 107–109; Гнот С. Співпраця Греко-католицької церкви Львівської архієпархії з українським шкільництвом у період між двома світовими війнами. *Мандрівець* / Видання Національного університету «Киево-Могилянська академія». Тернопіль, 2002. № 3 (38). С. 13–19; Головин Б. Митрополит Андрей Шептицький – благодійник «Просвіти». Збірник праць. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 98–100; Греченюк Н. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 272–275; Гучко Г. Андрей Шептицький як меценат української культури. *Соціо-гуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 87–94; Кекош О. М. Виховання молоді крізь призму педагогічних поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 112. С. 53–59; Кекош О. М. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті духовного становлення сучасної молоді. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Педагогіка. Тернопіль : ТНПУ, 2013. № 1. С. 25–30; Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940): Історія, сучасний стан фонду : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київ, 2010. 23 с.; Крупа Л. Створення та діяльність закладів для сиріт під патронатом митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексівця. Тернопіль : Літопис. 2003. Вип. 1. С. 73–76; Курис Г. Митрополит Андрей Шептицький: «Добре робите, що дбаєте про освіту і знання»: (Життєвий і творчий шлях А. Шептицького). *Освітнянин*. 1996. № 4. С. 27; Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури: (Митрополит Андрей Шептицький). *Дзвін*. 2003. № 11–12. С. 133–137; Литвин Г.

процесами, що мали місце в Закарпатті. Цій проблемі присвятили свої праці ужгородські історики¹. Нарис і спогади про Андрея Шептицького опублікував відомий український вчений з Івано-Франківська, професор Володимир Грабовецький². Хоча Н. Концур-Карабінович досліджувала власне ліквідацію Греко-Католицької церкви на західноукраїнських землях (Львівський собор 1946 р.), проте в її публікаціях міститься великий фактичний матеріал про останній період життя й діяльності А. Шептицького³. Багатогранну громадсько-політичну діяльність

Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку мистецтва Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 324–329; Огірко О. Митрополит Андрей Шептицький – славетний український педагог, опікун і меценат освіти. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 61–70; Пасіцька О. Андрей Шептицький у контексті суспільно-економічного розвитку Галичини 20–30-х років ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 71–77; Пасіцька О. І. Вплив митрополита Андрея Шептицького на господарське життя галицьких українців (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Гілея*. 2014. Вип. 105 (2). С. 31–35; Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 178–180; Руско Н. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні сакральної спадщини галичан. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 330–337.

¹ Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2012. С. 18–27; Вегеш М. Могутня постать української історії: [Про Митрополита Андрея Шептицького]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [упорядн.: П. Федака, Й. Баглай]*. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 142–144; Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.; Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.

² Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. Т. 3. Видання друге, доповнене. Івано-Франківськ : Видавництво «Нова Зоря», 2004. 464 с.

Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку ХХ століття. Частина 1. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. 304 с.

³ Концур Н. Ліквідація греко-католицької церкви на Станіславщині. *Краєзнавець Прикарпаття*. Івано-Франківськ, 2007. № 10. С. 59–61; Концур Н. Львівський собор 1946 року і проблеми виживання греко-католиків. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 3. Тернопіль, 2008. С. 268–271; Концур Н. Львівський собор 1946 року та його місце в історії УГКЦ. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2006. С. 55–59; Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці,

Галицького митрополита через призму правознавства дослідила Н. Прокоп⁴.

2006. Ч. 2. С. 93–100; Концур Н. Патріарх Йосиф Сліпий: штрихи до портрета релігійного діяча. *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 397–400; Концур Н. Підготовка до ліквідації Української греко-католицької церкви в Галичині. *Література і культура Полісся*. Вип. 27.: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин, 2004. С. 163–167; Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*. Тернопіль, 2006. № 6. С. 14–17; Концур-Карабінович Н. Антиунійна політика комуністичного режиму щодо греко-католицької церкви у 1940-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 38–42; Концур-Карабінович Н. Греко-католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2011. 220 с.; Концур-Карабінович Н. Постать митрополита Андрея Шептицького в антиунійній політиці радянської влади. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 243–249; Концур-Карабінович Н. Репресивні заходи радянської влади стосовно греко-католицької церкви після смерті Митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія: Історія. 2016. № 1. С. 56–61.

⁴ Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень ; 081 – Право. Харків, 2017; Прокоп Н. М. Дослідження проукраїнської державницької діяльності митрополита А. Шептицького кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Право, суспільство, держава: форми взаємодії* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 15–16 січня 2016 р. Київ, 2016. С. 14–16; Прокоп Н. М. Духовність як засада української державності в доктрині А. Шептицького. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 19–20 лютого 2016 р. Львів, 2016. С. 12–14; Прокоп Н. М. Концепт державності у політико-правових поглядах Андрея Шептицького. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : матеріали Міжнародної наукової конференції. 13 листопада 2015 р. Харків, 2015. С. 239–241; Прокоп Н. М. Правове бачення митрополитом А. Шептицьким українських християнських церков у розбудові національної держави. *Сучасні тенденції розвитку науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 березня 2017 р., м. Київ). Київ, 2017. С. 81–83; Прокоп Н. М. Роль А. Шептицького в утвердженні загального виборчого права та національних інтересів українців в Австро-Угорщині. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 25–26 грудня 2015 р. Ужгород, 2015. С. 22–25; Прокоп Н. М. Характеристика діяльності політичних партій А. Шептицьким в українському державотворенні другої половини ХІХ ст. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 5–6 лютого 2016 р. Харків, 2016. С. 9–11; Прокоп Н. Методологічні засади дослідження проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 35–40; Прокоп Н. Митрополит А. Шептицький в українському державотворенні 20–30-х років ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. № 76. С. 159–163; Прокоп Н. Обрис проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і безпека*.

Окремої уваги, безперечно, заслуговує монографія Володимира Басараба «Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького»¹. Автор достатньо відомий у наукових колах завдяки своїм публікаціям про державотворчу діяльність митрополита². У монографії детально проаналізовано 62 документи, які засвідчують чітку громадянсько-патріотичну позицію й, за словами автора, «політичну компетентність» Андрея

2015. № 3 (58). С. 35–41; Прокоп Н. Парламентаризм і виборче право в теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. Вип. 17. Т. 1. 2015. С. 60–63; Прокоп Н. Роль А. Шептицького в історії українського державотворення кінця XIX – першої половини XX ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 1. С. 28–33.

¹ Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород : Гражда, 2019. 232 с.

² Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес україністів*. Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського. Київ, 2018. С. 145–157; Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород : «Говерла», 2018. С. 11–20; Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(38). Ужгород : «Говерла», 2018. С. 11–18; Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму* : матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р. / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 16–27; Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А. Шептицького до «Пасторського послання еспанських єпископів») : матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки» (MARGINSS 2016), 28–29 липня 2016 року, м. Київ). Київ, КНІУ, 2016. С. 22–24; Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А. Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів* : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16–17 квітня 2018 року). Ужгород : «Гельветика», 2018. С. 355–359; Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А. Шептицького : матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017). Луцьк : Видавництво Волинської православної богословської академії ЕКΩΝ, 2017. С. 27–34; Басараб В. Революційні процеси 1917–1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія: *Історичні науки*. № 7. Ніжин : НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130–140; Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна – незалежна держава* : матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород : Видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129–140.

Шептицького, котрий усе своє життя був розсудливим дипломатом, тверезо оцінював історичні обставини й зовнішню політику держав, що здійснювали вплив на життя української нації. Проаналізовані пастирські послання, листи, меморандуми та інші документи дали змогу вченому простежити еволюцію державотворчих ідей Галицького митрополита, побачити його не тільки як видатного церковного діяча, але й як дипломата, здатного приймати важливі, складні, подекуди компромісні рішення заради блага свого народу. В. Басараб аргументовано довів, що багато міркувань Галицького митрополита перегукуються із реаліями сучасної України, торкаються проблем державотворення, єдності українського народу на рівні духовному, суспільному та політичному. Андрей Шептицький у численних промовах наголошував на необхідності побудови нової України на засадах християнської моралі та патріотизму. Він протягом всього життя прагнув утвердження України як самостійної держави серед інших країн Європи.

Життєвий шлях і багатюща творча спадщина митрополита Андрея Шептицького знайшла також своє відображення на сторінках колективних монографій та в різноманітних енциклопедичних виданнях³. Монографія М. Мариновича містить ґрунтовний аналіз проповідницької спадщини митрополита Андрея Шептицького

³ Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірченко та ін.; під ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.; Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939–1945. Керівник тому В. І. Кучер. Київ : Генеза, 2003. 584 с.; Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Керівник тому В. П. Трошчинський. Київ : Генеза, 2003. 720 с.; Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. Київ : Генеза, 2002. 424 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.; Україна крізь віки: Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.; Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Україна крізь віки: Т. 12. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редарада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.; Шуст Р. Шептицький А. С. 1085–1087. *Довідник з історії України (А–Я)* : посібн. для середн. загальноос. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.

з точки зору її відповідності (чи невідповідності) методологічному принципу, що в нинішній час отримав назву «позитивної суми». Генезу цього способу думання митрополит виводив із богослов'я, а приклади його застосування самим митрополитом автор знаходить у посланнях Кир Андрея у сфері економічних стосунків, національних взаємин, державного будівництва, міжконфесійних та міжрелігійних відносин¹. Позитивним є й той факт, що упродовж останніх років українськими ученими захищені цілий ряд дисертаційних досліджень².

Таким чином, у працях зарубіжних і вітчизняних істориків дається висока оцінка подвижницької діяльності галицького митрополита Андрея Шептицького. Історики підкреслюють його великий внесок у розвиток Греко-Католицької церкви і культури в Галичині, піднесення рівня національної свідомості всього українського народу.

¹ Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми». Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.

² Безпалько У. І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 20 с.; Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 – Релігієзнавство. Київ, 2003. 20 с.; Білхар В. С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 – Історія філософії. Львів, 2006; Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2000. 20 с.; Гнідик І. І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – Всесвітня історія; Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.; Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940): Історія, сучасний стан фонду : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київ, 2010. 23 с.; Крупа Л. Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця XIX – першої половини XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2003. 21 с.; Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 081 – Право. Харків, 2017; Скіра Ю. Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Львів, 2018. 20 с.; Сурмач О. І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Львів, 2001. 23 с.; Шеремета О. Ю. Етичні ідеї Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст. : автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. Київ, 2010. 20 с.

РОЗДІЛ 6. ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Наприкінці XIX ст., за митрополита Сембратовича, церква переживає справжню кризу. Здолати цю кризу, вивести церкву на рівень нових завдань, зробити її фактом вже не тільки національного відродження, а й національного державотворення, витворити з неї цілком національне, українське релігійне об'єднання – судилося митрополиту Андрею Шептицькому. Своє життєве кредо А. Шептицький чітко виклав в пастирському листі «До української інтелігенції»: «В кожній праці і в кожному слові... я шукаю лише добра народу, щодо якого я почувуюся до важких і святих для мене обов'язків. Ті обов'язки накладає на мене не лише моє становище митрополита, але і торжественна присяга, зложена в день вступлення в монастир, що буду відповідно до моїх сил працювати для української суспільності, на найбільше саме переконання, що ставить мене в ряді громадян-патріотів, із яких хотів я бути найліпшим»¹.

Вірність присязі та покликанню митрополит проніс крізь роки і ніколи не відступав від своїх засад, хоча і нелегким був його життєвий шлях. Тому, маючи на увазі і власну подвижницьку діяльність, він з повним правом зазначав у щирому «Слові до української молоді»: «І легше часами кров проляти в одній хвилині ентузіазму, чим довгі літа з трудом сповнювати обов'язки і двигати спекоту дня, і жар сонця, і злобу людей, і ненависть ворогів, і брак довір'я своїх, і нестачу помочі від найближчих, і серед такої праці аж до кінця виконувати своє завдання, не чекаючи лаврів перед побідою, ані винагороди перед заслугою!»²

¹ Митрополит Шептицький Андрей. Твори. Т. 2. Торонто, 1965. С. 190.

² Цит. за: Гайковський М. Нація і держава в богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Науковий збірник УВУ : матеріали конференції «Народ, нація, держава і українське питання у європейському вимірі»* (Львів, травень 1993). Мюнхен, Львів, 1995. С. 195.

Уже сама поява А. Шептицького в лоні Греко-католицької церкви була сенсаційною, а жертовність його кроку – безсумнівною (титул, становище, кар'єру, маєток – гнаній «хлопській церкві»). Особливо вражаючим було не стільки те, що з римо-католика він став греко-католиком, скільки те, що з поляка він став українцем¹. Це стало важливим фактором піднесення національної свідомості галичан і причиною незмінно-ворожого ставлення до нього з боку польської влади і спільноти.

Слід, однак, зауважити, що й українські політичні діячі та національна преса зустріли його, м'яко кажучи, зовсім не оплесками. Блискучі здібності і освіта, швидке просування у греко-католицькій церковній ієрархії стали причиною того, що в ньому спочатку вбачали польського агента. Виступи і дії Шептицького на захист українського руху немов би розвіяли сумніви щодо щирості його релігійного і національного поступування. Та, коли він, відчуваючи моральну необхідність, ставав на якусь непопулярну позицію, критики не барилися сказати, що в нього проявляються його справжні польські аристократичні барви, і порівнювали його з Валенродом А. Міцкевича.

Іншою причиною такого ворожого ставлення було порівняно толерантне трактування А. Шептицьким москвофільства. Перед приходом на митрополичий престол він був один рік станіславським єпископом. Тоді він ще не зорієнтувався в громадському житті й співпрацював з москвофілами, які становили більшість серед духовенства станіславської єпархії. Разом з тим, він розумів, що москвофільські тенденції пов'язані із серйозними і реальними проблемами релігійної та національної ідентифікації. Як зазначає

¹ Цю українськість майбутнього митрополита влучно описав у своєму романі С. Герман: «– Пан припустився помилки, пане Шептицький, – секретар деканату правничого факультету Ягеллонського університету, невеличкого зросту худорлявий чоловік у срібному пенсне, подав Романові заповнену кілька хвилин тому анкету. – Помилку? Яку помилку? – перепитав Роман. – Тут, у графі «народність», пан написав «русин». Для графа Шептицького, погодьтеся, звучить якось ... е-е ... не цілком, сказати б, до ладу ... Роман узяв до рук анкету, ще раз перечитав її і, не зробивши жодних виправлень, віддав секретареві. – Тут усе написано правильно. – Правильно? Кажете, все написано правильно? Що ж ... Бажаю панові, графе Шептицький, усіляких успіхів, – сказав секретар, і пенсне його зблиснуло холодним відблиском» (Герман С. *Via Романа. Життя митрополита А. Шептицького*. Київ : Ярославів вал, 2019. С. 9).

І. Химка, «греко-католики мали православне обличчя, римо-католицьке громадянство і ... просвічену австрійську душу. Всі ці елементи не відтворювали нового релігійного синтезу»². Обрати в таких умовах свій власний вірний шлях було дуже нелегко. Саме тому А. Шептицький закликав при вирішенні будь-яких національних чи релігійних питань керуватись не лише почуттями, а, насамперед, розумом. Однак, навіть значно пізніше, у 1943 р., він з гіркотою змушений констатувати: «Такі грізні з многих оглядів прояви, як москвофільство, є майже тайною для нас самих. Я не мав ніколи нагоди перечитати не то поважнішої розправи про цю національну язву, але й не пам'ятаю, чи взагалі є в цілій нашій літературі хоч би тільки короткі, а глибоко обдумані спостереження над тією язвою. Коли боротьба між цими двома партіями [москвофілами і «народівцями» – *Авт.*] в нашому краю була найбільше заогнена, ні з одної, ні з другої сторони майже не чулося поважнішого суду про взаємні відносини чи наміри двох партій. Взаємно лаялися, закидали собі взаємно зраду, а нікому й на гадку не прийшло опитати, які причини заставляють противників так думати як думають»³.

Така поміркована позиція А. Шептицького викликала незадоволення певних кіл української інтелігенції не лише на початку його діяльності, а й під час його перебування на митрополичому престолі. Показовим у цьому плані є відкритий конфлікт А. Шептицького з редактором газети «Діло» Л. Цегельським у 1908 р.⁴

З певною пересторогою зустріли появу нового митрополита і церковні кола. Причиною цього була його несхожість на

² Химка І. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772–1918. *Ковчег* : збірник статей з церковної історії. Число 1. Львів, 1993. С. 77–78.

³ Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939–1944 рр. Т. 3. Львів : Видавництво «АРТОС», 2010. С. 570.

⁴ Левіцький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914. Жовква, 1927. С. 494–495. Цей конфлікт не завадив Лонгину Цегельському дати високу оцінку багаторічним діянням митрополита: «Митрополит Шептицький... поширив свій авторитет на всю Україну і на українську еміграцію в Європі та за морями. А що православні Українці не мають жодного визначного владики, то Митрополит Кир Андрій став духовним вождем всього українського народу, і православні Українці схиляються перед Його повагою та признають Його авторитет» (Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів : Видавництво отців василіан «МІСЮ-НЕР», 1995. С. 20–21.)

попередників. Визначні українські письменники І. Франко та М. Павлик, що часто навідували А. Шептицького у наукових справах, були здивовані способом життя графа-митрополита. Жив як аскет: мала кімната, сам у вовняній чорній рясі монаха-студита, звичайним чорним ременем підперезаний, чотки за поясом або в руках, найскромніша страва, двері його палат на святоюрській горі завжди відкриті і для близького оточення, і для всіх бажаючих, навіть для недругів.

Однак навіть не так надзвичайна особиста скромність А. Шептицького викликали загальне здивування і увагу до його особи, як інша, на той час надзвичайна обставина. Ще у станіславський період свого життя він звертається з пасторським посланням до вірних Косівського деканату «До любих моїх гуцулів»¹. За своїм змістом це послання не є чимось винятковим: до порушених тут моральних проблем А. Шептицький повертається пізніше неодноразово. Але за формою послання є своєрідним маніфестом – написано воно на гуцульському діалекті. Щоб зрозуміти значення цього вчинку, слід згадати, що на той час навіть загально-прийнятої орфографії не існувало і вживали надзвичайно складну мішанину церковнослов'янської мови з українською. І хоча діалекту А. Шептицький більше ніколи не вживав, усі його подальші послання написані на доступній народу мові, чітко і зрозуміло по-українськи. На цей бік його діяльності звернув особливу увагу І. Франко: «... А. Шептицький від самого свого вступу на єпископство почав призвичаювати нас до іншого тону, інших форм... Почати з того, що замість заплісної псевдо церковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковнослов'янської лексики з сучасною морфологією, він пише листи чисто галицько-руською народною мовою, а подекуди, приміром, у голоснім посланню до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом – річ досі нечувана у наших церковних достойників...

Він не промовляє так, як його попередники, звисока, авторитетно, напускним, ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не «возвіщає», а говорить попросту, як рівний до рівних,

¹ Шептицький А. Послання любови. Брустури : Дискурсус, 2015. С. 104–139.

як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді і полає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає»².

Попри таке упереджене ставлення, діяльність митрополита Андрея у соціальній, політичній і культурних сферах, його відвага в ім'я нації і віри завоювали йому визнання в українському суспільстві, пошану і прихильність недавніх противників.

Культурно-просвітницька діяльність Шептицького була скерована на піднесення моралі і духовності народу до того рівня, на якому з'являється свідомо і масова готовність до практичної роботи у справі національного державного будівництва. А. Шептицький займався широкою меценатською діяльністю, надавав матеріальну допомогу окремим митцям, здібній молоді, провадив виховну роботу серед шкіл, спортивних та просвітніх товариств («Просвіта», «Рідна школа», «Пласт»), підтримував газети та часописи, організував масові заходи з обов'язковим поєднанням двох початків – національного та релігійного. «Христова Церква, – констатував митрополит, – завжди далека від того, щоб противитися розвоєві культури, мистецтва і науки; навпаки, вона тому розвитку помагає та могутньо до нього спричиняється. Церква ані не легковажить, ані не перечить тих добрих прикмет культури, що служать людині ... »³.

Митрополит дивився на галицький народ очима політика. Він розумів: щоб піднятися до державності, галичанам необхідні знання та друковані видання. Шептицький щедро фінансував друкарні, «Бібльос» тощо, у Жовкві у монастирі Василян заснував українське видавництво, започаткував часописи «Місіонер», «Наш приятель». У 1930 р. владику заснував Український католицький Союз, що видавав тижневик «Мета» та літературно-науковий журнал «Дзвони».

² Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм / Франко І. Зібрання творів у 50 тт. Т. 45. Київ, 1986. С. 378; На глибоке переконання Я. Грицака, Шептицький «ставився до своєї пастви зі щирою симпатією, ... виводив ментальність русинів із ритуальних практик церкви, яку сам очолював...» (Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ : Критика, 2006. С. 41); Більш детально про ставлення І. Франка до постаті митрополита див.: Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / упоряд. Д. Павличко. Київ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. С. 29, 30, 336, 498–511, 513–515, 519–521.

³ 150 думок Митрополита Андрея Шептицького / упор. Тереза Ференц. Львів : Свічадо, 2015. С. 58.

Дбаючи про економічний розвиток Галичини, митрополит закупив кілька панських маєтків, які були розparcelьовані серед селян. Він був ініціатором і співзасновником «Земельного банку гіпотечного» у Львові (1910 р.), який позичав селянам гроші на придбання землі. Сприяючи парцеляції великих земельних володінь, А. Шептицький мав на меті не лише вирішення суто економічних проблем краю, але й розвиток сільськогосподарської науки, розповсюдження її досягнень серед різних, особливо найбідніших верств населення. У розпальцельованому фільварку села Коршів, біля Коломиї, товариство «Сільський господар» стало власником землі, на якій заснувало хліборобську школу. У Миловані, біля Товмача, двір і кількадесят моргів поля одержала «Просвіта» на заснування першої української садівничо-городницької школи, там же влітку працював табір відпочинку дітей з бідних родин. В Скнилові двір і великий сад зайняли монахи-студіти, щоб відкрити майстерні ремесла, механіки тощо. У Зарваниці 300 моргів було віддано студітам для господарства, а 250 моргів – на сиротинець. Найповніше і найгрунтовніше аналіз пастирських послань митрополита на економічну тематику зробив М. Маринович¹.

Наведений перелік яскраво характеризує один з найголовніших напрямків багатогранної діяльності А. Шептицького – його постійне піклування про майбутнє нації – дітей, особливо дітей-сиріт. Він допомагав дитячим садкам і сиротам у сиротинцях. На його кошти була споруджена перша українська жіноча гімназія «Рідної Школи», де сестри Василянки давали дівчаткам-сиротам середню освіту. Не уряд Польщі, а Шептицький після Першої світової війни зібрав сиріт, щоб дати їм опіку. Для них він влаштував кілька сиротинців, у яких набували освіти та засвоювали різні ремесла, затративши на це мільйон доларів.

Митрополит щороку проводив оздоровчу кампанію убогих дітей. У Підлютому Долинського району, серед карпатських лісів, збудував низку будиночків для дітей. Тут у чудових кліматичних умовах та у виховній опіці добрих педагогів кілька тисяч

¹ Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Андріана Сливогоцького. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.

дітей у віці від 4 до 14 років набирали сил і розуму. Тут їх учили молитви, історії, українознавства, української мови, поведінки.

Проблеми охорони здоров'я також займали чільне місце в колі інтересів А. Шептицького. У вересні 1903 р. він заснував народну лічницю, яка згодом перетворюється у надзвичайно розбудовану лікарню. Поштовхом до її створення стала діяльність лікаря Є. Озаркевича, який, стурбований тим, що до польських шпиталів українців не приймали, мріяв про необхідність відкриття українського шпиталю, де б наші лікарі набували і вдосконалювали складні медичні професії. З цієї метою він заснував в 1903 р. добровільне лікарське товариство. Митрополит підтримав ініціативу, надав значну матеріальну допомогу, сформулював напрям і обсяг її діяльності: «для нижчого і страждаючого людства без різниці народності». Лікування і ліки були безкоштовними. При духовній семінарії було відкрито курси медсестер, їх закінчило 228 дівчат, внаслідок чого лічниця була забезпечена своїм допоміжним медичним персоналом².

Проте ця лічниця була не єдиною, яка функціонувала на кошти А. Шептицького. У 1925 р. він передав у Янівському передмісті Львова будинок для філіалу Львівської лічниці – Товариству опіки над молоддю, де розмістилась ще й «Порадня матерів». У селі Підлюте на утідях, які належали митрополиту, був організований курорт на базі сірчано-йодових джерел. У районі Сокаля, в горах, при співпраці з «Учительською громадою» на його кошти діяв постійний табір «Пласту», а в 1911-1912 рр. студентська медична громада при його сприянні створила санаторій для студентів³.

Визнаючи цілюще значення природи, А. Шептицький дбав про її збереження. 1925 р. його обрали членом Наукового Товариства імені Шевченка. За клопотанням Комісії охорони природи при НТШ митрополит дав розпорядження утворити на

² Більш дет. див.: Заборовський Я. Ю. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 19–20.

³ Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васильєва, Л. С. Метельська ; наук. ред. А. В. Марльований. Львів, 2015. 94 с.

землях Львівської метрополії заповідник кедрових лісів на горі Яйце біля Підлютого та степової рослинності біля Чортової гори (в Рогатинській парафії). Це були перші природні заповідники, утворені в Україні.

Однак понад усе митрополит Андрей цікавився культурним розвитком українського народу, його освітою та вихованням. Він допомагав митцям, хоровому мистецтву, церковному і народному та іншим товариствам і громадам. Митрополитом були засновані десятки іменних стипендій, які дали можливість не одній сотні юнаків здобути освіту медика, юриста, педагога у вищих Західній Європі. На його кошти здобули мистецьку освіту Г. Крушельницька, Ф. Лопатинська, А. Гаєк. Для львівських художників А. Шептицький придбав окреме приміщення (вілла польського художника Я. Стика), де розмістились художня школа О. Новаківського та майстерні М. Сосенка і О. Куриласа. Вершиною культурно-освітньої діяльності Митрополита А. Шептицького стало заснування та матеріальне забезпечення «Національного музею» у Львові. У 1905 р. він засновує у Львові церковний музей, який кураторія перейменувала на Національний музей ім. Митр. А. Шептицького. Для цього музею А. Шептицький придбав 15 тис. експонатів, сплативши два мільйони крон. Шептицькому вдалося купити за 34 тисячі доларів чудовий палац під музей, хоч власник-шовініст довго не погоджувався продавати його українцям. 13 грудня 1913 р. Шептицький передає в музей унікальну збірку українського мистецтва XI–XX ст. Мистецтвознавець Іларіон Свенцицький упорядкував музейні експонати, унаслідок чого Національний музей став найбільшою музейною скарбницею України: до 1939 року він нараховував понад 80 тис. експонатів у 10 відділах, видав 16 томів наукових записок, організував близько 70 виставок. При музеї діяла унікальна бібліотека: понад 30 тис. томів альбомів з різних ділянок українознавства та історії мистецтва. На думку К. Королевського, каталог стародавніх слов'янських книг, виданих І. Свенцицьким, міг «конкурувати з подібним російським виданням Каратаєва»¹.

Важливо зазначити, що А. Шептицький розглядав мистецтво не лише як визначний засіб формування загальнокультурного

рівня народу, але й як один з головних чинників виховання національно і релігійно-свідомого суспільства. Про це яскраво свідчать його письмо-послання «Про церковний спів» від 25 квітня 1941 р. і лист до проф. В. Кубійовича стосовно проекту мистецької школи для вчителів рисунків від 8 серпня 1942 р. «Без сумніву, – пише він у листі, – поважним чинником у вихованню є пробудження естетичного змісту і культурний напрям, який тому зміслові надає виховання. Але вчителі рисунків, українці, мають і друге переважне значення: вони повинні надавати патріотизмові благородний і піднесений напрям... Наша молодь, яка довго мусила ходити до польських середніх шкіл, часто не має поняття про найважливіші постаті українського народу. Ми ще не маємо так ілюстрованої історії України, але маємо знаменитих і великих митців, про яких у пересічній, навіть українській гімназії, молодь ніколи нічого не чула. Ми маємо такого Мурашка, Нарбута, Новаківського, навіть Репіна, а з давніх в 19 столітті, такого Левіцького. Тільки учитель рисунків може з ними познакомити українську молодь, і тільки мудрі і добре виховані учителі рисунку можуть розбудити в українській молоді таланти та митців, які нам показали би, яким був Хмельницький чи Мазепа. А може, ліпше сказати, не тільки яким був, але яким повинен бути в наших думках, серцях, поняттях»².

Великі зусилля митрополит Андрей Шептицький прикладав до розбудови системи національної та релігійної освіти, якій надавав надзвичайного значення. Уже у своєму найпершому пастирському листі до вірних Станіславської єпархії від 2 серпня 1899 р. «Перше слово Пастиря» майбутній митрополит зазначає, що освіта є ціннішою від багатства³. Як зазначалось вище, Шептицький постійно опікувався середньою освітою, інститутським навчанням українців і не лише на теренах Галичини. Зокрема, завдяки його особистому втручанню була врятована

² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. Т. II. Церква і суспільне питання. Кн. 2: Листування. Львів: Місіонер, 1999. С. 978–979.

³ Владика Андрей. Альманах «Гомону України» на рік 1994. Торонто, Онтаріо, 1994. С. 44.

¹ Королевський К. Названа праця. С. 107.

від ліквідації чеською владою Українська господарська академія у Подєбродах.

Природньо, що головну увагу митрополит приділяв розвитку духовної освіти. Його стараннями були розбудовані духовні семінарії у Перемишлі і Станіславові. Останній під час відкриття в 1906 р. Шептицький передав чи не найцінніший подарунок – 4000 книг з особистої бібліотеки, серед них чимало рідкісних і старовинних видань та рукописів. Уже 1 вересня 1901 р. був виданий пастирський лист з планом повної реконструкції львівської Великої Семінарії, яка була центральною на всю Галичину: був оновлений майже на третину викладацький склад і управа, спрощені семінарські правила.

Однак, «відчуваючи, що результати цієї реорганізації будуть нескорі, Митрополит часто за свої родинні гроші кращих семінаристів направляє на богослівські студії до Рима, Інсбрука та Августінеума (в Австрії), Фрібурга (Швейцарія). Незабаром ці зусилля дали свій результат і найважливіші церковні посади займали за нього люди європейської освіти (не нижче), а часто значно вищої, ніж в інших католицьких єпархіях Західної Європи чи Америки»¹.

При цьому важливо зауважити, що А. Шептицький ніколи не поділяв освіту на «суто релігійну» і «суто світську», навпаки, постійно підкреслював їх взаємообумовленість і взаємозв'язок. Митрополит прагнув озброїти духовенство і віруючих не лише теологічними знаннями, але й «достатніми знаннями філософії, соціології і політології, загальної світової науки», надати поштовх розвитку правової освіти, бо справедливо вважав, що «в нашому народі є загальний брак ясного і твердого поняття закону, ... брак поміж нашими людьми талантів-законодавців, бо навіть й знаменитий правник може бути слабим легіслятором»².

Ідеї митрополита А. Шептицького в значній мірі були реалізовані в діяльності заснованої ним Богословської Академії, що відкрилась 6 жовтня 1929 р. у Львові. На той час це була перша і єдина вища богословська українська школа, яка повинна була продовжувати традиції Києво-Могилянської Академії, з одного боку, а з другого – орієнтуватись на зразки закордонних

богословських високих шкіл. Через кілька років Академія стала поважним осередком не лише богословських наук, але й науково-дослідницьким центром вивчення історії та літератури.

А. Шептицький був не лише засновником Академії, але й постійно опікувався нею, брав безпосередню участь в її діяльності. Починаючи з 1933 р., він викладав аскетичку Західної та Східної Церков. Ректором Академії він поіменував такого видатного релігійного і культурно-освітнього діяча, як майбутній кардинал Й. Сліпий³. Митрополит залучив до наукової діяльності і викладання в Богословській Академії найбільш відомих учених, що на той час перебували в Галичині: юристів Л. Глинку, Р. Ковшевича, О. Надрагу; істориків мистецтва В. Сас-Залозецького, І. Свенцицького; істориків І. Крип'якевича, М. Чубатого, В. Струтеня; філологів В. Соневицького, К. Чеховича; археолога Я. Пастернака; геолога Ю. Полянського; філософа М. Конрада; медика З. Гординського; антрополога І. Раковського; соціолога Б. Казимира. Цей перелік далеко не повний, але й він дає змогу оцінити той широкий спектр навчальних курсів, які читались в Академії.

Тому не дивно, що розвиток Академії сприймався сучасниками як загальнонаціональна справа, як важливий крок у створенні нового українського національного університету. Академія виправдовувала ці сподівання. «Національні завдання академії, – писав часопис «Наш клич», – у ділянці підготовки до суспільної праці... до деякої міри здійснені. Абсольвенти академії добре зорієнтовані у всіх головних течіях філософічної думки та у найважливіших проблемах соціології, можуть добре сповнити свою роль провідників і організаторів різних ділянок нашого національного життя. Деяке знання сучасного права стане для них доброю зброєю у злгоденній боротьбі за індивідуальні і національні інтереси тих українців, серед яких їм доведеться працювати. Знання українського церковного мистецтва і археології серед молодшої генерації українського духовенства може причинитися до збереження від знищення не одної цінної пам'ятки нашої давньої культури і до розбудови нашого музейництва»⁴.

¹ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 18.

² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). Львів, 1991. С. 33–34.

³ Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. С. 429–446.

⁴ Наш клич. 1933. 16 квітня.

Однак перетворитися на національний університет, як цього хотів А. Шептицький, Богословській Академії не судилося. Польська шовіністична влада наклала вето на цей план митрополита, проголосивши, що не визнаватиме дипломи з такого навчального закладу. Принагідно зазначимо, що це була не перша і, на жаль, в черговий раз невдала спроба митрополита створити у Львові український національний університет. Ще у 1908 р. на скликаному у Празі панслов'янському конгресі за його ініціативою була запропонована резолюція про сприяння відкриттю університету у Львові. Вона була провалена за пропозицією глави російської делегації гр. В. Бобринського, який тоді був членом Державної думи, лідером Національної партії, а пізніше, під час Першої світової війни, як губернатор Галичини і Буковини «уславився» своєю русифікаторською політикою і, зокрема, депортацією митрополита А. Шептицького до Росії¹.

Великого розголосу не лише в Галичині, але й усій Західній Європі набула промова А. Шептицького 28 червня 1910 р. на 11-му засіданні 22-ї сесії Палати Панів у Відні, де він підніс справу утворення українського університету у Львові. Глибока аргументація, наведена А. Шептицьким, справила вплив і, незважаючи на протидію польських правлячих кіл в 1913 р., а також офіційну ноту російського посла у Відні, де відкриття українського університету називалось «ворожим актом» по відношенню до Росії, цар видав декрет про відкриття такого університету 1 вересня 1916 р. На жаль, цим планам А. Шептицького не вдалося здійснитись, бо все перекреслила Перша світова війна.

Митрополит Андрей Шептицький не обмежувався лише меценатством та організаційною діяльністю на ниві культури, освіти і науки. Тричі доктор – богослів'я, філософії і права, – він був науковцем європейського масштабу, мав значний особистий науковий доробок².

¹ Дет. див.: Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1: Документи і матеріали, 1899–1917 / упорядкували Юрій Аввакумов і Оксана Гайова. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.

² Ленчик В. Названа праця. С. 195–205; його ж: Слуга Божий митрополит Андрей Шептицький та українська наука. *Богословія*. Т. 55. Рим, 1991. С. 166–181.

Приділяючи виняткову увагу проблемам освіти і вихованню, А. Шептицький був свідомий того, що підґрунтям будь-якої системи національної освіти є духовні і філософсько-методологічні засади. Вони покликані визначити сенс і ціннісні орієнтації педагогічної діяльності, а також співвідношення між загальнолюдським, національним і особистим у системі людина-світ.

В екзистенціальному плані освіта як пізнавальний аспект людського буття, як поняття є набагато ширшим за змістом, ніж інституалізована діяльність в межах її конкретних історичних форм, складає один з аспектів виховання людини. Саме таке розуміння освіти та детальну розробку філософських основ і моральних принципів освітянської діяльності знаходимо у творах А. Шептицького.

Звертаючись до української молоді, митрополит писав: «Горнетесь до всякого роду шкіл... добре робите, що дбаєте про освіту і знання. Бо після християнської праведності та божої благодаті знання є найбільшою силою, якою людина може розпоряджати»³.

При цьому важливо підкреслити, що високо цінуючи освіту і науку як вияв пізнавальної активності людського розуму, А. Шептицький постійно вказував на взаємозв'язок мети і шляхів освіти з християнськими принципами, самою суттю християнства. Уже на початку своєї митрополичої діяльності, у 1901 р., стурбований поширенням релігійної байдужості, агностицизму і атеїзму сфер освічених українців, він пише спеціального пастирського листа до української світської інтелігенції, пояснюючи, чому в вік раціоналізму все ж важливо дотримуватися християнської віри. «Ісус Христос та його св. Церква, – зазначено в іншому його пастирському посланні, – зовсім не противляться науці і просвіті. Навпаки, поширюють та поширюють її»⁴. На підтвердження цього А. Шептицький наводив численні висловлювання Ісуса Христа, у яких той називав себе «світлом світу», «Правдою», «дорогою», а метою свого приходу в цей світ уважав свободу для людей, якої вони можуть досягти через просвітлення, якщо зрозуміють

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 6.

⁴ Твори слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи (2. III. 1899 – 7. IX. 1901). Т. 1. Торонто, 1965. С. 5.

свідомство правди. Тому «в освіті йде про одне: щоб знання було правдивим знанням, щоб відносилось лише до правди, а не було неправдою, брехнею. Бо як правдиве знання є силою людини, так і фальшиве знання, оперте на неправду, є для чоловіка правдивою недугою, каліцтвом та нещастям на ціле життя»¹.

Пов'язуючи поступ європейської культури з християнством, яке звільнило людей від пітьми поганства, А. Шептицький зазначав, що справжня культура і освіта в Україні мають християнські корені. «В цілій нашій історії, – писав він, – не найдете епохи такого великого і такого наглого поступу в культурі та просвіті, як саме за часів св. Володимира Великого, коли то Русь-Україна прийняла християнство»².

Маючи за головну мету домогтися органічного сполучення національного відродження з духовним, митрополит справедливо вважав, що «нема сьогодні для нашого народу більшої прикмети, як єдність й нема для нашого Духовенства важнішої праці, як праця над національною і християнською єдністю народу»³. Умовою такої єдності є усвідомлення всіма верствами спільності своїх інтересів незалежно від партійної чи кофенсійної належності. Для досягнення такого стану, на його думку, українцям, насамперед, слід відмовитися від властивого їм провінціалізму і піднятися до рівня світової культури та шукати вирішення своїх проблем на підставі загальнолюдських цінностей і християнської моралі. У становленні національної самосвідомості має сказати своє вагомє слово і наука, освіта. Поки ж, з прикрістю констатує А. Шептицький, питання «звідки все те, що робить український нарід людською організацією, такою безконечно далекою від природнього організму, що наша спільність видається більше подібною до купи піску, поодинокі зеренця якої нічим не пов'язані з всіма іншими, ніж до могутнього дерева, у якому розвивається життя, повне сили і здоров'я», багато в чому залишається відкритим, адже «або надзвичайно мало, або й зовсім не маємо філософів, або моралістів, які б досліджували національну нашу психіку»⁴.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 6.

² Там само. С. 6.

³ Там само. С. 408.

⁴ Там само. С. 409.

Подібний стан є характерним і для інших сфер національно-суспільного життя, зокрема, для політики. «У многих напрямках ми ще люди примітивні, для яких демонстрація, фраза і шум часто видаються чимсь важнішим ніж спокійна зимна розвага та витривала праця. У нашій суспільності надто часто стрічається людей, що себе уважають фаховими політиками, хоч не мають ніякого фаху і ніякого спеціального знання. Само положення змушує заступати поважнішу фахову працю риторикою»⁵.

На яких же засадах має будуватися система національної освіти, яка дозволила б подолати наш «загумінковий патріотизм»? У загальному плані відповідь на це питання А. Шептицький намагається дати у великому богословському творі «Християнська праведність», де розмірковує про природу та співвідношення знання, мудрості й віри, теорії і практики, виявляє зв'язок цих гносеологічних понять з категорією блага.

Під природним людським знанням він розумів правильні міркування про речі, що здобуваються досвідом і розмірковуванням над цим досвідом. Мудрість – це знання про найвищу причину всього, про Бога, найвище і найдосконаліше знання, що не походить з людського досвіду, а є відблиском Божого знання. Віра ж стосується і мудрості, і людського знання. Джерелом віри є найперша правда, Бог. Людське знання так безпосередньо з Богом не пов'язане. Проте в іншому смислі віра, як правда об'явлена, пов'язана зі знанням, адже людина в процесі пізнання сама вільно обирає у що вірити, – а в що – ні⁶.

Поняття віри розглядається також у взаємозв'язку з категоріями «теоретичне-практичне». Віру як таку, як відблиск Божої правди віднесено до теорії, адже через неї людський розум поєднується з Богом. Водночас ця правда Божа є і вища мета пізнавальної діяльності, своєрідний теоретичний ідеал, задля якого відбувається практична діяльність. Віра постає як поняття, що охоплює і теорію, і практику. Теоретичне, або вище знання, яке здобувалось через віру, є найпершим і найголовнішим, бо воно стосується правди Божої. Проте й відповідна практика, що цією

⁵ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 410.

⁶ Шептицький Андрей. Християнська праведність. Шептицький А. Твори-ореча. Рим, 1978. С. 258.

правдою зумовлена і якої потребує, – дуже важливий момент життя людей, оскільки пов'язана з людським поступом.

Гносеологічні категорії знання, мудрості, віри, теорії і практики, що перебувають, таким чином, у деякому рухомому взаємозв'язку, виявляються системою, структуруючим елементом якої є категорія благодаті. У цій системі істинне знання не може бути в душі, позбавленій благодаті. Так само і з вірою. Лише освячена благодаттю людина може знати, у що вірити (теорія) і як за цією вірою діяти (практика). Отже, пізнавальна діяльність людини може бути праведною і успішною як за своїми найближчими, так і подальшими наслідками лише у випадку злучення їх з благодаттю.

Таким чином, філософія освіти, викладена А. Шептицьким у творі «Християнська праведність», логічно, струнко і світоглядно зрозуміло доводить, що між знанням і мудрістю, знанням і благом, теорією і практикою не повинно бути антагоністичних суперечностей.

Навпаки, знання лише тоді стають справжніми знаннями, коли з логіко-гносеологічним (теоретичним) та праксеологічним (практичним) аспектами органічно поєднується аксіологічний (ціннісний) і коли вони інтерпретуються розумінням блага (благодаті). Справді, відірваність знань людини від її духовно-моральних засад, втрата блага (благодаті) як головного орієнтира веде до «гордині розуму», що є прямим шляхом до «горя від розуму», прикладом чого є сучасний екологічний стан.

А. Шептицький переконував, що знання не повинно бути зброєю, воно не є силою у позитивістському розумінні цього терміна, воно є підґрунтям для сходження до вищої мудрості – Божественного одкровення через духовне самовдосконалення. «Божа мудрість – це найкраща, найвища і найцінніша прикмета людського ума. Вона є причиною, що й дитина мудра вище стоїть, ніж не один чоловік, що береться інших учити. Така дитина може не має всіх відомостей, які він посідає, але якщо він Божої Мудрості не має, то дитина перевищує його всього світлою, ясною та могутньою прикметою ума, яка ставить її вище його інтелектуальним умовам життям. Сила ума і його світло не в тому, щоб знати багато подробиць, але щоб добре, глибоко знати те, що

знається, бути якнайбільше віддаленим від помилок і обманів та мати якнайправильніші поняття про загальні питання, обминаючи може і мільйони подробиць, у які умови не можна, або й не варто входити. Так більше знає про нашу землю той, хто знає, що вона є кулею і обертається довкола сонця, ніж той, хто того не знає, але зате хоч би на цілому моргові порохував усі травинки і їх корінчики»¹.

Ця дещо задовга цитата прекрасно показує, наскільки у своєму розумінні процесу пізнання А. Шептицький випередив свій час. Адже жив і творив він у той період, коли у європейській і не лише європейській філософії, науці, освіті майже неподільно панували різні течії позитивізму, у якому пізнання зводиться до досвіду. Для Шептицького пізнання – активний процес діяльності свідомості для виробництва знання. Знати – це не просто отримати певну інформацію про об'єкт, що вивчається, а й розуміти її смисл. Інформаційна діяльність, до якої нерідко зводять пізнання, є лише технічна робота розуму. Ось чому пізнання треба брати у єдності інформаційної і розумової (герменевтичної) діяльності. Однак і цього ще замало. Наприкінці ХХ ст. людство нарешті усвідомило, що пізнання має дати відповідь не лише на питання «як?» і «чому?», але й на питання «для чого?», тобто нести в собі самооцінку з позицій добра і зла. Саме на цій цілісності процесу пізнання і загострює увагу А. Шептицький.

До цих проблем А. Шептицький неодноразово повертається і пізніше. Зокрема, у написаному митрополитом Декреті АЕп. Собору 1942 р. «Про ліберальну совість» він піддає ґрунтовному аналізу співвідношення таких понять, як психіка, свідомість, совість і мораль. Він звертає увагу на те, що в деяких мовах, зокрема грецькій і латинській, поняття совісті і свідомості позначаються одним і тим словом. В українській мові ці два поняття теж злучені, хоча і позначаються різними словами: со-вість, со-відомість. З тих самих двох коренів складається слово «сумління» – со-мління. Тому совість слід розглядати як особливий вид свідомості – моральну свідомість. Поняття ж «свідомість» у власному розумінні вживається тільки для означення

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 7.

психологічної свідомості. Остання «являється сумою тих спостережень, які робить чоловік, звертаючи увагу на свою психіку, своє внутрішнє життя. Є це спостереження внутрішніх феноменів, себто вражень, переданих зміслами, почувань і виявів хотіння та проявів думання і розумування»¹.

Таке внутрішнє спостереження, з одного боку, є самосвідомістю, тобто таким станом свідомості, коли людська особистість є одночасно і об'єктом, і суб'єктом пізнання. З другого боку, свідомість не можна звести до самоспостереження: людина «тільки в діланні спостерігає вияви діяння, мисли, хотіння, почувань, вражіннь, зміслів, але не має ніякої свідомості, ні самої волі, розуму чи власти зміслами відібрати вражіння від зовнішнього світу»². Тому шлях до осягнення потуг душі, свого духовного інтелекту лежить через дослідження і осмислення зовнішніх проявів цих потуг.

Однак, підкреслює А. Шептицький, навіть пройшовши довгою і важкою дорогою пізнання, відкривши наявність у собі духовного ества, дійшовши до понять духовності, незложеності, інтелектуальності, безсмертя тощо, людина все одно лишається для себе незною безоднею, нерозв'язаною загадкою, бо природа духовності залишається за межами усвідомленого, у сфері несвідомого.

До несвідомого в людині належить також і світ надприродний. Божа благодать як стан, чесноти, дари святого Духа, як потуги душі пізнаються не в самих собі, а стають предметом пізнання лише в діяннях, у виявах і відкриваються через досліди і міркування у непевному, неясному, неповному вигляді.

Нарешті, до сфери несвідомого відносяться прояви органічної природи людини, а також діяння волі або розуму, що відбуваються у підсвідомості.

Таким чином, психологічна свідомість не тотожня психіці взагалі, а тим більше людській духовності, вона має певні межі існування. Однак кордони між свідомим і несвідомим не є непроривними, вони залежать від здібностей, досвіду, загальної освіти людини.

На думку А. Шептицького, психологічні спостереження групуються довкола двох предметів знання: з одного боку – незмінного буття, Бога як Абсолюта-Єства та причини всього існуючого; з другого – зовнішнього світу, насамперед, людського суспільства. Разом з тим, психологічна свідомість не зводиться до простої більш або менш чіткої констатації наявності феноменів та їх ознак. У ній предметом пізнання стає також наше відношення до Бога і до зовнішнього світу, до інших людей. «У цих спостереженнях переходить свідомість у совість, т. зн. у зносинах до Бога і до людей спостерігаємо також і наші обов'язки. Совість – це свідомість морального боку наших відносин до Бога, себе самих і людей. Так, як психологічна свідомість досліджує, розумує, шукає пізнання внутрішніх феноменів, так совість досліджує ті прикмети, чи браки, які роблять наші діяння морально добрими або злими. Вона наші діяння з пізнаваними розумом правилами того діяння, з природним законом»³. Законодавцем природного порядку-закону є Бог.

Як уже зазначалось, психологічна свідомість залежить від швидкості розуму, дару спостереження, освіти, особистого досвіду. На совість, крім того, впливають ще й пристрасті, звички людини, вплив оточення, виховання, моральна атмосфера. Тому совість охоплює вужче порівняно із свідомістю коло феноменів внутрішнього життя.

Моральні принципи, а особливо правила застосування їх до життя, не лежать на поверхні, їх усвідомлення, тобто перетворення у совість вимагає роботи розуму, яка не завжди є достатньою. Це приводить до появи хибних форм совісті. Однією з таких форм помилкової совісті є, за А. Шептицьким, ліберальна совість, яка заперечує або зменшує значення моральних законів, ґрунтуючись на індивідуалістичному принципі вседозволеності. До чого призводить така позиція прекрасно показав у своїх романах Федір Достоєвський. Однак ліберальна совість мала й своїх апологетів, найвідомішим серед яких є Ф. Ніцше. Його зверхлюдина, «білокура бестія» є втіленням саме такого розуміння совісті: Бог вмер, отже вона сама собі є Бог, тобто творець моралі.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 310.

² Там само. С. 311.

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 312.

Звертаючи увагу на небезпеку таких збочень совісті, А. Шептицький закликає душпастирів, усіх вірних до боротьби з ними. Носій ліберальної совісті «перевертає моральний порядок: замість судити про свої бажання по приписам совісті, судить про обов'язки совісті по приписам своїх бажань. Гріх стається другою природою, елементом, у якому чоловік живе, а коли в ньому є ще сліди віри, то й правди віри поволі примінює він до свого способу життя, пересаджуючи милосердя і доброту Божу та приписуючи Всевишньому давання такої свободи, на яку дозволяє тільки власна ліберальна совість»¹. Тому така совість веде до стану глибокого морального занепаду і є тяжкою недугою душі, яка важко піддається лікуванню.

Разом з тим, підкреслює А. Шептицький, ліберальну совість слід відрізнити від широкої совісті. «Широкою совістю називають богослови розумний і супокійний суд, що в деяких обставинах, або з деяких поважних причин, якийсь людський закон не обов'язує»². Іншими словами, йдеться про совість, яка опирається на так званий принцип пробабілізму, сутність якого полягає у твердженні, що не всі моральні норми мають значення природнього, тобто божественного закону і є вічними, деякі з них створені людьми, а тому можуть бути раціонально переосмисленими, спростованими і зміненими в процесі історичного розвитку людства. Однак широка совість ніколи не веде до заперечення моралі як такої, що і відрізняє її від совісті ліберальної.

Ще однією дуже важливою помилкою в науці про совість А. Шептицький називає те, що «совістю заступається моральний закон і совість уважається за одинокі правило морального поступування зі запереченням об'єктивного правила, яким є закон»³. Така помилка характерна для атеїзму, який, заперечуючи Божі закони, не може не визнати наявності і необхідності моральних норм у людському суспільстві. Але моральні норми повинні мати характер закону, тобто, бути загальноновизнаними і загальнообов'язковими. Такого статусу, на думку атеїстів, їм надає

суспільна воля, публічна думка. Така суспільна мораль, зауважує А. Шептицький, неминуче набуває характеру імперативу, абсолюту, тобто не дозволяє не лише непослуху, але й критики, а все, що їй не відповідає, оголошує злочином. По відношенню до індивідуальної свідомості вона буде мати характер примусу, а не добровільного обов'язку, без якого, власне, і не існує моралі.

Однак публічна думка не має абсолютно-позачасового характеру, вона змінюється, а її декларована загальність аж ніяк не є гарантією від помилок. «Історія також учить, як загальна думка гнулася перед тиранами і, може, цілком інакше виглядала назовні, а інакше в укритті»⁴. Крім того, суспільство, де всі соціальні групи та індивіди, що їх складають, були б цілком згодні щодо всіх моральних принципів, взагалі не існує.

Отже, беручи за основу моралі суспільну думку, атеїсти, по-перше, неодмінно приходять до заперечення існування незмінних і сталих моральних норм, а, по-друге, «розчиняють» індивіда у суспільстві, роблять його гвинтиком соціальної системи.

Аналізуючи це питання, А. Шептицький порушує проблему надзвичайно актуальну і для сучасного суспільства. З часів Гегеля у філософії моралі прийнято розрізняти мораль і моральність. Особливе значення такому розрізненню надавав видатний російський філософ В. Соловйов, з яким А. Шептицький був особисто знайомий у молоді роки і який вплинув як на формування світогляду, так і на вибір життєвого шляху майбутнього митрополита⁵, про що йтиметься далі. На думку Соловйова, моральність (нравственність) завжди корпоративна – це принципи поведінки тієї чи іншої спільноти (класу, нації і т.п.), які опираються на певні уподобання. Мораль є загальнолюдською – це постулати поведінки індивіда як частки людського роду. Мораль – це абсолютна моральність, єдина в усі часи для всіх народів, для всього людства.

⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 319.

⁵ Блаженніший Любомир Гузар у своїй докторській дисертації відзначав: «Вплив В. Соловйова на А. Шептицького годі заперечити. Схожість ідей цих двох мужів вражає, тому просто можемо сказати, що А. Шептицький багато навчився від В. Соловйова. Він В. Соловйова не сприймав буквально, не наслідував його в усьому, проте загальне бачення єдності Церкви та об'єднання Церков однозначно запозичено у Соловйова» (Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. С. 59).

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 314.

² Там само. С. 313.

³ Там само. С. 318.

Соловйов називає її Богом. Тому безпідставними є розмови про класову, або національну мораль.

Корпоративна моральність знає такі поняття, як «свій», «чужий», «друг» і «ворог». А звідси – якщо ворог не здається, його знищують, якщо здається – теж знищують, разом знищують і потенційного ворога і взагалі – підозрілих. Мораль визнає безумовну значимість кожної людини незалежно від її предикатів і корпоративної приналежності. Вбивство дикуна, говорить Соловйов, такий же злочин, як вбивство генія і святого¹.

Таку позицію цілком поділяє і А. Шептицький. На його думку, ні індивідуальна, ані суспільна совість не можуть бути основою моральних санкцій. Ці санкції належать лише совісті, заснованій на прийнятті природнього і Божого права.

Синтез психологічної і моральної свідомості досягається, згідно з А. Шептицьким, єдністю освіти і виховання. Тому проблеми виховання завжди знаходилися в центрі уваги митрополита, до них він постійно звертається в пастирських посланнях. Своєрідним узагальненням його поглядів стала промова «Про виховання», проголошена на АЕп. Соборі 1942 р. На підставі цієї доповіді Собор 10 грудня 1942 р. прийняв Правила «Про виховання молоді», які були розроблені митрополитом і, за його виразом, складають малий кодекс християнського виховання. Принагідно зауважимо, що сам А. Шептицький вважав цю роботу далеко не завершеною і планував повернутися до неї через декілька років².

Виховання, на думку А. Шептицького, – то річ не тільки надзвичайно важлива, але й незвичайно трудна. Воно є «найвищою і наймудрішою проблемою, яку можна людині завдати»³. Тому, слідом за Григорієм Назіанзіном, Шептицький називає виховання «мистецтвом мистецтв» і «знанням всякого знання».

¹ Дет. див.: Соловьев В. С. Спор о справедливости: Сочинения. М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во «Фолио», 1999. 864 с.; Соловьев В. Россия и Вселенская церковь. Минск : Харвест, 1999. 1600 с.; Соловьев В. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. Минск : Харвест, 1999. 912 с.; Соловьев В. Философское начало цельного знания. Минск : Харвест, 1999. 912 с.; Лосев А. Ф. Владимир Соловьев и его время. М. : Молодая гвардия, 2000. 613 с.

² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 255–257.

³ Там само. С. 255.

Метою виховання, за А.Шептицьким, «є такий розвій дитини, щоби з неї стався дорослий чоловік з розвиненими і старанно плеканими усіми способностями ума, волі і серця. Той розвій зависить, очевидно, від поняття про людину, яка є провідною гадкою виховання. Те поняття зависить знову від цілого світогляду, серед якого приходиться людині жити»⁴.

А. Шептицький розрізняє три типи світогляду, які визначають відповідні напрямки й ідеали виховного процесу. Перший – матеріалістичний, у якому людина розглядається як природна істота, а тому виховання спрямоване на те, щоб виробити в людині ті здібності і сили, які потрібні їй для задоволення матеріальних потреб.

Другий – гуманістичний світогляд. Тут людина є найвищим автономним еством, здатним до нескінченного розвитку науки, мистецтва, культури. Носії цього світогляду будуть у вихованні шукати розвою цілої людської природи зі усіма її прикметами і владами, щоб виплекати носіїв найвищої і найвсестороннішої цивілізації; будуть плекати всестороннє знання, поезію і всякого роду мистецтва, творчого або критичного⁵.

Третій тип світогляду – християнський. У ньому людина розглядається як Божа дитина, що поєднує в собі природне і надприродне, а виховання прямує до вироблення всіх чеснот християнського життя, найголовнішою з яких є любов до ближнього.

А. Шептицький звертає увагу на те, що людська любов є подвійною: одна любов розуму і волі, якою мають християни любити усіх своїх ближніх; друга – любов серця, що охоплює всю людську природу і душу, не підлягає наказові волі. «...Це любов, якою люди природно люблять своїх найближчих – це любов родинна, родичів супроти дітей, дітей супроти родичів і між собою. Це любов приятелів, свояків, – це любов свого народу»⁶.

Любов ума і волі є більш повнішою в незіпсованій природі, але через зіпсуття людської природи, через первородний гріх, виникає бунт пристрастей проти розуму і волі. Тому лише

⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 231.

⁵ Там само. С. 232.

⁶ Там само. С. 136.

любов серця є по-справжньому християнською. На це, згідно з А. Шептицьким, вказує і те, що у св. Письмі представляє Бог свою любов до людей у виразах та образах, які характерні для людської любові серця.

«Любов ближнього, а радше любов Бога, – підкреслює Шептицький, – любов якою обіймається усіх ближніх як дітей Божих або бодай покликаних на Божих дітей, – вона підносить людину понад усяке створіння, понад цілий матеріальний світ і учить її, по прикладу Ісуса Христа, віддавати навіть і життя за спасіння, за життя ближніх. Вершок тої любові сягає до неба, але підстава її спирається так на людській природі, що нема чоловіка, який би з роду не відчував потреби любові в тому природному нахилі людського серця до співчуття і милосердя»¹.

Таким чином, любов серця є надприродою на природі, втіленням Божої благодаті. Однак тут потребує вторгнення поняття серця, яке широко використовується в богослів'ї і філософії, але часто у відмінних смислах. У своєму розумінні цього поняття А. Шептицький спирається не лише на богословську традицію, де, до речі, не було однастайності в його трактуванні, але й продовжує традиційну для української філософії кордоцентричну лінію, що сягає своїм корінням ще в часи Київської Русі, а найвище втілення знаходить у творчості Г. Сковороди і П. Юркевича. Він справедливо вважає, що саме звернення до цього поняття дозволить вирішити ту вічну проблему, «що ділить філософів старини, Отців Церкви і всі богословські школи на дві протиставлені собі групи, що лише рідко коли доповнюються: з одного боку інтелектуаліст Аристотель з усіма інтелектуалістами християнства аж до св. Томи і томістів, а з другого усі містики від Платона до Бонавентури і скотистів. Проблема, що їх ділить, та, чи осередком людської психи є розум чи воля, інтелект чи афект»².

Та ж проблема, хоча і в іншому аспекті, притаманна, на думку Шептицького, і сучасному богослів'ю і філософії: ототожнюючи поняття серця, у тому числі і Христового, з певним фізіологічним органом, характерне для деяких представників богослів'я,

приводить до їхнього протистояння з філософією і наукою, «бо модерні філософи поміщують любов, ненависть і інші афекти духа не у серці як осередку, але в мозку»³.

Корінь проблеми, стверджує А. Шептицький, полягає в тому, що відбувається підміна змісту понять: серце як символ для означення внутрішнього духовного життя людини починає розумітись як певний матеріальний орган, а це, в свою чергу, веде до ототожнення психіки і душі, тобто, фактично, до заперечення останньої. Крім того, людина як особистість є цілісністю, і саме ця цілісність підкреслюється поняттям «серце», яке характеризує певний синтез таких духовних сутнісних сил як розум, почуття, воля та ін. Тому неправомірним є односторонній підхід до визначення сутності людини, проголошення її носієм розуму або волі, зведення сутності людини до сукупності суспільних відносин або, навпаки, вип'ячування її принципово асоціальної індивідуалістично-біологічної природи.

Такими є богословсько-філософські підвалини християнського виховання, яке має зробити з людини «святого громадянина небес», А. Шептицький, разом з тим, зауважує: «Саме виховання, очевидно, всього не може зробити; велику участь має воля чоловіка і його праця над собою самим. Але заохотити його до тої праці, навчити правильно над собою працювати, вщепити в його серце любов до тої праці і ум його збагатити знанням усього, що до тої праці потрібне, це завдання виховання»⁴.

Основною ланкою виховання має бути родина, бо «християнська родина – це школа християнського життя, але й школа обопільного, народного та всенародного життя. Як довго ця школа здорова, видає численні і здорові одиниці – так довго народ і здоровий, і сильний»⁵. Однак родиною процес виховання не обмежується. Більше того, А. Шептицький свідомий того, що в наш час у силу різних причин – обставин життя, прилюдної школи і т. п. – родина не має належного впливу на виховання дітей. Тому у своїй концепції він піддає ґрунтовному аналізу інші елементи та основи виховання.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 168.

² Там само. С. 142.

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 140.

⁴ Там само. С. 232.

⁵ Там само. С. 377.

До головних елементів виховання А. Шептицький відносить, по-перше, сугестію, тобто вплив оточення на дитину; по-друге, науку і, по-третє, християнську атмосферу.

Сугестія обумовлена тим, що за своєю природою людина є істотою суспільною, а отже здатною наслідувати інших, підпадати як під вплив оточення в цілому, так і окремих людей, а тому є несамостійною в поняттях і поступуванні. Значення оточення є надзвичайно важливим, бо саме воно причетне головним чином до формування світогляду. Центральне місце в цьому процесі належить родині, але й вулиця, школа, старші товариші, весь соціум також на нього суттєво впливають. Тому завдання виховання – виробити в молоді своєрідний інстинкт самозбереження, здатний уберегти від злих сугестій.

Другий елемент виховання – наука, яку дітям дають родичі й учителі і до якої дитина доходить сама через читання. Сама по собі вона мусить мати добрий вплив на людину, однак за умови, що, по-перше, разом із знанням розвиваються розум і серце людини і, по-друге, дає правдиве і всебічне знання. У протилежному випадку наука може завдати людині шкоди. «Ми мали нагоду, – пише з цього приводу А. Шептицький, – пізнати вплив матеріалістичної школи. Ми бачили, як вона може видавати справді добрих фахівців, але ми бачили й те, як матеріалістичний світогляд шкодить людському умові, відбираючи йому майже цілком здатність абстрактного думання, себто відбираючи йому усяку ідейність і можливість ідеологічного думання»¹.

Крім того, наука, у тому числі і християнська, може виконати свою виховну функцію лише тоді, коли вона відповідним чином піднесена, тобто викликає зацікавленість, а її істини пов'язані з практикою життя, бо навіть «віра без діл є мертва».

Третій чинник виховання – християнська атмосфера. До неї належать, по-перше, християнські відносини у родині, тобто взаємна любов, повага, дотримання інших християнських чеснот у житті. По-друге, християнський світогляд, слідування вірним, а не фальшивим ідеалам. Коли батьки вважають «найвищим і одиноким добром матеріальний добробут, добре платний уряд для

дітей, без огляду на рід праці і службу Церкві і батьківщині, то такі ідеали поволи віщиплюватимуть в душі дітей. Тоді й не багато допоможуть ікони та книжки; вони будуть тільки покришкою грубого матеріалізму»². Тому мудрі батьки повинні свідомо виробляти в дітях вищі ідеали християнської праведності і святості, жертвенної служби Богові і Церкві, щирої та жертвенної любові батьківщині. По-третє, важливу роль в формуванні християнської атмосфери відіграють християнська громада і діяльність душпастирів. Головна вимога тут полягає в тому, щоб не задовільнялись яким представленням правди, а торувати Божому Слову дорогу до людських сердець, впливати на волю і почуття. Бо, як не без гумору зазначає А. Шептицький, для слов'ян переконання розуму мало що значить у порівнянні з тим, що можна назвати «графіти до серця»³.

До основ, або найважливіших принципів виховання А. Шептицький зараховує: а) збереження невинності у молоді; б) плекання покори; в) плекання мужества; г) плекання молитви.

Невинність полягає в утриманні від гріха, морального зла, Божої образи і є осередком всієї праці християнського виховання.

Сутність покори – усунення найважнішої перешкоди для Божої Благодаті, якою є гординя і неупорядкована нехристиянська жадоба вивищування себе. У застосуванні до цілого життя покора є тою чеснотою, яка вказує людині усі її недоліки і потреби.

Мужність є однією з головних чеснот не лише в християнській, але й у світській системі виховання. І та, і інша системи виховання можуть сформувати героїв, тобто людей, здатних своїми винятковими діями «знести понад свою природу і з'єднати у собі наче якусь божу силу»⁴. Різниця між ними полягає в тому, що є поштовхом до мужності: у християнстві таким спонукальним мотивом є любов до Бога, що втілене в любові до ближнього.

Плекання молитви означає таку побудову системи християнського виховання, при якій молитва і приступування до святих Тайн стануть не примусовими, а добровільними актами, неодмінним моментом духовного життя людини.

² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 236.

³ Там само. С. 238.

⁴ Там само. С. 247.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 234.

Важливою складовою християнського виховання, на думку А. Шептицького, є формування у молоді правильних понять про Церкву і науку Євангелія. Любов до Церкви повинна опиратися на ясні поняття єдності Церкви і глибоку віру в те, що поза Вселенською Церквою нема спасіння. Разом з тим, молодь треба виховувати в душі любові до нез'єднаних православних, усвідомлення необхідності і шляхів зближення і з'єднання Церков, єдність церковна повинна розглядатись як невід'ємний і домінуючий елемент патріотичного виховання, формування єдності національної. Лише за такої умови, згідно з Шептицьким, можна позбутися хибного уявлення про патріотичне виховання як створення ненависті супроти ворогів. Осуджувати, ненавидіти можна хибні поняття, помилки, але людей треба всюди і завжди любити.

Ця ділянка християнської виховної системи видається Андрею Шептицькому найбільш слабкою. «Чому з наших християнських шкіл виходять погани? – запитує він. – Чому зі священничих родин виходять часом нехристияни, а поклонники Перуна, чи якогось там іншого божка, або просто люди «імже Бог чрево»?.. Це страшне питання, це проблема, над якою Духовенству треба добре замислитися. Це цілком така сама, чи та сама проблема, як коли б з українських родин і шкіл виходили українці – вороги українства! «Чи школа, чи система, чи родина, що виховала би зрадників, ворогів народу, могла би уважатись щиро українською школою, чи системою, родиною?!»¹.

За переконанням А. Шептицького, причиною невдач і усіх болячок нашого церковного і національного життя є те, що християнство, наука Євангелія, почасти сприймається і передається надто утилітарно, тобто як вчення про правдиву систему земного життя. Євангеліє дійсно є таким, але поза тим воно ще є наукою святості, дорогою до неба. «Життя по наукам Євангелія – то надприродне життя Божої благодаті, то життя Божої любові і жертви для Бога, або одним словом: то життя, у якому людина шукає і стремить до святості»². Слід зазначити, що розглядаючи проблеми виховання, митрополит Андрей у своїх пастирських посланнях до духовенства і вірних постійно звертає увагу не лише на те, які чесноти потрібно виховувати, але й на те, проти чого має

бути спрямоване християнське виховання. Нищення, фізичне і духовне, людей, пияцтво і система обмеження числа потомства, занедбання праці – «то такі суспільні і народні недуги, що просто ведуть народ до загибелі. А заки доведуть його до цілковитої руїни, упроваджують таке звиродиння, такий упадок всякої культури, таку руїну фізичного здоров'я і всякої християнської праведности, що тих предметів не можна діткнутися без грізного побоювання про нашу будучність»³.

Таким чином, у своїй культурно-освітній і виховній діяльності митрополит Андрей Шептицький опирався на добре обмірковану, логічно аргументовану, струнку богословсько-філософську систему переконань, які він намагався втілити в життя. Його перу належать, крім поіменованих вище, також такі глибоко наукові філософсько-богословські та аскетичні твори, як, наприклад, «Божя мудрість», з якої опубліковано лише третій розділ (1936 р.), велика праця (в трьох томах) про митрополита В. Рутського, що залишається досі в рукописі, переклад творів св. Василя Великого тощо. Велику зацікавленість митрополита викликали також проблеми церковної і загальної історії. У 1921 р. в Римі ним була заснована Українська історико-церковна місія, мета якої – розшуки, каталогізація та копіювання досі невідомих документів з ватиканських і римських архівів, що мають пряме відношення до України. Сам Шептицький особисто розшукав понад 6 тис. цінних документів до XVII ст. включно, які були опубліковані вже після його смерті мовою оригіналів у десяти великоформатних томах (9 книг). Науковою роботою А. Шептицький займався протягом усього життя. Навіть на схилі літ, незважаючи на параліч правої руки та обидвох ніг, якими він не володів останні 14 років життя, на складні та нелегкі обов'язки митрополита, уесь свій вільний час він проводив в особистій бібліотеці, яка, до речі, була однією з найкращих не лише в Західній Україні. Однак, незважаючи на всю значимість для церкви і для нього особисто культурно-освітньої, виховної, наукової, суспільно-політичної діяльності, вона все-таки не була головною. Андрей Шептицький, насамперед, перш за все був і всі 44 роки залишався Митрополитом, і навіть якщо у своїх вчинках виходив за рамки суто церковних справ, то і там діяв як Князь Церкви.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 252.

² Там само. С. 254.

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 396; 14–15; 25–28; 222–231.

РОЗДІЛ 7. ЕКУМЕНІЗМ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У багатоманітній діяльності видатного церковного діяча митрополита Андрея Шептицького центральне місце займала проблема єдності Церков і пов'язана з нею екуменічна акція, яка проявлялася протягом всього його свідомого життя. На загальнослов'янському, а потім українському рівні сутність унійної проблеми, на думку митрополита, полягає у встановленні відносин співпраці, а пізніше – єдності між католицькою і православною церквами. У сучасній науці термін «єкуменізм» (від грецького *oikoumene* – всесвіт, обжитий світ) – рух за об'єднання релігійних конфесій – включає принаймні три напрямки: 1) рух за об'єднання християнських конфесій; 2) інтеграційні процеси нехристиянських релігій; 3) погодження дії християнських єкуменістських організацій з нехристиянськими¹. Використовується також термін «єкуменічний рух» – об'єднаний рух християнських церков, започаткований на Всесвітній місіонерській конференції 1910 р. в м. Единбурзі (Шотландія). П. Л. Яроцький справедливо відзначає, що «активну участь в єкуменічних зустрічах від України бере Українська Греко-католицька церква (УГКЦ). Однак українське православ'я, яке поділене на кілька церков, залишається поза світовим єкуменічним рухом. Перед ним стоїть інша загальна мета: досягати згоди, примирення та об'єднання в Україні шляхом налагодження українського єкуменічного руху, який підтримується іншими українськими християнськими церквами... Розвиток єкуменічного руху є складним, суперечливим процесом...»².

¹ Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / автор-упорядник Андрущенко В. П. та ін. Київ : Знання України, 2002. С. 213.

² Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге видання, доповнене і перероблене. Київ : Генеза, 2004. С. 181–182.

Екуменізм Андрея Шептицького досліджували багато істориків і навіть його сучасників. Однак особливої уваги заслуговує ґрунтовна докторська дисертація Блаженнішого Любомира Гузара, захищена ним у 1972 р. в Папському Урбаріянському університеті. «Митрополит Шептицький належав до тих небагатьох осіб, які на початку ХХ ст., засмучені розбратом між християнами, працювали над тим, щоби хоч якось змінити таку трагічну ситуацію (розкол у християнському русі – М. В., С. В.), – відзначав Л. Гузар, – Вони діяли навмання, без жодних настанов чи офіційних указівок, керуючись власними переконаннями й унійними настроями, що, звісно, не могло не вплинути на характер їхньої діяльності... Сьогодні, беручи до уваги часовий проміжок... ми маємо змогу високо оцінити істотно важливу роль тих першопрохідців, серед яких митрополит Шептицький, без перебільшення, був найвизначнішим»³. Високу оцінку єкуменічній діяльності митрополита дав Василь Ленцик: «Під тим кутом треба розуміти всі заходи Андрея Шептицького, його невтомну працю в напрямі церковного об'єднання всіх християн, а Українського Народу зокрема, в одній Христовій Церкві. У цій праці над з'єдиненням Митрополит бачив особливу роллю і місію Українського Народу... Митрополит Андрей усвідомлював, яким нещастям для нашого народу було церковне розбиття, до того ж частину нашої Церкви, як за Царської Росії, так і за большевиків, уживано на шкоду українського Народу. Беручи до уваги становище українського народу, він уважав, що українці більше, як хто-небудь інший, покликані до праці над з'єдиненням. Цієї переважної справи, на жаль, недооцінюють і тепер»⁴.

Відомий англійський теолог і історик церкви Я. Пелікан, оцінюючи діяльність А. Шептицького з погляду сьогодення, писав: «Унійні ідеї Андрея Шептицького теологічно все були речеві, а історично захоплюючі. Можна сміло сказати, що він був одним з тих, які найбільше трудилися, щоби довести до об'єднання Вселенської Церкви. Його великою заслугою є те, що тепер,

³ Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник єкуменізму / Видання друге. Жовква : Місіонер, 2015. С. 23.

⁴ Ленцик Василь. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. Львів : Свічадо, 2004. С. 269.

після Другого Ватиканського Собору, перспективи порозуміння між Сходом і Заходом є кращими, ніж коли-небудь у попередніх століттях. Усе показує на те, що найтяжчі антагоністичні та доктринальні справи, які 1000 років залишалися незмінними, можна б сьогодні вирішити. Це була колись велика візія, для якої Митрополит Андрей Шептицький посвятив все своє життя»¹. Один із найближчих соратників митрополита Кирило Королевич (Поль Франсуа Шарон) ґрунтовно описав діяльність Шептицького в Росії, про що яскраво свідчать хоча б заголовки підрозділів («приватний візит до Росії», «отець Іван Дейбнер», «отець Олексій Зерчанінов», «Пій Х підтверджує повноваження Митрополита», «парохія в Санкт-Петербурзі», «отець Леонід Фьодоров», «російський Греко-Католицький синод, Петроград 1917 року», «російський греко-католицький екзарх», «відродження Російської Православної Церкви», «переслідування релігії», «Греко-католицька громада Москви», «інші греко-католики в Росії» тощо). Наміри митрополита в Росії К. Королевський відобразив словами його ж словами: «Я – Митрополит Шептицький, пропоную вам своє посередництво для налагодження контакту з Римом»². Дипломатичні місії А. Шептицького скрупульозно описав у своїх «Споминах» Йосиф Сліпий³. В українській історичній науці екуменічну діяльність митрополита досліджували В. Басараб, О. Хоменко, Е. Бистрицька, Я. Білас, М. Вавжонек, Г. Гладка, Л. Крупа, М. Маринович, А. Смирнов, О. Сурмач, О. Шеремета та ін.⁴

¹ Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magosci, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. P. 10–11.

² Королевський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / птр. з фр. Я. Кравець / Вид. 2-ге, випр. Львів : Свічадо, 2016. С. 239.

³ Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-ге, виправлене й доповнене. Львів, Рим : Видавництво УКУ, 2017. С. 114–115.; Див.: Матеріали до історії українського патріархального руху / упор. А. Сороковський. Львів : Свічадо, 2009. 364 с.

⁴ Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород : Гражда, 2019. 232 с.; Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А. Шептицького : матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017). Луцьк : Видавництво Волинської православної

Більшість дослідників життєвого шляху і творчості А. Шептицького згодні у тому, що екуменічні ідеї захоплюють майбутнього митрополита ще у молодечі роки⁵. До цього спричинилася та загальна духовна атмосфера кінця XIX ст., коли людство, внаслідок технічної революції, у значній мірі на перший план поставило інтернаціональну єдність і, здавалось, настала слухна пора для здійснення намірів по створенню, точніше, відновленню Вселенської Християнської Церкви. Адаже не випадково в цей час жили і працювали: у Росії В. Соловйов, у Хорватії єпископ Й.-Ю. Штротсмайєр, у Галичині – А. Шептицький, на Папському Престолі – Лев XIII зі статсекретарем кардиналом М. Рамполлою. Кожен з них по-своєму, проте, усі разом вони думали про одне: як здійснити заповіт

богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27–34; Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45–55; Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48; Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpathica–Karpatica*: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в XIX–XX століттях. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С. 278–312; Гладка Г. Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А. Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. № 1(3). С. 43–47; Гладка Г. Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Добрий настир*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч. 1. С. 99–101; Гладка Г. Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-екуменічній діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*, Серія: Історія. Тернопіль, 1999. Вип. IX. С. 37–40; Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об'єднання України. *Наші голоси*. /видає Асоціація Українців Америки/, 2000. Вересень-жовтень, ч. 9–10; Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливоцького. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.; Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 26. С. 40–44; Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941–1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. № 4 (10). С. 72–78; Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософ. думка*. 2007. № 1. С. 60–69; Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. № 1. 2007. С. 60–68.

⁵ Див.: Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я. *Науковий збірник УВУ*. Мюнхен, 1992. С. 37–38.; Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик*. 1–4 (120–123). Т. 31. Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1994. С. 183–184.

Ісуса Христа про одного Пастиря і одне духовне стадо. Не випадковим є й те, що поіменовані особистості шукали контактів між собою, були близько знайомі і взаємно симпатизували.

Свою роль у виборі А. Шептицьким життєвого шляху відіграли і сімейні традиції. Рід Шептицьких дав Україні кілька видатних церковних діячів або католицьких обрядів. Так, зокрема, Єронім-Антон (1700–1799) був єпископом Полоцьким римо-католицького обряду, натомість Афанасій-Антон (1677–1746) – єпископом Львівським, Галицьким, Кам'янецьким і почесним архієпископом-митрополитом Київським і всієї Русі греко-католицького обряду; Лев (1714–1779) займав ті ж посади, що і Афанасій-Антон, а Афанасій-Андрей (1734–1779) був єпископом Перечинським католицького обряду¹. І хоча в середині ХІХ ст. рід графів Шептицьких спіткала досить типова для української шляхти доля: остаточний перехід на римо-католицький обряд і як наслідок – колонізація, ці традиції продовжували жити. Недарма у 1911 р., приймаючи від львівських громадян портрет сина, виготовлений на честь 10-річчя його митрополитичого сану, батько А. Шептицького, Іван казав: «Запевняю вас, панове, що я українець. Справді я дав вам, що в мене було найкращого і найдорожчого»². Щось подібне читаємо у споминах матері Романа Софії Шептицької: «Роман говорив мені не раз: «Я знаю докладно, що мене чекає – поляки вважатимуть мене за українця, а українці будуть мене трактувати за поляка, та дарма!»³. У цьому ж творі С. Шептицька також зауважила, що її сина «боліла племінна незгода в краю, та йому залежало не так на поєднанню їх, як радше на здобутті для Христової Церкви народів невірних, чи невіруючих, аж до індіанців і японців»⁴. Отже, у 22 роки майбутній митрополит не обмежував свою екуменічну роботу винятково наверненням до Риму українців, які заселяли інші території та входили до різних держав.

¹ Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег: Збірник статей з церковної історії*. Львів, 1993. С. 101–112.

² Цит. за: Владика Андрей. *Альманах «Гомону України» на рік 1994*. Торонто, 1991. С. 47.

³ Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Свічадо, 2015. С. 119.

⁴ Там само.

Значний вплив на становлення поглядів молодого А. Шептицького та його рішення перейти в лоно Греко-католицької церкви мала подорож до Києва, здійснена у 1887 р. Тут він знайомиться з історією, мистецтвом, культурою України. У Києві Шептицький опинився в середовищі патріотичної української інтелігенції. Велике враження на нього справили історик Володимир Антонович, поляк за походженням, що порвав з польщиною і пристав до українців, а також молодий Михайло Грушевський. Того ж року А. Шептицький відвідує Москву, де знайомиться з видатним філософом і поетом Володимиром Соловйовим, який обстоював ідею єдності християнських церков як одну з головних підвалин становлення боголюдства⁵. Та зустріч знаменувала початок чогось більшого, ніж просто дружби. То була рідкісна зустріч умів, під час якої В. Соловйов, сам того не усвідомлюючи, заповів свою унію спадщину Шептицькому – можливо, єдиній людині, яка послідовно, але і критично намагась утілити свою теорію в реальність⁶. Необхідно погодитися з тим великим впливом, який В. Соловйов зробив на А. Шептицького. Л. Гузар відзначав: «... Схожість ідей цих двох мужів вражає, тому просто можемо сказати, що А. Шептицький багато навчився від В. Соловйова. Він В. Соловйова не сприймав буквально, не наслідував у всьому, проте загальне бачення єдності Церкви та об'єднання Церков однозначно запозичено у В. Соловйова»⁷. Заслуговує на увагу думка Л. Гузара, що митрополит Шептицький «не був звичайним сліпим наслідувачем – він був настільки незалежний у своїх поглядах, що міг дати критичну оцінку. Він міг, незважаючи ні на що, продовжувати боротьбу там, де Соловйов склав руки і занурився в апокаліпсис»⁸.

Однак не лише зовнішні впливи спричинилися до становлення екуменічного світогляду А. Шептицького. Ще у 1884 р., під час навчання на юридичному факультеті Краківського університету і водночас в однорічній військовій школі, яке було перерване

⁵ Найповніше екуменічні погляди В. Соловйова див.: Соловьев В. С. *Россия и вселенская церковь*. Минск : Харвест, 1999. 1600 с.

⁶ Гузар Л. Названа праця. С. 52.

⁷ Там само. С. 59.

⁸ Там само. С. 68.

важкою хворобою, Шептицький зацікавився аскезою Східної Церкви, захопився грецькою патристикою. Тому свою юридичну освіту він доповнив філософськими і теологічними студіями, отримавши звання доктора з права, богослов'я і філософії.

Таким чином, ще задовго до того, як стати монахом, А. Шептицький мав ясну мету своєї майбутньої діяльності, готувався до здійснення важкої, але благородної місії: боротьби за зближення і з'єднання Західної і Східної Церков. 24 березня 1888 р. А. Шептицький був прийнятий на спеціальній аудієнції Папою Левом ХІІІ, якому звірився щодо бажання стати монахом чину св. Василя Великого та відносно своїх планів стосовно з'єднання Церков. Тоді ж Папа благословив молодого ентузіаста на здійснення цих незвичних задумів. Принагідно зазначимо, що це була їхня третя зустріч: перша відбулась 9 травня 1886 р., друга – 8 лютого 1888 р.

Отже, справа поєднання православних віруючих – українців, росіян і білорусів – з Апостольською Столицею була головною спонукуючою навіренню Романа Шептицького з римо-католицизму до Унії. Він не переставав працювати для реалізації цієї мети до кінця свого життя.

Однак, залишаючись незмінно головним нервом його багатоманітної діяльності, погляди митрополита на шляхи розв'язання проблеми єдності церков не були незмінними, постійно конкретизувалися. Це дало привід для перекручення і фальсифікації його ідей у царсько-російській, польській і радянській офіційній історіографії. Ці звинувачення мають єдине джерело, втілене у гаслі: «Хто не з нами, той проти нас», – намагання нав'язати якусь єдину, вічну і незмінну правду (звісно, свою), часто-густо замішану на ненависті до всіх «інакомислячих». Тому переконання митрополита, що був «особою, яка належить до цілого народу і стоїть понад партіями»¹, викликали шалену протидію з боку недругів українського народу, насправді дивним було б інше: якби А. Шептицький не узгоджував своєї діяльності зі зміною соціально-політичних і економічних реалій, яких неодноразово зазнавала Україна за часи його перебування у митрополичому сані.

¹ Український прапор. 1921. 21 лютого.

Обґрунтовуючи можливості з'єднання Церков, А. Шептицький звертається насамперед до Святого Письма, до новозавітних наказів Христа. Митрополит А. Шептицький вважав, що церковне розбиття є запереченням Христового духа і Христового наказу та злим прикладом для нехристиян. Однак його наявність не є підставою для песимізму, бо воно може бути подолане. Згідно з А. Шептицьким, у християнській доктрині всюди знаходиться унія: у Святій Тройці, у Богочоловіку та між Богом і людьми. І хоч людина індивідуально була прийнята до Божого тіла, однак тепер, у містичному тілі, вона стає частиною містичної спільноти. У ній має бути гармонія і любов, які, за думкою А. Шептицького, є відзеркаленням «єдності» Св. Тройці. Своє бачення церковної єдності він описує в такому прикладі Церкви, яка є мостом між Богом і людьми. Люди, які хочуть поєднатися з Богом, мусять спільно переходити цей міст, бо тільки ця дорога веде до Господа. На тому мості не має місця для суперечок чи сварок, немає місця для жодних перешкод – є тільки один напрям і одна ціль.

Нарешті, підкреслює А. Шептицький, єдності потребує Наука Божого Об'явлення. Хоча «у глибині об'явленої правди вже міститься всьо, що коли-небудь Церква проголосить і що коли-небудь будуть проповідувати Отці Церкви, єпископи та священники»², Святе Письмо «не є таке цілком ясне, як твердив Лютер, а за ним і більшість реформаторських богословів»³. Причиною цього є символічно-образна форма подання змісту Св. Письма. Недарма видатний український філософ Г. Сковорода називав Біблію символічним світом. Така форма є полісемантичною, тобто допускає багатоваріантність змістів, у тому числі і неадекватних. Тому побудову Науки Божого Об'явлення Кир Андрей уподіблює до спорудження величного храму, яке є ділом Всемогутнього Бога, але й вимагає співробітництва всіх християн. «І хоч при тій будові працюють люди усіх народів і всіх поколінь світа – то є вона одноцільним, таким одним ділом, що виразно видно, що воно є виконанням Божого, Христового пляну. В тому храмі один стиль, одна велич, одна сила, одна краса, в тій

² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). Львів, 1991. С. 31.

³ Там само. С. 74.

науці оден дух. Ті мільони людей, які працюють над тією наукою є чимось так одним, так з'єднаним духом Христа, що не більше від них з гармонізований хор, зложений з тисячі голосів. Вони всі разом непомильні, бо веде їх св. Дух, але кожний зокрема не тільки може помилятися, але нераз й помиляється. Й найбільші церковні вчителі в деяких подробицях мали відмінні думки від загалу і через те вони ошибочні... Але кожна помилка була завжди справлювана гадкою, наукою загалу»¹.

Конкретизуючи загальноєкуменічні ідеї вселенської єдності християнських церков, митрополит Андрей Шептицький у своїх численних працях піддає ґрунтовному аналізу питання про те, що є спільного у католицизму і православ'я і що стоїть на заваді їхньої унії². Природньо, що в умовах України саме ці дві гілки християнства знаходяться в центрі його уваги.

До питань, у яких між ними немає розбіжностей, А. Шептицький відносить спільність Символу Ісповідування Віри, книг св. Письма Старого і Нового Заповіту, визнання за правди віри всіх рішень Вселенських соборів від I Нікейського (325 р.) до II Нікейського (787 р.). Отже, констатує він, до XI ст. існувала єдина Вселенська Церква, віровчення якої і прийняв св. Володимир під час хрещення Русі.

Головними дефініціями католицької Церкви, даними наступними Вселенськими Соборами, що не приймаються Православною церквою, на думку А. Шептицького, є: непорочне зачаття Преч. Діви Марії, походження св. Духа від Отця і Сина і пов'язане з цим визнання примату юрисдикції Римських Архієреїв над цілою Церквою. Остання дефініція і стала головною причиною церковного розколу. Однак, зауважує Шептицький, не приймаючи цих правд Православна церква їх і не заперечила, бо для такого акту, як проголошення догми віри, потрібне рішення Вселенського Собору, відбуту який, за власним визнанням, вона не в силі.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). Львів, 1991. С. 31–32.

² Принагідно зауважимо, що деякі дослідники вважають поняття «унія» і «єкуменізм» різними за змістом. У першому випадку, на їх думку, йдеться про єдність церков, у другому – лише про їхнє взаємопізнання і зближення (Див.: Жуковський А. Названа праця. С. 46–47). Ми використовуємо ці поняття як тотожні.

Звичайно, міркує далі А. Шептицький, існують і інші розходження: «нераз чуємо завваги, що ми так різнимось в найсуттєвіших поняттях християнства, що навіть наколи б й не було тих догматичних ріжниць, які нас – ділять, ми все таки були би поділені самими поняттями про християнство, про Євангеліє, про спасіння»³. Мабуть ні, якщо тільки сприймати церковну злуку не як встановлення повної однаковості, а як єдність багатоманітностей. «Усі наші поняття про християнство та про Богом об'явлену науку, – пише А. Шептицький, – є тільки копією Божого первозору. В тих копіях може бути стільки суб'єктивного елементу, чи так багато різних понять про об'єктивну науку, що люди можуть між собою різнитися в багатьох і то дуже засадничих квестіях»⁴. Це стосується і обрядових розбіжностей, які, на думку А. Шептицького, мають другорядне значення, бо «віра важніша ніж обряд»⁵.

Незважаючи на всі відмінності, реалізація єкуменічних ідей, вважає А. Шептицький, можлива, оскільки унія не вимагає від нез'єднаних православних відмови від традиційного обряду чи віри, а лише доповнення правд віри рішеннями Вселенських Соборів від X ст. до найновіших днів. Однак є певні умови, обопільне виконання яких необхідне на цьому шляху. По-перше, потрібно однаково брати релігію за релігію, а не вважати її за політичний орудник для досягнення іншої цілі. По-друге, мати спільну мову, якою є християнський світогляд. «Хто християнського світогляду не має, той для нас уживає якоїсь мови, що ми її не розуміємо. Для кого, напр., релігія не є перш усього справою віддавання Всевишньому Богу належного йому богочитання, то він тим словом називає щось, чого я не знаю. Хто в релігії не бачить справи свого вічного спасіння, обов'язку супроти Бога, Божого Закону і безпеки, як той Закон не виконується – для того релігія є, очевидно, чим іншим, а не тим, чим вона повинна бути для християнина. Для кого Христос не є Богом і Спасителем, для кого Його Таїнства не є орудниками спасіння, не тільки по теорії катихизму, схованого десь в бібліотеку, але як дійсні

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 337–338.

⁴ Там само. С. 338.

⁵ Там само. С. 266.

потреби і коженденні поняття життя, з таким трудно порозумітися у справі релігії, без огляду на те, до якого віросповідання належить»¹.

Нарешті, по-третє, рух до порозуміння і з'єднання Східної і Західної Церков має здійснюватися не за рахунок однобічних поступок, а базуватися на обопільній згоді. Він не може бути декларованим «зверху» церковними інституціями, а повинен спиратись на діяльність самих віруючих. Найбільш яскраво цю думку А. Шептицький виголосив на римській конференції східних Церков в 1923 р. у своїй програмовій доповіді про вселенське об'єднання Церков та релігійну співпрацю між Сходом і Заходом: «Дотепер східні спільноти, які повернулися до церковної єдності, не об'єдналися через декрети, що приходили згори, але скоріше через ідейний рух, який поставав у них самих і постійно кріпшав, поки не потряс інертними масами людей. Ясно, що в майбутньому тільки таким способом, тобто ідеями, можна буде дійти до єдності і тільки в такий спосіб можна буде переконати маси і притягнути їх до об'єднання. Ми надіємося і віримо, що поняття і упередження у східних християн буде мінятися в напрямі моральної цілісності, що допровадить їх до ідей вселенськості. – Йі тому, що цього можна очікувати, потрібним є створити також подібний ідейний рух у католицькій церкві»².

Чільне місце в процесі об'єднання Західної та Східної Церков, за глибоким переконанням митрополита Андрея Шептицького, належить Греко-католицькій Церкві, яка поєднує вселенську віру із обрядом, «що його називають і грецьким обрядом і візантійським і східним обрядом»³. Тому, поряд з тим, що через відрубність обряду Греко-католицька церква, разом з мовою і культурою, є чинником, який відрізняє українців від їхніх східних і західних сусідів, вона повинна стати сполучною ланкою між католицизмом і православ'ям, західним і східним світом взагалі.

Однак для того, щоб виконати свою місійну акцію, Греко-католицька церква також має зазнати певних змін. На цьому

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 339.

² Цит. за: Баран О. Названа праця. С. 185.

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 266.

питанні варто зупинитись більш детально, бо не було, мабуть, і за життя митрополита, і в сучасній богословській, науковій, публіцистичній літературі певного гатунку більш поширеного звинувачення А. Шептицького, ніж намагання побачити в його екуменічних змаганнях спробу навернення православних на католиків. Насправді ж в діяльності митрополита поєднувалися два напрямки: по-перше, боротьба за збереження особливостей греко-католицького обряду і, по-друге, спроби поширення унійних ідей і справ, причому не лише на Схід, але й на Захід.

Про те, що це дійсно так, свідчить сама історія. ХІХ ст. для Греко-католицької церкви пройшло під знаком боротьби за збереження свого національного характеру. Москвофільство з середини, латинські і російські впливи ззовні привели до цілковитого хаосу в обрядових справах. І якщо москвофільство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поступово втрачає свій вплив, то процеси латинізації обряду продовжували загрожувати втратою самобутності Греко-католицькій церкві і надалі. Саме на наведення ладу в обрядових справах, повернення в них до правдивої східної православної традиції були спрямовані перші кроки А. Шептицького-митрополита. І це питання залишається в центрі його уваги протягом усього життя.

Насамперед А. Шептицький намагається з'ясувати внутрішні і зовнішні причини латинізації. «Від Берестейської унії, – пише він, – лишав нам Ап. Престіл широку свободу, висказуючи тільки бажання, щоби ми наші обряди і звичай заховували беззмін. А ми самі, уживаючи тої свободи, з часом розділилися в обрядових практиках, бо деякі з наших священиків трималися одних, а деякі знову інших обрядових звичаїв»⁴.

Такий різнобій посилювався також відсутністю єдиного центру видавництва літургійних книг. Розпорощеність книговидавництва привела до того, що за ініціативи книговидавців, або навіть Ординаріїв окремих єпархій в літургійні книги вносилися доволі зміни і пропущення.

Відновити єдність в обрядових справах мав Замойський Собор 1720 р. Однак, затвердивши дві обрядові зміни, Собор обійшов

⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 123.

мовчанкою всі інші, тим самим толерувавши їх. Усе це сприяло поширенню тенденцій до зближення греко-католицького і римо-католицького обрядів.

Крім того, як підкреслює А. Шептицький, «нашим батькам... здавалося, що треба їм було якнайбільшим чином, хоч би й малих звичаїв і практик, зближатися якнайбільше до латинського обряду, щоби заслужити собі у латинників, найближчих сусідів, як і в латинників у західних краях Європи та в Римі, на опінію правдивих католиків. Та думка пхала много з наших священників до приймання з латинського обряду незаконних, бо неodobrenих Ап. Престолом, а навіть ніякою церковною владою в нашій Церкві звичаїв»¹.

Суттєво впливали на поширення латинізації обряду також зовнішні фактори. Під час контрнаступу польського шовінізму на Галичині, який був здійснений після 1848 р., полатинення церкви розглядалось і використовувалось як один із найдієвіших чинників покатоличення, а в надалі і колонізації населення краю.

Латинські тенденції сильно скріпили також акції російської царської влади, спрямовані на знищення Греко-католицької церкви спочатку в Білій Русі, полоцькій і віденській єпархіях і на Волині в 30-х роках, а потім у Холмщині – в 70-х роках XIX ст. Боротьба з церквою тут велась під гаслом «очищення нашого обряду від всіх латинізацій», а фактично була спрямована на накидання російського державницького православ'я і зрусифікацію населення. Тому латинізація почала розглядатись як засіб збереження національної ідентичності й оборони своєї віри. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що видана Ап. Престолом після подій у Холмщині заборона змінювати в цій Єпархії обрядові практики, була сприйнята прихильниками латинського напрямку як повне схвалення і освячення латинських практик греко-католицького обряду взагалі.

Сприяли поширенню латинізації також дії російської окупаційної влади в Галичині під час Першої світової війни. Ця влада, яка, за словами Грушевського, була представлена поліцейською та чиновничою наволоччю, проголосила перехід на православ'я чи

не найголовнішим мірилом доляльності населення. І не лише проголосила, але й завзято почала впроваджувати офіційну ідеологію самодержавства самими насильницькими методами. Недарма лідер кадетської партії П. Мілюков в 1915 р. зазначав: «Ми своїми діями в Галичині відштовхнули рідний нам український народ і затьмарили тим ясне обличчя визвольної війни»².

Таким чином, боротьба з латинізаторством була важкою ще й тому, «що обрядові питання лічилися завжди з політичними, а політичні мали завжди закраску догматичну. Не йшло про те, чи законна така чи сяка практика, а про те, чи така практика наближає нас до російської Церкви, чи навпаки»³. При цьому, зауважує митрополит, часто не звертають увагу навіть на той факт, що і російська Церква за часів патріарха Нікона зазнала обрядових реформ, під час яких з тексту св. Письма було вилучено багато цінного, що містилось у текстах Скорини і Острозькій Біблії.

Подолання латинізаторства мало не лише незаперечне значення для збереження самобутності Греко-католицької церкви, але й було необхідною передумовою подальшого розвитку міжцерковних унійних процесів. Майже протягом усього XIX ст. богослови латинської Церкви мало цікавилися проблемою з'єднання Церков, вважаючи її неактуальною. Неувага до східної церкви, нехтування її особливостями призвели до того, що «коли давно вселенські Архієреї в енцикліках своїх порушували квестію східних обрядів і коли вертались завжди до принципу, що вселен. Церква бажає віру свою передати всім нез'єдиненим Церквам і вірним, а не латинський обряд (*ut omnes catholici fiant, non ut fiant latini*) – то богослови тим принципом не дуже одушевлялися, много поміж ними були би воліли, щоб єдність вселен. Церкви опиралася також єдності обрядів, а щодо східних обрядів були би бажали якнайбільшого зближення їх до латинського обряду»⁴. А. Шептицький підкреслює, що така думка була досить поширеною не лише серед найближчих наших сусідів, але й серед багатьох богословів, прелатів, священників, єпископів Західної

² Цит.: Задоровський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкви та народові (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 30.

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 155.

⁴ Там само.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 154.

Європи. Підтримувала думку про необхідність зближення в обрядових справах і чимала частина греко-католицького духовенства, навіть ті, що закінчили студії у закордонних університетах, убачаючи в цьому вірний шлях для створення про себе доброї opinii поміж богословами Заходу. А тому «хто посмів носити бороду, рясу з широкими рукавами, а в Богослужіннях триматися стисло приписаних у церковних книгах обрядів, того легко підозрювали, що мав тенденції відірватися від вселен. Церкви»¹.

Однак в останній третині XIX ст. ситуація докорінно змінюється. Якщо раніше візантійська історія, право, мистецтво, релігія вважалися малоцікавими і майже не досліджувалися, то відтепер вони почали викликати підвищений інтерес учених. У Західній Європі з'являються численні дослідження з цих проблем, в університетах відкриваються кафедри візантизму. Падіння царської влади в Росії привело до відродження надії на з'єднання Церков і цілковитої зміни уявлень про східну Церкву та її обряд у західних богословів. Але, на жаль, ці процеси мало торкнулися становища у Греко-католицькій церкві, де латинські тенденції продовжували наростати. Тому, за глибоким переконанням А. Шептицького, лише повернення до первісного літургійного права, відновлення обрядових практик і звичаїв, «які не зражали би та не відпихали від нас і від вселенської віри наших нез'єднаних братів»², дозволить Греко-католицькій церкві виконати своє історичне призначення.

Отже, саме зі звернення до внутрішніх проблем Греко-католицької церкви розпочинає свою унійну діяльність А. Шептицький. Він постійно повторював своїм вірним, що вимагає від них три речі: по-перше, щоб добре знали свою віру, по-друге, щоб пізнали віру православних братів, по-третє, щоб молилися за об'єднання. Більше того, він очікував, щоб вірні чесно і сердечно відносились до православних, підкреслював, посилаючись на практику Ап. Престола, що нез'єднаних не можна називати схизматиками, закликав при розмовах з ними уникати «таких бесід, які були б рівнозначні з намовою покинення православної

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 160.

² Там само. С. 150.

віри, або відречення від неї»³. Але такого самого відношення А. Шептицький вимагав і з боку нез'єднаних православних до Греко-католицької церкви.

Однак головне місце в екуменічних змаганнях митрополита А. Шептицького займала праця по розповсюдженню унійних ідей і взаємному зближенню Церков. Вона, як і інші справи митрополита, пройшла значну еволюцію, у якій, звичайно, досить умовно можна виділити декілька етапів. Перший із них охоплює час з 80–90-х років XIX до початку XX ст. У цей період А. Шептицький думав, що зуміє добитися церковної єдності на всіх просторах Російської імперії.

У римському декреті, який надавав А. Шептицькому митрополіччю повноваження, було записано, що він, як і його попередники, рівночасно з гідністю архієпископа Львівського, стає також єпископом Кам'янець-Подільським. Кам'янець-Подільська єпархія з 1807 р. належала до Галицького митрополита, але її територія знаходилась у межах Російської імперії. Тому А. Шептицький звертається з листом до папи Пія X, де ставить питання про можливість виконувати юрисдикцію на теренах згаданої імперії. Папа Пій X цю юрисдикцію підтвердив, зауваживши, однак, на необхідності наявності сприятливих політичних обставин. У своєму листі від лютого 1906 р. Папа, рівночасно з поіменуванням Митрополита Андрея апостольським адміністратором Кам'янець-Подільської єпархії, надав А. Шептицькому повноважність на усю територію Російської імперії. Ці надзвичайні права і повноваження буди підтверджені папами Пієм X (у 1909, 1910 і 1914 рр.), Бенедиктом XV і Пієм XI. Для обережності перед російським урядом повновласності зберігалися в таємниці і були відомі тільки Папі і Митрополитові.

Але певні можливості для унійної праці на території імперії виникають лише після революції 1905 р., коли в Росії була встановлена свобода совісті. У першій половині 1907 р. А. Шептицький представив Папі Пієві X свої плани щодо організації католицької церкви на теренах України, Білорусії і Росії. Йшлося про висвячення священників і єпископів греко-католицького обряду,

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 79.

на що Папа дав згоду. Восени 1907 р. А. Шептицький здійснює таємну подорож по території Російської імперії під прізвисьмом доктора Олесницького. Ця поїздка була пов'язана з великим ризиком, бо Шептицького могли схопити і звинуватити у шпигунстві, тим більше, що хтось у дорозі вкрав його нелегальний паспорт. Митрополит відвідав Вільно, Мінськ, Слуцьк, Москву, Петербург. У Білорусі А. Шептицький вів таємні переговори з місцевою інтелігенцією та університетською молоддю і знайшов багато прихильників церковного об'єднання. А в Росії, за допомогою деяких старовірів, прокатолицької інтелігенції та духовенства РПЦ, прихильного до католицької церкви, А. Шептицький заклав кілька таємних греко-католицьких громад-парафій¹. Крім того, він призначив о. Олексія Зерчанінова генеральним вікарієм Кам'янець-Подільської єпархії та душпастирем для католиків візантійського обряду в Росії. На жаль, під час цієї поїздки А. Шептицький не зміг відвідати Україну, бо австрійські урядові кола боялися, що там царська розвідка може його здемаскувати і вислати у Сибір². Відвідати Київ Митрополит зміг лише у 1912 р. Тут він відправив панахиду по Тарасу Шевченкові в костьолі св. Миколая і виголосив патріотичну проповідь про Великого Кобзаря. Щоб у повній мірі оцінити значення цього вчинку, слід згадати, що у ті часи царський уряд забороняв публічні відзначення Шевченкових роковин.

У 1906 р. Братство Молитви Кирило-Методійського Апостолату в Моравії висунуло ідею про щодворічні з'їзди слов'янських народів і слов'янських Церков, католицької і православної, при гробі св. Методія у Велеграді з метою взаємопізнання та співпраці у справі об'єднання християнського світу. Довідавшись про цю ідею моравського кліру, А. Шептицький її палко підтримав і незабаром, за свідченням герцога фон Отрахсена, став душею цього задуму³. Завдяки його діяльності Велеградські Конгреси стали своєрідним прапором церковного єднання. Вони обґрунтовували тезу про рівність обрядів у Вселенській Церкві, створювали міцне

¹ Див.: Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори. Йорктаун, 1963. С. 16–20.

² Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори. Йорктаун, 1963.

³ Там само. С. 20.

ядро екуменічного руху, яке щиро бажало церковної єдності, і поставило цей рух на тверді богословсько-догматичні основи.

Перший з'їзд у Велеграді відбувся 24–27 липня 1907 р. У його програму входили доповіді всіх найкращих теологів та знавців Сходу і Заходу, які викликали жваві дискусії. Головував на цьому з'їзді митрополит А. Шептицький, який у своєму вступному слові окреслив коло питань, що, на його думку, мали бути порушені на Велеградських Конгресах: «1) питання науково-богословського й історичного характеру, заторкаючи опірні пункти у вченні обох Церков і виясненні однієї і другої Церкви, 2) питання практичного характеру, як: можливе усунення існуючих непорозумінь і пересудів між католиками і православними та встановлення дружніх відносин на чисто науковому ґрунті між католицькими й православними богословами»⁴.

На другому з'їзді у 1907 р. митрополит А. Шептицький знову був обраний головою і проголосив програмову доповідь, у якій всебічно обґрунтував екуменічні ідеї і виклав свій погляд на можливі шляхи їхньої реалізації. На жаль, митрополит не зміг бути присутнім на третьому конгресі, бо в липні 1911 р. був прикутий хворобою до ліжка, але з'їзд не забув про нього і обрав почесним головою. Через Першу світову війну періодичність з'їздів була порушена і IV Конгрес відбувся лише в 1924 р. Однак і на цьому Конгресі Митрополит не зміг бути присутнім, тому що шовіністична влада Польщі не видала віз ні йому, ні Й. Сліпому.

Останній Велеградський Конгрес, на якому був присутній і проголосив доповідь А. Шептицький, п'ятий за ліком, відбувся у 1927 р. На наступних з'їздах – VI у 1932 р. і VII у 1936 р. – делегація УГКЦ була представлена єпископами, які у своїй діяльності спиралися на екуменічні ідеї митрополита А. Шептицького. На жаль, VII Конгрес, призначений на 1939 р., не відбувся у зв'язку з вибухом Другої світової війни. Однак значення Велеградських Конгресів і роботу А. Шептицького на них важко переоцінити.

Велику увагу Митрополит надавав співбесідам з римо-католицьким духовенством та інтелігенцією Галичини та Волині на Унійних Конференціях у Пінську, які були зініційовані Святою

⁴ Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори. Йорктаун, С. 21–22.

Конференцією для східних Церков. На відміну від конгресів у Велеграді, конференції у Пінську мали практичний характер. Загалом їх відбулося шість: у 1930, 1931, 1932, 1933, 1935 і 1937 рр.

У грудні 1936 р., знову ж таки за ініціативою Митрополита А. Шептицького, у Львові був скликаний п'ятий Унійний з'їзд. Три дні в стінах Богословської Академії засідали понад 150 учасників – в основному духовенство з трьох галицьких єпархій. Головну доповідь на тему «Погляд на з'єдинені і нез'єдинені Церкви Сходу і догматичні різниці між ними», за дорученням А. Шептицького і спираючись на його екуменічні ідеї, зробив ректор Богословської Академії о. Й. Сліпий. У доповіді ставилося за мету, аби «пригланутися бодай побіжно східним Церквам, про які знаємо, на жаль, дуже мало і з якими удержуємо дуже слабкі зв'язки, хоч перейняли ми від них Христову віру й обряд та культуру. Безсумнівно, такий підхід поширить наш виднокруг і поставить справу унії в її первісній ширині, даючи змогу поробити деякі необхідні висновки. Ми, захоплені блиском і силою західної культури, не звертали належної уваги на старовинний Схід і тому затратили перспективу на область і на історію, на яких ми вирости»¹.

Розглянувши в доповіді головні групи християнських Церков Сходу, о. Й. Сліпий, слідом за А. Шептицьким, різко виступає проти спроб латинізації східних Церков, вказує, що «пізнання Сходу, любов і зберігання його традицій – оце й шлях до З'єдинення, який вказують Римські Папи. З'єдинені Церкви повинні вірно заховувати Передання, щоби не розділюватися від своїх нез'єднаних братів в обряді і питоменностях своєї Церкви. Чим менше буде закидів, упереджень і ріжниць, тим скоріше стане зближення.

Теологи не сміють нищити, як слушно твердять самі латинські богослови, цього, що створило в обряді і дисципліні орієнтальне християнство. Бо цим вони нарушили би цінну спадщину Церкви, яка не є ні грецька, ні латинська, але католицька»².

Йосиф Сліпий наголошував на особливій ролі української Церкви у започаткованому митрополитом Андреем Шептицьким

¹ Цит. за: Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. Львів, 1994. С. 28.

² Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. Львів, 1994. С. 29.

екуменічному русі, її посланництві серед Церков християнського Сходу. Таким чином, у його особі митрополит мав достойного помічника і послідовника.

Разом з тим, як вважають українські дослідники (С. Баран, В. Дорошенко), уже на початку своєї унійної діяльності А. Шептицький відчув гостру нестачу освічених кадрів, здатних до роботи по зближенню Західної і Східної християнських церков. Тому, поряд із направленням найбільш обдарованих семінаристів на богословські студії до кращих релігійних закладів Європи, митрополит відновлює діяльність давнього, ще з XI ст., чину отців Студитів. Перший монастир для них він засновує у 1903 р. у передмісті Львова – Скнилові. Важливо відзначити, що чин притримувався не лише східного обряду, але й правил монашого життя. У 1905 р. А. Шептицький розробив для чину новий монаший статут – Типікон, який був затверджений усіма єпископами архієпархії в наступному році. Архимандритом Чину був сам Митрополит. У 1919 р. монастир був перенесений до Унева біля Перемишля. У 1939 р. Чин нараховував 132 монахів і майже 50 монахинь.

З тією ж метою митрополит А. Шептицький у 1913 р. запрошує для місійної праці в Галичині отців бельгійського ордену Редemptористів. Щоб успішніше діяти, монахи прийняли східний обряд і створили згодом східну гілку ордену. У 1938 р., після 23 років діяльності на території Галичини, орден нараховував 50 священників, 20 студентів-богословів, 34 братів-помічників, 14 новиків і кандидатів та 115 учнів Малої Семінарії³.

А втім, розрахунки Митрополита на те, що вказані два монаші згромадження суттєво вплинуть на поживлення унійних процесів не оправдалися, оскільки їхня діяльність в основному обмежувалася Львівською архієпархією.

Відчутного удару екуменічним задумам А. Шептицького завдала Перша світова війна. Про обурливу поведінку російської окупаційної адміністрації в Галичині вже йшлося. Не обійшла вона своєю «увагою» і самого Митрополита. Уже 3 вересня 1914 р. російські війська захопили Львів. В обозі російської армії прибув і православний архієпископ Житомира та Волині Євлогій. Займаючи відверто

³ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 24–25.

антиукраїнську позицію, він вбачав у виступах Митрополита Андрея проти насильницького запровадження російської православної церкви, його унійній діяльності неабияку небезпеку для своїх планів, а тому наполягав на арешті А. Шептицького¹. У цьому його підтримував царський губернатор Галичини і Буковини граф Ю. Бобринський. Оскільки ж вся повнота влади знаходилася саме в їхніх руках, то доля Митрополита була наперед визначеною. Потрібен був лише формальний привід. У неділю 6 вересня 1914 р. А. Шептицький мав відправу у Церкві Успенія Пресв. Богородиці у Львові, після якої, як завжди, виголосив коротку проповідь. У ній Митрополит закликав до молитви за мільйони солдат по обидва боки фронту, подавав жохливий стан Галичини, що стала, ареною бойових дій з перших днів війни, закликав до взаємопізнання галичан і росіян. «Мусимо себе пізнати, – казав він, – хоч у многим ми є подібні до себе. У них відправа така сама, як у нас, вони називають себе «православними», і ми «православні». Наше православ'є є церковне, їх православ'є – державне, що так скажу «казьонне», то є, вони спирають своє православ'є на державній силі, ми черпаємо ту силу в єдності зі Святою Католицькою Церквою, через котру спливає ласка Божа і в котрій є правдиве джерело спасіння»².

Саме цих слів і було достатньо для арешту Митрополита 19 вересня 1914 р. і заслання спочатку до Києва, а потім у Росію: у Нижній Новгород, Курськ, Суздаль, Ярославль. У Суздалі А. Шептицький був ув'язнений у монастирі-тюрмі. Умови ув'язнення були дуже жорстокі: низенька келія не давала змоги стати на повен зріст, Митрополиту було заборонено розмовляти, писати листи, виходити з келії, навіть до церкви.

На захист «царського в'язня» з протестом виступили прогресивні діячі Росії, зокрема письменник В. Г. Короленко, європейська преса, австрійський та німецький уряди, іспанський король, європейська аристократична знать, Апостольський Престол. Після відступу

¹ Часто доля дуже химерна – добра або жорстока. У 1919 р., рятуючись від більшовиків, до Львова прибули і були заарештовані польською владою київський митрополит Анатолій Храповицький і архієпископ Євлогій Георгієвський (той самий). А. Шептицький не лише добивався їх звільнення, але й надав їм, а також єпископу Олексію Дороднищину притулок у своїх палатах на будь-який потрібний їм термін.

² Цит.: за: Світильник Істини. Торонто, Чикаго, 1976. Т. 2. С. 133–134.

царських військ львівська громада двічі направляла звернення до Миколи II, щоби він звільнив митрополита, бо в заручниках вже відпала потреба. Проте минали місяці, роки, а відповіді не було.

Лише в березні 1917 р. на прохання красноярського митрополита єп. Нікона уряд О. Керенського нарешті звільнив А. Шептицького з ув'язнення. Нікон вимагав: «... звільнити великого страждальця Митрополита гр. Андрея Шептицького, який у важку хвилину свого народу не покинув його, але залишився при ньому, й за це його ув'язнено, чим зганьблено цілу Росію перед світом»³.

Однак навіть за таких несприятливих умов А. Шептицький намагався використати своє перебування в неволі для спроби оформити Греко-католицьку церкву в Україні і Росії. Під час свого короткого перебування в Києві у 1914 р. Шептицький висвятив о. Йосифа Боцяна, ректора Львівської духовної семінарії на єпископа Луцького. Після звільнення, у кінці травня 1917 р., Митрополит скликав у Петрограді Синод Російської католицької церкви в складі 8 православних священників, на якому номінував о. Леоніда Федорова на свого екзарха на всю Росію, а для Білорусі й України призначено двох інших екзархів, зокрема, для Східної України о. Володимира Громницького екзархом, а о. Михайла Цигельського – генеральним вікарієм. Новостворена структура Греко-католицької церкви на Сході проіснувала до приходу більшовицької влади, коли вона була ліквідована, як і всі інші церкви.

Під час свого вимушеного перебування в Росії А. Шептицький мав нагоду ближче познайомитись з вихованням, устроєм Російської православної церкви, відчутти її упереджене ставлення проти Заходу. Тут він також зрозумів, що і Захід не знає Сходу в достатній мірі. Тому для збільшення та можливого об'єднання Церков Захід мусить простудіювати не лише східну теологію, а й психологію та ідеологію східного християнства. На його думку, на Заході необхідно було створити декілька інституцій для поглибленого вивчення східного християнства.

За порадами А. Шептицького папа Римський Бенедикт XV створив Римський Східний Інститут і передав його під адміністрацію о.о. Венедектинів. Але Митрополит Андрей не задовільнився

³ Заборовський Я. Ю. Названа праця. С. 28.

утворенням лише одного інституту. Він особисто звернувся до о.о. Бенедиктинів, щоб заснували за своїм почином «інституцію» чи центр для східних студій. Таким чином постав східний монастир бенедиктинів в Амей. Як відгук на утворення цього монастиря о.о. Домінікани створили в Парижі центр православних студій «Істинна», а в Голландії Кир Андрей започаткував особисто «Апостольство Об'єднання» для пізнання Сходу. Усі ці інституції почали видавати наукові журнали. Завдяки зусиллям А. Шептицького екуменічні ідеї поширилися також в Іспанії, – тут був опублікований своєрідний огляд «Obza del oriente Kristiano», – і в Англії, де почав виходити журнал “The Eastern Churches Quaterly”.

Однак А. Шептицький не обмежується тільки організаційною діяльністю. Перебуваючи у 1921–22 рр. у Римі, до і після своєї великої пасторської подорожі, під час якої він відвідав українську діаспору у Франції, Бельгії, Голландії, Англії, Канаді, США, Бразилії, Аргентині, А. Шептицький не лише особисто знайомиться з Папами Бенедиктом XV і Пієм XI, описує їм жахливий стан Галичани в умовах польської окупації і втаємничує у свої плани, але й проголошує декілька публічних лекцій на тему ідеї та місійних можливостей унії.

З цією ж метою, тобто для заохочення і підготовки галицького духовенства до місійної праці на теренах Сходу, 16 грудня 1923 р. Митрополит заснував Богословсько-Наукове Товариство. На наукових сесіях Товариства до 1939 р. було заслухано 25 доповідей, більша частина з яких мала екуменічний характер.

У лютому 1928 р. Митрополитом була відкрита Греко-Католицька Богословська Академія у Львові, яка мала стати «підвалиною духовного відродження Нашого Народу та приготуванням нашої св. Церкви до сповнення великої грядучої місії у Христовому винограднику на Українській Землі та серед народів Східної Європи...»¹, служити справі релігійного з'єднання між Сходом і Заходом. На реалізацію цього завдання А. Шептицький націлював і інші навчально-освітні інституції Греко-католицької церкви.

¹ Греко-Католицька Богословська Академія у Львові в другому трьохліттю свого існування (1931–1934). Львів, 1934. С. 28.

Зрозуміло, що в період між двома Світовими війнами головні зусилля Митрополита були спрямовані на відновлення греко-католицької парафії у Галичині, яку після повернення із заслання він застав у цілковитій руїні. Ця робота відбувалась у складних умовах насування польського шовінізму, яке не могло обминути і самого Митрополита. Неодноразові арешти, систематичне цькування у пресі, як польській, так і «доморощеній» – радикальній, прокомуністичній, а також в автокефальній періодиці Канади і США, постійні наклепи верхівки польського духовенства на А. Шептицького перед Апостольським Престолом і особисто Папою, – такою була духовна атмосфера, у якій довелося діяти Митрополиту. А втім, уже сам той факт, що А. Шептицький майже постійно був у центрі уваги, свідчить про значимість його діяльності і незаперечний особистий авторитет.

Однак, як видно з вищенаведеного, Митрополит Андрей Шептицький навіть у цій ситуації не залишав поза своєю увагою екуменічні питання, хоча умови для практичної реалізації його унійних задумів значно погіршилися.

Великий суспільний резонанс викликав і мав позитивні наслідки пастирський лист Митрополита А. Шептицького від 2 серпня 1938 р. «У справі Холмщини», у якому йшлося про захист православної церкви на українських землях, що входили до складу Польщі. У цьому листі, зверненому до греко-католицького духовенства, Митрополит гостро засуджує брутальну акцію польського уряду, який за допомогою адміністративних і поліцейських чинників проводив політику заборони православних церков на Холмщині та примушував православних переходити у католицизм.

Нищення православних церков під проводом повітових старост і польської державної поліції почалося взимку 1937 р. і набуло широких розмірів навесні – влітку 1938 року. Проходило воно під гаслами «вирівнювання історичних несправедливостей» і «нищення слідів неволі». На Холмщині і в Підляшші з 389 православних церков поляки перетворили на римо-католицькі костьоли 149, а 189 – знищили повністю. Між знищеними церквами були й унікальні пам'ятники церковної архітектури. При цьому часто нищили і цвинтарі біля церкви, викидали з могил з найбільшою

наругою тлінні останки православних, висміювали релігійні і національні почуття православних вірних.

У своєму посланні Митрополит Андрей став на захист «переслідуваних наших братів нез'єдинених православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся»¹. Після перерахування руйнацій, яких завдала ця акція, Львівський і Галицький Митрополит стверджує: «Ціле православне населення Польщі затривожене. Населення Холмщини зранене у найсвятіших і найблагородніших почуваннях. А всі з'єдинені з Вселенською Церквою восточні вболівають над ударом, завданим самому ділу з'єдинення...

Події на Холмщині нищать в душах православних, нез'єднаних наших братів, саму гадку про можливість з'єдинення, представляють Вселенську церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кількомільйонного населення Польщі Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення. Отворяється нова пропасть поміж Сходом і Заходом»².

Антихристиянські вчинки та факти релігійного переслідування, на думку автора послання, – це тріумф ворогів Церкви – масонів, які завдали «моральний удар самій ідеї з'єдинення Церков та авторитетові Вселенської Церкви й Апостольської Столиці»³.

Послання було опубліковано на першій сторінці газети «Діло» (від 23 серпня 1938 р.) і відразу було заборонене польською цензурою. Однак польська поліція не змогла конфіскувати тираж газети: передбачаючи такий перебіг подій, працівники друкарні та редакції зуміли випередити поліцію, винести і розповсюдити увесь тираж номера. Протест Шептицького став широко відомим не лише в Польщі, а й у цілій Європі. У справу втрутився Ватикан і насильницька католизація православного українського населення була припинена.

Початок Другої світової війни, приєднання Західної України і Західної Білорусії до складу СРСР, згідно з пактом Ріббентропа-Молотова, відродили надії А. Шептицького на здійснення екуменічної акції на теренах усього Сходу. Уже 17 вересня

¹ Науковий збірник УВУ. Т. 15. Мюнхен, 1992. С. 49.

² Там само. С. 49.

³ Там само. С. 50.

1939 р. він скликав таємну нараду екзархів для обговорення своїх унійних планів. Користуючись повноваженнями, наданими йому Папою Пієм Х і підтвердженими його наступниками, Митрополит Шептицький 9 жовтня 1939 р. створює чотири нові екзархати, які охоплювали територію усього Радянського Союзу, а саме: екзархат Волині і Холмщини на чолі з єпископом Миколою Чернецьким; екзархат для Білорусії (отець Антоній Неманцевич); екзархат Великої Росії і Сибіру (отець ігумен Клементій Шептицький); екзархат для «Великої України» (Наддніпрянщини) (архієпископ Йосиф Сліпий)⁴. Одночасно 10 жовтня 1939 р. Митрополит пише листа до Папи Пія XII і просить його про підтвердження повноважень, даних йому Папою Пієм Х і дозвіл на висвячення архієпископа о. Йосипа Сліпого на свого коад'ютора з правом наступництва. Через два тижні Конгрегація для Східної Церкви виконала прохання митрополита. Однак його нові повноваження анулювали попередні. Тому Митрополит Андрей 12 жовтня 1940 р. повідомив чотирьох екзархів, що він не має вже навіть влади, щоб прийняти їхнє звільнення від обов'язків і залишає їх сумлінню вибір подальшого напрямку дій.

Певні нові перспективи для своєї традиційної праці по з'єдиненню Церков А. Шептицький пов'язує з наступом німецьких військ і окупацією України, Білорусії, частки Росії. Однак він швидко переконався, що окупаційна політика Третього Райху на Сході не дасть змоги здійснити унійну акцію в повному обсязі. Німці забороняли місіонерську діяльність католицьких священників, було заарештовано і розстріляно екзарха Неманцевича та багатьох духовних осіб нижчого рангу...

Тому з кінця 1941 р. починається новий етап унійної діяльності А. Шептицького: відтепер його християнська «ойкумена» обмежується теренами України. Усі свої зусилля він спрямовує на зближення, а в майбутньому і з'єднання українських православної і католицької церков, бо «ніякий нарід в освіті не терпів стільки від нещасного роз'єднання Церков, що український нарід»⁵. Церковна єдність, на думку А. Шептицького, є кінечно

⁴ Див.: Артикули для започаткування процесу беатифікації і канонізації Слуги Божого Андрея Шептицького. Рим, 1958. С. 26.

⁵ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 76.

необхідною, виходячи з трьох головних міркувань. По-перше, така єдність, вважав він, стане важливим чинником злуки України з Заходом, бо в культурно-духовному розумінні українці належать до європейського, а не до євро-азійського (або азіопського, за влучним виразом відомого поета М. Бродського), континенту. Тому, пише А. Шептицький, з давніх часів «в Україні, так як і сьогодні, розумніші люди бачили.., що будучність народу в злуці зі заходом, бо тільки ця злука всилі відмежити достаточо нарід від сусідів з півночі та північного заходу. Вони розуміли, що тільки релігійна зв'язь може забезпечити на майбутнє зв'язь з культурою Заходу, бо Захід не признає нас як своїх, як довго будемо у віросповіданні зв'язані з Азією. І не маємо іншого способу нав'язати зв'язі з західною культурою, як тільки за помічю якогось безпосереднього зв'язку, що перескочив би найближчих сусідів зі Заходу. А таким зв'язком може бути тільки релігійна зв'язь»¹.

По-друге, унія з Вселенською Церквою стала б взірцем для віками вимріяної українським народом національної єдності. «В церковній єдності, – відзначав А. Шептицький, – будемо мати не тільки силу, але і приклад, як повинна виглядати національна єдність. З будови одної, святої, вселенської апостольської Церкви, будемо могли вчитися і засвідчувати, яка повинна бути суверенна провідна могутня єдність українського народу»².

Нарешті, по-третє, релігійний і національний процеси єднання народу є взаємопов'язаними і взаємообумовлюючими, не існують один без одного. На думку А. Шептицького, «українці поставлені перед такою безумовною кінечністю робити все, що тільки в силі для осягнення національної єдності, без якої розвіються всі наші ідеали та праці для церковної єдності, що є знову одною з найважливіших умовин національної єдності»³.

Однак реальний стан речей, який склався на той час, був невтішним: війна різко загострила релігійні, національні, політичні суперечності. «Не треба Україні інших ворогів, – з боєм і гіркотою констатує А. Шептицький, – коли самі українці

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 356.

² Цит. за: Гриньох І. Слуга Божий Андрей. *Благовісник Єдності*. Мюнхен, 1961. С. 198.

³ Шептицький Андрей. За єдність Церкви. *Логос*. 1952. Т. 3. № 3. С. 163.

українцям є ворогами, що себе взаємно ненавидять і навіть не стидаються вже тої ненависти!.. Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго і найслабший противник буде від нас сильніший! Як довго у національних справах більше пам'ятати будуть українці за власне індивідуальне добро, так довго загальна справа не буде могла успішно розвиватися. Бо тої загальної справи просто не буде, бо не буде її в свідомості і в совісті людей!»⁴.

Звідси – головне завдання, яке Митрополит ставить перед духовенством і вірниками: «нема сьогодні для нашого народу більшої прикмети, як єдність й нема для нашого Духовенства важнішої праці, як праця над національною і християнською єдністю народу. Ці дві праці взаємно доповнюються»⁵. Така діяльність, на думку А. Шептицького, повинна не лише вважатись за один з головних проявів морального обов'язку любові Бога, що знаходить втілення у християнській любові до ближнього, але й розглядатись як найважливіший констатуючий елемент християнського патріотизму. Це не політичний, не поганський патріотизм, у якому «любов своїх получена з ненавистю всіх прочих»⁶. Сутність християнського патріотизму, згідно з А. Шептицьким, полягає в тому, що, люблячи всі народи світу любов'ю ближнього, свій народ, народ український треба любити християнською любов'ю більше від інших народів і бути напоготові віддати для нього працю цілого життя, а як треба – то й саме життя.

Свою діяльність, спрямовану на утворення єдиної української Церкви, Митрополит Андрей Шептицький веде в двох напрямках. З одного боку, він не втрачає надії на більш ґрунтовну підтримку своїх унійних планів з боку Апостольського Престолу. З цією метою 29 жовтня 1941 р. А. Шептицький пише лист-звідомлення до Папи. У листі, писаному французькою мовою, він подає аналіз становища Церкви в Україні під більшовицькою, а згодом і німецькою окупаціями і порушує питання про «повернення в лоно церкви Христа мільйонів східних вірних, відлучених досі від єдності»⁷. Для того потрібні священники, однак німці забороняють як

⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 230.

⁵ Там само. С. 408.

⁶ Там само. С. 413.

⁷ Цит. за: Kozlevskij C. *Metropolite Andre Szeptyckyj. 1865–1944*. Rome, 1964. P. 375.

греко-католикам, так і православним з Волині і Холмщини вести місійну роботу на Наддніпрянщині. Серед інтелігенції в Україні також є люди, що прихильно ставляться до Греко-католицької церкви, їм потрібен тільки єпископ, який був би згідний поширювати церковну єдність. «Якщо б нам було можливо вислати до Києва одного єпископа, – пише А. Шептицький, – здається, що при його працьовитості і острожності він міг би взяти провід руху і привів би принаймні здорову більшість цілого народу до католицької єдності. Ми не можемо вислати нікого через формальну заборону німців, але якщо б знайшовся між православними українцями хтось досить побожний і досить розумний для сповнення цього завдання поширення церковної єдності в цілому краю, католицька церква могла б на цьому випрати»¹.

Тому Митрополит ще раз просить Папу Пія XII підтвердити повноваження, яке йому надав Папа Пії Х, підтвердити вже поіменованих екзархів, що йому допоможе в роботі на Сході. 22 листопада 1941 р. Папа підтвердив екзархів і іменував Митрополита Андрея як делегата Апостольського Престолу. Однак Папа не наважився задовільнити прохання Митрополита про висвячення декількох єпископів з-поміж навернених православних.

З другого боку, одночасно з листом до Папи Пія XII Митрополит Шептицький звернувся безпосередньо до православних архієреїв, а пізніше – і до української віруючої православної інтелігенції, з листами із закликом до церковної і національної єдності. Ці листи частково були видруковані в тодішній українській пресі, а потім видані з передмовою Митрополита, відгуками на його листи і відповідями самого А. Шептицького своїм опонентам, склали збірку документів «У справі порозуміння» (залишилася незавершеною). У хронологічному порядку йдеться про такі документи:

1. Лист Митрополита Шептицького до І. Огієнка, архієпископа Холмського, від 21 жовтня 1941 р.

2. Відкритий лист А. Шептицького до Варшавського православного митрополита Діонісія від 30 грудня 1941 р.

3. Лист Митрополита Андрея до православних Архієреїв в Україні і українських землях від 30 грудня 1941 р.

¹ Жуковський А. Названа праця. С. 54.

4. Лист Митрополита до української віруючої православної інтелігенції від 3 березня 1942 р.

З професором І. Огієнком, відомим фахівцем із питань історії української культури і церкви, міністром освіти в складі уряду УНР (з січня по травень 1919 р.), засновником і першим ректором Кам'янець-Подільського університету А. Шептицький був знайомий з 20-х років, коли той у складі еміграції прибув до Львова і знайшов притулок у митрополичих приміщеннях. Нагадуючи про давнє знайомство, приязнь, Митрополит привітав Іларіона з його недавньою хіротонією, побажав йому відновити «віру св. Володимира і митрополита Іларіона»²; прохав очистити Українську Православну церкву від неканонічних, шкідливих, насильно введених установ чи законів, а передусім від тієї московської нетерпимості і тісноти, якими відзначалося усе московське православ'є.

Архієпископ Іларіон відповів Митрополитові листом від 14 листопада 1941 р. Головною в ньому є думка про те, що зближення між двома українськими Церквами стане можливим, коли не тільки Українська Православна церква очиститься від московських впливів, але також Греко-католицька церква позбудеться чужих латинських додатків. Тоді «обидві Українські Церкви наблизяться одна до одної, як дві рідні сестри»³.

Відкритий лист А. Шептицького до Варшавського православного митрополита Діонісія був надрукований, незважаючи на заборону німецької окупаційної влади, у «Краківських Вістях» від 15 лютого 1942 р. У ньому Митрополит запропонував широку програму дій по зближенню Церков. Відповідь на цього листа, а також на звернення А. Шептицького до православних архієрств, про яке мова буде далі, дав Собор Православної церкви Генерал-Губернаторства, який відбувся 27 травня 1942 р. і висловився однозначно: «З радістю приймемо до своєї Православної церкви братів греко-католиків»⁴. Цю ухвалу підготував Іларіон

² Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і творчість. Мюнхен, 1947. С. 123.

³ Там само. С. 126.

⁴ Ленчик В. Ідея Церковної Єдності у Митрополита Шептицького. *Богословія*. Рим, 1971. Т. 35. С. 175–201.

Отієнко, а в складі Собору брали ще участь митрополит Діонісій Валединський і архієпископ Палладій Видибіда-Руденко, причому останній вважав цю ухвалу зарізкою. Природньо, що на такому рівні і таким тоном екуменічного діалогу вийти не могло.

Центральне місце в акції Митрополита Андрея по зближенню українських Церков займає відкритий лист «До всіх Високопреосвященних і Преосвященних Православних Архієреїв в Україні і на українських землях», який був написаний 30 грудня 1941 р. і надрукований у щоденнику «Краківські Вісті» 15 лютого 1942 р. У цьому невеличкому за обсягом посланні А. Шептицький тісно пов'язує релігійні справи з українськими національними справами. «До осягнення наших національних ідеалів, – пише він, – треба нам єдності... Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми такі поділені. А, безперечно, релігійна єдність була би могутнім товчком в осягненні національної єдності. Тому думаю, що кожний український патріот повинен зробити все, що може, до здійснення такої релігійної єдності»¹. Така єдність, за переконанням А. Шептицького, є можливою, бо справи, що роз'єднують Церкви сталися дуже давно. Це були суперечки між греками і латинянами, між традиціями, перейнятими від грецької і московської церков. Однак існують і деякі передумови поєднання, а саме: загальне бажання примирення, щоб за єдність молився весь народ і, нарешті, з обох боків потрібні уступки, усунення всього того, що перешкоджає єднанню. «Тому, безумовно, треба буде, щоб ми взаємно щиро висказували свої думки і, щиро обговорюючи усі життєві і богословські справи, злучені з поєднанням Церков, шукали дорогу до поєднання»². Запрошенням до такого відкритого і об'єктивного діалогу і був цей лист.

Відгуки на послання Митрополита були нечисленними. Архієпископ Краківський і Лемківський Палладій у своєму листі від 1 березня 1942 р. зазначає, що звернення А. Шептицького «до Православної Української Ієрархії є те, чого більше як 300 років очікувала наша Церква... Роздор, що в кінці 16 віку був у значній

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 339.

² Там само. С. 340.

мірі штучно впроваджений неприятелями Української Церкви та Українського Народу, мусить бути закінчений»³. Однак при цьому він пропонує своє бачення шляху до поєднання Церков: «З відома свого Кіріарха маю честь повідомити, що з боку Православної церкви, ми намагатимемось усунути всі перешкоди на шляху великої справи поєднання, що опиратиметься на поверненні до стану з перед офіційною, у 16 в. розпаду Православної Української Церкви»⁴. Вочевидь, що це фактично був заклик до ліквідації Греко-католицької церкви і повернення до передунійного стану.

Олексій (Алексій) Громадський, митрополит Волинський і Житомирський, екзарх Української Автономної Православної Церкви, що залишалася в юрисдикції Московської патріархії, у листі від квітня 1942 р. в принципі погоджується з викладеною митрополитом Андреем ідеєю єдності Церков, однак висловлює сумнів щодо можливості її реалізації. «... Теоретично я цілком допускаю наше поєднання, – пише він, – бо ніщо не може перешкодити тому у думках, але практично це поєднання могло би здійснитися тільки тоді, коли не буде гріху і ушкодження людської природи»⁵. На його думку, перешкоди до поєднання не лише криються у віках, але й знаходять поживу у сучасності, є вічними. «Історія, політика, егоїзм, індивідуалізм і багато усяких ізмів, від котрих стільки нещастя на землі, от ці перешкоди, що не будуть, напевно, ізжиті до кінця світу, а вони то і не дадуть можливості поєднання християн між собою на землі»⁶. Вказуючи на ті труднощі, які виникли в нього при спробі налагодити співробітництво між Автономною Православною Церквою і Українською Автокефальною Православною Церквою, о. Олексій вважав, що «... може і потрібна на землі ота різноголосиця і в релігійних поглядах, бо ж не дармо кажуть, що красаота заключається в різноманітності»⁷.

Болючою для Митрополита А. Шептицького була мовчанка єпископів Української Автокефальної Православної Церкви, яка

³ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 340.

⁴ Там само. С. 343.

⁵ Там само. С. 345.

⁶ Там само. С. 344.

⁷ Там само.

оформила себе під проводом митрополита Полікарпа Сікорського і поширювала свою діяльність на території Наддніпрянщини, у так званому Райхскомісаріаті України.

Доповненням до митрополичого послання до православних архієреїв став відкритий лист А. Шептицького до української віруючої православної інтелігенції від 3 березня 1942 р. У ньому Митрополит звертається до представників української науки, літератури, мистецтва, суспільних діячів, а також до патріотичного духовенства, яких вважає за провідну верству суспільства, що має вагомий голос і в церковних справах.

Лист до інтелігенції уточнює об'єднуючі плани Митрополита і вказує, якими шляхами прямувати до повної злуки. Насамперед А. Шептицький пояснює свій особистий стан: він як греко-католик не може стати Київським Митрополитом. Крім того, він не має до цього ні бажання, ні фізичної змоги через вік і хворобу. За його переконанням, «Київський Митрополит мусить бути вибраний із православних або автокефальних Архієреїв чи священників. Коли б він був з'єдинений із Вселенською Церквою, всі ми, греко-католики, підлягали б йому і я перший радо піддався б його верховній владі»¹. Отже, підкреслює А. Шептицький, пишучи цього листа, він не має ніякого особистого інтересу і тільки виконає обов'язок українського патріота. Митрополит свідомий того, що повна злука греко-католицького і українських православних віросповідань – це справа хіба що далекого майбутнього. Така єдність стала б можливою тільки після довгих зусиль по зближенню і взаємопізнанню Церков, що, у свою чергу, необхідне для досягнення національної єдності. До майбутньої єдності слід йти через примирення, усуваючи взаємні непорозуміння між українцями, між українськими конфесіями. А. Шептицький особливо наголошує на тому, що поєднання із Вселенською Церквою не потребує відречення від звичаїв, передання чи обряду Української Православної Церкви, бо різниця між греко-католиками і українськими православними в цих справах якщо і існує, то вельми незначна. Закликаючи українську віруючу інтелігенцію до активної праці над міжконфесійним поширенням,

А. Шептицький зазначає, що навіть у тому випадку, коли ця праця й не доведе до повного з'єднання, все одно вона принесе велику користь українському народові, бо спричиниться до національної єдності.

Лист Митрополита до української інтелігенції мав більше відгуків, аніж його звернення до православних архієреїв. Деякі з них були позитивні, інші полемічні й з негативним ставленням до унійних пропозицій, із звинуваченнями Апостольського Престолу у нещирому ставленні не лише до Православної, а й до Греко-католицької церкви. Як доказ останнього наводився навіть такий факт, що сам А. Шептицький, незважаючи на незаперечні заслуги перед Церквою, так і не був проголошений кардиналом. Надрукований був тільки «Одвертий лист до Його Високопреосвященства Митрополита Андрея Шептицького» від квітня 1942 р. деяких українських діячів з Праги і Варшави, старих емігрантів. Цей лист, написаний у полемічному тоні, гостро засуджує в історичному аспекті Унію й католицьку церкву. Автори одвертого листа оцінюють церковну Унію як одну з найсумніших діб української минувшини, яку можна порівняти хіба що з часами панщини. Свідченням цього, на їх погляд, є уся українська епічна та історична література, де у тій чи іншій ролі фігурує Запорізька Січ. На думку авторів цього листа, усі унійні спроби спрямовані не на з'єднання Греко-католицької і Православної церкви, а на приєднання української Православної церкви до римо-католицької, експонентом якої на Сході Європи завжди було польське католицтво. «Як воно репрезентувало римську церкву, – пишуть вони, – цього свідками є безліч пам'яток подвигів христолубивого польського духовенства – зруйнованих, замкнених та перероблених на польські костьоли православних церков на Холмщині та Волині рр. 1937–38»². Причому ця руйнація здійснювалася за толерантністю римської курії, яка через варшавського нунція навіть порадила Митрополиту А. Шептицькому гамувати оборону нез'єднаних православних.

Захищаючись від закидів, що «українське православ'я має забагато московського намулу», автори листа стверджують, що

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 341.

² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 346.

від нього буде легше позбутися, ніж Греко-католицькій церкві від впливів римо-католицьких, наприклад, від целібату. Але «це зрештою внутрішня справа обох церков і суттєвого значіння для унійної акції не матиме»¹.

Багато місця у листі присвячено загально-традиційним догматичним суперечкам про примат Папи Римського та роль східних патріархів. Стверджується, що у X ст. саме римський патріарх, до того рівний серед інших патріархів, відколовся від соборної Церкви, представленої чотирма вселенськими патріархами, і допустив цілий ряд нововведень, як обрядових, так і догматичних. Тому «в розумінні всіх православних вселенською церквою є та більшість (чотири вселенських патріархи), яка лишилась вірною усім постановам вселенських соборів, а не та меншість (один римський патріарх), що не хотіла бути рівною з останніми в духу соборів і від них відійшла як в догматах, так і церковній практиці»². Отже, навіть при збереженні традиційної східної обрядовості, психологія православних не зможе погодитись з багатьма найновішими догматами Римської церкви.

Проголошуючи бажання працювати для якнайбільшого порозуміння і згоди між Греко-католицькою і Православною церквами в дусі християнської любові, автори листа, разом з тим, вважають, що з'єднання церков було б шкідливим для українського народу, а тому пропонують звести міжконфесійну співпрацю лише до допомоги у відродженні зруйнованої більшовиками Православної церкви. Щодо іншого, то, на їхню думку, «вирішувати питання взаємовідносин нашої Православної церкви з іншими церквами або лише їх обмірковувати можуть... лише наші православні ієрархи»³.

Незважаючи на таке відверто деструктивне ставлення до своїх пропозицій, Митрополит Андрей Шептицький не полишає спроб досягти взаєморозуміння. Він ще раз намагається пояснити інтелігенції, про що йшлося в його унійній акції 1941–1942 рр. З цією метою А. Шептицький друкує свої відповіді на листи у збірці документів «У справі порозуміння».

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 347.

² Там само.

³ Там само. С. 349.

У вступному слові Митрополит зазначає, що «відповіді випали такі негативні, що лише з доброю волею можна доглянути гадки, що все-таки бодай якийсь порозуміння можливе. А в багатьох відповідях цілком виразно висказано обурення, що хтось може таке припустити. Та все ж таки відповіді ці є таким обільним матеріалом до дискусії, що неможливо їх мовчки проминути»⁴. Розпочинаючи дискусію, Митрополит Андрей висловлює кілька попередніх зауважень. По-перше, підкреслює А. Шептицький, що цілковита єдність, тобто утворення одного віросповідання, може бути досягнена лише після низки порозумінь. Тому, поки що утворення єдиної церкви – це скоріше питання теорії, а не практики. Реально ж йдеться про досягнення порозуміння між різними українськими віросповіданнями з метою досягнення національної єдності.

По-друге, зауважує А. Шептицький, його запрошення до співпраці по зближенню Церков усі зрозуміли тільки як заклик до цілковитої злуки православних з греко-католиками, а через неї – прийняття всіма православними Унії з Апостольським Престолом. Між тим, на думку Митрополита, можна вести мову про різні способи порозуміння, без зливання в одно віросповідання. «Можна було подумати й про злуку православних віросповідань з гр. католицьким, при якій повстало б нове віросповідання зі злучених обох, яке не було б ні давнім православ'ям, ні давньою гр. кат. Церквою»⁵. Про можливість такої поліваріантності міжконфесійних відносин ніхто навіть не думав, бо ідею поєднання Церков грубо звели лише до Унії.

Відповідаючи на питання, яким може бути з'єднання, Митрополит рішуче відкидає звинувачення у намірі цілковито підпорядкувати українські Церкви римо-католицькій. «Поодинокі церкви, – пише він, – лишаючися у зв'язку зі всіма іншими церквами Заходу, можуть заховувати далеко йдучу автономію, яку можна назвати автокефалією...»⁶. Більше того, стверджує А. Шептицький, греко-католики готові, навіть із втратою

⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 344.

⁵ Там само.

⁶ Там само. С. 349.

для себе, віддатися під владу київського митрополита, за умови прийняття ним Вселенської віри.

Цікаво, що представники православної інтелігенції, які у своєму ставленні до А. Шептицького завжди намагалися твердо триматися історичного ґрунту, у полемічному запалі навіть не помітили, наскільки погляди Митрополита Андрея близькі до проекту єдності Церков, запропонованого ще за триста років до цього іншим великим митрополитом, причому не греко-католицьким, а православним, – Петром Могилою...¹

А. Шептицький спростовує твердження своїх опонентів про причетність Римської церкви до руйнації Православних церков і переслідування віруючих у Холмщині і на Волині, вважаючи їх бездоказовими. Поява таких негативних суджень пов'язана, на його думку, з тим, що «нераз судите про поступування Рим. Церкви під вражінням того, що про Неї говорять або пишуть вороги християнства., а не приймаєте того, що про Рим. Церкву і її вплив на нас говорять Вам українці, яким не можете нічого закинути зі становища українського патріотизму»².

Не міг залишити поза своєю увагою А. Шептицький і поле історії, до якого зводили справу порозуміння представники православної інтелігенції, хоча, як він сам зазначає, робить це нерадо. «Мені знається, – пише Митрополит, – що коли бажано порозуміння і згоди поміж різними укр.віроісповіданнями, ліпше було б лишати на боці аргументи з історії. При кожному примиренні, навіть тоді, коли мова не йде про злуку і приєднання, муситься на першому місці сказати з обох сторін: «Забудьмо!» А Панове воліли б сказати: «Ми вам не забудемо!»³. Такий підхід, вважає А. Шептицький, при якому греко-католики ХХ століття проголошуються відповідальними за події XVI–XVII ст. і навіть X–XI ст., не є конструктивним, унеможлиблює релігійне і національне порозуміння.

Митрополит, однак, не уникає історичної дискусії, висуваючи їй два зауваження. По-перше, на його думку, історію Берестейської

¹ Див.: Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церков. Париж, 1969. С. 121; 264; Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. Київ, 1994. С. 62–69.

² Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 351.

³ Там само.

Унії та її наслідків православна інтелігенція знає з праць істориків, які всі, або майже всі, були не тільки ворогами з'єднання Церков, але й ворогами українського народу. Тому їхні описи вимагають ретельної перевірки. По-друге, у ході дискусії слід уживати лише такі історичні факти, яких ніхто не може заперечити.

У своїх відповідях А. Шептицький ґрунтовно аналізує основні аргументи опонентів і подає власне бачення історичних процесів. Насамперед він звертається до подій 1596 р., тобто до Берестейської Унії. «Фактом є, – пише він, – що Берестейську унію заключили усі єпископи київської церковної провінції, до якої належала і Біла Русь. Двоє єпископів, львівський і перемиський, цофнули відтак своє Слово»⁴. Тому, якщо слідувати логіці представників православної інтелігенції, які проголосили, що вирішувати питання міжцерковних відносин компетентні лише православні ієрархи, а вірні повинні їм слідувати, то вже з XVI ст. історія з'єднання Церков пішла б іншими шляхами. Отже, констатує А. Шептицький, тут мав місце своєрідний подвійний стандарт: те, що добре у ХХ ст. проголошується суцільним злом для XVI–XVII ст.

Інший закид, який роблять Митрополиту його опоненти, стосується історичних подій X ст., тобто розколу Церков. Аргументи, які вони наводять, згідно з Шептицьким, «не є ноторійними історичними фактами»⁵, і він не визнає їх за такі. У листі православної віруючої інтелігенції був запропонований кількісний підхід до вирішення питання про те, якою ж є правдива Вселенська Церква – царгородською чи римською, Митрополит Андрей пропонує поглянути на справу з іншого, якісного боку. Коротко суть його аргументації зводиться до наступного: по-перше, жоден з Римських Архієреїв не визнавав зверхності царгородських патріархів, між тим, як принаймні кільканадцять царгородських патріархів визнавали зверхність Римського Престолу. По-друге, не існує текстів св. Отців, які доводили б, що Царгород здійснював якесь судовладдя над Римом, тоді як зворотне зафіксоване у декількох сотнях текстів. По-третє, саме Римські Архієреї

⁴ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 354–355.

⁵ Там само. С. 352.

зложили щонайменше п'ятьох царгородських патріархів і жодного випадку не було навпаки. Ці та інші факти, які наводить Митрополит у своїх відповідях, за його переконанням, незаперечно засвідчують право Апостольського Престолу бути на чолі Вселенської Церкви.

Нарешті, ще одне звинувачення опонентів А. Шептицького полягає у тому, що Римські Архієреї «допустилися цілого ряду новацій так догматичних, як й обрядових, не питаючи думки інших патріархів...»¹. Однак, зауважує Шептицький, московський патріарх Нікон і київський митрополит Петро Могила, ці великі реформатори обряду і церковного життя, також вводили новації, не питаючи згоди не лише Римського Архієрея, а й східних патріархів. Але їхня правомочність щодо цього чомусь не піддається православними сумніву. Що ж стосується догматичних новацій, то жодна з них, переконаний Митрополит Андрей, не суперечить ученню Церкви перших 10 століть. Усі вони спрямовані на те, «щоби науку Божого Об'явлення оборонити перед новим фальшивим її розумінням через усталення богословських і філософічних термінів, які новим словом описували б і поясняли б стару незмінну віру»².

На жаль, ця дискусія не мала продовження. Недоброзичливе ставлення з боку православних архієреїв і віруючої інтелігенції до екуменічних ідей Митрополита Андрея Шептицького, заборона німецької окупаційної влади публікувати будь-які матеріали в справі об'єднання українських Церков, унеможливили наступні унійні змагання.

Підбиваючи підсумок багаторічній діяльності А. Шептицького по зближенню і об'єднанню Церков, православної і католицької, слід ще раз підкреслити, що справу єдності Митрополит вважав за пріоритетну над усіма своїми заняттями, за неї він був готовий віддати своє життя. На нашу думку, не можна погодитись з висновком одного з найбільш знаних дослідників його життя і творчості С. Барана: «На практиці з великих релігійних

плянів митрополита вийшло дуже мало, чи властиве нічого»³. Якщо Великому Митрополитові не вдалося реалізувати мрію свого життя, то проведена ним підготовка не пройшла намарно, стала цінною спадщиною, що може послужити дороговказом для розв'язання не менш складних проблем відносин між двома традиційними українськими віросповіданнями в сучасній Україні.

¹ Шептицький Андрей. Листи-послання (1939–1944). С. 358.

² Там само. С. 405.

³ Баран С. Названа праця. С. 353.

РОЗДІЛ 8. АВГУСТИН ВОЛОШИН: ПРЕЗИДЕНТ, СВЯЩЕННИК, ПЕДАГОГ

Народився Августин Іванович Волошин 17 березня 1874 р. у невеличкому селі Келечин Волівського округу Марамороської жупи Австро-Угорщини (нині – Міжгірського району Закарпатської області України) в родині сільського священника. Уперше село згадується в 1457 році. Сучасні краєзнавці вважають, що є щонайменше чотири версії щодо походження назви. Перша, найдостовірніша – цією територією колись володів угорський феодал Калайчині, на честь якого і назвали село Келечином. Інші версії популярніші серед місцевих жителів. Кажуть, тут раніше жила жінка, у якої було дуже багато дітей – Келюханя. От вона, мовляв, і дала селу не тільки назву, але й більшу частину населення. У третій гіпотезі згадуються лелеки, які весною масово летять у Келечин і облаштовуються біля річки. Тому село і прозвали – Бузьковим. А оскільки по-угорськи лелеки – келечі, то й село, відповідно, Келечин. Четверта ж версія більше схожа на легенду. Старожили кажуть, що село назвали в честь хороброї дівчини Келинки, яка попередила всіх жителів про те, що насувається орда¹.

Волошинський рід бере свій початок від лібертинів, тобто чогось середнього між вільними селянами і шляхтою. Дід Августина – Іван Волошин – у 1830 р. служив священником у селі Великі Лучки (тепер Мукачівський район Закарпатської області). У 1867 р. священником стає батько Августина – теж Іван. Одержавши цей сан, він, разом зі своєю дружиною Емілією Зомборі, переїжджає до села Келечин, де до останніх днів свого життя служив справі Бога. Його не стало

¹ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній / автор-упорядник В. І. Матейко. Ужгород : Видавництво Гражда, 2017. С. 57.

в 1892 р. Емілія Андріївна Зомборі теж народилася в сім'ї греко-католицького священника. Її життя обірвалося в 1928 р.² Таким чином, батьки майбутнього президента Карпатської України були виховані у душі християнської моралі, яку пізніше намагались прищепити своїм дітям. Незважаючи на те, що в останній чверті XIX ст. майже всі родини греко-католицьких священників на Закарпатті були змадяризовані, у сімействі Волошинів свідомо трималися руської мови і звичаїв, розмовною мовою у сім'ї була місцева руська (українська) мова. З рідного дому Августин Волошин виніс знання говірки рідного бойківського села, якою потім користувався у своїй науково-педагогічній роботі³. Виховання в селянському оточенні, у національно-свідомій родині, де панували добрі народні звичаї і традиції, багатющий закарпатський фольклор, сформувало в талановитого хлопчика глибоко патріотичний світогляд.

Про родовід А. Волошина багато цікавих деталей наводить у своїх споминах його племінниця Емілія Дутка: «Батько о. А. Волошина, народився 5 січня 1838 в селі Строїно, де його батько був парохом. Мати Емілія Зомборі народилася 20 травня 1843 в селі Іаношієво, де її батько, Андрій Зомборі, теж був парохом. Батьки о. А. Волошина вінчалися 30 травня 1867 р. в селі Керецьки. Їхнє життя і життя їхньої родини пройшло на території теперішньої Закарпатської області України. Після того, як о. Іван прийняв священство, призначено його на парафію в село Келечин. Господь Бог благословив подружжя Волошинів – в них народилося семеро дітей: Євгенія, Корнелія, Елена, Августин, Ольга, Марія і Елеонора. Євгенія народилася в 1861 році, а про Корнелію не має точних даних. Елена народилася 1873 року й померла в Празі в 1961 році. Августин народився 17 березня 1874 року, помер у в'язниці Бутирки в Москві 19 липня 1945 року. Ольга народилася в 1876 році й померла в Празі 1960 року. Марія померла 15-річною, невдовзі після похорону свого батька, який помер в 1891 році. Елеонора народилася 22 липня 1882 й померла 26 жовтня 1945 року в Сімерках. Всі діти народилися в селі Келечин.

² ЦАМГБ РФ. Н-17681 (Личное дело А. И. Волошина). Л. 11.

³ Див.: Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород, 2002. С. 6.

Отець І. Волошин був побожною, скромною і розумною людиною. Своїх дітей він вчив сам, вдома на парафії. Як учитель він з ними пройшов увесь навчальний матеріал, який становили шкільні державні програми. Після вивчення матеріалу за четвертий клас основної школи, доньки поступили вчитися до горожанської школи, а хлопця батько повів до Ужгорода на приймальний іспит до четвертого класу. Завжди слухняний хлопець на іспиті показався іншим. Ані на одне запитання не відповів. Директор сказав батькові взяти хлопця додому, бо був ще малим, не мав відповідний вік. Повертаючись додому батько спитав сина, чому не відповів на запитання. Хлопець сказав: «Тому, бо я не хотів говорити по-мадярськи». Через рік поїхала з хлопцем в школу мама і найняла старшого студента, щоб той підчував її сина з мадярської мови. Син рішуче заявив, що йому не потрібен ніхто, бо і сам зуміє цю мову вивчити. В школі весь час був відмінником і одержував стипендію.

О. Іван Волошин став жертвою свого покликання. На Богоявлення (1891) він пішов у філію в Облаз на водохрещта. Там похазнувся, впав у проруб і після того, як закінчив свої обов'язки, вернувся в Келечин, де відслужив св. Службу Богу і водохрещта на річці. Простудився, захворів на легені й незабаром помер. На свято Петра й Павла його похоринили в Келечині.

Моя мама Елеонора часто згадувала останній день свого тата. Він вранці попросив до себе кураторів і дяка та сказав їм: «Я вже від вас відходжу й хочу з вами попрощатися». Далі попросив дяка, щоб прочитав йому уступ з Євангелія, де знаходяться слова: «Не печитесь, що будете їсти». Подивився на дружину й дітей, попрощався з ними і поблагословив їх. Зі словами на устах «А мені гаразд буде», навіки тихо заснув.

Августин у той час кінчав гімназіальні студії, а наймолодшій Елеонорі було дев'ять років. Елена кінчала горожанську школу, опісля пішла працювати на пошту в село Драгово. На пошті була урядова квартира, куди вона взяла маму, сестер і брата¹.

Отже, коли у подружжя Івана і Емілії Волошинів народився єдиний хлопчик, щасливі батьки дали йому ім'я Августин.

¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород, 2006. С. 74–75.

Його сестри Ольга, Олена і Елеонора називали брата більш спрощено – Густі. Дитячі роки Августина пройшли у мальовничому гірському селі Келечин. Ось як він описав рідне село у невеличкій замітці «Моя родина»: «Я уродився в селі Келечин. Келечин – моя родина. Це село оточують високі гори з густими лісами. Через село тече невелика ріка, при котрій проходить дорога... В селі є около сто хат. Хати побудовані із смрекових дерев і покриті по більшій часті соломою. Но суть і побивані хижі. В середині села єсть красна мурована церков, а недалеко од неї фара, де биває духовний отець, моя солодка мати, там я родився, там одержав першу науку. За то я все мило і благодарно згадую сесе святое для мене місце, цілоє родное село, всіх жителів його»².

24 травня 1945 р., відповідаючи на запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа про свою діяльність до 15 березня 1939 р., А. Волошин навів деякі бібліографічні дані, а також розказав про членів своєї родини: «Народився в 1874 р. в сім'ї священника. Батько до дня смерті, тобто до 1892 р., був священником греко-католицької церкви в селі Келечин Закарпатської України. В 1892 р. закінчив в м. Ужгороді 8-класну класичну гімназію. По закінченні гімназії поїхав до Будапешта, де поступив на богословський факультет Пазманського університету, а потім, в 1893 р. переїхав до Ужгорода і поступив у богословську академію, яку закінчив у 1896 р. У 1896 р. знову приїхав в м. Будапешт, де поступив на фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи, яку закінчив у 1900 році. По закінченні Вищої педагогічної школи в Будапешті повернувся в м. Ужгород, де поступив в учительську семінарію на посаду професора фізико-математичних наук... У 1896 р., тобто після закінчення в Ужгороді богословської академії, одружився на дочці професора Ужгородської гімназії – дівоче прізвище дружини Петрик Ірина Іванівна, яка в 1936 р. померла. Дітей не було»³.

Августин Волошин розповідав, що в нього було три сестри: Олена Іванівна, яка проживає в Празі, вул. Подліпки, 16;

² Весна. Ужгород, 1923. С. 2.

³ ЦАМГБ РФ. Н-17681 (Личное дело А. И. Волошина). Л. 11.

Ольга Іванівна – м. Ужгород, вул. Ракоці, 26; Елеонора Іванівна – с. Сімерки Перечинського округу Закарпатської України. Про дочку сестри – Дутку Емілію-Терезу Михайлівну А. Волошин писав, що вона мешкала в його празькій квартирі і навчалася в Празькій консерваторії. Тоді (в 1945 р.) їй було 24 роки¹. Такі короткі відомості про Волошина-людину та про членів його родини пояснюються тим, що мабуть це питання не дуже цікавило співробітників МДБ.

Втім сім'я відіграла важливу роль у вихованні та формуванні світогляду Августина. Неабияке значення мало і те, що його батько був високо інтелігентною людиною свого часу і розмовляв з сином тільки рідною мовою. Взагалі складається враження, що Мараморощина була відгороджена горами від мадяризації, яка особливо посилилася в 70-х роках ХІХ століття. На особливість цього регіону звернув увагу один із соратників і біографів А. Волошина, відомий закарпатський поет, письменник і публіцист Василь Гренджа-Донський (1897–1974), коли писав: «Верховина наша говорить чистісінькою літературною мовою й донині» і що «це на молодого хлопця мало вплив»².

І все-таки, вирішальна роль у вихованні Августина належала сім'ї. Більшість греко-католицьких священників свого часу змадяризувалися, пристосувалися до пануючої системи і забули не тільки свій край, народ, але і мову. Батько Августина Волошина до цієї категорії не відносився. Він з дитячих років привив сину любов до рідної мови, українського народу, виховував його в дусі християнської моралі. Тому не випадково, що багато педагогічних праць А. Волошина проникнуті глибокою релігійністю, любов'ю до Бога. А щодо мови, то «з рідного дому А. Волошин виніс знання говірки рідного села, якою потім користувався у своїй науково-практичній роботі»³.

За всю історію Келечина тут було три церкви. Причому про існування першої келечинці здогадалися лише тоді, коли

¹ ЦАМГБ РФ. Н-17681 (Личное дело А. И. Волошина). Л. 11.

² Гренджа-Донський В. Т. ІХ. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон, 1989. С. 189.

³ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 6.

знайшли золоту ложечку – нею священник причащав віруючих. Виявляється, тоді в ці краї забрели татарські орди, або песиголовці, як їх називали. Вони спалили церкву, а попа закатували. Що ж до золотої ложки, то вона тривалий час зберігалася в одній келечинській родині, а потім і зовсім загубилася. Інша церква була дерев'яна. Її теж знищив вогонь. Під час служби у священника з кадила випав жар. Але цього ніхто не заперимітив. Тому жаринки спокійно собі тліли, аж поки з них не виникло вогнище. Коли ж селяни побачили дим, то рятувати вже не було чого – церква згоріла дощенту. Третя ж церква була збудована у 1895 році. Причому пожертви на її зведення збирав саме батько Августина Іван Волошин⁴.

Незважаючи на те, що діти священника в ті часи вважалися привілейованими, Августин залюбки допомагав старшим односельчанам працювати на землі, не цурався ніякої фізичної роботи. Іван Волошин дотримувався постулату, що його діти не повинні бути дармоїдами. Як справедливо відзначив один із перших біографів А. Волошина Володимир Бірчак, «він вже виніс з дому... знання руської мови і любов до рідного слова», проте, це мало і свої мінуси, бо хлопчина «по-мадярськи мало знав, так, що коли прийшов до Ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі»⁵. Малий Густі на вступному іспиті до гімназії «не хотів відповідати по-мадярськи й тому його прийняли лише до приготовної кляси»⁶. Необхідно було «підучити» угорську мову. Талановитий хлопчик з цим завданням чудово впорався, бо добре пам'ятав слова закарпатського будителя Олександра Павловича:

«Кождий чоловік во свете
Мусить ся учити,
Працювати, чесно жити,
Злого ся хранити».

Коли Августину сповнилося дев'ять років, Іван Волошин відправив його на навчання в Ужгород. «Тоді не було ні машин, ні автобусів у Келечині, – розповідають брати Клепи – 93-річний Іван та 90-річний Михайло. – Тому отець Волошин найняв одного чоловіка з села,

⁴ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 57–58.

⁵ Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. Ужгород, 1924. С. 8.

⁶ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто, 1977. С. 20.

який на кочії щотижня возив малого на науку. Айбо той селянин бідний був, не мав у що вбратися. То священник і подарував йому пальто. У нас на то кажуть – лахман. І відтоді так чоловіка, що возив Волошина, і назвали Лахманом»¹. З 1883 до 1892 рр. Августин Волошин навчається в Ужгородській гімназії. Цей навчальний заклад нічим не відрізнявся від решти йому подібних у тодішній Австро-Угорській монархії. Що являла собою Ужгородська гімназія у 80–90-х роках XIX століття, добре видно з праці В. Бірчака, який з 1920 р., вже за чехословацької влади, 14 років викладав у ній руську (українську) мову, теологію та філософію. То ж надамо слово соратнику А. Волошина: «...Уся наука в ужгородській гімназії – як загалом у всіх мадяронських гімназіях – мала одну головну ціль: виховати добрих мадяров. До осягнення сеї ціли мали служити всі предмети, а в першій лінії історія, землепис и само собою розуміється – історія мадярської літератури.

По руськи учено в тих часах только релігію (учеников гр.-кат. обряду) и руське тих, що добровольно хотіли вчитися тому предмету.

Але як в дійсности виглядала руськість тих обох предметів! Релігію могли ученики учитися по руськи, але котрі не хотіли відповідати по мадярськи... Що до науки руського в гімназії, треба не забувати, що под руським язиком не розуміли в тих часах в Ужгороді живої народної мови и нової руської літератури – а богослужбну, церковно-слав'янську, штучну мову. Плян науки руської мови був якби з розмыслом так уложенный, чтобы учеников знеохотити и одстрашити од тої науки, тым більше, що й так було вже только половина а потому четверть таких, що по руськи хотіли релігію відповідати.

...Коли до того всего додати, що гімназійна бібліотека не мала жадної руської книжки, що дома не було також жадної – то ци мож дивоватися, що серед молодежи поступала мадяризація дуже скорым кроком, так скорым, що не довго по часах, як Волошин ходив до гімназії, не было вже кого учити руського – а то й релігії по руськи?»².

Отже, у 80–90-х роках XIX століття мадяризація впевнено крокувала вперед. Починаючи з 1879 р. на Закарпатті «заведено до всіх учительських семінарій мадярську мову, як обов'язковий предмет, а також приписано цю мову як обов'язковий предмет навчання у всіх публичних школах»: дійшло до того, що «учили вже нашу мову лише як предмет, а викладовою мовою стала мова мадярська»³. Незважаючи на посилення мадяризації, яка поклонила ужгородську гімназію, А. Волошин, все-таки, не вважав роки навчання в ній втраченими. Перш за все тому, що в гімназії викладали відомі на Закарпатті вчені і педагоги: Євмен Сабов, Іван Медвідь, Вікентій Займус. Що стосується останнього, то його лекції з латині мали особливо значний вплив на молодого Волошина. Зокрема, професор В. Займус вчив, що слов'яни є древнім народом, а слов'янські мови стоять набагато вище за угорську. Пізніше ідея єдності всіх слов'ян буде проходити червоною ниткою через праці Волошина. Юнак «в гімназії вчився дуже добре і матуральний іспит склав з відзначенням», – писав Августин Штефан⁴. Він досконало оволодів угорською, а також грецькою, латинською, німецькою, чеською, словацькою, сербською, російською та староболгарською мовами, адже тодішня система гімназійського навчання забезпечувала високий рівень знань іноземних мов, а також гуманітарних предметів⁵.

Ще під час навчання талановитого юнака запримітив єпископ Юлій Фірцак, який опікувався ужгородською гімназією, і запропонував йому продовжити освіту на теологічному факультеті Пазманського університету в Будапешті. У 1892 р. А. Волошин дав згоду. Цей престижний вищий навчальний заклад Угорщини був укомплектований на досить високому рівні і незважаючи на те, що Волошин провчився в ньому тільки рік (завадила хвороба), однак почув багато цікавого і корисного для себе. Додамо, що Будапешт славився своїми бібліотеками, які містили в собі рідкісні книги з різних галузей знань. У 1893 р. А. Волошин переїхав до Ужгорода і тут у 1896 р. закінчив навчання в Ужгородському теологічному

³ За рідне слово. Ч. 1. Полеміка з русофілами. Мукачів, 1937. С. 35–36.

⁴ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. Спомини. С. 21.

⁵ Див.: Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. Львів, 1991. С. 187.

¹ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 58.

² Бірчак В. Названа праця. С. 8–9.

ліцеї. Серед викладачів цього богословського навчального закладу виділявся хорватський поет Спиридон Петранович, який у своїх лекціях закликав до спільних дій румун, хорватів і русинів у боротьбі проти мадяризації, проти винищення слов'янських народів. Саме під впливом цих ідей Августин Волошин пізніше писав: «Познавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася любов народна і межнародна і аби... присвоїли собі на правду людське почуття (чутство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства»¹. Ці слова не втратили своєї актуальності по цей день.

Емілія Дутка так писала про освіту Августина Волошина: «Перше шкільне свідоцтво, яке він одержав, збереглося з четвертого класу початкової школи. Його дата була 27 червня 1884 р. Видане було в Ужгороді. Матурував (атестат зрілості здав) в ужгородській гімназії, в навчальнім році 1891–1892. Богословські студії проходив у 1892–1896 рр. в Ужгороді і в той самий час в Будапешті приватно студював математику і фізику. 6 жовтня 1896 року заручився з Іреною Петрик, донькою професора гімназії і того самого року одружився з нею. Через рік, 21 червня 1897, одержав диплом учителя для початкових (основних) шкіл з мовами навчання мадярською і руською. Диплом учителя для горожанських шкіл здобув у Будапешті 26 квітня 1900 року. За викладача півцеучительської семінарії в Ужгороді був визначений 30 вересня 1901 року. 7–21 липня 1902 р. взяв участь у курсах в Будапешті (свідоцтво з 27 липня 1902). Директором півцеучительської семінарії в Ужгороді був іменованій декретом від 5 березня 1902 р., виданим у Відні. Від Українського вільного університету в Празі 30 жовтня 1938 року одержав звання почесного д-ра прав (JUDr) *honoriscausa*»².

Отже, після закінчення теологічного факультету А. Волошин одружується на дочці професора ужгородської гімназії Ірині Іванівні Петрик. На все життя вона стане надійним його помічником. Ірина Іванівна Петрик народилася 1878 р. в Ужгороді

¹ Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). Ужгород, 1995. С. 6.

² Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород, 2006. С. 76.

і в деякій мірі була нащадком славного роду Олександра Духновича, бо дружина її прадіда була сестрою відомого будителя. Хоча Ірина не вважала себе професійним педагогом, вона все ж зробила свій внесок у розвиток освіти краю. У 1909 р. Ірина разом із сестрою Волошина Ольгою відкрила «Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат». Емілія Дутка пригадувала, що «дружина о. А. Волошина, Ірена, успадкувала дім по батьковій (вул. Ракоці, № 34). У його дворі знаходився ще один чотирикімнатний дім (№ 34/а) і загорода, яка простягалася аж до ріки Уж. Дім під числом 34 під час війни був значно пошкоджений і тому о. А. Волошин його розібрав. На його місці побудував новий одноповерховий дім. В домі ч. 34/а жила мама о. Августина та дві рідні сестри Елена і Ольга. В період 1928–1937 рр. протягом навчального року там перебувала і я»³.

Її передчасна смерть 13 березня 1936 р. від злоякісної пухлини вуха була великою трагедією для Августина Волошина⁴. «Ірина Волошин, – пригадувала одна з вихованок, – постійно дбаючи про інших, не звернула належної уваги на застуду вуха і несподівано померла після двох днів важкої хвороби. Велелюдна панахида за видатною громадською діячкою жіночого руху та просто милосердною жінкою відбулася в Ужгородському кафедральному соборі. Від різних організацій та діячів краю було півсотні вінків із синьо-жовтими стрічками. Усіх до сліз зворушували двадцять двоє дівчаток, які стояли при гробі названої мами»⁵.

22 березня 1897 р. А. Волошин був висвячений і почав служити капеланом Цегольнянської Преображенської церкви в Ужгороді. Його релігійна діяльність припала на надзвичайно скрутний час для греко-католицької церкви в Закарпатті. Саме тоді почалась фанатична боротьба Еміла Меллеша, греко-католицького пароха в Будапешті, спрямована на обов'язкове запровадження угорської мови під час богослужінь. А. Волошину доводилося важко. Сили були явно не рівні. Можливо, саме тому сучасні дослідники по-різному трактують даний етап в діяльності А. Волошина.

³ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 76.

⁴ Свобода. 1936. 13 березня.

⁵ Гаврош О. Нескорена Карпатська Україна. Тернопіль : Богдан, 2019. С. 81–82.

Професор М. Болдижар, наприклад, писав, що постать Волошина, «неоднозначна та суперечлива, еволюція його поглядів дивує, у молодості він виконує замовлення угорських властей на розробку мадяризації закарпатських русинів, а в 1939 р. кінчає кожний свій виступ гаслом «Слава Україні!»¹. Відразу відзначимо, що така оцінка діяльності А. Волошина була б зрозуміла для часів тоталітаризму, коли президента Карпатської України вважали «запеклим українським буржуазним націоналістом», але для березня 1990 р. це виглядало, м'яко кажучи, досить заангажовано, а головне – не відповідало дійсності.

У 1985 р. ужгородське видавництво «Карпати» опублікувало збірник документів, у якому під числом 10 вміщено лист комісії, яка в 1904 р. писала єпископу Мукачівської уніатської єпархії про ліквідацію кирилиці й заміну її угорською азбукою. Цей документ трактується окремими вченими як доказ того, що Волошин приклав максимум зусиль, щоб ліквідувати викладання української мови в школах і запровадити вивчення предметів угорською мовою. Хотілося б висловити кілька міркувань з цього приводу. У 1907 р. міністр культури Угорщини Апоні видав проект закону «Про народні школи». Головною метою цього закону була насильницька мадяризація неугорського населення. Однак, якщо науково об'єктивно вникнути в цю справу, то А. Волошина не можна звинувачувати. У разі невиконання цього закону могло йтися про закриття школи. Волошин вважав, що краще хай існує школа з окремими предметами угорською мовою, ніж її не буде взагалі. До того ж треба відзначити, що на угорську мову навчання, згідно з законом переходили тільки там, де 20% населення вважали угорську мову рідною².

У 1937 р. А. Волошин видав змістовну працю «Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак мадяризації перед переворотом?» У ній він дуже детально описав усі основні етапи мадяризації Закарпаття. «Найдіяльніший з церковних мадяризаторів, – писав він, – був Еміл Меллеш, гр.-кат. парох в Будапешті. Він був душею цілої акції мадяризації

¹ Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 березня.

² Документи свідчать. Ужгород : Карпати, 1985. С. 17–18.

руського обряду... Дуже небезпечним планом цих «гр.-кат. мадярів» було особливо акція домагання заведення Григоріянського календаря й викинення кирилики з церкви і школи»³. Невдовзі був створений «Комітет», перед яким ставилися такі завдання: а) установити тексти церковних книг; б) приготувати об'єднання календарів старого й нового; в) приготувати й провести реформу образования богословів; г) реформа чина Св. Василя Вел.; д) обговорення ще й інших питань... Цей комітет мав рішати остаточно в таких важних справах, які відносилися до розірвання історичних зв'язків нашого обряду з народним життям. Ясна річ, що подана програма крила в собі перспективу дуже хитрого нападу проти слов'янського і руського характеру нашого обряду і в наслідках могла викликати страшне обурення вірників»⁴.

Мукачівський єпископ А. Папп сформував окрему комісію, до якої був також включений Августин Волошин. Члени комісії підготували «Меморандум», у якому «подрібно відповіли на примітки, подані проти церковних книг, указали ми на різниці обрядів грецького, руського, румунського, що помішання обрядів церков ніколи не дозволила і що здійснення бажань цих приміток цілком знищило би оригінальність, чистоту нашого обряду, який має за собою тисячолітній розвиток, що така насильна переміна служила би лише тенденціям центрифугальним, указали на небезпеку передрукування книг по мадярській азбуці, яка абсолютно не є пристосована до руської мови. Протестували ми проти інсинуацій у схизмі і просили оборони проти нелегального вміщування світського уряду в наші чисто церковні діла»⁵. Позитивної відповіді не послідувало. Боротьба за кирилицу продовжувалася.

5 червня 1915 р. Августин Волошин взяв участь у нараді, організованій державним секретарем Угорщини Клебелсбергом. Його місія полягала в захисті кирилики. А. Волошин пригадував: «У вступі подав я коротку історію уживання латинських букв у русинів у Галичині, де проби з латинкою зісталися безуспішними,

³ Волошин А. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак мадяризації перед переворотом? *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 187.

⁴ Там само. С. 188.

⁵ Там само. С. 188–189.

а в Америці, де русини перебрали азбуку емігрантів словаків, і на Підкарпатті, де ще не виробилася певна система латинських букв в руській мові. Потім подав короткий перегляд різних азбук і способи писання слов'янських народів, що уживають латинки... Розбирав звуки нашої мови, різниці виговору від подібних звуків мадярської мови, представив самозвуки, яких і нема в мадярській мові, і так довів до висновку, що науково мадярська азбука не спосібна до уживання в нашій мові і лише глибшою науковою аналізою і додатками може статися латинка спосібною для руської мови. Накінець перестерігаю всі чинники перед посяганням переписування церковних книг, бо народ уважав би це, як переслідування своєї релігії»¹. Однак, як з'ясувалося, «єпископи вже вирішили, що переписування має бути практичне, що без змін треба прийняти мадярську азбуку, бо тоді не треба учити дві азбуки і т. д.»².

Августин Волошин доводив і переконував, що «противиться проєкт зміни нашої кирилиці і засадам культурної свободи. Не можна дозволити, щоб на рахунок мадярської свободи історія записала от таке насильство, а то саме проти цього народу, який ніколи не грішив проти вірності до держави, ні в минулості, ні в теперішній війні. Лиш завзяті вороги того народу могли подати вищим урядам таку пораду, що такими репресаліями треба уражати і заплямити вірність цілого народу. Хто вважає можливою цю вівісекцію на тілі нашого народу, без огляду на правду і справедливість, на інтереси церкви і народу, най іде далі по дорозі реакції, але нехай не жадає, щоб при такій ганебній ролі саме духовенство цього народу асистувало... Панове, – сказав я, – не розбиваймо основ тисячолітнього розвитку! Я апелюю до мудрости Вашої Еміненції в любові до народу, апелюю до чесного переконання всіх членів цієї комісії, коли передкладаю, щоб ми і не занималися питанням виникнення кирилиці з церковних книг, як реформою недоцільною...»³.

Нехай нам читач вибачить за досить розлогі цитати, але, роблячи це, ми переслідували єдину мету – довести, що не з своєї

¹ Волошин А. Оборона кирилиці. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак мадяризації перед переворотом? *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 189.

² Там само. С. 190.

³ Там само. С. 190–191.

волі А. Волошин підкорювався мадяризації. Що могла зробити одна людина проти державної політики тотальної мадяризації? І хіба Волошин не доклав усіх зусиль, щоб перешкоджати цьому спланованому угорським урядом насильницькому процесу? Складний був час. Мадяризація запроваджувалася такими швидкими темпами, що А. Волошин був дуже задоволений, як пригадував А. Штефан, що при виданні «Практичної граматики» йому вдалося «всунути кілька рядків Шевченка так, що цензор не доглянув і не викинув»⁴. Необхідно погодитись з переконанням А. Волошина, що «акція мадярів проти кирилиці і нашого старослов'янського обряду розбудила національне почуття і в таких одиницях, які вже не мали надії на краще завтра народне. Ця обставина і пояснює одушевлення, з яким прийняв наш народ ідею американських братів: автономна Підкарпатська Русь в рамках слов'янської Чехословацької республіки»⁵.

Отже, Августин Волошин як греко-католицький священник, усіма доступними йому засобами і як міг у тих складних історичних умовах, відстоював права і свободи автохтонного слов'янського населення Закарпаття та інтереси своєї народної церкви, боронив традиційний обряд, відігравав важливу роль в акціях збереження церковнослов'янської мови в богослужінні і кирилиці в друкуванні книжок. «Оборона кирилиці від угорського шовіністичного наступу, – писав О. Мишанич, – одна з великих заслуг А. Волошина перед своїм народом. Він не побоявся на всіх рівнях виступати проти тих священників, єпископів і представників влади з Будапешта, які намагалися запровадити на Закарпатті богослужіння угорською мовою і руські книжки друкувати латинським алфавітом. Спільними зусиллями патріотів Закарпаття ця антиукраїнська акція не була переведена в життя. За заслуги перед своїм народом і ревну багатолітню працю на користь Церкви папа римський Пій XII призначив А. Волошина своїм таємним камерарієм (папський прелат, монсиньор, шамбелян)»⁶.

⁴ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973. С. 244.

⁵ Волошин А. Оборона кирилиці. С. 198.

⁶ Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород, 2002. С. 10.

У той час Августин Волошин мав не тільки вищу теологічну освіту, але й добився значних успіхів у світській діяльності. У 1900 р. він одержав диплом професора математики і фізики після успішного складання екстерном додаткових іспитів у Вищій педагогічній школі в Будапешті. Це дало йому можливість і право викладати дані предмети в Ужгородській вчительській семінарії. Спочатку А. Волошин працював викладачем, а з 1912 до 1938 рр. – директором цього престижного в Закарпатті навчального закладу. Добре розуміючи потреби семінарії і зважаючи на відсутність підручників з багатьох дисциплін, йому довелося невтомно працювати і в царині видавничої справи: за період роботи в Ужгородській вчительській семінарії А. Волошин практично забезпечив учнів народних шкіл та студентів вчительських семінарій найголовнішими підручниками.

На кінець XIX століття, наприклад, припадає вихід у світ двох перших книг Августина Волошина. «Методическая грамматика карпаторусского языка для народных шкіл», написана в 1899 р., витримала три видання. Це стосується і його «Читанки для угорусской молодежи», перше видання якої з'явилося в Ужгороді у 1900 р. Пройде якихсь 15–20 років і за його підручниками будуть навчатися всі закарпатські діти: як учні шкіл, так і студенти вчительських семінарій. Урахуймо і те, що на час виходу першої книги А. Волошина її автору сповнилося 25 років. Ось як про це писала Е. Дутка: «Що торкається шкільництва, о. А. Волошин найважливішою справою вважав дати дітям відповідні підручники. Сам був автором багатьох. Як я поступила в школу, від початкової школи аж до закінчення університетського навчання, вчилася з його підручників. Згадаю хоч би декілька з них: «Коротка руська граматика» (Ужгород, 1899), «Граматика: вправи мішані малярсько-руські» (Ужгород, 1907), «Наука о числах. I і II клас народної школи» (Ужгород, 1919). Молодь виростала з його книгами. Останньою книгою А. Волошина була «Педагогічна методологія» (Прага, 1943). Багато його праць залишилося в рукописах, однак їхня доля мені невідома. Крім того, батько Волошин редагував щорічні календарі (місяцеслови), починаючи 1903 роком (а може і раніше) аж до 1919 року. В 1921 році він почав видавати «Благовісник», у якому обороняв інтереси греко-католицької

церкви, а через рік став видавати християнсько-політичну газету «Свобода»¹.

Період 1900–1938 рр. був найбільш плідним у житті Августина Волошина. Саме в ці роки він зарекомендував себе як видатний педагог, активний просвітянин, видавець книг, газет і журналів, чудовий господарник. Саме в цей час А. Волошин активно займається політичною діяльністю, утворюючи власну партію і представляючи інтереси виборців у Чехословацькому парламенті. Вся його різнобічна діяльність була спрямована на благо свого народу і завдяки їй Волошин здобув величезний авторитет в народі, з яким не могли не рахуватися навіть його недруги. Всенародна любов закарпатців до Августина Волошина проявилася в тому, що його називали «Батьком». До цього такої пошани удостоївся тільки Олександр Духнович – славетний будитель карпатських русинів у XIX ст., а також сучасник Волошина – «президент-визволитель» Чехо-Словаччини Томаш-Гарріг Масарик, гуманістичні праці та державотворча діяльність якого мали значний вплив на формування світогляду А. Волошина.

Ще у 1864 р. з ініціативи О. Духновича було засноване «Общество св. Василя Великого». Його діяльність пов'язана з такими членами як Іван Раковський та Іван Мондок. Хоч завданням товариства було проводити освіту серед широких верств населення і захищати край від мадяризації, однак у 80-х роках XIX століття воно почало занепадати. Справа зрушилася з місця тільки тоді, коли товариство очолили Василь Гаджега, Петро Гебей і Августин Волошин. Патріотично налаштовані священники вирішили продовжити славні традиції Духновича і товариства. Августин Волошин усвідомлював, що поширення знань в народі неможливе без друкованої продукції. Саме з його ініціативи товариство придбало у 1899 р. друкарню і почало видавати художні твори, молитовники та іншу богословську літературу. Вийшов з друку «Буквар», налагодився систематичний випуск газети «Наука». Представники москвофільства в краї, не говорячи вже про австро-угорські власті, зустріли ініціативу А. Волошина з великими побоюваннями.

¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 78–79.

Порадившись з о. Петром Гебеєм та з єпископом Юлієм Фірцаком, А. Волошин запропонував, що треба добровільно розв'язати «Общество» і майно його передати торговельному товариству. Бо в Мадярщині на культурні товариства не було закону і тому уряд міг з ними робити, що хотів. Але на торговельне товариство був торговельний закон і уряд міг діяти лише в рамках закону»¹. Так у 1902 р. виникло акціонерне товариство «УНІО», а при ньому друкарня і книгарня. Власниками «УНІО» були Віктор Камінський і Августин Волошин. Однак «за два роки тягнулася справа зареєстрування «УНІО». Сіє товариство, добувши з акціонів капіталом мало грошей, еше хосенніше могло працювати для народної просвіти, як колись Общество Св. Вас. Великого, котрое із членських вносів ледва знало видавати свій календар, – згадував Волошин. – Товариство «УНІО» в перших порах не много заробляло, ібо от державних або городських інституцій роботи ізовсім не діставало, а із книг своїх молитвенників і учебников, у котрі капітал свій і позичені гроші інвестувало, лиш в дальших роках мало заробку. Єднако діло ішло все дальше вперед. Члени управи, директори друкарні, редактори газет і календаря, автори книг – всі працювали майже цілком безплатно для того, щоби подати інституції основи для ліпшої будучности»².

Товариство видавало газету «Наука», а також різноманітну релігійну літературу, зокрема в 1911–1919 рр. виходило «Село» – додаток до «Науки». Починаючи з 1904 р. почали видаватися маленькі книжечки із серії «Поучительное чтение», які могли придбати навіть незаможні люди. Ці та деякі інші видання відігравали значну роль у поширенні освіти серед краян. «Наука», зокрема, закликала до створення кооперативів, читалень, вела постійну і цілеспрямовану боротьбу проти алкоголізму і розпутства. Без сумніву, завдяки саме «Науці» і А. Волошину, ще напередодні Першої світової війни діяли близько 420 кооперативів та близьких їм за напрямками роботи товариств.

Перше число «Науки» – органу «Общества св. Василя Великого», вийшло в 1897 р. під редакцією віце-ректора

¹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 37.

² Волошин Августин. Спомини. *Августин Волошин. Твори*. С. 43.

Ужгородської духовної семінарії Юлія Чучки. Членами редколегії були Є. Сабов, П. Гебей, Ю. Жаткович, Е. Рошкович, В. Гаджега, В. Матяцков, І. Легеза, Ю. Станканинець, І. Мигалка, В. Легеза, І. Гошук, М. Немет, А. Волошин та ін. Наприкінці 1900 р. Ю. Чучка виїхав до США, і тоді обов'язки головного редактора виконував Августин Волошин. Лише незначний проміжок часу (з 6 червня 1901 р. до жовтня 1903 р.) редактором був Василь Гаджега.

Утім з 1903 р. газета «Наука» завдяки зусиллям його редактора Августина Волошина стає не лише єдиною руською газетою, але й популярним виданням, яке відіграло велику роль у культурному й громадському житті краю. В ньому друкувалися численні матеріали про повсякденне життя закарпатців, засилля лихварів і безземелля селянства, поширювалися знання з різних галузей, зокрема, про культуру землеробства, важливість відкриття й відвідування читалень тощо.

З 1 січня 1919 р. «Наука» виходила під назвою «Руська Краина», а «з 21 числа 1919 р. дня 17 септ. оп'ять А. Волошин перебрав на себе редакцію газети і вернув газеті ім'я «Наука», котру до кінця 1921 року з поміччю А. Волошина издавало Акц. Т-во «УНІО». У другій половині 1921 р. повстали непорозуміння між «Унією» і редактором і прото в 1922 р. оп'ять сам редактор стався разом і видавельсьом газети, котрій придав ім'я «Свобода»³.

Крім редагування і співпраці з газетами «Наука», «Свобода» і «Нова свобода», Августин Волошин був також одним із засновників і співпрацівників тижневика «Русин» (1920–1921) і щоденної газети «Русин» (1923), які виходили в Ужгороді етимологічним правописом, входив до редакційних комітетів і дописував до газети «Українське слово» (1923–1938), журналів «Підкарпатська Русь» (1923–1938), «Кооператива» (1921–1924), «Учительський голос» (1929–1939), «Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді» (1922–1938). За його редакцією в Ужгороді виходив щомісячний популярно-релігійний щорічний календар «Місяцеслов» (1901–1921), який виконував роль літературного альманаху та щомісячний журнал «Благовісник». Необхідно погодитись з думкою відомих літературознавців О. Мишанича

³ Волошин Августин. Спомини. *Августин Волошин. Твори*. С. 63.

і П. Чучки, що «у його власних кореспонденціях, замальовках, статтях, популярних науково-практичних порадах переважав морально-повчальний аспект, він виступав просвітителем свого народу, вчив його добру й праці, прищеплював йому високі релігійні і громадські принципи життя»¹.

Уже наголошувалось, що велика заслуга Августина Волошина полягає у тому, що він пише і видає книги та шкільні підручники, вкрай потрібні рідному народу. І робить це, як правило, за власні кошти. Сьогодні відомо, що Волошин є автором 42 книг. Назвемо лише окремі видання підручників:

1. Методическая грамматика русского языка для народных школ (1899).
2. Читанка для угро-русской молодежи, часть I, II (1900).
3. Азбука (1904).
4. Азбука і перва читанка для I кл. народных школ на русскомъ язъці (1905, 1913).
5. Малая библия для низших кл. народных школь (1904).
6. Наука о числахъ для 1 і 2 кл. нар. школь (1919).
7. Наука о числахъ для 3 кл. нар. школь (1919).
8. Наука о числахъ для IV кл. народныхъ школь (1919).
9. Физика (1923).
10. Наука стилізацій (1920).
11. О письменномъ язъци Подкарпатських русинов (1920).
12. Педагогика и дидактика для учительних семинарій (1923).
13. Історія педагогіки для учительних семинарій (1923).
14. О соціяльнім вихованю (1924).
15. Мала читанка для II и III кл. народных школ (1930).
16. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій (1931).
17. Педагогічна психологія (1932).
18. Методика народно-шкільного навчання (1935).
19. Логіка (1935).
20. Коротка історія психології (1937).

Августин Волошин також є автором цілої низки популярних і політичних праць. Серед них виділимо тільки окремі:

¹ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 8.

1. Що хоче угро-руський нарід (1918). 2. Дві політичні розмови (1923). 3. Релігійна ситуація в Підкарпатській Русі (1930). 4. Вступ до організації народного шкільництва в республіці Чехословацкой (1932). 5. Про брехливість дітей (1935). 6. Оборона кирилики (1936). 7. Про шкільне право будучої Української держави (1942). Перу А. Волошина належать біографії Євгена Фенцика та Івана Сільвая.

Августин Волошин писав також вірші, оповідання, п'єси, повісті. Деякі з художніх творів надрукувала «Свобода», інші вийшли окремими виданнями. Як письменник, А. Волошин видавав окремі свої твори під псевдонімами. Найбільш поширені з них: Іванович і Андрій Верховинський. До найкращих художніх творів і популярних книжечок А. Волошина відносяться «Робінзон», «Сорок казок», «Ілько-Яцько», «Празники», «Наш страшний ворог», «Разговор о векселях», «Фабіола», драма «Марійка-Верховинка» і драма на моральну тематику «Без Бога ні до порога». Необхідно відзначити, що А. Волошин в 1920–30-х роках вважався заслуженим авторитетом у драматургії. Не випадково В. Гренджа-Донський, представляючи різні літературні жанри краю того часу, відносив до провідних драматургів одного А. Волошина. І він мабуть мав рацію. Адже, наприклад, історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. А. Штефан писав, що п'єса «Марійка-Верховинка» (1931)-«найкраща дотеперішня карпато-українська драма»².

З ініціативи Августина Волошина на Закарпатті виникло товариство «Просвіта». Сам Волошин згодом пригадував, як «нарід, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в кафедральнім храмі на Службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбуватися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напоєних людей, які під час Служби Божої заняли перші місця в залі жупанату і коли зачав говорити д-р. Ю. Брацайко, скоро накинудилися на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й крісла поламали. Комендант військової управи наказав розпустити збори»³.

² Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 34.

³ Волошин А. Засновання і розвиток «Просвіти». *Просвіта*. 1991. № 1.

Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 р. товариство було засноване. Цього дня на загальних зборах «Просвіти» в Ужгороді було затверджено статут товариства, обрано його правління. Його головою став Юлій Брашайко, заступником голови – Августин Волошин. Сам факт заснування «Просвіти» ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була посиленна і систематична робота. А. Волошин закликав: «Задач маємо много. Нараз много недостатков треба виповнити. Двигнути культуру, вирвати народ із господарського занепаду,.. підняти національну гордість і свідомість... В народі є сильна наклонность до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, подпоруйме школи, організуємо читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то потребує од нас много праці, повної самопосягати. Вже виходить із шкіл молодіж, повна ідеями й любов'ю до свого народу. Втягаймо її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленість во всі кути нашого краю»¹.

Цікаві думки висловив А. Волошин про те, що повинна являти собою читальня «Просвіти». 30 червня 1922 р. він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства на тему: «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?». Волошин просив так поставити роботу читальень, щоб з них прості люди могли взяти якнайбільше користі. «Не доста, чтобы лиш для читання газет й книжок сходилися там члени. Главное є то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потребного народного, культурного чи економічного руху»². Борець проти алкоголізму і розпутства, А. Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговлицю і корчму, чтобы не мав тот селянин потреби ходити в «товариство нечестивих»³. Досвідчений педагог, яким був А. Волошин, не підмінював школу читальнею, але був переконаний, що вона має доповнювати роботу церкви і школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним містом обговорення громадських,

¹ Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. *Свобода*. 1929. 18 липня.

² Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? *Свобода*. 1922. 12 липня.

³ Там само.

господарських і всяких інших справ»⁴. Численні документи свідчать про те, що читальні засновували переважно представники вчительства. І це закономірно. Але було чимало випадків, коли самі селяни були засновниками читальень. Саме цього бажав Волошин: «Як основати читальню?... Найліпше если читальню сотворять самі селяни, а ми середньо чи непосредньо маємо їх лиш заохотити у тому. Не обіцяйте много, лиш то, что можемо дійсно ісповнити. Указувати на потребу и хосен самовиховання...»⁵.

Виступаючи на відкритті Народного дому «Просвіти» в Ужгороді в жовтні 1928 р. Августин Волошин сказав, що «сеї народний дом має быти сердцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного життя, знанє самого себе, свого языка, своєї літератури, знанє народного генія, знань красот краю, знанє і любов до всего, что є наше, народне»⁶.

Августин Волошин високо цінив участь жінок у культурно-освітньому житті краю. Виступаючи на жіночому конгресі 28 травня 1934 р., А. Волошин говорив, що «всегда, де жінки впливали на громадську думку, прийнято найкращі закони для оборони, проти п'янства, лихви, безморальності, проти розводів, для оборони молодших і слабших»⁷.

Цікавими є публікації і виступ Августина Волошина на захист українського національного прапора. У 1930-х роках, коли почалися численні нападки на синьо-жовтий прапор, Волошин написав статтю «Наш прапор», в якій роз'яснив, що він має давню історію. Ці його думки, у яких відчувається сильний виховний ефект, не втратили актуальності і тепер. «Наш синьо-жовтий прапор є символом наших найсвятіших ідей, наших найглубших засад і почувань, є нашою програмою. Барва синя, підносить нашу думку к ясному небу, в той Божий світ, де буває Отець всіх народів

⁴ Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? *Свобода*. 1922. 12 липня.

⁵ Там само.

⁶ Волошин А. Промова з нагоди отворення «Народного дому» в Ужгороді. *Свобода*. 1928. 11 жовтня.

⁷ Волошин А. Жіноче питання. *Свобода*. 1934. 31 травня.

і пригадує нам вічний ідеал царства божого. А жовта барва розносить наші взори по наших золотим нивам, по нашій рідній землі, де жили наші предки і де жиємо днесь ми самі... Синя барва спрямовує наші серця і уми до ідеалу людського життя, а жовта фарба напоминає нас на наслідування ідеалів народних». У зв'язку з цим А. Волошин закликав: «Підносить високо наш прапор... не дозволить ніколи щоби вороги зневажали його! Не забудьте, що вороги прапора суть ворогами самого народу»¹. В телеграмі, надісланій Августину Волошину з нагоди 60-ліття, активісти волівської (міжгірської – *Авт.*) «Просвіти» писали: «За синьо-жовтий прапор бажаємо ще многа літа дожити про радість нашого українського народу нашому отцю Августину Волошинови»².

Отже, Августин Волошин по-праву вважається першим просвітянином ХХ століття в Закарпатті. Зокрема, йому належить велика заслуга у вихованні просвітянських кадрів, залученні до роботи в структурах «Просвіти» учительства, налагодженні тісних взаємин закарпатської і галицької «Просвіти», а також насамперед в тому, що Товариство «Просвіта» стало масовою громадською організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю і діяльність якої спрямовувалась на популяризацію української культури, збереження рідної мови, утвердження української національної свідомості серед закарпатців. Про це самі за себе говорять такі цифри: вже у 1923 р. було 4 філії і 80 читалень «Просвіти», які нараховували 4000 членів, у 1935 р. було вже 10 філій, 235 читалень з 16550 членами, а також діяли Народний дом «Просвіти» в Ужгороді з бібліотекою у 7000 книг і 5 народних домів по селах, а на 1937 р. організаційна структура Товариства «Просвіта» включала, крім центрального органу в Ужгороді, 13 філій і 234 читальні, 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивно-молодіжні організації, 12 духових оркестрів. Протягом 1920–1937 рр. товариство видало 150 художніх творів і науково-популярних книг для народу загальним накладом 450 тис. примірників. Зокрема, А. Волошин особисто доклав великих зусиль для видання 14 томів «Наукового збірника товариства «Просвіти» (1922–1938), де публікувалися, зокрема, історичні дослідження В. Гаджеги, Д. Дорошенка,

В. Пачовського, І. Кондратовича, М. Лелекача, В. Бірчака та інш. українських учених, які відіграли важливу роль в зміцненні української етнонаціональної орієнтації Закарпаття³. До цього додамо, що «Просвіта» не одержувала жодної субсидії з боку чеських властей, а утримувалася своїми членами. Щоправда, в 1921 р. президент ЧСР Т. Масарик з особистих фондів виділив 150 тис. чехословацьких крон на заснування в Закарпатті українського театру, а в 1924 р. – 100 тис. крон на будівництво Народного дому «Просвіти» в Ужгороді. Загалом, двадцятирічне існування Товариства «Просвіта» в Закарпатті – приклад самопожертви її членів в ім'я освіти, науки і культури краю. Інакше ніж подвигом це назвати неможливо.

Вершиною діяльності закарпатської «Просвіти», як цілком справедливо наголошує О. Мишанич, став Всепросвітянський з'їзд, що відбувся в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. Близько 30 тисяч просвітянських активістів з усіх сіл і містечок краю, які представляли 25 політичних партій (у тому числі впливову комуністичну), громадських організацій, редакцій періодичних видань виступили з «Маніфестом до українського народу Підкарпаття», в якому було здекларовано українську національну ідентичність населення Закарпаття і сформульовано його культурно-національні вимоги. Водночас, цей важливий документ спростовує звинувачення українського руху в Закарпатті часів Чехословацької республіки в його нібито ірредентистському, протидержавному характері. У ньому чітко й недвозначно було проголошено: «Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, – але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося...»⁴. Під цим «Маніфестом» серед перших є і підпис А. Волошина, який представляв на з'їзді Першу Руську Народну Раду і Педагогічне товариство Підкарпатської Русі.

³ Див.: Волошин А. Заснування і розвиток «Просвіти» *Просвіта*. 1991. № 1; Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 300; Зимомря М., Гомонай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород, 1995. С. 29; Ворон А., Заклинський Б. Президент Тома Масарик и наш народ. *Т. Масарик. 1850*. III. 1925. Видання товариства «Просвіта». Ужгород, 1925. С. 34.

⁴ Цит. за: Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 12–14.

¹ Волошин А. Наш прапор. *Свобода*. 1933. 27 липня.

² Августин Волошин. Два ювілеї. С. 220.

Августин Волошин, як вже зазначалося, добре усвідомлював, що поширення в народі освіти і культури неможливе без участі вчителя. Закарпатські вчителі в 1921 р. були об'єднані в «Учительське Товарищество Подкарпатской Руси», яке поступово підпадало під вплив русофілів і наприкінці 1920-х років було центром антиукраїнства. Переконавшись у тому, що подальше співробітництво з товариством стає неможливим, А. Волошин засновує «Учительську Громаду». А. Штефан яскраво описав виникнення нової організації: «У травні 1929 р. «Учительське Товарищество» мало свій «С'езд» у залах Мадярського Касина (цікава обставина) в Ужгороді. Було там около 300 учителів – «карпаторосів» понад 200 і коло 100 «народовців». По кількох промовах забрав слово й А. Волошин. Він говорив про завдання учителя і звернув увагу на те, що за мадярських часів український народ не мав і не міг мати належного рівня освіти, бо в школах його вчили мовою, якої він не розумів. «Чому вимагають тепер деякі особи, щоб в школах завести знову таку мову, яку дитина не розуміє. Навіщо робити нам експерименти з т.зв. «общерусским языком?». Його в нас знають лише московські та декотрі українські емігранти, а з наших ніхто не говорить, ані не розуміє «по-московськи». Тут настав крик: «Ми не москалі, ми рускі!» Інші кричали: «Ми українці!». Коли втихло, з президії хтось заговорив: «Господин директор, благодарим за Вашу річ, но ми стоим за общерусский язык!» Ці слова викликали бурю крику і численні учителі повставали, щоб залишити залю. Волошин так само встав і при дверях крикнув: «Народовці! За мною! До «Просвіти»! Коло 50 учителів вийшли за Волошином, а за ними постійно ще виходили. В будинку «Просвіти», у великій залі Волошин сказав: «Продовжую свою промову. Видно, що з нашими «карпаторосами» співпраця ще неможлива. Ми мусимо їм показати, що народ з нами, и тоді вони прийдуть до нас. Ми мусимо створити свою народницьку організацію, в якій без «язикових вопросів» в користь народу будемо працювати. Прошу підрахувати присутніх». Відповідь – 78. «Прошу вибрати організаційний комітет, який приготує основуючі загальні збори і статут»¹.

¹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 51–52.

Так виникла «Учительська Громада», почесним головою якої був А. Волошин (1930–1938). Кількість її членів постійно збільшувалась. Так, якщо в 1930 р. вона нараховувала всього 220 членів, то в 1938 р. – 1631. Організація спрямовувала свої зусилля на утвердження, насамперед, української національно-культурної соборності. Ось як про це писалося в книзі «Полемика з русофілами», виданій Учительською громадою в Ужгороді 1937 р.: «Ми, підкарпатські українці, політично лишаємось вірними громадянами ЧСР, але ніколи не перестали і не перестаємо проголошувати нашу культурно-національну і етнографічну єдність з цілим українським народом. Робимо це свідомо, бо знаємо, що інакше не зможемо врятувати своє національне я... Ясно, що півмільйонний народ на Підкарпатті не може сам витворити стільки культурних цінностей, щоб він міг серед культурніших інших народностей успішно боронити свою народність»². Останній Конгрес «Учительської Громади» відбувся в липні 1938 р. А. Волошин закликав учителів до самоосвіти і самовідданості: «...Хоча наша організація є найбільшим товариством рідної інтелігенції, у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаємо всіх до праці над собою».

Августин Волошин турбувався про українських дітей. За його ініціативи відкрито школи у Волівському окрузі (Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Полянці). Уже наприкінці 1920 р. на Закарпатті працювало 475 початкових (народних) шкіл, у тому числі 321 з українською мовою навчання. В 1923 р. на Закарпатті діяли 532 школи. Із них 373 українські. Існували 14 українських горожанських шкіл, 4 гімназії (одна угорська), 3 учительські семінарії, одна торговельна академія, 2 українські торговельні школи.

Августин Волошин також був одним з організаторів і керівників «Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі». У своєму виступі на II з'їзді цього товариства в 1926 р. А. Волошин переконував, що «наше товариство усилюється служити інтересам виховання нашої карпаторуської дитини. Задачею своєю постановило підпорувати так роботу правительства в ділі організації і ведення

² За рідне слово. Полемика з русофілами. Частина перша. Передрук за виданням 1937 року. Ужгород, 1990. С. 75.

шкіл, як і родичів і саму дитину. Ми як робітники науки виховання своєю повинністю уважаємо: визволити дитину від всіх тих умов, серед котрих не міг би здорово розвинути наш нинішній ідеал людини, і для того і хочемо переробити давню книжну школу на нову, діяльну, давню аристократичну на демократичну, школу формалізму на школу науково обосновану, на школу правди, на школу поправді практичну і руську. В нашім товаристві можуть родичі висловити свої погляди на роботу школи, один учитель може подати поради другому і так може ся витворити загальна картина цілої системи виховання і навчання, котра указує на ошибки існуючих шкіл і на потреби дальших...Принцип виховання в природнонароднім дусі потребує передовсім, упознання самого себе, упознання рідного краю, упознання історії, землі, язика, літератури і потреб, упознання руської дитини»¹.

Про завдання Педагогічного Товариства А. Волошин також наголошував на III з'їзді, який відбувся 6 жовтня 1928 р.: «За нами лиш десять коротких років. Стоїме на початку культурного розвитку. Але то сміло можемо твердити, що робота освідомлювання народу у нас почалася і розвиваєся. Маємо много несповнених надій і домагань. Але вже і сама тота обставина, що скарги наші публічно можемо підносити і обговорювати є доказом нашої свободи, є гарантією того, що інтенсивною нашою працею удасться нам побідити всі перепони нашого народного відродження. Наше П.Т-во основалося для того, щоби поширювало знанє виховання і знанє рідного краю, зв'язувало родину із школою, підпорувало школу, витворювало учебники і книги лектури, указувало на потребу основання нових шкіл. Днешня епоха і від школи вимагає більше і інтенсивнішої роботи. Крут виховання не скриваєся лиш за мурами школи, але має поширитися працею дальших чинників, помічників учителя» Августин Волошин вірив, що «наш народ путем просвіти встане із глибокого сну, піднесєся до ліпшого матеріального життя і так забезпечить собі кращу будучність»².

¹ Волошин А. Виступ на II з'їзді Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі 8 травня 1926 р. *Августин Волошин. Твори*. С. 120–122.

² Волошин А. Перегляд історії шкільництва Підкарпатської Русі. *Августин Волошин. Твори*. С. 136.

Наприкінці 1930-х років, у період існування Карпатської України, в усіх районах, де проживало українське населення, діяли українські школи. Все це було доказом що українська ідея, українська мова перемогли. Августин Волошин відіграв у цьому значну роль. Це визнавали не лише українські педагоги, але й чеські чиновники. Ось, для прикладу, думка щирого прихильника народовецького напрямку, очільника Шкільного реферату (управління) в Ужгороді Йозефа Пешека: «Коли нині з радістю можемо дивитися на поступ в нашом шкільництві, на скорее поширювання культури серед найширшої верстви руського народу под Карпатами, то в том велика доля заслуги лежить у Вас Вп. Пане Директоре... Ви служили тому народови не лиш в школі але й поза нею. В школі Ви виховали молоде покоління народних працівників, виховали в серцях будучих учителів почуття обовязку для свого народу учити его рідним его словом, подносити его економічно і вести до ліпшого благобита а поза школою старатися и о найменшого брата, подавали єму до рук перші основи руського письма своєю Азбукою и Читанкою, учили его як має он жити численними статями в «Науці» і «Місяцесловах», котрі стали наслід одиноким прибежищем печатаного народного слова»³.

Нарешті, неабияку роль відіграв Августин Волошин і в економічному відродженні Закарпаття, для добробуту народу якого він працював усе життя. Він розумів, що самостійність кожного народу залежить від економічно-господарської самостійності. Тому він був ініціатором створення, а почасти і керівником численних спілок, товариств, фабрик, сприяв створенню кооперативів, відокремлював існуючі від колишнього угорського кооперативного союзу, заснував «Крайовий Кооперативний Союз», був його головою. Велика заслуга А. Волошина полягає також і в тому, що він заснував Підкарпатський банк, першу всенародну кредитну установу, яку очолював, а також багато інших економічних установ і підприємств: фабрику виливання дзвонів «Акорд», фабрику свічок «Геліос», керамічної фабрику «Керамос», фабрику сірників «Руські сірники», асекураційне товариство «Бескид»

³ Августин Волошин: два ювілеї. С. 23.

в Ужгороді та інш. Ці підприємства і установи забезпечували роботою сотні працівників й службовців, що в тогочасних умовах безробіття в Закарпатті мало важливе значення.

Про свою політичну діяльність А. Волошин говорив і на допиті у 1945 р. слідчому МДБ СРСР майору Вайндорфу. «Початок політичної діяльності, – розповідав А. Волошин, – відноситься до 1919 р., коли я став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі. Аналогічні за програмою християнсько-соціальні партії вже існували в той час у Чехословацькій республіці, зокрема, в Чехії і Моравії «Лідова партія» (Народна партія), в Словаччині – «Людова партія» (Народна партія). Поряд з Християнсько-народною партією існували й інші: аграрна, соціал-демократична, народно-соціалістична, партія торговців і промисловців, угорська народна партія та ряд інших. Восени 1938 р. на базі всіх партій виникло Українське Національне Об'єднання, тобто нова партія, яка проіснувала до 15 березня 1939 р.»¹.

Таким чином, Августин Волошин як найяскравіший політичний лідер Закарпаття першої половини ХХ століття у активне політичне життя поринув у часи розпаду Австро-Угорської монархії та утворення Чехословацької республіки: у 1918 р. він входив до складу ужгородської «Ради угорських русинів», у 1919 р. взяв участь у об'єднанні народних рад краю і створенні Центральної Руської Народної Ради, з 12 серпня 1919 р. до 17 березня 1921 р. був членом Директорії – тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з губернатором Григорієм Жатковичем, у 1920 р. став одним із засновників товариства «Просвіта» та ініціаторів створення Руської хліборобської (землеробської) партії, у 1924 р. – організатором Християнсько-народної партії, у 1925–1929 рр. був послом до парламенту Чехословацької республіки, у квітні 1938 р. очолив Першу Руську (українську) Центральну Народну Раду, у жовтні того ж року увійшов до складу першого автономного уряду і став прем'єр-міністром другого автономного уряду Підкарпатської Русі, з початку 1939 р. був почесним головою партії Українське Національне Об'єднання, а 15 березня 1939 р. був обраний президентом Карпатської України.

Тріумф і водночас трагедія Волошина-політика припадає саме на другу половину 1938 – початок 1939 рр., коли 26 жовтня 1938 р. він був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. обраний президентом незалежної держави – Карпатської України.

А. Волошин, як уже наголошувалось, завжди обстоював єдність і цілісність Чехословащини та збереження її демократичного республіканського ладу. Водночас, відстоюючи право закарпатців на автономний статус у складі ЧСР, він неодноразово заявляв, що «в автономній Підкарпатській Русі наш нарід має бути паном своєї землі, а не рабом та погноєм чужих. Будемо вимагати сповнення всього того, що нашому народові по мирному договору й по законам належиться»². У статті «Хто винен?» А. Волошин знову нагадує пражському уряду: «...Народ наш мав нагоди в р. 1918 і 1919 через Нар. Р. висказати свою волю тут і в Америці. Тепер вже стоїмо перед важнішим питанням здійснення нашої політичної свободи досягнутої плебісцитом в р. 1918–19. А здійснення може статися лиш одним способом: переданням ведення управи краю до рук синів нашого народу»³.

Боротьба закарпатців за автономію та справедливе визначення західних кордонів краю (зі Словаччиною) тривала протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої (домюнхенської) Чехословацької республіки. Цей рух русинів-українців по обидва береги Ужа був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали активною опозицією центральній владі. Однак політично-класові й національно-культурні розбіжності їхніх програм, зокрема протистояння русофільського та українського напрямків у суспільно-політичному житті краю, були саме тим фактором, який полегшував правлячим колам ЧСР упродовж тривалого часу утримувати цей масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках.

До проблеми автономії Закарпаття чехословацький уряд повернувся лише наприкінці 30-х років ХХ ст., коли перед

² Волошин А. З першим числом українського щоденника. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 87.

³ Волошин А. Хто винен? *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 88–89.

¹ ЦАМГБ РФ, Н-17681. Л. 12.

загрозою насамперед угорського ревізйонізму відбулася певна консолідація політичних сил краю та радикалізація їхніх дій щодо вимог автономії, і у березні 1937 р. під їхнім тиском був прийнятий Закон ЧСР «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі», який набув чинності в жовтні 1937 р. Ним, зокрема, розширювалися права губернатора, утворювалася Губернаторська рада тощо, що дало підстави владі говорити про т. зв. «перший етап автономії»¹.

Утім розв'язання питання про реальну автономію Закарпаття, яке тривалий час відкладався урядом ЧСР, було прискорене міжнародними подіями – центральноевропейською політичною кризою напередодні Другої світової війни.

До Чехословаччини, зокрема, на цей час висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави й насамперед Німеччина, що розгорнула активну кампанію з її внутрішньої і зовнішньої дестабілізації. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли забезпечити її від наростаючої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували демократичну Чехословацьку республіку і стабільність у Центрально-Східній Європі загалом, дедалі більше потурали експансіоністській політиці Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення.

Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої вплинуло, незважаючи на загалом ліберальну її національну політику, на зростання та консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Закарпатті.

Дуже швидко політика потурання Німеччині з боку Великої Британії та інших великих держав Європи, готовність Угорщини та Польщі взяти участь у античехословацькій акції підштовхнули А. Гітлера до рішучих дій. Спровокувавши напруження на німецько-чехословацькому кордоні, він домігся скликання 29–30 вересня 1938 р. міжнародної конференції у Мюнхені за

¹ Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945). С. 263–264; Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 254.

участю керівників урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії, яка задовольнила ультимативні німецькі вимоги щодо ЧСР: до третього рейху, зокрема, було приєднано високорозвинуту в промисловому відношенні Судетську область, де проживало понад 3 млн німців. Польща, своєю чергою, на початку жовтня 1938 р. отримала Тешинську Сілезію, а через місяць за рішеннями Першого Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найрозвиненіші райони Закарпаття було передано Угорщині. Загалом, Чехословаччина втратила одну третину своєї території із населенням 5 млн чоловік і 40% свого промислового потенціалу. Зраджена союзниками, країна опинилася у стані глибокої політичної кризи, віч-на-віч із нацистською Німеччиною.

Кризою та послабленням центральної виконавчої влади (5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату й розвалу Чехословаччини пішов у відставку з посади президента республіки Е.Бенеш) поспішили скористатися словацькі й закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголошують автономію. Прага змушена була затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). З цього часу Перша (домюнхенська) Чехословацька республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаной з усіх боків Чехо-Словаччини (так стала називатися країна після отримання автономії Словаччиною і Підкарпатською Руссю) увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов в історію як час розбудови Карпато-української державності, активної, хоча і неоднозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів краю.

У зв'язку з цим слід наголосити, що утворення Карпато-української держави стало наслідком, насамперед, цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю, зокрема українських політичних сил, очолюваних Августином Волошином. Водночас значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі загалом, Чехословаччині та Карпатській Україні зокрема, справив міжнародний фактор. Річ у тім, що короткочасне існування

Карпатської України не просто збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни: це державне утворення багато в чому було породжене саме цією міжнародною кризою, стало одним із її проявів. Утім, як справедливо наголошують дослідники історії Карпатської України, «незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке вибороло автономні права і будувало свою державність у союзі з чехами і словаками»¹. Ба більше, за переконанням відомого дослідника історії Закарпаття В. Маркуся, «юридичний статус Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр. далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала у процесі розвитку»².

Отже, 11 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено перший автономний уряд Закарпаття – Раду Міністрів Підкарпатської Русі (офіційна назва). Цій важливій в історії Закарпаття події передували не лише складний перебіг процесів на міжнародній арені, про що вже йшлося, але й суттєві зміни в суспільно-політичному житті краю, зокрема компромісні домовленості між представниками основних політичних партій, які входили до двох блоків (орієнтацій) – русофільського на чолі з Й. Камінським (Центральна руська народна рада, Автономно-землеробський союз, Руська національна-автономна партія) і українського на чолі з А. Волошином (Перша Українська центральна народна рада, Соціал-демократична партія).

Ще 21 вересня 1938 р. вперше представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації у Закарпатті, яку було вручено уряду ЧСР та дипломатичним представництвам західних держав у Празі. А 8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада представників обох орієнтацій за

¹ Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті : в 2-х томах. Ужгород, 1997. Т. I. С. 4.

² Маркусь В. Від народу-племені через автономістські прагнення до державності й соборності. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. С. 22.

участю депутатів пражського парламенту й сенату від Закарпаття, де було вирішено «домагатися для Підкарпатської Русі тих самих прав, які одержала й одержить Словаччина», досягнута компромісна домовленість щодо персонального складу автономного уряду, а також створена Національна Рада Підкарпатської Русі. До її складу увійшли представники практично всіх основних політичних сил краю. Того ж дня в меморандумі центральній владі у Празі Національна Рада оголосила себе «єдиним законним представником всіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується самовизначення і самоуправління». Також вимагалось негайної заміни значної частини чеських урядовців у краї місцевими кадрами та прийняття закону про Підкарпатську Русь³.

У відповідь на ці вимоги 8 жовтня голова нового чехословацького уряду Я. Сирови звільнив із посади губернатора краю К. Грабаря і призначив повноважним міністром для Підкарпатської Русі вихідця із Закарпаття І. Парканія. А 10 та 11 жовтня він прийняв у Празі та провів переговори з представниками Національної Ради Підкарпатської Русі, після чого Рада міністрів ЧСР затвердила персональний склад автономного уряду з 6 чоловік – відомих політичних діячів Закарпаття, що були депутатами чехословацького парламенту й сенату.

Перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив Андрій Бродій – лідер русофільського напрямку в краї, голова Автономно-землеробського союзу. Поряд із посадою прем'єра він отримав портфелі міністра шкільництва й міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський – один із керівників Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Національної ради Підкарпатської Русі соціал-демократ Юліян Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії Степан Фенцик – міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на

³ Див.: Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. Львів, 1994. С. 55–56; Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 277.

Пряшівщині Іван П'ещак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Християнсько-народної партії Августин Волошин (питання охорони здоров'я й соціального забезпечення). Отже, до першого автономного уряду увійшло четверо представників русофільського і двоє (Ю. Ревай та А. Волошин) – українського напрямку, що, на думку дослідників, було компромісним рішенням і загалом реально відображало співвідношення сил між двома головними політичними блоками Закарпаття¹.

Автономний уряд А. Бродія проіснував лише 15 днів – з 11 по 26 жовтня 1938 р. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема вирішення питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав широку кампанію за приєднання до краю східнословачьких районів (Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Зокрема, відразу після затвердження уряду Підкарпатської Русі міністр С. Фенцик вирушив із Праги до Пряшева для обговорення цього питання і пропагандистської роботи серед місцевого населення. У своїй першій прем'єрській промові Бродій відверто заявив, що «первое правительство Карпатской Руси предпримет все меры, чтобы объединить все русские области в Карпатах (от Попрада до Тисы) в одно целое, свободный штат»².

Уряд А. Бродія провів загалом три засідання. Перше засідання Ради міністрів Підкарпатської Русі відбулося в Ужгороді 15 жовтня 1938 р. На ньому були розглянуті й затверджені основні органи самоуправління, які склалися з 9 міністерств, розподілені функціональні обов'язки між міністрами, а також вирішено вимагати для себе тих само прав, що отримала виконавча влада в Словаччині. Було засновано «Урядовий Вісник» для публікації розпоряджень автономного уряду, який до рішення Союму про офіційну мову вирішено було друкувати руською й українською мовами. На цьому ж засіданні обговорювалися й господарські проблеми краю, передусім продовольча ситуація й заходи уряду для її поліпшення: було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь із Румунії завезено 170 вагонів кукурудзи.

На другому засіданні автономного уряду, що відбулося 18 жовтня, обговорювалися насамперед питання складного міжнародного становища Підкарпатської Русі. Зокрема, було заслухано доповідь С. Фенцика про політичну ситуацію на Пряшівщині та переговори про кордони з урядом Словаччини. Вирішено продовжити ці переговори, для чого затверджено спеціальну комісію. Водночас Рада міністрів Підкарпатської Русі висловила гострий протест словацькому прем'єр-міністру Й. Тисо з приводу вжитих ним репресивних заходів до організаторів руху за приєднання Пряшівщини до Закарпаття. Ю. Ревай доповів урядові про проведені переговори з міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковським, на яких ішлося, зокрема, про необхідність заборони вивозу державного і приватного майна з території республіки і краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною, ліквідації чеських шкіл у населених пунктах краю з незначною кількістю чеських родин тощо. А. Волошин інформував уряд про організацію підкарпатського центру соціального забезпечення тощо.

У центрі уваги третього засідання кабінету міністрів А. Бродія, яке тривало два дні – 22 і 23 жовтня 1938 р., була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті та навколо неї. Міністр Е. Бачинський проінформував уряд про результати складного переговорного процесу між ЧСР і Угорщиною щодо встановлення нових кордонів між ними, який зайшов на той час у глухий кут, та позицію Німеччини в цьому питанні. У зв'язку з цим члени автономного уряду жваво обговорювали можливості й варіанти оптимального реагування на ультимативні вимоги Угорщини щодо заселених переважно угорцями південних територій краю з містами Ужгород, Мукачево та деякими іншими важливими з погляду функціонування транспортних мереж населеними пунктами Закарпаття. Насамперед, було створено комісію в складі відомих закарпатських учених (П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та І. Панькевич), перед якою ставилося завдання науково довести, що Закарпаття – русинська земля і в такий спосіб «відбивати угорські вимоги»³.

¹ Бодижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 79.

² Магочий П. Р. Названа праця. С. 144.

³ Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 279–281.

А наступного дня, 23 жовтня, з приводу політичної ситуації та загрози поділу автономної території, урядом Підкарпатської Русі було прийнято рішення: «Область руських на півдні Карпат, що визначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілісність і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення за демократичним принципом: всенародним голосуванням»¹.

Це рішення автономної влади було передано урядам ЧСР та інших сусідніх і великих західних держав. Були розроблені навіть практичні заходи щодо підготовки до проведення плебісциту в Закарпатті. Слід відзначити, що рішення кабінету міністрів А. Бродія про звернення до урядів зарубіжних держав і проведення плебісциту в питанні, яке стосувалося територіальної цілісності республіки, виходило за рамки повноважень автономного уряду Підкарпатської Русі й суперечило конституційним нормам ЧСР. Ідея проведення плебісциту неоднозначно сприймалася також різними політичними силами в Закарпатті. Якщо партії і громадські організації русофільського напрямку цю ідею підтримували і, як стверджують окремі науковці, саме вони на скликаннях Бродієм закритих зборах Центральної руської народної ради стали ініціаторами плебісциту, то представники українського напрямку виступили проти².

Водночас А. Волошин продовжував виконувати обов'язки голови УЦНР, яка перебувала в опозиції до прем'єра. «Будучи головою ради, – розповідав Волошин під час допиту 14 червня 1945 р., – я здійснював ідейне керівництво нею і слідкував за виконанням тих завдань, які на неї були покладені статутом. Рада

¹ Цит. за: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 у загальноєвропейському історичному контексті : в 2-х томах. Ужгород, 1997. Т. II. С. 81.

² Магочий П. Р. Названа праця. С. 145; Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 282.

мала президію і так званий головний відділ (управу). За давністю я не можу назвати всіх членів ради, президії і головного відділу. Пам'ятаю тільки, що моїми заступниками були Михайло Брацайко, а пізніше, з 1938 р., також Юлій Ревай. Генеральним секретарем ради був Микола Долинай.

21 жовтня 1938 р., коли я входив до уряду Бродія, Перша Українська Центральна Народна Рада, головою якої я був, видала маніфест, звернений до громадян Підкарпатської Русі, в якому були викладені вимоги до уряду... Цей маніфест вимагав від уряду Бродія виконання 20 пунктів. Я зараз не можу пригадати, хто саме був редактором маніфесту, але він був складений членами ради, а потім проєкт маніфесту в кінцевій редакції був запропонований мені як голові для розгляду. Я, як голова ради, одобрив його зміст, після чого він був відправлений в типографію Федора Ревая і опублікований. Яка кількість екземплярів була віддрукована – я тепер не пам'ятаю, але маніфест був розісланий у всі міста і села Підкарпатської Русі. Хочу додати, що мого підпису і підпису Ю. Ревая в маніфесті нема і це цілком природно, так як в той час я рахувався членом уряду Бродія, а в маніфесті викладалися вимоги до цього уряду. Пам'ятаю узгодження тексту маніфеста до видання, цей же текст був узгоджений з Ю. Реваем і одобрений ним»³.

З цього приводу є також запис у щоденнику В. Гренджа-Донського від 17 жовтня 1938 р.: «З радником Перевузником та д-ром В. Одинським уложили ми «Маніфест»; Федір Ревай приніс ручну розмножувальну машину і друкує принаймі двадцять тисяч примірників»⁴. Маніфест звинувачував А. Бродія в проуторській і антиукраїнській діяльності і, фактично, вимагав його відставки. 18 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала «Отвертий лист» до Андрія Бродія, в якому повідомляла, що «у неділю по цілому Підкарпатті деякі одиниці від імені Автономного Земледільського Союзу розповсюдили летючки на зразок агентів Мадярщини, в яких населення закликуються, щоб вибивало «українських бандитів»... Звертаємо Вашу увагу на цю провокацію й закликаємо

³ ЦАМГБ РФ, Н-17681. Л. 24–25.

⁴ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон, 1987. С. 30.

Вас, щоб Ви цю небажану акцію, яка прямує на розбиття нашого народу, негайно застановили, та заявою, що Ви з тою акцією... не маєте нічого спільного та її осуджуєте, дали українському народові сатисфакцію. Інакше ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на цю провокацію»¹.

Кризова ситуація загострилася після того, як 25 жовтня 1938 р. Угорщина поставила питання, щоб її претензії до частини територій Словаччини і Підкарпатської Русі, де проживало угорське населення, вирішувалося або всенародним плебісцитом, або арбітражем європейських держав. В цей же день празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій, хоча на Закарпатті розпорядженням віце-губернатора А. Бескида була заборонена діяльність лише впливової серед населення комуністичної партії, яка виступила проти автономії, – інші партії та об'єднання продовжували діяти².

Побоюючись несприятливих для республіки результатів всенародного референдуму, чехословацька влада на розширеному засіданні за участю кабінетів міністрів автономних Словаччини й Підкарпатської Русі 26 жовтня погодилася на арбітражне рішення з приводу вимог Угорщини. До речі, в цей же день Перша Українська центральна народна рада під керівництвом А. Волошина провела нараду в Ужгороді, на якій прийняла рішення: «1. Не противитися відданню мадярської етнографічної території Мадярщині, але 2. Рішуче протестує проти плебісциту; 3. УНР стоїть на принципі федерації народів у теперішній державі»³.

Незважаючи на це, прем'єр-міністр Підкарпатської Русі А. Бродій не погодився з рішенням центрального уряду і став вимагати проведення на Закарпатті всенародного плебісциту. Його активно підтримував міністр С. Фенцик, який намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із проблемою урегулювання закарпатсько-словацького кордону. Як з'ясувалося невдовзі, обидва політики й очолювані ними автономістичні партії вели подвійну гру, упродовж тривалого часу

таємно співпрацювали з угорською владою в справі відриву Закарпаття від ЧСР, отримуючи в цій античехословацькій діяльності підтримку, зокрема й фінансову, з Угорщини й Польщі.

На знак протесту проти відвертої проугорської діяльності Бродія й Фенцика подають у відставку міністри автономного уряду Підкарпатської Русі Е. Бачинський і Ю. Ревай. Однак федеральний уряд ЧСР їхню відставку не прийняв і того ж дня, 26 жовтня, після ухвали відповідних юридичних інстанцій, звільнив із посади прем'єра А. Бродія. Його було негайно заарештовано в Празі чехословацькою службою безпеки згідно з Законом про охорону республіки за «державну зраду» – зв'язки з ворожими Чехословаччині закордонними елементами і профашистську діяльність на користь Угорщини, агентом якої, як стало відомо, він упродовж тривалого часу виступав під прізвиськом «Берталон». Щоправда, одразу після арешту А. Бродій розпочав голодування на знак протесту проти утримання його у в'язниці, і 11 лютого 1939 р. його звільнили, а після зустрічі з президентом ЧСР Е. Гахою направили на лікування в Татри, звідки він втік до Угорщини. Його соратнику С. Фенцику теж вдалося втекти в польське посольство в Празі, а потім переїхати до Угорщини⁴.

На цій досить драматичній ноті закінчив свою короточасну діяльність перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який так і не зміг практично контролювати, а тим більше змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті та соціально-економічне становище його населення.

Того ж дня, 26 жовтня 1938 р., новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин – лідер українського напрямку в краї, а міністрами – члени першого автономного уряду Ю. Ревай і Е. Бачинський. Усунення з міністерських посад А. Бродія, С. Фенцика та І. П'єщака тим же розпорядженням празького уряду й передача їхніх повноважень новому прем'єру А. Волошину робило новий автономний уряд виразно українським. Це викликало, з одного боку, радісне збудження й активну підтримку з боку українців у всьому світі,

¹ Нова свобода. 1938. 18 жовтня.

² Бельє М. Карпатська Україна в портретах. Науково-популярне видання. Ужгород, 1998. С. 9.

³ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

⁴ Болдичар М. Закарпаття між двома світовими війнами. (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). Ужгород, 1993. Ч. 1. С. 81; Нариси історії Закарпаття. Т. 2: 1918–1945. Ужгород, 1995. С. 282.

а з іншого – обурення закарпатських русофілів та угорських і польських урядовців. Сам Волошин так пізніше згадував про склад очолюваного ним уряду 26 жовтня 1938 р.: «тодішній президент і прем'єр-міністр Чехословаччини Сирови призначив мене міністром-президентом Підкарпатської Русі, а міністром Юліана Ревая»¹. Закономірно, що це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Утім, вважаємо, що А. Волошина важко в чомусь звинувачувати. По-перше, Прага переконала у зраді керівників русофільства й більше не бажала ризикувати; по-друге, склад уряду був сформований у Празі, яка постійно втручалася у внутрішні справи крайового уряду. Доказом цього є призначення в січні 1939 р. третім міністром Карпатської України чеського генерала Л. Прхали. Однак про це йтиметься далі.

Тому не випадково відразу ж після складання в присутності віце-губернатора краю А. Бескида, міністра Е. Бачинського й чеського генерала О. Сватака присяги на вірність Чехословацькій республіці², Августин Волошин виголосив промову, у якій наголосив, що забезпечить «народом Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної». Він закликав до співробітництва представників русофільства, які на це не погодилися і перейшли у відкриту опозицію до нового уряду. Антиукраїнські мітинги, демонстрації і звернення, що проводилися ними в багатьох містах Закарпаття, значно ускладнювали діяльність уряду. Так, секретар АЗС у Пряшеві В. Данча в листі до А. Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь прем'єр-міністра була однозначною: «Ми хочемо в злагоді жити й з тими людьми – членами нашого

народу, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це щиро, значить, коли вони почувають себе щирими слов'янами. Але з людьми, що під покришкою рускості хотят приключити нас до Мадярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного»³. Навряд чи сприяв згуртуванню закарпатського суспільства навколо уряду А. Волошина і заклик Української народної ради «Український Народі Підкарпаття!», в якому наголошувалося: «Доля нашого народу на Підкарпатті передана до рук Батька нашого національного відродження о. Августина Волошина... Ми всі повинні відкинути свої особисті справи й розрахунки та з усіх сил іти на поміч нашій владі! Кожний українець-русин, мужчина, жінка, старий чи молодий, повинен приступити до будови нашої молоді держави»⁴.

Про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина переконливо свідчило й опубліковане 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» звернення Української народної ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали». «Ми віримо, – йшлося у зверненні, – що великий 50 мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми»⁵. Це звернення було розцінено українцями, зокрема в Галичині, як заклик до підтримки й допомоги братам-українцям по той бік Карпат. Зокрема, у Львові, Станіславові, Коломиї відбулися масові демонстрації на підтримку уряду Волошина. Були зафіксовані перші нелегальні переходи польсько-чеського кордону галицькими українцями з метою допомоги в розбудові молоді української держави, які з кінця 1938 р. стали масовим явищем⁶.

Відомий дослідник міжвоєнної історії Закарпаття М. Болдичар пояснював вибір чехословацьким урядом на посаду голови автономного уряду краю політичного лідера українського

¹ ЦАМГБ РФ, Н-17681. Л. 13.

² Чеська дослідниця Т. Беднарджова у своїй монографії опублікувала текст протоколу, відшуканого в Архіві канцелярії Президента ЧСР, складеного 12 грудня 1938 р. У ньому зафіксовано: «Монсенйор Августин Волошин, прем'єр-міністр уряду Підкарпатської Русі, склав сьогодні до рук президента республіки присягу на конституції згідно з законом від 26 лютого 1920 № 121 Збірки законів та розпоряджень українською мовою такими словами: «Обіцяю на свою честь і своє сумління, що буду совісно та несторонно виконувати свої обов'язки і буду додержувати конституційні та інші закони. Закінчено і підписано. Августин Волошин». Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів, 1995. С. 169.

³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1.

⁴ Нова свобода. 1938. 28 жовтня.

⁵ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

⁶ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. Ужгород, 1997. Том II. С. 83.

напряму так: «Цьому сприяло ряд факторів: по-перше, призначаючи А. Волошина прем'єром, центральний уряд враховував, що він був освіченою для того часу людиною, мав духовну та світську освіти і сподівався, що в своїй діяльності він буде керуватися принципами нейтральності та релігійно-етичними нормами і не братиме участі в політичних інтригах; по-друге, уряд добре знав про політичну орієнтацію інших можливих кандидатів у прем'єри і не бажав більше ризикувати, «обпікшись» уже на кандидатурі А. Бродія; по-третє, кандидатура каноника А. Волошина була підтримана прем'єром словацького автономного уряду католицьким священником Й. Тісо. Отже, волею випадку та в зв'язку з названими вище обставинами А. Волошин вийшов на арену активної політичної діяльності»¹.

Можна погодитися з тим, що А. Волошин дійсно не готувався до такої високої політичної кар'єри. Він сам відверто про це говорив у грудні 1938 р. кореспонденту львівської газети «Діло»: «Сьогоднішня моя праця є такого характеру, про який раніше я ані не думав. Все своє життя я працював як педагог. Переконався я в тому, що наш народ є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи, і що лише гноблення робило його апатичним. Тепер він чудом скинув з себе апатичність, і ця дійсність дає мені силу і відвагу до тієї праці, яку виконую»².

Водночас слід зазначити, що саме довголітня освітня, культурна та громадсько-політична праця Августина Волошина для і серед рідного народу, а також високий авторитет і народна підтримка Волошина, як і його загалом лояльне ставлення до Чехо-Словацької республіки, підтримка її конституційних основ і демократичних інститутів та прагнення «забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації» зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра. Тобто цей вибір був цілком закономірним. З приводу цього призначення чеська газета «Недельні Лист» 27 листопада 1938 р. у статті «Хто є Волошин» інформувала: «Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Українській народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його «батьком

народу». Цієї назви не устійнив ніякий закон – вона створена народом. Його поява має в собі щось, що захоплює. Хоч уже не молодий, зумів пережити всю свою й свого народу трагедію... Назначуючи його прем'єром – влада зробила найшасливіший крок»³. Цікаву характеристику прем'єру Августину Волошину дала французька газета «Ле Пті Парізієн» в номері за 5 лютого 1939 р.: «Часто його представляли як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий... Батько Волошин, – так його кличуть селяни, – дуже приємний, вирозумілий, розумний і реаліст. То ані мрійник, ані фанатик»⁴.

Про те, як сприйняли закарпатські українці звістку про призначення А. Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі, В. Гренджа-Донський згадував: «Десять біля чотирнадцятої години входить Федір Ревай і як гукне на цілу залу: – Директор Волошин іменованій прем'єром! Ми одразу подумали, що він жартує, але бачимо, що підходить до телефону, кличе директора о. Волошина і gratулює йому. Ми з утіхою, з невимовною радістю підходимо до нього і майже вириваємо трубку з рук, щоб довідатися більше. – Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс цю вістку, – сказав Федір Ревай. – Прем'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина. З цією вісткою зараз вдерлися ми до великої залі, де відбувалася проба і Федір Ревай гукнув грімко: – Маємо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!

Члени хору раптом перестали співати і як тільки почули цю потішну вістку, обнімались, почали один одному gratулювати, цілуватись. Радість, утіха невимовна. Зараз розбіглись по цілому місті, сповіщаючи про те всіх наших. Люди з великої радости на вулицях обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму. Вістка ця кулею рознеслась по цілому місті. По вулицях наші люди не стояли групками як інколи, щоб обговорювати, тільки підбігали один до одного, щоб сповістити про велику новину»⁵.

³ Цит. за: Нова свобода. 1938. 4 грудня.

⁴ Цит за: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 108.

⁵ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. С. 38–39.

¹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. I. С. 81–82.

² Там само. С. 105.

Щоправда, неоднозначно поставилася до призначення А. Волошина прем'єр-міністром та тієї політики, яку проводив його кабінет, частина української еміграції у США і Канаді. Наприклад, М. Болдижар і В. Лемак пишуть, що «інформаційні агентства європейських і американських країн (невже всі? – *Авт.*) з тривогою розповідали про розвиток політичної ситуації у Підкарпатській Русі». Названі автори наводять цитату з нью-йоркської газети «Українські Щоденні Вісті»: «Уряд складається з Волошина (народно-християнська партія, яка набрала на останніх виборах 9 327 голосів з 309909 відданих) і Ревая (соціал-демократична партія, яка набрала 29717 голосів)... Ясно, що ця влада немає ніякої опори в масах, не користується ні авторитетом, ані популярністю»¹. Цією констатацією вони і обмежуються, так, якби інших оцінок щодо призначення уряду Августина Волошина та його діяльності не існувало. На жаль, і в деяких інших працях окремих закарпатських істориків практично вся діяльність уряду Волошина зводиться до односторонніх, а то і неправдивих констатацій щодо порушення демократії, фальсифікації виборів, постійних репресій проти інакомислячих, хаосу в краї і переліку інших його «злочинів». Водночас, наприклад, редактор нідерландського часопису «Фолкен стаат» Германс заявив, що відвідини ним Закарпаття в листопаді 1938 р. переконали його в тому, що на цій території Карпатської України панує взірцевий спокій і порядок, та що населення з найбільшим ентузіазмом працює для розбудови краю»².

Отже, спробуємо об'єктивно розглянути діяльність другого автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України на чолі з Августином Волошином. Завдання, що стояли перед ним, були дійсно надзвичайно складними, особливо з урахуванням агресивної антиукраїнської опозиції у самому Закарпатті, підривної діяльності проти нього сусідніх держав і гостроти міжнародного становища напередодні Другої світової війни загалом.

У першому, після призначення прем'єром, інтерв'ю редакторів газети «Нова свобода» 30 жовтня 1938 р. Августин Волошин

¹ Болдижар М. М., Лемак В. В. Політичні партії та об'єднання автономії Підкарпатської Русі. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород, 1995. Т. II. (1918–1945). С. 305.

² Нова свобода. 1938. 27 листопада.

досить детально окреслив основні завдання очолюваного ним уряду: «Завдань багато. Числимо на сили свої та на сили громадянства, яке мусить все зробити, щоб закріпити здобутки. Але перше завдання – це оборонити цілість нашого краю, забезпечити спокій і порядок, забезпечити добробут народних мас... Вже влада має 230 вагонів кукурудзи для бідних і безробітних... Думаю, що народні маси нашого краю здобудуть від своєї молоді держави все, що потрібно для усунення голоду... План публічних робіт маємо широкий. Мусимо побудувати залізницю, дороги, мости, пристосовуючи все до нових умов нашого господарського та культурного життя. Після встановлення й закріплення наших границь, негайно мусимо провадити планову розбудову нашої господарки. То вимагає великої кількості працівних сил та велику суму грошей. Але наші природні багатства є такі великі, що ми вдержимось та забезпечимо собі рівноправне співробітництво з іншими країнами, які нам допоможуть розбудувати промисел та інтенсифікувати хліборобство, скотарство, садівництво та огородництво. Будемо будувати фабрики, щоб зпрацьовувати наші сирівці, будемо зпрацьовувати мінеральні поклади, що стільки їх ховає в собі наша багата земля... Ми всіх шануємо, але вимагаємо, щоб і нас шанували, нікого не будемо кривдити, кожний громадянин без різниці народності й віри буде мати рівне право. Вибороли ми свободу не лише для себе, але для всіх, хто йде з нами й має добру волю до співпраці на нашій землі. Теперішня хвиля диктує нам всім виявити працівність і дисципліну, полишити національні, мовні та політичні суперечки і всім стати до творчої праці, якої вимагає від нас обов'язок перед рідним народом»³.

На жаль, ці завдання через ряд об'єктивних обставин і суб'єктивних причин уряду Волошина так і не судилося повністю здійснити. Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Річ у тім, що призначення А. Волошина прем'єр-міністром переконало Угорщину, що від нього годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття, і вона ініціювала з цього приводу міжнародний арбітраж.

³ Нова свобода. 1938. 30 жовтня.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж (перший), що став результатом нової змови нацистської Німеччини та фашистської Італії з гортистською Угорщиною проти демократичної Чехо-Словаччини. Згідно з його рішеннями ЧСР змушена була віддати Угорщині південні райони автономних Словаччини та Підкарпатської Русі, де проживало переважно угорське населення. Закарпаття, зокрема, втратило понад 12% своєї території (1523 км²), на якій перебувало 97 населених пунктів, зокрема найбільші міста краю – Ужгород, Мукачєво, Берегово, і проживало близько 175 тис. чоловік, серед них – 85 тис. угорців, понад 33 тис. українців та близько 50 тис. іншого неугорського населення¹. Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду.

Августин Волошин з невеликою делегацією прибув у цей день до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не брав. З приводу цього В. Гренджа-Донський слушно зауважив, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд». «Виголошений розсудок на всіх зробив надзвичайно пригноблююче враження, особливо на пана прем'єра..., – пише він. – Клочурак та інші підбадьорювали його, доказуючи, що ми з своєю самостійністю зискали більше. Сам міністр закордонних справ Й. Ріббентроп розмовляв з паном прем'єром більше як півгодини, потішаючи: «Перед двадцяти роками ви втратили Україну..., а тепер вам шкода двох міст...». Цю втрату прем'єр переніс мужньо і сказав: «Закотимо рукави і будемо працювати!» Водночас Ріббентроп запевнив А. Волошина, що Німеччина політично й економічно підтримуватиме його батьківщину. З'явилися думки, що, можливо, ця невелика карпатська провінція зможе стати П'ємонтою для створення об'єднаної України під зверхністю А. Гітлера»².

3 листопада 1938 року, ще перебуваючи у Відні, Августин Волошин виступив із зверненням до закарпатців у США та української спільноти всього світу, передавши «Українській пресовій службі» для розповсюдження заклик, де вперше вжив назву

¹ Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945). С. 156.

² Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зірала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. С. 163, 54.

Карпатська Україна: «Ми, уряд Карпатської України, звертаємось до Вас, наші брати за океаном, із зазивом заманіфестувати свою солідарність з нами в сьогоднішню вирішальну хвилину. Втрата Ужгорода і Мукачєва, що є зраненням живого тіла нашої Батьківщини, не захитає нашого твердого рішення сповнити велике історичне завдання. Реальна поміч урядові Карпатської України з Вашого боку, наші брати за океаном, докаже про розуміння Вами ваги хвилини»³. Того ж дня А. Волошин звернувся також до населення краю з «Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України»: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгорода й Мукачєва від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність. Це важкий удар, що стрів нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія»⁴. Водночас Августин Волошин закликав своїх громадян: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьгодні викликували між нами вороги нашого народу. Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальних дій, які ми підприймемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальний труд!»⁵.

З приводу цього Українська народна рада в черговому маніфесті також «з болем в серці» сповістила населення краю про вимушену згоду на умови арбітражу, «бо несила наша боротися з світовими державами», але наголосила на тому, «що границі нашої Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща та Мадярщина прийняли до відома умову, якою зобов'язалися не втручатися до наших

³ Цит. за: Васирина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій. Ужгород, 2008. С. 76.

⁴ Волошин А. Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України. Августин Волошин. Твори. Ужгород, 1995. С. 375.

⁵ Там само. С. 375–376.

внутрішніх справ. Наступає нова доба.., доба будівництва тривких основ державності для цілого нашого народу»¹.

Відповідно до рішень Віденського арбітражу евакуація державних установ і майна з територій, що передавалися Угорщині, повинна була завершитися до 10 листопада 1938 р. Уряд А. Волошина вимушений був перенести свою канцелярію з Ужгорода до м. Хуст, який став столицею автономної Української держави. До речі, майже всі прихильники Бродія та Фенцика, які проводили проугорську діяльність, залишилися на окупованій Угорщиною території, насамперед в Ужгороді й Мукачеві, де сердечно вітали нових/старих угорських господарів і стали з ними активно співпрацювати. Зокрема, у травні 1939 р. А. Бродій разом із деякими іншими діячами АЗС були кооптовані (введені без виборів) до нижньої палати угорського парламенту, де до 1944 р. він очолював групу закарпатських депутатів².

Ось за таких несприятливих обставин Кабінет міністрів А. Волошина заходився будувати українську державність на урізаній території краю. Українському уряду доводилося діяти дійсно в екстремальних умовах. Історичні джерела свідчать, що наприкінці 1930-х років Карпатська Україна переживала глибоку економічну кризу. Її соціально-економічне становище особливо погіршилось після Віденського арбітражу. Промисловість Карпатської України була представлена такими галузями, як лісова й солеварна. Були створені певні умови для розвитку хімічної промисловості, які представляли всього п'ять фабрик. У значно гіршому стані перебували залізничний і автомобільний транспорт, комунікації, телефонний і телеграфний зв'язок. Уряд А. Волошина намагався провести реорганізацію лісової промисловості, радикальні реформи в електроенергетиці. Важливе значення приділялося залученню іноземного капіталу. Сільське господарство зазнало значних втрат. Країна переживала гостру продовольчу кризу, яку уряд не міг подолати власними силами. Протягом усього періоду існування Карпатської України велася активна робота з укладення торговельних угод із Румунією, Німеччиною та Угорщиною.

З ініціативи уряду А. Волошина було проведено кілька акцій допомоги населенню гірських районів краю.

Рівень життя переважної більшості населення країни був надзвичайно низьким. Упродовж усього періоду існування молоді автономної держави існувало безробіття, а також підвищення цін, спекуляція продуктами продовольства. Примітивним був розвиток медицини. Спроба уряду поліпшити соціальне становище місцевого населення до суттєвих змін не привела. Однак, Карпатська Україна жила й боролася... Велика надія покладалася на матеріальну підтримку організацій української еміграції, яка постійно надходила з США, Канади, країн Європи й Далекого Сходу.

Не легшим було внутрішньополітичне становище Карпатської України. Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська й античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. У ньому, зокрема, говорилося: «... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.»³. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ»⁴. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин»⁵. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади»⁶.

Активною була антиукраїнська діяльність про угорської «п'ятої колони». Доходило навіть до особистих образ Августина

¹ Нова свобода. 1938. 5 листопада.

² Магочій П. Р. Названа праця. С. 175.

³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.

⁴ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т.VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 156. Арк. 1.

Волошина. Державна прокуратура у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою»¹, а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна»². Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин заявив, що «не бажає дальшого поступовання в тій справі»³. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, у яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність⁴. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компромативні матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія⁵.

З угорської і польської території систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалюючи населення країни, яке знаходиться на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А. Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо. Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. військо в Хусті збунтувалось проти влади А. Волошина,

зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азіатської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Усіх, хто виходить з міста, безпощадно розстрілюють. Трупів тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людоїдства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався⁶.

Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також конфлікти в самому українському таборі. У 1938–1939 рр. зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій, і старші за віком помірковані політики, які за допомогою маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю в складі ЧСР. Яскравим представником останніх був і Августин Волошин. Нарешті, протягом усього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації у 1938–1939 рр. Закарпаття заповнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Отже, ситуація була складною у всіх відношеннях.

Утім, попри це, розбудова Карпато-української держави розпочалася досить швидкими темпами. Уже в листопаді 1938 р. Кабінет міністрів Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію, розпочату ще в Ужгороді. На середину листопада він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е. Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А. Штефан), юстиції (належало до компетенції самого А. Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А. Дугці) і комунікацій (міністр Ю. Ревай). Кожне окреме міністерство мало по кілька ресортів (відділів). Наприклад, міністерство комунікацій мало вісім таких

¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 1.

² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 1.

³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 2.

⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1–2; Оп. 3. Спр. 86. Арк. 6.

⁵ Archiv Ministerstva Zagrancich Veci, Praha. karton 655.

⁶ Вегеш М. М., Міщанин В. В. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Молодь – Україні* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). Т. 5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. С. 185.

відділів: господарства, фінансів, залізниць, пошт, телефонів і телеграфів, охорони здоров'я, торгівлі і промислів, громадських робіт, соціальної опіки. Значну роль у діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра Августина Волошина – Степан Росоха та Іван Рогач – люди молодшої генерації з європейською освітою та радикальним гатунком¹.

Незабаром при автономному уряді були створені служба безпеки, управління поліції у Хусті, відділ преси і пропаганди, який, зокрема, з метою інформування населення про діяльність уряду видавав «Бюлетень пресової служби». Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолював відомий громадсько-політичний діяч і письменник Василь Гренджа-Донський.

Політичній та пропагандистській роботі уряд Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову Української держави, так і потребою протидії підривній діяльності проти неї з боку Угорщини й Польщі, нападам терористів із цих країн на населенні пункти Закарпаття, антиукраїнській пропаганді проугорської «пятої колони», а також послабленням напруженості в українсько-чеських відносинах. «Нова Свобода», наприклад, майже щодня друкувала різні заклики, звернення, маніфести автономного уряду та Української народної ради до «Українського Народу Підкарпаття», які друкувались великим накладом й у вигляді окремих листівок. У них пропагувався чіткий курс уряду на українізацію всього суспільного життя краю, зокрема все послідовніше ставилося питання про офіційну зміну його назви на «Карпатську Україну».

Уряду Августина Волошина за порівняно короткий відтинок часу вдалося, наприклад, переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів автономного краю. На початку листопада 1938 р. була утворена Організація народної оборони – Карпатська Січ, що являла собою напіввійськову організацію (її члени не були озброєні) для військового вишколу

¹ Див.: Болдичар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 27; Белень М. Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998. С. 150, 152–153.

учасників українського національного руху й організації оборони Карпато-української держави.

У зв'язку з цим слід ще раз наголосити, що звістку про надання автономії Закарпаттю і, особливо, про початок розбудови Карпато-Української держави урядом Августина Волошина з великим захопленням сприйняли українці в усьому світі. Про підтримку українського уряду й готовність усіляко допомогти його державотворчій діяльності свідчать сотні листів і телеграм національно свідомих українців із різних країн, що надходили до канцелярії Волошина. Крім моральної підтримки, українці США, Канади, країн Європи й Азії масово відгукнулися на звернення уряду А. Волошина та Української народної ради до українців зарубіжних країн із проханням про допомогу та із закликом до співпраці. Вони, зокрема, створювали різноманітні «Допомогові комітети», «Національні фонди допомоги Карпатській Україні», організовували збір коштів, медикаментів, продовольства тощо. З метою залучення необхідних для краю спеціалістів із різних галузей народного господарства 10 грудня 1938 р. було створене українське емігрантське бюро на Карпатській Україні, яке, як зазначалося в урядовому рішенні, «збирає й систематизує заяви український емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах і надає карпато-українське підданство». Чимало вкрай потрібних молодій автономній державі фахівців із числа українських емігрантів отримувало карпатоукраїнське підданство і, відповідно, чехословацьке громадянство, що дозволяло їм легально працювати в Закарпатті².

На прізвище А. Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем'єра на одержання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розбудови Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які в свій час емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф. Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі

² Болдичар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 88.

юриспруденції. Він мав вищу військову і юридичну освіти, тривалий час працював суддею, слідчим, прокурором¹. С. Федоров у листі до А. Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: «доктор права, інженер-економіст, військовий та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бувшого російського флоту та морського відомства»². Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не одержав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М. С. Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл»³ – писав він. А. Волошин відповідав: «В нас багато безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?»⁴. Запропонував свої послуги автономній країні харків'янин Б. Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б. Тесленко захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології. Водночас був членом-кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б. Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в рядах нелегальної ОУН⁵.

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так, інженер і архітектор з Праги С. Дзидз надрукував у «Новій свободі» статтю «Де має бути столиця Карпатської України», в якій доводив за необхідне «столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу»⁶. Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть

зі світом внутрішнім та зовнішнім»⁷. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М. Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А. Волошина він писав, що зробить все від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто»⁸.

Випускник Української Господарської Академії в Подебрадах П. Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні»⁹. Виявили бажання працювати на благо краю В. Акіндінов з Поділля¹⁰, Г. Шолудька з Харбіна¹¹, А. Бібіков з Києва¹². Ю. Городянин-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924–1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі»¹³. Яка в нього була професія – невідомо. О. Красицький, що проживав у Відні, писав А. Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія, іще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопічно причинитись до воскресення належних йому прав»¹⁴. І таких прикладів можна навести чимало. Вони свідчили про те, що українці доля яких закинула в різні куточки світу, щиро хотіли допомогти Карпатській Україні у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А. Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана, він відписав: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити»¹⁵. Інженеру М. Григор'єву теж було відмовлено у зв'язку з тим, що «вільних місць в державній службі досі нема»¹⁶. Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажаючих прислужитися молодій автономній державі.

⁷ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 53.

⁹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 2.

¹⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 1.

¹¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

¹² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 346. Арк. 1.

¹³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

¹⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 4.

¹⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 17.

¹⁶ Там само.

¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 5.

² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 2.

³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1.

⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 2.

⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 5.

⁶ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

Особливу активність та братню солідарність із закарпатцями виявляли українці Галичини, які вбачали в Карпатській Україні провісника цілої соборної України і в розбудову якої теж хотіли зробити свій внесок. Упродовж усього короткочасного існування Карпато-Української держави закарпатці постійно відчували моральну підтримку й матеріальну допомогу з боку галичан. Зокрема, незважаючи на репресивні заходи польських властей, вони сотнями нелегально переходили польсько-чеський кордон, щоб особисто запропонувати молодій автономній державі свої знання, набутий досвід і свої руки. В урядових структурах автономного краю в центрі і на місцях, в українських школах і національно-культурних осередках, у народному господарстві й січових загонах самовіддано працювали й діяли сотні галицьких українців¹.

Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що «Галичина могла б вислати срокових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів»². О. Думін писав у листі до А. Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з повищеназваних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?»³. Чи відповів А. Волошин на лист О. Думіна – невідомо. Підтримка уряду А. Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті⁴. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: «Я, нижчепідписаний ... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму

народові»⁵. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як іженер за фахом. Він мав досвід роботи «на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях»⁶. Іван Цимбал з Підгайців пропонував свої послуги як колишній «член військової поліції в Тернополі» і який «відзначався, як дуже цільний стрілець»⁷.

У березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Союму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А. Волошину: «Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Союму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги»⁸. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!»⁹.

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А. Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву «Проти нерозважної еміграції», яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою «Остерігаємо перед легкодушною еміграцією» розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: «В останній час повторюються випадки, що наші люди переходять кордони не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинецької поліції і носять всі наслідки свого нерозважливого

¹ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років. Т. I. С. 196–215.

² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 15–16.

³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 17.

⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 19.

⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

⁶ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 1.

⁷ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 6.

⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2.

⁹ Діло. 1938. 30 листопада.

поступку»¹. Про такі випадки писав В. Гренджа-Донський: «Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловляє і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко»².

Водночас слід зазначити, що їхні дії, особливо радикально налаштованих членів ОУН, а їх було чимало серед прибулих галичан, ускладнювали політичну ситуацію та міжнародне становище Карпатської України, зокрема українсько-польські відносини, а також поглиблювали суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А. Волошина і сам прем'єр-міністр постійно відчували тиск і певну опозиційність із боку молодих радикальних націоналістів, які посідали чільне становище в державних і партійних структурах та керівництві «Карпатської Січі» й настійно вимагали рішучіших дій, зокрема стосовно чехів і празької влади. Уже згадуваний нами закарпатський історик М. Болдижар із цього приводу небезпідставно зазначає, що галичани активно переконували прем'єра А. Волошина в тому, «що Закарпаття в даних конкретних історичних умовах повинно стати центром об'єднання всіх українських земель в єдиній соборній Українській державі. Саме ця ідея була однією з причин того, що все частіше і настирливіше почало ставитися питання про офіційну зміну назви автономної одиниці»³.

Під впливом подібних рекомендацій керівництво Української народної ради 17 листопада 1938 р. надіслало телеграму голові чехословацького уряду й законодавчої комісії парламенту ЧСР такого змісту: «Є неспірним, що наш народ є народом українським, а не руским, то є великоруським. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності. Українська Народна Рада, яка проголосила 1919 р. прилучення нашого народу до республіки, як народня репрезентантка українського населення в інтересі консолідації та спокійного розвитку цього краю, домагається, щоб в новій Конституції була ужита урядова назва цього краю: Карпатська Україна. Тим буде нещасне язикове питання

раз на все вирішене. Домагаємося того й тому, бо під плащем рускості провадилася і провадиться протидержавна чинність та мадярська іридента»⁴.

Питання про перейменування назви автономної території на «Карпатську Україну» знову було порушено міністром Ю. Реваєм на засіданні чехословацького парламенту 22 листопада 1938 р. під час прийняття поправки до конституції республіки як «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі». Однак його пропозиція була відхилена і в прийнятому в цей день законі наголошувалося: «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Сейму Підкарпатської Русі», і він же встановить «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі». Згідно з цим конституційним законом, який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Другої Чехо-Словацької республіки, «урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі від 11 жовтня 1938 р. виконує у всіх справах, що належить до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального Ураду, аж до того часу, коли буде утворений Уряд Підкарпатської Русі». Адміністративний апарат віце-президента (крайовий уряд) позбавлявся своїх повноважень, що передавалися до компетенції міністерств автономного уряду. Упродовж п'яти місяців планувалося провести вибори до першого представницького й законодавчого органу автономної території – «Сейму Підкарпатської Русі»⁵.

Проте вже за декілька днів автономний уряд А. Волошина видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а наприкінці грудня розпустив земський (крайовий) уряд у Хусті й офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також назву «Карпатська Україна». Так, по суті, завершилася боротьба двох національно-культурних

¹ Нова свобода. 1938. 11 грудня.

² Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 80.

³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 85.

⁴ Нова свобода. 1938. 22 листопада.

⁵ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. С. 235–241.

напрямів у Закарпатті перемогою українського, що стало, на думку В. Маркуся, «милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття»¹.

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А. Волошина стає законотворча діяльність, яка була покликана наповнити реальним змістом статус автономного краю як суб'єкта федерації у складі Чехо-Словацької республіки. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади кабінету міністрів Карпатської України до обрання сойму, про створення вищого суду й вищої державної прокуратури тощо. 24 січня 1939 р. міністерство внутрішніх справ у Хусті видало розпорядження, яке завершило формування структури виконавчо-розпорядчої влади в Карпатській Україні. Згідно з ним окружні начальники отримали повноваження розпускати сільські громадські заступництва на чолі зі старостами повсюди, «де укажеться потреба», призначивши на їхнє місце урядових комісарів і дорадчі комісії².

Водночас створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їхніх конституційних правах свідчили, на думку багатьох дослідників, про ознаки авторитарного політичного режиму в Карпатській Україні. Дійсно, події, особливо зовнішні, розвивалися таким чином, що внутрішньополітичне становище Карпатської України щодалі ставало нестабільним і вибухонебезпечним, а це, відповідно, викликало необхідність створення оптимальних умов для консолідації усіх патріотичних українських сил, але водночас призвело до здійснення урядом А. Волошина ряду антидемократичних актів. До них, наприклад, можна віднести утворення 20 листопада 1938 р. концентраційного табору «Думен» поблизу м. Рахів, до якого могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці», «політичні провинивці з нашого краю...» (щоправда, цей табір був не стільки концентраційним, на зразок нацистських чи сталінських, а швидше місцем для тимчасового утримання інтернованих); введення досить жорсткої цензури на газети і журнали, що видавалися в Карпатській Україні; закриття місцевих

осередків русофільського культурно-просвітнього «Общества им. Духновича» і низки русофільських антиукраїнських видань та інші подібні антидемократичні заходи автономного уряду³.

А. Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштували нову владу. Така доля спіткала щоденники «Русин», «Карпатський Голос», «Русский голос»⁴. Уряд А. Волошина повідомляв сваявські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису «Тиса», який «загрожує своїм змістом публичний лад та безпеку»⁵. Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: «Хліба і роботи, а не летючки» і «Ужгород–Мукачеве»⁶. Головний редактор часопису І. Ковач і відповідальний редактор Б. Сцитовський переконували своїх читачів, що «новая республика и новая Подкарпатская Русь не обеспечит ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, якими он до сих пор жил»⁷. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М. Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис»⁸. На території краю було заборонено розповсюджувати газети «Кіш Уйшаг», «Пешті Гірлоп» і «Ешті Ушаг»⁹. А. Волошин сповіщав С. Сабола, що «Календар», який він видає, надруковують тільки «під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені»¹⁰. Вищеназвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних «Обществ им. Духновича». Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке «Общество» було закрито в с. Вишково¹¹.

³ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. Т. II. С. 76–77.

⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 16.

⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 1.

⁶ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

⁷ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 4.

⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 4.

⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 17.

¹⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 26.

¹¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 320. Арк. 1.

¹ Маркусь В. Названа праця. С. 22.

² Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 288–289.

До речі, ще на передодні Віденського арбітражу, 1 листопада 1938 року, А. Волошин відвідав німецьке представництво у Празі, вважаючи за доцільне поділитися своїми політичними міркуваннями з німецьким послом А. Генке, який повідомляв керівників Третього Рейху: «Прем'єр заявив, що він має намір будувати свій уряд за авторитарними принципами. Ліберальні форми правління приведуть слабозвинутий у політичному і культурному відношенні народ до катастрофи. Тому потрібна тверда рука. Як підготовку таких заходів, вже зразу прем'єр розпорядився заборонити всі політичні партії. Замість них будуть створені національні ради – німецька, українська, руська, угорська, можливо й єврейська... Ми повинні мати вирішальний вплив як на організацію політичного, так і культурного життя у Підкарпатській Русі, та взяти найактивнішу участь у підготовці і проведенні там виборів»¹.

Такі наміри й дії уряду Волошина дійсно можна пояснити тим, що внаслідок агресивних дій сусідів (насамперед Угорщини та Польщі, які регулярно засиляли в Закарпаття воєнізовані групи для здійснення терористичних актів) внутрішньополітичне становище Карпатської України дедалі більше ставало нестабільним і вибухонебезпечним, а це, своєю чергою, викликало необхідність створення оптимальних умов для оборони й консолідації. Утім, здійснення урядом Карпатської України низки антидемократичних актів було зумовлено також тогочасною політичною кон'юнктурою. Тридцять років ХХ ст. у Європі позначилися відступом багатьох країн від демократичних цінностей і переходом до авторитарного, антидемократичного режиму правління, спочатку в Італії та Німеччині, а згодом у Польщі, Угорщині та інших країнах. Успішний розвиток цієї моделі насамперед в Італії та Німеччині став прикладом для інших країн. Зокрема, позитивна динаміка розвитку Німеччини підводила до висновку, що демократія поступається за ефективністю, і схилила до авторитаризму не тільки уряди європейських країн, але й народи, що боролися за власну незалежність. Тому напередодні Другої світової війни це було загальноєвропейською тенденцією – скочування до авторитаризму, запровадження

¹ Михайлович Г. Карпатський гамбіт фюрера. *Карпатський Євроміст*. 2002. 4 липня.

антидемократичних актів і обмеження конституційних прав і свобод громадян. Не оминула ця тенденція й Карпатську Україну, лідери якої, зокрема, модель Словацької авторитарної автономної держави вбачали взірцем для закарпатців. Мало того, як стверджують окремі дослідники, з боку націоналістів-радикалів у керівництві Карпатської Січі навіть готувався державний переворот проти уряду А. Волошина з метою проведення більш рішучого протистояння празькій центральній владі та представникам чеської адміністрації у краї, які не приховували свого невдоволення активною українізацією Закарпаття.

Завдання, що стояли перед автономним урядом А. Волошина, були дійсно надзвичайно складними, що вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних сил, але й об'єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення Карпатської України, як української, так і інших національностей та орієнтацій. Цього, на жаль, уряду Волошина досягти не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення – активних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), що прийшли до краю з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична пронимецька орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв'язків, насамперед торговельно-економічних, з іншими частинами Чехословацької республіки й загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку можливих компромісів зі своїми агресивними сусідами – Угорщиною та Польщею, надмірне й невинуватене сподівання на підтримку іззовні, насамперед із боку Німеччини, та допомогу української діаспори, теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї.

Загалом, політична діяльність уряду Карпатської України, який взяв чіткій курс на українізацію всього суспільного життя автономного краю, і надалі залишався головним напрямом його роботи, тим більше, що попереду були перші вибори до місцевого парламенту – Союму Карпатської України. На жаль, незважаючи на поставлене прем'єром А. Волошином перед мінстерством внутрішніх справ краю завдання зробити все для того, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом (в Карпатській Україні на той час проживало 8,5 тис. чеських чиновників, а разом із сім'ями – понад 15 тис. чехів. – Авт.)

настали знову нормальні, приятельські відносини», вони погіршилися. Щоправда не лише через вороже ставлення чехів до процесів українізації, але і внаслідок активної античеської пропаганди проугорської «п'ятої колони» в краї.

Загострилися відносини автономного уряду і з чеською центральною владою, особливо після того, як новообраний президент ЧСР Е. Гаха в грудні 1938 р. звільнив з роботи міністра внутрішніх справ Карпатської України Е. Бачинського і на його місце 16 січня 1939 р. призначив чеського генерала Л. Прхалу. Водночас замість Ю. Ревая до уряду було введено С. Клочурака. Ці рішення чеської влади щодо нового складу уряду Карпатської України було розцінено Волошином як втручання у внутрішні справи автономної української держави. 20 січня 1939 р. Августин Волошин із приводу цього писав Л. Прхалі: «Я повідомив Вас, що Ваше іменування міністром Карпатської України (Підкарпатської Русі) було переведено проти мого протесту та що Ваше іменування є порушенням конституції Карпатської України (Підкарпатської Русі) тому, що сталося без згоди карпато-української влади і без співпідпису декрету з боку прем'єра Карпатської України (Підкарпатської Русі). Незаконність Вашого іменування полягає також в тому, що членом краєвої влади були Ви іменовані помимо того, що не маєте краєвої приналежності»¹. 23 січня 1939 р. А. Волошин інформував також президента ЧСР, що «іменування генерала армії Прхали третім міністром Карпатської України вельми схвильовало політичне життя. Я це передбачав, тому що знав підгрунття цієї акції, з якою пов'язані далекосяжні плани неприятели нашого народу і всієї республіки». «При тому, – продовжував А. Волошин, – іменування центральним урядом генерала Прхали міністром є формально хибне, тому що порушує нашу конституцію». Демонстрації проти призначення чеського генерала українським міністром переросли в багатьох населених пунктах краю на масові акції протесту. Через кілька днів між Прагою й Хустом було досягнуто певного компромісу – Л. Прхала почав виконувати обов'язки міністра транспорту².

¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

² Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті. Т. II. С. 84–87.

Втім це не послабило занепокоєння керівництва ЧСР розвитком подій у Карпатській Україні, зокрема щодалі відвертішим зближенням уряду А. Волошина з нацистською Німеччиною.

Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє заступництво. Волошин все робив для того, щоби німецьке населення краю не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької національності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом»³. Для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї, до Хуста був призначений консулом німецький дипломат Гамількар Гофман. А. Волошин сподівався, що «його прихід до нас не є якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас... Перші наслідки сих відвідин вже бачимо»⁴.

Які ж «конкретні наслідки» мав на увазі А. Волошин? Закарпатцям, наприклад, було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що деякою мірою зменшило безробіття. Німецькі військові радники брали участь у підготовці карпатських січовиків, велися переговори щодо становлення карпатоукраїнсько-німецьких торговельно-економічних взаємин. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А. Волошин просив Г. Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт»⁵. Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд, очолюваний Волошином, чітко дотримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю. Що стосується орієнтації на Німеччину, то Августин Волошин під час слідства це пояснював так: «...становище Німеччини в той час як арбітражної держави

³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 4.

⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

⁵ Там само.

змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину захистити її кордони від угорської окупації»¹. Дійсно, Німеччина на той час була єдиною великою державою, яка обіцяла А. Волошину своє покровительство. Саме за її підтримки кабінет Волошина сподівався зберегти територіальну цілісність краю в період загострення міжнародного становища в Центральній Європі, захистити його населення від угорської агресії.

Приділивши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовці до перших в історії Закарпаття виборів до власного представницького й законодавчого органу – Союму Карпатської України, уряд автономного краю 20 січня 1939 р., «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих у Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена (за рішенням Праги. – *Авт.*), загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розпорядження чехо-словацького уряду».

Преса Карпатської України цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості, наголошуючи на тому, що «політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолізації і концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жодна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...». Досить туманно пояснювався такий відхід від демократії і урядом: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єднали його вороги, позбувся всякого партійництва». До речі, як вважають фахівці, це був не лише антидемократичний, але й юридично помилковий крок уряду А. Волошина. Адже розпуск політичних партій автоматично виводив із парламенту й сенату ЧСР усіх закарпатських депутатів від розпущених партій, які втрачали можливість на федеральному рівні захищати інтереси автономного краю і його населення. Оговтавшись, 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням

скоригував своє попереднє рішення, яке не повинно було стосуватися аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партій. Утім, це не врятувало ситуацію².

Розпускаючи всі політичні партії, прем'єр А. Волошин дав дозвіл на створення лише однієї політичної організації – «Українського Національного Об'єднання» (УНО), кістяк якого становили представники вищеназваних чотирьох пропрезидентських партій. УНО, по суті, стало державною партією, створеною розпорядженням уряду, статут і програма якої були витримані в дусі ідеології інтегрального націоналізму, принесеної у Закарпаття діячами ОУН. 24 січня 1939 р. був іменований центральний провід УНО, який очолив голова Української народної ради Федір Ревай (брат міністра Ю. Ревая), а 27 січня сформовано список кандидатів у послы (депутати) до Союму Карпатської України з 32 осіб – переважна більшість із них була членами УНО. Очолювали цей список «Батько Прем'єр о. Августин Волошин та міністр Юліян Ревай». Вибори до Союму були призначені на 12 лютого 1939 року.

Розпочалася активна пропагандистська робота, щоби переконати населення краю в необхідності проведення виборів до парламенту Карпатської України на безальтернативній основі й голосувати за одним списком кандидатів, що, зокрема, суперечило законодавству ЧСР про вибори, згідно з яким висунення кандидатів здійснюється тільки на багатопартійній основі. Так, 8 лютого 1939 р. до всіх громадян Карпатської України звернувся Августин Волошин: «Тепер, коли мільйони й мільйони наших братів та інших народів примушені жити під чужим пануванням, Боже провидіння дозволило нам, щоб ми, найменша частинка великого українського народу, на своїй прадідній землі самі собою управляли»³. А. Волошин, будучи політиком-реалістом, чітко дотримувався ідеї співжиття закарпатських українців із чехами і словаками в одній державі. «Ми є федеративною частиною Чехословацької республіки, – говорив він, – і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої

² Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті. Т. II. С. 89–90.

³ Нова свобода. 1939. 8 лютого.

¹ ЦАМГБ РФ, Н-17681. Л. 10.

цілості. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоби така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою добилися, запанувала також між всіма сфедерованими державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажано, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словацької республіки. Божа поміч та спільна любов всіх громадян допоможе нам і нашій республіці вийти напевно на твердий шлях щасливої будуччини»¹.

Водночас сотні листівок у містах і населених пунктах Карпатської України закликали усіх мешканців прийти на вибори й голосувати за список УНО. Навіть в останній день перед виборами проводом УНО було влаштовано публічні збори в 64 місцях².

Вибори До Союму Карпатської України відбулися 12 лютого 1939 р. і стали чи не найважливішою віхою в процесі реалізації автономних прав краю. Із 92,4% населення, що взяли участь у виборах, а це 265 тис. осіб, 92,4% проголосували за Українське національне об'єднання. Загалом, на думку фахівців-істориків, «вибори пройшли в спокійній поважній атмосфері», «на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними»³, хоча є й такі дослідники, які стверджують, що вони «перетворилися у відвертий політичний фарс», а «їх результати – фальсифіковані»⁴.

Навряд чи останні твердження є коректними й достатньо науково аргументованими. Адже населення навіть за одного виборчого списку мало свободу вибору: в столиці Карпатської України – Хусті, наприклад, було зафіксовано понад 2 тис. голосів проти УНО, а загалом його список не підтримали більше 20 тис.

¹ Волошин А. До всіх громадян Карпатської України. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 380.

² Див.: Росоха Степан. Союм Карпатської України. Львів, 1991; *Нова свобода*. 1939. 17 лютого.

³ Див.: Магочій П. Р. Названа праця. С. 147; Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939. Т. II. С. 92.

⁴ Див.: Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 313; Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 127.

голосуючих, які були проти або подали недійсні бюлетені⁵. Проте головне полягало в тому, що перші в історії Закарпаття вибори до власного представницького й законодавчого органу нарешті відбулися. Їхні результати засвідчили схвалення переважною більшістю закарпатських українців курсу Кабінету міністрів Карпатської України Августина Волошина на утвердження національної державності.

Українці всього світу стежили за виборами до Союму, чекаючи позитивних результатів. Канадські українці в телеграмі на ім'я А. Волошина писали: «Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. У неділю 12 ц.м. очі 500 тисяч українців Канади звернені на Вас, брати і сестри з Карпатської України»¹⁵². Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України»⁶.

Августин Волошин, як годиться, першим подякував українському народу Закарпаття у зверненні «Солодкий мій народе!»: «Твоя щира поведінка при виборах до першого Твогого союму доказує Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лиш велику національну свідомість, але й солідарність щирої любови один до одного, брата до брата, порозумів наші спільні інтереси... Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культурну, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації»⁷. У зверненні «Громадяни Карпатської України», опублікованій 2 березня 1939 р. в газеті «Нова свобода», Августин Волошин закликав: «Довіряйте своїй владі та її представникам в державних та самоуправних урядах. Поможіть їм, щоби могли працювати добре та для Вас»⁸.

⁵ Див.: Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 147; Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років. Т. 2. С. 92; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ, 1999. С. 316.

⁶ Росоха С. Союм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. С. 49.

⁷ Там само.

⁸ Волошин А. Громадяни Карпатської України. *Нова свобода*. 1939. 3 березня.

На жаль, у порівнянні з успішними наслідками політичної діяльності уряду А. Волошина, значно скромнішими були результати його господарської праці. Вкрай бідні економічні ресурси й обмежені господарські можливості мав автономний край після приєднання найбільш розвинутої в економічному відношенні частини Закарпаття до Угорщини. Постійний дефіцит бюджету Карпатської України, негативний вплив цілої низки зовнішніх факторів, пріоритетна увага до політичних питань, боротьба з «ворогами української нації» – все це завадило урядові серйозно зайнятися соціально-економічними та культурними проблемами краю.

Щоправда, планів і намірів у цьому напрямку було чимало. Наприклад, Українська народна рада в Хусті видала 19 листопада 1938 р. «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду А. Волошина. На перший план висувались: проведення земельної реформи, розвиток хліборобства й виноградарства, піднесення тваринництва й молочарства. Проте найголовніше завдання полягало в тому, щоби забезпечити місцеве населення продуктами харчування. Річ у тім, що ціни на продукти постійно підвищувалися, хоча заробітна плата залишалася без змін. Щоби запобігти голоду, особливо в гірських районах, автономний уряд пішов на скасування деяких податків. У лютому 1939 р. на його вимогу міністерство господарства ЧСР додатково виділило 300 тис. крон для надання допомоги найбіднішому населенню краю. Тоді ж уряд Карпатської України «призначив півмільйона крон на харчеву акцію бідних дітей».

Однак разові допомогіві заходи не могли суттєво поліпшити становище. Неспроможний вирішити цю проблему власними силами, А. Волошин змушений був шукати допомоги за кордоном. Почалися поставки кукурудзи з Румунії, розглядалося питання про обмін закарпатського лісу й солі на зерно з урядами Німеччини й Угорщини. Водночас проводилась певна робота щодо поліпшення страхування й пенсійного забезпечення населення: в Хусті, зокрема, було створено Краєвий уряд робітничого забезпечення.

Уже з перших днів своєї діяльності автономний уряд Волошина зіткнувся ще з однією складною проблемою – безробіттям.

Кількість безробітних постійно збільшувалась за рахунок галичан, що нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів із території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Одночасно відбувалась еміграція закарпатців у пошуках роботи за кордоном. З метою поліпшення становища свого населення уряд Карпатської України в січні 1939 р. розпочав переговори з урядами Німеччини, Чехо-Словаччини й деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки до їхніх країн. Така домовленість була досягнута, і кільком групам робітників вдалося поїхати на сезонні роботи до Німеччини та Чехо-Словаччини, хоча це не зняло хронічної для Закарпаття проблеми безробіття¹.

Основним багатством Закарпаття залишався ліс, і тому уряд робив активні спроби щодо реорганізації та централізації лісового господарства, проведення його націоналізації. У січні 1939 р., після створення єдиної дирекції лісів у Буштині, розгорнулися великі роботи в державних лісах: було прокладено кілька транспортних середників, почалося будівництво нових комунікацій, залізничних і автомобільних доріг, пошук нових ринків збуту та можливостей залучення іноземного капіталу тощо. В результаті ситуація в лісовому господарстві поступово стабілізувалась. Прибутковою галуззю промисловості краю залишалося добування солі. Певні позитивні зрушення відбулися в хімічній (досить успішно працювало 5 фабрик) та харчовій промисловості краю. Уряд Карпатської України розробив програму електрифікації країни, для здійснення якої було організовано товариство «Карпатські Електровні», значну увагу приділяв розвитку пошти і зв'язку, розробці корисних копалин та мінеральних джерел, робив певні спроби поліпшення жалюгідного становища в медичному обслуговуванні населення, надавав перспективного значення для краю розвитку туризму тощо.

Деякі конкретні заходи були втілені в життя в галузі освіти. Зокрема, уряд А. Волошина став домагатися запровадження в усіх школах, державних та інших установах обов'язкової української

¹ Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939). Ужгород, 1996. С. 10–12.

мови. Одночасно розширилася мережа українських шкіл: були відкриті гімназії з українською мовою навчання в Білках, Рахові та Ракошині, понад 50 нових міських та сільських народних шкіл. Активну діяльність на освітянській ниві здійснювало, наприклад, товариство «Учительська громада», членами якого було близько 2 тис. представників нової української учительської генерації, і лави якого постійно поповнювалися, зокрема за рахунок вчительських кадрів із Галичини.

На урядовому рівні обговорювалося питання про відкриття народного університету й перенесення з Праги до Хуста Українського вільного університету. Августином Волошином, наприклад, особисто були підготовлені «Проект організації Українського Університету в Закарпатській Україні», «Закон про заснування Українського Державного Університету в Хусті», «Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгорода». У «Проекті» вказувалось, що «Український Університет в Карпатській Україні складається з 4-х факультетів: 1) філософічного; 2) правничого; 3) господарчого; 4) медичного». Передбачалося створити кафедри загального мовознавства, класичної філології, слов'янської філології, української мови, української літератури, західно-європейської літератури, всесвітнього та слов'янського мистецтва, українського мистецтва, музикології, слов'янської археології, української археології та етнографії, історії Сходу, Греції і Риму, всесвітньої історії, історії слов'ян, історії України, історії церкви (всесвітньої і української), філософії, психології, соціології, педагогіки, педагогічної психології, школознавства, гігієни, загального законодавства. 24 лютого 1939 р. А. Волошин написав текст «Закону про заснування Українського Державного Університету в Хусті», проведення якого покладалося на Сойм Карпатської України. Однак розгортання політичних подій у Карпатській Україні не в позитивний бік не дало можливості втілити його в життя¹.

¹ Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. С. 170–172.

Завдяки приїзду в Карпатську Україну відомих діячів української культури з інших українських земель і центрів української еміграції у Європі та їх співпраці з урядом, у краї активізувалося українське культурне життя. У Хусті було створене літературно-мистецьке товариство «Говерла», яке видавало однойменний щомісячник за редакцією Олега Ольжича, діяв державний театр «Нова Сцена» (режисер Ю. Шерегії), розпочалися роботи зі створення першої у Закарпатті кіностудії, почав видавати свій релігійний альманах С. Сабол (Зореслав). До речі, уряд А. Волошина проводив досить активну політику в галузі релігії і церкви: підтримуючи, насамперед, греко-католицьку церкву, вірними якої була переважна більшість українського населення Закарпаття, він водночас пішов на зближення з керівництвом православної церкви, запобігаючи виникненню міжконфесійних конфліктів у краї.

Отже, щодо планів і задумів уряду Августина Волошина у розв'язанні проблем господарського й культурного будівництва, покращенні соціального становища та рівня життя населення автономного краю, то більшість із них так і не були реалізовані. Головна причина цього, і на цьому слід наголосити, не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А. Волошина, прорахунках і помилках у його діяльності, що дійсно мали місце, скільки найімовірніше в тому, що за тих внутрішньополітичних, внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. в краї і навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше самостійна, незалежна держава. Да і часу для цього історія відвела молодій українській державі занадто мало...

Незважаючи на карпатоукраїнсько-німецьке зближення й загравання Німеччини з українськими політичними силами, її союзниця – Угорщина – не відмовлялася від своїх претензій на всю територію Закарпаття: її приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. Утім, останнє слово в розв'язанні проблеми Закарпаття належало Німеччині, яка певний час приховувала свої справжні наміри і стримувала Угорщину від агресії. Наприкінці 1938 – на початку

1939 р. у дипломатичних колах і серед громадськості європейських держав унаслідок активного обговорення засобами масової інформації питання про надання автономії Закарпаттю та його можливих наслідків навіть склалося враження, що Третій райх підтримує Карпатську Україну з метою гарантування її незалежності й використання як П'ємонту для об'єднання навколо неї всіх українських земель. Історик О. Пагіря з приводу цього наводить такі цікаві дані: протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. британські видання вмістили близько тисячі згадок про Карпатську Україну, а французька преса лише в грудні того року опублікувала понад 300 великих статей про Україну й політику щодо неї Німеччини¹. Галас, піднятий з цього приводу європейською пресою, яка після отримання Закарпаттям автономії активно обговорювала «українське питання», зокрема т. зв. українські плани Гітлера щодо створення «Великої України» під німецьким протекторатом, і подавала це як уже вирішену справу, певною мірою насторожив Угорщину й Польщу, а також Радянський Союз, який розглядав німецьку присутність в Карпатській Україні як створення плацдарму для нападу на СРСР і міфічну підготовку приєднання радянської України до Карпатської України. Досить у зв'язку з цим згадати відому саркастичну реакцію «про слона і моську» Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), що засвідчило незацікавленість СРСР в існуванні Карпатської України.

Тут слід пам'ятати, що Європа в 1938–1939 рр. була під визначальним впливом нацистської Німеччини, спецслужби якої вправно використовували українську проблематику, в т. ч. карпато-українську, в пропагандистських схемах для тиску на Угорщину, Польщу, Чехословаччину та Радянський Союз і водночас з метою дезінформації та відвернення уваги західних держав від справжнього напрямку нацистської агресії на континенті й отримання від них поступок. Відомий британський журналіст-міжнародник Ланселот Лоутон на початку 1939 р. з приводу цього зазначав: «Протягом останніх кількох місяців Україна – зовсім невідома Заходів країна – опинилася в центрі світової уваги...

¹ Олександр Пагіря. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

Попри загальну, хоча й зрозумілу непоінформованість у цій справі, переважає думка, що від вирішення української проблеми буде залежати доля Європи... На сьогодні Німеччина – єдина потужна держава, яка цікавиться тим регіоном... Хоч як би там не було, вирішальну роль у проблемі грає реальна німецька сила, наполегливість німецьких інтересів і віра німців у те, що тільки вони можуть подати ту зовнішню допомогу, яка уможливила б українцям визволення з-під Радянського Союзу»². Тому немає нічого дивного в тому, що у боротьбі з територіальними зазіханнями Угорщини уряд Волошина, як і чимало українців та уряди інших європейських держав, вимушений був шукати підтримки Німеччини. Ця нетривала дипломатична підтримка дала можливість на кілька місяців подовжити існування Карпатської України.

Рішення А. Гітлера 6 березня 1939 р. остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину виявило справжні наміри політики нацистської Німеччини. Не бажаючи надто посилювати Угорщину приєднанням до неї Словаччини, вона ініціювала незалежність останньої, а 12 березня дала згоду М. Горті на окупацію Карпатської України. Запросивши до себе угорського посла Д. Стояї, фюрер заявив: «Дійте, не повідомляючи про це інші уряди. Дійте швидко, оскільки є й інші претенденти на Підкарпатську Русь... Момент для окупації Підкарпатської Русі сприятливий». 14 березня 1939 р. угорський уряд П. Телеки направив Празі ультиматум із вимогою впродовж 24 годин звільнити Підкарпатську Русь від чехословацької армії³.

У ці критичні березневі дні автономний уряд Карпатської України, що готувався до відкриття Сейму, призначеного президентом ЧСР Е. Гахою на 15 березня 1939 р., все ще покладав надії на німецьке заступництво перед угорським вторгненням. Увечері 14 березня 1939 р., щойно дізнавшись про проголошення Словаччиною самостійності, що означало остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських регулярних військ на кордонах із Карпатською Україною, А. Волошин офіційно проголосив

² Ланселот Лоутон. Україна: найбільша проблема Європи. Виступ у Лондоні 1939 року. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/7/34771/>

³ Див.: Марьяна В. В. Закарпатье как объект международной политики. 1938–1943 годы. *Новая и новейшая история*. 2015. № 5. С. 34–35.

її незалежною державою й назвав склад нового уряду: прем'єр – д-р Августин Волошин, закордонні справи – Юліан Ревай, внутрішні справи – д-р Юрій Перевузнник, господарство – Степан Клочурак, фінанси й комунікації – д-р Юлій Бращайко, здоров'я і соціальна опіка – д-р Микола Долинай. Після цього до Берліна була відправлена телеграма: «Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр доктор Волошин. Хуст». Прикметно, що А. Волошин зв'язався також із канцелярією президента ЧСР, проінформував про цей «вимушений крок» і від імені русинів-українців подякував за двадцятирічну співпрацю, чого не зробила жодна інша національна спільнота Чехо-Словаччини¹.

Окремі підрозділи угорських військ тим часом вже перейшли кордони Карпатської України, а відповіді з рейхканцелярії не було. Вранці 15 березня уряд Волошина ще раз звернувся до Берліна з конкретним запитанням: чи віддала Німеччина Карпатську Україну Угорщині? Лише після цього відомство Ріббентропа через свого консула в Хусті порадило А. Волошину «не чинити опір угорському вторгненню, бо німецький уряд у даній ситуації, на жаль, не може взяти Карпатську Україну під протекторат»². «Німці ганебно нас обманули!», – так відверто в інтерв'ю кореспонденту Рейтеразгодом реагував Августин Волошин на ці події. Він і всенародно обраний Сойм Карпатської України мабуть добре розуміли своє трагічне становище, але вони свідомо пішли на проведення засідання Сойму й вибори президента, щоб перед усім світом перед неминучою угорською окупацією заявити про свої державні змагання.

У такій безвихідній ситуації того ж дня після обіду в Хусті розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Цікавий факт: Августин Волошин планував відкриття Сойму провести в м. Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е. Гаха дозволив, як уже говорилося, скликати Сойм лише на 15 березня.

¹ Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Вивчення теми «Закарпаття в складі Чехо-Словаччини» на заняттях з історії України: методичний аспект. *Дидактика методики історії*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 3. С. 82.

² Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 316.

Його відкрив Августин Волошин: «Світлий Сойме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ослонив я Вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу. При цій нагоді, переживаю найвизначнішу хвилину свого життя. Світлий Сойме! В цих словах криється величезна важність нинішнього історичного дня. Боже Провидіння дозволило мені відкрити Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

«Встане Україна, світ правди засвітить
і помоляться на волі невольничі діти...»

Висловлюю глибоку вдячність Богові, що дозволив дочекатися цього великого нашого свята, що є святом цілого українського народу. Дозволив якраз нам – найменшій частині українських земель – бути вільними. Від національної загибелі врятувала нас наша глибока віра у наше національне воскресіння. Почавши від XII віку, безупинно вів наш народ боротьбу за свої права із завойовниками і вже здавалося, що наші вороги зітруть нас із лиця землі. Після зруйнування Січі підняв своє могутнє слово Тарас Шевченко, як степовий буревій; задрижав царський трон; всенародного пориву більше не можна було здержати. В Карпатській Україні приготувалася для нас неминуча загибель, щораз більше витискали нас у гори. Половина нашого народу приневолена була виемігрувати. Нашу мову витиснено з урядів, а навіть з церкви. В Карпатській Україні відносини були неможливі. Та хоч як нас переслідували, дух, ідею не можна в кайдани закувати.

Що ми діждалися цього часу, можемо завдячувати витривалості нашого народу. Не зважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додавав нам творчої сили і почуття єдності. Дня 12 лютого ми доказали, що ми достойні бути між вільними народами. З цього місця сердечно дякую нашому народові за те велике довіря. Прирікаємо, що над своє життя будемо берегти його волю. Дякую всім братам-українцям за висловлення радості. Одночасно дякую і всім людям доброї волі, що тішаться нашими успіхами.

Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими...»³.

³ Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів : Меморіал, 1991. С. 61–62.

Цього дня протягом трьох годин відбулося шість окремих засідань, на яких було ухвалено документи історичної ваги – про незалежність, державний устрій, назву, мову, герб, прапор і гімн Карпатської України. Зокрема, таємним голосуванням Сойм обрав президента новоствореної Української держави – Августина Волошина, за якого проголосували всі послы. А. Штефан пригадавав: «...присутніх було 22, більше як кворум 2/3 вибраних послів до вибору президента. При виборах президента постало таке запитання: прем'єр Волошин до д-ра Юлія Брацайка і до мене (А. Ш.): «Я не можу голосувати на себе». Ми обидва сказали: «Пане прем'єре, щоб кворум досягнути, ви мусите голосувати за себе». – «Як мушу, то буду». І так Президента Карпатської України обрано 22 голосами, кворум був 21 і 1/3»¹.

Сойм також затвердив новий уряд Карпатської України і прийняв два конституційні закони, які визначали форму нового державного утворення і стали важливими державно-політичними актами. Ними підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, обраним Соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий прапор, а державним гербом – сполучення крайового герба (ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн «Ще не вмерла Україна». Сойм уповноважив уряд за згодою президента Карпатської України видавати розпорядження, що матимуть силу закону.

Утім президенту й уряду новоствореної незалежної Карпато-Української Республіки так і не судилося приступити до виконання цих ухвал Сойму. Того ж дня, 15 березня 1939 року, угорські війська розпочали загальний наступ на всій території щойно проголошеної Української держави, який, незважаючи на героїчний збройний опір нечисленних загонів Карпатської Січі, завершився 18 березня її повною окупацією і приєднанням до

¹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 90–91.

Угорщини. Слід наголосити, що жодна з сусідніх та демократичних держав Заходу не відгукнулася на апеляції і заклики уряду А. Волошина захистити її незалежність. Наприклад, Румунія, яка не підтримувала угорської окупації Карпатської України, водночас не наважилася виступити проти прийнятих сильнішими державами рішень. Так само поступили й керівники щойно проголошеної Словацької держави, які ще з листопаду 1938 р. вели таємні переговори з німецькими високопосадовцями щодо самостійності Словаччини з можливим включенням до неї автономної Карпатської України. А чеська армія, що знаходилася в ці березневі дні на території Карпатської України, готувалася за наказом з Праги залишити її без опору угорцям і навіть відмовилася передавати зброю українській владі для оборони Карпатської України.

Також жодна з держав світу не визнала самопроголошеної Української держави в Карпатах. Отже, Карпатська Україна була ізольована в оточенні майже ворожих держав і не маючи армії, вона не могла дати відповідної збройної відсічі нападникам. А коли від неї відвернулася Німеччина, то стало очевидним, що її дні полічені. Її залишили на поталу гортистській Угорщині, зробивши вигляд, що це питання є її внутрішньою проблемою. Під час цих подій лише Радянський Союз з власних геополітичних міркувань висловив протест проти розчленування Чехословаччини, зокрема окупації Підкарпатської Русі Угорщиною. У ноті наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова німецькому послу в Москві Ф. Шуленбургу від 18 березня 1939 р. з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Дії німецького уряду стали сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Русь і нехтування елементарними правами її населення»². Засудив угорську агресію як акт насильства і британський посол у Будапешті. Проте ані він, ані міністр закордонних справ Великої Британії лорд Галіфакс, ані прем'єр Невілл Чемберлен ніколи не висловлювали офіційного протесту на адресу Будапешта. А міністр закордонних справ Франції Жорж Бонне навіть безпосередньо привітав угорського посла в Парижі, зазначивши, що було би краще, якби у Прагу увійшли угорці, а не німці. А регент королівської

² Год кризиса. 1938–1939 гг. Документы и материалы. Москва, 1991. Т. I. С. 290.

Угорщини М. Горті принизливо подякував А. Гітлеру за щедрий подарунок – «життєдайну територію для Угорщини»¹.

Водночас на тлі фактичної капітуляції чехословацької армії під час окупації вермахтом Богемії та Моравії у той самий день – 15 березня 1939 р., героїчний збройний опір, який чинили карпатські січовики 40-тисячній регулярній армії Угорщини (вони провели з її підрозділами понад 20 боїв, найбільш запеклим з яких був бій на Красному Полі під Хустом, де загинуло, за останніми даними, 230 січовиків – переважно молодь – семінаристи виноградівської горожанської школи, а загалом їх втрати під час окупації становили від 1 до 1,5 тис. осіб, а угорці втратили близько 200 осіб і кілька сотень поранених), вразив багатьох тогочасних закордонних оглядачів. Один із уцілілих бійців Карпатської Січі, згодом професор Петро Стерчо у своїй книзі «Карпато-Українська держава» писав з цього приводу: «Світова преса подивляла героїчність українськогo війська. Починаючи від сусідньої румунської преси, а кінчаючи на далекій заокеанській, вона підкреслювала, що із народів ліквідованої Німеччиною ЧСР, федерації чехів, словаків і українців, тільки українці виступили збройно проти агресора; тільки вони ціною крові обороняли свою свободу»². З огляду на ці події можна стверджувати, що для українців Друга світова війна розпочалася ще в березні 1939 р., і Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу, вчинила героїчний опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Чимало захисників Карпатської України загинули вже після завершення бойових дій – під час угорських репресій. У краї встановився жорстокий окупаційний режим.

Отже, Карпатська Україна, так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування.

¹ Олександр Пагіря. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

² Див.: Олександр Пагіря. Опір у Карпатах. Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 році. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>; Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. Львів, С. 219.

Упродовж більш ніж п'яти місяців у Карпатах існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 р. по 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (Другої) Чехословацької республіки, а 14–15 березня 1939 року Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого і складного шляху від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців». Водночас при оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженнями дослідників, що акт проголошення Карпатської України незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо»³. А нетривалість існування й трагічне знищення Карпато-Української держави пояснюється нерозв'язаністю українського питання загалом у міжнародних відносинах 1930-х років, що перетворило її на важливий об'єкт і «розмінну монету» в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни. Тому, як справедливо наголошують дослідники, ні Августина Волошину, ні його уряду не можна докоряти за ту трагедію, яка спіткала Карпатську Україну в березні 1939 року⁴.

Березневі події 1939 р. в Карпатській Україні вплинули на актуалізацію загальноукраїнських проблем, сприяли подальшому розвитку національно-визвольного руху українського народу та залишили свій вагомий слід в історії його боротьби за суверенну, незалежну, соборну національну державу й цілком правомірно вписані в новітню історію України яскравими сторінками, так само, як і ім'я президента Карпатської України Августина Волошина. Не випадково 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності Указом Президента України Августина Волошину посмертно присвоєно звання «Герой України».

³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. I. С. 107–108.

⁴ Див.: Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 25; Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти. Монографія. Ужгород, 2004. С. 228.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, зміцнення солідарності й єдності українців у всьому світі. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги громадськості на інших українських землях, української діаспори у світі та багатьох європейських держав, демократичні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців, засудили вторгнення угорських військ до краю як нехтування правами українського народу на самостійне державне життя.

І, нарешті, виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами у Великій Україні. Із знищенням Карпатської України і окупацією краю завершилася політична кар'єра і активна політична діяльність президента Карпатської України Августина Волошина. Він, разом із своїм урядом, вимушений був залишити Хуст, перейти румунський кордон і опинитися в еміграції, де повністю присвятив себе педагогічній роботі.

16 березня 1939 р. В. Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «...української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі»¹. Галицький журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд Карпатської України «до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті»². Завдяки «Особовій справі А. Волошина» маємо можливість з'ясувати чіткий маршрут президента за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік (стенографіст МДБ СРСР підбирав вирази сам – М. В.) в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав в м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка в Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля

¹ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрана і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, 1987. С. 264.

² Жіноча воля. 1939. Ч. 4.

знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяці. З Берліна поїхав до Праги в травні 1939 р.»³.

А. Волошин на світанку 16 березня виїхав до Великого Бичкова, де він востаннє в житті провів богослужіння на рідній землі, дізнався про падіння Хуста. Пізно ввечері 16 березня міст через Тису перетнули у складі колони відступаючих чеських вояків і чиновників кілька автомобілів, на яких їхали урядовці Карпатської України, серед них і машина, що везла А. Волошина у супроводі його давнього друга і багаторічного сподвижника А. Штефана⁴.

23 березня 1939 р. префект Мараморощини повідомляв коменданта жандармерії у Клужі Геріта, що «16 березня 1939 р. приїхав в Румунію колишній прем'єр-міністр уряду Карпатської України д-р Волошин з іншими міністрами. Вони залишили в префектурі Сигету дві малі машини «Аеро», просячи нас їх залишити в себе. Одна з машин в доброму стані і може бути використана жандармерією. Враховуючи, що А. Волошин покидає наше місто, маємо честь і просимо Вашого дозволу, щоб вирішити що робити з цими машинами: залишити собі, чи передати їх військовим»⁵. Того ж дня префект повідомляв митну службу в Сигеті, що в місцевій префектурі «знаходиться машина НР 15581, залишена урядом Волошина. Машина рахується приватною власністю політичної організації (УНО – Авт.), очолюваної М. Туликом (УНО очолював Ф. Ревай – Авт.). Однак вони є втікачами з Карпатської України, тому на нашій території втратили права на машину. Ми будемо нею користуватися до тих пір, поки ця проблема не буде вирішена»⁶. Останній документ, який пощастило віднайти в Державному архіві Бая-Маре, стосується повідомлення митниці Сигета до префекта за 23 березня 1939 р., в якому ставилося єдине питання: «Що Ви зробили з машиною М. Тулика?»⁷.

³ ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 11–12.

⁴ Федака С. Августин Волошин. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. Т. 2. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 146.

⁵ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

Відомо, що А. Волошин і окремі члени його крайового уряду успішно перетнули кордон Румунії і їх щиро прийняла Югославія. Журнал «Жіноча воля» повідомляв, що «о. д-р. А. Волошин святкував Великдень в Югославії»¹. Із Сигета А. Волошин і його супутники через Великий Варадин, Клуж, Арад і Тимішоару дісталися до Югославії і зупинилися в Белграді на чотири дні, а потім А. Волошин разом з А. Штефаном поїхали до Загреба, де пробули цілий тиждень.

30 березня 1939 р. Августин Волошин опублікував у «Вістнику українського товариства «Просвіта» в Загребі своє «Великоднє звернення до українців Югославії». «Божому Провидінню, – писав А. Волошин, – подобалося знову досвідчити нас. Ми знову втратили свободу, що нею втішалася вітка українського народу в Карпатах. Ми її втратили, але тільки під напором численнішого й сильнішого ворога. В окупаційне ярмо не пішли ми добровільно. Ми улягли в нерівній боротьбі, а українські Герої сучасності дали нам новий приклад, як маємо стреміти до нашого національного ідеалу. Бо свобода родиться й закріплюється лиш у крові й терпінні. Голгофа українського народу є ще не скінчена... Прийде й час, твердо вірмо, національного воскресення Української Нації. До тої світлої хвилини приготуємося, плекаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованости, єдності. Творім національний моноліт, щоб у рішачий мент одним серцем і одною душею посягнули ми по наше право, а осягнувши його, були в силі й боронити його»². Подякувавши українцям Югославії за підтримку національно-визвольних змагань закарпатських українців, Августин Волошин завершив своє звернення пророчими словами: «Високо тримаймо національний прапор, а воскресне Україна!»³. А газета «Нова зоря», що видавалася в Галичині, писала про перебування А. Волошина вже в Берліні⁴. Тобто із Загреба А. Волошин поїхав до курортного містечка Цирквениця. Звідти він 11 квітня виїхав до Відня, а відтак

до Братислави. Потім А. Волошин відбув до Берліна, де прожив півтора місяці. У квітні 1939 р. тут відбулася зустріч А. Волошина з П. Скоропадським, на якій обговорювалися останні події в Карпатській Україні та її майбутнє⁵.

Августин Волошин сподівався на те, що Угорщина здійснила інтервенцію без відома Гітлера, який обіцяв свою підтримку, і намагався зв'язатися з ним. Разом з Ю. Реваєм, С. Клочураком і А. Штефаном Волошин підготував меморандум, у якому писав: «Як відомо, у березні 1939 року територія Карпатської України була окупована угорськими військами. Окупація проводилася насильно, супроти волі всього населення Карпатської України. Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядовців усякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилася в вогнище напруги... Угорські власті показали себе непривабливим фактом, коли під час окупації Карпатської України були розстріляні або нечувано жорстоким чином замучені тисячі українців, у тому числі культурні організації та товариства, серед них більше 300 читальних залів культурного товариства «Просвіта», заборонили будь-яке видання української літератури і преси, закрили всі українські народні, спеціальні та середні школи, відмінили церковні відправи на українській мові, а тепер, навіть, не дозволяють говорити на рідній українській мові та співати українські народні пісні.

Натомість у краї вони розпочали нечуваний терор, тисячі інтелігентів позбавили засобів існування, до коронованих земель вивозять цінні речі, а тепер грабують і ліси, що складають найцінніше багатство природи Карпатської України. В економічному і соціальному відношенні угорські власті знизили життєвий рівень у Карпатській Україні до довоєнного показника. Угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі

¹ Жіноча воля. 1939. Ч. 5.

² Волошин А. Великоднє звернення до українців Югославії. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 385.

³ Там само.

⁴ Нова зоря. 1939. 27 квітня.

⁵ Федака С. Названа праця. С. 146.

завоювати симпатії населення країни. Наслідки, котрі випливають звідси, очевидні... Винятково можливим вирішенням ситуації, яка склалася, є відокремлення Карпатської України від Угорщини...».

Отже, після нетривалих поневірянь європейськими країнами, у травні 1939 р. Августин Волошин опиняється в Празі, де залишився й жив постійно до свого арешту радянськими спецслужбами 20 травня 1945 р. І цей вибір був зроблений ним далеко не випадково, і не лише через доляльне й загалом доброзичливе ставлення Волошина до міжвоєнної Чехословаччини, у складі якої майже двадцять років перебувала його батьківщина – Закарпаття. «По приїзді в м. Прагу, – говорив він на слідстві, – коли остання вже була окупована німцями, я поступив на службу в Український вільний університет на посаду завідуючого кафедрою педагогіки»¹. А під час допиту 22 травня 1945 р. Волошин заявив, що «протягом всього періоду, починаючи з 1939 по 1945 рік, займався професорською діяльністю в галузі педагогіки» і не займався політикою².

Про празький період в житті А. Волошина Е. Дутка писала: «По окупації Карпатської України, о. Волошину вдалося виїхати з Хуста за кордон. Через Румунію і Югославію, разом з проф. Августином Штефаном, вони поїхали в Прагу, де батько Волошин купив дім. Сестрам Василянкам, які перебували в Пряшеві, він написав листа, в яким просив, щоб декілька сестер приїхали в Прагу. Мати ігуменя відрядила до нього вісім сестер і чотири сироти. Чотири сестри одержали роботу в Українській гімназії в Морджанах, а інші чотири залишилися в хаті батька Волошина. Дві сироти відвідували морджанську гімназію, а дві ходили до школи в Празі. Мати Марія Яворська була настоятелькою в Празі та секретаркою батька Волошина. Вона під диктовку писала його роботи на друкарській машинці. Мати Северина Махник вела дім, сестра Імельда Яворська була захристиянкою, а сестра Тереза Дутка записалася в Український вільний університет. Батько Волошин і в Празі дотримував денний режим. Після ранньої молитви і Служби Божої він диктував матеріали, приготувані попереднього дня. Опісля йшов до загороди на прогулянку.

¹ ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 11–12.

² ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 10.

О дванадцятій годині він обідав. Пізніше готував окремі свої роботи, щоб їх наступного дня продиктувати матері Марії. Він також читав лекції з педагогіки в Українському вільному університеті. Два роки був деканом цієї освітньої установи. В такий час порядок денний о. Волошина мінявся»³.

Празький період життя й діяльності А. Волошина, зокрема його педагогічну працю в Українському вільному університеті, досить ґрунтовно висвітлила Т. Беднаржова. Ще 15 жовтня 1938 р. професор УВУ В. Щербаківський повідомляв ректора цього навчального закладу, що «комісія професорів факультету права і суспільних наук Українського вільного університету в Празі в засіданні свого дня 14 жовтня ц.р. одногосно ухвалила монсенсьорові о. Августину Волошині титул доктора прав УВУ в Празі»⁴. Ще раніше, з нагоди призначення А. Волошина державним секретарем в уряді А. Бродія у жовтні 1938 р., ректорат УВУ привітав його з високою урядовою посадою і побажав успіхів у його майбутній праці. Архівні документи, відшукані й опубліковані Т. Беднаржовою, дають можливість простежити основні віхи викладацької і наукової діяльності А. Волошина в УВУ. У списку професорів Українського вільного університету, що мають викладати в зимовому семестрі 1940/41 шкільному році на філософському факультеті значиться «Волошин Августин, доктор прав, звичайний професор педагогіки, член Слов'янського інституту в Празі, продекан філософічного факультету»⁵. На нараді професорів філософського факультету в УВУ, яка відбулася 24 червня 1939 р., деканат привітав професора А. Волошина та висловив переконання, що «його співпраця спричиниться до розвитку університету». В 1944–1945 навчальному році А. Волошин повинен був прочитати курси лекцій із «Теорії навчання», «Педагогічної телеології», «Уривків з педагогічної літератури», «Нової доби української освіти», «Методології морального виховання».

³ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 79.

⁴ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів : Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. С. 184.

⁵ Там само. С. 185.

Викладаючи в УВУ, А. Волошин плідно займався літературною діяльністю. Із «Списку праць професорського персоналу УВУ, готових до друку, або які будуть готові до 1.VI.1945 р.», видно, що А. Волошин підготував до друку історичну драму «Фабіола», книги «Теорія виховання», «Педагогічна телеологія» і продовжував працювати над «Методологією морального виховання», «Педагогічною Хрестоматією», «Педагогічною психологією». Обсяг цих книг мав складати понад 80 друкованих аркушів¹. А. Штефан писав, що в Празі А. Волошин написав також історичну п'єсу «Князь Лаборець» і драму «Син Срібної Землі Юрій Довжа», але гітлерівська цензура не дозволила їхню публікацію². Така ж доля спіткала інші твори А. Волошина, зокрема, оповідання з верховинського життя «У плаю», переклади творів св. Августина «Божий Город» та «Ісповідання». Августин Волошин багато працював над перевиданням своїх головних праць із педагогіки, адже необхідно було їх довести до рівня вищої академічної освіти. Рукописи «Педагогічної дидактики», «Педагогічної методики» та двотомної «Педагогічної Хрестоматії» були передані видавництву «Пробоем» у Празі, яке очолював Степан Росоха, однак його власник був заарештований, а видавництво закрито. Яка подальша доля рукописів А. Волошина – невідомо.

Перебуваючи на еміграції, А. Волошин приділяв багато уваги залученню українських дітей у школи, гімназії. А. Штефан пригадував: «В липні 1940 р. президент Волошин написав мені, щоб я переселився до Праги й перебрав і рятував Модржанську українську гімназію, бо чехи хочуть її зліквідувати... По двох тижнях мене найменовано директором Модржанської української гімназії»³. Врятувавши цей навчальний заклад від закриття, А. Волошин на цьому не зупинився, а часто його відвідував: «Тішився, що біля 90 карпато-українських хлопців і дівчат, біля 120 з інших українських земель мали там регулярну середньошкільну науку та були поміщені в гуртожитках»⁴. Августина Волошина часто можна

¹ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. С. 184.

² Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. С. 34.

³ Там само. С. 131.

⁴ Там само.

було зустріти і в інших місцях, де проживали українські діти. Так, у 1940 р. він відвідав інтернат для дітей емігрантів у Мозтанах. Піклувався він і про долю студентів Торговельної академії, яка опинилася в Словаччині. Уряд цієї країни не дуже радо поставився до появи українських академістів у Братиславі. Михайло Ледида, що тепер проживав в Карлових Варах, пригадував: «Викладацький склад академії розпочав переговори з представниками словацьких властей про необхідність для її студентів завершення навчального процесу. Тільки після тривалих клопотань... їм було дозволено»⁵. І в цьому велика заслуга А. Волошина і А. Штефана.

В Українському вільному університеті Августин Волошин пройшов непростий творчий шлях від професора педагогіки й декана філософського факультету (1939–1940 рр.) до ректора. За рішенням Сенату УВУ, прийнятому на засіданні 16 квітня 1945 р., обов'язки ректора УВУ були покладені на А. Волошина⁶. Прихильник концепції залишення Українського вільного університету на території Чехословаччини Августин Волошин прийняв керівництво університетом від ректора А. Яковліва, який із більшістю професорів після вступу до Праги радянських військ виїхав за кордон. Проте сподівання останнього ректора празького періоду УВУ Волошина на можливість існування українського університету в Празі виявилися ілюзорними: Український вільний університет було фактично ліквідовано, університетську бібліотеку (понад 10 тис. книг) та архів конфісковано й вивезено до СРСР.

Перше знайомство А. Волошина з працівниками Смерщу відбулося 11 травня 1945 р. Однак тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архів (як нам тепер не вистачає матеріалів цього архіву!). Можливо, для того, щоб «заспокоїти» похилого віку людину, президентові видали «бумагу», згідно з якою він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячись арешту. Та все було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. «Недрімлюче око» працівників Смерщу уважно слідувало за кожним його кроком, а біля будинку Подліпками, 12, де він мешкав, постійно чергували смершівці.

⁵ Вегеш М. Довга дорога додому. *Закарпатська правда*. 1992. 20 жовтня.

⁶ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. С. 195.

15 травня 1945 р. біля будинку № 12 зупинилася машина чеської поліції. З неї вийшла людина у формі офіцера МДБ. Пройшла мить – і капітан Шибайлов (так звали чи псевдо було смершівця) вже відкривав двері будинку. Перекоаний у тому, що виникло якесь непорозуміння, господар показав документ і сказав, що його вже переслухали і звільнили. Офіцер запевнив, що турбуватись не потрібно, залишилось уладнати деякі формальності, незабаром його привезуть додому. Коли машина, в яку Шибайлов запропонував сісти Волошину, підїхала до вулиці Делострелецької, колишній президент ймовірно зрозумів, що він вже додому не повернеться. В будинку під номером 11 тимчасово розміщувався слідчий відділ Смершу. Звичайно, вівіски, яка б про це говорила, на ньому не було¹.

В «Особовій справі Августина Волошина» знаходимо невелике повідомлення: «Задержан 15 мая 1945 года в Праге-16, ул. Подлипками, 12. При задержании изъята круглая печать с подписью «Президия правительства Подкарпатской Руси»². До цього додамо, що Волошин був заарештований незаконно, адже співробітники МДБ СРСР навіть не пред'явили йому ордер на арешт. Названий документ був представлений Волошину слідчим головного управління «Смерш» майором Вайндорфом (№ 749) тільки 5 червня 1945 р., тобто тоді, коли він був в'язнем Лефортовської тюрми³.

У 1948 р. в Німеччині були опубліковані спогади Івана Мондича (Н. Синевирського) «Смерш. Год в стане врага». Автор в 1945 р. працював перекладачем у контррозвідці Смершу. Пропонуємо Вашій увазі деякі уривки з цієї унікальної книги: «Приїхало авто капітана Шибайлова

– Здоров, Микола! – Шибайлов усміхався. Його товсте і рожеве лице висловлювало вдовolenня, що успішно виконав завдання.

– Пізнаєш?

Я подивився в сторону кругленького монсеньйора, що виступав з авто.

¹ Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. Ужгород, 1995. С. 6.

² ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 1–3.

³ ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 6.

– Волошин!

– Так. Це він. Ваш бувший президент. Старик Волошин якось неприємно подивився в мою сторону. Мабуть, він навіть не бачив мене. Його очі блудили десь далеко, в невідомих краях.

– Кудя смотришь поп? На небо? Поздно! Нужно было раньше богу молиться, а не политикой заниматься.

Волошин слухав Шибайлова байдуже.

– Ну, валяй, валяй вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!

Волошин поспішив. Він якби все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в сторону, куди Волошин віддалявся. Вояк ударив прикладом його в спину...»⁴.

У черговий раз звернемося до унікальних споминів Е. Дутки: «Прага – Великдень 1945 р. Одного ранку перед Великоднем, розбудила нас сестра Імельда і сказала, що чула по радіо, ніби радянська армія увійшла в Прагу. Батько Волошин спокійно відповів: «Нема що чекати, підемо в каплицю помолитися, я відслужу Службу Божу, дам вам розгрішення на випадок смерті і нехай діється воля Божа». Присутність Отця при престолі впливала на нас успокоюючо, немов бальзам. Під час Служби Божої він віддано молився. Потім уділив нам розгрішення, після якого ми і спожили свячене. В коротці прийшли до нас радянські солдати і чемно поросили дозволення увійти до двору з воєнними тягаровими автомашинами (залишилися на нашій дворі декілька днів, військові в автомашинах навіть і спали). Того ж дня після обіду прийшли до нас ще троє радянських, двоє увійшли до хати, а один залишився в авті. Один з присутніх сказав, що він є професором філософії і бажає говорити з А. Волошином. Батько прийняв їх гостинно. В сусідній кімнаті ми чули, що вони говорили про Е. Канта. Посиділи годину-дві і відійшли. Після їхнього відходу батько сказав, що вони поміняли склянки з вином на столі, бо, мабуть, боялися, що їх хочемо отруїти.

Декілька днів ніхто не приходив. Батько старався дотримувати свій режим дня. Після обіду 8 або 9 травня двоє військових приїхали за батьком і сказали, що хочуть з ним подивитися на український університет. Він пішов з ними. Додому його привезли

⁴ Просвіта. 1991. № 1.

пізньої ночі. Нам ані слівцем не сказав, де був і що від нього хотіли. Пішов у каплицю, опісля ліг спати. Через кілька днів, 13 травня приїхало до нас кілька автомашин ідесь десять солдатів. Один з них зразу звернувся до батька словами: «Мы вас пришли арестовать, соберите нужные вещи!». Ніяких документів вони нікому не показали. Нас, монахинь і рідну сестру о. Волошина Елену, вони посадили в їдальню, де нас сторожив солдат з автоматом. Двоє солдат залишилися в бюрі біля батька, інші солдати розійшлися по всьому домі, де робили обшук. Уже стемніло, коли його закінчили, а нам здавалося, що то була ціла вічність. Перед тим, як взяти о. Волошина, нам дозволили попрощатися з ним. Відходячи, один з солдатів запитав: «Деньги у вас есть?». Мати Северина принесла фотографію сиріт і сказала: «Тут його деньги». Солдат продовжував: «А оружие у вас есть?». Батько витяг вервечку з кишені і сказав: «Це моя зброя». Військовий засміявся і вони, взявши о. Волошина з собою, пішли. Про те, що трапилось, ми зразу телефоном інформували бувших міністрів Карпатської України, які жили в Празі. Однак перед північчю батька Волошина привезли додому і вибачалися, мовляв, то була помилка. «Знаете, военное время».

В неділю до нас відважилися прийти міністри і радилися з о. Волошином, що далі робити. Деякі казали, що йому вже добре, бо звільнили його додому, а інші були того погляду, що радянським не треба вірити, бо вони батька не лишать живим. Мовляв, конче потрібно поїхати далі, за кордон. Августин Штефан щиро радив батькові поїхати з ним. Він уже мав замовлений вагон і підкреслив, що його дружина буде ними опікуватися.

Вранці 15 травня, безпосередньо після Служби Божої, увійшли в хату двоє солдатів. Вони казали, що з батьком підуть до Степана Клочурака, щоб батько зі собою нічого не брав, бо то лише формальність. Та ми даремно його чекали. Батько вже не вернувся. Сестра о. Волошина Елена писала листи різним людям і установам. Написала і на посольство СРСР в Чехословаччині. Ходила по різних урядах, але нічого про брата не довідалася. Десь через два роки посередництвом радянського посольства ми одержали вістку, яку написав тогочасний посол Валер'ян Зорин: «У нас его нет».

В тім часі, крім сестер Василянок, у домі жив ще садівник з жінкою і водій Ф. Туряниця.

Правду про батька Волошина ми довідалися аж через кілька років, коли в Прагу повернувся з Радянського Союзу д-р Микола Долинай. Він був арештований разом з Юрієм Перевузником і Степаном Клочураком. Згаданих заарештували за день раніше ніж о. Волошина, значить 14 травня. Затримували їх близько аеропорту, куди 15 травня привезли А. Волошина. Всіх їх літаком повезли в СРСР. В літаку було ще кілька полонених і високих воєнних діячів. Як прилетіли в Москву, автом їх перевезено у Лефортовську тюрму. Кожного з ув'язнених післали в інше місце і д-р Долинай о. Волошина більше не бачив. М. Долинай у в'язниці пізніше попав в кімнату з одним німцем. Той оповідав, що в лікарні у Бутирській тюрмі кілька днів лежав з Президентом Карпатської України. Коли А. Волошина 11 липня привезли в лікарню, він ще міг ходити. В той, як з німцем був разом, А. Волошина щодня брали на допити, де його мучили. Одного дня о. Волошина привели два сторожі і кинули на ліжко. А. Волошин був непритомний, не приймав харч і тоді його німець, якого повезли на інше місце, бачив останній раз. Пряшів, 7 липня 2003 р.»¹.

С. Сабол (Зореслав) теж писав про останні дні на волі Августина Волошина: «Прибулі до Праги керівники СМЕРШу мали заздалегідь приготовлений їхніми агентами список людей, призначених на арешт. Одним з таких агентів був у Празі чолов'яга на прибране ім'я Гуменюк. Він прибув до Праги як «біженець» з сім'єю, отже виглядало, що він є справжній біженець. Українці в Празі підозрівали його згодом, але толерували. Дістав навіть працю коректора в редакції часопису закарпатської молоді «Пробоем». (Одного разу автор мав нагоду пізнати того Гуменюка. Приїхавши в серпні 1944 року з Берліна до Праги, автор зайшов до редакції «Пробоем», вступив до канцелярії видавця дра С. Росохи. Розбалакався з ним при відчинених дверях. Раптом вступив до канцелярії мужчина невисокого росту,

¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 79–81.

середнього віку. Оглянув автора із зацікавленням, мабуть тому, що перший раз бачив його. На запитання С. Росохи – чого прийшов, відповів, що прийшов подякувати за те, що прийняв його на працю. Це був агент Гуменюк. Видно, що щойно десь недавно став коректором у редакції «Пробоем», де мав доступ до адресаря передплатників).

Українці в Празі помітили, що часто, коли Гуменюк стрічався з людьми, залюбки фотографував їх. Це насторожувало поодиноких людей, але Гуменюк спокійно продовжував свою діяльність. Августин Волошин сказав міністрові Августину Штефанові, що Гуменюк також сфотографував його щось два рази. Раз трапився випадок, що агент СМЕРШу прийшов на квартиру Миколи Вайди, щоб арештувати його. Микола Вайда виїхав був на Захід, агент не застав його вдома. Але в той самий час прийшов відвідати М. Вайду учитель руханки української гімназії в Морджанах. Агент запитав його прізвище, подивився на свій список і на місце арештував відвідувача»¹.

Через деякий час А. Волошина перевезли до Москви і помістили в одну з камер-одиночок Лефортовської тюрми. Якою ж була ця твердиня Міністерства державної безпеки? Споруджена ще при царизмі, ця тюрма була закрита в 1917 р. Однак після двадцятирічного «відпочинку» Й. Сталін у 1937 р. помістив у ній вищий командний склад армії на чолі з маршалом М. Тухачевським, і відтоді вона існує до наших днів. Відомий радянський розвідник Леопольд Треппер, який у свій час мав можливість детально ознайомитися з цією тюрмою, у своїх споминах «Велика гра» писав: «Споруда нагадує мені старовинну фортецю Сен-Жак д'Арк на Середземноморському узбережжі Палестини... З середини тюрма нагадує цирк, три поверхи колових галерей, вздовж яких розміщувались камери. В середині – великий, пустинний плац, звідки можна наглядати за всіма поверхами»².

¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 84–85.

² Вегеш М., Турияница В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 7–9.

Колишній військовий прокурор М. М. Ушов, який пройшов всі «кола пекла», так описав камеру, в якій він знаходився: «Камера, в яку я потрапив, являла собою довгу вузьку кімнатку у вигляді кам'яного мішка. Віконечко прикрито незмінним залізним козирком. Світло з вулиці ледь-ледь пробивалось. Щодоби горіла вмонтована в стелю електрична лампочка. Біля стін наглухо прикріплений невеликий, продовгуватий залізний столик, а поряд з ним масивна табуретка. Зліва при вході в камеру прикріплений металічний унітаз, а поряд – водопровідний кран і маленька раковина. Стіни на півтора метра зафарбовані густо-зеленою фарбою. В дверях камери, як і в інших тюрмах, невелике віконечко, у вигляді кватирки, так званий «собачник», через який ув'язненим подається їжа, вода і робляться зауваження... В камері холодно. Всього 6–7 градусів тепла. Довго сидіти на одному місці неможливо. Ми не тільки ходили, але буквально бігали по камері, намагаючись хоч трохи зігрітись...»³.

Слід зазначити, що про існування такої тюрми мало хто знав, хоча слухи про неї існували. Один з в'язнів пригадував: «В три години ночі я був доставлений в Лефортовську тюрму. Про те, що існує така тюрма, я, старий москвич, не мав ніякого поняття...». Інший в'язень пише, що «Лефортовська тюрма відрізняється від інших тюрем особливою жорстокістю і страшним режимом. Слухи про неї доходили до тюрем інших міст. Деякі ув'язнені, які побували в Лефортовській тюрмі, від одного тільки згадування про неї починали трястися»⁴. Перебування в тюрмі негативно впливало на нервову систему ув'язненого. Як пригадував Треппер, людина не мала ні хвилини спочинку. Протягом години по десять разів відкривалися двері камери і лунали попередження: ви забагато ходите, ви дуже довго сидите, ви недостатньо рухаєтесь тощо. Заснути було майже неможливо, бо щовечора біля десятої години починалось занадто бурхливе тюремне життя: безперестанне стукання дверима, кроки тих, кого вели на допит. Годували надзвичайно погано. Складалось враження, що все робилося для того, щоб повністю вивести з ладу здоров'я людини.

³ Вегеш М., Турияница В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. С. 7–9.

⁴ Там само.

Під час арешту Волошину сповнилось 70 років. Можливо, у читачів промайне думка, що похилого віку людина знаходилась в кращих умовах, мала які-небудь привілеї. На жаль, мусимо Вас розчарувати, вік для ув'язненого не був спасінням. Вченому-мікробіологу Надсону, якого повели на допит, було 73 роки. І коли через дві доби (!) він повернувся, то товариші по камері його не впізнали: «Виглядав він дуже погано. Лице земляного кольору, очі запалені. Від втоми він ледве тримався на ногах... навіть не міг їсти».

У Волошина не посоромились відібрати при арешті навіть золоті речі, які по праву належали йому як каноніку. До речі, коли на прохання вчених Ужгородського державного університету з Москви вислали в їх тимчасове користування «Особову справу Августина Волошина», то з цих цінних речей нічого не збереглося. Безперечно, що вони поповнили колекцію когось із слідчих. І як не погодитися з М. М. Ушовим, який писав, що «співробітники НКВС були, як правило, владолюбними, безчесними, дуже обмеженими і охочими до грошей і нагород, готовими в ім'я особистих інтересів здійснити будь-яку підлість, забувши про людську совість»¹.

Перший допит Августина Волошина був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. На останньому допиті йому було зачитано постанову про оголошення звинувачення. Уважно її прочитавши, Августин Волошин майже з усім погодився: «В чому мене звинувачують статті звинувачення мені зрозумілі... Винним себе визнаю»². Можна собі уявити, до якого стану була доведена ця 70-літня людина, якщо вона визнавала себе винною навіть у тих «бідах», до яких не мала ніякого відношення. І дійсно, працівники МДБ могли примусити говорити навіть мертвого...

20 червня 1945 р. Августину Волошину було представлено обвинувачення, згідно з яким він «проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу». Наводимо його повністю:

¹ Вегеш М., Турянця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. С. 10–11.

² ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 31.

**Постановление
(О предъявлении обвинения)
г. Москва, 1945, июня 20 дня**

Я, следователь следственного отдела Главного управления «Смерш» майор Вайндорф, рассмотрев следственный материал по делу и приняв во внимание, что Волошин Августин Иванович достаточно изобличается в том, что являясь членом т.н. правительства Карпатской Украины и «Украинского народного объединения» проводил враждебную деятельность против Советского Союза

Постановил:

Руководствуясь ст.ст. 128 и 129 УПК РСФСР, привлечь Волошина Августина Ивановича в качестве обвиняемого по ст.ст. 58–4 и 58–11 УК, о чем объяснить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

«Согласен» Начальник Отделения Следственного отдела подполковник Кулешов.

«Утверждено»   Зам. начальника Следственного отдела
  Главного управления «Смерш»
  подполковник Флягин.
  20 июня 1945³.

Після останнього допиту, який вів слідчий Вайндорф, здоров'я Августина Волошина різко погіршилося і його перевели в Бутирську тюрму. Про перебування Волошина в Лефортові маємо свідчення В. І. Марчука із Житомирщини: «Сидів 8 місяців у Лефортівській тюрмі. Зразу після дня Перемоги до мене в камеру-одиночку помістили Августина Волошина – Президента Карпатської України. Це був невисокий, повний чоловік, років йому було за 70. Він мав хворий шлунок і не міг їсти. Свою їжу віддавав мені. Потім до нас підсадили ще якогось Барковського, це був стукач, але ми цього не знали. Він заводив провокаційні розмови і потім доносив слідчому. Пам'ятаю такий випадок. Я не знав жодної молитви і Волошин вчив мене «Отче наш». Коли наступного разу мене викликали на допит, слідчий сказав: «Ну, как, «Отче наш» выучил уже?». Тоді я не догадався, звідки

³ ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 30.

слідчий знає про молитву. Хто такий Барковський, дізнався в Бутирській тюрмі від одного викладача військової академії, до якого теж підсаджували Барковського.

Кожного дня Волошин розповідав про життя Ісуса Христа, також про себе, як він їздив до Риму, до Праги. Я дізнався, що Волошин зустрічався з Ріббентропом, Степаном Бандерою і Мельником, казав, що його звинувачують у германофільстві. Це слово я вперше почув від нього, і воно мені запам'яталось.

Одного разу в камері Волошин писав заяву на ім'я Молотова. В цій заяві він зазначив, що його заарештовано несправедливо, що він громадянин іншої держави. Пригадую початок заяви: «Прем'єр-министру господину Молотову от бывшего премьер-министра Закарпатской Руси доктора Волошина».

З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали. Два місяці був з нами. На все життя запам'ятав я цю добру і розумну людину»¹. Свідчення В. І. Марчука повністю підтверджуються даними заключення медичного персоналу Бутирської тюрми:

Врачебное заключение

10 июля 1945 г.

Заключенный Волошин Августин Иванович 1874 г. рождения, обратился впервые за медпомощью 23 мая 1945 г. с жалобами на боли в области сердца, одышку и общую слабость.

Объективно: заключенный правильного телосложения, с чрезмерным отложением жира, кожа и видимые слизистые бледны. Сердце – границы расширены во все стороны, тоны глухие, акцент на втором тоне аорты.

В легких ослабленное дыхание, сухие хрипы. Печень и селезенка не пульсируют, безболезненны.

В течение последнего времени заключенный резко ослаб, усилилась одышка и общая слабость, сильно отекали ноги, совершенно исчез аппетит. Заключенный встает и передвигается только с посторонней помощью.

¹ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга перша. Львів: Просвіта, 1993. С. 558–559.

Все вышеизложенное говорит за то, что у заключенного имеется кардиосклероз с упадком сердечной деятельности, вследствие чего он нуждается в немедленном направлении в больницу Бутырской тюрьмы для стационарного лечения.

Начальник санчасти лефортовской тюрьмы НКГБ СССР майор медицинской службы Яншин².

Сучасні дослідники називали різні дати смерті президента: 11, 14, 17 липня 1945 р. На основі «Справи Волошин» ми маємо можливість встановити точну дату смерті.

Акт

Заключенный Волошин Августин Иванович, 1874 г. рождения, находящийся в больнице с 11.VII.1945 по поводу декомпенсированного порока сердца, воспаления почек, хронического колита 19.VII.1945 в 15 час. 20 минут умер от паралича сердца.

Дежурный врач (подпись)

Копия верна

Секретарь Бутырской тюрьмы

НКВД СССР (подпись)

Капитан Свитский³.

Акт

Судебно-Медицинского исследования трупа Волошина А. И.

Вскрытие произведено 20/VII 1945 суд.-мед. экспертом Семеновским в присутствии нач. санчасти Бутырской тюрьмы полковника мед. службы Ларина

(Детализированный лист)

Анатомический диагноз:

Артериосклероз. Артериокардиосклероз. Артериоло-склеротический нефроцирроз. Расширение полостей сердца. Общее ожирение. Миодегенерация сердца. Эмфизема легких. Желчно-каменная болезнь. Хронический энтероколит.

² ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 106.

³ Там само. Л. 107.

Заклучение: смерть наступила от паралича сердца (артериосклероз, артериокардиосклероз).

Акт подписал собственноручно
Семеновский¹.

Свідчення про смерть А. Волошина залишив Юрій Шанта: «Рівночасно з арештом А. Волошина були також арештовані три колишні міністри Карпатської України – Степан Клочурак, др. Микола Долинай та др. Юлій Перевузнник. Всі вони спочатку опинилися у в'язниці Лефортово у Москві разом з А. Волошином. В часі смерті А. Волошина вони були в Лефортові, щойно десь пізніше були засуджені на 20 чи 25 років. Степан Клочурак і др. Микола Долинай після повороту до Праги залишили по собі важливі свідчення про смерть А. Волошина. Степан Клочурак випадково був свідком його смерті. Про це він повідомив Августина Штефана листом з Праги до Філадельфії, США. Ось зміст листа Степана Клочурака, що був поміщений в монографії Августина Штефана «Августин Волошин. Президент Карпатської України. Спомини» (С. 147–148): «Дня 11 липня 1945 р. мене вели до мого опікуна (слідчого), який всіма нами «опікувався». Коли мене привели до дверей мого опікуна, двері були замкнені, але сусід нам сказав, що він знаходиться у одного тяжко хворого, від якого хотів би дещо довідатися.

Ми повернулися і перед дверима кімнати, де лежав старенький о. Волошин, мій сторож попросив, щоб опікун на хвилину вийшов. Двері відчинилися і так уже залишились відчиненими. Коли я побачив, що він лежить в агонії, смертельно блідий, я схвильовано поспитав, що з ним діється?! Чому не приведуть до нього лікаря?! – Не нужно, ему не нужна помощь. Мій опікун наказав відвести мене до його канцелярії і там почекати, поки він прийде. За нецілих півгодини прийшов мій опікун і, як завжди, почав мене випитуватися. Між іншим поспитав, кого залишив Волошин в Празі. Я тоді його запитав, чи є якась надія, щоб зберегти о. Волошина. На те він відповів: «Он ушел».

Я не розумів його добре, – продовжував свідок С. Клочурак і думав, що може о. Волошина кудись відвезли. Тому поспитав:

«Куди він пішов?». Опікун зденеровано сказав: «Він не пішов, але... помер». «Усе це сталося так, як я переказав. Це я бачив своїми очима та сам чув». Лист йде далі: «Він лежав вже мабуть мертвий, а на другий день мій покровитель ще сказав мені: «Його знищила не тюрма, але хвороба, яку він приніс з собою з дому. Старенький мав цукровку» – виправдовувався опікун. Кінець листа: «Відносно дня смерті о. Волошина – це єдина правда, яку я міг би й іншими доказами підтвердити».

А. Штефан зауважив: «О. А. Волошин мав незначне поширення серця і його успішно лікував. Цукровки ніколи не мав. Твердження опікуна, що старенький приніс з собою з дому цукровку, дійсності не відповідає. Однак советські тюремники такі всезнайки, що можуть за 3 дні приворожити таку хворобу, яка їм потрібна». «Що зробили з тляними останками бл. п. о. А. Волошина – невідомо. Він помер, але пам'ять про нього безсмертна серед його земляків». Обширне свідчення про смерть А. Волошина подав др. Микола Долинай його племінниці др. Ользі Дутковій в Празі. На відміну від Степана Клочурака, який, як видно, дозволив А. Штефанові зразу опублікувати його свідчення в газеті «Америка» у Філадельфії, США, др. Микола Долинай розказав др. Ользі Дутковій про смерть А. Волошина під присягою, що нікому не розкаже про це так довго, заки хтось буде живий із його сім'ї. Це тому, що большевики, подібно як це робили нацисти, погрозили кожному звільненому в'язневі смертю цілій його сім'ї, якщо він комусь розкаже, що пережив, бачив і чув. Др. Ольга Дуткова дотримала дану обіцянку. Щойно після того, як помер син і внук дра Долинай трагічно на вулиці в Празі, др. О. Дуткова в листі від 21 серпня 1999 року поділилася з автором інформацією, яку отримала від міністра дра Миколи Долинай.

В'язень-лікар, др. М. Долинай, мав у Лефортові завдання перевірити чи вже є мертві тіла в'язнів, заки їх кудись відвезли закопати. Він мав сказати сторожеві, хто ще живе, а кого вже можуть класти на тачанку і забирати геть тих, що померли. Др. М. Долинай розповів др. О. Дутковій, що його одного разу взяв сторож з НКВД кудись до великого гангару, в котрому було коло 160–200 людей, зложених на дошках, куди далше принесли напівмертвих. Др. Долинай довідався, що туди приносили тих в'язнів, що не

¹ ЦАМГБ РФ. Н-17681. Л. 109.

витримали тортури. Їх без похоронного обряду кидали у спільну могилу. Др. М. Долинай був родинним лікарем о. А. Волошина. «Між мертвими та вмираючими він впізнав вуйка по материнському знакові на шії», написала др. О. Дуткова. Про спосіб «допитів» слідчими о. А. Волошина говорить стан, в якому побачив його тлінні останки др. М. Долинай: «Побите око, вирваний золотий зуб, спухнутий, ноги як колоди, чорні, був без відома, вже не дихав». Читач може тільки здогадуватися, чому тіло було спухнуте, а ноги чорні, грубі як колоди. Лікар міг би подати докладніше причину такого стану, в який спосіб тортували о. А. Волошина.

Сповнилися слова, які були сказані о. А. Волошином у відповідь міністру Ю. Реваєві, що НКВД тортурями може зламати його волю, душевну силу та характер і змусили підписати заяву на шкоду Карпатській Україні та українській справі взагалі: «Того вони не можуть зробити! Можуть мене й забити, але я не піддамся їхній волі», була відповідь о. А. Волошина. І не піддався, не просто лишень під загрозою смерті, але навіть під загрозою тортур. Для щирих українців о. Монс. Августин Волошин – Великомученик. Щодо дати смерті о. А. Волошина, то найкраще поінформована в тій справі др. Ольга Дуткова є переконана, що смерть настала 11 липня 1945 року, як подав Степан Клочурак. Агенти НКВД, як звичайно, спробували вмити руки від крові о. Волошина. Вигадали, що в той день, коли його замучили, 11 липня 1945 р., вони перевезли його на лікування до лікарні в тюрмі Бутирки в Москві та що він помер там 19 липня на діабет, який приніс з собою з дому. Др. О. Дуткова рішуче відкидає фальшиву «документацію» НКВД про дату і причину смерті о. А. Волошина¹.

Так закінчилося життя славного сина українського народу, президента Карпатської України Августина Івановича Волошина. Зберігся «Заповіт», який він написав 19 серпня 1944 р. в Празі. Враховуючи, що свого часу ми його опублікували в збірнику документів і матеріалів, які вже давно стали бібліографічною рідкістю, наводимо його повністю: «Переступивши 70 р. життя, вважаю потрібним заряди все, що треба, на випадок моєї смерті.

¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 86–88.

Душу мою вручаю Божому милосердю. Виражаю й ту мою глибоку вдячність Богові за те, що дарував мені добрих християнських родичів, і добру побожну жінку, що так щиро помагали мені і в духовному життє. Дуже вдячний я й за те, що покликав мене до священничої служби. Особливо вдячний за великі ласки, якими обдарував мене Бог після тяжких провин моєї молодости та необдуманости, і все захороняв мене для дальшої праці над спасенням душі.

Тіло моє, прошу по смерті поховати в гробі, приготованім при гробі покійної дружини Ірини в Ужгороді; коли б воєнні, або політичні обставини не дозволили, прошу тіло дочасно поховати там, де постигне мене смерть.

Похорон має бути скромний, без світських парад. На похороні прошу роздавати людям образочки, на котрих на одній стороні має бути образ Розп'яття з підписом: «Мій Ісусе милосердя» (100 дн. відп.); на другій стороні образ малий мій з проханням: «Помолімся за о. Августина Волошина, б. президента Карп. України, наро-дженого 17.III.1874 в Келечині, помершого дн. ___ в _____.

І ці короткі молитви:

«Слава Отцю і Сину і св.Духу, нині і присно і во віки віков. Амінь» (100 дн. відп.).

«Ісусе помилуй мя!» (100 дн. відп.).

«Серце Ісусово на тебе ся здаю» (300 дн. відп.).

«Мати любови, болів і милосердя, молися за нас!» (300 дн. відп.).

«Ісусе, Маріє, Йосифе! Вам відаю серце, душу й тіло моє» (100 дн. відп.).

«Св. Августине молися за мене!».

Отче наш... Богородице Діво... Милосердя двері...

По смерті прошу сейчас найняти 40 (сорок) Служб Божих за спасіння душі моєї.

Мій маєток в селі Селешка (окр. Крал. Клумец) віддаю Чину с.с. Василянок в Ужгороді для піддержування сиротинців, зложених пок. жінкою моєю і мною в Ужгороді і в Хусті, і для новіціату Чина.

На виплачення довгів маєтку в Подк. Банку в Ужгороді, лишаю вклад фонду імени мого в Хусті, в сумі 315 006. 85 (вал. 2.III.1939) числ. вкладної книжки 24 047 з пождами. Після угоди з Подкарпатським банком з дн. 29.IV.1938 ч. 12022 на

цілковите вирівнання всіх інтабулованих на маєтку й векселями покритих довгів маю заплатити 325 000 К. Я ще р. 1939 предложив банкови цей вклад на вирівнання довгу, тому й вимагаю від банку, щоб за довг за рр. від 1939 не рахував вищого пожду, як кілька платив банк за вклад. На покриття діференції нехай ужие банк вартість моїх акцій Подк. Банку, яких маю 100 і акції Ассекурац. Товариства Бескид, яких маю 134 в Подк. Банку.

Чину с.с. Василянок віддаю вповні і право моє на відшкодування за те, що я від 1939 р. був насильно і несправедливо позбавлений уживання маєтку. Мад. Комісаріят Земельних Діл (скоро потім зрушений) р. 1939 сконфіскував мій маєток, уважаючи його приділений із земельної реформи; я доказав заявою самого празького Поземк. Уряду, що я маєток свій купив з вільної руки від самого бувшого маїтеля гр. Юлія Андрашія, з одобренням Поз. Уряду і фідеї-комісового суду, але той комісарят, хоч після своїх статутів супроти мого маєтку не мав компетенції, моє відкликання відкинув; на скаргу мою Найвисший Адм. Суд в Будапешті справу віддав Міністерству Земледільства, але діло ще й до нині не б полагоджене. Відшкодування має бути урядово установлене, і воно має бути значне, бо напр. лиш у винницях вродилося р. 1 943 360 Гл. вина, яке мало ціну 7–8 пенге за літр.

Із відшкодування нехай заплатить Чин всі інші долги маєтку, довг Сиротинця в Ужгороді 80 000 К. (земському Банку в Празі), а також довг Сиротинця в Хусті 110 000 К., з пождами (Єпархіяльній касі в Ужгороді).

Чин с.с. Василянок нехай постарается про те, щоб в каплицях Чина і Сиротинців була відправлена поодна заупокойна Служба Божа щороку за Ірину і Отця Августина.

Права видавання моїх книг, учебників, педагогічних підручників, молитовників, перекладів і т. д. віддаю як конфратер Чина св. Василя Вел. ужгородській друкарні цього Чина.

Мою віллю в Празі (XVI ч. 1784 Под ліпками 12) з цілим зарядженням, гроші у вкладках і в готовості і життєві ассекурації віддаю сестрі Гелені Волошин, нар. 1873 в Келечині, яка має постаратися й про те, щоб сей мій заповіт був точно додержаний.

Із готових грошей має вона зложити в Єпархіяльні касі в Ужгороді:

а) 50 000 К. як фундацію для гр. кат уч. Семінарії в Ужгороді, щоб з доходків того капіталу щороку доповнювалися кабінети й бібліотека;

б) 50 000 К. як фундацію для Сиротинця дівчат духовників;

в) 50 000 К. як фундацію Сиротинця синів духовників (Конвікт);

г) 50 000 К. як фундацію для сиротинця дівчат дякоучителів в Ужгороді, щоб з пождів цих фундації щороку купувалися черевики, або одяги для найбільшніх сиріт.

Житєві ассекурації маю такі:

а) в Товаристві «Адрія» на 5000 К. (ч. 156096),

б) в Товаристві «Адрія» на 15 000 К. (ч. 396214),

в) в Товаристві «Ассекутраціоні Генералі Трієст» на 1000 К. (ч. 123145).

Коли б моя сестра Гелена скорше померла, тоді все постановлене для неї переходить на другу сестру мою Ольгу Волошин пенсіоновану вчительку в Ужгороді, а коли б і ця померла, тоді все переходить на третю сестру Лавру, або її чоловіка о. Михайла Дутки, респе на їх дітей після віку.

5. Мій політичний заповіт. Передовсім відказую любому українському народу гаряче побажання моє, щоб більшість народу чимскорше обновила церковну єдність під головою наслідника св. ап. Петра. Твердо вірую, що оновлення церковної єдності принесе за робою й політичну свободу нашого народу, яку має забезпечити дорозумінням (федерацією) з сусідніми народами. Коли нарід наш одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики універсалізму; особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між ними й для католицької Церкви. Лиш загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй. Християнський світогляд подає нам можности найширшої й найсправедливішої соціалізації громадянського життя без утілітаризму й без жорстокости безбожного соціального плану. Без додержування цієї головної основи здорового розвитку культури, нарід наш знову може втратити свого тяжко здобуту свободу.

Зокрема милому народові моєї рідної Карпатської України пригадую страшні переслідування й терпіння, які пережив

я в першій і другій світовій війні; пригадую йому, що перед першою світовою війною р. 1912 знову прослезилася Марія Повчанська Преч. Діва; передбачила Вона ті тяжкі часи й тоту братовбійчу боротьбу, яку вже тоді зачав провадити наш народ підбурений злобними агітаторами проти своєї Церкви й проти народньої бднооти. Цю нерозумну боротьбу проти церковної і народньої єдності, вважаю я головними причинами тих тяжких допустів Божих, які пережив наш нарід в останніх 30 років. Із гарячої любови до тебе, народе мій, бажаю, щоб ти чим скорше обновиш свою церковну й народну єдність і щоб в дучности не дав себе розбивати чужими інтересами.

«Мир Божий, що вище всякого розуму, нехай хором серця ваші й мисли ваші в Христі Ісусі» (Филип. 4, 7).

Дано в Празі дня 19 серпня 1944.

Августин Волошин

Цей свій заповіт п. о. Августин Волошин в повнім здоровля душі й тіла власноручно підписав перед нами, як свідками: Степан Клочурак. Др. Микола Долинай¹. У «Заповіті» Августин Волошин вважав, що «лиш загально християнська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй»². До цього ми повинні прагнути. Академік Дмитро Яворницький писав у своїй автобіографії: «Моїм правилом в житті було працєю... працєю до тих пір, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце в твоїх грудях, працєю на користь твого народу і для блага Вітчизни дорогої тобі». Ці слова мав повне право сказати Августин Волошин.

¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 107–110.

² Заповіт Волошина. *Карпатська Україна*. 1994. 14 квітня.

РОЗДІЛ 9. МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ЗАКАРПАТТІ

У контексті української національної культури християнська церква займає особливе місце. Вона завжди виконувала і виконує роль морального регулятора суспільних відносин, інтегратора усіх духовних чинників національного життя в єдине ціле, що становить ядро національного характеру, роль хранителя народних звичаїв і обрядів, захисника національних інтересів українського народу в найважчі часи його історії. У різні періоди ХІХ–ХХ ст. українська культура зазнавала великого впливу цілого комплексу ідей, вироблених прогресивними діячами як Православної, так і Греко-католицької церков, які сприяли формуванню своєрідної і самобутньої ідеології українського народу, зорієнтованої на визрівання його національної самосвідомості. Роль Греко-католицької церкви в цьому процесі важко переоцінити. Серед видатних людей попереднього століття важко знайти особу, яка би ще при житті досягла такої величі й любові народу до себе, як митрополит Галицький Андрей Шептицький. Видатний теолог, науковець, просвітник, педагог, політичний діяч, меценат ... Але, необхідно погодитись, що водночас нелегко також знайти людину, на яку було вилито стільки бруду, як на нього. Проголошення незалежності України, якої так домагався митрополит Андрей, дозволило нам подивитися на цю неординарну і дійсно могутню постать зовсім іншими очима. Різнобічна діяльність Андрея Шептицького не втратила своєї актуальності до сьогодні. Витримали випробування часом його наукові, освітянські, просвітницькі ідеї. Їх вивчення і всебічний аналіз необхідні в умовах розбудови незалежної України. Це також стосується двох інших визначних представників

Греко-Католицької Церкви – єпископа Діонісія (Діонізія) Няраді та майбутнього прем'єр-міністра і президента Карпатської України Августина Волошина. Ці три славетні постаті нашої історії добре знали один одного, спілкувалися між собою, обмінювались думками про майбутнє. Саме взаємини між ними через призму історії Закарпаття й перебуватимуть у центрі цього наукового дослідження.

У 20–30-х роках між Східною Галичиною і Закарпаттям встановилися досить тісні стосунки. Необхідно відзначити, що особливо цьому сприяв митрополит Андрей Шептицький, який постійно акцентував увагу на тому, що галичани і закарпатці – кровні брати, діти єдиної матері – України. У 1922 р. А. Шептицький здійснив поїздку до США і в Нью-Йорку зустрівся з представником Підкарпатської Русі за океаном о. Костянтин Рожковичем. Останній, будучи духовним управителем організації «Соединение», закликав до єдності закарпатців і галичан, бо, на його думку, «се родні браття, один народ, одна церков, одна мова, одна пісня і однакова доля»¹. А. Шептицький «закликав усіх русинів до єдності, й тоді ми будемо вільними, адже у світі є справедливість, яка мусить бути виміряна кожному народові...»². Так передавала закарпатська газета «Свобода» слова митрополита.

Саме «Свобода», яку очолював і визначав її ідейний зміст А. Волошин, зробила найбільший внесок у висвітлення діяльності Галицького митрополита. На її шпальтах ми знаходимо цілий ряд матеріалів з цього приводу. Так, 15 грудня 1927 р. у Львові проходила міжнародна конференція греко-католицького єпископату. Учасників її привітав і дав згоду взяти участь у ній митрополит Андрей³. Коли аналогічна конференція проходила в Римі, то для участі в ній запросили Шептицького. «Метою тих спільних нарад, – писав визначний дослідник історії церкви А. Пекар, – було дати можливість всім українським католицьким єпископам удома й на поселеннях взаємно пізнати себе і створити спільну Конференцію українських владик, яка мала подбати про

одностайне видання літургічних книг, упровадити одностайність у літургічних відправах, оформити сумісне партикулярне право для всіх українських єпархій, застосувати нові методи у навчанні релігії та поживити діяльність церковних організацій в душі католицької акції»⁴. Конференції планувалося проводити кожні п'ять років у Римі, а проміжні щороку в одному з осідків європейських владик.

На конференції 1929 р. в Римі Андрей Шептицький запропонував новий варіант «Літургікону», до якого було внесено лише незначні зміни. А. Пекар слушно зауважив, що «митрополит, замість зачекати на затвердження літургікону Апостольським Престолом, як того вимагало канонічне право, поспішився і негайно дав його надрукувати (1930 р.). А відтак, розіславши надрукований уже літургікон усім єпископам, наказав їх впроваджувати його в своїх єпархіяx. На жаль, більшість владик появу нового літургікону оминула мовчанкою, бо в серці вони не схвалювали й самої літургічної реформи, розпочатої митрополитом. На спільних нарадах вони однак не мали відваги явно виступити проти задумів митр. Шептицького, тож тільки вдавано голосували, що ним пропонуваній літургікон приймають. Одиноко Мукачівський єпископ Петро Гебей, який щиро підтримував почин митрополита, прийняв новий службеник і доручив своїм священникам, щоб його вживали»⁵. На наступній конференції 1932 р. Шептицький через хворобу був відсутній, а нарадами керував явний противник літургійних реформ Станіславський єпископ Григорій Хомишин. На тлі запропонованих А. Шептицьким реформ «владики зовсім порізнилися і не знайшли способу, щоб дійти до якогось порозуміння... Ось так благородні задуми великого Митрополита пішли нанівець»⁶.

Один з квітневих номерів газети, перераховуючи видатних місіонерів Галичини, називав серед них і Шептицького. На думку редакції, він «вздовж і впоперек переїхав цілу Галичину, проповідуючи слово Боже...»⁷. «Свобода» в цілому ряді своїх матеріалів

¹ Свобода. 1922. 12 листопада.

² Там само.

³ Свобода. 1927. 18 грудня.

⁴ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. II. Рим, Львів, 1997. С. 43.

⁵ Там само.

⁶ Там само. С. 44.

⁷ Свобода. 1927. 20 квітня.

писала про велику і щирю любов галичан до свого митрополита. Коли в Галичині святкували 30-ті роковини його пастирської діяльності, галичани вирішили «поставити у Львові шпиталь» на його честь. Газета писала, що для такої великої душі, такого пастиря по серцю Ісуса найдостойніший дарунок ювілейний, дійсно шпиталь¹. Багато інформації про відносини між Галицьким митрополитом і закарпатцями можна почерпнути з релігійних видань «Душпастирь» та «Благовісник». Відомості про діяльність А. Шептицького, а також про становище на Закарпатті зустрічаються на сторінках «Українського Бескида», тижневика «Мета», газетах «Наша земля», «Нива», «Діло», «Український голос»².

Наприкінці 30-х років політична ситуація в Галичині була надзвичайно нагніченою, в деякій мірі, навіть вибуховою. Польська влада посилювала терор проти українців, що в свою чергу викликало до них ненависть у всьому цивілізованому світі й симпатії до справедливої боротьби галичан за автономні права. Газета «Нова свобода» регулярно знайомила закарпатців зі всім суттєвим, що там відбувалось. Становище українського населення Галичини стало настільки нестерпним, що митрополит Андрей Шептицький звернувся із своїм пастирським листом до цивілізованого світу. Лист був надрукований на шпальтах «Нової свободи» і став, в деякій мірі, постійною темою для обговорення: «Коло сто церков розібрано і розвалено. Много замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослужіння, і в них і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятки церковної архітектури. Часто знищені і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видалювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідати у матерній мові людей»³. В іншій публікації говорилося, що «... поляки нечуваним способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили,

розв'язують українські товариства, унеможливають удержання шкід, насильством і обманом перетягують несвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх спольщити, а в останньому часі взяли до радикального нищення православних церков...»⁴. Учасники Маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: «Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїзниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила, і воля»⁵.

Високо оцінив діяльність А. Шептицького Августин Штефан. На його глибоке переконання «є чотири єпископи-василіяни, а саме: Павло Гойдич у Пряшеві, митрополит Андрій Шептицький у Львові, Йосафат Коциловський в Перемишлі і Василь Ладика у Вінніпезі»⁶. «Щоб світ знав, що діється в Угорській Русі, – писав А. Штефан, – треба було приятелів мати. І ми їх мали. Перш за все в Галичині. Карпатські українці могли різними дорогами діставатися до Львова чи до Перемишля. Наприклад, о. Августин Волошин перед 1914 р. три рази був в Галичині і кожного разу відвідував єпископа чи пізніше митрополита Шептицького ... о. д-р. Юлій Гаджега в 1911 р. був у Галичині. Тяжче було дістатися галицьким інтелігентам до Угорської Русі, а коли дісталися і не мали спеціального доручення від мадярського уряду, то були визвані, щоб негайно вернулися додому. Для певности один добре одягнений пан відпровадив галицького гостя аж до колишньої галицько-мадярської границі»⁷. Що стосується постаті А. Шептицького, то угорська влада навіть не наважувалася перешкоджати його приїзду: «В Успенському відпусті обов'язково брав

¹ Свобода. 1927. 20 квітня.

² Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2012. Вип. 28. С. 19.

³ Нова свобода. 1938. 2 вересня.

⁴ Нова свобода. 1938. 2 вересня.

⁵ Там само. 18 жовтня.

⁶ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. С. 21.

⁷ Там само. С. 195–196.

участь владика й велике число єпархіального духовенства. 1928 р. на відпуст прибув також митрополит Андрей Шептицький, який виголосив зворушливу проповідь на тему: «Стійте у вірі!». Натовп богомольців із захопленням слухав натхненні слова великого Митрополита, а відтак багато з них говорили: «Це наш правдивий Мойсей!». А були й такі, що щиро заявляли: «Тепер уже не дбаю, якщо й умру!». Так ото, як подав часопис Душпастир, «імя митроп. Шептицького записалося золотими буквами в серця усіх русинів (закарпат. українців)»¹.

Діяльність Андрея Шептицького високо оцінювали директор греко-католицької дівочої учительської семінарії в Ужгороді о. Василь Лар, єпископи В. Такач і П. Гебей. В. Лар пригадував, що «чув про митрополита Шептицького вже в гімназії, опісля незабутнім зівстав для нього вислів каноніка, виховника богословія в Ужгороді, сьогодні єпископа Американських Русинів Кир Василя Такача. Він високо цинив Митрополита Шептицького. Одного дня, під час Першої світової війни, зайшли богослови до свого духовника о. каноніка В. Такача і найшли його в кімнаті дуже сумного, майже зі сльозами в очах. На запит, що сталося, – о. В. Такач сказав, що дуже сумує і болоче переживав поступування Тіси Пішти, прем'єра Мадярщини, який своїм розпорядженням посягнув на душу нашого народу, на святі речі – обряд і церковну мову, домагаючись зміни календаря і заведення мадярської мови в Греко-Католицькій церкві, щоб Службу Божу відправляти мадярською мовою в церквах Мукачівської єпархії. «Одинокий наш рятунок – це Львів, Митрополит Шептицький, – сказав на кінець о. В. Такач, духовник богословської семінарії»². В. Лар констатував, що згодом він та ще кілька богословів почали більше цікавитися митрополитом та Греко-Католицькою церквою в Галичині, «хоч мадяри забороняли всякі зв'язки, а навіть згадки про Галичину. Та Бог так дав, що по Першій світовій війні наш край, наша Мукачівська єпархія визволилась з-під панування мадярів та під назвою Підкарпатська Русь прилучилася до ЧСР»³.

¹ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. II. Рим, Львів, 1997. С. 363.

² Вегеш М. М. Андрей Шептицький. Вчені, письменники і політичні діячі про Україну (Збірник наукових праць). Вип. другий. Ужгород, 1996. С. 84.

³ Там само. С. 85.

Митрополит А. Шептицький був добре обізнаний із релігійною ситуацією в Закарпатті. «Розмовляючи з Митрополитом, – пригадував В. Лар, – я переконався, що він ліпше знає і нашу Мукачівську єпархію, як ми самі. Митрополит з любов'ю говорив про наш нарід, про його глибоку релігійність, чесноту та природню інтелігенцію... Митрополит Андрей сказав, що у своїх молитвах усе згадує Закарпатську Україну. Знав про закарпатські відносини як політичні, так і культурні»⁴. Єпископ П. Гебей писав, що він разом з А. Волошином відвідав Львів, а коли вернулися, то із задоволенням оповідав, що «дуже вплинуло на нього це, коли у Львові почув, що вірні Мукачівської єпархії також українці, що ми один народ з однією мовою, обрядом і вірою»⁵. А. Пекар відзначав, що ще в 1911 р. Андрей Шептицький на шпальтах газети «Нива» опублікував апеляцію до примаса Угорщини щодо антиукраїнських утисків у Закарпатті⁶. Про відвідини А. Шептицьким Ужгорода і Пряшева ще наприкінці ХІХ ст. писав В. Шандор⁷.

Цікавий факт про відвідини Шептицьким Закарпаття зафіксував у своїй статті Я. Микитюк: «... Ми (розповідав ігумен Мукачівського монастиря – Авт.) правили Вечерню і нараз до нашої церкви увійшов дуже високий і поставний монах, припав на коліна й ревно молився. Його поява заінтригувала приявних на Вечерні – і вірних і всю монашу братію. Як закінчилась Вечерня, цей монах застукав до дверей нашого монастиря. Йому відкрив двері наш старий дверник, який кожному говорив «ти». Він побачив цього дуже високого монаха і запитав: «Хто ти такий і чого хочеш?». У відповідь почув: «Я брат Андрей зі Львова». А йому на це брат дверник: «Який ти брат, як борода не носиш?». На це монах відповів, що в Галичині Василяни не носять борід, а він хоче говорити з о. ігуменом. Так я познайомився з єпископом-номінатом Кир Андреем Шептицьким. Він розповів мені, що приїхав до нас у справі його висвяти. Ми розговорились і Владика

⁴ Вегеш М. М. Андрей Шептицький. Вчені, письменники і політичні діячі про Україну (Збірник наукових праць). Вип. другий. Ужгород, 1996. С. 84.

⁵ Там само.

⁶ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. I. Рим, 1967. С. 105.

⁷ Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від ІХ ст. до 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. С. 123.

заходився мене «українізувати». Відтоді ми почали передплачувати українську пресу зі Львова та започаткували нову сторінку духовної праці між нашими вірними на Закарпатті». Таке розповідав мені д-р Юлій Олесницький, коли я працював для нього в 1935–36 роках у Станиславові»¹

Упродовж багатьох років існували дружні відносини між митрополитом Андреем Шептицьким і крижевецьким єпископом Діонісієм Наряді, доля якого наприкінці 30-х років була тісно пов'язана із Закарпаттям. Митрополит Андрей в одному зі своїх інтерв'ю зазначив, що вперше зустрівся з Д. Няраді 1895 р. в Загребі. Няраді тоді був студентом духовної семінарії. Ставши ректором семінарії Крижевецької єпархії у Загребі 1902 р. (у 28 років – *Авто.*), Д. Няраді добре усвідомлював, що від виховання молодих священників значною мірою залежить майбутнє єпархії, тому з самого початку ретельно опікувався вихованням семінаристів та їхньою освітою. Він часто звертався з проханням до митрополита Андрея прийняти в греко-католицькі семінарії у Галичині та в Богословську академію у Львові семінаристів і студентів Крижевецької єпархії. Співпрацю Д. Няраді з Шептицьким ще більше скріпили велеградські конгреси².

1 квітня 1920 р. представник ЗУНР в Югославії Григорій Мекетей писав митрополиту Андрею Шептицькому про необхідність переконати Д. Няраді переїхати з Югославії на Підкарпатську Русь, до Ужгорода. Його кандидатуру також підтримав Л. Цегельський. «Тоді д-р. Цегельський, – писав Г. Мекетей, – звернувся до мене, а для того, що я, як представник, пробуваю в Білгороді та стою в тіснім контакті з єпископом о. Няраді. На мене зложено задачу переконати єпископа о. Няраді, що його шкода на теперішнім пості, де управляє заледве 15. 000, наколи прибувши в Ужгород, буде мати широке поле до праці, зваживши, що буде мати до діла

¹ Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Редакційна колегія: Дарія Бойчук, Осип Бойчук, Роман Хрохмалюк, Оксана Лемеха-Луцька, Михайло Логаса, Володимир Макар, Осип Новицький, Юрій Фединський, Василь Щербій; редактор-упорядник: Микола Климишин. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Том XXIX (Т. II). Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто : Видання Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. 898 с.

² Рамач Я. Участь Галицької митрополії і Крижевецької єпархії у Велеградських конгресах у першій половині ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Вип. 66. С. 83.

з 300. 000 нашого населення. Дальше мені заявили, що він мав би евентуально увійти в склад Директорії. Я мав його наклонити – коли б він згодився переїхати на Закарпаття, щоби він вибрався зараз під покришкою духовних справ... Я мав його наклонити, коли б він згодився переїхати на Закарпаття, щоби він вибрався зараз ... до Праги та зложив візиту Масарикови, Гузарови, а відтак поїхав на Закарпаття. Прийняттям його має зайнятися в Празі Д-р. Смаль-Стоцький, а в Ужгороді – радник Нечас. Я ще, однак, з єп. О. Няраді не знісся з двох причин. Саме тепер він виїхав на візитацію і вертає щойно по великодніх святах, а по друге, я хотів уперед запитати о думку в цій справі Вашу Ексцеленцію. Тому прошу при нагоді передати мені листа до Сінгалевича, який мені його доручить...»³. Немає нічого дивного, що представники ЗУНР пропонували саме кандидатуру Д. Няраді, який завжди притримувався чіткої української орієнтації. Однак, єпископ прибуде на Закарпаття лише наприкінці 30-х років.

14 жовтня 1923 р. митрополит А. Шептицький і єпископ Крижевецький Д. Няраді підписали спільне пастирське послання до духовенства та вірних із приводу 300-літнього ювілею мученицької смерті священомученика Йосафата Кунцевича⁴, а в липні 1929 р. спільне пастирське послання з нагоди 50-літнього ювілею священства Папи Пія XI⁵. 27 травня 1936 р. в листі до Д. Няраді митрополит А. Шептицький писав про поширення комуністичної агітації в Галичині: «Ми тут переходимо хвили страшного напруження, видається, що вибух революції недалекий, комуністи чимраз сильніші в краю. Чи можемо очікувати Вашу Ексцеленцію в Підлютім. Дуже сердечно запрошую. Прошу прийняти вискази моєї сердечної приязні»⁶. Щирим було

³ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування / за редакцією Андрія Кравчука. Львів : Видавництво Отців Василян «Місіонер», 1999. С. 703.

⁴ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. IV. Спільні Пастирські послання. 1905–1944. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. С. 131–144.

⁵ Марунчак М. В сорок-річчя смерті єп. Діонісія Няраді (1940–1980). *Свобода*. Український щоденник. 1980. Ч. 90. 19 квітня.

⁶ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування / за редакцією Андрія Кравчука. Львів : Видавництво Отців Василян «Місіонер», 1999. С. 865–866.

привітання від митрополита Андрея з нагоди 30-літнього ювілею пастирської праці Д. Няраді: «З нагоди 30-літнього ювілею єпископства Вашого Блаженства, складаю Вам мої найсердечніше побажання. Працюючи в тих незвичайно тяжких часах над духовним добром і вічним спасенням народа, Ваше Блаженство збирають великі заслуги вічного щастя в небі, але праця Архієрея і душ пастиря получена з так численними і великими терпіннями і жертвами, що треба великої Божої благодати і великої чесноти до сповнення по Божому всіх обов'язків душ пастиря-єпископа. Я в своїх недостойних молитвах все пам'ятаю про Ваше Блаженство і прошу Всевишнього Бога про всі ласки потрібні до вічного спасення Вашого і до праці над спасенням ближніх... Прошу прийняти вискази моєї найвищої пошани»¹. На тісних взаємовідносинах між митрополитом А. Шептицьким і Д. Няраді акцентував К. Королевський². Листування двох визначних представників Греко-Католицької церкви складає понад 260 листів³.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, в результаті якого під Угорщиною залишилось 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О. Стойкою, що залишився в Ужгороді⁴. Отже, у Карпатській Україні залишилось 280 парафій, які не мали єпископа⁵. Вже 3 листопада 1938 р. від імені Мукачівської Греко-Католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань був складений меморандум, який передали урядам Чехословаччини, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. В документі вказувалося, що «Віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачево, без яких край

¹ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. I. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. 453.

² Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / Видання 2-ге, виправлене. Львів : Свічадо, 2016. С. 30, 84, 86, 319, 401.

³ Гаврош О. Діонізій Няраді (1874–1940). *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 552.

⁴ Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України. Філадельфія : Видавництво «Карпатський голос». С. 105.

⁵ Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 115.

з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною»⁶. Цей меморандум не справив ніякого впливу на ініціаторів арбітражу у Відні, а тому мав символічне значення. Єпископ О. Стойка зробив спробу підпорядкувати собі греко-католицькі парафії Карпатської України. Він навіть направив до Хуста наймолодшого каноніка Людовика Міню, щоб той управляв 280 парафіями. Ватикан, звісна річ, на такий крок не пішов.

У ситуації, яка склалася, проявив ініціативу єпископ Крижевацької Греко-Католицької єпархії Д. Няраді, який «подав меморандум на руки кардинала Євгена Тіссерана, секретаря Конгрегації Східної Церкви в Римі, інформуючи, що в Карпатській Україні понад 400. 000 вірних залишається без єпископа»⁷. 14 листопада 1938 р. кардинал Є. Тіссеран від імені Святої Конгрегації Східної Церкви у Ватикані видав декрет № 653/38, згідно з яким «цілковито уступає юрисдикція Всеопресосященого Олександра Стойки, мукачівського єпископа Русинів у пародіях його дієцезії, що знаходяться поза границями угорського Королівства, аж доки Апостольська Столиця інакше не зарядить. Усякі інші зарядження цьому противні, оцим устають»⁸. Причина такого кроку Ватикану пояснювалась наслідками Віденського арбітражу, після якого відбулося «нове розграничення між Чехословацькою Республікою і Королівством Угорщини» і «більша часть Парохій мукачівської дієцезії Русинів в дійсності остала відлучена від міст Мукачева й Ужгороду»⁹. У зв'язку з тим, що «мукачівському єпископу Русинів тепер неможливо дістатися з одної частини (дієцезії) до другої приналежної до його юрисдикції», Ватикан «зволив поручити Високопресосященому др. Діонісієві Няраді, єпископові Крижевацькому, щоб перебрав пастирський уряд Апостольського Візитатора мукачівської єпархії

⁶ Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 115.

⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. С. 84.

⁸ Там само. С. 84–85.

⁹ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

Русинів, що знаходяться в Чехословацькій Республіці, і щоб про все інформував Апостольську Столицю»¹.

Владика Діонісій ось так розповідав про своє призначення до Хусту: «Дня 3 листопада ц. р. (1938) я, як Крижівський єпископ, поїхав до Риму «ад ліміна» (канонічна назва постійних звітів єпископів Папі – *Авт.*)... Там мене заскочили листопадові події на Закарпатті, тобто Віденський арбітраж і приділення Ужгороду й Мукачева до Мадярщини. Я вповні здавав собі справу про наслідки цих подій. Біля 400 000 вірних лишалось без єпископа, без свого духовного проводу. У цій справі я зразу виготовив «Меморіал» і передав його на руки секретаря Священної Конгрегації для Східних Церков кардинала Євгена Тіссерана. Тоді мені призначили у Святішого Отця аудієнцію на 14-го листопада. На аудієнції, я очевидно представив Святішому Отцеві справи, які відносилися до моєї Крижівської єпархії. Тоді Святіший Отець заявив: «Я ще маю розглянути з тобою інші справи, які я вже обговорив з Секретарем Східної Конгрегації». Згадавши відтак про події в Карпатській Україні, Святіший Отець мене запевняв: «Ми негайно подбаємо про бідний народ Підкарпаття, що лишився без пастиря й інших потрібних засобів». Три дні пізніше я одержав грамоту, силою якої мене призначено Апостольським Візитарем для Карпатської України, з правами Апостольського Адміністратора. Одночасно мені поручено негайно вибратись на Підкарпаття. По дорозі я ще поступав до моєї Крижівської єпархії, щоб налагодити наполегливі справи. Вже на третій день я дістав телеграму, щоб негайно їхав на Підкарпаття. Ось повна історія мого назначення!»².

Один з біографів Діонісія Няраді М. Марунчак писав, що єпископ мав тісні взаємини із своєю вужчою батьківщиною – Закарпаттям (предки Д. Няраді проживали в Руському Керестурі та поселились сюди із Закарпаття – *Авт.*). Протягом 1922–1927 рр. Д. Няраді був одночасно адміністратором Пряшівської єпархії й зарекомендував себе як захисник вірників Греко-Католицької

церкви від засилля московського православ'я³. Сучасний дослідник Ю. Данилець віднайшов і проаналізував ділові документи єпископа Діонісія, які зберігаються у фонді «Кошицька жупа» (1923–1928). Зокрема ним виокремлено 9 листів-звернень, що охоплюють період із 1923 по 1927 рр.⁴. Опубліковані вченим документи переконують, що Д. Няраді просив не применшувати роль православної агітації в Словаччині та Закарпатті. Передусім, єпископ наголошував, що раніше вона (агітація – *Авт.*) була лише спорадичною, але в останній час набула всезагального масштабу: «Якщо держава не зупинить ту агітацію, відчує не меншу шкоду, ніж Греко-Католицька церква»⁵. Необхідно погодитись з Ю. Данильцем, що «непослідовна політика чехословацької влади призвела до релігійних суперечностей між православними та греко-католиками, котрі часто закінчувалися трагічними випадками»⁶.

Ще в 1934 р. «Благовісник» повідомляв, що в найближчому часі має виникнути нове Греко-Католицьке єпископство у Хусті. Це дало б можливість Ватикану перетворити Ужгородську єпархію на митрополію. Однак урядове повідомлення Апостольської Столиці в цій справі затягувалось. Щодо призначення Д. Няраді апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, «в очікуванні створення власної закарпатської митрополії»⁷. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» 12 грудня 1938 р. Д. Няраді заявив: «Є отже дві єпархії, й наша, поки що буде управлявана апостольською адміністрацією, може й через довгий час ... За моєю гадкою єпархія Карпатської України згодом стане дефінітивно окремою, бо вже й тепер можна вважати, що Мукачівська єпархія стала двома сепаратними

³ Марунчак М. В сорок-річчя смерті єп. Діонісія Няраді (1940–1980). *Свобода*. Український щоденник. 1980. Ч. 90. 19 квітня.

⁴ Данилець Ю. В. Документи апостольського адміністратора Пряшівської єпархії, єпископа Діонісія Няраді на тему православного руху (на матеріалах архіву в Кошицях). *Historia Radu bazilianov sv. Yozafata*. Presov, 2017. С. 167–173.

⁵ Там само. С. 170.

⁶ Там само. С. 171.

⁷ Данилець Ю. В. Документи апостольського адміністратора Пряшівської єпархії, єпископа Діонісія Няраді на тему православного руху (на матеріалах архіву в Кошицях). *Historia Radu bazilianov sv. Yozafata*. Presov, 2017. С. 171.

¹ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

² Нова свобода. 1939. 7 січня.

епархіями, Резиденція апостольської адміністратори є тепер в Хусті і я думаю, що місце осідку епархії буде в столиці Уряду Карпатської України»¹.

Необхідно погодитися з твердженням П. Р. Магочія, що «оскільки Няраді був відомий українофіл, то таке призначення свідчило, що Ватикан визнає українську орієнтацію автономного уряду»². Аналогічної думки притримувався також Ю. Боржава: «Коли з початком 1938 р. карпато-український національний рух побідно рушив вперед, у багатьох старших священників заговорили совість і вони зачали вертатися до свого карпато-українського народу. Це стало видимим, коли Св. Отець Папа Пій XI, вислухавши звіт свого особистого секретаря... зараз після віденського арбітражу, бо вже 15. XI. 1938, іменував Апостольським Адміністратором для Карпатської України, відомого і заслуженого єпископа Крижевацької епархії, д-ра Діонісія Няраді. Цим актом Свята Столиця перша визнала владу о. А. Волошина»³. Не випадково А. Волошин у «Маніфесті уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», прийнятому 3 листопада 1938 р. закликав: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу»⁴. На глибоке переконання В. Шандора, «назначенням єпископа Няраді апостольським адміністратором у Хусті Греко-Католицька церква була з боку юрисдикції упорядкована»⁵. Що стосується Угорщини, то вона висловила Ватикану невдоволення з приводу призначення Д. Няраді єпископом Карпатської України.

«Майже все духовенство, – писав Ю. Боржава, – надзвичайно тепло поставилося до свого нового єпископа, навіть мадярофілам імпонувала його щирість, святість і скромність. Єпископська

¹ Пекар А. Мукачівська епархія і Галицька митрополія. *Українські Карпати* : матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». Ужгород, 1993. С. 402.

² Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 115.

³ Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України. Філадельфія : Видавництво «Карпатський голос». С. 43; Поп Й. Енциклопедія Подкарпатської Русі. Ужгород, 2006. С. 276; Нариси історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945) / Відповідальний редактор І. Гранчак. Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 437–448.

⁴ Августин Волошин. Твори. Ужгород, 1996. С. 375.

⁵ Шандор В. Спомини. Т. I. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда» ; Карпатський Союз, 1996. С. 257.

канцелярія була відкрита для кожного і новий єпископ помагав кожному, хто звернувся до нього»⁶. До того ж Папа іменував А. Волошина Монсенйором його Святості⁷. Про приїзд Д. Няраді в Карпатську Україну Міністерство закордонних справ Чехословаччини повідомило уряд А. Волошина 26 листопада 1938 р. «Ця вістка, – повідомляла «Нова свобода», – викликала велике вдовolenня народу Карпатської України»⁸. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д. Няраді, який приїхав з Ватикану через Югославію. 4 грудня 1938 р. він провів першу Службу Божу в Хусті, проголосивши літургію «за самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро – щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом одні в житті і смерті!»⁹. Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні, Д. Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Українська орієнтація єпископа яскраво відображена в його «Пастирських листах» і «Зверненнях». У одному з перших своїх «Пастирських листів» Д. Няраді закликав: «Прошу всіх Отців, щоб Служба Божа серед тижня, коли не мають замовлених інтенцій, видправлялася по намірені Святого Отця: «Про мир всього світа», а крім цього про добро нашої держави. Одночасно дуже поручаю всім моїм Вірним, щоб у своїх молитвах випрошували благословення для цілого нашого народу, а передусім для тих, в чії руки Боже Провидіння поставило керму нашої держави і нашого народу»¹⁰. У Пастирському листі від 23 грудня 1938 р. Д. Няраді сповістив вірників, що «нашу епархію мукачівську в Чехословацькій Республіці віддав я під особливу опіку Препорочно Зачатої Диви Марії, наша ж держава проголосила її особливою Покровителькою-Заступницею Підкарпатської Держави»¹¹. Ще раніше, 18 грудня 1938 р. Д. Няраді відвідав

⁶ Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України. Філадельфія : Видавництво «Карпатський голос». С. 43.

⁷ Там само. С. 45.

⁸ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

⁹ Там само. 4 грудня.

¹⁰ Там само. 6 грудня.

¹¹ Нова свобода. 1938. 23 грудня.

Перечин, де виголосив промову, в якій «закликав вірників стояти при вірі, що тільки у певній вірі наше спасіння й успіх нашого відродження та кращої майбутності нашого народу та державного визволення»¹.

Вступивши до виконання обов'язків апостольського адміністратора в Карпатській Україні, Д. Няраді виклав свій план дій в інтерв'ю головному редакторові газети «Нова свобода» В. Гренджі-Донському 12 грудня 1938 р. «Мій плян є такий, – сказав єпископ, – щоб кожний священник був взірцевим духовником своїх вірних і виконував свої обов'язки сумлінно і якнайточніше. Другим моїм пляном є запровадити наше духовенство до діяльності Католицької Акції ... Священник не сміє відтягатися від культурної праці між своїми вірниками, він повинен давати ініціативу й брати живу участь у цій праці. А такої праці скрізь є багато: а) праця релігійного змісту, організація релігійних кружків, католицької молоді і т. п.; б) праця в читальні «Просвіти», догляд і керування нею; в) харитативно-добродійна допомога бідним; г) організування і ведення антиалкогольних кружків ... Також було б бажаним, щоб священство запровадило освідомлюючу працю господарського характеру ... Відчити лекцій а також практичні вказівки, щоб піднести наш народ на вищий економічний рівень. Було б добре закладати при кожній парохії комітет, щоб дати можливість вишколення талановитих бідних хлопців через матеріальну допомогу ... На Карпатській Україні потрібно є видавати тижневик, де можна б містити крім політично-культурного перегляду, також цінні господарські поради селян ... Для народу є конче потрібним видавати як найбільше дешевих популярних книжок»².

Д. Няраді активно почав впроваджувати свій план в життя. Єпископ заснував «Товариство греко-католицьких священників», яке очолив Ю. Станинець, а секретарем став С. Сабол (Зореслав). Контакт з духовенством він підтримував при допомозі «Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці», перший номер якого побачив світ 1 січня 1939 р. в Хусті. Всього вийшло п'ять

¹ Нова свобода. 1938. 18 грудня.

² Там само. 12 грудня.

чисел. У «Віснику» друкувалися звернення єпископа до священників та вірників, інформація про життя єпархії тощо. С. Сабол видавав «Місійний календар». Ці видання друкувалися у приміщенні державної друкарні в Хусті. Наприкінці 30-х років дві греко-католицькі учительські семінарії значно розширили число учнів і щороку випускали по 200–250 випускників. Крім того, в Ужгороді успішно працювала Греко-Католицька семінарія, яка готувала священників. За порадою А. Волошина Д. Няраді з 1 лютого 1939 р. переніс до Оломоуца Ужгородську богословську семінарію. Її ректором було призначено монаха-василіянина М. Калинця³.

1 січня 1939 р. єпископ звернувся з «Батьківським зичливим словом до Впр. Отців Душпастирів», в якому закликав, щоб вони «свідомі своїх священних завдань, як найдалше держали себе від хоть якої протидержавної агітації так, щоб і найменша тінь не падала на їхню діяльність. І церковне право і сам природний закон вказують нам, душ пастирям, яке має бути наше відношення до законної Влади на території, на котрій нам приходить розвивати нашу священнику діяльність. Супроти такої Влади треба нам зайняти впрост позитивне становище»⁴. Незважаючи на цю пересторогу, українською поліцією були затримані греко-католицькі священники Н. Сілвай, І. Йосиф, З. Шолтес, І. Мінь, І. Емерик та деякі інші. Їх звинуватили в анти чеській, антиукраїнській і про угорській пропаганді та ув'язнили в табір Думен. Безперечно, вищеназваними особами не завершувався перелік священників, які відкрито працювали на Угорщину. Можливо, саме тому, окремими членами уряду Карпатської України вносилися пропозиції про зміну священників у поодиноких округах⁵.

Антін Кущинський яскраво описав відзначення в Хусті Свята злуки ЗУНР і УНР та участь в цих заходах Д. Няраді: «Хустська катедра не могла вмістити січовиків і вони рядами заповнили не лише широкий майдан кругом церкви, а і всі бічні вулиці ген-ген далеко, аж до окраїн міста. Єпископ Діонісій Няраді, подібний

³ Нова свобода. 1938. 13 грудня.

⁴ Там само. 1939. 1 січня.

⁵ Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. С. 69.

своєю сивою маєстатичною головою і своїм способом триматися – до митрополита Шептицького, в асисті великого числа священників служив урочисту архієрейську Службу Божу в намірненні української державности, а потім благословив січове військо та чарував його своїм пастирським натхненим патріотичним словом»¹. А. Кущинський писав, що за порадою Д. Няраді «на церковних вежах замаєв наш державний жовто-синій прапор»².

10 березня 1939 р. Д. Няраді видав розпорядження священникам про урочисте відзначення в церквах Союму Карпатської України: «В особливі ший спосіб поручаю і заряджую, щоб у день створення Союму – точна дата буде оголошена в радіо – у всіх пародіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всечестиві отці духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди. Рівно ж заряджаю, щоб із тої світлої нагоди всі дзвони по наших церквах дзвонили на навечеріє (в останній вечір перед днем відкриття Союму) й у самий день створення Союму по Службі Божій – також через чверть години»³. Три священники були обрані послами (депутатами) Союму Карпатської України – К. Феделеш, А. Довбак і Ю. Станинець. Про останнього В. Гренджа-Донський писав, що він «об люблений священник, знаменитий проповідник і відомий наш письменник»⁴.

Утворення Карпатської України вітали також українці Східної Галичини: «У Львові в ті дні славної боротьби Карпатської Січі галицькі українці спонтанно організували могутню маніфестацію на честь Карпатської України. Відбувся масовий похід на Ринку, де колись старшини гетьмана Богдана Хмельницького з його сином Тимошем збирали одкуп від львівських міщан, та на Руській вулиці, де пізніше висланці гетьмана Івана Мазепи змовлялись з галицькими представниками проти московського царя. А великий дзвін на Святому Юрі, що все мовчить і своїм голосом звіщає тільки про надзвичайні події і що востаннє дзвонив жалібно

¹ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад). Буенос-Айрес : Видавництво Юліана Середюка, 1981. С. 91.

² Там само. С. 86.

³ Ліхтей І. Єпископ Діонісій Няраді і Карпатська Україна (листопад 1938 – березень 1939). *Дзвони*. 1995. № 3. С. 5.

⁴ Гренджа-Донський В. Публіцистика. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Т. IX. Вашингтон, 1989. С. 223.

про смерть Біласа і Данилишина, тепер вдарив радісно й урочисто на славу подій в Карпатській Україні. Подібні маніфестації відбулися і в інших містах Галичини. В Стрию, наприклад, польська поліція, не можучи мирним способом розігнати демонстрантів, вжила зброю, через що були ранені та було багато арештовань ...»⁵. Митрополит Андрей Шептицький надіслав вітального листа Августина Волошину: «Ваша Ексцеленціє, Високопреподобний Отче Прем'єре! Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливим способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народів потреба й апостольської любові священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народів, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи нераз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання. Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексцеленцію і за відданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам нарід допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту. Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»⁶.

Між А. Шептицьким і А. Волошином упродовж багатьох років тривало взаємне листування, про що засвідчив у своєму щоденнику В. Лар. Августин Волошин часто прочитував йому листи від Шептицького, в яких містилися «батьківські настановлення – якби то пожвавити церковно-релігійне життя в Мукачівській єпархії та спинити наступ московського православ'я»⁷. На жаль,

⁵ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад). Буенос-Айрес: Видавництво Юліана Середюка, 1981. С. 137.

⁶ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто : Карпатський дослідний центр, 1977. С. 193.

⁷ Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2015. С. 289.

на сьогодні опублікована далеко не вся епістолярна спадщина Великого митрополита. Відомо, принаймні, про два листи А. Волошина до А. Шептицького, які стосуються періоду Другої світової війни. 28 липня 1941 р. А. Волошин писав митрополиту щодо створення Українського Патріархату: «Ваша Ексцеленціє, Милостивий Отче Митрополите! Передовсім сердечно вітаю Вашу Ексцеленцію з нагоди 40-літньої архієрейської служби, а особливо, що добрий Ісус допоміг Вам перейти найгіршу неволю наших часів і визволив Вас з большевизму для дальшої праці душевного відродження нашого народу. При цій нагоді дозвольте мені піддати одну скромненьку думку. Для здійснення загального бажання релігійного об'єднання нашого народу, чи не могли б Ви, Милостивий Отче Митрополите, з дозволом св. Отця, звернутися до компетентних репрезентарів української автокефальної церкви з пропозицією, притуплення їх до католицької церкви, так, щоб повстав наш український патріархат. Українсько-католицький патріархат міг би заспокоїти всі серйозні домагання автокефалістів, а свята єдність з католицькою церквою додала б нашому народові таку моральну силу і підпору, яка принесла б нам найкращі вигляди культурного розвитку і забезпечила б нашу самостійність. Працю церкви міг би значно підперти, крім інших інституцій, передовсім українсько-католицький університет, який мав би повстати у Львові, евентуально під веденням оо. Василіян. Молю Бога, щоб Вам дарував много сили і здоровля для здійснення Ваших ідей. Цілую Вашу руку з глибокою пошаною поздоровляю Вас Ваш Син в Христі Августин Волошин»¹.

Другий лист-привітання датований 11 грудня 1942 р.: «З нагоди дня св. Апостола Андрея прошу прийняти і від мене вирази глибокого поклону, теплого поздоровлення і щирого побажання всього найкращого. Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом

¹ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. I. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу ; Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. 446.

України. Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Богу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу. Цілую руки і вручаюся св. Молитвам. Ваш покірний син в Христі Августин Волошин»². Про відвідини А. Волошина в часі Другої світової війни писав також у своїх споминах майбутній провідник УГКЦ Йосиф Сліпий: «У часі гітлерівської окупації помер в Празі ректор Українського вільного університету професор Горбачевський, і тамошня громада прохала Митрополита прислати єпископа на похорон. Митрополит післав о. Галянта до мене, щоби я вибрався до Праги, і я поїхав та відправив похорон. При тій нагоді стрінувся з новим ректором УВУ і професорами та був у президента Карпатської України отця-директора Августина Волошина, що мешкав у своїй віллі в Празі на Сміхові под. Ліпками»³.

Про контакти керівництва ОУН і митрополита А. Шептицького з Августином Волошином писав В. Шандор: «Увійшов я у зв'язок з д-ром Б. Левицьким, і він листом від 26 квітня 1981 р. інформував мене: Навесні 1944 р. звернувся до мене Ярослав Гайвас, один з провідних членів ОУН під керівництвом полк. Мельника, з проханням, чи не міг би я взяти на себе важливу місію до президента А. Волошина від ОУН-солідаристів, що пізніше була створила т. зв. Українську Національну Раду з професором Величківським на чолі. Гайвас вручив мені оригінал статуту цієї Національної Ради з підписами митрополита Шептицького та інших визначних осіб, на якому було вписане і прізвище президента А. Волошина й залишене місце для його власноручного підпису... Невдовзі я відвідав президента Волошина в його празькій віллі. З'ясував йому завдання, з яким я до нього прийшов. Президент уважно вислухав мене і відповів отакими словами: «На жаль, я не можу підписати цей документ, а саме з таких причин: як карпатський українець, почуваю себе зв'язаним з українським народом в його

² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування / за редакцією Андрія Кравчука. Львів : Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1999. С. 994.

³ Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, видання 3-тє, виправлене й доповнене. Львів, Рим : Видавництво УКУ, 2017. С. 145.

цілості. А найперший мій обов'язок – це думати про мою ближчу батьківщину, Карпатську Україну. Коли я вживаю «думати», то маю на увазі обирати такі політичні позиції і провадити таку політику, яка в першій марі керується інтересами карпатоукраїнського народу. Ви бачите, що в світі діється? Вся наша батьківщина за згодою західних великих держав знов знаходиться під більшовиками. Питання Карпатської України дещо ускладнюється тим, що Карпатська Україна була складовою частиною Чехословаччини, а вона тепер є союзником західних демократій і в цій політичній концепції – навіть і Кремля. Мушу вам одверто сказати, що я орієнтуюся на ЧСР і за найбільшу помилку своїх земляків вважаю те, що вони перед лицем трагічного кінця Карпатської України і перед очима загарбницьких мадярських військ націлили свою зброю проти чеських вояків, шукаючи собі ворога там, де його не було. Сьогодні я повністю переконаний, що серед карпатських українців повинна бути така політична сила, яка б відважилася стати на позиції міжнародного права й підтримала б намагання Бенеша та його оточення, спрямовані на відновлення Чехословацької Республіки в її первісних кордонах. Я думаю і глибоко переконаний, – продовжував президент Волошин, – що така моя позиція не йде врозрід з інтересами українського народу, що вона тепер є єдиною можливою політичною концепцією карпатських українців, і вона ... безпосередньо підтримує інтереси братнього нам, українцям, чеського народу в його боротьбі за незалежність серед тих трагічних обставин, які тепер розвиваються. Тому, дуже вас прошу, перекажіть ці мої мотивації тим людям, які організують цю установу і які хотіли б мене бачити в її проводі. Прошу Вас, передайте також Реваєві, підпис якого я вже тут бачу, щоб він обов'язково свій підпис зняв. З'ясуйте йому, будь ласка, мою позицію й передайте йому моє прохання. Ми тепер не можемо нічого робити, що могло б загрожувати концепції федеративної ЧСР. А що буде пізніше – це побачимо. Я думаю, що доля Карпатської України залежить не від Національної Ради і від мого підпису, але від становища в Україні та в усьому світі», – закінчив свої міркування д-р Волошин»¹.

¹ Шандор В. Спомини. Т. 2. Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород : МПП «Гражда», 2000. С. 160–161.

Незважаючи на це, А. Волошин, врешті-решт, підписав запропонований документ: Петро Стерчо у своїй праці опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною Августин Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А. Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. Ось текст договору: «Акт писаний у Венеції дня 21 липня 1939 р. в справі устійнення взаємовідносин і напрямних співпраці між Проводом Українських Націоналістів і Урядом Карпатської України в приявності Голови ПУН Полк. Андрія Мельника, Членів ПУН Омеляна Сеника Грибівського і Ярослава Барановського Лімницького, Президента Карпатської України, о. Др. Августина Волошина, Членів Уряду Карпатської України Прем'єра Юліяна Ревая, міністра Августина Штефана, яким прийнято наступні рішення:

I

Виходячи зі засади соборности української нації обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборности українських земель не може бути нарушений.

II

Влада (Президент і Уряд) Карпатської України визнає із всіма з того впливаючими висновками Український Націоналістичний Рух за єдиного носія соборницько визвольної боротьби української нації і Провід Українських Націоналістів за керівника тієї боротьби.

III

Провід Українських Націоналістів визнає Уряд Карпатської України з президентом о. Др. Августином Волошином за закондатно умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній український легальний уряд, що правив частиною української землі – Карпатською Україною.

IV

Стверджується, що Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу.

V

Усі конкретні висновки і потреби, що випливають з тих повищих засад, устійнюються в окремому залучникові¹.

Про хід переговорів А. Волошин відповідав на запитання майора Вайндорфа в Лефортівській в'язниці. Наведемо деякі місця із «Справи А. Волошина»:

Допит 19 червня 1945 р.

Запитання: Розкажіть про суть зробленої вами усної заяви слідству?

Відповідь: На одному з минулих допитів я говорив про мою зустріч з «вождем» українських націоналістів в Берліні Андрієм Мельником. В дійсності ж я мав зустріч і розмову з А. Мельником, але не в Берліні, а в Італії. Про обставини, при яких відбулася зустріч і розмова з А. Мельником в Італії, я й хочу розказати слідству...

Запитання: При яких обставинах ви зустрілися і розмовляли з Андрієм Мельником?

Відповідь: Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю. Ревай і Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді і повідомили, що «вождь» українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальшої долі Карпатської України.

Яким чином і коли вони домовилися про зустріч і переговори з А. Мельником, я зараз не пам'ятаю. Я погодився вести переговори з А. Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію.

Запитання: Яким чином ви одержали документи на проїзд до Італії?

Відповідь: Цим питанням я особисто не займався, документами на проїзд в Італію мене і інших членів делегації – Ю. Ревая, А. Штефана – забезпечив Комаринський. Наскільки я пам'ятаю, Комаринський від німецьких властей в Празі одержав на всіх нас

¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. С. 110–111.

перепустки, так звані «durchlassehein» на право проїзду кордону і перебування в Італії.

Запитання: Перед від'їздом із Праги ви, Ю. Ревай, А. Штефан і Комаринський обговорили спільно план ваших розмов під час переговорів з А. Мельником?

Відповідь: Ні, я цього не пам'ятаю.

Запитання: Коли прибули для переговорів з А. Мельником в Італію?

Відповідь: В Венецію через Відень ми прибули наступного дня.

Запитання: Де саме відбулись переговори з А. Мельником?

Відповідь: Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), де вже нас чекав А. Мельник, його секретар і професор римського університету.

Запитання: Назвіть, хто саме був присутній на ваших переговорах?

Відповідь: При переговорах були присутні: Мельник Андрій, його секретар Барановський і професор римського університету Онадський (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював українські націоналістичні організації в Італії, я – президент Карпатської України, прем'єр-міністр мого уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді.

Запитання: Як проходили переговори і які були прийняті рішення?

Відповідь: Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення «Самостійної України».

Далі Мельник заявив, що ця ціль по створенню «Самостійної України» буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували.

На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію.

Запитання: Яку участь взяли в переговорах Ю. Ревай, А. Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський?

Відповідь: Ю. Ревай, А. Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський також брали участь в цих переговорах, але із-за давності я не пам'ятаю змісту їх виступів.

Запитання: Яким шляхом повинні були відторгнути Радянську Україну від Радянського Союзу, а також Галичину і залучити українців для здійснення цих насильницьких актів?

Відповідь: Якись плани на переговорах обговорювались, але не в детальній формі, однак із-за давності я не можу їх зараз пригадати.

Запитання: Які були прийняті рішення в ході переговорів?

Відповідь: Кінцевих рішень прийнято не було.

Запитання: Який документ був вироблений і підписаний після переговорів?

Відповідь: Документ не вироблявся і я особисто нічого не підписував, а про решту учасників переговорів не знаю.

Запитання: На чому тоді закінчилися переговори?

Відповідь: Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю. Ревая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу.

Мельник, Онацький, Барановський, Ю. Ревай, Штефан поїхали в Рим, де продовжили переговори. Запрошення Мельника я розцінював як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола.

Запитання: Про що домовились названі особи в Римі?

Відповідь: Не знаю.

Запитання: Вас Ю. Ревай, Штефан і інші особи інформували про результати переговорів в Римі?

Відповідь: Після повернення Ю. Ревая і Штефана з Риму я з ними в Празі зустрічався і розмовляв неодноразово, але я зараз не пам'ятаю чи інформували вони мене про результати переговорів з А. Мельником та його соратниками в Римі¹.

¹ Центральный Архив Министерства Государственной Безопасности Российской Федерации (Москва). Н-17681. Л. 27–29.

Отже, із вищенаведених матеріалів допитів видно, що протягом празького періоду Августин Волошин мав зустрічі з політичними діячами української еміграції. Вони свідчать про бажання колишнього президента Карпатської України обговорювати проблеми майбутнього державного статусу краю. Однак, його позицію у цих питаннях можна вважати досить пасивною, яка зводилася до того, щоб «удалити угорців з Карпатської України».

По-різному склалися долі визначних мислителів і патріотів України. З єпископом Няраді угорські окупанти поводитися жахливо. Його взяли під домашній арешт, а згодом вислали з Карпатської України. «Ніяк не можу забути той добрий і благий народ, веселий і відвертий, сильний, здоровий і бистрий, – казав він. – Цілий час думаю про них і завсіди вони є перед моїми очима»². 14 квітня 1940 р. Діонісій Няраді раптово помер при загадкових обставинах у селі Мрзло Поле. Самого Августина Волошина – ректора УВУ – вперше було заарештовано радянськими органами НКВС уже 11 травня 1945 р. Цього разу його завезли в приміщення УВУ, забрали ключі від ректорської канцелярії та архіву й відпустили. Другий арешт А. Волошина органами НКВС відбувся 15 травня теж у його помешканні за адресою: Прага-Сміхов, Під Ліпками, 12. Капітан Смершу Шибайлов доправив його на Делострелецьку вулицю, де його було замкнено в тюремному підвалі. З Праги Волошина вивезли до Москви у в'язницю Лефортово, потім перевели в Бутирську тюрму. В ув'язненні 71-річний Августин Волошин перебував 52 дні, де був підданий численним допитам, жорстким фізичним і моральним тортурам. 19 липня 1945 р. серце президента Карпатської України не витримало. Про останні дні Галицького митрополита писав один із його найближчих соратників Кирило Королевський: «... 1 листопада (1944 р.) всі спокійно сиділи за столом, коли-то несподівано з'явився слуга Гавриляк, аби повідомити, що Митрополит помирає. Черговий лікар, сестри і брат студит на хвилину вийшли, щоб приготувати ін'єкцію. В ту мить, як вбігли до нього, побачили,

² Гаврош О. Діонісій Няраді (1874–1940). *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 552.*

що його голова вже відкинулася назад. Була за п'ятнадцять друга пополудні. Він мав 79 років, 3 місяці і 7 днів»¹. Зважаючи на величезний авторитет митрополита серед місцевого населення, навіть радянська влада не наважилася здійснювати перепони прощанню людей з Андреем Шептицьким. Мало того, у жалобній церемонії навіть взяв участь тодішній перший секретар ЦК КПУ Микита Хрущов, який привіз на поховання вінок особисто від Сталіна.

Отже, ще будучи єпископом Станиславівської єпархії, Андрей Шептицький почав цікавитись становищем Греко-Католицької церкви в Закарпатті. Особливо зміцнилися ці контакти в 20–30-х роках, особливо під час існування Карпатської України. Галицький митрополит привітав утворення незалежної держави в Карпатах і в значній мірі спричинився до призначення в Карпатську Україну Апостольським адміністратором Діонісія Няраді. Історичні документи свідчать, що між А. Шептицьким з одного боку, та А. Волошином і Д. Няраді з другого дружні взаємини не припинялися протягом всього їх життя. Нерідко взаємини А. Шептицького і А. Волошина носили суто політичний характер. Такими вони були під час перебування президента Карпатської України в еміграції. Закарпатська періодика, яка видавалася в краї протягом міжвоєнного періоду, постійно повідомляла своїх читачів про становище Греко-Католицької церкви у Східній Галичині та багатогранну діяльність Галицького митрополита.

РОЗДІЛ 10.

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА: ВІД ПЕРЕКРУЧЕННЯ ФАКТІВ ДО ПРАВДИ

Питання антиунійної політики і ліквідації УГКЦ на західно-українських землях сталінським режимом було і залишається темою багатьох наукових досліджень. Водночас, якщо проаналізувати увесь масив наукової та науково-популярної літератури, присвяченої означеній проблемі, то слід виділити кілька моментів, що потребують належної дослідницької уваги із-за своєї диверсифікованості підходів та оцінок. Це, в першу чергу, питання мотивації, методів та механізмів реалізації процесу ліквідації церкви як структури, ролі об'єктивних та суб'єктивних чинників у його здійсненні, позиції представників державних органів, керівництва і духовенства УГКЦ, віруючих тощо. Ускладнює процес об'єктивної історичної ретроспекції і чимало суб'єктивізму в опублікованих працях, де відображено не тільки логіку певного історичного процесу, але й власне авторське відношення до цієї драматичної сторінки вітчизняної історії. Тож для автора постало завдання – через призму необхідності здійснення критичного аналізу наявних здобутків історіографічного комплексу сформулювати власне бачення та відповідне відображення процесу нищення УГКЦ, а також розширити джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу нових або ж мало використуваних документів і матеріалів.

Аналіз історіографічної та джерельної бази монографії був здійснений за хронологічним принципом періодизації стану наукової розробки, а також на основі проблемно-тематичного підходу. Стосовно хронологічної періодизації наявного комплексу наукових праць, то автор використала схему, запропоновану відомим сучасним українознавцем, історіографом і джерелознавцем Я. Калакурою. В її основу лягли критерії, що визначають мотивацію конкретних періодів: найважливіші рубежі світової та української історії;

¹ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / Видання 2-ге, виправлене. Львів : Свічадо, 2016. С. 442.

зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному і духовному житті, що змінили або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань; поява нових наукових праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки; формування течій і нових напрямів наукової думки; виникнення нових історичних часописів і видань тощо¹.

Відповідно, перший період дослідження проблеми окреслений хронологічними рамками середини 1940-х – другої половини 1980-х років, тобто радянською історіографією. Характерною особливістю праць радянського періоду можна означити вплив політичного тоталітаризму та централізму, ідеологізацію історичної науки, що перетворили її на служницю комуністичного режиму. Методологічною основою літератури, створеної в умовах комуністичної дійсності були принципи марксистсько-ленінської методології. Тож їй притаманна політика войовничого атеїзму, що використовувалася правлячим комуністичним режимом для зміни парадигми релігії в історії суспільства, витіснення будь-яких досліджень з історії церкви, заохочення публікацій антирелігійного спрямування з виразним партійно-ідеологічним забарвленням.

Визначальною рисою радянської історіографії стосовно порушеної проблеми була відсутність спеціальних розділів з проблем історії церкви у загальних історичних працях. Історіографія розвивалася за умов цензурних заборон, що суттєво обмежувало можливості об'єктивного висвітлення діяльності УГКЦ. Відтак радянські історики, філософи і релігієзнавці тенденційно препарували документи, що стосувалися церковно-релігійного життя в західному регіоні України: акцент робився на показі «експансії» Ватикану, викритті «антинародної» політики греко-католицьких ієрархів, їх несприйнятті соціалістичного руху, прислужуванні нацистському режимові. В історичних працях негативно оцінювалася церковно-історична спадщина: ігнорувалися національно-культурні ініціативи церкви, її соціальна політика, пам'ятко-охоронна, екологічна, господарсько-кооперативна діяльність тощо. Характерною ознакою цих праць було утвердження в свідомості радянських громадян войовничого атеїзму, ігнорування християнської моралі й релігійних традицій греко-католиків.

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. С. 33–36.

Тематика досліджень, що стосувалася УГКЦ, перебувала під повним контролем влади, в тому числі репресивно-каральних органів, розроблялася винятково в руслі партійно-державного замовлення для використання в ідеологічному протистоянні із «проявами українського буржуазного націоналізму». До типових ознак публікацій радянської доби, де йшлося про УГКЦ в роки Другої світової війни та після її закінчення, можна віднести ідеологічну заангажованість, упередженість, фальшування фактів.

Попри вищезазначене, доробок радянської історіографії з обраної теми потребує уважного розгляду не тільки тому, що містить величезний багаж фактичного матеріалу, але й через необхідність усвідомлення сучасними дослідниками схеми формування стійкого негативного стереотипу УГКЦ, що, незважаючи на його штучність і невідповідність реальному розвитку подій, міцно укорінився і донині не подоланий у свідомості значної частини наших співвітчизників.

Першість спеціальних публікацій про тогочасне становище УГКЦ з екскурсом у минуле, аж до витоків Берестейської унії 1596 р., взяв на себе радянський публіцист Ярослав Галан. Жанр і стиль його робіт не відповідав академічним історичним канонам та й розраховані вони були на увагу широкої громадськості, а не вузького кола фахівців. Його памфлет «З хрестом чи з ножем?», опублікований під псевдонімом Володимир Росович 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна»², був передрукований рядом обласних газет західноукраїнського регіону. Він звинувачував «уніатську церкву» та її служителів у насильному витісненні православної віри на українських землях, злочинній, на його переконання, співпраці з польським, австрійським, німецьким панівними режимами, протиставляв їй Руську (Російську) православну церкву, її духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків. Цими публікаціями, що мали відвертий пропагандистський характер, була започаткована ідеологічна кампанія по дискредитації Греко-католицької церкви та її духовенства, що завершилася ліквідацією церкви в Галичині. У червні 1948 р. обласна газета «Закарпатська Україна» опублікувала статтю

² Росович В. З хрестом чи з ножем? Вільна Україна. 1945. 8 квітня.

Я. Галана «Присмерк чужих богів», теж спрямовану проти забороненої церкви та її спочилого митрополита А. Шептицького. Нова агітка переповідала зміст памфлету «З хрестом чи з ножем?» і містила чергові напади на Ватикан, таврувала дії митрополита Й. Сліпого, а поява в ужгородській газеті поклала початок активній роботі по ліквідації УГКЦ на Закарпатті.

Характерною рисою більшості публікацій радянської історіографії, присвяченої проблемам релігії загалом, і УГКЦ, зокрема, притаманна агітаційно-пропагандистська тональність, навіть якщо їхніми авторами були професійні історики. Ці праці несли відбиток офіційного негативного ставлення партійно-державних органів до релігії, церква змальовувалася як «реакційна», «антинародна» структура, покликана забезпечити панування експлуататорських класів. Її «утодовсько-прислужницька» роль в роки Другої світової війни мала демонструвати позицію колабораціонізму УГКЦ стосовно нацистського режиму, а звідси виводився цілком логічний висновок про необхідність радянської влади адекватно оцінити і відповідно відреагувати на цю позицію церкви і її керівництва. Тому процес ліквідації УГКЦ як такий підмінявся поняттям «повернення» греко-католиків в лоно «правильної» Російської православної церкви. При цьому, щоб надати таким роботам наукового характеру, в 1950–1960-х роках їхні автори активно використовували певну кількість джерельного матеріалу, вміло препаруючи документи церковного та архівного походження. Як приклади подібних публікацій можна відзначити праці Б. Дудикевича, В. Замлинського, Г. Кирилюка, І. Миронюка, І. Тельмана. Особливе місце в цей період посіла робота львівського історика Д. Похилевича, увесь зміст якої сповнений обвинувальними оцінками діяльності уніатського духовенства. Історик переконував читача, що УГКЦ та її ієрархи займалися антинародною й антирадянською діяльністю, із-за чого всі віруючі парафії колишньої УГКЦ з великим задоволенням сприйняли постанови Львівського собору 1946 р., що надали духовенству і парафіянам можливість повернутися до релігії своїх предків¹.

¹ Похилевич Д. Л. Уніатська церква – ворог українського народу. Львів : Каменярь, 1960.

Практично усі праці антиунійної тематики переслідували головну мету: утвердити у свідомості радянських людей «антинародну» сутність УГКЦ, подати рішення собору 1946 року про «возз'єднання із РПЦ» як єдино правильний шлях для навернення сотень тисяч віруючих на шлях істини та історичної правди. Щоб надати їм академічного характеру, було видано ряд документальних видань та відповідних колективних праць, в яких активно використовувалася дозована джерельна база².

Схожий підхід відслідковувався і у виданнях монографічного типу (написані в ідеологічному стилі, вони містили науковий апарат), які вирізнялися тенденційністю і упередженістю, прагненням виправдати репресивну політику радянської влади щодо духовенства і віруючих греко-католиків, псевдонауковим підходом до аналізу проблеми та свідомим спотворенням фактів. Авторами цих робіт в особі УГКЦ створювався образ запеклого ворога українського народу. Зокрема, у душі радянського ідеологічного кліше трактувалися взаємини церкви з Організацією Українських Націоналістів (ОУН), шаблонними були спроби запламувати авторитет церкви, звинувачуючи її ієрархів у зраді інтересів народу та співпраці з його гнобителями, особливо в колабораціонізмі стосовно окупаційного нацистського режиму. Прикладом висвітлення діяльності УГКЦ саме з таких позицій слугували праці А. Біскупа³, В. Добричева⁴, В. Добрецової⁵, І. Миговича⁶, Ю. Сливки⁷, дисертаційні дослідження Л. Маянської⁸ і Д. Меньковецького⁹. У своїй дисертації Л. Маянська

² Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. Львів : Видання Президії Собору, 1946. 176 с.; Правда про унію: документи і матеріали. 3-тє вид. Львів, 1981. 448 с.

³ Біскуп А. В. Проповідники ворожнечі. Львів : Каменярь, 1986. 69 с.

⁴ Добричев В. У тіні святого Юра. Львів, 1970. 236 с.

⁵ Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. Львів : Вища школа, 1976. 203 с.

⁶ Мигович І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. Київ : Вища школа, 1981. 142 с.

⁷ Сливка Ю. Союз хреста і капіталу. Львів : Каменярь, 1970. 175 с.

⁸ Маянська Л. П. Критика ідейних основ союзу українського буржуазного націоналізму і української Церкви : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Львів, 1975. 24 с.

⁹ Меньковецкий Д. И. Антинародная деятельность униатской церкви в годы Великой Отечественной войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 «История Украины». Львов, 1971. 25 с.

прагнула довести, що саме Греко-католицькі церкви і монастирі були місцем нелегального перебування українських націоналістів та німецької агентури, священники і монахи здійснювали пропагандистську роботу антирадянського характеру, що напад Німеччини на СРСР активізував націоналістичну діяльність духовенства тощо. Д. Меньковецький у своїй дисертації стверджував, що УГКЦ займалася підготовкою кадрів до дивізії СС «Галичина», сама робота насичена різного роду звинуваченнями церкви у колабораціонізмі¹.

Література про УГКЦ, що з'являлася друком у наукових видавництвах, нерідко була написана кадровими співробітниками радянських спецслужб, причетними до нищення УГКЦ. Так полковник держбезпеки УРСР С. Даниленко (С. Карін) став автором книги «Дорогою ганьби та зради», яка, окрім тенденційності, спотворення й необ'єктивного тлумачення підібраних фактів, відзначається агресивною лексикою, притаманною для пропагандистської літератури часів «холодної війни»². Разом з тим, сам С. Даниленко був одним із найбільш активних учасників процесу ліквідації церкви, і наявні документи із фондів архіву СБУ свідчать про значний вклад цієї особи в підготовку, організацію та проведення Львівського собору, про що автор у самій книзі говорить досить скупко. Ще один співробітник органів держбезпеки полковник К. Галльський також спеціалізувався на працях про УГКЦ, підписуючи їх псевдонімом Клим Дмитрук. Головною ідеєю його друкованих робіт є обґрунтування закономірності «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ і виправдання рішень Львівського собору 1946 р.³ З цього ряду робіт привертає увагу праця В. Беляєва «Я обвиняю!», автор якої теж брав участь в ліквідації УГКЦ, був у числі тих, хто у березні–квітні 1945 р. заарештовував греко-католицьких

¹ Меньковецький Д. И. Антинародная деятельность униатской церкви в годы Великой Отечественной войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 «История Украины». Львов, 1971. 25 с.

² Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. (Історична хроніка). Київ : Наукова думка, 1970. 356 с.

³ Дмитрук К. Е. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності униатської та автокефальної церков. Київ : Наукова думка, 1976. 381 с.; Дмитрук К. Свастика на сутанах. М.: Политиздат, 1976. 304 с.; Дмитрук К. С крестом и трезубцем. М. : Политиздат, 1980. 224 с.

владик, здійснював обшуки у митрополичих палат Собору святого Юра у Львові. Пояснюючи національно-визвольний рух українського народу на західноукраїнських землях прагненням частини населення позбавитись іноземного впливу (мається на увазі польського та угорського) шляхом возз'єднання з СРСР В. Беляєв свідомо замовчував той факт, що переважна частина населення Західної України бачила вирішення проблеми в утворенні Української самостійної держави, а не в переході з-під юрисдикції однієї держави до іншої⁴.

Навіть у часи «перебудови», коли процеси легалізації УГКЦ вийшли на рівень суспільних вимог та підтримки сотень тисяч українців, а сама проблема отримала політичне звучання, продовжували друкуватися праці із традиційними звинуваченнями на адресу церкви. Прикладом слугує стаття О. Кириченка, в якій автор продовжував викривати «антинародну» сутність греко-католицизму, заперечував озвучені в суспільстві факти запланованої органами НКВС ліквідації УГКЦ, продовжував стверджувати про добровільність бажання духовенства і віруючих перейти під юрисдикцію РПЦ⁵.

Отже, характерною рисою робіт радянських авторів були твердження про «реакційну», «злочинну по відношенню до власного народу» діяльність, що в своїй основі базувалися на ідеологічних звинуваченнях, або ж відвертих наклепах на УГКЦ та її духовенство. Більшість з цих робіт не мали під собою належної джерельної бази, ні аргументованих доказів, що могли б підтвердити об'єктивність висловлених інвектив. Діяльність УГКЦ розглядалася через призму ідеологічної доцільності, з акцентуванням уваги на вирваних із загального історичного контексту фактах, як наприклад, виконання священниками духовних обов'язків у дивізії СС «Галичина», зв'язках духовенства із ОУН та УПА, неприйняття політики радянської влади і т. п. З приводу такого підходу радянської історіографії відомий дослідник історії церкви в Україні Володимир Пашенко слушно зауважив: «Греко-католицька

⁴ Беляєв В. П. Я обвиняю! М. : Политиздат, 1978. 160 с.

⁵ Кириченко О. Є. «Уніатська церква: шлях до Львівського собору». *Західна Україна: перше десятиріччя після війни*. (Інститут історії України АН УРСР). Київ, 1988. С. 3–13.

церква не була більш антинародною у класовому суспільстві, ніж Руська православна церква, Римо-католицька чи будь-яка інша. Зазнала періодів як розквіту, так і занепаду. Але весь час вона була небажаною для іноземних правлячих структур, під владою яких перебувала Україна. Виразно національний характер конфесії, інтеграція в українське суспільство викликали негативну реакцію у всіх поневолювачів українського народу»¹.

Певний вклад у створення негативного образу УГКЦ зробила й деяка частина тогочасних зарубіжних дослідників, насамперед із країн, що належали до так званого соціалістичного табору. Так, в одній із книг своєї трилогії «Россия и папство» німецький учений Е. Вінтер, зачіпаючи проблему ліквідації церкви у післявоєнний період, зазначав, що «наступник Шептицького Сліпий та шість уніатських єпископів були заарештовані за співпрацю з гітлерівською Німеччиною»; Ініціативна група по возз'єднанню із РПЦ, очолювана Гавриїлом Костельником, яка «ідейно готувала повернення уніатської церкви до православної», виникла як природний результат еволюції поглядів «всередині самої західноукраїнської церкви»².

Значний вплив на формування нового, відмінного від радянського, підходу вітчизняної історіографії стосовно складної історії УГКЦ в другій половині ХХ століття справили праці зарубіжних істориків українського походження, зусиллями яких зроблений вагомий внесок у розробку даної теми. Серед них варто виділити такі імена, як Д. Блажейовський³, Б. Боцюрків⁴, Г. Лужицький⁵, Н. Теодорович⁶. Їх роботи – це не лише спроба на підставі наявних

¹ Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 24.

² Винтер Е. Политика Ватикана в отношении СССР. 1917–1968: Трилогия «Россия и папство»: сокр. пер. с нем.; под ред. М. Шейнмана. М.: Прогресс, 1977. Ч. 3. С. 193.

³ Блажейовський Д. Берестейська унія та українська історична доля і недоля. Львів: Місіонер, 1995. 646 с.

⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). Календар «Благовіста» 1998. Гурово Іловецьке: «Благовість», 1998. С. 93–118; Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. 268 с.

⁵ Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 725 с.

⁶ Теодорович Н. Ліквідація греко-католицької церкви в СРСР. Український збірник. Мюнхен, 1960. Кн. 17. С. 77–93.

документів максимально відтворити справжню картину подій, але й донести до міжнародної громадськості інформацію про переслідування УГКЦ на західноукраїнських землях, які, потрапивши під юрисдикцію СРСР, опинилися в ізоляції від зовнішнього світу.

До теми становища УГКЦ у післявоєнний період зверталися не лише вихідці з української діаспори, але й представники інших шкіл історичної науки. Зокрема, німецький дослідник Г. Штеле у своїй праці про таємні сторони стосунків Апостольського Престолу з комуністичними режимами, на підставі інформації з ватиканських архівів, описав обставини, за яких в СРСР було ліквідовано УГКЦ⁷. Інший зарубіжний дослідник Вім Роод багато уваги приділив в своїй книзі висвітленню проблем, пов'язаних з УГКЦ, звернувся не лише до архівних документів, але й за консультаціями до кардинала Йосифа Сліпого, о. д-ра І. Хоми та інших представників цієї церкви⁸. Публікація польського історика С. Стемпня, що присвячена темі переслідувань комуністичними режимами Греко-католицької церкви в країнах Центрально-Східної Європи, в тому числі в Західній Україні після війни, демонструє не лише обізнаність із працями своїх попередників, але й глибоке розуміння автором сутності проблеми⁹.

Рубіж 80–90-х років ХХ століття став початком становлення нового етапу розвитку вітчизняної історіографії, в тому числі, й історії церкви в Україні. У «перебудовних» умовах боротьби за українську державність марксистська парадигма історії уже не вписувалася в нові контури демократизації суспільства. Такий стан речей потребував переосмислення суспільних проблем в цілому, був пов'язаний з універсальними закономірностями розвитку української історичної науки, процесами суспільно-політичного

⁷ Stehle H. Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991) / Przekład z niem. Warszawa: Real Press, 1993. S. 200–201.

⁸ Роод В. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г.; [пер. с нем.]. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу. Видав. відділ «Свічадо», 1995. 280 с.

⁹ Stępień S. Represje wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej. Polska-Ukraina. 1000 lat sNisiedztwa. T. 2. / Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1994. S. 213.

та релігійно-церковного життя, що, відповідно, змінювали і наукову рефлексію¹.

Одними із перших у відображенні зміни оцінки ролі і місця УГКЦ в історії України в ХХ столітті стали науковці львівського Інституту суспільних наук АН УРСР, які в академічній колективній праці подали позитивні відомості про активну участь греко-католицького духовенства в національно-культурному житті західноукраїнських земель. Таким чином цим спростовуються домінуючі раніше звинувачення в «антинародності» церкви та їх представників².

Із процесом легалізації УГКЦ, демократизації сфери державно-церковних відносин, зростає увага та зацікавленість науковців до означеної проблеми. У ході досліджень ними застосовувалися сучасні методологічні підходи, що базувалися на принципах об'єктивності і позаконфесійності, залученні нових джерел і матеріалів. Особливістю цих робіт став їхній узагальнюючий характер. Серед них варто виділити колективну працю за редакцією А. Колодного і П. Яроцького³, у якій міститься широкий аналіз релігійно-церковних процесів на території України в історичній ретроспективі, в тому числі подано збалансований почерк про долю УГКЦ у воєнний і післявоєнний період.

Поряд з узагальнюючими працями, в яких відображено широкий спектр проблем історії релігії відбувся перехід до комплексних підходів у вивченні життєдіяльності релігійних організацій. Авторським колективом під керівництвом професора А. Колодного було здійснено підготовку 10-томного видання «Історія релігії в Україні»⁴, один з томів якої присвячений історії УГКЦ, а окремий розділ відведено висвітленню становища цієї церкви за умов радянської влади (1944–1991 рр.)⁵. В ньому частково

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія.: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. С. 394.

² Історичні передумови возз'єднання українських земель / відп. ред. Ф. Стеблій. Київ, Наукова думка, 1989. 416 с.

³ Колодний А., Яроцький П. Історія релігії в Україні: навч. посібник. Київ : Тов-во «Знання», 1999. 735 с.

⁴ Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред.: А. Колодний та ін. Київ : Наук. думка, 1996; Т. 1. 1996. 384 с.; Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред.: А. Колодний та ін. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 2. 1997. 376 с.

⁵ Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред.: А. Колодний та ін. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 4. 2001. 598 с.

розглядаються обставини, пов'язані з проведенням Львівського собору 1946 р., хоча сама праця має релігієзнавчий, а не історичний характер.

У першій половині 1990-х років з'явилося багатотомне серійне книжкове видання «Літопис Голготи», другий том якого «Репресована церква», присвячений трагічній долі священників Греко-католицької церкви. Видання містить статті, спомини представників греко-католицького духовенства, свідків подій, пов'язаних з підготовкою органами радянської безпеки, створення Ініціативної групи за «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, проведенням собору 1946 р., ліквідацією УГКЦ⁶.

Вагомим внеском у розвиток сучасної української історіографії стала публікація з історії УГКЦ полтавського дослідника В. Пашенка. На основі невідомих або маловідомих архівних документів та нового прочитання праць радянських авторів, ним було здійснено аналіз сутності політики КПРС і Радянської держави стосовно УГКЦ, проаналізовано радянську історіографію, проблеми, показано «вклад» Я. Галана у зникнення легального греко-католицизму як «явища суспільно-політичного життя радянського суспільства». Багато місця відводиться характеристиці загальнополітичного курсу держави щодо релігії та церкви, позиції РПЦ стосовно УГКЦ. Викладені ним положення ставлення радянського керівництва до церкви сформули нову парадигму розуміння розвитку церковно-релігійних процесів, що мали місце в роки війни. Використана джерельна база – широке коло матеріалів державних та відомчих архівів, дозволила автору зосередитися також на з'ясуванні причин ліквідації УГКЦ⁷.

Відомі київські науковці О. Реєнт і О. Лисенко у спільній академічній праці одними з перших у сучасній вітчизняній історіографії проаналізували малодосліджену проблему взаємодії релігійного та національного чинників як на рівні розвитку суспільної

⁶ Літопис Голготи України. Дрогобич : Відродження, 1994. Т. 2.: Репресована церква. 527 с.

⁷ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. 614 с.; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 2001. 413 с.; Пашенко В. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 61–73.

свідомості, так і в площині конкретно-історичних подій першої половини ХХ ст. В їхній праці акцент увагу читача зроблено на впливі уніатської церкви на громадсько-політичне життя українців під польською експансією в міжвоєнний період, активній подвигницькій діяльності митрополита А. Шептицького, його позиції щодо комуністичного режиму в радянській Україні, аналізі релігійних аспектів в програмних документах ОУН і УПА¹.

Помітною подією вітчизняної історіографії з тематики історії вітчизняної церкви під час Другої світової війни стала одноособова монографія О. Лисенка². У роботі досліджено проблему взаємин між релігійними організаціями і Радянською державою в Україні з початку визволення її території від німецьких військ до 1946 р. Здійснено аналіз причини нового курсу керівництва СРСР щодо церкви, висвітлюється стан релігійного життя в республіці після німецької окупації та відновлення радянської влади. Значну увагу приділено характеристиці політичної лінії Й. Сталіна щодо католицьких конфесій, зокрема УГКЦ, його ролі в трагічній долі церкви. На значному джерельному матеріалі О. Лисенко доводив, що процес ліквідації УГКЦ, що відбувався шляхом її злиття з РПЦ, був організований політичним керівництвом СРСР і здійснювався спільними зусиллями ієрархів РПЦ і місцевих радянських органів. Однією з причин нищення УГКЦ дослідник вважав прагнення ліквідувати національно-самостійницький рух, який мав значну духовну підтримку з боку церкви.

Чимало наукових праць присвятив дослідженню історії УГКЦ в ХХ столітті відомий прикарпатський дослідник В. Марчук³, який

¹ Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богдана, 1997. 128 с.

² Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1998. 413 с.

³ Марчук В. В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941–1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2000. № 4. С. 66–72; Марчук В. В. Українська греко-католицька церква: історичний нарис. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 164 с.; Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.; Марчук В., Вишиванюк О. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у (1941–1946 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2008. № 14. С. 248–255.

дослідив маловідомі сторінки її історії, проаналізував специфіку функціонування в умовах різних державно-політичних режимів, розкрив сутність національно-культурницької діяльності церкви. Синтезом цих досліджень стала докторська дисертація⁴ і монографічна праця «Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.»⁵. Стосовно означеної проблематики, В. Марчук на конкретних матеріалах показав причини, механізми і наслідки ліквідації УГКЦ, використання органами державної безпеки окремих представників духовенства для знищення церкви. Цінність його праць насамперед полягає в тому, що у них дається ґрунтовний аналіз історії церкви та стану джерел, називаються найголовніші джерельні лакуни з цієї тематики і визначаються подальші перспективи наукового пошуку.

Проблемам розвитку релігійного життя на території Прикарпаття (Івано-Франківська область), історико-правовому аналізу державної політики стосовно церкви присвячено ряд монографічних робіт прикарпатського історика І. Андрухів⁶. Його увага також звернена на події, пов'язані із перебігом підготовки та проведення «воз'єднання» УГКЦ з РПЦ, процесом ліквідації УГКЦ на території області, при цьому широко використані матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, більшість з яких вперше введена до наукового обігу.

Ще одна комплексна монографічна робота, присвячена висвітленню партійно-державної політики радянського уряду стосовно релігії і релігійних інститутів, підготовлена київським дослідником В. Войналовичем. У ній здійснено аналіз політичних механізмів

⁴ Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. : автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2004. 35 с.

⁵ Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.

⁶ Андрухів І. О. Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. Івано-Франківськ : Нова зоря, 1997. 84 с.; Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. 432 с.; Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. 344 с.; Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне-Івано-Франківськ, 2001. 335 с.

реалізації релігійної політики радянського тоталітарного режиму для викорінення інституційованої релігійності, досліджено моделі політики стосовно різних церков – православної, греко-католицької, євангелістських тощо. Спеціальний розділ монографії «Нищення Української греко-католицької церкви як складова політики сталінських трансформацій в Західній Україні», присвячений політиці радянського уряду стосовно УГКЦ у післявоєнний період. У ньому дослідник дійшов висновку, що основною метою партійно-державної релігійної політики в Україні в 1940-х роках було прагнення «... знищити католицтво східного обряду в Галичині й на Закарпатті», щоб «... знешкодити гранично важливе джерело національних інспірацій, що відіграло вирішальну роль у формуванні власне української ідентичності галицьких русинів; ліквідувати потенційно високу небезпеку церковного опору процесові радянзації; послабити повстанський рух»¹.

Значну роботу по розкриттю проблеми ліквідації УГКЦ, через призму відображення цього процесу очима греко-католицького духовенства і, в першу чергу, ієрархів А. Шептицького та Й. Сліпого, провів львівський дослідник історії церкви М. Гайковський. Ним опубліковано ряд праць на сторінках журналу «Київська церква», а також окремими виданнями², в яких робиться акцент на ролі та місці керівництва РПЦ у процесі нищення Греко-католицької церкви. Оцінюючи результати Львівського собору 1946 р., М. Гайковський відзначав: «У рішеннях більшовицького «Львівського собору» виразно проявився

¹ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. С. 673–674.

² Гайковський М. Велике протистояння: опір Греко-Католицької Церкви більшовицькому окупаційному режимові. *Київська Церква*. 1999. № 5. С. 25–30; Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів/упоряд. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 19–90; Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії. *Богословія*. Рим, 1991. Т. 55. С. 144–156; Гайковський М. Московська патріархія – спільниця і збраряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви. *Київська Церква*. 2000. № 2. С. 14–20; Гайковський М. Хресна дорога Української Греко-Католицької Церкви (1939–1941 та 1944–1947 рр.). Львів: Місіонер, 2007. 136 с.*

агресивний прозелітизм православ'я московського зразка. Запападливе запобігання Московського патріархату перед атеїстично-репресивною радянською владою і масове винищування питомих рис українського християнства викликало у відповідь закономірну реакцію спротиву і несприйняття імперського православ'я і «советських» порядків»³.

Заслуговує на увагу праця закарпатських дослідників О. Довганича і О. Хланта «У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття», у якій досліджується політика радянської держави та її органів щодо релігійних конфесій, зокрема йдеться про репресії проти Греко-католицької церкви та її священників на Закарпатті. Книга написана на архівних матеріалах із кримінальних справ засуджених священників, що зберігаються у Державному архіві Закарпатської області і вперше вводяться в науковий обіг⁴. Цій тематиці присвятив свої праці і Ю. Волошин. У його статтях «Ліквідація УГКЦ», «Самоліквідація» Ужгородської унії: (До 50-річчя спроби знищення Греко-католицької церкви)» практично кожна теза дістає ґрунтовне підтвердження документальними даними⁵.

Складність церковно-релігійного життя УГКЦ в Галичині в період гітлерівської окупації проаналізувала у своїх працях львівська дослідниця О. Сурмач⁶. Вона вважає, що між ієрархією

³ Гайковський М. Московська патріархія – спільниця і збраряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви. *Київська Церква*. 2000. № 2. С. 16.

⁴ Довганич О. Д., Хланта О. В. У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. Ужгород, 1999. 272 с.

⁵ Волошин Ю. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви. *Визвольний шлях*. 1996. Кн. III. С. 335–349; Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: (До 50-річчя спроби знищення Греко-католицької церкви). *Людина і світ*. 1999. № 1. С. 34–38.

⁶ Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 175–179; Сурмач О. Дні кривавих свастик. Львів: СПОЛОМ, 2005. 176 с.; Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігіознавство*. Київ, 2000. № 15. С. 59–67. Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2001. 20 с.

УГКЦ і вищою німецькою владою (за винятком відвідин губернаторів) не було постійних взаємин. На її переконання, з місцевою адміністрацією утримувалися зв'язки буденного характеру, митрополичий ординаріат сприйняв гітлерівську окупацію як справжню загрозу для населення у цілому і для церкви зокрема. Автор зробила висновок, що політика німецької окупаційної влади зумовлювалася необхідністю позитивного впливу на українське населення з метою експлуатації матеріальних та людських ресурсів.

Окремо слід виділити праці тих українських дослідників, які прагнули привідкрити завісу таємничості в діяльності радянських каральних органів, їхньої ролі в процесі нищення Греко-католицької церкви. Це відомі дослідники історії радянського тоталітарного режиму І. Білас¹, В. Сергійчук², які, окрім аналітичних матеріалів, підготували і опублікували чимало архівних документів органів партійної, державної, місцевої влади, спецслужб, а також сучасні дослідники цієї проблеми Л. Бабенко³, Н. Сердюк⁴ та Н. Стоколос⁵.

¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2: документи і матеріали. Київ : Либідь – Військо України, 1994. 456 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. 432 с.

² Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. 944 с.; Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. Укр. іст. журнал. 1996. № 4. С. 101–112; Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. 492 с.

³ Бабенко Л. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянізації західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. Вип. 1: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Я. Филипович, д. філос. н. С. Кияка. Івано-Франківськ-Київ, 2008. С. 165–171.

⁴ Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 5–56; Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 20 с.

⁵ Стоколос Н. Після Ужгородської унії. Етноконфесійні трансформації та адаптація греко-католиків Закарпаття. *Людина і світ*. 2001. № 9. С. 2–7; Стоколос Н. Шляхи до міжконфесійної злагоди в світлі маловідомих історичних джерел :

У монографії використані також матеріали досліджень про активних та відомих діячів УГКЦ. Тут варто назвати роботи В. Барана⁶, О. Гайової⁷, А. Колодного⁸, В. Кубійовича⁹, Р. Тожецького¹⁰ та ін., присвячених особі митрополита Андрея Шептицького, в яких подані різні, інколи діаметрально протилежні оцінки його діяльності. У радянську добу він перебував у центрі підвищеної уваги офіційної історичної науки, вістря якої було спрямоване проти уніатства, йому приписувалися важкі злочини проти українського народу, тоді як у працях церковних істориків, навпаки, діяльність митрополита аполетизувалася, створювався бездоганний образ невтомного борця за вільну Україну та захисника української ідеї.

Чимало написано монографій та статей, присвячених діяльності наступника А. Шептицького, видатного діяча церкви кардинала Йосифа Сліпого, зокрема, це книга О. Гриніва¹¹, праця О. Мишанича¹². Робота О. Мишанича побудована на матеріалах слідства над Й. Сліпим, на їх основі автор прагнув показати, які тяжкі тортури комуністичного режиму випало пережити митрополитові, не втратити мужності та, перебуваючи у неволі, не зректися своїх повноважень, надавати приклад стійкості для своєї пастви і духовенства.

матеріали і тези міжнародної конференції «Духовне відродження культури України: традиції і сучасність». Рівне, 1994. С. 2–3; Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... доктора філософ. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 37 с.; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне, 2003. 480 с.

⁶ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 667 с.; Баран В. Україна 1950–1960-х рр. Львів : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. 448 с.

⁷ Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99–103; Гайова О. Християнські засади суспільної діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 1999. № 4. С. 47–52.

⁸ Колодний А., Яроцький П. Історія релігії в Україні : навч. посібник. Київ : Тов-во «Знання», 1999. 735 с.

⁹ Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького. *Український історик*. 1989. № 1–3. С. 121–123; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3–12.

¹⁰ Тожецький Р. Митрополит А. Шептицький. *Ковчег*. Львів : Либідь, 1993. С. 101–113.

¹¹ Гринів О. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. Львів : Місіонер, 1995. 221 с.

¹² Мишанич О. Митрополит Й. Сліпий перед «судом» КГБ (за архівними джерелами). Київ, 1993. 80 с.

Чимало наукових праць присвячено і постаті станіславського єпископа Григорія Хомишина. Зокрема, варто виділити книгу П. Мельничука, в якій багато уваги надано церковно-канонічним питанням, що порушував Г. Хомишин¹. Прикарпатський історик О. Єгрешій у своїх працях теж достатньо уваги приділив постаті Г. Хомишина, його ролі у формуванні окцидентальної ідеологічної течії, розкрив причини і суть ідейних розбіжностей між владиками УГКЦ, показав його діяльність в умовах Другої світової війни. Дослідник використав чимало архівних джерел, в тому числі протоколи допитів заарештованого у квітні 1945 р. єпископа працівниками органів держбезпеки². Цій проблемі присвячена і стаття Н. Рубльової, що базується на аналізі матеріалів слідства Г. Хомишина і супроводжується добіркою документів з архівно-слідчої справи репресованого владики³. Закарпатський автор Л. Пушкаш видав життєпис єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Теодора Ромжі, де зачепив питання трагічної і загадкової смерті владики⁴.

Просвітницька, культурницька і громадсько-політична активність греко-католицьких священників у першій половині ХХ ст. неодноразово висвітлювалися у численних історично-краєзнавчих публікаціях П. Арсенича⁵, В. Полека⁶, В. Грабовецького⁷.

¹ Мельничук П. Владика Григорій Хомишин: патріот – місіонер-мученик. Львів : Місіонер, 1997. 414 с.

² Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939 рр. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 71 с.; Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України* : зб. аукових статей. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 101–104; Єгрешій О., Москалюк М. Єпископ Григорій Хомишин і українське націоналістичне підпілля: історичний досвід і уроки взаємовідносин. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. 2008. № 14. С. 169–174.

³ Rublowa N. Świadectwo wiary: Protokoły śledztwa i akt zgonu sługi Bożego bp. Hryhorija Chomyszyna — ordynariusza stanisławowskiego. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 2000. Т. 5: Miejsce i rola kościoła grekokatolickiego w kościele powszechnym. Przemyśl, 2000. S. 123–127.

⁴ Пушкаш Л. О. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001. 189 с.

⁵ Арсенич П., Федунків З. Львівський собор 1946 року мовою документів. *Нова зоря*. 1994. Січень. Ч. 3, 4.

⁶ Полек В. Біографічний довідник Прикарпаття. Зош. 1–17. Івано-Франківськ, 1993. 65 с.

⁷ Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславівщина. *Галичина*. 1994. 21 жовтня; Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського собору Христового Воскресіння. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2000. 112 с.

Досить цікавою є книга М. Кашуби та І. Мірчука про маловідомі факти взаємин греко-католицьких і православних владик, постать та позицію відомого протопресвітера Г. Костельника, його антиунійну роботу після вересня 1939 р. Висновки авторів зводяться до думки, що його діяльність в період підготовки до собору 1946 року диктувалася необхідністю зберегти «своїх» душпастирів для опіки над вірними й послухними, це стало аргументом переходу Г. Костельника на бік радянської влади і привело до лав РПЦ⁸.

Сучасну російську історіографію з даної проблематики репрезентує кілька видань. Книга І. Осипової розповідає про долі католицьких священнослужителів, які скінчили свій земний шлях у радянських таборах. Особливість цієї роботи полягає у тому, що у ній вперше вводяться у науковий обіг і подаються на суд громадськості матеріали Центрального і регіональних архівів ФСБ, Центрального архіву МВС Російської Федерації, інших архівних установ недоступних широкому загалу⁹.

Праця іншого російського автора О. Григоренка є явно тенденційною, оскільки бажання автора відстояти інтереси РПЦ заважає об'єктивній оцінці подій¹⁰. На думку дослідника, УГКЦ є виключно політичною силою в Україні, що ставить собі за мету виборювання власних інтересів. За його твердженням, здобувши ореол «мучениці» та «союзниці національно усвідомленого народу» після подій 1946 р. вона нібито була ідеалізована жителями західноукраїнського регіону, в той час як повністю відкидалися всі ті негативні моменти з історії прийняття унії.

Окрім наукових та науково-популярних робіт в монографії використано праці і представників релігійних організацій, духовних осіб. Характерною рисою таких робіт є чітка конфесійно-ідеологічна спрямованість і посиленна увага до канонічних аспектів. Поза сумнівом, вони доповнюють загальну картину, поглиблюючи

⁸ Кашуба М., Мірчук І. Гавриїл Костельник: філософські погляди. Львів : Світ, 2002. 140 с.

⁹ Осипова І. І. «В язвах своих сокрой меня...». М. : Серебряные нити, 1996. 240 с.

¹⁰ Григоренко А. Уния в истории Украины-Руси. Краткий исторический очерк. Новосибирск : Паритет, Издательский отдел Московской Патриархии РПЦ, 1991. 105 с.

знання про особливості церковного життя, загальне становище УГКЦ упродовж Другої світової війни та в післявоєнний період, але, незважаючи на добру обізнаність з предметом дослідження і прагнення відстояти інтереси власної церкви, через конфесійну заангажованість авторів, такі праці не завжди можуть сприяти об'єктивному висвітленню тих чи інших подій.

У переліку вагомих робіт цього напрямку слід назвати працю українського священника з Австралії о. Т. Коструби, опублікований радіокоментар для ватиканського радіо, підготовлений автором у 1952 р. Матеріали, представлені у цій книзі, присвячені подіям Львівського собору 1946 р. Оцінюючи підсумкове звернення учасників собору до московського патріарха Алексія, автор називає його «історичним документом ганьби», а церковні ухвали собору – «дітьми політики і страху»¹. У книзі єпископа А. Сапеляка акцентується увага на ролі УГКЦ у Вселенському єкуменічному процесі. Автор не оминає сумних сторінок в історії цієї церкви, зокрема проведення Львівського собору в 1946 р.² Подібні праці, незважаючи на суб'єктивність підходу, у переважній більшості тяжіють до вивчення суто церковної і богословської сторони діяльності греко-католицького духовенства, що звичайно звучує зміст їхнього використання в історичному аспекті. Але серед них трапляються роботи історичної спрямованості. Достатньо фундаментальними з точки зору відображення історії церкви в Україні стали праці Івано-Франківського єпископа УГКЦ С. Мудрого³. Такий самий характер має робота Ю. Федоріва⁴.

Певні аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє відображення і у деяких дисертаційних працях⁵, хоч слід відзначити, що

¹ Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. Львів : Місіонер, 1995. 160 с.

² Сапеляк А. Київська церква на слов'янському сході. Буенос-Айрес : Львів : Місіонер, 1999. 231 с.

³ Мудрий С. Значення Галицької митрополії і Церкви в історії України. *Київська Церква*. 1999. № 3. С. 20–22; Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим, Львів : Вид-во ОО. Василян, 1995. 404 с.

⁴ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. 362 с.

⁵ Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз : автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Ужгород, 2006. 36 с.; Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху

поки що в українській історіографії відсутня комплексна наукова робота, предметом дослідження якої стали б особливості підготовки і проведення Львівського собору 1946 р. як спланованої і чітко організованої антиунійної політичної акції комуністичного режиму.

українців : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2003. 19 с.; Білоус О. М. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політ. ін-ти і процеси». Київ, 2004. 20 с.; Вишиванюк О. Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Івано-Франківськ, 2006. 20 с.; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс : автореф. дис. ... доктора політ. наук : 23.00.02 «Політ. ін-ти і процеси». Київ, 2006. 35 с.; Волошин Ю. В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Полтава, 1997. 18 с.; Волинець О. О. Функціонування Української Греко-Католицької Церкви в контексті державно-церковних відносин : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 21 с.; Єрешій О. І. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Івано-Франківськ, 2003. 20 с.; Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр. : автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ, 1999. 34 с.; Мадей Н. М. Концепція української греко-католицької церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Львів, 2001. 18 с.; Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. : автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2004. 35 с.; Маянська Л. П. Критика ідейних основ союзу українського буржуазного націоналізму і української Церкви : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Львів, 1975. 24 с.; Меньковецкий Д. И. Антинародная деятельность униатской церкви в годы Великой Отечественной войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 «История Украины». Львов, 1971. 25 с.; Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 20 с.; Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) : автореф. дис. ... доктора філософ. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 37 с.; Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Львів, 2001. 20 с.

РОЗДІЛ 11. УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1939–1941 РР.

У кінці 1930-х років, незважаючи на прагнення польського політичного режиму здійснити політику ополячення основної маси українців, Українська Греко-Католицька Церква відіграла помітну роль у суспільно-політичному й національно-культурному житті західноукраїнських земель. Станом на 1939 рік її церковно-організаційну структуру складали 3040 парафій, що об'єднували 4,3 млн віруючих, їй належало 4440 храмів і каплиць, Богословська академія (у Львові) і п'ять духовних семінарій, дві духовні школи, 127 монастирів і монастирських домів¹. Вона була своєрідним генератором історичної пам'яті та національної свідомості галицького українства, суспільною протидією асиміляторській політиці Варшави. Очолювана митрополитом А. Шептицьким церква у 1939 р. нараховувала 10 єпископів, 2950 священників, 520 ієромонахів, 1090 монахинь-черниць, 540 студентів теології². Церква виконувала душпастирську місію, морально-виховні завдання і володіла значною кількістю будинків культурного призначення, друкарень, книгарень і бібліотек. Власними силами вона видавала чотири десятки часописів і журналів, мала широку мережу церковних братств, релігійних товариств, дієво впливала на масові культурно-освітні товариства Галичини, зокрема, «Просвіту», «Рідну школу», «Сільський господар», «Пласт», «Луг» та ін.³ УГКЦ також сприяла формуванню національних

¹ Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богдана, 1997. С. 15.

² Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Ж. Ковба; Ред. А. Кравчук. Київ : Дух і Літера, 2003. С. 6.

³ Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. С. 237.

господарсько-виробничих, банківсько-економічних та музейних структур, займалася благодійництвом і меценатством.

Залишаючись впливовою для українців духовно-релігійною структурою, УГКЦ здійснювала свою діяльність в умовах співіснування із церковними структурами та віруючими інших віросповідань. Окрім греко-католиків на західноукраїнських землях під Польською державою проживали організовані конфесії римо-католиків (2 млн), православних (1,5 млн, зокрема, на Волині і Холмщині) та іудеїв 0,8 млн⁴. Напередодні розв'язання Другої світової війни УГКЦ інтенсивно розвивалася й активно діяла в різних галузях громадського й культурного життя, сприяла вихованню національних кадрів, проводила добротинну діяльність.

Проте події, пов'язані з геополітичними планами та діями двох найбільших тогочасних диктаторських режимів Європи, перекреслили цю подвижницьку роботу. Більшість західноукраїнських земель стали об'єктом агресивної уваги Радянського Союзу, натомість менша їхня частина внаслідок розгрому німецькою армією Польської держави опинилися під контролем нацистської Німеччини. Відповідно були розірвані і духовно-релігійні зв'язки, що єднали один народ у міжвоєнний період.

Релігійна політика радянської влади на приєднаних у 1939 році західноукраїнських землях ще не мала однозначно дискримінаційного щодо УГКЦ характеру. У сучасній історичній літературі є різні оцінки поведінки та результатів діяльності комуністичних органів відносно греко-католиків у 1939–1941 роках, але в цілому відзначається, що тиск та репресії, спрямовані проти церковної організації та священнослужителів, не набули системного характеру. Так В. Сергійчук відзначав, що захопивши Галичину, більшовицька влада не поспішала з ліквідацією Греко-Католицької Церкви. На фоні припинення діяльності багатьох політичних партій і громадських організацій, бруталного наступу проти римо-католицької конфесії «...уніатів у 1939–1941 роках «визволителі» зі Сходу не чіпали. Можливо, усвідомлюючи наявність великої маси греко-католиків, що залишалися на той час поза

⁴ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 2001. С. 16.

межами їхнього впливу на окупованих чужинцями Холмщині, Надсянні, Лемківщині, Закарпатті, ще не вірили в успішну ліквідацію Греко-Католицької Церкви»¹. Львівський дослідник М. Гайковський, посилаючись на записи хроніки львівського монастиря Студитів імені Св. Йосафата (осінь 1939 року), зазначав, що «... перші кроки між державою і церквою виглядають доволі пристойно», одночасно стверджуючи, що уже «... у вересні 1939 р. компартійні органи розпочали планову антирелігійну роботу проти Греко-Католицької Церкви»².

Оцінюючи характер взаємин між УГКЦ та комуністичною владою після 1939 року, В. Пащенко вказував, що конфлікт між ними був неминучим. Після проголошення радянської влади «... сталінська бюрократія почала впроваджувати усталені вже форми управління державою, духовним життям. Стосовно релігійних об'єднань це означало непомірні податки з громад та духовенства, їх усебічні утиски, а то й репресії»³. Тобто все, що на той час було звичним атрибутом радянської дійсності і не мало якихось спеціальних підходів щодо релігійних організацій. На думку В. Марчука, радянський режим «... досить обережно потрактував історичну місію Греко-Католицької Церкви й поступово обмежував її діяльність»⁴.

Радянська держава офіційно декларувала атеїстичну антицерковну політику, яку почала проводити ще на початку 1920-х років. У численних директивах уряду радянської України того часу неодноразово підкреслювалося, що релігія і церква є єдиним легальним оплотом контрреволюції в країні. А з 1933 р. релігійні організації в УРСР проголошувалися ще й «оплотами фашизму», що стало моральним обґрунтуванням подальшого розгортання репресій, спрямованих на остаточне викорінення релігії

¹ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. С. 16.

² Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 17.

³ Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002.

⁴ Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. С. 199.

як ворожої ідеології. Здійснювалося повальне закриття храмів, більшість з них пристосовувалася під клуби чи господарські приміщення, інші просто руйнувалися. Набув тотального характеру терор проти священнослужителів, який проявлявся в переслідуваннях, засланнях та знищенні православного духовенства.

З приєднанням восени 1939 р. Західної України до СРСР та УРСР, після розгрому Української православної автокефальної церкви в радянській Україні й ліквідації конфесій, що відстоювали ідею незалежності української держави і кліру, Москва зіткнулась із організаційно сильним супротивником її політичного курсу – УГКЦ. Її лідер, митрополит А. Шептицький, був противником політичного терору, людиною непересічних людських і громадянських якостей, досвідченим парламентарієм, послідовним поборником національно-культурних прав народу. Будучи натхненником національних змагань і бажаючи вивести свій народ на вищий рівень суспільного життя – власної державності, митрополит спрямовував українські політичні сили до усвідомлення цього державницького прагнення. Витоки тісної співпраці А. Шептицького з національним рухом лежали у його переконанні, що УГКЦ є суто українська установа, яка повинна служити своєму народові, плекати його традиції, мову, культуру, всіляко сприяти його духовному розвитку, підтримувати його національні прагнення⁵. Завданням же УГКЦ її глава вважав виховання національного провуду та громадян, плекання у них чеснот справедливості та любові до ближнього.

Тому новому режиму до утвердження свого тотального контролю над суспільством доводилося ці фактори враховувати. Оцінюючи УГКЦ як генератора національної самосвідомості галичан, О. Лисенко підкреслював, що церква «... мала досвід протистояння, протидії асиміляторській політиці польського уряду. Глава уніатів митрополит А. Шептицький, який так і не присягнув польським властям, залишався послідовним поборником прав своєї пастви і після входження Західної України до складу УРСР»⁶.

⁵ Филипович Л. Митрополити Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1989. С. 188–195.

⁶ Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 73.

У перші тижні німецько-польської війни керівництво та духовенство УГКЦ закликало людей зберігати спокій і безпеку доступними їм засобами. Уже 1 вересня 1939 р., коли розпочалося німецьке бомбардування Львова, Тернополя, Станіславова та інших міст Галичини, митрополичий ординаріат звернувся до духовенства із проханням застерегти вірних перед ідеологічною навалою провокаторів та різних агітаторів: «Не слухайте намов людей, що їх не знаєте, не поступайте без поради старших, відповідальних наших провідників духовних і світських»¹. Наближення Червоної армії до Львова викликало певні сподівання на полегшення життя не тільки у радянофілів, але й у частини інтелігенції, і навіть духовенства. Так літописець монастиря Студитів у Львові, відгукуючись на поведінку мешканців Львова під час вступу радянських військ до міста, писав: «Я дивлюся, як збігаються українці Львова і моментально роблять сотні із червоними кокардами і ідуть відбирати уряди. І всі хлопці – товариші, підбадьорені, убрані як на цирку, але ідуть, бо хвиля свободи України близько... Бачу між стрільцями отця Гриньоха, професора Богословської академії, отця Дурбака і много-много світської інтелігенції, і навіть нашого отця Ігумена (настоятеля монастиря Студитів Климентія Шептицького – *Авт.*), зауважую, як переходять між стрільців і щось говорять»².

Про роль священників у збереженні національного почуття західноукраїнським суспільством заявлялося 27 вересня 1939 року в радіопередачах київського радіо, в яких висловлювалася вдячність галицькому духовенству за те, що воно «... так вірно підтримувало український дух поневоленого народу»³. Такий пасаж засобу комуністичної пропаганди можна пояснити ще невизначеністю можливого розвитку подій в регіоні внаслідок розгортання

¹ Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 176.

² Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 26.

³ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 408. Оп. 1. Спр. 685. Арк. 3.

Другої світової війни та потребою заручитися хоча б на короткий час симпатіями, бодай незначної частини місцевого населення, для якого УГКЦ була незаперечним авторитетом. Тож на перших порах декларувалася лінія, за якою нова влада особливо не чіпала греко-католицьких священнослужителів, за умови, щоб вони не вели антирадянської пропаганди.

Саме такі настрої були відображені у вищезгаданій хроніці монастиря Св. Йосафата у Львові, де у записі від 28 вересня 1939 р. відзначалося: «Влада сказала, що до церкви не будемо мішатися. Навіть радіо вчора з Києва говорило, що духовенству галицькому много завдячує, що так вірно піддержувало духа українського між нашим народом. Наразі небезпеки нема. Але це може змінитись, бо можуть сконфіскувати все майно, і будемо бідні, або розженуть монахів, і будемо переслідувані»⁴.

На думку окремих зарубіжних дослідників, нова радянська влада в Галичині вела себе достатньо толерантно стосовно до греко-католицького духовенства, надаючи йому повну свободу релігійної діяльності за умов не виголошення промов антирадянського змісту⁵. У директиві НКВС СРСР від 15 вересня 1939 року, адресованій оперативним групам НКВС у складі підрозділів Червоної армії, які готувалися для військового походу до Польщі, вказувалося про необхідність проведення невідкладних заходів (арештів, ув'язнень, «нейтралізації») представників польської місцевої влади, а щодо духовенства, то «... арешти духовних осіб поки що не здійснювати, особливо католиків»⁶.

Скоро стало очевидним, що комуністична українізація Західної України націлювалася на нищення існуючих за часів Польської держави національно-культурних інституцій українців (Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, «Просвіти» та ін.),

⁴ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 27.

⁵ Stehle H. Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991) / Przekład z niem. Warszawa : Real Press, 1993. S. 200.

⁶ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк ; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 19.

із заміною їх на нові культурно-освітні та наукові осередки, національні тільки за формою. Головний же зміст їхньої діяльності спрямовувався на виховання населення в дусі комунізму, «пролетарського інтернаціоналізму», а також відвертого атеїзму та богоборства. Впровадження комуністичної ідеології супроводжувалося нищенням традиційного духовного життя регіону, де найшановніше місце посідала релігія. Уже в перші тижні після вступу військ Червоної армії недолуга політика атеїстичної агітації армійських політпрацівників продемонструвала відверто вороже ставлення значної частини військовослужбовців до церкви і священників, спричинила непоодинокі випадки пограбування останніх¹. Такі дії погано узгоджувалися із декларованими гаслами поваги до релігійних почуттів віруючих.

Одним із перших відвертих випадів влади проти церкви стало положення про конфіскацію церковних земель і скасування монастирів, прийняте в декларації та постановях Народними Зборами Західної України. У жовтні 1939 р. митрополит А. Шептицький визнав їх не чинними і відкрито висловив протест. У посланні до священництва і монаших згромаджень він обурено писав: «Воєнні обставини змусили нас досі мовчати і не дали змоги стати рішучо у Вашій обороні перед насильством, тим болючішим, що покривалося ложжю, висказаною волею народу. Це наше дотеперішнє, противне нашій волі мовчання, нехай ніхто не толкує в тому дусі, що годимось з насильством. Ми не тільки не годилися, але й рішучо протестуємо проти зділаної Вам кривди»². У відповідь на ухвалу Народних Зборів, утиски і репресії радянської влади на західноукраїнських землях митрополит у своєму посланні наголошував: «Не може бути, щоб така незаконна і кривдяча ухвала лишилася без ніякого спротиву... Для того і ми, яко Галицький митрополит торжествено проти цього насильства протестуємо, а усім переслідуваним виражаємо наш глибокий

¹ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. Львів : Місіонер, 1998. Т. 2; кн. 2: Церква і суспільне питання. 1998. С. 94–95.

² Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк ; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 347.

біль і наше обурення за таке кривдяче і незаконне поступування»³. Митрополит намагався опротестувати ту частину декларації Народних Зборів, яка проголошувала конфіскацію церковних земель і скасування монастирів, хоч змінити позицію влади було неможливо. Насильницька перебудова всього соціального й господарського устрою, націоналізація церковних і монастирських земель послабила церкву економічно, завдала їй значних матеріальних збитків.

Невдовзі священникам було заборонено відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді, причастя або поховального обряду (нова влада трактувала це як кримінальний злочин, що карався шістьма місяцями ув'язнення). У багатьох церковних приміщеннях влаштовано сількоми, клуби тощо⁴.

Окрім адміністративних та економічних методів тиску, що були доволі звичними для комуністичної практики попередніх десятиліть, в існуванні УГКЦ комуністичний режим вбачав насамперед політичний аспект її підпорядкування Ватикану, що сприймався як ворог Радянського Союзу. Крім всього, церква була своєрідним бар'єром на шляху радянізації Західної України та русифікації її населення. То ж зрозумілою ставала антицерковна політика комуністів, спрямована на підрив організації УГКЦ, її сили та впливу на українське суспільство. Так було запроваджено дію радянського чинного законодавства про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та положення про релігійні об'єднання, що призвело до обмеження ролі церкви у суспільному житті. Були закриті її навчальні заклади: Богословська академія, духовні семінарії, наукові установи (Богословське наукове товариство та ін.), видавництва, призупинені релігійні видання, скасоване викладання релігії у школах і вузах. Таким чином комуністичний режим намагався суттєво обмежити сфери діяльності та впливу церкви і духовенства на суспільство.

³ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк ; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 348.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архїрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 18–32.

Сучасна дослідниця Л. Бабенко вважає, що, прийшовши в Західну Україну, більшовики перейняли антиунійну ненависть, притаманну колишньому царському самодержавству. Але якщо самодержавство дбало про усунення УГКЦ винятково як конкурента православ'ю, то політика комуністичної влади зумовлювалася комплексом інших за сутністю причин: виключення релігії із суспільного життя згідно марксистської парадигми; ворожими стосунками з Ватиканом як центром антикомунізму; сприйняття УГКЦ як «агента Ватикану»¹.

Хоча після утвердження радянської влади західноукраїнські землі офіційно не були заборонені, тиск на них постійно посилювався. Перешкоджання викладання Закону Божого в школах, експропріація церковних земель, скасування права на друкарську діяльність, закриття духовних семінарій – все це до певної міри послаблювало позиції церкви в регіоні, водночас посилюючи у настроях релігійно налаштованого населення заперечення та внутрішній опір «безбожній владі»².

Позбавлення духовних осіб громадянських прав, непомірне (п'ятиразове у порівнянні із представниками трудових категорій) оподаткування, залучення священників до виконання обов'язкових громадських робіт, заборона священникам спілкуватися з віруючими у лікарнях та тюрмах, віднесення священнослужителів до категорії «нетрудових елементів» – далеко не всі засоби, якими послуговувалася радянська влада для приниження служителів церкви. Щоб запобігти безцеремонному втручання державних органів в церковні справи, обмежити тиск на священників, митрополит А. Шептицький звернувся із скаргою безпосередньо до керівника республіки М. Хрущова. У листі від 3 вересня 1940 року він акцентував увагу секретаря ЦК КП(б)У на великих податках з духовенства, несплата яких тягнула до судового переслідування

¹ Бабенко Л. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянизації західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. Вип. І.: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Я. Филипівич, д. філос. н. С. Кляка]. Івано-Франківськ-Київ, 2008. С. 166.

² Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2002–2003. Т. 4: Україна і Друга світова війна (1939–1945). 2003.

парохів. Усвідомлюючи критичність своїх вимог, митрополит закінчив лист в дипломатичному тоні: «Глибоко пересвідчений, що це не є ані вашим наміром, ані наміром вашого уряду України, ані Центрального уряду... А всі ми лояльно відносимося до радянської влади і хотіли би, щоб нижчі органи не підкопували надмірними податками довір'я до неї»³. Невдовзі розміри оподаткування священників було дещо переглянуті в сторону зменшення.

Митрополит А. Шептицький послідовно дотримувався визначеного ним курсу щодо нової влади, який аж ніяк не був до неї прихильним. «Настала нова епоха, – писав він на початку жовтня 1939 р. у своєму пастирському зверненні «До духовенства». – Програма нашої праці така: будемо повинуватися владі, слухатись законів, оскільки вони не противні Божому закону, не будемо мішатися до політики і світських справ, не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашій народі»⁴.

У своїх наступних розпорядженнях духовенству А. Шептицький чітко висловив відношення Греко-Католицької Церкви до більшовицької влади. У його словах «... слухатися законів, оскільки вони не противні Божому Закону», а також не мішатися до політики проглядається позиція не надавати підтримки новій владі⁵. Митрополит робив все для того, щоб зберегти церкву та її вірних у нових умовах. Він заборонив священникам покидати парафії, продовжував підтримувати стосунки з Ватиканом.

В умовах заборони публічних виступів духовенства, що йшли у розріз з офіційною декларованою політикою комуністичних органів, невизначеності майбутнього самої церкви, А. Шептицький, незважаючи на реальну загрозу репресій, протестував проти радянської пропаганди безбожництва, втручання влади в релігійні і церковні справи. Митрополит усвідомлював

³ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) / упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балага та ін. Ужгород, 2000. С. 128.

⁴ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899–1944. Т. II. Кн. 1: Церква і суспільне питання. Львів: Місіонер, 1998. С. 356–360.

⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: документи і матеріали 1899–1944.: у 2 т. Львів: Місіонер, 1998. Т. 2; кн. 2: Церква і суспільне питання. 1998. С. 765.

шкідливість фанатичної пропаганди атеїстичних постулатів і тому вимагав від вірних стійкості у вірі.

В сучасній історіографії, присвяченій постаті та діяльності А. Шептицького (на це вказували М. Гайковський, В. Марчук, В. Пащенко та ін.), утвердилася думка, що саме завдячуючи його вмiлому керівництву та безперечному авторитету, Греко-Католицька Церква зазнала найменших серед інших конфесій втрат і змогла організовано й ефективно протистояти антирелігійній політиці більшовиків у передвоєнний період. Національно спрямована релігійна, політична, суспільна діяльність А. Шептицького перетворили його на одну з найавторитетніших постатей західноукраїнської спільноти і, водночас, політично вразливу, оскільки вона викликала пильну увагу органів радянської влади¹.

Серед заходів превентивного характеру щодо тиску з боку влади слід відзначити прагнення митрополита підготувати і провід, і духовенство, та вірних церкви до можливого факту свого потенційного арешту. Щоб запобігти обезголовленню церкви, він ще у жовтні 1939 р. таємно відіслав довірену особу до Папи Пія XII з листом, в якому йшлося про висвячення ректора Богословської академії Йосифа Сліпого на єпископа та пропозиції його кандидатури як ймовірного наступника на митрополичому престолі. Такий вибір А. Шептицький обґрунтував у таємному листі – своєрідному духовному заповіті до духовенства митрополії від 26 липня 1940 р. на випадок смерті або ж, коли б він був «ув'язнений, вивезений або ж змушений опустити Львів». У цьому листі митрополит вказував, що висвячення Й. Сліпого в єпископський сан з наданням йому права успадкування титулу Галицького митрополита, архієпископа Львівського і єпископа Кам'янця-Подільського, здійснено в таємниці від органів радянської влади при повному погодженні та підтримці з боку Папи Римського Пія XII. У листі вказувалося: «Ми у Львові захували

¹ Бабенко Л. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянизації західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. Вип. I: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Я. Филипович, д. філос. н. С. Кияка]. Івано-Франківськ, Київ, 2008. С. 167.

посвячення преосв. Йосифа в тайні пригтовуючися на переслідування зі сторони уряду СРСР, який, по нашій думці, нехибно скорше або пізніше розгромить нашу церкву. В часах такого переслідування, як те якого ми його очікуємо може бути для добра церкви річею конечною, щоби гонителі не знали хто є зверхником єпархії»².

Геополітичні і територіальні зміни 1939 року значно вплинули на діяльність та функціонування УГКЦ. Галицькі землі, після запровадження нового адміністративно-територіального устрою, були поділені на чотири області – Дрогобицьку, Львівську, Станіславську і Тернопільську, територіальні межі яких не відповідали раніше існуючим за часів Польської держави воєводствам і, відповідно, межам церковно-організаційного підпорядкування. В умовах нових взаємин між державою і церквою ці моменти ставали досить зручним для органів комуністичної влади, приводом висунення претензій або здійснення тиску на керівництво єпархій.

Щоб зберегти контроль над церковною структурою та забезпечити управління Львівською, Станіславською та Перемиською єпархіями, митрополит А. Шептицький ще восени 1939 р. створив постійно діючий колективний орган – Митрополичу раду, яка засідала щотижня в четвер в митрополичих палатах. До участі в роботі ради запрошувалися усі священники, а сама рада виконувала роль координатора діяльності цих єпархій. Було продумано і налагоджено систему контактів з усіма парафіями. Таким чином забезпечувалася і передача доручень й послань митрополита до духовенства та вірних. Із травня 1940 року Митрополича рада була перейменована у Архиепархіальний собор, який став постійно діючим координаційним органом УГКЦ, розробляв стратегію і тактику за нових обставин. У ході проведення численних засідань було прийнято 56 постанов собору, що стосувалися усіх сторін церковного і суспільного життя³. Таким чином, керівництво

² Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 98–99.

³ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 34.*

церкви прагнуло забезпечити діяльність своєї організації в умовах утвердження комуністичного режиму із відповідними для цього процесу наслідками.

Приєднання західноукраїнських земель до основної частини українських територій дало підстави переглянути і УГКЦ, і Ватикану перспективу поширення своєї діяльності на Схід. Вона була обумовлена як об'єктивною реальністю широкого географічного простору уже єдиної держави – СРСР, так і політикою радянського режиму, спрямованою на депортації та примусове переселення вглиб країни сотень тисяч мешканців західноукраїнських земель. У жовтні 1939 року митрополит А. Шептицький за згодою із Ватиканом утворив чотири екзархати поза Галичиною і призначив екзархів у радянській Україні (єпископ Й. Сліпий), Росії (ігумен студитів о. К. Шептицький), Білорусії (єпископ А. Неманцевич), Волині, Холмщині і Підляшші (єпископ М. Чарнецький). У зв'язку з початком масових депортацій мешканців Західної України у Сибір, Казахстан, на Далекий Схід (детально про це подається у відповідному збірнику документів¹, загалом же кількість оцінюється в 10% населення) постала проблема проведення духовної пастирської роботи серед переселенців та депортованих. Таку думку митрополит висловив у своєму розпорядженні від 17 квітня 1940 р., в якому писав: «Подаю до відома Всеч. Духовенства, що бажаючи сповнити свої душпастирські обов'язки супроти тих наших вірних, які є переселені за східні границі нашого краю, наміряю звернутися до уряду СРСР з проханням дозволити і уможливити мені і десятком священникам душпастирську працю поміж тими переселеними. Всеч. отців завзиваю, щоби до мене зголосилися ті, які бажали би взяти участь в тій моїй душпастирській виправі»².

На прохання митрополита А. Шептицького Папа Пій XII схвалив ініційовану таємним собором екзархів УГКЦ (18–19 вересня

¹ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади : у 3 т. / відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1. 420 с.

² Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Ж. Ковба ; ред. А. Кравчук. Київ : Дух і Літера, 2003. С. 260.

1940 р.) акцію поширення уніатства на території СРСР³. На соборі екзархів було встановлено головні канонічні, літургійні та пасторальні засади структури церкви УГКЦ та її діяльності в нових державно-політичних умовах.

Такий рішучий поворот у сторону місіонерської діяльності на просторах СРСР став несподіваним навіть для Ватикану, що не спішив підтримувати ініціативи львівського митрополита. Тільки наприкінці 1941 р., після річної паузи, Папа Пій XII в цілому схвалив заходи керівництва УГКЦ і затвердив титулування екзархів Апостольськими, а митрополита А. Шептицького – Апостольським делегатом для екзархів⁴. Таким чином на думку заокеанського дослідника А. Сапеляка, за надзвичайно складних обставин УГКЦ не тільки прагнула зберегти свою структуру, але й намагалася поширювати вплив на великі території Сходу⁵.

Діяльність державних органів радянської влади не обмежувалася заходами економічного, податкового та адміністративного впливу на церкву і священників. У жовтні 1939 року на західноукраїнських землях розпочинається активна робота каральних органів, спрямована на «виявлення та нейтралізацію антирадянських елементів». У відомстві на той час всесильного наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії був виданий таємний наказ від 11 жовтня 1939 р. «Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, які виявляються агентурною розробкою», де визначалися завдання взяття на облік осіб, які «... в силу свого соціального і політичного минулого, релігійних переконань, моральної і політичної обмеженості є ворожими соціалістичному ладу»⁶, тобто, до переліку підозрілих попадали також і представники духовенства та релігійного активу.

³ Мартирологія Українських Церков.: у 4 т./ упоряд. і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. Торонто, Балтимор : «Смолоскип», 1985. Т. 2: Українська католицька церква: документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1985. С. 201–203.

⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 3.

⁵ Сапеляк А. Київська церква на слов'янському сході. Буенос-Айрес, Львів : Місіонер, 1999. С. 168.

⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 51.

Атмосфера, в якій приходилося проводити свою діяльність греко-католицькому духовенству, з кожним місяцем погіршувалася. Цікавими в цьому плані є свідчення греко-католицького священника Григорія Харчука про становище церкви та духовенства на периферії, зокрема, на Тернопільщині. Зазначаючи, що загалом «... большевицькі часи в парохії Кійданці з дочерного Романове село були страшні», що «... большевики під час свого побуту в парохії нікого не вбили... місцевого священника з парохіяльного дому не прогнали... оставили [йому] біля дому одноморговий город, котрів мусів сам управляти». Характеризуючи спробу проведення владою антирелігійних зібрань, очевидець зазначав, що ці заходи успіху не мали і ніхто з місцевих людей участі в них не брав. Щодо культових споруд, то церкви не закривали, але «... треба було бути завжди обережним з відправою богослужінь в неділі і свята, а головно коли ходило о яку трудову ударну кампанію»¹.

Частина духовенства була піддана арештам, ув'язненням або депортаціям, частина покидала свої парафії, переїздила у Львів, інші міста або на території, окуповані німцями. Наприкінці 1939 року А. Шептицький у листі до секретаря Східної конгрегації Ватикану кардинала Є. Тіссерана зазначав, що: «Певне число священників, не маючи з чого жити та впавши в нервову депресію внаслідок паніки та загальної атмосфери, втекли з нашого регіону та перейшли на території, окуповані німцями. Таким чином епархія втратила 30 священників; ця еміграція продовжується і я даю дозвіл на виїзд з краю кожному, який вважає, що не може працювати під цим режимом»².

Загалом кількість священників, які у 1939–1941 роках покинули свої парафії та перебравались через радянсько-німецький кордон, у сучасній науковій літературі оцінюється в межах сотні³. Подібну

¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 164.

² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: документи і матеріали 1899–1944.: у 2 т. Львів : Місіонер, 1998. Т. 2; кн.2: Церква і суспільне питання. 1998. С. 894.

³ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах*

цифру (понад 100) називав у своїй праці і В. Кубійович, відзначаючи, що на землях Польського генерал-губернаторства перед діячами створеного у 1940 році Українського Центрального Комітету (УЦК) гостро постало питання вирішення проблеми, пов'язаної з втікачами-священниками із радянських територій. Комітет намагався забезпечити приміщеннями та працею тих священників, які хотіли продовжити душпастирську діяльність, іншим пропонував роботу учителя. УЦК навіть «... вдалося виклопотати для українських священників грошову допомогу від уряду Генеральної губернії у довоєнному розмірі»⁴.

Серед духовенства УТКЦ почали траплятися поодинокі випадки зречення від духовного стану з переходом на світську роботу. Так восени 1939 року священник з міста Буська на Львівщині о. Дихало, за повідомленням колишніх парафіян, «... без жодної важкої причини, тільки для лакізму грошима, зрікся добровільно тайни священства і рівночасно обняв посаду учителя в школі в Буську і почав учити своїх колишніх учеників, що Бога нема, церква то є обман, молитись і ходити до церкви не потрібно»⁵. Але більшість священників продовжували свою духовну місію.

Радянські спецслужби розгорнули активну роботу щодо вербування агентів серед духівництва. У таємному наказі НКВС УРСР «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі управлінь НКВС західних областей УРСР» від 13 листопада 1939 року органам НКВС наказувалося створювати спеціальну агентуру з релігійного активу для «розкладання і профілактичної роботи серед церковників»⁶. Відповідні заходи на місцях не забарилися.

У листопаді 1939 року УНКВС по Станіславській області розпочало оперативну справу («розробку») під кодовою назвою

СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 32–33.

⁴ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3–10.

⁵ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 33.*

⁶ Ліквідація УТКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 57.

«Чума», підставою для якої стали відомості про діяльність упродовж 1932–1939 рр. на території Станіславщини клерикальної партії «Українська національна обнова» (УНО), до якої безпосередню причетність мали єпископ Г. Хомишин і адвокат Й. Назарук. Заведення справи у відповідній інформаційній довідці обґрунтовувалося тим, що в програмних діях УНО головним завданням визначалася боротьба за селянські маси через залучення їх до релігійного громадського товариства «Скала» і відрив від революційної боротьби. Тож працівники НКВС вбачали небезпеку для радянського суспільного устрою в подібній діяльності з боку релігійних діячів та представників української «націоналістичної» інтелігенції, які нібито проводили агітацію проти комуністичного руху та радянського уряду¹. У рамках цієї справи під увагу енкавеєсвців, окрім Г. Хомишина, попав підозрюваний у стосунках з націоналістичним підпіллям настоятель чоловічого монастиря в м. Станіславі Йосиф Лучинський та ряд інших священників².

Наприкінці 1939 року УНКВС по Львівській області відкрило оперативну справу під назвою «Ходячие». Об'єктам цієї розробки приписували антирадянську діяльність, а також вороже ставлення до радянської влади та факту возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. В коло оперативних заходів потрапили митрополит Андрей Шептицький, архімандрит монастирів ордену Студитів Климентій Шептицький, архієпископ Йосиф Сліпий, єпископи І. Бучко, М. Будка, отці Л. Куницький, О. Ковальський, В. Лаба та інші (всього приблизно 50 осіб)³. На цей час органи НКВС на Львівщині провели арешти ряду священників УГКЦ⁴.

Однією із підстав посилення карального тиску на представників церкви була інформація, яку поширювали представники духовенства у своїх проповідях перед віруючими про закриття церков, арешти священників, інші насильницькі дії нової влади. Таким чином, священники самі подавали співробітникам НКВС

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 60.

² Там само.

³ Там само. С. 67.

⁴ Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ. *Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки*. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 8.

необхідний для розробки оперативний матеріал. На відміну від часів Польської держави звична практика обговорення та оцінок духовенством суспільних процесів у радянських органів викликала гостре неприйняття. Такі дії кваліфікувалися як антирадянські, а в місцеві управління НКВС західних областей була відправлена директива НКВС УРСР «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках в Західній Україні», де зазначалося про необхідність «вмілого і правильного вирішення агентурно-оперативних питань» щодо різних релігійних течій, в тому числі, і греко-католиків (уніатів), що були «серйозною оперативною базою». Для цього обласним управлінням рекомендувалося звернути увагу на виявлення та ліквідацію націоналістичних елементів і організаційних осередків контрреволюційної діяльності церковників; здійснювати припинення спроб використання легальної можливості проведення антирадянської діяльності, зокрема, через релігію; використовувати у боротьбі проти греко-католиків інформаційну та агентурну базу колишньої польської контррозвідки і політичної поліції⁵.

Конкретизація стратегічного та оперативних завдань щодо роботи проти УГКЦ давалася в наказі Л. Берії «Про агентурно-оперативну роботу по антирадянських формуваннях серед католиків» від 8 лютого 1940 р. У ньому зазначалося, що: «Католицька церква останнім часом активізувала свою роботу в СРСР у напрямку залучення осіб з релігійного середовища у католицтво, з подальшим вербуванням для шпигунської та іншої антирадянської пропаганди на території Радянського Союзу», а також зазначалося, що існуючий стан агентурно-оперативних заходів органів НКВС проти католиків залишається на низькому рівні⁶. Цим же наказом визначалася структура в системі НКВС, яка безпосередньо забезпечувала відповідну роботу – 2-й відділ Головного управління Державної Безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР та, відповідно, 2-гі відділи УДБ НКВС союзних республік. Керівники союзного і республіканського наркоматів внутрішніх справ та обласних управлінь зобов'язані були подавати у НКВС СРСР доповідні

⁵ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 60–64.

⁶ Там само. С. 69.

записки про стан агентурно-оперативної роботи по католицькому духовенству і «антирадянських формуваннях» серед католиків. Таким чином, боротьба проти релігійних організацій, підпорядкованих Ватикану, виходила за рамки суто антирелігійної, атеїстичної боротьби Радянської держави, набираючи форм боротьби з політичним противником методами і засобами політичної розвідки та контррозвідки. Уся репресивна структура СРСР зосереджувала свою увагу на заходах по локалізації з наступною ліквідацією діяльності такого супротивника.

Першим етапом цього плану став відбір та аналіз інформації про становище УГКЦ, її лідерів, сильні та слабкі місця церкви. Упродовж двох місяців в західних областях України працювала група відповідальних оперативних працівників УДБ НКВС УРСР, які вивчали релігійну ситуацію на місцях. За підсумками їхньої роботи була підготовлена й відправлена в 2-ий відділ ГУДБ НКВС СРСР доповідна записка, в якій зроблено аналіз церковної структури УГКЦ, характеристика чільних представників церковної ієрархії, внутрішні церковні течії та напрями. Згідно із отриманими оперативними даними церква на території західних областей складалася з трьох епархій: Львівської, Станіславської і Перемишльської під управлінням митрополита А. Шептицького. У Львівській епархії, яку очолював А. Шептицький, нараховувалося 1200 храмів, 3 монастирі і духовна семінарія; у Станіславській, під управлінням єпископів Григорія Хомишина і Івана Лягишевського – 811 церков, 73 молитовні будинки; у Перемишльській, під управлінням єпископів Йосафата Коциловського і Григорія Лакоти – 810 церков і 9 монастирів. Були з'ясовані давні розбіжності між епархіями щодо форм обрядів: у Львівській епархії, що орієнтувалася на Схід, група священників, очолювана Климентієм Шептицьким, ініціювала питання про українізацію уніатської церкви, відходу від унії та створення «української народної церкви»¹. У довідці вказувалося про прихильне ставлення до такого розвитку подій з боку А. Шептицького. Керівники Станіславської і Перемишльської епархій орієнтувалися на Захід, виступали за окатоличення українського населення. Робилося

¹ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 128.

узагальнення про світоглядне протистояння між поборниками українізації церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким та групою єпископа Г. Хомишина. Вказувалося також на зв'язки духовенства з націоналістичними діячами. Результатом вивчення релігійної ситуації в західноукраїнських областях став висновок про те, що УГКЦ залишається серйозним чинником впливу на свідомість західних українців, антирелігійна робота належно неорганізована, серед першочергових заходів визначено завдання посилення розкладницької роботи серед духовенства та віруючих².

Якщо проаналізувати кількісну характеристику стану церкви через півроку перебування нової влади, навіть із врахуванням можливості неповних даних, то варто зауважити значне скорочення кількості храмів та молитовних споруд (більше ніж на 500). Ще один важливий аспект даної інформації – серйозне ознайомлення із внутрішньо церковними поглядами та розбіжностями в стані керівництва церковних епархій. У майбутньому отримані відомості про ці розбіжності органи влади будуть активно використовувати для боротьби з греко-католицизмом на теренах західноукраїнських областей.

Керівництво республіканського НКВС вимагало від обласних управлінь застосування жорсткіших репресивних заходів для викриття «контрреволюційної» діяльності церковників, зокрема, арештів. У вересні 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов, у відповідь на донесення Станіславського УНКВС про ворожу діяльність ряду греко-католицьких священників («розповсюджують провокаційні плітки про появу всяких див, організовують релігійні ходи і серед віруючих розповсюджують антирадянську агітацію»), зазначав, що «... намічені вами заходи з розробки церковників не забезпечують повного викриття їх антирадянської діяльності і виявлення організаторів провокацій» і пропонував підлеглим «задокументувати факти антирадянської діяльності попів Хоцєвського, Давидюка, Дякона і у разі підтвердження – заарештувати їх»³.

² Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 126–130.

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 81–82.

Внаслідок зростаючого тиску влади траплялися випадки відходу від унії віруючих, деякі священники полишили свої парафії. Через проведення заходів провокаційного характеру, щоб підірвати авторитет церкви, влада різними заходами домагалася виникнення сварок та загострення стосунків між священниками за парафії, прихожан, прибутки. Вищестоящі органи інформувалися про приклади розкладницької діяльності місцевими відділами НКВС. Зокрема, у звіті начальника Станіславського УНКВС повідомлялося: в селі Струпків Отинійського району Станіславської області священник Іванчук покинув службу в церкві, тому що, за його словами, ні держава, ні віруючі його не підтримували (в якості аргументу наводив приклад, що на останній службі в неділю в церкві було всього 15 прихожан); у сусідньому Городенківському районі від служби в церкві на користь світської роботи відмовилися священники Гаврилків, Саган, Дудлів; в Перегінському районі цієї ж області від церковної діяльності відмовилися священники Циганенко, Костирка, Карепчик¹. В іншому повідомленні вказувалося, що в м. Ковель на Волині припинила своє існування греко-католицька парафія, що належала до кафедрального собору єпископа М. Чарнецького². Ці та інші приклади в документах НКВС мали демонструвати ефективність роботи відповідних підрозділів на місцях. Щоправда єпископ Г. Хомишин пізніше стверджував, що за час першої більшовицької окупації з його єпархії відмовилися від духовної діяльності тільки троє із понад п'ятсот священників³.

У грудні 1940 року було складено, а в січні 1941 р. затверджено особисто Л. Берією план агентурно-оперативних заходів, спрямований на внутрішній розкол та ослаблення УГКЦ. Показовим фактом цього документу була кількісна інформація про структуру церкви – три єпархії, що об'єднували 2821 парафію, 11 монастирів і три монаші ордени (Василіан, Студитів, Редemptористів), де вказувалося на тенденцію зменшення кількості діючих церков

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 122–124.

² Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк ; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 249–253.

³ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899–1944. Т. II. Кн. 1: Церква і суспільне питання. Львів : Місіонер, 1998. С. 432–434.

і громад. Серед заходів, спрямованих на «розкладання» і підірив впливу церкви, були виділені наступні:

«1. Організація розколу уніатської церкви шляхом використання існуючих протиріч між прихильниками так званих західного і східного обрядів.

2. Дискредитація керівників уніатської церкви в очах віруючих шляхом оприлюднення фактів їх побутових суперечностей, порушення канонічних законів і зловживань в справах управління церковним майном.

3. Організації серед уніатів течії за відрив від Ватикану і створення «незалежної» уніатської церкви.

4. Активізація православних церковників на боротьбу за приєднання уніатів до Православної церкви...»⁴.

Для забезпечення «кращих умов» для оперативної роботи по духовенству пропонувалося запровадити при облівконкомах уповноважених у справах культів, а також вирішити питання з Народним комісаріатом фінансів СРСР про те, щоб «... обкладення духовенства відповідними податковими органами західних областей УРСР здійснювалося по узгодженню з місцевим апаратом НКВС»⁵.

Реалізація цих заходів значно ускладнила церковну діяльність, обумовлювала труднощі здійснення душпастирської місії, провокувала суперечки між священниками, між духовенством та віруючими. Так у доповідній записці управління НКДБ по Станіславській області вказувалося, що у зв'язку із зменшенням кількості священників у сільській місцевості виникли проблеми з регулярними богослужіннями в ряді населених пунктів області. Практика сумісництва священниками відправ в кількох парафіях призвела до зростання невдоволення в середовищі церковників, оскільки частина таких сумісників отримувала значно більші доходи, ніж ті, хто працював з однією парафією. Відповідно назріваючі протиріччя приводили до відкритих конфліктів (в документі наведено близько десятка таких прикладів)⁶.

⁴ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 100–101.

⁵ Там само. С. 101.

⁶ Там само. С. 106–108.

Місцеві органи НКВС ефективно використовували подібні факти для провокацій та посилення суперечностей серед священників, пропонуючи одним підтримку й сприяння і здійснюючи на непоступливих тиск і шантаж. Чекісти намагалися примусити єпископа Г. Хомишина в односторонньому порядку змінити існуючу систему територіального розподілу Станіславської єпархії на території області, де частина деканатів УГКЦ підпорядковувалася Львівській архієпархії. Формально єпископу Г. Хомишину пропонувалося встановити церковну юрисдикцію над усіма релігійними громадами в межах адміністративної території Станіславської області. Насправді, мета НКВС полягала у створенні ще одного джерела конфлікту між Станіславським єпископом та митрополитом А. Шептицьким. Після відмови, обґрунтованої необхідністю узгодження таких дій із митрополитом та Римом, був зроблений висновок про необхідність «... організувати відповідний «натиск» на Хомишина, щоб змусити його стати на потрібний нам шлях»¹.

Одним із методів вирішення цього питання передбачалося через фінансові та судові органи підготувати заходи, щоб заставити єпископа нести відповідальність за церковні парафії, які на території Станіславської області відносилися до Львівської архієпархії. Із Києва в Станіславське УНКВС 11 лютого 1941 року була відправлена вказівка про наполегливі дії стосовно єпископа Г. Хомишина. Зокрема рекомендувалося зобов'язати його нести повну відповідальність за діяльність усіх парафій на території області, незалежно від їхнього церковного підпорядкування; спонукати до змін існуючої територіальної системи розподілу парафій. Вказувалося на необхідність посилення додаткового оподаткування священників, які несли службу в кількох місцях по сумісництву, а також збільшити особистий податок на самого Г. Хомишина². Зрозуміло, що такі та подібні їм заходи мали негативні наслідки для функціонування церковних структур на місцях.

У протистоянні з духовенством репресивні органи використовували і засоби шантажу, пов'язані із загрозою арешту та

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 107.

² Там само. С. 130–131.

ув'язненням їхніх рідних та близьких. Так в лютому 1941 року оперативники УНКДБ по Дрогобицькій області провели роботу по вербуванню канцлера Перемишльської єпархії о. М. Грицеляка, шантажуючи його долею заарештованого сина. Зрештою, під тиском М. Грицеляк спочатку пообіцяв певну співпрацю, але невдовзі в категоричній формі відмовився від будь-яких контактів із представниками влади, відзначивши, що релігійне служіння для нього є найвищою цінністю, а спілкування із офіцерами НКВС суперечить його духу та поглядам. Тому вищому керівництву подавалася пропозиція щодо узгодження санкції на арешт М. Грицеляка, а також повідомлялося про активний підбір компрометуючих матеріалів щодо впливових осіб ряду деканатів Самбірського, Добромільського і Стрийського районів з метою їхньої компрометації та «розкладання Греко-католицької церкви»³.

Співробітники УНКВС по Львівській області ретельно збирали інформацію про наявність серед служителів УГКЦ опозиції Ватикану, бажаючи організувати боротьбу, спрямовану на розрив церкви з Римом. Найбільше для цієї місії підходила кандидатура доктора богослов'я і філософії Гавриїла Костельника. Документи НКВС, в яких зафіксовано спілкування оперативних працівників з Г. Костельником свідчать, що він не приховував власного негативного ставлення до Ватикану, стверджував, що тривалий час вів боротьбу, спрямовану на розрив уніатської церкви з Ватиканом. В якості «аргументів» щодо отримання бажаного результату органи використовували як позитивну характеристику ділових якостей та світоглядної позиції Г. Костельника, дану його соратником о. В. Целевичем, так і факт арешту та утримання під вартою його сина Б. Костельника. Зокрема, В. Целевич, характеризує Г. Костельника, відзначав: «Чоловік дуже здібний, хороший оратор і публіцист. Костельник – великий ворог західного напрямку Греко-католицької церкви... вороже налаштований по відношенню до Папи і взагалі католицизму, але про це він розкаже тільки в приватних розмовах. Думаю, що Костельник міг би

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 148.

очолити роботу, спрямовану на незалежність Греко-католицької церкви від Ватикану»¹.

Спроби енкавеесівців схилити Г. Костельника до активної співпраці через арешт його сина-школяра, звинуваченого в антирадянській діяльності та зв'язках з націоналістичним підпіллям, зустріли з боку Г. Костельника відвертий опір. Він не піддався прямому шантажу, заявивши, що «... якщо він (син – Авт.) винуватий, нехай його судять, але прийняти на себе у зв'язку з цим які-небудь зобов'язання він (Г. Костельник – Авт.) незгідний»². Пропозицію очолити рух за створення на території Західної України Автокефальної православної церкви Г. Костельник відхилив, мотивуючи це сумнівом в досягненні успіху, оскільки вплив УГКЦ на населення регіону і її авторитет був досить великий. У відповідь на пропозицію керівництва Львівського УНКВС скласти план заходів по створенню Української автокефальної православної церкви Г. Костельник подав реферат, у якому висловив думку про те, що «... ідея про перетворення західноукраїнської уніатської церкви в автокефальну православну надто передчасна і нереальна, бо немає реального тла під собою». В якості аргументу об'єктивної неможливості такого процесу він підкреслив, що навіть за найсприятливіших умов, при повній свободі церковної діяльності, такий результат міг бути досягнутий через «... довгу і нелегку ідейну боротьбу, щоб західноукраїнських уніатів перевести на православ'я. А доки існує загальний страх за майбутність церкви взагалі, доти кожний уніат буде придержуватися ось такого висновку: «Якщо церкви не буде, то нащо взагалі творити православну автокефалію – нащо в муках родити мертво-роджену дитину?»³.

Таким чином, у довоєнний час Г. Костельник фактично відмовився від підготовлюваної органами НКВС для нього ролі розкольника УГКЦ, але його постать та позиція і надалі залишалися

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 70.

² Там само. С. 145.

³ Костельник Г. Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву? 10 лютого 1941 р. *Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки*. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 129–130.

в полі зору спецслужби. Можна цілком погодитися з думкою Б. Боцюрківа, що радянські органи намагалися використати фігури Станіславського єпископа Г. Хомишина, стосунки якого з митрополитом А. Шептицьким на той час були напруженими, та о. Г. Костельника, як прихильника візантійсько-православної течії в УГКЦ, для створення внутрішньої опозиції в середині УГКЦ, однак їхні спроби виявилися невдалими⁴.

Окрім репресивних дій, органи радянської влади намагалися залучити до процесу боротьби з УГКЦ структури Російської православної церкви. Щоб ослабити авторитет греко-католиків, РПЦ ініціювала процес підпорядкування греко-католицьких парафій Московській патріархії. Так у 1940 році новопризначений владика Галицько-Волинської єпархії РПЦ Олексій (Громадський) отримав від патріаршого місцєблюстителя Сергія завдання привернути до православ'я віруючих греко-католиків. Однак після невдалих спроб виконати завдання архієпископ писав у листі до Сергія, що «... за рік більшовицьке правління викликало таку ненависть до Москви, що треба надовго забути про православну місію в Галичині»⁵. На початку 1941 року митрополит РПЦ Миколай особисто прибув до Львова, щоб вивчити ситуацію та перспективи можливого навернення греко-католиків у православ'я. За результатами поїздки він висунув пропозицію «... задля подальшого успіху православної місії серед уніатів Галичини створити в Тернопільській єпархії вікарну катедру з титулом єпископа Львівського для безпосереднього управління галицькими православними приходами», присутність якого, на його переконання «... у цій цитаделі унії матиме надзвичайно велике значення для престижу Православної церкви»⁶. Були навіть окреслені заходи, що мали проводитися для «подальшого возз'єднання уніатів з Православною церквою», але без активної підтримки з боку влади, що нібито залишалася осторонь, цей процес успіху не мав.

⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 48.

⁵ Там само. С. 24–25.

⁶ Мартирологія Українських Церков: у 4 т. / упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто, Балтимор : Смолоскип, 1987. Т. 1: УПЦ; документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1987. С. 623.

Аналізуючи справи, пов'язані із ймовірним «з'єднанням» УГКЦ з РПЦ, єпископ Й. Сліпий вказував, що «... ціла акція, розвинена нез'єднаною ієрархією на Західній Україні та Білорусії свідчить, що вона має тихий дозвіл і поміч НКВС і це ще більше ослаблює її і так німецькі сили. Її уживає влада для розбиття нашої Церкви»¹. Проте здійснити виконання окреслених заходів Московського патріархату, на його переконання, перешкодив напад гітлерівських військ.

Чимало священників, незважаючи на тиск з боку цивільних та каральних органів, продовжували свою діяльність. Проти них застосовувалися не тільки шантаж і провокації, але й жорсткіші заходи. Так наприкінці 1940 року були заарештовані Степан Книш, парох в Невиці, Йосиф Яворський, парох у Ляшкові, Володимир Харина, парох Знесіння коло Львова, Микола Пригуляк, катехит у Сколе, Михайло Перетятко, ігумен Чину Редemptористів, Іван Прокопчук, парох Вербівчика та ін.² Деякі із заарештованих священників загинули від рук енкавєєсівців у в'язницях західноукраїнських міст з початком німецько-радянської війни.

Серед страчених органами радянської влади був і священник Андрій Бандера, батько провідника ОУН (б) Степана Бандери. Заарештований 23 травня 1941 року він був вивезений на Схід перед наступаючими німецькими військами, а 8 липня 1941 року Військовий трибунал Київського військового округу виніс йому смертний вирок. А. Бандера звинувачувався у тому, що він як батько «...керівника закордонного «проводу» антирадянської націоналістичної організації ОУН Бандери Степана, який нелегально втік в Німеччину, підтримував з ним систематичний зв'язок через спеціальних кур'єрів... через яких був в курсі всієї діяльності організації ОУН. Як переконаний український націоналіст, активно допомагав оунівському підпіллю в проведенні

¹ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 35.*

² Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ. *Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки.* Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 12.

контрреволюційної роботи, спрямованої проти СРСР; в своєму будинку переховував втікача терориста Стефанишина, був співучасником нелегальної переправи із СРСР в Німеччину свого сина Бандеру Богдана – члена організації ОУН»³. Невдовзі вирок був виконаний.

Подібна доля спіткала й інших служителів церкви. У липні 1941 року львівська газета «Українські щоденні вісті» опублікувала статтю «Мучеництво українського духовенства», в якій подавався список священників, заарештованих, ув'язнених або ж страчених більшовицьким режимом у кількості 42 осіб⁴. За даними польського дослідника історії церкви Б. Кумора, за період 1939–1941 років у радянських в'язницях загинуло 34 і було депортовано вглиб СРСР 41 греко-католицького священника⁵.

Митрополит А. Шептицький у листі до Риму від 7 листопада 1941 р. підсумував: «Більшовицька займанщина, що тривала майже два роки, спричинила повну руїну нашого бідного і знедоленого народу. Число жертв, що їх вивезено, ув'язнено чи вбито, дуже велике. Тільки у моїй архієпархії їхнє число доходить до 200 000. У моїй єпархії (Львівській – Авт.) було вбито або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемиській близько – 20. Крім того, з моєї єпархії у Сибір вивезено 33 священників»⁶.

Та, незважаючи на жорсткі заходи комуністичних державних і репресивних органів, церква зуміла зберегти свою ієрархію та структуру. Більшість священників залишилися вірними своєму духовному покликанню.

Відповідь на питання, чому ж радянський режим не зумів ліквідувати УГКЦ у передвоєнний період, висловлена у листі митрополита А. Шептицького до папського нунція Ротти від 30 березня 1941 року. Митрополит відзначав, що більшовики не приховували свого устремління знищити церкву, однак робили

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 172.

⁴ Мучеництво українського духовенства. *Українські щоденні вісти.* 1941. 5 липня.

⁵ Kumor B., Historia Kościoła. Cz. 8. Czasy współczesne. 1914–1992. Lublin, 1996. S. 595.

⁶ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк ; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 23.

це «... уповільнено, оскільки боялися, щоб не збурило надто великого спротиву серед цілого загалу населення», також через побоювання громадської думки в Європі, а ще через те, що «... не почувалися тут як вдома»¹.

Що ж стосується відношення радянської держави до проблеми УГКЦ, то вона в цілому була половинчастою. Приєднавши західноукраїнські землі до складу СРСР, більшовицький режим розпочав здійснювати звичну для себе політику войовничого атеїзму і безбожництва, намагаючись звузити суспільну діяльність УГКЦ та інших релігійних організацій. В умовах Західної України УГКЦ як релігійно-церковна організація мала розвинену структуру і релігійну інфраструктуру. Тому обмеженість часу не дозволила правлячому режиму повністю ліквідувати її. Перепоною цьому були і суб'єктивні чинники: постать глави УГКЦ – митрополита А. Шептицького; консолідованість вищих ієрархів і духовенства; широка суспільна підтримка церкви з боку місцевого населення.

Оскільки атеїстична агітація та пропаганда не мали помітного успіху, влада у звичний для себе спосіб залучила до боротьби з УГКЦ репресивні органи, які з кінця 1939 року розпочали планомірну роботу по ослабленню і розколу церкви як організації, політику тиску, шантажу та репресій стосовно духовенства з метою залякати та підпорядкувати своєму впливу греко-католицьке духовенство. Незважаючи на часткові успіхи в цьому напрямі, владі загалом не вдалося встановити контроль над УГКЦ, підірвати її суспільний авторитет, підпорядкувати греко-католиків Московському патріархату Російської православної церкви.

Початок німецько-радянської війни та окупація у червні 1941 року західноукраїнських територій військами нацистської Німеччини обумовив для Української греко-католицької церкви час нових випробувань. З початком встановлення на західноукраїнських землях німецького окупаційного режиму більшість населення регіону поклало надії на можливість відродження української державності. Нелояльність місцевих українців до сталінського режиму проявилася в поширенні антирадянського

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 49.

націоналістичного руху, який розглядав «московський більшовизм найголовнішим ворогом побудови самостійної Української держави»². Зрештою не тільки в Західній Україні греко-католицькі священники, але й на інших землях частина православного духовенства та віруючих, зазнавши утисків і переслідувань від комуністичного режиму, повірили, що німці принесли справжнє визволення, вітали прихід німецьких військ, закликали молитися за їхню перемогу³.

Позиція УГКЦ під час німецької окупації по різному подається у науковій літературі. Якщо радянська історіографія обмежувалася виключно ідеологічними штампами на зразок «вірна прислужниця фашистського режиму» і т. п., що у свій час були започатковані ще памфлетами Я. Галана, то сучасні дослідники намагаються об'єктивніше потрактувати суть та зміст поведінки церкви та духівництва під час війни. Так В. Пашенко запропонував оцінити як саму церкву, так і окремі факти співробітництва з нацистами, виходячи з конкретно-історичних позицій. Він вважає, що частина священників УГКЦ в пошуках шляхів до створення незалежної України потрапила до тенет рейху, частина відіграла роль консолідуючого духовного елементу у створенні дивізії СС «Галичина». Але це не повинно кидати тінь на всю багатомільйонну греко-католицьку конфесію⁴.

Частина науковців пояснює поведінку УГКЦ у роки війни результатом політики «радянизації» на західноукраїнських землях. Так М. Гайковський вказував, що усвідомлюючи наближення війни, духовенство УГКЦ поклало великі надії «на повалення кривавої, безбожної Радянської влади», тому, як і більшість місцевого населення, вітало німецьку армію як визволительку⁵. В. Марчук відзначав,

² Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Генеза, 2002–2003. Т. 4: Україна і Друга світова війна (1939–1945). 2003. С. 134.

³ Там само. С. 356–357.

⁴ Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. С. 24.

⁵ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 35.

що УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацистів, а проголошені подяки німецькій армії за визволення від більшовицького режиму були зумовлені припиненням масових репресій, депортацій і нищення радянськими органами церкви¹. На переконання В. Войналовича, поведінку церкви і духовенства (і не тільки УГКЦ) під час війни не можна зводити виключно до наслідків попередньої політики радянського режиму. В основі логіки позиції її ієрархів був більш системний підхід. Відчувши реальну загрозу, самим підвалинам українського християнського суспільства під час першого приходу радянської влади на територію Західної України, керівництво УГКЦ робило все, щоб зі зміною влади, церква, для виконання свого духовного обов'язку, могла адаптуватися до нових умов і структурно, і обрядово. Першочерговим завданням вони вважали збереження організаційної структури та забезпечення за нею ролі духовного провідника і захисника народу. А тому потрібно було йти на певні компроміси і поступки².

Таким чином, більшість відомих дослідників в тій чи іншій формі констатували той факт, що церква, як авторитетний суспільний інститут, не могла стояти осторонь тогочасних процесів і подій, повинна була реагувати на суспільні настрої та прагнення. Не випадково О. Лисенко підкреслював, що позиція церкви в часи нацистського режиму визначалася подвижницькою місією «...прагнучи через існуючі координаційно-допоміжні органи полегшити життя своїх співвітчизників за умов окупації, духовенство, яке займало активну громадянську позицію, не могло в тій чи іншій формі не співробітничати з гітлерівцями»³.

На відношення церкви та частини віруючих до нового політичного режиму не могла не вплинути політична лінія, яку визначили нацисти на початковому етапі свого перебування в Україні. Вони прагнули демонструвати лояльне ставлення до релігійної сфери на окупованих німецькою армією територіях. Напередодні

¹ Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. С. 205.

² Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років : політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 341.

³ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 21.

німецько-радянської війни керівник Служби Безпеки (СБ) Третього рейху Г. Гейдріх дав інструкцію майбутнім місцевим службам гестапо «...не чинити ніяких дій проти прагнення Православної церкви до поширення свого впливу. Не слід нічого чинити проти церкви»⁴. Німці усвідомлювали, що антирелігійна політика більшовицького режиму, особливо в Західній Україні, мала широкий спротив, тому готові були підтримати релігійні почуття місцевого населення в обмін на лояльність до нового режиму.

Німецька окупаційна влада дозволила відновити закриті більшовиками храми, що використовувалися в якості складів, клубів, їдалень тощо. З ініціативи української громадськості та духовенства було покинчено з войовничим атеїзмом, відновлено урочисте святкування церковних свят. УГКЦ отримала офіційне визнання з боку місцевої німецької адміністрації щодо участі в національному та культурному житті⁵. Було поновлено діяльність церковних товариств, релігійних видавництв, навчальних закладів, вдалося домогтися дозволу на відкриття Богословської академії, духовних семінарій, випуску щоквартальника «Богослов'я».

Початок війни позначився для західноукраїнського суспільства важливою подією державно-політичного значення. Український військовий підрозділ «Нахтігаль» випередив основні сили німецьких військ і 30 червня 1941 р. увійшов у Львів, зорганізував проведення Українських Національних Зборів, на яких був оприлюднений «Акт відновлення Української Держави». У ньому зокрема зазначалося: «Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України»⁶. В Акті вказувалося також про утворення української влади на західноукраїнських землях та підпорядкування її майбутньому українському національному уряду

⁴ Літопис Голготи України. Дрогобич : Відродження, 1994. Т. 2.: Репресована церква. С. 12.

⁵ Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 175.

⁶ Акт 30 червня 1941 р. *Українське державотворення*: зб. документів і матеріалів. Львів; Київ, 2001. С. 126.

з центром у Києві. Головою Крайового правління – уряду, який невдовзі був реорганізований в Українське Державне Правління, став один із провідників проводу ОУН (б) Я. Стецько. В усі місцеві осередки ОУН було надіслано інструкції про взяття влади на місцях та організації місцевих українських органів, що мали засвідчитись окупаційній адміністрації, налагодивши з нею співпрацю¹. Серед першочергових завдань вказувалося на необхідність проведення урочистих масових заходів на відзначення проголошення «Акту відновлення Української Держави».

Відгукнувся на цю важливу подію і провід УГКЦ. Уже 1 липня у пастирському листі митрополит А. Шептицький заявив: «Зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України... Узнаємо головою Краєвого правління Західних областей України пана Ярослава Стецька. Від уряду, ним покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узгляднили би потреби і добро всіх, замешкуючи наш край народності й суспільної верстви належить»². 5 липня він звернувся до вірних з пастирським листом, у якому закликав: «Усі, що почуваються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя». У зверненні лунали заклики до національної єдності та злагоди, які він вважав передумовою побудови незалежної і сильної України. Також митрополит визначив, що «...кожний душпастир відправить в найближчу неділю по отриманні цього заклику благодарственну Богослужбу та по пісні «Тебе Бога хвалим...» внесе многолітствія побідоносній німецькій армії та Українському Народові»³.

¹ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 12.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 5; Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 168.

³ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7; Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 170.

У багатьох містах, містечках та селах Галичини відбулися багатолюдні заходи з проведенням урочистих молебнів, в яких активну участь взяли і греко-католицькі священники. У Станіславі участь в урочистому богослужінні та віче взяв Станіславський владика Г. Хомишина, який теж висловив сподівання, на те, щоб «Українська держава забезпечила щастя, добробут і спокійне життя всім громадянам української землі без огляду на різниці віросповідні, національні і суспільні»⁴. Він закликав вірних і духівництво до консолідації, дотримання християнських чеснот та терпимості, оскільки лише за таких умов український народ зможе витримати всі лихоліття⁵.

Митрополит А. Шептицький, в першу чергу, спрямовував діяльність церкви на здійснення церковно-духовної місії, забезпечення душпастирської опіки, підвищення суспільної ваги посади священника. З цією метою ним було написано і опубліковане в пресі «Послання до духовенства про організацію парохії і громади» від 10 липня 1941 р. У ньому визначалися невідкладні завдання священників у той важкий період: «На першому місці треба подбати про родини й добро арештованих і вивезених більшовиками вірних. Їх родинам належить поміч, яку мусить душпастир радо й сам уділити, й так зорганізувати, щоб вдовицям, сиротам або жінкам і дітям, що на довший час позбавлені опіки батька й мужа, мають право жадати тієї опіки від церкви. Душпастир нехай уважає себе куратором таких родин і нехай зробить з найпоряднішими господарями контракт о спілку, який запевнив би неприязним якийсь дохід з їх ґрунтів»⁶. Він закликав священників взяти активну участь у налагодженні місцевої української адміністрації, у випадках інертності або ж гострого політичного протистояння в місцевих громадах: «...душпастир повинен своєю властю назначити війта, радних і начальника міліції, пригадуючи вірним конечність послуху для німецької військової, а з часом цивільної влади»⁷.

⁴ Альманах Станіславської землі: зб. матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. Т. 2. Париж, Сідней, Торонто, Нью-Йорк, 1995. С. 102.

⁵ Там само. С. 62.

⁶ Послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства «Про організацію парохії і громади». *Українські щоденні вісти*. 1941. 10 липня.

⁷ Там само.

Усвідомлюючи загрозу внутрішніх конфліктів, митрополит висловив застереження щодо непримиренності та радикальності окремих політиків: «Мусимо від усіх домагатися залишення раз на все всяких партійних роздорів, внутрішньої партійної боротьби. Хто приносить нам домашню війну, той шкодить народній справі навіть тоді, якщо б для неї мав великі заслуги. Всі, що пережили большевицьку навалу, свідомі того, що партійні роздори є національним злочином, якого не можна терпіти»¹. Було звернуто також увагу громадськості на необхідність відновлення національної школи, організацію місцевого самоврядування, відновлення діяльності громадських культурно-освітніх товариств і кооперації.

Таким чином, окрім констатації наслідків більшовицької політики, в цьому посланні А. Шептицького відсутні будь-які політичні заяви чи заклики на користь гітлерівської Німеччини. Озвучені тільки конкретні напрямки духовної і організаційної діяльності священників серед українського населення.

У рамках загальної політики окупаційної влади, митрополитий ординаріат УГКЦ закликав духовенство активізувати зусилля населення по збору одягу, взуття, металу, грошей на користь німецької армії, організувати здавання і закупівлю сільськогосподарської продукції. З початком вивозу населення на примусові роботи в Німеччину у пастирському листі А. Шептицький закликав українських віруючих до послуху та сумління².

Німецькі окупанти не заперечували діяльності українських громадських товариств, церкви, якщо вона не йшла всупереч німецьким інтересам. Німці навіть дозволили створити 6 липня 1941 р. Раду Сеньйорів, яка невдовзі перетворилася на Українську Національну Раду. Першим її головою був відомий адвокат, голова уряду ЗУНР (1918 р.) Кость Левицький, а після його смерті 12 листопада 1941 р. на цю громадську посаду було обрано митрополита А. Шептицького³.

¹ Послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства «Про організації парохії і громади». *Українські щоденні вісти*. 1941. 10 липня.

² Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Ж. Ковба ; ред. А. Кравчук. Київ : Дух і Літера, 2003. С. 16–17, 20.

³ Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького. *Український історик*. 1989. № 1–3. С. 121.

Благодійна місія завжди була головною у діяльності УГКЦ. Церква допомогла в порятунку від голодної смерті 40 тисячам полонених червоноармійців у німецьких концтаборах на території митрополії, 25 тисячам дітей, евакуйованим з Покуття у часи страхотливої повені, у інших благодійницьких акціях. Створено і взято під опіку дитячі будинки у містах Збаражі і Золочеві, а також у селі Войнилів на Станіславщині⁴.

Завдяки дипломатії і праці керівного проводу, УГКЦ набирила організаційної сили, вносила свої корективи в національно-культурне життя. Її структура в роки німецької окупації зазнала змін в сторону чисельного зростання у порівнянні з радянським періодом. Греко-католицька митрополія, яка загалом входила до адміністративної області – дистрикту «Галичина» у складі Польського генерал-губернаторства, на той час складалася з трьох єпархій: Львівської, очолюваної митрополитом А. Шептицьким, Перемишльської – єпископом Й. Коциловським та Станіславської – єпископом Г. Хомишиним. Адміністративно Львівська архієпархія поділялася на п'ять протопресвітеріатів, які складали 54 деканати. На 1943–1944 рр. Львівська архієпархія налічувала 1267 парафій, 1261 церкву, 1061 священника, 53 монастирі, 271 ченця і 419 черниць. Станіславська єпархія була поділена на 20 деканатів, 465 парафій, 886 церков, 482 священника та 68 монастирів. У межах Перемишльської єпархії діяло 45 деканатів, 629 парафій, 1268 церков, 700 священників і 66 монастирів⁵.

У період окупації західноукраїнських земель відновлювалося й активне внутрішнє церковне життя, скликалися церковні собори. У вересні 1941 р., за участю 78 священників відбувся Львівський архієпархіальний собор, що розглянув питання духовного життя вірних, проблеми християнської родини, катехизації молоді, формування у дітей християнського сумління. На соборі окремо згадувалася також справа

⁴ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939–1944 рр.). Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 1997 р. С. 146.

⁵ Мартирологія Українських Церков.: у 4 т./ упоряд. і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. Торонто, Балтимор : «Смолоскип», 1985. Т. 2: Українська католицька церква: документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1985. С. 57.

«арештованих т. зв. Бандерівців», доля членів уряду Я. Стецька та інших діячів ОУН, заарештованих нацистами¹.

23 вересня 1941 року митрополит надіслав послання із похвалою та вдячністю на адресу німецької армії і особисто А. Гітлера, яке було пов'язане із вступом німецьких військ до Києва. У ньому, зокрема, заявлялося: «Український народ бачить в цьому визволенні столиці від більшовицького іга знамення свого визволення від рабства... Справа знищення і викорінення більшовизму, яку ви, як фюрер великого німецького рейху, взяли за мету в цьому поході, забезпечує вашому превосходительству вдячність всього християнського світу»². Однак, настрої в цей час були не такими однозначно пронімецькими, як на початку липня. У повсякденному житті уже проявлялися справжні наміри нацистського режиму стосовно долі та майбутнього України. Запровадження жорстких економічних та адміністративних норм цивільного життя, арешти сотень представників національних сил, зокрема ОУН, масові страсти єврейського населення змушували по іншому глянути на природу політики нацистів в Україні.

В січні 1942 року А. Шептицький, як голова Української Національної Ради у Львові, разом з рядом інших відомих українських політичних діячів, підписав звернення до А. Гітлера, в якому в обережній формі лунала критика антиукраїнських дій з боку німецької сторони, зокрема, розчленування території України, збереження колгоспів, важкий податковий тягар, переслідування національних політичних сил³.

Гітлерівські окупанти, маючи цілковите панування на теренах України, все ж не вдавалися до грубого ігнорування почуттів віруючих, не насаджували силовими методами атеїзм, як це робила радянська влада. Проте весь подальший розвиток подій переконав церковне керівництво в безспідставності сподівань на подальшу відбудову церковного життя. У листопаді 1941 р. гітлерівський міністр А. Розенберг надіслав рейхкомісару України Еріху Коху

¹ Протоколи засідань Львівських архієпархіальних соборів 1940–1944 рр. Місіонер, 2000. С. 140–167.

² Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 180.

³ Там само. С. 184–189.

секретні інструкції, в яких рекомендувалося заборонити церквам і сектам займатися політикою і робити публічні заяви; єпископи мали стати не виразниками українського народу, а фактично чиновниками, призначуваними міністерством окупованих територій. Його нові інструкції від 13 травня 1942 р. вимагали дозволити існування релігійних громад лише за умови, якщо вони не займатимуться політикою і будуть безпечними для німецької влади⁴. У грудні 1941 року німецька окупаційна адміністрація прийняла до виконання інструкцію про ставлення до українського населення і, зокрема, церкви, в якій зазначалося, що діяльність церковних громад на території України не забороняється доти, доки священники не займаються політичною боротьбою⁵. Такі інструкції не в останню чергу були пов'язані з активізацією ідеї українського екуменічного руху, що отримувала підтримку і серед частини духовенства, і серед українських політиків.

Так створена у жовтні 1941 р. у Києві за участю ОУН (м) Всеукраїнська Національна Рада намагалася гармонізувати церковно-релігійне та національне життя в Україні⁶. З цією метою було сформовано Українську Церковну Раду, яка на початку 1942 р. ухвалила рішення просити А. Шептицького стати Патріархом УАПЦ. Як відомо, відроджені автокефальні єпархії були украй бідні – і матеріально (бракувало церковної утварі, богослужбних книг), і організаційно (не вистачало кадрів, навчальних закладів). Це прохання офіційно вручив митрополитові у квітні у Львові о. Йосиф Кладочний⁷. Однак пропозицію прийнято не було. Владика, за словами Кладочного «...сказав, що не має у него сили фізичної, щоби тепер їхати до Києва... Митрополит зачинає 78-й рік життя, є хворий і вже багато років прикутий до крісла, стояти не може зовсім, не володіє майже

⁴ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 13.

⁵ Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Львів, 2001. С. 12.

⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 20–22.

⁷ Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів : ВВП «Місіонер», 2003. С. 167–168.

зовсім правою рукою. Час від часу і лівою не володіє, і підписує документи, беручи перо в уста...». По друге, «...Шептицький був тієї думки, що Патріарха треба вибирати з-перед самих автокефалістів. І якщо новообраний Патріарх підчиниться Папі, тоді Митрополит є готовий підчинитися владі новообраного Патріарха». Водночас він не відмовлявся від допомоги автокефалістам, зауваживши що «...нез'єднані, які приймуть віру католицьку не відрікаються віри православної, але доповнюють її наукою церкви католицької, загальної соборної»¹.

Сам Й. Кладочний підтримував у Києві стосунки із головою Всеукраїнської Національної Ради М. Величківським, головою міста Києва В. Багазієм, заступником голови проводу українських націоналістів, археологом і поетом О. Ольжичем-Кандибою, іншими відомими діячами. Спільно з Кладочним душпастирською діяльністю у столиці займався греко-католицький парох Ю. Процюк. Згідно з ухвалами Архиепархіальних соборів у 1941–1942 рр. було закладено греко-католицькі парохії для десятків тисяч галичан, що мешкали у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Вінниці, Житомирі й навіть Чернігівщині. Туди ж надсилали й молодих священників². Однак широкого поширення на Схід греко-католицизм не отримав, що, не в останню чергу, було пов'язане з політикою німецької окупаційної влади стосовно самої церкви.

У той важкий для віруючих час УГКЦ робила все можливе для духовного зміцнення свого народу, збереження його високих морально-етичних цінностей. Церква рішуче засуджувала терор і репресії як методи політичної боротьби. Осуд насильницьких методів А. Шептицький виклав 21 листопада 1942 р. у відомому пастирському листі «Не убий», застерігаючи, що прокляття церкви впаве на всіх, хто проливає невинну кров³. Владика не тільки викривав факти терору окупантів, але й визначив заходи задля фізичного збереження вірних, духовної опіки і відновлення української державності.

¹ Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів : ВВП «Місіонер», 2003. С. 168–169.

² Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 169–170.

³ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 14 Арк. 20–23.

Масові розстріли мирного населення, насильницьке вивезення його до Німеччини, грабунки і насильство викликали рішучий осуд греко-католицьких владик. Протест проти гітлерівського геноциду, засудження злочинів нацизму висловив митрополит у низці своїх пастирських листів та послань. У пастирському листі до вірних у грудні 1941 р. він засудив репресивні акції, свавілля гітлерівців і закликав українців зберігати національну гідність, стійко боронити свободу, свої родини і громади⁴. У серпні 1942 р., в листі до Папи Пія XII, А. Шептицький відверто наголошував, що після звільнення німецькою владою з-під більшовицького ярма церква відчула деяке полегшення, яке, однак, тривало не довше, ніж один чи два місяці. «...Потрохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірний, який з дня на день стає дедалі важчим, тяжчим і нестерпнішим. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є, до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським», – писав він у листі до Папи Пія XII, з обуренням описуючі масові розстріли євреїв в Україні та залучення до цих каральних акцій української поліції⁵. З осудом геноциду євреїв владика звертався безпосередньо до Гітлера, який з приводу цього звернення заявив, що: «графа Шептицького за такі дії варто було би повісити, але митрополит Шептицький може собі таке дозволити»⁶. Варто згадати, що митрополит, переховуючи у своїх палатах, врятував від загибелі львівського рабина Єзекііла Леві. За наказом А. Шептицького в церквах і монастирях священники і ченці переховували від знищення євреїв, особливо дітей⁷.

УГКЦ продовжувала застерігати громадян від нерозважливих вчинків, бути політично витриманими, не піддаватися на міжетнічні провокації. Застереження впливало із загальної настанови церкви, яка в час знецінення людського життя активно виступала проти найстрашнішого гріха – людиновбивства. Про це йшлося

⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 14 Арк. 1–5.

⁵ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899–1944. Т. II. Кн. 1: Церква і суспільне питання. Львів : Місіонер, 1998. С. 283–284.

⁶ Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. С. 208.

⁷ Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 103.

на III і IV Архиепархіальних соборах 1942–1943 років. Зокрема третій собор на основі декретів «Про п'яту заповідь», «Про ліберальну совість» ухвалив вісім правил про людиновбивство; четвертий собор уже ґрунтовно зайнявся богословсько-пасторальним опрацюванням п'ятої заповіді «Не убий!», пошуком шляхів покращення існуючого морально-психологічного стану суспільства¹. П'ятий собор 1944 р. знову звернув увагу краян на поборюванні незгод, ворожнечі й ненависті між народами.

Терор окупаційного гітлерівського режиму обумовив і спроби застосування насильства по відношенню до греко-католицьких священників. Якщо німецька влада змушена була зважати на безперечний авторитет митрополита А. Шептицького, то Станіславський єпископ Г. Хомишин відчув таке насильство уже на початку 1942 року. У лютому 1942 р. його арештувало гестапо. Звинувачували владика в тому, що він нібито посилав своїх людей в Кам'янець-Подільську область для проведення релігійної агітації на користь УГКЦ. Після розмови на цю тему владика був відпущений додому. Однак населення міста було незадоволене тим, що гестапівці під конвоем вели містом їхнього єпископа. Через гучний резонанс цього випадку, начальник Станіславського відділення СБ В. Астман вибачився перед Г. Хомишином². Проте такого масового переслідування священників, як у радянський період, духовенство не зазнало.

При цьому його частина активно включалася в національно-визвольну боротьбу українського військово-політичного руху. Греко-католицькі священники дієво допомагали підпільним структурам, пов'язаним з діяльністю ОУН і УПА. Монастирі і церкви були духовною і матеріальною опорою повстанців і підпільників у їх боротьбі проти гітлерівського, згодом сталінського режимів. Виходячи із засад християнської моралі, митрополита консисторія заборонила духовенству брати участь у збройній боротьбі. Але воно тісно пов'язане з народом, не

¹ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939–1944 рр.). Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 1997 р. С. 144–145.

² Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. С. 99.

стояло осторонь трагедії краю. Монастирі надавали допомогу пораненим бійцям УПА. У монастирі Чину Студитів у с. Уневі Перемишлянського району на Львівщині діяв підпільний шпиталь для хворих повстанців. Душпастирську обслугу віруючих повстанців священники-капелани виконували за місцем бойових дій підрозділів УПА³. Влітку 1944 р., до складу представницької Української Головної Визвольної Ради церква рекомендувала о. І. Гриньоха, члена Центрального проводу ОУН(б). Авторитетному священнику доручено було скласти текст «Присяги вояка УПА».

На початку 1943 року, після невдачі німецької армії під Сталінградом, гітлерівці зрозуміли, що виключно своїми силами військову перемогу не здобудуть, тому почали залучати до боротьби на німецько-радянському фронті представників різних національностей, створюючи з ним окремі військові формування. Перша українська частина – стрілецька дивізія СС «Галичина» почала формуватися після наради високих посадових чиновників генерал-губернаторства, військових, поліції, членів УЦК, колишніх військовиків Української Галицької Армії. Творці дивізії з української сторони, за словами голови УЦК В. Кубійовича «мали на меті виключно український інтерес» і до створення дивізії підходили з політичних розрахунків, бо «щоб створити зачаток Української армії, треба було платити»⁴. Він вважав, що «...з творенням дивізії здійснюється одне з найщиріших бажань українського народу – зі зброєю в руках взяти участь у боротьбі з більшовизмом, ...оскільки більшовизм є його найбільшим ворогом і несе йому не лише матеріальну і духовну руїну, а й національну смерть»⁵. На думку керівництва УЦК та ОУН (м), створення дивізії СС «Галичина» мало стати початком зародження майбутньої Української армії для боротьби з більшовизмом⁶.

³ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) / упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін. ; ред. кол.: В. І. Балого та ін. Ужгород, 2000. С. 308–311.

⁴ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3.

⁵ Там само. С. 12.

⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 12.

Ідею створення такої дивізії не сприйняло керівництво ОУН (б). Невдоволення викликали ті обставини, що дивізія мала бути німецькою частиною, під німецьким командуванням, що вступати до неї мали право лише галичани, ще більше поглиблюючи цим штучний поділ українського народу. Результатом таких протилежних поглядів на доцільність створення дивізії став той факт, що до служби в ній було відібрано 35 тисяч чоловік. Загальна чисельність дивізії при її формуванні становила 22 тисяч чоловік¹. Щоправда вітчизняні історики подають дещо інші цифри, зокрема, особовий склад дивізії – 13 тисяч осіб². На їхнє переконання, сподівання українських політиків на утворення української військової структури, як військово-політичного інструменту, з допомогою якого можна було зайняти позицію рівноправного німецького партнера, було ілюзією. Німцям потрібно було «гарматне м'ясо», щоб заповнити поріділі лави вермахту, а їхні політичні цілі було цілком відмінні від політичної мети українців³.

Але на той час частина українських юнаків справді сподівалася на перспективу військової участі у війні. При формуванні дивізії СС «Галичина» у складному становищі опинилися ієрархи УГКЦ, оскільки їм потрібно було виголошувати відозви і заклики до вступу в дивізію. Цього вимагали як представники німецької окупаційної адміністрації, так і частина українських політиків, які підтримували плани створення українських військових формувань. У складі дивізії було сформовано групу військових священників-капеланів, чисельністю до 10 осіб, яких призначив митрополит А. Шептицький. При військовій управі дивізії СС «Галичина» діяв відділ духовної опіки, очолюваний віце-ректором Львівської духовної семінарії, професором Богословської академії В. Лабою, котрий підписувався у діловій документації як «референт душпастирства при Головній Бойовій Управі стрілецької дивізії СС «Галичина»⁴.

¹ Урвол Ник. Войска СС. Кровавий след / пер. с нем. и составление Н. Лаврова. Ростов-на-Дону, 2000. С. 202.

² Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Генеза, 2002–2003. Т. 4: Україна і Друга світова війна (1939–1945). 2003. С. 432.

³ Там само. С. 432–433.

⁴ Лаба В. Заслужена роль польового духівництва. *Українська Галицька Армія* : матеріали до історії. Т. III. Вінніпег : БМВ, 1963. С. 72–75.

На переконання А. Боляновського, окрім В. Лаби, до дивізії було направлено ще 20 священників. Зокрема, в її штаб був скерований о. Володимир Стецюк й згодом о. Любомир Сивенький, в 29-й полк – о. Левенець, в артилерійський полк – о. Іван-Всеволод Лещишин й згодом о. Емануїл Кордуба, в санітарну сотню – колишній капелан охоронного батальйону № 201 о. І.-В. Дурбак й згодом о. Іван Томашівський, в польово-запасний (згодом вишкільно-запасний) полк – о. Осип Карпінський й згодом о. Юліан Габрусевич; із часом до дивізійників приєдналися о. Іван Голойда, о. Данило Ковалюк та інші душпастирі. Вказані капелани отримали військові ступені: В. Лаба – майора, а решта – хорунжого. Забезпечення дивізії душпастирями виявилось кращим, ніж у регулярних з'єднаннях німецької армії: у вермахті один капелан припадав на 15 000 вояків, у сформованій з українців дивізії ця пропорція становила 1:500. Створення дивізії дієво підтримали й інші представники кліру, зокрема член митрополичої капітули Г. Костельник, чий сини теж проходили службу в цій дивізії⁵.

До пасивної участі у підготовці особового складу дивізійників долучалося і духовенство на місцях. Так на початку липня 1943 р., за дорученням єпископа Г. Хомишина у Станіславі майбутніх вояків благословив єпископ І. Лятишевський і декілька священників. Пізніше у квітні 1945 р., цей факт став підставою для органів НКДБ для арешту Г. Хомишина. Сам Г. Хомишин на допитах слідчих НКДБ стверджував, що він не брав ніякої участі в організації військового формування, а на прохання кількох священників його парафії відпустити в якості військових священників в дивізію відповів відмовою⁶.

Подібне пояснення в такій же ситуації висловлював і єпископ Й. Сліпий. Спростовуючи звинувачення радянського слідства у співпраці з нацистами, він неодноразово підкреслював, що «...митрополит Андрей Шептицький, а так само єпископи Греко-католицької церкви, в тому числі і я, свого благословення на створення дивізії СС «Галичина» не давали, і духовенство ніякої

⁵ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів : Світ, 2000. С. 68–71.

⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 619–622.

участі у формуванні цієї дивізії не приймало»¹. Що ж до духовної опіки дивізійників, то Й. Сліпий пояснював, що не посилати в дивізію священників не могли, оскільки це б суперечило релігійній совісті, залишаючи своїх вірних греко-католиків на розсуд долі. Такі пояснення ієрархів диктувалися не тільки бажанням якось нівелювати свою можливу причетність до висунутих проти них політичних звинувачень, але й в цілому відповідали морально-етичній позиції керівництва УГКЦ під час війни.

У 1943 році, в розпал загострення військово-політичного протистояння на Волині між українськими і польськими національними військовими формуваннями, протистоянням загонів УПА з німецькими каральними підрозділами, радянськими партизанами, митрополит А. Шептицький у своєму пастирському листі намагався застерегти вірних від провокаційного збурення частини української молоді на жорстокі і криваві дії. Зокрема він писав: «Ми були свідками навіть страшних убивств, сповнених молодими людьми, може навіть у добрих намірах, але з жахливими наслідками для народу. Ми бачили не раз людей, що передавали нашим молодим неначе накази народних провідників та наказували для добра когось убивати... а жаль такі випадки виробили в молодих фальшиві пересвідчення про те, коли кому можна відібрати життя»². Подібний підхід демонстрував і єпископ Г. Хомишин, який завжди був противником насильницьких дій проти будь-якої сторони та прихильником винятково легальних методів боротьби за державність. У листопаді 1943 р. у листі до митрополита А. Шептицького він окреслював ті негативні наслідки, що проявлялися серед частини прихильників радикальних методів боротьби: «Під притокою підпільних боївок витворюється також формальний бандитизм, а вслід за тим анархія. Многі з нашого духовенства, а також загал суспільності не здає собі справи, який ворожий чинник тут криється і до якої цілі він стремить. Вправді ніхто не знає, який буде вислід війни, але в кожному разі упадок моралі в нашій

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 641–646.

² Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василянського Чину XVII–XX ст. Рим : БМВ, 1979. С. 40.

народі дуже пагубно вплине так під оглядом національним як і політичним»³.

Позиція керівництва церкви, так і більшості представників духовенства залишалася на засадах поміркованої громадянської та християнської моралі. Хоча було зрозумілим і те, що безпосередні контакти священників на місцях з українським національним підпіллям, членами бойових загонів УПА теж були складовою виконання душпастирської діяльності. Рядові священники приймали активну участь у національному русі, при цьому не тільки в культурницькому чи релігійному, але й у політичному. На фоні радикальних прийомів боротьби структур ОУН і УПА це нерідко приводило до певного напруження стосунків між єпископатом та рядовим духовенством.

У роки війни церква загалом була складовою частиною загальноукраїнського визвольного руху. Митрополит А. Шептицький завжди підтримував національні прагнення українців, хоч як духовний провідник, засуджував крайнощі цього руху, що ішли врозріз із моральними принципами християнства. У своїх посланнях митрополит часто виступав проти «політики без Бога», засуджував будь-які прояви національної нетерпимості та радикального націоналізму, зазначаючи, що в разі масового втілення в життя його постулатів наслідки будуть таким ж руйнівними, як і від реалізації постулатів комуністичних⁴.

Попри всі складнощі відносин з націоналістичним рухом УГКЦ зберігала свою сталу і тривку позицію єдності з народом та його визвольними прагненнями. Протягом усього періоду нацистської окупації греко-католицькі священники не лише активно діяли на ниві культури і освіти, піклувалися духовним станом вірних, але й допомагали українському Рухові Опору.

Якщо окреслювати становище УГКЦ під двома тоталітарними режимами в 1939–1944 роках, то слід відзначити в першу чергу послідовне прагнення церковного керівництва в особі А. Шептицького, єпископів церкви не тільки зберегти її структуру, але й забезпечити духовну діяльність серед населення.

³ Буруцький С. Держава, церква, людина. Львів : Світ, 2003. С. 107.

⁴ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк ; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 43.

Відношення комуністичної влади визначалося принципами відділення церкви від держави і звуженням сфери її суспільної участі. Однак достатньо міцна і організована структура УГКЦ, її високий моральний авторитет і підтримка серед західних українців, вагома постать митрополита А. Шептицького не дозволили комуністичному керівництву реалізувати політику тотального атеїзму та богоборства. Задіяні методи та прийоми партійно-радянських органів та спецслужб дещо ослабили економічну, культурницьку, організаційну сфери діяльності, але не стали причиною внутрішньої кризи, не привели до очікуваного результату – розвалу.

Під час гітлерівської окупації керівництво УГКЦ намагалось уберегти вірних від нових небезпек, виконувати свою духовну місію, не втручаючись у державні справи та діючи в рамках тих законів і умов, які диктували існуюча влада та обставини. Завдяки гнучкій організаторській, ідеологічній та дипломатичній діяльності вищого духовенства на чолі з митрополитом А. Шептицьким, церква зуміла в складних умовах війни зберегти свою структуру, продовжувати повноцінне релігійне життя, утверджувати серед українського народу християнські цінності, національну єдність і злагоду як передумови для здобуття українцями власної державності. УГКЦ вдалося уникнути масових репресій серед духовництва та чернецтва, однак її керівництво не залишилося байдужим щодо репресій німецьких окупаційних властей проти мирного населення, засуджуючи такі дії у пастирських листах та зверненнях до вищого німецького керівництва.

Керівництво та духовенство УГКЦ в умовах війни та розрухи залишалися на національних позиціях, прагнули зберегти і підтримати серед віруючих духовні та громадянські християнські цінності, бути важливим суспільним інститутом, що мав консолідуючу роль морально-духовного авторитета на західних землях України.

РОЗДІЛ 12. ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДГОТОВКУ ЛІКВІДАЦІЇ РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Весна 1944 року стала початком повернення на західно-українські землі радянських військ, що перейшли у загальний наступ, звільнивши Правобережну Україну та наблизившись до західноукраїнських земель. Березневі бої на радянсько-німецькому фронті на теренах Тернопільщини і Станіславщини викликали занепокоєння в багатьох мешканців Західної України, у тому числі, і в представників греко-католицького духовенства. Атмосферу загальної тривоги дуже промовисто подав митрополит А. Шептицький у своєму листі до кардинала Є. Тіссерана від 22 березня 1944 року. Передбачаючи швидкий прихід більшовицьких військ (насправді німцям вдалося ще на три місяці утримати позиції), він писав з приводу повернення радянської влади: «Ця звістка сповняє страхом наших вірних. Всі інтелігенти, які впродовж цих останніх років кооперували з німцями, хоч би в спосіб найменш добровільний, є переконані, що заражені на повну смерть. Вони покидають місто чи край ... Загальна паніка огортає священників. В 30 селах, зайнятих більшовиками, 24 священники залишили свої місця осідку. Свій спосіб поведінки вони виявляють фізичною неможливістю лишатися, або, в кінці аргументами, які доводили б, що їм грозить повна смерть. Священникам, які не залишили своїх сіл, большевицька армія не робить нічого злого, зате в селах, залишених парохами, більшовики палять і руйнують приходства»¹.

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 54.

Наскільки цей страх перед поверненням радянського режиму був обґрунтований окреслив у своїй книзі Б. Боцюрків, вказуючи, що за роки війни «... церква відкрито стояла на боці противників цієї влади та підтримувала незалежницькі прагнення українського руху», і що «... зважаючи на загальну ситуацію в Західній Україні, в діяльності митрополита та переважної частини духовенства важко було уникнути переплетіння політичного і релігійного аспектів»¹. На переконання дослідника, саме ця обставина і послужила ґрунтом для нападок радянських органів на церкву, хоч сам Б. Боцюрків вбачав підставою співпраці галицьких українців з нацистами те, що більшість з них, в тому числі й греко-католицькі священники, ніколи не вважали себе радянськими громадянами, розцінювали радянську анексію їхніх земель 1939 року як протиправний акт, і в ході війни не могли уявити можливості повернення більшовиків назад².

З відновленням радянської влади, сталінський режим знову розгорнув широкомасштабний процес їх радянизації, неухильного і послідовного викорінення всіх громадських інституцій, що не вписувалися у жорстоку схему тоталітарної держави та виявляли опір її утвердженню. Більше того навіть у культурно-духовній сфері, завжди дратівливій для місцевого населення, одразу ж після вигнання німецьких військ, військово-політичним керівництвом Червоної армії були зроблені кроки, що неминуче викликали невдоволення й спротив галичан. Так за постановою Політради 4-го Українського фронту від 12 вересня 1944 року, підписаній генералами І. Петровим і Л. Мехлісом, було дано доручення демонтувати з усіх символічних могил та курганів в населених пунктах хрести та знаки тризуб, а також написи «Борцям за волю соборної України», натомість на їх місці встановити піраміди таobelіски, увінчані п'ятикутними червоними зірками та червоними прапорами. У постанові зазначалося, що кургани із тризубами «... споруджені німецькими наймитами-оунівцями в знак їхньої солідарності з фашистськими загарбниками»³.

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 56.

² Там само.

³ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 746–747.

За загальними оцінками вітчизняних дослідників, влітку 1944 року Греко-Католицька Церква була ослаблена значними втратами, які перенесла впродовж війни. Незважаючи на звернення до духовенства митрополита А. Шептицького та владики Г. Хомишина залишатися на своїх місцях, понад 300 її священників покинуло свої парафії. Крім того, за роки війни значно зменшилась і кількість віруючих унаслідок мобілізацій до Червоної армії в 1939–1941 рр., до УПА, до дивізії СС «Галичина», через вивезення на каторжні роботи до Німеччини, масові розстріли мирного населення фашистами та добровільну еміграцію багатьох цивільних мешканців у 1943–1944 рр.⁴.

Незважаючи на це, УГКЦ зберегла свою структуру, моральний авторитет, залишаючись однією з потужних національних сил, що мала значний вплив на місцеве українське населення, в тому числі і на діяльність структур ОУН та УПА. Останні розгорнули активний ідеологічний та військовий спротив відновленню радянської влади, що викликало значне занепокоєння у більшовицького політичного та військового керівництва⁵. За цих умов, коли основні сили системи НКВС-НКДБ були задіяні у боротьбі з повстанським рухом, вести активний наступ на церкву для радянської сторони було малоперспективним.

Відношення до УГКЦ у перші місяці відновленої більшовицької влади вибудовувалися в руслі загальних змін політики комуністичної держави до релігії та церкви. Ще у 1943 році, за висловом М. Гайковського, «з ласки Сталіна», практично знищена радянськими каральними органами ієрархія Московського патріархату Руської православної церкви, була частково реанімована⁶. З ініціативи Й. Сталіна 4 вересня у Кремлі відбувся прийом

⁴ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 121–122; Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 64–65.

⁵ Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне, Івано-Франківськ, 2001. С. 111–121.

⁶ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 37.

керівництва Московського патріархату, після чого РПЦ отримала повне сприйняття та підтримку з боку політичного і державного керівництва СРСР за свою патріотичну позицію в роки війни. 14 вересня 1943 р. при Раді Народних Комісарів СРСР було створено Раду у справах РПЦ (РСРПЦ), на яку покладалося завдання координувати державну релігійну політику і забезпечувати взаємозв'язок між державним керівництвом та ієрархами РПЦ. Головою Ради Й. Сталін призначив полковника НКДБ Г. Карпова, давши йому доручення про відповідне кадрове укомплектування штатів обласних відділів РСРПЦ таємними співробітниками органів держбезпеки¹.

Подібні посередницькі структури для втілення сталінської моделі свободи совісті і віросповідань між урядом держави і церквою через деякий час було утворено й в УРСР². Для контролю за діяльністю інших церков та конфесій у травні 1944 р. було створено ще й Раду в справах релігійних культів (РСРК) при союзному уряді, яку спочатку очолив полковник НКВС К. Зайцев, та невдовзі його змінив полковник держбезпеки І. Полянський. Безперечно, головною метою нібито «релігійного відродження» в СРСР, започаткованого Сталіним в роки війни, було використання церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні та за її межами. Насправді Рада у справах РПЦ фактично функціонувала як філія Наркомату Державної Безпеки, забезпечуючи відповідну політичну лінію у релігійній сфері. Комуністичний атеїстичний режим ніколи не допускав церкву до справи ідеологічного виховання радянських людей. Власне він перетворив Російську православну церкву у своєрідну одержавлену інституцію, знаряддя імперської політики СРСР.

Республіканські структури – Раду у справах РПЦ і Раду у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів Української

¹ «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г. Г. Карпова И. В. Сталину 1943–1946 гг. *Исторический Архив*. 1994. Т. 3. С. 139–148; Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 297–306.

² Літопис Голготи України. Дрогобич : Відродження, 1994. Т. 2.: Репресована церква. С. 89.

РСР очолили українські письменники П. Ходченко і П. Вільховий. Б. Боцюрків вважав, що ні П. Ходченко, ні П. Вільховий не були кадровими співробітниками радянських спецслужб, тому реальне керівництво з боку структур НКВС-НКДБ по лінії цих державних органів здійснював підполковник держбезпеки С. Карін (С. Даниленко) – кадровий чекіст, який в структурах НКВС-НКДБ тривалий час курував саме роботу з українськими церковними організаціями. Він був довіреною особою наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, виконував його доручення з організації боротьби з структурами ОУН і УПА в Західній Україні, координації боротьби з УГКЦ, неодноразово представляючись як «уповноважений у справах релігій при РНК УРСР»³.

Саме С. Карін у липні-вересні 1944 року розгорнув в західноукраїнських областях активну оперативну роботу місцевих органів НКВС-НКДБ по збору і аналізу інформації про становище й діяльність УГКЦ та її ієрархів під час нацистської окупації. Співробітники держбезпеки здійснювали широке коло заходів, вивчаючи поведінку багатьох представників української інтелігенції та духовенства, про що свідчать документи партійних і каральних органів⁴. Окремі методи збору інформації щодо священників Станіславської єпархії УГКЦ описав в своїй праці І. Андрухів, вказуючи на численні помітки і підкреслення, зроблені оперативними працівниками на сторінках українських газет при перегляді підшивок періодичних видань часів окупації⁵.

Практично одразу ж, після повернення органів НКВС-НКДБ до Львова було поновлено оперативну розробку по справі «Ходячие», заведено 8 нових агентурних справ на греко-католицьких священників, розпочато створення нової агентурної мережі,

³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 59.

⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 203–211; Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 223–231; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 304–328.

⁵ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 121–122.

що мала забезпечувати інформацію з найближчого оточення митрополита та керівництва єпархій¹.

І хоч ще з січня 1943 року по відомству НКВС діяла Інструкція по роботі з релігійними організаціями на визволеній території, яка передбачала взяття на облік управліннями НКВС усіх, без різниці віросповідання, служителів культу за часів окупації, а також тлумачення діяльності частини духовенства, особливо із Західної України, як «агентури та активних посібників німецьких загарбників»², до кінця 1944 року органи держбезпеки практично не проводили арештів та ув'язнень греко-католицьких священників. Виняток склали двоє осіб, один з яких – колишній ректор Кременецької духовної семінарії П. Табинський, заарештований за звинуваченням у співпраці з окупантами³.

Цей короткочасний період відносного спокою для УГКЦ дослідники оцінювали як період певної лояльності і толерантності радянського режиму до церкви⁴. За характеристикою Б. Боцюрківа, радянська влада, у порівнянні з 1939–1941 роками, «...демонструвала своє дещо лагідніше ставлення до УГКЦ та взагалі до релігії. Єпископат та духовенство не турбували, від військової служби було звільнено священників, дияконів, семінаристів, дяків і навіть деяких церковних старост, ще діяли Богословська академія і духовна семінарія. Відвертої антирелігійної кампанії не велося, радянських військових, навіть офіцерів, можна було побачити в церкві під час служби»⁵. На певний конструктивний характер взаємин між державою й УГКЦ та визнання владою прав на

¹ Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне, Івано-Франківськ, 2001. С. 120.

² Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 190–191.

³ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 120.

⁴ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 122.

⁵ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 64.

релігійну діяльність церкви вказує у своїй праці і В. Войналович⁶. На переконання М. Гайковського, голова УГКЦ А. Шептицький «облишив свої передвоєнні настрої й привітав новий курс політики СРСР у питанні релігій та церков», наводячи як аргумент відому фразу митрополита на Архиєпархіальному соборі 4 вересні 1944 року «...безбожництво перестало бути прапором боротьби для Советів»⁷.

Про тогочасні вагання А. Шептицького у виборі позиції щодо радянської влади вказував у доповідній записці і підполковник С. Карін, який у серпні 1944 року мав особисті розмови з митрополитом. Щоправда версії документа про становище УГКЦ, в основу якого лягла доповідна С. Каріна, в опублікованих збірниках документів⁸ дещо відрізняються за змістом, однак у них, з посиланням на таємну агентуру біля митрополита, зафіксовано прагнення встановити добрі відносини та взаєморозуміння з радянським урядом⁹.

Сам С. Карін, координуючи процес збору інформації про «злочинну» діяльність священнослужителів УГКЦ, її митрополита та владик єпархій, вважав недоцільним будь-які активні акції проти УГКЦ, поки живий А. Шептицький у силу його авторитету та особистісних якостей. У своїй доповідній він вказував, що: «Вплив митрополита Шептицького і авторитет серед віруючих і духовенства уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безумовного авторитету і впливу немає жоден із голів церковних течій в СРСР»¹⁰.

⁶ Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 347–348.

⁷ Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках*: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 37.

⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 212–219; Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 196–222.

⁹ Там само. С. 218.

¹⁰ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 98.

Сподіваючись хоча б на терпиме ставлення до УГКЦ, на Архиепархіальному соборі УГКЦ 4 вересня 1944 р. митрополит у своєму виступі відзначив: «Зі зміною зовнішніх обставин очікуємо від урядових чинників більше батьківської опіки для нашого бідного народу»¹. Митрополит звернувся з листами до керівників Львівської області І. Грушецького і М. Козирева про допомогу у відправі церковної делегації у Москву та до голови РСРК при РНК СРСР І. Полянського, в якому просив прийняти делегацію від УГКЦ для «нормалізації відносин з радянським урядом»².

Митрополит Шептицький усвідлював тогочасну силу Радянської держави і тому, для блага очолюваної ним церкви, взяв курс на зближення з владою, не порушуючи при цьому головних принципів УГКЦ. Водночас він намагався захистити і відстояти майно та власність церкви перед загрозою її націоналізації, неодноразово апелюючи як до обласних, так і республіканських органів влади³. У жовтні важкохворий Андрей Шептицький надіслав подібні листи до Ради у справах релігій при уряді СРСР, а також до Голови Раднаркому УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Прагнучи лояльності від влади церква передала на потреби Червоної армії, що боролася на фронтах війни, 100 тис. карбованців. У своєму листі до В. Молотова від 27 жовтня голова РСРК І. Полянський підкреслював, що Рада «...в цілях закріплення нинішньої орієнтації Шептицького, просить задовольнити ті потреби уніатської церкви, які можуть мати для неї суттєве значення, а саме: не перешкоджати відкриттю, у випадку потреби, нових приходських церков, залишити недоторканими існуючі монастирі, Богословську академію і духовну семінарію і дозволити видання релігійного журналу»⁴. Якщо РСРК як державний орган, зважаючи на потенціал авторитету митрополита А. Шептицького, готова була піти на певні поступки церкви, щоб схилити керівництво УГКЦ на свою

¹ Бодюків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 66.

² Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. С. 16–18, 40–41.

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 20.

⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 739.

сторону, то спецслужби продовжували активну оперативну роботу проти церкви.

У середині жовтня 1944 року НКДБ УРСР скерував в західні області директиву щодо посилення оперативної роботи стосовно Греко-Католицької Церкви. У ній наголошувалося на ворожості церкви до радянського устрою, зв'язках з Ватиканом та організації відповідної ватиканської резидентури, а також ставилося завдання побороювати «ворожі підступи» уніатів, відновити усі агентурні справи, взяти в активну агентурну «розробку» усіх релігійних діячів, стосовно яких мались компрометуючі матеріали⁵. 31 жовтня 1944 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов спрямував до республіканських та обласних структур директиву № 140 з відповідним «Оглядом антирадянської діяльності Ватикану і римо-католицького духовенства в СРСР», в якому Греко-Католицька Церква звинувачувалася у нелегальних зв'язках з Ватиканом. Серед найважливіших завдань у директиві визначалися організація пошуку агентури, засланої Ватиканом у СРСР, а також створення власної агентурної мережі з осіб, які мають зв'язки у католицькому середовищі⁶.

У розпалі діянь щодо збереження церкви у новій ситуації 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер. Незважаючи на напружені стосунки між церквою та радянським режимом, участь в похованні митрополита, окрім ієрархів та духовенства УГКЦ, взяли також єпископи польської католицької, російської, вірменської і української Православних церков, тисячі віруючих. За оцінкою Ю. Федоріва, це був перший випадок у історії Греко-Католицької Церкви, коли її архиєрея хоронили офіційні представники чотирьох церков⁷. Під час похорону були присутні представники влади, очолювані М. Хрущовим, а також чимало працівників системи НКДБ, в тому числі і С. Карін, який залишався уповноваженим і спецслужб, і Ради у справах релігійних культів по роботі з УГКЦ.

⁵ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 360–363.

⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 232–240.

⁷ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 293–294.

Керівництво митрополією перейшло до його правонаступника Йосифа Сліпого, який намагався продовжити лінію А. Шептицького на збереження церкви та її адаптацію в нових політичних умовах. Він усвідомлював, що радянське керівництво прагнуло використати вплив та авторитет УГКЦ у боротьбі проти національного Руху Опору, вимагаючи від ієрархів виступити зі зверненнями про припинення збройної боротьби. Служителі церкви намагалися маневрувати, формально виконуючи вказівки, що межували з формою наказів. Так станіславський єпископ Г. Хомишин опублікував 13 листопада 1944 р. пастирський лист «Всечесному духовенству і вірним, мир о Господі», в якому закликав вірних жити за християнськими заповідями, засуджував убивства невинних людей, не згадуючи і не тавруючи при цьому учасників збройного підпілля ОУН і УПА, як того вимагали радянські власті¹.

Посилився тиск і на митрополита Й. Сліпого, від якого, як доказу лояльності до радянської влади, теж вимагали звернення до учасників Руху Опору. Оскільки передбачалася поїздка делегації УГКЦ до Москви на переговори з головою РСРК І. Полянським, то 23 листопада митрополит змушений був оприлюднити своє пастирське послання «Духовенству і вірним, мир у Господі і благословення». У ньому він звертався до «різних озброєних ватаг-відділів», які «заманюють до себе мирних жителів під позовами патріотичних і суспільних гасел, закликаючи до опору державній владі, а через те стягують на невинних карні експедиції та репресії». У зверненні він нагадував про християнські закони, вказуючи, що людина, яка «... проливає невинну кров, навіть свого ворога, політичного противника, стоїть на рівні з чоловіковбивником, що вбиває для грабежу». Хоча у зверненні заявлялося, що «діяльність деяких націоналістичних угруповань має за наслідок те, що тисячі молоді гинуло і гине марно та пропадає для українського народу. Вони, надія кращого майбутнього, замість позитивної праці і здобутків роблять, навпаки, велику шкоду і народові, і Церкві»², митрополит ні разу не вжив назв ОУН і УПА як структур, проти яких нібито спрямоване його послання.

¹ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. *Історико-правовий аналіз*. Івано-Франківськ, 2004. С. 125.

² ЦДІАУЛ. Ф. 201. Оп. 1р. Спр. 122. Арк. 3–5.

Уповноважена делегація УГКЦ в середині грудня вирушила до Москви. Її маршрут, спосіб пересування та розміщення був під повним контролем органів держбезпеки. У порівнянні із запропонованим А. Шептицьким складом делегації відбулися певні зміни. Замість Й. Сліпого, який після смерті А. Шептицького посів місце митрополита, керівником делегації він призначив К. Шептицького. Сам Й. Сліпий пояснював свою відмову від поїздки наступним чином: «Я тепер при нинішніх обставинах їхати в Москву з делегацією не можу. Мене можуть заарештувати, але це пів біди, може статися катастрофа з аеропланом, можуть напасти на поїзд партизани чи може виникнути інше нещастя в дорозі»³. Окрім К. Шептицького до складу делегації увійшли визначені ще А. Шептицьким священники Г. Костельник, І. Котів і Г. Будзінський. Забезпечення поїздки та розміщення делегації у Києві і Москві здійснював НКДБ УРСР⁴.

22 грудня 1944 року відбулася зустріч делегації УГКЦ із головою РСРК при РНК СРСР І. Полянським, під час якої члени делегації ознайомили його зі зверненням митрополита Йосифа Сліпого від 23 листопада, передали текст меморандуму, в якому пропонувався статус УГКЦ в умовах радянської дійсності, а також квитанції про перерахування у фонд Червоного Хреста 100 тис. крб.

У меморандумі містилися пропозиції звільнити церковних служителів від військової та інших повинностей; гарантувати недоторканність церков, каплиць і конфесійних цвинтарів; дозволити діяльність Богословської академії, духовних семінарій, монастирів, церковних шкіл, музеїв, садочків, сиротинців, лікарень; допустити церкву до викладання релігії у всіх народних і середніх школах; звільнити від усіх державних і комунальних податків церковні будівлі, а також приміщення духовних семінарій, монастирів, а оподаткування помешкань єпископів, крилошан і парафіяльних священників прирівняти до приміщень державних установ; виділити в Москві та Києві по одній церкві для використання греко-католиками, які там проживають, із

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 250.

⁴ Там само. С. 256–258.

правом Львівському митрополитові призначати священників до цих церков¹.

Зрозуміло, що подібні прохання не мали великих шансів бути задоволеними, оскільки навіть привілейована РПЦ на такі умови розраховувати не могла. Однак цей меморандум складався ще за часів А. Шептицького, тому його положення можна вважати програмою-максимумом з боку керівництва УГКЦ на переговорах з радянською стороною. Голова РСРК І. Полянський прийняв меморандум для ознайомлення, а під час розмови порушив питання про ставлення церкви до дій українських повстанців, заявивши, що «...Греко-католицька церква може і повинна сказати своє авторитетне слово, може і повинна спрямувати свої зусилля на найскорішу ліквідацію цього зла»². Члени делегації намагалися ухилитися від прямих відповідей, вказуючи на неможливість впливу на таких людей шляхом церковних проповідей та пастирських звернень, що, очевидно, не влаштувало радянських представників. Зрештою, на наполегливе запитання, чи засуджує церква бандерівщину і націоналістичний політичний рух, Г. Костельник відповів: «Ми засуджуємо цей рух в теорії і на практиці, ми проти гітлеризму і націоналістів, ми за мирне будівництво»³. Загалом зустріч завершилася у спокійній атмосфері, сторони залишилися задоволеними характером переговорів.

Під час другої зустрічі, яка відбулася 27 грудня, І. Полянський у відповідь на прохання, викладені у меморандумі, дипломатично заявив членам делегації, що в Радянському Союзі всі релігійні організації діють у рамках існуючого законодавства про культу і ні для кого, в тому числі й УГКЦ, винятку не буде. Тобто, частина прохань, що виходила за традиційні для радянського способу життя рамки, була відхилена, однак у питанні здійснення релігійних обрядів УГКЦ отримала позитивну відповідь. На думку Б. Боцюрківа, відповідь Полянського означала відхилення більшості пунктів меморандуму глави УГКЦ, що не узгоджувалися із чинним законодавством про культу. Дослідник

вважав, що тогочасні ієрархи церкви, звертаючись до керівництва СРСР з подібними проханнями, навіть не усвідомлювали ступеня неможливості їхнього виконання, а сама увага до церкви з боку радянської сторони диктувалася на той час виключно потужним в Західній Україні Рухом Опору загонів УПА⁴. В якості аргументу Б. Боцюрків (з посиланням на спогади Й. Сліпого) навів приклад запрошення членів делегації до Верховного Головнокомандування, де під час розмови з генералами їм дали зрозуміти, що ставлення до УГКЦ буде залежати від того, яку позицію вона обере щодо боротьби проти УПА⁵. Насправді про це свідчать стенограма та доповідні учасників цієї зустрічі з радянської сторони. Делегація перебувала у приміщенні НКВС СРСР і мала зустріч не з керівниками Політичного управління Червоної армії (як вони вважали), а з генералами НКВС й НКДБ Федотовим, Леонтьєвим і Судоплатовим, які назвали іншими іменами. Під час розмови члени делегації намагалися переконати радянських генералів у необхідності врахування специфіки національного та політичного розвитку західноукраїнських земель, пояснити недовіру галичан до комуністичного режиму, неодноразово твердили, що збройний бандерівський рух був створений для боротьби з німцями, і не мав спеціального спрямування проти радянської сторони⁶.

Опубліковані документи спецслужб, в тому числі і матеріали прослуховування, про зміст й характер розмов членів делегацій між собою та на зустрічах з представниками влади у Києві і Москві, вказують на особливу увагу представників каральних структур до з'ясування позиції церкви щодо бандерівського руху. Характерним був епізод, який вразив членів делегації – спілкування генералом-українцем (цим генералом був П. Судоплатов) хорошою українською мовою⁷. Пізніше саме П. Судоплатов буде безпосереднім куратором підготовки і проведення Львівського

⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 79.

⁵ Там само. С. 83.

⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. Львів, 1996. Т. 2.: 1953–1966. С. 278–285.

⁷ Там само. С. 292.

¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Львів, 1996. Т. 2.: 1953–1966. С. 759.

² Там само. С. 762.

³ Там само. С. 765.

собору, а також організатором фізичного усунення закарпатського єпископа Т. Ромжі.

Підсумком цієї зустрічі стала домовленість сторін про сприяння з боку церкви в організації зустрічі для переговорів між представниками радянської сторони та керівництвом УПА, а також обіцянка релігійних представників спробувати переконати збройне підпілля скласти зброю, в обмін на державну гарантію – амністії учасникам національно-визвольних змагань.

Оцінюючи хід переговорів та їхніх наслідків, можна припустити, що радянські каральні органи ще не мали на той час достатніх сил і ресурсів, щоб знищити повстанський рух, тому намагалися використати у боротьбі з ними авторитети та впливи греко-католицьких священників. Що ж до долі самої церкви, то на думку І. Біласа: «Його (Сталіна) кінцеві наміри були однозначними: знищення Греко-католицької церкви, яка на протигагу РПЦ, насмілилася його застерігати, – мовляв, необхідно брати до уваги особливості Західної України і «переміни робити обережно». До того ж, церква ця відстоювала ідеї національної державності, сприяла створенню військових формувань на окупованій ворогом території. Такого Сталін не прощав нікому»¹.

Питання оперативної розробки УГКЦ залишалося на постійному контролі у місцевих управліннях НКВС та НКДБ. Так в директиві Львівського УНКДБ районним відділам від 27 січня 1945 року відзначалося, що «... багато священників уніатської церкви нині надають активну допомогу бандформуванням УПА, переховують нелегалів-бандитів, забезпечують їх продовольством, а також інформують їх про обстановку в селах. Окремі священники, беручи активну участь в діяльності підпілля ОУН, надають свої квартири для нелегальних зібрань націоналістів, влаштовують явки «провідників» ОУН². Тож ставилися завдання посилити контроль та агентурну роботу щодо представників УГКЦ з метою виявлення та нейтралізації противників влади.

¹ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 310.

² Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 312–313.

У тогочасних директивах НКДБ УРСР про активізацію роботи щодо уніатів вказувалося на недоліки у роботі органів держбезпеки на місцях, нарком держбезпеки УРСР Савченко наказував начальникам обласних УНКДБ взяти роботу четвертих відділів, за якими була закріплена робота по релігійних організаціях, під свій особистий контроль, проводити «вигідну для нас» церковну лінію, особливу увагу звернути на придбання агентури з числа прихильників приєднання до РПЦ. Пропонувалися також і радикальніші міри – скористатися арештами уніатів для збору матеріалів для компрометації УГКЦ³.

Упродовж зими 1945 року керівництво місцевих органів НКДБ продовжували вимагати від митрополита УГКЦ схилити керівництво УПА до переговорів про умови припинення збройного опору. Зусиллями архимандрита К. Шептицького Головний штаб УПА нарешті погодився на переговори, які відбулися в ніч з 28 лютого на 1 березня 1945 року. Уповноважений РСРК у Львівській області С. Карін від імені уряду УРСР пообіцяв не переслідувати офіцерів і бійців УПА, якщо вони добровільно складуть зброю. Представники УПА погодилися передати радянські пропозиції командувачеві УПА Р. Шухевичу, однак, небезпідставно не вірячи у правдивість обіцянок С. Каріна, його пропозиції так і залишилися без відповіді⁴. Головна мета радянської сторони – використання авторитету церкви у процесі нейтралізації бандерівського партизанського руху досягнута не була. Тому частина уніатських священників все частіше попадала в поле зору місцевих органів НКДБ із звинуваченнями у зв'язках та підтримці повстанців.

Взимку 1945 року відбулися важливі зміни зовнішньополітичного характеру, що вплинули на настрої мешканців західноукраїнських територій. На Ялтинській 1945 року конференції глави провідних держав – учасників антигітлерівської коаліції остаточно вирішили питання кордонів повоєнної Польщі. Сподівання

³ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2: документи і матеріали. Київ : Либідь – Військо України, 1994. С. 218–220.

⁴ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. *Історико-правовий аналіз*. Івано-Франківськ, 2004. С. 128.

значної частини вірних УГКЦ на те, що Галичина залишиться у межах довоєнних кордонів Польщі не виправдалися. Згідно радянсько-польських домовленостей 1944 року з прикордонних земель активно проходив процес взаємної депортації польського й українського населення, що позбавляло УГКЦ відчутної соціальної бази. У засобах масової інформації активно проводилася антикатолицька кампанія, до якої долучилася й РПЦ на чолі з новообраним патріархом Алексієм.

Радянське керівництво в особі Й. Сталіна і В. Молотова на початку 1945 року ініціювало заходи, скеровані на підвищення ролі Російської православної церкви у боротьбі з католицизмом і повернення її вірних у православ'я. Рада у справах РПЦ спільно з партійними органами вирішувала практично всі кадрові питання церкви, включно з призначеннями її ієрархів. Органи держбезпеки широко засиляли своїх людей у церковні структури й, за висловом І. Біласа, «... використовували одержавлену РПЦ як інструмент впливу на свідомість народу з метою централізації і зміцнення імперії в дусі тоталітаризму, навірення всіх конфесій у лоно Російської православної церкви»¹.

На початку лютого нарком НКДБ УРСР С. Савченко затвердив план оперативних заходів стосовно УГКЦ, який мав широкий комплексний характер, спрямований на фактичну ліквідацію церкви. Пунктами плану визначалися заходи по дискредитації та компрометації вищих ієрархів УГКЦ, арешти священників, причетних до повстанського руху, інші оперативні методи. Та особливої уваги заслуговують організаційні заходи, якими передбачалося: виявити греко-католицьких священників, схильних до возз'єднання з РПЦ; організувати ініціативну групу греко-католиків, через яку провести кампанію за возз'єднання; «обробити» Г. Костельника і доручити йому очолити рух за возз'єднання; від імені ініціативної групи організувати делегацію до православного екзарха РПЦ в Україні та в Московську патріархію для вироблення умов возз'єднання². Щодо ролі Православної церкви в цьому

¹ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 98.

² Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 355.

процесі, то передбачалося створити у Львові православний єпископат, очолюваний єпископом – українцем з правом місійної діяльності; передати православній громаді один із уніатських Кафедральних соборів; підготувати відповідне звернення до віруючих-уніатів із закликом «повернення в лоно православ'я»³. Те, що частина антиуніатських заходів у розробленому енкадестами плані відводилася структурам Російської православної церкви, вказувало на повну залежність та підконтрольність цієї церкви радянським спецслужбам. РПЦ, по суті, виступала не союзником чи партнером НКДБ, а знаряддям боротьби радянського режиму проти УГКЦ.

Фактичним автором цього плану був підполковник С. Карін, який підписав його в ранзі заступника начальника четвертого управління НКДБ УРСР. Через два дні, після затвердження С. Савченком, разом із супровідним листом план був спрямований наркомуну НКДБ СРСР В. Меркулову. У листі вказувалося, що головна мета викладених у плані заходів – «...відрив Греко-католицької уніатської церкви від Ватикану, її ліквідації і возз'єднання з Православною церквою», а для забезпечення його виконання передбачалися «...арешти уніатського духовенства, причетного до активної діяльності ОУН-УПА, агентури противника чи скомпрометованого антирадянською діяльністю в період німецької окупації»⁴.

Незважаючи на те, що спецслужби офіційно не мали в надрах своєї компетенції завдань проведення заходів щодо релігійних організацій, системи збору і аналізу даних, за якими передбачалося здійснення репресивних заходів по відношенню до УГКЦ, вказувало на загальну координацію цього процесу з боку вищого політичного керівництва СРСР. Заходами органів НКДБ проводилася попередня оперативна підготовка по формуванню необхідної документальної бази для політичних звинувачень на адресу представників УГКЦ.

По лінії НКДБ було активізовано оперативну роботу по агентурній справі «Ходячие». Готувалися мотивування арештів

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 356.

⁴ Там само. С. 358–359.

«ворожого» єпископату, і проведення підготовчої роботи щодо «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ. Зацікавленість Москви у впровадженні цієї справи була досить активною, про що свідчить той факт, що управління НКДБ західних областей відправляло інформацію по матеріалах справи, окрім свого республіканського керівництва ще й безпосередньо до союзних наркоматів. Так начальник УНКДБ по Львівській області О. Воронін доповів наркому держбезпеки СРСР В. Меркулову про виявлені упродовж кількох місяців факти співпраці греко-католицьких священників із нацистською владою, зв'язки з націоналістичним підпіллям та загонами УПА і виклав пропозиції щодо заходів по ліквідації УГКЦ в західних областях України¹. Зокрема, для припинення «антирадянсько-націоналістичної діяльності» УГКЦ він рекомендував приступити до арешту духовенства, що зв'язане з підпіллям ОУН і УПА, не допускати створення будь-якої дияконської чи інших шкіл уніатської церкви; провести роботу по приєднанню віруючих до Православної церкви; використати у пресі проти греко-католицького духовенства різні документи, які були підписані ними в період німецької окупації і вказували про їх зв'язки з ОУН і УПА².

Тому стає зрозумілим наказ Й. Сталіна голові РСРПЦ Г. Карпову у лютому 1945 року розробити детальний план із ліквідації УГКЦ. Уже 1 березня 1945 р., у відповідності з пропозиціями плану НКДБ УРСР, Г. Карпов зобов'язав обласних уповноважених РСРПЦ у західних областях України до 1 травня провести інвентаризацію усіх церков і монастирів, перереєстрацію релігійних громад і священників. Для забезпечення виконання цього доручення уповноважені на місцях повинні були тісно співпрацювати з місцевими відділами НКДБ, здійснюючи збір компрометуючих матеріалів на багатьох священників³.

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 404–418.

² Там само. С. 446–448.

³ Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець*: Всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2006. № 6. С. 14–17.

15 березня 1945 р. Г. Карпов направив Сталіну, Молотову і Берії розроблену ним детальну (на десяти сторінках машинопису) інструкцію з конкретним планом ліквідації УГКЦ, відому ще як «Інструкція № 58». Ознайомившись із документом, Сталін 17 березня наклав резолюцію «згідний»⁴. Аналіз змісту цього документу дозволяє зробити висновок про врахування у ньому практично усіх пунктів плану з ліквідації УГКЦ, розробленого НКДБ УРСР і відправленого на погодження наркому В. Меркулову в лютому 1945 року. Таким чином можна констатувати повну співпрацю репресивних органів та органів, покликаних здійснювати державну політику в релігійній сфері, спрямовану на нищення УГКЦ.

У вступі документу він зазначав: «Згідно з Вашими вказівками від 2 березня 1945 р., Рада у справах Російської Православної Церкви при РНК СРСР здійснила попереднє вивчення питання про взаємовідношення між католицизмом та православ'ям, про зовнішні зв'язки Ватикану і Російської Православної Церкви в минулому і подає при цьому на Ваш розгляд короткі матеріали з тих питань та свої міркування». Далі у документі, який складався з п'яти розділів, відзначалося, що «...Російська Православна Церква в минулому не докладала достатніх зусиль для боротьби з католицизмом, а в даний час може і повинна відіграти значну роль у боротьбі проти Римо-католицької церкви (і проти уніатства), що стала на шлях захисту фашизму і яка прагне зміцнити свій вплив у повоєнному світі»⁵. Далі йшов детальний виклад пунктів із ліквідації УГКЦ та обмеження впливу Ватикану й Римо-католицької церкви⁶. Реалізувати цей план мали спільно РСРК і РСРПЦ, їхні уповноважені в УРСР і західних областях із допомогою місцевих органів влади, силових структур та окремих ієрархів РПЦ.

Тут слід погодитися з думкою багатьох відомих істориків і дослідників церкви, що саме цей документ можна вважати початком широкомасштабної кампанії радянської влади за

⁴ Білас І, Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 310–316.

⁵ ЦДАГОУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 97.

⁶ Там само. Арк. 98–100.

ліквідацію УГКЦ¹. Відомо також, що вже 17 березня Г. Карпов надіслав листа-вказівку голові Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. Полянському. Серед інших доручень в листі вказувалося: «Рада у справах Руської Православної Церкви при РНК СРСР повідомляє, що всі пропозиції, викладені у листі (мається на увазі план ліквідації УГКЦ – Авт.) санкціоновані 17 березня Головою Ради Народних Комісарів Союзу РСР товаришем Сталініним. У зв'язку з цим Вам слід забезпечити виконання пропозицій, викладених в розділі I, пункт «е» і в розділі II, пункти «а» і «б». Решта 20 пунктів пропозицій буде виконувати Рада у справах РПЦ»². У пункті «е» пропонувалося заснувати ініціативну групу, завданням якої мало стати оголошення про розрив із Ватиканом і проведення роботи серед уніатського духовенства щодо його переходу у православ'я.

Щоб реалізувати плани політичного керівництва СРСР, потрібно було залучити до їх виконання партійні органи УРСР. Тому Г. Карпов у квітні 1945 р. звернувся до М. Хрущова з листом, у якому інформував про план з ліквідації УГКЦ. Серед рекомендованих РСРПЦ при Раднаркомі СРСР пропозицій були заходи, забезпечення реалізації яких покладалося саме на українські республіканські структури. До таких заходів відносили необхідність утворення у Львові православної єпархії на чолі з ново висвяченим єпископом М. Оксіюком, у підпорядкування якого передавалися православні парафії Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей; підтримку православних структур і монастирів; оформлення приєднання до Московської патріархії РПЦ Мукачєво-Пряшівської православної єпархії на Закарпатті; створення із частини греко-католицьких священників ініціативної групи, яка «...декларативно заявить про розрив з Ватиканом і закличе уніатське духовенство до переходу у православ'я»³. У листі прямо вказувалося, що «...Рада в справах РПЦ

¹ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. С. 12; Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці, 2006. Ч. 2. С. 93–100.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 9–10.

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 97–98.

просить Ваших вказівок Уповноваженому Ради при Раднаркомі Української РСР тов. Ходченку і Уповноваженому Ради при Львівському облвиконкомі тов. Вишневу про надання необхідного сприяння екзарху України митрополиту Іоану і Львівському єпископу Оксіюку в проведенні названих заходів»⁴.

Про те, що план ліквідації УГКЦ відпрацьовувався у Москві, свідчать і інші документи, що надходили з Москви на адресу М. Хрущова. Той же Г. Карпов 25 квітня 1945 року надіслав у Київ для ознайомлення республіканського керівництва погоджений з Молотовим текст звернення Московського патріарха РПЦ Алексія для духовенства та віруючих УГКЦ із закликком переходу у православ'я, з метою його розповсюдження у західних областях України⁵. Йшли вказівки і по лінії НКДБ. Так 22 квітня 1945 року нарком держбезпеки В. Меркулов надіслав таємну шифрограму С. Савченку, у якій давав такі настанови: спрямувати слідство «...на ретельне викриття організуючої ролі уніатської церкви в справі антирадянського оунівського руху, виявлення зв'язків керівників уніатської церкви з центральним керівництвом ОУН, агентами Ватикану і німецької розвідки»; організувати вивчення архіву А. Шептицького та відбір матеріалів, «...що мають політичний інтерес, стосовно можливості їх оперативного використання»; максимально використовувати сприятливу для чекістів внаслідок арешту церковного керівництва ситуацію «...по-перше, для переходу у православ'я; по-друге, для розробки всіх тих уніатів, які неодмінно повинні піти у підпілля»⁶.

Щоб підготувати громадську думку до необхідності застосування репресивних заходів щодо УГКЦ було використано працю Г. Костельника «Догматичні підстави папства», яка за висловами наркома С. Савченка «... значною мірою полегшила нам, і полегшує у подальшому, проведення запланованих заходів у бажаному для нас напрямку». Інформуючи секретаря з пропаганди ЦК КП(б)У К. Литвина, С. Савченко відверто зазначав, що написана

⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 99.

⁵ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. С. 45–47.

⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 571–572.

та відредагована за їхньою вказівкою книга Г. Костельника мала незвичайне агітаційно-пропагандистське призначення з метою розвінчання Ватикану і Папи Римського, яка повинна послужити для уніатських священників догматичною підставою їх переходу в православ'я. Савченко визнавав також, що брошура Г. Костельника для прискіпливих рецензентів не позбавлена недоліків, однак значення книги як апології возз'єднання уніатів з православ'ям є надзвичайно важливим¹.

Тож в процесі розгортання ідеологічного наступу на УГКЦ максимально було використано можливості засобів масової інформації. У газетах публікувалися сфабриковані заяви відречення від УГКЦ віруючих і окремих служителів культу, різні документи, підписані представниками УГКЦ в період німецької окупації, де йшлося про їх зв'язки з ОУН чи УПА, а також контакти з німецькою адміністрацією.

З цією метою партійні органи Львівщини використали досить відомого письменника Ярослава Галана, який вже зарекомендував себе затятим противником уніатської церкви та митрополита А. Шептицького. Початком відкритого наступу держави на церкву стала поява 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» статті «З хрестом чи з ножем?», автором якої під псевдонімом Володимир Росович виступив відомий публіцист і письменник Ярослав Галан. Він звинувачував Греко-Католицьку Церкву у зраді українського народу, співробітництві з нацистськими окупантами, зв'язках з УПА і оунівським підпіллям, називав духовенство злочинцями, що заслуговують суворої кари, звинувачував митрополита А. Шептицького та його наступника Й. Сліпого у пособництві німецьким окупантам².

Для забезпечення процесу масового поширення статті, наступного після її виходу дня, Львівський обком партії постановив зобов'язати обласне видавництво видати брошуру статтю В. Росовича «З хрестом чи з ножем?» тиражем

¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2: документи і матеріали. Київ: Либідь – Військо України, 1994. С. 315–319.

² Росович В. З хрестом чи з ножем? *Вільна Україна*. 1945. 8 квітня.

10 тис. примірників³. Публікацію передрукували усі західно-українські обласні газети, а 10 квітня, у своєму спеціальному додатку для західних областей, республіканська газета «Радянська Україна».

Реакція греко-католицького духовенства на статтю була достатньо жорсткою. Священник І. Котів заявляв: «Стаття виходє з надр НКДБ-НКВС... Ми добре розуміємо, що стаття штовхає нас у бік православ'я, але було б смішно думати, що якась різка стаття може з маху вирішити питання щодо возз'єднання греко-католиків з православними. Це справа не місяця і не одного року, оскільки унія прищеплювалася віруючим і духовенству більше як 300 років підряд»⁴. Львівський священник Іван Кравець теж виступав на захист митрополита А. Шептицького, який, за його словами, «навчав молодь любити народ України». На захист А. Шептицького та УГКЦ виступили відомі львівські науковці та митці Б. Барвінський, О. Степанівна-Дашкевич, Я. Музика та інші, які висловлювали обурення з приводу брутальних методів боротьби з церквою⁵. Однак подібні висловлювання не могли вплинути на загальний хід процесу, який набирив уже загрозливого для Греко-католицької церкви характеру.

Уранці 11 квітня відділ міліції оточив Свято-Юріївський комплекс у Львові, а під вечір туди прибули енкадебісти з ордерами на арешти та обшук. В ніч на 12 квітня 1945 р. органи держбезпеки арештували у Львові й Станіславі весь єпископат УГКЦ, що перебував на території УРСР, – митрополита Й. Сліпого, єпископів Г. Хомишина, М. Будку, М. Чарнецького, І. Лятишевського. Лише у Львівській області були також заарештовані прелати О. Ковальський, Л. Куницький, священники В. Белей, С. Сампар, Й. Труш, Р. Білик та інші, всього 33 діячі УГКЦ. Окрім релігійних

³ Пашенко В. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 65.

⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 268; Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. С. 281.

⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 269–271; Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. С. 281–286.

осіб на території Собору Св. Юра затримано ще 17 осіб нібито причетних до націоналістичного підпілля¹. У Соборі Св. Юра, Духовній академії та дяківській школі 12–14 квітня проводились ретельні обшуки, було затримано 159 студентів, визнані придатними для проходження військової служби і невдовзі мобілізовані до лав Червоної армії.

Митрополита Й. Сліпого спочатку відправили до львівської тюрми по вул. Лонського, а наступного дня – до Лук'янівської тюрми в Києві. Йому інкримінували ворожу антирадянську діяльність не тільки під час німецької окупації, але й у довоєнний час, коли він був ще ректором Богословської академії, а також мав зв'язки з націоналістичним Рухом Опору². Подібні звинувачення висувалися й іншим заарештованим ієрархам, які стали для слідчих НКДБ простими арештантами, по відношенню до яких застосувалися звичні для того часу методи зізнання.

Дослідник О. Мишанич, на основі опрацьованих кримінальних справ стосовно вищих ієрархів УГКЦ, що зберігається в Державному архіві СБУ, прийшов до висновку про застосування до заарештованих фізичних методів впливу. Доволі часто ієрархів допитували пізно увечері, а то й ночами: митрополита Й. Сліпого викликали на допити 48 разів; єпископа М. Чарнецького – 60 разів, майже щоразу вночі, часто допити тривали по 10–15, інколи і по 18 годин³. Однак глава УГКЦ та більшість інших ув'язнених ієрархів не підкорилися диктату НКДБ, незважаючи на умови в'язниці, тиск слідчих, різні методи впливу, включаючи насильство і тортури.

Увечері 12 квітня 1945 року у Станіславі було заарештовано єпископа-помічника І. Лятишевського, а вранці наступного дня – єпископа Г. Хомишина. При арешті Г. Хомишина енкаведисти проявили надмірну жорстокість. Як засвідчив у своїх

¹ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. С. 48–49.

² Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 208; Хома І. Йосиф Сліпий: отець та ісповідник Української мученицької церкви. Рим, 1992.

³ Мишанич О. Митрополит Й. Сліпий перед «судом» КГБ (за архівними дже-релами). Київ, 1993. С. 70–78.

спогадах очевидець, під час арешту «...розлючені енкаведисти вхопили Владику, копали його чоботами, а потім кинули по сходах. Преосвященні вже не могли стати на ноги і їх, як мішок, викинули на вантажну машину та повезли в НКВД на допит»⁴. Із Станіславської тюрми Г. Хомишина переправили до Лук'янівської тюрми у Київ. У постанові про пред'явлення звинувачення Г. Хомишину акцентувалося, що «...з моменту встановлення радянської влади він проводив активну антирадянську агітацію, зводив наклепи на радянську владу та її політику, будучи агентом Ватикану, вживав активних заходів на відрив українського народу від російського, намагаючись розповсюдити вплив католицької віри на територію Радянського Союзу»⁵.

Допитували Г. Хомишина у Лук'янівській тюрмі понад 8 місяців, неодноразово застосовуючи фізичні засоби впливу. На останньому допиті слідчий жорстоко побив Г. Хомишина книгами, що лежали в нього на столі. У результаті моральних і фізичних тортур, 28 грудня 1945 року, єпископ помер в тюремній лікарні⁶.

Арешти та слідчі дії стосовно греко-католицького духовенства проводилися управліннями НКДБ доволі інтенсивно. Станом на 25 квітня 1945 р. лише в одному Львівському обласному управлінні НКДБ проводилося 27 кримінальних справ на 27 арештованих духовних осіб та слухачів греко-католицьких теологічних навчальних закладів, кожного з них звинувачували у зв'язках з німецькими окупантами та українськими націоналістами. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Дрогобицькій, Тернопільській та Станіславській областях. А загалом, згідно з даними НКДБ, у 1945 р. в Україні було заарештовано 96 священників УГКЦ⁷. До Москви регулярно надходили рапорти керівників обласних управлінь НКДБ про вжиття радикальних заходів щодо УГКЦ, однак центр вимагав ще рішучіших дій.

⁴ Лебедович І. З мартирології духовенства Західної України. Філадельфія : БМВ, 1978. С. 78.

⁵ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України* : зб. наукових статей. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 103.

⁶ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004.

⁷ Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ. *Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки*. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 21.

Вже після арешту й ув'язнення всього єпископату УГКЦ, НКДБ СРСР направив в республіканські органи директиву № 53, в якій вкотре наголошувалося на активізації агентури Ватикану, пропаганду ідеї воз'єднання православ'я з католицизмом. Як і в попередніх директивах, греко-католицьке духовенство характеризувалося у традиційному для радянської пропаганди дусі. Москва вимагала від обласних управлінь НКДБ в Західній Україні особливо зосередитися на «розробці» католицького духовенства та віруючих¹.

Арешти ієрархів й церковного активу викликали неоднозначну реакцію серед громадськості. Так директор Українського національного музею у Львові І. Свенціцький заявляв: «Я чекав більшовиків і ніколи не симпатизував німцям чи націоналістам. Мене націоналісти били за мої москвофільські симпатії. Сьогодні я розчарований діями обласної більшовицької влади. Але разом з тим не хочеться вірити, щоб обласне керівництво без згоди зверху зважилося на такий трюк, як арешт митрополита. Мені байдуже буде, якщо і мене арештують. Признаюся, що у мене з'явилася апатія до життя»². Відомий науковець, академік В. Щурат обурювався: «Чому така зневага до народу? Адже після арешту священників в Галичині не знайдеться жодної людини, яка б схвалила політику радянської влади»³. Подібні оцінки висловлювали й інші представники львівської інтелігенції, хоча публічних виступів практично ніхто не робив.

Однак поволі їхнє обурення стихало. І хоча, як відзначалося в інформаційній довідці львівського обкому партії для ЦК КП(б) У від 7 травня 1945 р., частина представників інтелігенції ще негативно оцінювала події щодо арешту ієрархів УГКЦ, наводилися також приклади схвальних відгуків, на зразок: «Українському народу потрібна лише релігія, а не Папа Римський», а тому «...чимало з уніатських священників згодяться перейти в православ'я»⁴.

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 559–560.

² Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. С. 53.

³ Там само.

⁴ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. С. 287.

У цьому ж документі було подано і вислів Г. Костельника, який, оцінюючи квітневі події 1945 року, вважав, що «...уніатська церква в СРСР волею радянської влади ліквідована. Митрополит Йосип Сліпий і єпископи уже не вернуться до влади... Поставлено питання про неминучий розрив уніатської церкви з Ватиканом і про підпорядкування її Патріарху Московському і всія Русі»⁵.

Незважаючи на те, що в руках радянських органів були усі можливі доступні методи впливу, побороти УГКЦ і її вірних було досить важко. Багато священників УГКЦ готові були повторити шлях арештованих, аніж зрадити церкву. Так ігумен Жовківського монастиря ордену Василіан на Львівщині М. Пелех апелював до влади: «Стаття «З хрестом чи з ножем?» написана неправильно. Москва ще відповість за це. Знайдуться люди, які займуться цим питанням. Православна релігія невірна, і нас ніхто не переконає. Митрополита і єпископів арештували неправильно, за це люди ще будуть відповідати. Ви усі станете перед судом Божим»⁶. Жовківський декан Я. Мухнатський відмовився перейти у православ'я, як це йому було запропоновано чекістами, і заявив, що залишиться ревним католиком. Такого ж змісту і висловлювання монаха-василіянина Дацишина: «Ми, священники Василіани скоріше всі мучення приймемо на себе, але своїй вірі не зрадімо і в православ'я не перейдемо»; та священника М. Долошицького: «Я прийняв присягу перед єпископом на вірність католицькій релігії і без нього перейти в православ'я не можемо»⁷. Безперечно, такі непокірні священнослужителі не залишилися поза увагою органів держбезпеки.

Висловив свою позицію з приводу арешту католицької ієрархії і професор І. Крип'якевич, заявивши, що «...арешт священника – це арешт духу народного. Арешт митрополита – це арешт усієї Галичини. Радянське правосуддя тепер повинне виправдати себе перед масами: або засудити священників, або визнати свою повну неспроможність і цим ще більше викликати недовір'я до

⁵ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. С. 287.

⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 289.

⁷ Там само. С. 291.

себе і нелюбов. Маса борються з радянською владою, щоправда пасивно, але борються. Якщо митрополита арештували, то слід пред'явити звинувачення, заспокоїти не лише український народ, але й суспільну совість усієї Європи»¹.

Отже, дев'ятимісячний термін взаємин УГКЦ із радянською владою після звільнення західноукраїнських земель від фашистської окупації позначився рішучими змінами в політиці комуністичного режиму стосовно уніатської церкви. Якщо у перші місяці співіснування радикальні дії влади стримувалися величезним авторитетом митрополита А. Шептицького та його намаганнями нормалізувати стосунки із комуністичною владою задля збереження церкви, то після його смерті ситуація змінилася. Спроби комуністичного режиму використати вплив УГКЦ для нейтралізації національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях успіху не досягли. Тому карально-репресивні органи, що проводили значну агентурно-оперативну роботу з виявлення фактів та зв'язків представників церкви з німецьким окупаційним режимом та формуваннями ОУН і УПА, почали активну діяльність з підготовки плану ліквідації церкви. За ініціативою Й. Сталіна до розробки й реалізації плану було залучено державні органи – Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів, та все ж головну роль на цьому етапі відіграли структури НКДБ і НКВС, які безпосередньо провели у квітні 1945 року арешти та ув'язнення вищого керівництва церкви.

Арешт вищого духовенства УГКЦ був тільки частиною загального плану, який мав, в першу чергу, залякати греко-католицьке духовенство, примусивши його стати більш зговорливим щодо перспективи переходу у православ'я. Рішучість радянської влади мала продемонструвати західноукраїнському населенню готовність продовжити репресивні дії супроти прихильників унії. Публічні звинувачення ієрархів Греко-Католицької Церкви в співпраці з нацистськими окупантами та підтримці ними націоналістичного руху теж були чітко вираженим проявом пропагандистської лінії, спрямованої на дискредитацію не тільки цієї церкви, але й Ватикану та його політики загалом.

¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 290.

Оскільки така діяльність могла викликати міжнародний резонанс, голова РСРК І. Полянський у травні 1945 р. вимагав від своїх підопічних при роботі з католиками «... проводити тактику зовні коректну, не даючи ніякого приводу для надмірного загострення відносин між місцевими органами Радянської влади і духовенством»². Водночас він підкреслював, що уповноважені на місцях при виникненні суперечностей між місцевими католицькими громадами і структурами РПЦ повинні вирішувати питання на користь православних. Стосовно арешту керівництва УГКЦ І. Полянський вказував: «Греко-католицька (уніатська) церква, у лиці митрополичого управління, зайняла абсолютно нетерпиму у політичному відношенні позицію і стала на шлях боротьби із Радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух. У зв'язку з цим, у нинішній час проводяться заходи, які скеровані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного уніатського духовенства і переходу віруючих у православ'я. З цією метою, зокрема у Львові, організована єпархія Православної церкви. З усіх питань даного листа Рада пропонує подати Ваші міркування на розгляд Ради не пізніше 30 травня ц. р. ... Лист поверніть у Раду, не знімаючи з нього копії, одночасно з Вашими міркуваннями з усіх питань, до яких він торкається»³.

Процес переведення греко-католиків до Православної церкви неминуче зачіпав організаційні та канонічні питання функціонування церковних організацій. Тому велика увага влади надавалася процедурі створення та діяльності ініціативних груп, які б виступали за розрив із Ватиканом на підтримку ідеї повернення в православ'я. Ключовим в цьому питанні була не тільки форма проведення ліквідації унії, але й персоналії людей, які б взяли за організацію цієї справи. Оскільки план Карпова передбачав створення відповідної «ініціативної групи» з числа греко-католицьких священників по поверненню духовенства і вірних у православ'я, то в цьому напрямі працювали і партійні, та державні органи республіки, і структури держбезпеки.

² Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2: документи і матеріали. Київ : Либідь – Військо України, 1994. С. 390.

³ Там само. С. 390–391.

У згадуваному листі до М. Хрущова від 20 квітня Г. Карпов відзначав, що «... Раді відомо, що всередині уніатської церкви, в особі Костельника та інших священників створюється ініціативна група, яка має декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати греко-католицьке духовенство до переходу у православ'я»¹. Однак в реальності на той час Г. Костельник ще не визначився до кінця із своєю майбутньою роллю. Про це свідчать записи бесіди Г. Костельника із С. Карніним від 22 квітня 1945 року, де співробітник держбезпеки зафіксував сумніви священника в доцільності своєї участі в створенні подібної групи. І тільки після достатньо жорстких аргументів, більше схожих на погрозу, Г. Костельник запевнив С. Каріна в тому, що через тиждень після Пасхи подібна група буде створена. До речі, в ході бесіди якраз і було сформульовано назву «Ініціативна група по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною»². Показовим фактом є те, що у процесі спілкування Г. Костельника із С. Карніним, на прохання першого спецслужби йшли на окремі поступки у звільненні з-під арешту, чи пом'якшенні умов щодо заарештованих ними раніше священників.

Увага представників спецслужб до особи Г. Костельника, пропозиції співпраці з владою ґрунтувалися на аналізі поведінки священника під час поїздки в Москву та стосунках із С. Карніним взимку-весною 1945 року. На прохання держбезпеки у квітні 1945 р. Г. Костельник підготував реферат «Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?», у якому не схвалював репресивних дій та курсу «твердої руки» стосовно усієї УГКЦ. На його думку, це призвело до моральної депресії у народі, який став глибоко співчувати тим, хто постраждав, а почуття віруючих владі слід було б поважати. Прагнучи застерегти чекістів від згубного, на думку Костельника, для справи переведення в православ'я жорсткого підходу, він намагався переконати їх у тому, що вкорінена у галичан глибока католицька духовність не дасть можливості для швидкого та

¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 261.

² Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 566–568.

насильницького переведення до православ'я, і це справа поступових у часі та продуманих за формою дій³.

Однак ці пропозиції Г. Костельника щодо перевиховання віруючих і духовенства не відповідали намірам влади, яка не бажала зволікати з їх реалізацією. Органи НКДБ звичайними для себе методами примусу і терору хотіли виконати завдання «возз'єднання уніатської церкви з Православною» негайно і кардинально. Задля цього вже через кілька тижнів після арешту єпископату УГКЦ, у травні 1945 р. було оголошено про створення і початок роботи так званої «Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з РПЦ» (далі – Ініціативна група).

Вона складалася з трьох священників: Гавриїл Костельник – керівник, настоятель Преображенської церкви у Львові, від Львівської області; Михайло Мельник – генеральний вікарій Перемиської єпархії – від Дрогобицької та Антоній Пельвецький – декан Гусятинського деканату від Станіславщини (за територіально-адміністративним устроєм м. Гусятин був у складі Тернопільської області – *Авт.*). На майбутнє НКДБ УРСР планувало об'єднати навколо цієї групи те духовенство УГКЦ, яке погодиться підкоритися Московській патріархії РПЦ. Ця група вважалася центральною Ініціативною групою, і за задумом енкадебістів, їй повинні були підпорядковуватися кілька її аналогів на місцях. Однак, на місцевому рівні по єпархіях чи областях подібні групи практично ніякої діяльності не проявили і всю роботу на себе взяла саме група Г. Костельника.

Керівники держбезпеки розуміли, що очолювати Ініціативну групу повинен відомий і помітний у колах уніатського духовенства церковний діяч. Співробітники НКДБ зупинили свій вибір на особі Г. Костельника, здатний, на їхню думку, об'єднати навколо себе широкий загал духовенства і віруючих. Енергійний і авторитетний священнослужитель, окрім пастирських обов'язків, займався науковою і викладацькою роботою, високоосвічений – мав богословську і філософську освіту, захистив дисертацію з теології, завідував кафедрою філософії Львівської духовної академії,

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 551–554.

мав репутацію доброго пастиря і видатного промовця. На користь Г. Костельника був і той факт, що йому довіряв митрополит А. Шептицький, з ним рахувались інші ієрархи УГКЦ. Однак, вважаємо, вирішальним аргументом для представників НКДБ було те, що Г. Костельник здавна не приховував неприязнь до Ватикану і пропагував ідею створення самостійної української церкви.

Серед причин, які змусили Г. Костельника піти на співпрацю з радянськими органами щодо приєднання УГКЦ до православ'я, львівські науковці М. Кащуба та І. Мірчук вважали, що «...як далекоглядний політик Г. Костельник розумів, що чекає вірних та ієрархію церкви чужоземного підпорядкування на території такого нетолерантного, м'яко кажучи, режиму, яким був сталінський котел і тоталітаризм». Не слід відкидати також його амбітні риси характеру, які проявилися пізніше й були вміло використані владою¹. На думку сучасника Г. Костельника священника І. Гриньоха керівництво НКДБ уживало методи підступного шантажу і погроз, використовуючи його антирадянські виступи, арешт і заслання сина Богдана, добровільний вступ двох синів до української дивізії СС «Галичина», через що Г. Костельник змушений був піти на співпрацю з радянським режимом².

Сучасний дослідник І. Андрухів вважає, що на вибір Г. Костельника вплинув ряд чинників суб'єктивного і об'єктивного характеру. Перш за все, це смерть митрополита А. Шептицького, якого він глибоко поважав і мав від нього відповідну повагу. З новим митрополитом Й. Сліпим у нього були складні стосунки, в тому числі й особиста образа ще з дорадянських часів. По-друге, за час німецької окупації Г. Костельник «засвітився» в співпраці з «націоналістами» та з «фашистськими окупантами», тож змушений був, щоб не потрапити за ґрати йти на поступки НКДБ³. В. Марчук стверджує, що репресивні органи радянської влади небезпідставно вважали Г. Костельника потенціальним ворогом,

¹ Кащуба М., Мірчук І. Гавриїл Костельник: філософські погляди. Львів : Світ, 2002. С. 80.

² Гриньох І. Російсько-більшовицький погром. *Світильник істини*. Джерела до історії. Ч. 3. Торонто; Чикаго, 1983.

³ Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. *Історико-правовий аналіз*. Івано-Франківськ, 2004.

який у роки німецької окупації відверто писав: «Жадна держава так не мучила своїх підданих, як більшовицька... Як же нам було не бажати, щоб цей чортівський млин розпався вкінці на наших очах». Після повернення радянської влади, припускав дослідник, деякий час Г. Костельник ймовірно провів у більшовицькій в'язниці у Львові, де його напевно духовно зламали⁴.

Цілком поділяючи думки авторитетних вчених щодо спонукальних мотивів вибору Г. Костельника, вважаємо, що чекісти максимально використали й особисту трагедію священника, який вважав трьох своїх синів загиблими. Наприкінці квітня 1945 року, у скерованій до радянських органів заяві Г. Костельник писав, що «... був уніатом і загубив гідність пастиря... був націоналістом і загубив гідність людини... а націоналізм посиротив мене і мою дружину – убив трьох наших синів. Ми стали нещасними батьками... В нашому краї немає родини, яка б не оплакувала якусь жертву націоналізму. Ми кажемо націоналізму – годі крові! Ми кажемо унії – годі ганьби!»⁵. Те що Г. Костельник взяв на себе місію ініціатора переведення УГКЦ в православ'я, відповідало також його внутрішньому релігійному переконанню, а зовнішній тиск з боку влади тільки прискорив цей вибір.

Щодо двох інших членів Ініціативної групи, то вони не були такими впливовими, однак досить придатними для задуманої радянськими органами акції і їм вдалося схилити до співробітництва. Доктор богослов'я Михайло Мельник служив настоятелем в своєму рідному селі Нижанковичі поблизу Дрогобича і водночас виконував обов'язки генерального вікарія Перемишльської єпархії УГКЦ, користувався довірою місцевого населення і духовенства. За однією з версій у квітні 1945 р. він теж був арештований органами НКДБ і, не витримавши катувань і морального тиску, погодився співпрацювати з владою у створенні Ініціативної групи⁶. Отець Антоній Пельвецький виявився привабливою для

⁴ Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. С. 236.

⁵ Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. (Історична хроніка). Київ : Наукова думка, 1970. С. 298.

⁶ Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом. *Сучасність*. 1970. Ч. 7–8. С. 169.

працівників НКДБ кандидатурою завдяки тому, що був комунікабельним, підтримував широкі знайомства і приязні взаємини з багатьма священнослужителями Станіславської єпархії.

На думку І. Гриньоха: «Всі керівні постаті «Ініціативної групи» на підставі того, що про їх вербування відомо не було ні ентузіастам ліквідації Української Католицької Церкви, ні добровольцям з рядів українського католицького духовництва, які спонтанно, з власної волі зголосилися, щоб довершити якийсь небувалий акт історичного значення»¹. Він вважав, що вони стали жертвами більшовицького насильства над свободою людського сумління, яким випало «...у дальшому бути слухняним інструментом такого ж насильства над тисячами і мільйонами душ інших людей»².

Отож, застосовуючи різні методи впливу, радянські органи НКДБ змусили згаданих вище духовних осіб брати участь у ретельно запланованій спеціальній операції, при цьому справжні її цілі від них приховувалися, їм не довіряли, контролювали, ними маніпулювали. Управлінням НКДБ по Львівській області у серпні 1945 р., цілком у дусі радянських органів, завели на них агентурну справу «Відродженці». Підставою для її заведення були сумніви чекістів у щирості намірів Г. Костельника щодо переходу у православ'я, нібито його бажання зберегти Греко-католицьку церкву як самостійну Православну церкву без підпорядкування Московському патріархату РПЦ³.

На початку травня у Львів прибув П. Вільховий, який мав зустрічі із членами Ініціативної групи, після чого про її створення було оголошено публічно. 28 травня її члени підготували два документи, які через підполковника С. Каріна передали для голови РНК УРСР М. Хрущова. Одним із них був лист до Ради Народних Комісарів УРСР про становище Греко-Католицької Церкви в Західній Україні⁴, а другим – звернення Ініціативної

¹ Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом. *Сучасність*. 1970. Ч. 7–8. С. 169.

² Там само. С. 170.

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 26–27.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 8–13.

групи до духовництва УГКЦ, яке вони мали намір оприлюднити лише після дозволу уряду⁵.

У листі члени Ініціативної групи оцінювали унію з Ватиканом як «історичну зраду українському народові», зверталися до уряду УРСР з проханням визнати їх тимчасовим церковно-адміністративним органом УГКЦ і дозволити розпочати возз'єднавчий процес з РПЦ. Пояснюючи ситуацію, вони заявляли, що «...церква опинилася у становищі безвладдя і дезорганізації. Це болісно позначається на нашому церковному житті; довший час воно так не могло б бути. Тому ми, підписані, чільні представники з наших трьох єпархій, рішилися вивести нашу церкву з анархії в стан консолідації для перетворення її у Православну церкву, і просимо одобрити цей наш почин»⁶.

У зверненні до духовенства відзначалося, що «...державна влада визнаватиме тільки зарядження нашої «Ініціативної групи», а ніякої іншої адміністраційної влади в Греко-католицькій церкві не буде признавати. Самозрозуміло, що наша «Ініціативна група» стоїть і стоятиме твердо на становищі щирого патріотизму до УРСР і всього Радянського Союзу, бо це диктат здорового розуму і українського серця»⁷. Щоб активізувати готових до переходу у православ'я осіб, у зверненні наголошувалося: «Ми повинні зберегти все, що причиняється до розвитку релігійного життя. Однак, це, головне, залежить від духовної мудрості нашого духовенства. Коли духовенство піде тим єдиним розумним і правильним шляхом, яким іде Ініціативна група, то воно й рішатиме у внутрішніх справах нашої Церкви. З цього приводу просимо всечесних отців деканів скликати духовенство на наради і прочитати їм цього нашого листа. Наші однодумці священники повинні якнайскоріше вступити в члени Ініціативної групи, бо для них буде потрібна наша посвідка. Вступати в члени Ініціативної групи можуть також і дяки»⁸. Таким чином, члени Ініціативної групи чітко наголошували на своєму прагненні перебрати на себе

⁵ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 1–198.

⁶ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 12.

⁷ Там само. Арк. 5.

⁸ Там само. Арк. 6–7.

церковну адміністративну владу в УГКЦ і здійснити відповідні повноваження.

Обидва документи було направлено на схвалення до Москви, однак радянське керівництво не поспішало з їх публікацією та відповіддю. У той же час нарком С. Савченко 31 травня 1945 р. надіслав обласним управлінням чергову директиву про посилення роботи проти уніатської церкви, взяття на облік і контроль усіх греко-католицьких деканів, організацію нарад деканів з приводу переходу у православ'я, тіснішу співпрацю із уповноваженими при облвиконкомах у справах релігійних культур. У відгуках населення на створення та діяльність Ініціативної групи, які фіксували органи держбезпеки, переважали негативні оцінки та рішучість священників, і віруючих залишатися у своїй вірі¹.

Після деякої паузи, 18 червня уповноважений РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченко санкціонував діяльність Ініціативної групи «... як єдиного тимчасового церковно-адміністративного органу, якому надається право керувати в повному обсязі існуючою греко-католицькою парафією в західних областях України і переводити справу воз'єднання зазначених парафій з Руською православною церквою»². У документі вказувалося, що свої дії Ініціативна група повинна погоджувати з Радою у справах РПЦ при РНК УРСР та її обласними уповноваженими.

У червні 1945 р. М. Хрущов доповідав у ЦК ВКП(б) Сталіну про вжиті заходи: «В результаті проведеної роботи у середовищі уніатського духовенства утворилася «Ініціативна група». Ця група надіслала на адресу Раднаркому УРСР такі документи: «Лист у Раду Народних Комісарів про становище Греко-католицької церкви в Західній Україні»; Лист «Ініціативної групи» до всього духовенства Греко-католицької церкви. Цей документ вони розішлють духовенству після того, як ми дозволимо існування «Ініціативної групи»... Вважаю, що слід погодитися з їх проханням, надати їм можливість розіслати лист духовенству Греко-католицької церкви, після чого опублікувати ці документи в газетах Західної України. Ми дозволили республіканським газетам ввести «змінні

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 760–762.

² ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 14.

полоси» для населення західних областей України, в яких можна опублікувати ці документи»³.

Отримавши від Москви згоду, М. Хрущов дав відповідні розпорядження і завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б) У К. Литвин надіслав вказівку першим секретарям обкомів партій західних областей (крім Закарпатської) опублікувати в обласних газетах спершу лист Ініціативної групи та відповідь РНК УРСР⁴.

Утворення Ініціативної групи, публікація її документів і намагання перебрати на себе адміністрування справами УГКЦ викликали серед духовенства Львівської архієпархії серйозний спротив. Опозиційна група в складі 61-ї особи (які представляли 300 священників, настоятелів монастирів, священників) на чолі з архимандритом ЧСВВ К. Шептицьким та радником митрополічного ординаріату І. Котівим підготувала колективне звернення до заступника голови РНК СРСР В. Молотова від 1 липня 1945 р., яке одразу набуло широкого розголосу серед церковного кліру й вірних УГКЦ⁵.

Делегати зі Львова священники І. Котів і Й. Кладочний 16 липня зустрілися у Києві з П. Вільховим і висловили вимоги не втручатися у внутрішні справи церкви й порушувати тим самим надані радянською Конституцією права і свободи віруючих. Вони просили не «воз'єднувати» УГКЦ, а дозволити обрати згідно з канонами тимчасовий керівний орган на час відсутності митрополита і єпископів. Крім того, заявили, що майже все духовництво Львівської єпархії не визнає повноважень Ініціативної групи. Делегати вручили П. Вільховому текст листа до В. Молотова, в якому наголошувалось: «Внаслідок заарештування всього єпископату Греко-католицької церкви в Західній Україні, а також цілого ряду наших священників, та через заборону виконувати управу нашою Церквою кому-небудь з греко-католицького духовенства, наша Церква опинилася в дуже аномальному

³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 109.

⁴ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 222–223.

⁵ Там само. С. 84.

стані. Це становище ускладнене ще більш через те, що виникла «Ініціативна група по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною церквою» з осідком у Львові. Ця група, яку очолюють о. д-р Костельник (Львів), о. д-р Мельник (Дрогобич) та о. Антін Пельвецький (Станіславів), видала відозву до всесечного духовенства в західних областях України з датою 28 травня 1945 року і з підписом вищеназваних священників. Тому що відозва містить у собі багато фальшу та перекручень загальновідомих історичних фактів, ми, греко-католицьке духовенство, не будемо відповідати на цю відозву. Ми хочемо в цьому листі викласти тільки урядові СРСР своє ставлення до влади та висловити свої прохання... Ставлення наше до акції о. Костельника є вповні негативне, його акцію засуджуємо, як шкідливу, суто нецерковну... Ми не можемо йти за голосом, який закликає до відступництва від Віри. ...Просимо о полишенні нам і нашому народові в Західній Україні тої свободи в церковних справах, якою ми користувалися сотки літ та до якої на основі радянських законів маємо право»¹.

У відповідь на лист опозиційної групи до В. Молотова П. Вільховий просив уповноваженого РСРК у Львівській області усно довести до відома групи священників на чолі з архимандритом К. Шептицьким і священником І. Котівим: «Оскільки керівництво УГКЦ зайняло по відношенню до радянської влади ворожу позицію, а також створена після арештів єпископату уніатської церкви Ініціативна група на чолі з доктором Г. Костельником, отримавши дозвіл на існування від РНК УРСР, провела роботу на возз'єднання ГКЦ з православною церквою», то РСРК «...не вважає за потрібне розглядати порушені у згаданому листі питання»².

Відгукнулися на події в церковному середовищі і українські повстанці. У травні 1945 року органи держбезпеки перехопили донесення повстанських командирів, в якому вказувалося: «Більшовики почали переслідувати Греко-католицькі церкви.

¹ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 85–86; Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 79–80.

² Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 118.

Будуть насаджувати православ'я. Робити все можливе, щоб організація не дала безпосередніх приводів для репресій і виступати активно на захист священників. До евентуальних православних пошів, якщо таких будуть присилати, бути стриманими, то будуть поголовно агенти НКВД. Не бити їх для принципу, тільки за безпосередню агентурну роботу»³. Про репресії щодо греко-католицького духовенства, створення Ініціативної групи, очолюваної Г. Костельником, гоніння на священників, які відмовлялися переходити в православ'я повідомляла в травні і повстанська газета «Стрілецькі вісті»⁴.

У липні 1945 р. було розповсюджено звернення ОУН до греко-католиків із закликом не переходити у православ'я. У ньому викривалася не тільки політика партійно-державних і каральних органів, але й підривна діяльність РПЦ, очолюваної патріархом Алексієм. У заклику лунала пересторога до тих священників, які погодилися на перехід: «Хай затямлять собі всі зрадники і перевертні, що доки ми, українські повстанці, ходимо по світі, доти ми всіх сталінських агентів і вислужників... провчатимемо нашим повстанських звичаєм, незалежно від того, хто це буде»⁵.

Приїзд до Києва делегації зі Львова, колективний лист 61 священника Львова до В. Молотова викликали незадоволення наркома С. Савченка. У листі до М. Хрущова він доповідав, що прийом львівської делегації у Києві головою РСРК П. Вільховим і претензії, висловлені членами делегації, завдали справі переведення греко-католиків на православ'я великої шкоди й рекомендував відповідним цивільним органам більше такого не допускати. Він критикував недостатньо активну діяльність уповноважених РСРК республіки, вказував на необхідність негайно взяття на облік всіх священників, які утримуються від переходу в православ'я або виявляють антирадянські настрої і подачі цих матеріалів в органи НКДБ. Серед висловлених С. Савченком недоліків – твердження про те, що обласні управління НКДБ повністю взяли на себе

³ Культурне життя в Україні. Західні землі. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1.: 1939–1953. С. 277.

⁴ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 61.

⁵ Там само. С. 63.

роботу з ліквідації унії, а можливості апарату уповноважених у справах релігійних культів та уповноважених у справах РПЦ, створених при обласних рада депутатів трудящих, використовуються слабо. До недоліків роботи співробітників свого комісаріату було віднесено й те, що оперативні працівники НКДБ, викликаючи греко-католицьких священнослужителів для співбесід, нерідко відкрито вимагали підписки з обіцянкою перейти на православ'я, що призводило до зривів і розконспірації інтересів органів держбезпеки¹.

Отже, цей та інші документи спецслужб свідчать про те, що органи НКДБ УРСР поклали на свої обласні та районні структури завдання забезпечення проведення політичної акції, що своїми наслідками мала привести до ліквідації УГКЦ як самостійної церковної структури. При цьому здійснювалися такі кроки у звичний для спецслужб таємний спосіб із використанням маскуванню своїх безпосередніх дій за допомогою радянських цивільних установ. Однак методи – збір інформації, моральний і психологічний вплив на духовенство і віруючих УГКЦ, залишалися частиною чекістського стилю, що передбачав елементи залякування та заохочення – «батога і пряника».

Яскраві свідчення, в тому числі і на багатому архівно-документальному рівні, про тісну співпрацю органів держбезпеки з маріонетковою Ініціативною групою в процесі ліквідації УГКЦ, в навершенні її священників до православ'я, тільки підкреслюють значимість проблеми нищення церкви, діяльність якої була небажаною для радянського режиму. Часто працівники НКДБ самостійно, без посередництва уповноважених у справах релігійних культів при облвиконкомах, організували наради священників, супроводжували Г. Костельника та інших членів Ініціативної групи в поїздках по районах західноукраїнських областей. З метою переведення греко-католицьких парафій під юрисдикцію Ініціативної групи проводилися наради духовенства, на яких священники підписували відповідний протокол. Такі наради скликалися з метою прийняття ухвали її учасниками про перехід до православ'я.

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 122–124.

Як показали архівні матеріали уповноважених у справах релігійних культів та районних інспекторів тогочасної Станіславської області², кожній нараді передувала ретельна підготовка з боку органів радянської влади та відповідних репресивних структур. Збиралася інформація про настрої і налаштованість священників для залякування, енкадестри здійснювалися арешти найактивніших противників ліквідації унії, котрих звинувачували за стандартним формулюванням «скомпрометували себе антирадянською діяльністю». Розрахунок був на те, що за відсутності відвертих противників розриву з унією решта священників буде слухняно голосувати за «возз'єднання». Серед попередніх заходів – заздалегідь узгодження і опрацювання сценарію подібних нарад: складання списків тих, хто братиме слово на зібраннях, тексти їх виступів, узгоджені чи підготовлені чекістами. Усі промови мали на меті довести закономірний характер повернення УГКЦ у лоно православ'я.

Задля більшого впливу на духовенство і гарантії успіху, заклики до возз'єднання мали лунаати з уст не лише сторонніх для церкви осіб (діячів культури, науковців, журналістів тощо), а впливових священнослужителів, які мали своїм авторитетом нейтралізувати вплив противників, власною переконаністю позбавляти сумнівів тих, хто вагався. Таку відповідальну роботу найчастіше доручали виконувати членам Ініціативної групи. Так Г. Костельник провів 36 нарад духовенства деканатів у Львівській, Тернопільській і Станіславській областях, його колега А. Пельвецький – близько 30 нарад у Станіславській і Тернопільській областях³.

Органи держбезпеки відверто підтримували діяльність Ініціативної групи і у справі призначення нових деканів. Про це свідчить директива від 1 грудня 1945 року генерала Вороніна своїм районним підлеглим, у якій чітко вказувалася методика такого призначення: «У зв'язку з реорганізацією деканату керівник Ініціативної групи д-р Костельник призначає нових деканів, котрі дали згоду на возз'єднання з Православною церквою. При цьому направляємо

² Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 74–87.

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 449–450.

вам пошту, що виходить від Ініціативної групи, в якій, в одному документі Костельник звертається до голови Райвиконкому передати призначення на посаду декана священнику, прізвище якого вказане в іншому документі. Вам необхідно ці документи передати голові Райвиконкому і домовитися з ним, щоб він негайно викликав священника до себе, познайомився з ним і передав документ Костельника... Для початку роботи з деканами зобов'язать їх провести наради з дяками (там, де вони не були проведені) по питанню возз'єднання з Православною церквою»¹.

Однак, досить часто траплялися й невдачі Ініціативної групи з «добровільного» збору підписів священників на перехід у православ'я. Радянські органи зрозуміли, що опір греко-католицького духовенства неможливо подолати одними лише закликами до возз'єднання. І владою було обрано шлях застосування тотальних репресій і шантажу, що, як виявилось, справляло на священників значно сильніше враження, ніж палкі промови членів Ініціативної групи.

Тільки в Станіславській області за період з 1 серпня і до кінця грудня 1945 р. було арештовано 33 священники, які найактивніше виступали проти «возз'єднання», звинувативши їх у «зв'язках» з німецькими окупантами та «буржуазними націоналістами». Відповідно, кількість діючих священників до кінця року скоротилася з 372-х до 339-х осіб. У Львівській області станом на 20 листопада 1945 р. було арештовано 104 особи (священників, монахів, монахинь, мирян), у Дрогобицькій – 35 арештовано і 18 репресовано, у Тернопільській із 45 священників, вороже налаштованих до «возз'єднання», частина виїхала до Польщі, а решту – арештовано.

Для зростання чисельності прихильників Ініціативної групи в областях використовувався і метод проведення індивідуальних співбесід уповноважених представників органів місцевої влади з священниками, під час яких нерідко лунали погрози позбавити останніх права на душпастирську діяльність. Так, якщо станом на 1 серпня 1945 р. до Ініціативної групи в Станіславській області входило лише 55 осіб (51 священник і 4 дяки), то наприкінці року – вже 177 священників і 37 дяків².

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. С. 392–393.

² Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. *Історико-правовий аналіз*. Івано-Франківськ, 2004. С. 42–43.

У грудні 1945 року, підводячи підсумки діяльності республіканських органів держбезпеки по лінії ліквідації УГКЦ, нарком С. Савченко доповідав наркомуну НКДБ СРСР В. Меркулову: «По всім чотирьом областям УРСР, в яких діяли уніатські приходи (мались на увазі галицької області – Авт.), із числа 1267 деканів і священників приєдналися до Ініціативної групи 966 осіб, або 76,2%. Всього, станом на 15 грудня ц. р., по цих областях взято на облік 1140 осіб, що приєдналися до Ініціативної групи, з них: генеральних вікаріїв – 1, деканів – 76, священників – 890, дияконів – 17, монахів – 3, дяків – 153»³. Але, як зауважив у листі до московського патріарха Алексія Г. Костельник, за переконанням стали православними лише половина з них, «... інші зробили це тому, що немає іншого виходу з ситуації, що склалася»⁴.

Офіційний Ватикан, отримуючи інформацію про масові репресії проти греко-католицького духовенства на західноукраїнських землях, про заходи радянського режиму щодо остаточної ліквідації УГКЦ, намагався через поширення відповідних заяв привернути увагу світової громадськості до проблем уніатської церкви. Папа Пій XII 23 грудня 1945 р. видав Енцикліку «До всіх Східних Церков», у якій зазначалося: «З великим смутком Ми довідалися, що на землях, недавно прилучених до Росії, найдорожчі наші брати й сини українського народу терплять тяжкі переслідування своєї вірності до Апостольського Престолу; і не бракує таких, що всіма способами стараються відірвати їх від спільности Матері-Церкви та довести проти їхньої волі й найсвятішого переконання до злуки з нез'єдиненими»⁵.

Висловлюючи щире співчуття духовенству і вірним УГКЦ в пору лихоліть, Папа Римський усвідомлював, що процес ліквідації Греко-католицької церкви в СРСР набирає обороти і закликав виявити стійкість перед брутальним натиском влади. «Найближчим часом можна сподіватися ще гірших кривд тим,

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 451.

⁴ Гайковський М. Хресна дорога Української Греко-Католицької Церкви (1939–1941 та 1944–1947 рр.). Львів : Місіонер, 2007. С. 56.

⁵ Мартирологія Українських Церков: у 4 т. / упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто, Балтимор : Смолоскип, 1987. Т. 1: УПЦ; документи, матеріали. Християнський самвидав України, 1987. С. 733–734.

хто не згодиться зрадити найсвятішу справу віри, – звертався він до українців. – Тому вже тепер, найдорожчі сини, заохочуємо вас пильно в Господі, щоб ви ніколи не відреклися вашої віри й вашої вірності Матері-Церкві та не далися залякати жодними погрозами, ні жодними шкодами, ані навіть небезпекою заслання і втрати самого життя»¹. Але ні офіційна Москва, ні республіканське керівництво не зважали на подібні заяви.

Отже, після визволення Червоною армією західних областей від гітлерівських військ та відновленням на звільнених територіях радянської влади, на фоні загострення загальнополітичних процесів, пов'язаних із продовженням боротьби загонів УПА та підпілля ОУН, УГКЦ як національна релігійна організація опинилася під пильною увагою радянського політичного керівництва та репресивних структур.

Радянське керівництво вимагало від ієрархів УГКЦ довести свою лояльність владі шляхом переконання українських повстанців скласти зброю і припинити боротьбу. Це ще більше ускладнило становище церкви, оскільки вона, як носій національної ідеї, не могла перетворитися в очах народу на прислужницю комуністичної системи.

Розробляючи сценарій знищення УГКЦ, радянська влада використовувала репресії, гоніння, переслідування, залякування проти священнослужителів та віруючих. Після арешту митрополита Й. Сліпого, чотирьох єпископів та десятків священників, звинувачених органами держбезпеки у різноманітних політичних діях, що нібито несли загрозу для українського народу, влада перейшла до планового процесу ліквідації УГКЦ як цілісної релігійної структури. Ідеологічною підставою цієї акції стала ідея розриву унії з Ватиканом та «повернення» до РПЦ. Для реалізації цієї мети з числа помітних греко-католицьких священників середньої ланки було сформовано «Ініціативну групу по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною», яку очолив протоієрей УГКЦ Г. Костельник. Із самого початку діяльність цієї групи керувалася і контролювалася державними органами, найбільш активними з яких були органи держбезпеки. Упродовж

другої половини 1945 – на початку 1946 року, завдяки різноманітним, здебільшого, адміністративно-примусовими методами, під керівництво та вплив Ініціативної групи було переведено близько половини діючих на той час греко-католицьких священників. І хоч значна частина з них зробили це всупереч своїм світоглядним і релігійним переконанням, для радянської сторони це був формальний привід декларувати такий процес переходу греко-католицького духовенства в православ'я як добровільний і масовий.

¹ Там само. С. 738.

РОЗДІЛ 13. ЛЬВІВСЬКИЙ ПСЕВДОСОБОР 1946 РОКУ: ПРАВДА ІСТОРІЇ Й ВИГАДКИ ФАЛЬСИФІКАТОРІВ

Діяльність Ініціативної групи дала підстави органам держбезпеки перейти до наступного етапу виконання загального плану з ліквідації УГКЦ. Уже у вересні 1945 р. НКДБ УРСР розробило відповідні заходи, що мали пришвидшити процес переходу священників-уніатів до Православної церкви. Передбачалося проведення епархіальних з'їздів, на яких це питання узгоджувалося б по відповідних епархіях¹. Однак неприйняття такої ідеї значною частиною священників та й самим Г. Костельником змусила чекістів врахувати тонкощі саме церковно-канонічного права.

На рівні НКДБ УРСР у грудні 1945 року було прийнято рішення про підготовку Загального церковного собору УГКЦ (Загальногалицького собору) як «єдиної канонічної форми організаційного закріплення ліквідації Греко-католицької церкви і возз'єднання її з Православною церквою». Як вказувалося у відповідному листі С. Савченка на адресу В. Меркулова, скликання такого «... собору буде найбільш чутливим ударом по Ватикану, ...виб'є підґрунтя у бандитсько-терористичного підпілля ОУН та інших націоналістичних формуваннях і створить передумови для використання уніатських священників в сфері православ'я для релігійно-патріотичної роботи в західних областях України»². Нарком С. Савченко запевняв, що тогочасні можливості влади «...повністю гарантують проведення «загальногалицького» собору в бажаному для нас напрямі» і просив виділити для проведення цих заходів 500 тис. карбованців³. У кінці

січня 1946 року надійшла телеграма від В. Меркулова, у якій повідомлялося про дозвіл на проведення церковного собору, виділення понад 400 тис. крб. для забезпечення цього заходу, а також рекомендація уникати у назві собору терміну «загальногалицький»⁴.

Відповідні заходи проводилися і по лінії радянських органів. У середині грудня 1945 року у Києві відбулася спільна нарада уповноважених Ради в справах РПЦ та РСРК при облвиконкомах західноукраїнських областей, в якій, окрім республіканських керівників цих структур П. Ходченка і П. Вільхового, взяли участь також московські керівники Г. Карпов і І. Полянський. На цій нараді було окреслено загальний підхід щодо організації та проведення собору. Після наради пройшла ще одна нарада у вузькому колі. В ній взяли участь московські керівники Г. Карпов, І. Полянський та їхні підлеглі Уткін і Пуго, П. Ходченко і П. Вільховий, члени Ініціативної групи Г. Костельник, А. Пельвецький і М. Мельник, а також представники республіканського НКДБ полковник С. Карін (Даниленко) і капітан О. Богданов. На цій нараді обговорювалися питання готовності до скликання «...собору представників греко-католицького духовенства з метою офіційного прийняття і оголошення акту розриву з Ватиканом і возз'єднання з російською православною церквою»⁵. Після цієї наради Г. Карпов та І. Полянський побували на прийомі у голови РНК УРСР М. Хрущова та його заступника Л. Корнійця, де, за висновком П. Ходченка, було схвалено заходи по підготовці проведення собору⁶.

У процесі опрацювання цієї проблеми було визначено хронологічні межі здійснення цього заходу – перша декада березня 1946 року, приурочена до так званого «тижня православ'я». Таким чином, проведення собору священників УГКЦ з боку влади переслідувало мету узаконити за церковно-канонічним правом фактичний стан розгрому церкви, що здійснювався на той час активними методами владних і репресивних органів.

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 267–268.

² Там само. С. 439–440.

³ Там само. С. 440.

⁴ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 497–498.

⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1639. Арк. 149–150.

⁶ Там само. Арк. 150.

Структури НКДБ сформували розгалужену вивідувальну мережу для систематичного таємного збору інформації стосовно УГКЦ. З метою запобігання будь-яких непрогнозованих дій, з боку греко-католицького духовенства, серед священників було проведено численні арешти. За період відновлення радянської влади (з літа 1944 р. – до березня 1946 р.) «по уніатській лінії» було заарештовано 287 осіб, серед них 1 митрополит, 4 єпископи, 182 священники, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 23 ченці, 9 слухачів Богословської духовної академії, решта віруючі, у тій чи іншій формі пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля або загонами УПА. Під юрисдикцію Ініціативної групи Г. Костельника адміністративними методами було переведено 1805 парафій на чолі з їх пастирями. Письмове зобов'язання про це часто вдавалося добути шляхом «індивідуальної обробки», а також в ході проведення нарад духовенства¹.

Таким чином, з організаційної точки зору радянських органів були створені відповідні передумови для проведення собору, на якому мали бути прийняті заздалегідь очікувані рішення. Щоб позбавити когось із священників бодай думки про можливість уникнення прямої чи опосередкованої участі у планованому дійстві, влада в черговий раз пішла на демонстративне залякування. У газетах західних областей України 1 березня 1946 р. було надруковане повідомлення прокурора УРСР Р. Руденка про висунуті заарештованим у 1945 році ієрархам церкви звинувачення. У повідомленні вказувалося: «За активну зрадницьку і підсобницьку діяльність на користь німецьких окупантів слідчими органами арештовані Сліпий Й. А., митрополит Греко-католицької (уніатської) церкви; Чарнецький М. А., Будка М. М., Хомишин Г. Л., Лятишевський І. Ю., єпископи уніатської церкви. При арешті у названих осіб знайдені документи, які викривають їх у злочинних зв'язках з німецько-фашистськими окупантами, зокрема з гестапо та іншими каральними та розвідувальними органами»². Арештованих звинувачували у активному співробітництві

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 518.

² Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 330.

з німецькими властями, сприянні у «збройній боротьбі німецьких загартників проти Червоної армії», «в їх участі у формуванні дивізії СС «Галичина» для боротьби з партизанським рухом і Червоною армією». Такі звинувачення підпадали під кваліфікацію статей 54-I та 54-II Кримінального кодексу УРСР – «...зрада батьківщині, тобто дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду військовій силі СРСР, його державної незалежності, а саме: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча чи переліт за кордон», за які передбачалася вища міра покарання – розстріл із конфіскацією майна, а за пом'якшувальних обставин – 10 років позбавлення волі теж із конфіскацією майна³.

Радянська преса широко коментувала повідомлення, публікувала схвальні відгуки мешканців краю. Проте в інформації до ЦК КП(б)У секретар Львівського обкому партії І. Грушецький відзначив, що значна частина віруючих зустріла повідомлення прокурора УРСР, як і звістку про проведення церковного собору далеко неоднозначно, у більшості наведених документів негативна⁴. Відтак партійні і державні органи зосередили максимум зусиль на забезпеченні проведення собору у відповідності із визначеним планом.

Для підвищення рівня представництва, ініціаторів проведення собору з числа духовенства було вирішено висвятити у сан єпископів. Уповноважені Рад у справах релігій та РПЦ при уряді УРСР П. Ходченко і П. Вільховий у листах до Москви патріарху Алексію та екзархові України Іоанну пропонували висунути і негайно висвятити із числа священників-уніатів хоча би двох єпископів. Серед найімовірніших кандидатур було названо найбільш прийнятними претендентами членів Ініціативної групи М. Мельника та А. Пельвецького, які зарекомендували себе надійними провідниками політики радянської влади і яких підтримував Г. Костельник. «Майбутні православні єпископи після рішення собору, – наголошував П. Вільховий, – мають... противників чи «небажаних» священників зміщувати, звільняти,

³ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 330.

⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 48–51.

переводити і на їх місце підбирати й призначати таких, хто забезпечить лінію патріархату»¹.

На виконання цієї вимоги за поданням Ініціативної групи було підбрано до складу делегації, за характеристикою секретаря Ініціативної групи С. Хруцького, десять «найвидатніших та найавторитетніших» греко-католицьких священників, а саме: Є. Юрик, Й. Маринович, Т. Марко, І. Крук, В. Дрелих, М. Крутяк, К. Добрянський, Р. Дорик, Ю. Ванчицький, М. Павлосюк. Разом з Г. Костельником, А. Пельвецьким та М. Мельником вони відбули до Києва. 22 лютого вони взяли участь в урочистій літургії, яку відправив митрополит Київський і Галицький, екзарх України Іоанн, з нагоди так званого «першого возз'єднання», коли всі члени галицької делегації перейшли в православну віру. Після літургії відбувся постриг у монаший чин А. Пельвецького та М. Мельника. Того ж дня, під час вечірнього Богослужіння у Володимирському соборі, за участю вищих ієрархів Українського екзархату РПЦ відбувся акт наречення кандидатів в єпископи, а 24–25 лютого проведено хіротонію (висвячення) А. Пельвецького та М. Мельника. Першого було призначено єпископом Станіславської, а другого – Самбірсько-Дрогобицької єпархій РПЦ². Патріарший екзарх не оминув своєю увагою і Г. Костельника, якому за «велику подвижницьку роботу» було надано найвищий серед одруженого духовництва сан – митрофорного протоієрея та нагороджено нагрудним золотим хрестом із прикрасами³.

Радянські органи усіма можливими засобами сприяли діяльності новопосвячених православних владик. Так з утворенням Станіславської православної єпархії у межах адміністративно-територіальних районів при облвиконкомі офіційно утворений відділ у справах Російської православної церкви. На ім'я уповноваженого РСРПЦ Бельнова 27 лютого 1946 р. надійшла вказівка від уповноваженого РСРПЦ в УРСР П. Ходченка, в якій вказувалося,

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 105–111.

² Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 324–325.

³ Там само. С. 326.

що «...член Ініціативної групи д-р Пельвецький (бувший уніатський священник) возз'єднаний з Православною церквою і рукопокладений на єпископа Православної церкви. Вам необхідно надати єпископу Антонію всебічного сприяння щодо забезпечення його пристойним приміщенням для квартири та єпархіального управління, а також уважно ставитись і до всіх інших його потреб як у побутовому, так само і в службовому відношеннях»⁴. На той час православна єпархія РПЦ складалася лише з чотирьох офіційно зареєстрованих приходів у містах Станіславі, Галичі, Снятині і Коломиї⁵.

Після вирішення завдання із забезпечення собору архієрейським представництвом, органами влади був відпрацьований порядок денний собору і чіткий план його проведення. Напередодні собору 6 березня 1946 р., на квартирі керівника Ініціативної групи Г. Костельника відбулася нарада за участю 18 священників, на якій обговорювалися питання про порядок соборних засідань і урочистостей. Секретар Ініціативної групи С. Хруцький у розмові із священниками заявив: «Ми вирішуємо історичну справу. Після возз'єднання закінчить своє існування унія і буде єдина Православна церква»⁶. Головування доручили активним членам Ініціативної групи. Першу доповідь стосовно діяльності Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Російською православною церквою було доручено зробити А. Пельвецькому. Увесь порядок денний складався із чотирьох доповідей, три наступні з яких мав виголосити Г. Костельник. Серед тем виступів: мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою; церковні питання, пов'язані із поворотом до Православної церкви; територіальний поділ єпархій і деканатів згідно з державним адміністративним поділом на області і райони⁷.

Радянські органи пильно слідкували як за підготовкою до собору, так і за його ходом. Г. Карпов з початком березня щодня

⁴ ДАІФО. Ф. Р-389. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 9.

⁵ Там само. Спр. 5. Арк. 5.

⁶ Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. Львів : Видання Президії Собору, 1946. С. 36.

⁷ Там само. С. 35.

спілкувався з Києвом і Львовом, надсилав вказівки і рекомендації, вимагав регулярно надсилати інформації про хід собору. 1 березня він телеграфував до Києва ієрархам РПЦ: «Бажаю всякого благополуччя Вашій поїздки до Львова і успіху як главі патріаршої делегації. Шлю привіт. З повагою, Г. Карпов». (До Львова виїжджали делегати Московської патріархії єпископи Макарій і Нестор, керуючий справами Українського екзархату о. мітрат К. Ружицький). Того ж дня він надіслав в Україну ще три телеграми П. Ходченку, в якій наказував: «Співдійте виїздові до Львова митрополита Йоанна. Також слід особисто Вам виїхати. Виступати на Соборі не треба. Якщо потрібні вказівки, телефонуйте»¹.

Делегованому у Львів помічнику Уткіну і місцевому уповноваженому РСРПЦ у Львівській області Вишневському Г. Карпов дав доручення кожного дня з 5 по 10 березня інформувати його про перебіг подій: «Мого приїзду не чекайте. Відповідальним являється Уткін, якому слід разом з Ходченком і Вишневським провести необхідні заходи. На випадок неясностей, необхідності вказівок, телефонуйте»². Тож серед представників світської влади на соборі були здебільшого особи республіканських і місцевих органів³.

По лінії НКДБ відповідальним за проведення собору залишався полковник С. Карін, який разом із капітаном О. Богдановим здійснювали безпосередню організацію відповідних заходів: забезпечення приїзду, поселення учасників, видачу продовольчих талонів і пайок, загальну охорону місця проведення церковного зібрання – Собору святого Юра та готелів, де селилися делегати⁴. Загальну координацію заходів, пов'язаних із забезпеченням дотримання виробленого плану, здійснював заступник наркома НКДБ УРСР генерал-лейтенант П. Дроздецький⁵.

¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2: документи і матеріали. Київ : Либідь – Військо України, 1994. С. 300.

² Там само. С. 301.

³ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 89.

⁴ Там само. С. 331; Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 139.

⁵ Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. С. 14.

Влада здійснювала не тільки ідеологічне й організаційне, але і фінансове забезпечення акції з ліквідації УГКЦ. Розпорядженням РНК СРСР від 24 січня 1946 р. за підписом В. Молотова з резервного фонду уряду на різні витрати, пов'язані з проведенням собору було виділено 400 тис. крб. Голова Ініціативної групи Г. Костельник ще 16 лютого 1946 року звернувся до голови Львівського облвиконкому М. Козирева з проханням виділити для делегатів місця в готелях, забезпечити їх харчуванням та транспортом для підвозу від готелю до місця проведення собору на час проведення собору з 7 по 10 березня⁶. Прикметним моментом цих звернень було те, що довідку про необхідну кількість продуктів на 260 осіб на 4 дні затвердив полковник С. Карін (Даниленко)⁷. Для забезпечення цього прохання М. Козирев навіть звернувся за допомогою до заступника голови РНК УРСР Л. Корнійця⁸.

Ось як описував деталі процесу підготовки та забезпечення побутових умов делегатів безпосередній учасник собору Ю. Герич: «Делегатів назначував райком партії, звичайно, після відповідної preparatoції. Кожний делегат одержав квиток на проїзд залізницею до Львова й назад у «м'яких вагонах». Місця були резервовані й дбайливо бережені. На місці, у Львові, відпущено делегатам на увесь час тривання «собору» готель «Брістоль». Вхід до готелю було замкнено для всіх, що не мали ніякого діла з працями «собору». Для делегатів оголошено точні вказівки щодо їхньої поведінки, заборонено приймати відвідини. Рідня якогось священника-делегата могла його вправді відвідати, але розмова відбувалась в приватності свідка й тривала лише декілька мінут. Заборонено було теж отцям-делегатам виходити куди-небудь з готелю, їхній маршрут був визначений заздалегідь: з готелю «Брістоль» до катедри Св. Юра й назад. Ці всі обмеження і «засоби безпеки» – тлумачилися делегатам, – були на те, щоб охоронити їх від «ворожої пропаганди й можливого нападу на їхні імунні особи». Удержання в готелі, вибагливі обіди і напитки (вина, лікери і т. п.) – все те було безплатне. Кошти поносила держава»⁹.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 4. Арк. 20–23, 28–31, 34.

⁷ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 4. Арк. 23.

⁸ Там само. Арк. 37.

⁹ Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 89–90.

Щодо кількості греко-католицьких священників, які підтримували Ініціативну групу напередодні проведення собору, в науковій літературі містяться суперечливі відомості. У виступі А. Пельвецького на самому соборі озвучені цифри, що до Ініціативної групи вступило 986 священників і не підтримав її діяльність 281 духовна особа¹, тобто загальна кількість священників складала 1267. За даними вітчизняного дослідника О. Уткіна Ініціативна група мала вплив на 997 священників, а всіх священників було 1270². У праці російського дослідника Д. Поспеловського стверджується, що всього греко-католицьких священників налічувалось 2000, але на волі на час проведення собору залишилося 1297, з яких 997 підтримали «возз'єднання» з РПЦ³.

Безумовно, що достовірність усіх цих підрахунків є достатньо умовною, в основному почерпнута із радянських джерел, на що вказував і В. Сергійчук. За наведеними ним даними, на грудень 1945 року у чотирьох галицьких областях нараховувалося 2286 греко-католицьких громад⁴, тобто навіть та частина священників, яка по факту здійснювала духовну діяльність, не могла в повній мірі забезпечити душпастирську місію в цих громадах. Стівідношення ж між реальним і потенційним станом чисельності греко-католицького духовенства поки що залишається недостатньо вивченою проблемою і вимагає ще свого скурпульозного дослідження.

За даними мандатної комісії собору, для участі в ньому було запрошено 225 делегатів-священників – членів Ініціативної групи і 22 делегати від мирян з трьох греко-католицьких епархій (Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської), прибуло на собор 216 священників і 19 мирян. Запрошені священники, які не приєдналися до Ініціативної групи, брати участь у соборі

¹ Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. Львів : Видання Президії Собору, 1946. С. 61.

² Уткін О. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 109.

³ Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособ. М.: Библийско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. С. 218.

⁴ Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 112.

відмовилися⁵. Варто зауважити, що за даними згаданого Ю. Герича, кількість учасників була набагато меншою, ніж її представила мандатна комісія і А. Пельвецький, і не перевищувала 140 осіб⁶. Цікаво, що у списку відсутніх запрошених був відомий український історик, син священника І. Крип'якевич. Дослідження М. Марущака свідчать, що «...оцінка Крип'якевичем І. П. репресій, які здійснила влада щодо ієрархів УГКЦ, була негативною. Незважаючи на це, Крип'якевича І. П., як віруючого, примушують взяти участь в роботі Собору»⁷. Гостьову делегацію від Московського патріархату очолював екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн.

Вранці 8 березня 1946 р. Львівський собор розпочав свою роботу. Процедура цього дійства у піднесено-схвальному тоні передано у тогочасному виданні «Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. у Львові», виданому одразу ж по завершенню його роботи. У ньому, зокрема, було зазначено: «О год. 10.30 починається молебен «О призованні Св. Духа». Його правлять всі три основники Ініціативної групи. Співають священники, делегати Собору. Співають гарно, з піднесенням. Недаром, бо ми – співуча нація. Ніколи ще не було в храмі Св. Юра стільки священників зі всіх трьох епархій: Львівської, Станіславської і Перемишльської, 216 делегатів і 19 світських членів Собору. Кінчився молебен. До президіального столу підходять о. д-р Костельник, о. Антоній Пельвецький (учасники Собору ще не знають, що перед ними Преосвященний єпископ Антоній) і о. д-р Мельник (Дрогобицький владика). Місця секретарів займають оо. Павлосюк Микита і Ванчицький Юрій. Так ухвалено на предсоборному засіданні в дні 6.03.1946 р. І пощо, навіщо потрібна тут формальна процедура вибору президії? Може, на світських зборах цього уникнути не можна. О. д-р Костельник в очах всіх делегатів не тільки Адміністратор Церкви, але більше, – всіма признаний вождь всього великого

⁵ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946–1981. Київ, 1984. С. 39.

⁶ Герич Ю. Як відбувався «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 88.

⁷ Марущак М. «Ліквідація УГКЦ» – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях. *Державність*. 1992. Ч. 4. С. 36.

церковного руху. І спокійно, з найбільшою простотою і скромністю, о. д-р Костельник займає місце предсідника і, стоячи, вітає оо. делегатів, членів і гостей Собору, оголошує порядок наради Собору»¹.

Першим з доповіддю про діяльність Ініціативної групи виступив єпископ вже Російської православної церкви А. Пельвецький. У своїй доповіді він окреслив мету роботи собору: «Нинішній Собор є Собором Греко-Католицької Церкви, скликаним Ініціативною групою для того, щоб у нових умовах нашого державного життя, коли український народ возз'єднався, переглянути постанову Берестейського Собору 1596 року і вирішити питання нашого возз'єднання з Руською Православною Церквою...». Серед формальних причини скликання собору було названо: «а) винятковий стан, щоб Церква існувала без єпископів, взагалі не може довго тривати; б) вже тепер по деяких парафіях забракло святого мира; в) неможливо нам організувати Богословський інститут, а також висвячувати нових священників, бо православні ще не признають нас за своїх, а католики вже не признають нас за своїх. До нормалізації церковного життя може нам відчинити двері тільки Собор, який ствердить наше повернення до Православної Церкви»².

У ході доповіді А. Пельвецький зачитав вітальну телеграму московського патріарха Алексія, коли під час доповіді з'явилася делегація ієрархів РПЦ з Києва, їх привітав і представив делегатам собору Г. Костельник.

Після А. Пельвецького з доповіддю «Про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою» виступив Г. Костельник. Основну доповідь собору Г. Костельник розпочав з екскурсу в історію унії, намагався переконати присутніх, що Рим систематично і послідовно використовував Берестейську унію для поглинення православ'я. «Відколи папи

¹ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. / відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1. С. 35.

² Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006.

стали світськими королями у своїй папській державі і навіть надцарями, відтоді папи реалізували свою ідею, щоб увесь християнський світ перетворити в «*imperium romanum papale*» (в папську римську імперію). Тоді вони де тільки могли, там нищили Грецьку Церкву. Їх тактика була завжди однакова: де папи не могли знищити Грецької Церкви задля політичних умов, там вони пропагували чи насаджували унію. Коли ж досягнули всю владу над уніатами, то цілком нищили грецький тип Церкви і насаджували своє латинство»³.

Отже, одним з перших мотивів розриву з Ватиканом Г. Костельник вважав те, що унія не виправдала надії українців: «Унія внесла кривавий роздор в нашому суспільстві, стала засобом знищення його... Підірвалися усі історичні основи унії! Хто ще й нині хотів би унії триматися, той тіні хапається! Дякувати Богові, ми вільні і хочемо одним серцем і одною душею прославляти Бога і Христа Господа з найближчими братами: з православними українцями, росіянами, білорусами і з усіма православними народами. Адже православ'я є історичною вірою слов'ян, а слов'яни – спадкоємці християнської віри й культури греків. Хочемо, щоб наше релігійне серце було не в Римі, який нам нічого не дав, який навіть для нас, уніатів, був мачухою, а щоб воно було в Києві, який є матір'ю всієї Русі, а також у Москві, яка є столицею і оборонною силою всієї Русі і всіх слов'ян. Сама доля, саме Боже Провидіння ставить нас на великий шлях. Невже ж маємо протівитися цьому великому нашому покликанню? Я ще за часів польського впливу передбачав і писав про те, що перше християнське тисячоліття було грецьке, друге романсько-германське, а третє повинно бути слов'янське. Тепер це вже здійснюється, і ми повинні йти назустріч цій нашій великій долі»⁴.

У заключній частині доповіді Г. Костельник закликав учасників собору: «Перед нами стоїть велика справа, і ви, всечесні отці, подолайте всі труднощі, відкрийте очі незрячим, підбадьорюйте малодушних, віддайте всі свої сили для повернення нашого галицького народу до віри своїх предків, до чистої християнської

³ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946–1981. Київ, 1984. С. 65.

⁴ Там само. С. 70–71.

віри, до Святого Православ'я! Я пропоную, щоб наш Собор ліквідував постанови Брестського Собору 1596 року, зрікся Рима та унії з Римом, вернувся до Святої Православної Церкви. Пропоную просити Його Святість Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі прийняти нас до Всеруської Православної Церкви... На закінчення хочу сказати, що наш Собор висловлює свою вдячність Урядові Радянського Союзу за наше визволення та об'єднання всіх українських земель. Цьому щасливому повороту в Божому Провидінні ми і вдячні, за те, що можемо стати на великий шлях возз'єднання з Церквою нашого народу»¹.

В основу доповіді Г. Костельника лягли вже відомі положення, викладені у відомих листах до РНК і священників в травні 1945 р. Після його виступу розпочалася «дискусія», в якій брали участь наперед визначені співдоповідачі з відредагованими текстами. Виступи у ході дискусії священників І. Лоточинського, Й. Мариновича, Й. Ванчицького, І. Іваньо, Г. Закаляка, Й. Гривнака та інших, за виключенням В. Лесюка, а також мирян С. Щурка, П. Дурбака не порушували плану. Всі вони були на підтримку пропозицій оповідачів А. Пельвецького і Г. Костельника.

А коли священник Василь Лесюк запропонував уважати собор тільки першим етапом, а ухвалення остаточного рішення про возз'єднання перенести на пізніший час, то Г. Костельник обговорення на цьому припинив, заявивши: «На Соборі оо. делегати не видвинули ні одного аргументу проти нашого возз'єднання з Православною Церквою. У своїй же пропагандивно-підготовчій діяльності я зустрічався тільки з прикритим фактом «заляканої совісті». А, як історія свідчить, такі важні справи, як та, що її нині маємо вирішити, можуть повстати раз на 500 літ. Тому треба відкинути всі сентименти, щоб орлиним оком обняти цілість ситуації і стати на шлях, який веде у творчу майбутність. Без сумніву, в нинішньому світі все дуже переплутане, але Бог нам дав і спеціальну поміч для нашої орієнтації. Хіба тільки Апостольський Собор мав таке благословення свише, як наш»².

¹ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946–1981. Київ, 1984. С. 75.

² Там само. С. 43.

Після цього було запропоновано перейти до процедури голосування. Воно відбувалося у відкритому режимі, підняттям рук, причому за голосуючими спостерігали як співробітники НКДБ, так і об'єктиви кінокамер, які знімали «історичний собор» для кінохроніки. Відповідно делегати «одногосно» підтримали проект ухвали з чотирьох пунктів: «1) анулювати постанови Брестської унії 1596 року; 2) відірватись від Римської (папської) церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри; 4) возз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в радянському Союзі»³. Далі одностайно були прийняті ще кілька документів. Зрештою Ю. Герич про цей момент собору писав: «Треба було проголосувати. Отці-делегати сиділи непорушно. Мабуть кожний думав, що піднявши руку, поповнює насильство над своєю совістю, стягає з себе проклин своїх вірних і своєї Церкви. Але, поволі, зачали руки підноситися. Їх піднялося трохи поза сто. Цього вистачило. Тих сто рук відголосували долю всієї Церкви, послужили за вияв трьох тисяч священників і п'яти мільйонів вірних»⁴.

Головним документом була постанова собору. Вона проголосувала: «Зібравшись уперше в кафедральному храмі святого Юра у Львові, в умовах, коли всі українські землі, зібрані в єдину Радянську Соціалістичну Республіку, Собор стверджує:

1. Рим штучно відколовся в XI столітті з первісної братерської Православної Соборної Церкви, щоб накинути свою диктатуру всій Церкві. Церковна унія була нав'язана нашому народові в XVI столітті римсько-католицькою шляхетською Польщею з метою спольщення і латинізації нашого українського і білоруського народу. Тепер, коли український народ став хазяїном на своїй землі, було б нерозумним підтримувати далі уніатські тенденції і було б непрощеним гріхом розпалювати в нашому народі ненависть та братовбивчу боротьбу, причиною якої була і завжди буде унія.

Виходячи з цих засад, Собор постановив скасувати постанови уніатського Брестського собору 1596 року, ліквідувати унію,

³ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946–1981. Київ, 1984. С. 118.

⁴ Герич Ю. Як відбувся «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто, Нью-Йорк, 1995. С. 88–91.

анулювати залежність від Рима і повернутись до нашої батьківської Святої Православної віри і до Руської Православної Церкви.

2. Грунтуючись на словах Христа «да будут всі єдино», тобто християнам слід єднатися в любові й богочитанні, Собор вважає необхідним звернутися до Святішого Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі, з проханням прийняти нас в лоно Руської Православної Церкви, і довести постанови ці до відома Раднаркому УРСР, а також Голови Ради в справах Руської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів СРСР.

3. ...Собор від імені всього духовенства і віруючих висловлює свою глибоку подяку й довір'я Урядові Радянського Союзу і Української РСР, а також свідчить про свою нерушиму вірність Батьківщині.

4. У зв'язку з поверненням до Святої Православної Церкви, Собор постановив послати відповідні телеграми його Блаженству Константинопольському Вселенському Патріархові, Святішому Патріархові Московському і всієї Русі Алексію, Високопреосвященному Іоанну, митрополиту Київському і Галицькому, екзархові всієї України, а також прийняти звернення від Собору до всього духовенства і віруючих уніатської Церкви із закликом повернутися до віри своїх предків»¹.

Хоча собор вже не вирішував долю УГКЦ, бо на той час вона по суті була розгромлена, його рішення нібито легітимізували цей процес. Отже, головне заплановане завдання собору було виконане вже першого дня його роботи. Вранці 9 березня у Москву Г. Карпову відправлено термінову телеграму: «Перший день пройшов добре. Постанова прийнята одноголосно. Уткін, Ходченко, Вишневський»². Безсумнівно, подібні повідомлення надходили по каналах партійно-державних органів і структур держбезпеки до вищого керівництва у Києві і Москві. Зокрема завідувач організаційного-інструкторського відділу Львівського обкому партії

¹ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946–1981. Київ, 1984. С. 127–128.

² Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів: Місіонер, 2006. С. 364–365.

І. Богородченко у звіті до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У зробив короткий виклад діяльності Ініціативної групи від часу створення до початку роботи собору. Наведені партійним чиновником дані дещо відрізнялися від тих, що звучали під час Львівського собору: повідомлялося про перехід у православ'я 908 священників, не приєднаних 251 священника, щодо кількості учасників собору – було названо цифру 208 представників. Аналізуючи виступи учасників собору, партпрацівник, перш за все, відзначив схвальні виступи ряду учасників собору, а також навів слова виступу священника Василя Лесюка: «Необхідно відтягнути роботу Собору, зачекаєм з винесенням поспішного рішення. Слід обміркувати, і в кого яка совість, той сам про себе буде вирішувати». Богородченко підкреслив, що проти цієї пропозиції рішуче виступив Костельник і заява Лесюка не вплинула на сценарій роботи собору»³.

Наступного дня 9 березня відбувся процес церковно-канонічного оформлення переходу у православ'я. У Соборі Св. Юра сповідалися 12 священників, які воз'єдналися з РПЦ у Києві в лютому 1946 р. Собор розглянув питання «канонічного оформлення», ухваленого рішення про «воз'єднання», а під час спільної літургії, яку провели єпископи Макарій, Антоній і Михаїл, владика Макарій здійснив чин «приєднання до Православної церкви», прийнявши від 204-х делегатів-священників відречення від католицизму. Після літургії одразу ж відбулася панахида за упокій душі митрополита А. Шептицького, яку після нападів на його ім'я з боку влади, можна оцінити як поступку з боку організаторів собору цим «воз'єднанням» священникам, щоб утамувати їхню совість.

Після Богослужіння собор продовжив свою роботу. Зокрема, було ухвалено низку звернень та вітальних телеграм. У «Зверненні Собору до духівництва і віруючих Греко-католицької церкви в західних областях України» наводилися мотиви ліквідації Берестейської унії 1596 р., розриву з Ватиканом і воз'єднання з Православною церквою. «Унія, нав'язана нашим предкам 1596 р., спричинила тривалий роздор у нашому народі, – стверджували автори звернення Г. Костельник, М. Мельник і А. Пельвецький. – Православ'я для нас рідне, своє від віків, воно в історії найсильніше

³ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 12–13.

об'єднувало наш народ і тепер веде воно нас до єдиноможливої єдності... Ми належимо до Святої Православної Церкви. Господь Бог, безсумнівно, благословить наше велике діло»¹, і у підсумку закликали всіх, хто ще цього не зробив, «піти слідами» Собору».

У зверненні до патріарха Московського і усієї Русі Алексія делегати просили «признати нашу постанову і прийняти нас до Всеруської Православної Церкви», засвідчивши його своїми підписами². Хоча за логікою і хронологією подій, воно мало бути найпершим зверненням Ініціативної групи ще у травні 1945 року, замість відомої заяви до РНК УРСР від 28 травня 1945 року. У телеграмах на ім'я Сталіна, Хрущова, голови Президії Верховної Ради УРСР Гречухи, патріарха Алексія, екзарха Іоанна учасники собору висловлювали «глибокі подяки» за все, що було зроблено для «зібрання разом українських земель» та «ліквідації нашого церковно-релігійного роз'єднання»³.

Насамкінець учасники собору ухвалили зміни в церковно-адміністративній, шлюбній, богослужбовій практиці. Відтепер епархія діяла в межах існуючого обласного адміністративного поділу⁴. Заключну частину роботи собору зайняла церемонія за участю прибулого митрополита Київського і Галицького Іоанна, екзарха України. Саме йому на руки Г. Костельник склав повноваження голови Ініціативної групи, як такої що виконала своє завдання. Митрополит зачитав вітальну грамоту патріарха Московського, якою Греко-Католицька Церква приймалася в лоно Православної і вручив її Г. Костельнику.

З великою доповіддю виступив керуючий справами РПЦ в екзархаті України протоієрей К. Ружицький. Він вважав за потрібне знову занурити учасників собору в історію Православної церкви, піддавав критиці політику Папи Римського запровадити в Русі латинство ще за часів княгині Ольги. Не гірше за ідеологів марксизму-ленінізму говорив про класову боротьбу, реакційну політику російських царів, братерство трьох

¹ Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. Львів : Видання Президії Собору, 1946. С. 129–131.

² Там само. С. 135–136.

³ Там само. С. 133, 137–139, 141–145.

⁴ Там само. С. 50–51.

народів – українського, російського та білоруського. Він, зокрема, відзначав: «До класової боротьби на Україні приєднується боротьба релігійна, бо український народ був православним. Українським селянам доводилося страждати під утисками нових господарів на Україні, тому багато хто переходили на територію сусідньої одновірної Московської держави. Тоді польсько-литовські власті вирішили будь-якою ціною ліквідувати Православ'я, віру українського народу. Але як цього неможливо було зробити відразу, була запроваджена унія, яку і оформили на Брестському соборі 1596 року. Та не всі православні єпископи стали на путь зради. ... Православні білоруський і український народи не пішли за унією. Боротьба з нею і захист Православ'я були написані на прапорах повстань Лободи і Наливайка, Тараса Трясила, Гуні, Острянина. І Богдан Хмельницький під час своїх переговорів з царем Олексієм Михайловичем про возз'єднання України з Росією, як на основний фундамент і духовну силу, вказував на православну віру, що поєднує російський і український народи... Ця релігійна єдність братніх народів – російського, українського та білоруського – зробила легким і жаданим для українців і білорусів, входження їх (у 1772–1793–1795 рр.) до складу Російської держави»⁵.

Тоді ж, звертаючись до учасників собору, митрополит Іоанн висловив відверте прагнення Московського патріархату підпорядкувати УГКЦ, щоб значно посилити себе і свій вплив на віруючих. «Від усієї душі благаю, – закликав він, – щоб нинішнє торжество було початком повної ліквідації уніатства в нашій країні і тоді християни не тільки всієї України, але й всього нашого Союзу, будуть складати одну зв'язану взаємною любов'ю сім'ю, одно стадо під управлінням єдиного пастиря – святійшого патріарха Московського»⁶.

10 березня у Соборі Св. Юра відбулися урочисті Богослужіння за участю гостей, інші церемоніали та спільний обід у ресторані готелю «Брістоль». Після цього делегати роз'їхалися по домівках. Перед від'їздом частина учасників собору надіслала на

⁵ Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. Львів : Видання Президії Собору, 1946. С. 118–121.

⁶ Там само. С. 125.

адресу редакції львівської газети «Вільна Україна» листа з подякою на адресу керівництва та персоналу ресторану «Брістоль» за те, що «...кожне побажання під час сніданків, обідів та вечерів було сповнено скоро та докладно, їда та напитки були кожного разу смачні та подостатком подані. Довго пам'ятатимемо наш побут у Львові і весь робочий персонал в ресторані «Брістоль» в часі Св. Собору»¹. Про «приємне» перебування делегатів собору довго пам'ятало і керівництво самого ресторану, оскільки після усіх процедур воно змушене було звернутися до уповноваженого РСРПЦ по Львівській області І. Вишневського з проханням допомогти в оплаті додаткового рахунку за вино для учасників собору в сумі 23 008 крб.²

Незважаючи на зусилля офіційної влади, членів Ініціативної групи, Львівський собор не міг остаточно вирішити всі проблеми, пов'язані з насильницьким переведенням греко-католиків у православ'я.

У доповідних партійних функціонерів із західних областей на адресу вищестоящих органів повідомлялося про нібито піднесення серед окремих представників віруючих, які підтримали рішення собору та приховано вороже відношення більшості населення до рішень собору по ліквідації церкви³.

На початку квітня 1946 р. члени колишньої Ініціативної групи Г. Костельник, М. Мельник і А. Пельвецький прибули до Києва, де зустрілися з М. Хрущовим та М. Гречухою. Вони вручили керівникам УРСР схвалені Львівським собором документи, мали розмову щодо доведення рішень собору до широких мас, видання книги «Діяння Львівського собору». Переглянули також чорновий монтаж документального фільму про підготовку і проведення собору.⁴

4 квітня львівська делегація прибула до Москви, де її прийняв патріарх Алексій. Йому було зачитано і вручене звернення

¹ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 365–366.

² ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 4. Арк. 43.

³ Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 22–23; Спр. 439. Арк. 13–16.

⁴ Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 218.

з приводу приєднання до Православної церкви. Згодом делегація була на широкому прийомі, яку влаштував Г. Карпов для патріарха Алексія, митрополита Іоанна та членів львівської делегації, очолюваної Г. Костельником. Тоді ж на місцях за підписом Г. Карпова була відправлена інструкція про реєстрацію священників і парафій у зв'язку з «возз'єднанням» Греко-Католицької Церкви з РПЦ, де регламентувалися порядок і процедура реєстрації, вказувалося, що «возз'єднані» священники і диякони, а також приходи (громади) повинні реєструватися негайно⁵.

У Москві члени делегації дали інтерв'ю кореспондентові ТАРС, в якому обґрунтовувалися не стільки церковно-канонічні, скільки політико-ідеологічні підстави його проведення. Безособові відповіді на питання більше вказували на зрадагований стиль інструктора райкому партії по ідеології, ніж на представників духовенства. Пояснюючи причини рішень собору, вказувалося, що «учасники Собору, заслухавши доповіді і обміркувавши історичні й теологічні мотиви, одногolosно постановили вернутися в лоно прадідівської віри та возз'єднання з Руською Православною Церквою»⁶. На питання про репресії чи арешти уніатського духовенства було дано категоричну негативну відповідь і запевнення, що окрім заарештованих в квітні 1945 року ієрархів УГКЦ, «... перед Собором і після Собору ніяких арештів духовенства Греко-Католицької Церкви не було», а щодо сприйняття населенням рішень собору: «Вони прийняли рішення Собору як цілком зрозумілий захід, продиктований бажанням віруючих і ходом історії»⁷. Після поїздки до Києва та Москви практична місія членів колишньої Ініціативної групи була закінчена.

Незважаючи на постанови Львівського собору, значна частина греко-католицьких священників продовжувала активний і пасивний опір заходам радянської влади щодо повної ліквідації УГКЦ. У квітневому 1946 року спецповідомленні начальника Львівського обласного управління НКДБ Вороніна вищим органам влади вказувалося на численні приклади негативної реакції

⁵ ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9.

⁶ Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946–1981. Київ, 1984. С. 98.

⁷ Там само. С. 98–99.

греко-католицьких священників щодо проведеного собору та його рішень, їхньої готовності продовжувати свою релігійну діяльність за уніатським обрядом¹.

Слід відзначити, що командування УПА і керівництво оунівським підпіллям підтримувало опір насильницькому приєднанню УГКЦ до православ'я. Вони вели широку пропагандистську діяльність, здійснювали моральний тиск на духовенство, яке піддалося тиску влади. Втім були також випадки вбивства священників, які перейшли у православ'я, зокрема М. Шовала, А. Білика, А. Хощевського на Станіславщині, Бобиляка на Тернопільщині². За даними офіційної влади, до кінця 1946 року на Станіславщині, перед страхом можливої розправи з боку УПА відмовилися від переходу в православ'я і розірвали свої обов'язки перед Ініціативною групою 22 священники³. На Тернопільщині серед неприєднаних 55 греко-католицьких священників мотивували свою відмову страхом перед можливими репресіями з боку націоналістичного підпілля⁴. Однак, на думку І. Андрухів, погрози з боку ОУН та УПА проти священників, що перейшли в православ'я, мали більше психологічний характер, масового застосування терору проти них не було. Подібної точки зору дотримувався і Б. Боцюрків, спростовуючи кліше радянської історіографії про націоналістичний терор банд стосовно православних священників.

Незважаючи на організований владою та новим церковним керівництвом тиск, частина священників та віруючих УГКЦ відмовлялася від переходу у православ'я. «На основі Собору, який відбувся у березні місяці 1946 р., колишнє греко-католицьке духовенство приєдналося до Російської Православної Церкви і повело за собою віруючих і парафіян, – доповідав Києву уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР по Львівській області П. Кучерявий 7 вересня 1946 р. – Але на 1 вересня 1946 р. у області 48 священників чинять впертий опір возз'єднанню

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946) : документи радянських органів державної безпеки. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. С. 656–659.

² Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 324.

³ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 45.

⁴ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). Тернопіль, 2003. С. 34–35.

з православ'ям, залишаються поки що вірними Папі Римському у присязі і т. п. Ці священники поки що служать в церквах на периферії, у м. Львові вже немає діючих Греко-Католицьких Церков. Греко-католицьке духовенство викладає свої мотиви (я переконаний у своїх вченнях, я не можу порушити присягу, совість не дозволяє, я не згідний з догматом Костельника та ін.). ... Є випадки, коли деякі греко-католицькі священники покинули свої парафії і перейшли на цивільну роботу, ... покинули свої парафії й виїхали в невідомому напрямку. По моєму, у Львівській області пора закінчувати розмови з уніатським духовенством, оскільки їх залишилося десятка чотири й необхідно дозволити ужити до них більш рішучі заходи»⁵.

Загалом до кінця 1946 р. перейшли у РПЦ 1111 греко-католицьких священників, з них з Львівської єпархії – 532, Перемиської – 203, Станіславської – 277, тобто всього 43%. (Але навіть з цієї кількості не всі прийняли православ'я за переконаннями. За офіційними даними станом на 1 листопада 1946 р. продовжували діяти значна кількість греко-католицьких парафій: у Тернопільській області – 136, Станіславській – 54, Львівській – 48 і Дрогобицькій – 32)⁶. На думку І. Біласа, у результаті масових арештів у в'язницях і таборах перебувало щонайменше 1600 священників, а кілька сотень перейшли на нелегальний стан, багато з них продовжували пастирську службу⁷.

Таким чином, Львівський собор 1946 р. не став моментом рішучого повороту уніатського духовенства і вірних до православ'я, на що розраховував радянський уряд і ієрархи РПЦ. Він був лише одним із етапів процесу ліквідації Греко-Католицької Церкви, складовою частиною антиунійної політики радянського режиму в загальному процесі радянської західноукраїнських земель у післявоєнний період. Єдиним досягненням ініціаторів проведення собору, якщо можна так вважати, була імітація легітимності

⁵ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 417–418.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640. Арк. 125–126.

⁷ Білас І., Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 130.

й спроба представити світовому суспільству насильницьку акцію як «вільне волевиявлення українського народу». Тож видається слушним твердження о. Ігоря Мончака, що «... ставити наголос не псевдособорі 1946 року як на моменті «ліквідації» Галицької митрополії було б в інтересах уряду СРСР. Цим уряд усував себе від обвинувачень як головного автора «ліквідації» церкви, а вину спихав як на саме галицьке духовенство та, щонайменше, на Московську церкву. Така фальшива інтерпретація подій прийнялася навіть на Заході»¹.

Але ці намагання виявилися марними, про що свідчили реакція і відгуки у пресі органів держави та численної української діаспори. Для світового суспільства було очевидним, що широко-масштабна акція ліквідації Української греко-католицької церкви, у епіцентрі якої опинився Львівський собор 1946 р. з його рішеннями, здійснена комуністичним режимом спільно з Руською православною церквою у її інтересах. Вона була спрямована проти Ватикану та католицизму й мала ціль послабити їх позиції у християнському світі.

Радянська сторона відслідковувала реакцію Західного світу, старанно фіксуючи відгуки світової преси, формуючи на їх основі відповідні інформаційні огляди. Подібна інформація лягала на стіл не тільки вищого партійного і державного керівництва, але й керівників республіканських і обласних рівнів, які робили відповідні аналізи світової преси. В одному з таких оглядів наводилися витримки з різних провідних газет Європи та США, що стосувалися долі Української церкви. Зокрема, американська газета «Нью-Йорк Таймс» 17 березня 1946 р. опублікувала матеріали про рішення Львівського собору та заяву кардинала Тіссерана з приводу репресій проти церкви та віруючих у Західній Україні, в якій заявлялося: «Розторгнення Берестейської унії підкреслює напружену і рішучу боротьбу, яка точиться між Москвою, що діє через Православну церкву, яку вона намагається використати як політичну зброю, і Ватиканом... Оскільки в Росії фактично не

¹ Мончак І. Хто ліквідував греко-католицьку церкву. *Берестейська Унія (1596–1996): статті й матеріали*. Львів : Логос, 1996. С. 124.

дозволена ніяка інша християнська церква крім Московської православної церкви, гасло полягає в тому, що західноукраїнська католицька церква повинна зникнути... Собор, який зібрався у Львові та прийняв рішення анулювати унію західноукраїнської церкви з Римською церквою ухваленою 1596 р., очолювався кількома священниками-відступниками, один з яких опублікував брошуру, скеровану проти верховної влади Римського Папи»².

В іншому номері ця газета повідомляла: «Львівського митрополита і майже всіх єпископів заслано в далеку Московщину. Церковний маєток розграбили, а священництво запроторили в тюрми і робочі роти... Москва показала своє правдиве обличчя: указом одобрива «бажання народних мас» і підчинила збунтованих українських католиків червоному патріархові в Москві»³.

Римська газета «Пополо» від 19 березня заявляла, що повідомлення московського радіо щодо приєднання західноукраїнської церкви до Православної «... є трюком самої підлої властивості... Всі єпископи і духовенство Західної України були заслані, запроторені в тюрми і замінені тепер купкою відступників на чолі з тим же самим Г. Костельником, якому за його старання була обіцяна посада митрополита Львівського. Ці зрадники віри і своєї пастви ненависні віруючим. Всі керівники релігійних парафій, які не бажали зраджувати свій народ і віру, під ворожим тиском усунені і на їх місце знайдені нещасні, готові на все, які написали під диктовку звичайну відозву до визволителів. Стиль не новий, – підсумовувалося в газеті і прогнозувалося, що тиск на незговірливих священників УГКЦ тільки посилиться»⁴.

Авторитетний в католицькому світі єзуїтський журнал «Чивільта Каттолика» характеризував позицію Радянського Союзу відносно західноукраїнської уніатської церкви як «політику підступу і насильства». Автори огляду зазначали, що «... журнал указує на факти «переслідування», які по його словах, нібито були здійснені проти єпископів і священників уніатської

² ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 46–47.

³ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 48.

⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 50.

церкви з тим, щоб примусити їх приєднатися до Російської православної церкви... Католицьке духовенство було замінено священниками-відступниками, які проголосили своє приєднання до Російської православної церкви і відмову підпорядковуватися авторитету Папи»¹.

Ієрархи УГКЦ української діаспори теж засуджували радянський режим і керівництво Російської православної церкви за насильницьке протизаконне і неканонічне приєднання уніатської церкви до Православної, де вказувалося, «... що так звана злука західноукраїнської уніатської церкви з Російською православною є неможливою подією, тому що всі законні єпископи української уніатської церкви вже давно арештовані й депортовані совітськими чинниками. Це не є злука, а примусове прилучення, заряджене радянською владою». Від імені українців греко-католиків Канади вони заявили: «Як громадяни Канади ми вимагаємо, щоб свобода проголошена Атлантичною Хартією, розповсюджувалася на тих нещасних людей, які нині переслідуються Совітами, вимагаємо визволення і права повернутися до своїх парафій та припинення переслідування українських католиків»².

Греко-католицькі єпископи в США К. Богачевський і А. Сенишин оприлюднили також заяву із рішучим протестом проти насильної ліквідації уніатської церкви в Україні. «Совіти покриваються Православною церквою і уживають терористичних способів, щоб примусити уніатських священників і вірних підкоритися Москві, – наголошували вони. Ієрархи підкреслили неканонічність рішень Львівського собору: 216 священників, залучених владою для його проведення, не могли представляти інтереси тритисячного кліру та чотирьох мільйонів вірних. Було би кривдою для українського народу та його Церкви прийняти як правдивий факт проголошення, що синод скликаний у Львові 8 березня ц.р., зірвав Берестейську унію, що в'язала Українську Католицьку

Церкву з Римом 350 літ, та загнав її знову в обійми Московської православної церкви»³.

На підтримку гнаної УГКЦ виступили представники Української автокефальної православної церкви, яка продовжувала свою діяльність поза межами зони радянської окупації українських та східноєвропейських територій. Зокрема, учасники Другого собору єпископів УАПЦ під головуванням митрополита Полікарпа (Сікорського), що проходив 14–18 березня 1946 р. у німецькому містечку Есслінгу-на-Неккері, ухвалили звернення до всіх християнських церков, а також окреме звернення до Католицької церкви, в якому висловлювалося співчуття з приводу насильницького приєднання греко-католиків до РПЦ⁴. Від імені священнослужителів і віруючих Української автокефальної церкви в Північній Америці висловив протест її глава єпископ І. Теодорович⁵, а від Української католицької церкви в Канаді – екзарх Ладика та єпископ Саварій⁶.

Українська діаспора за океаном, яка пильно стежила за подіями на батьківщині, була стурбована долею близьких і рідних людей, бурхливо реагуючи на ліквідацію батьківської церкви. Другий конгрес українців Канади у червні 1946 р. ухвалив з цього приводу спеціальну резолюцію. У ній наголошувалося, що він «...протестує перед цілим культурним і свободолюбивим світом проти насильственного втручання совітського уряду в справі віри українського народу та використання Російської православної церкви для скріплення своєї диктатури над українськими народами». З'їзд українців у канадській Оттаві у вересні 1946 р. теж відгукнувся резолюцією щодо подій в Галичині, в якій відзначалося: «Войовничий безбожний матеріалізм і дикий московський імперіалізм сьогодні руйнують основи християнського життя, християнської цивілізації,

³ Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 391.

⁴ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) / упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін. ; ред. кол.: В. І. Балага та ін.]. Ужгород, 2000. С. 269.

⁵ Там само. С. 270.

⁶ Там само. С. 275.

¹ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 52.

² Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 390.

демократичного ладу та нищать культурні надбання нашого народу на його рідних землях»¹.

Особливо болісно і обурливо сприймали розгром УГКЦ представники Закордонного представництва УГВР та закордонних частин ОУН, а також досить численна західноукраїнська еміграція. У зв'язку з трагічними подіями на батьківщині, УГВР оприлюднила у травні 1946 року звернення до всіх українців на чужині. У ньому зазначалося: «Переводячи послідовно жорстоку боротьбу з національними надбаннями, поборюючи прояви національної волі на західноукраїнських землях, большевики з перших днів окупації розпочали боротьбу з Українською греко-католицькою церквою, цею твердинею національної культури українського народу на західноукраїнських землях. Всіх єпископів арештовано, три з них померли у в'язницях, заарештовано понад 300 священників... Большевики створили Ініціативну групу трьох священників, які відозвою 28 травня закликали все духовенство західноукраїнських земель пірвати з уніатською традицією і підкоритися Московському патріархові... Релігійний терор на західноукраїнських землях, насильство над сумлінням скріпили фронт революційно-визвольної боротьби українського народу під проводом УГВР за незалежність Української Держави, яка єдина забезпечить свободу думки світогляду і віри українцям... Закликаємо протестувати проти насильства над релігією і сумлінням нашим. Розповісти демократичному світові правду про гніт і сваволю на наших землях»².

В іншій заяві, оприлюдненій на Заході, керівництво УГВР інформувало світове суспільство, що в Україні «... по-варварському знущаються большевики з релігійних почувань українського населення... Вся акція мала на меті: а) знищити Греко-католицьку церкву як релігійну національну інституцію, яка дуже поважною мірою охороняє український народ від русифікаторських впливів Москви; б) терором зламати деяку частку духівництва, змусити його до співпраці з НКВД і в цей спосіб підірвати авторитет церкви серед нашого народу взагалі»³.

¹ Швець І. Збірник. Статті, доповіді, промови. Сідней, 1996. С. 189.

² Релігія в житті українського народу: зб. матеріалів. Мюнхен-Рим-Париж, 1966. С. 208.

³ Там само. С. 209.

Що ж до реакції оунівського підпілля на галицьких землях, то, за словами Б. Боцюрківа: «Дивує, що «возз'єднавча» кампанія не зіткнулася з будь-якою серйозною протидією з боку потужного українського Руху Опору»⁴. Тільки влітку 1946 року ОУН у формі ультиматуму вимагала від священників, які перейшли у православ'я зректися свого відступництва з погрозою щодо можливих насильницьких дій. Деякі священники підкорилися цій вимозі, але більшість, через прагматичний підхід щодо необхідності збереження парафіяльного духовенства під формальним виглядом возз'єднання та через страх репресій з боку НКДБ відмовилися відступати від примусово нав'язаного православ'я, а дехто звернувся навіть за захистом до органів НКВС⁵.

Якщо говорити про позитивні відгуки щодо рішень Львівського собору, то свої привітання Московському патріарху Алексію надіслали тільки представники Православних церков – екзарх Болгарії Стефан, архієпископ Нью-Йорка Карпато-Русі та Віленський архієпископ Корнилій⁶.

Один із представників Української православної церкви в США І. Гундяк через особисте послання до Г. Костельника звернувся з пропозицією поширити «возз'єднавчу» на Америку, закликавши тамтешніх греко-католиків приєднатися до православ'я⁷. Але цей випадок чи не єдиний у своєму роді схвальний відгук заокеанських українців на насильницьку ліквідацію УГКЦ.

Виклад розвитку подій на соборі, відображений у публікаціях радянських часів⁸, з точки зору комуністичної влади мав демонструвати логіку історичної об'єктивності здійсненої режимом антиуніатської акції. Однак, для духовенства і віруючих УГКЦ це був акт відвертого насильства, який сприймався однозначно негативно. Про це свідчать матеріали спогадів і інтерв'ю репресованих священників, простих віруючих, що містяться в архіві

⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 179.

⁵ Там само. С. 179–180.

⁶ Большевицький церковний собор у Львові 1946 року. Нью-Йорк, 1952. С. 60.

⁷ Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. С. 117–121.

⁸ Діяння Собору УГКЦ 8–10 березня 1946 р. Львів : Видання Президії Собору, 1946; Львівський церковний собор: документи і матеріали. 1946–1981. Київ, 1984.

львівського Інституту історії церкви Українського католицького університету¹.

Що ж до наукових оцінок самого Львівського собору та прийнятих на ньому рішень, то у церковних колах, що зберегли вірність унії, і в наукових дослідженнях, сам він, та прийняті на ньому постанови вважають нелегітимними й неканонічними. Цих підходів дотримується і більшість сучасників церковних та світських дослідників історії УГКЦ. Суть їхньої позиції зводиться до наступного. Тогочасний собор у проведеному вигляді юридично не спроможний був вирішувати питання про возз'єднання церков. Зібрання, іменоване як собор Української греко-католицької церкви, відбулося без участі жодного з її єпископів, які перебували в тюрмах і на засланні. Це автоматично робило його неканонічним, а прийняті у такому випадку рішення були незаконними, оскільки грубо порушували встановлені Вселенськими соборами церковні закони. Тож ні одне із рішень Львівського собору за церковними канонами не можна вважати легітимним.

По-друге, Г. Костельник був призначений главою УГКЦ з правами її митрополита не Ватиканом, тобто церковною владою, а рішенням радянського режиму, який згідно положень тогочасної конституції про відділення церкви від держави, не мав на це законних прав. Крім того, делегати собору не обиралися за канонічним правом, отже не могли юридично і канонічно представляти увесь загал кліру і вірних². На переконання історика церкви Ю. Федоріва: «Всякий собор, який відбувається проти волі ієрархів, без участі єпископів, не є ніяким собором. Його рішення не мають ніякого канонічного значення. Це (в теорії) визнає також Російська православна церква»³.

На думку Ю. Герича, у відповідності з церковними законами, Російська православна церква як помісна не мала права втручатися у внутрішні справи іншої помісної церкви, тим більше Греко-католицької, підпорядкованої Ватикану. Таким чином, на

¹ Український католицький університет (Львів). Архів Інституту історії Церкви. Спр. № П-1-1-107-769.

² Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во УКУ, 2005. С. 182.

³ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. С. 315.

його переконання, радянська влада, яка, згідно таємно укладеного плану і за допомогою репресивних органів і РПЦ ліквідувала Греко-Католицьку Церкву на теренах України, і офіційно скріпила цю акцію Львівським псевдособором 1946 р., брутально порушила елементарне право людини на віросповідання, визнане у всьому світі, навіть у інших тоталітарних державах⁴.

Цю точку зору підтримує І. Білас, який, порівнюючи ліквідацію Київської митрополії в 1839 році і Львівської у 1946 роках прийшов до висновку, що безпосередній провідник ліквідації УГКЦ Г. Костельник не був її митрополитом, як той же митрополит Семашко, не мав ніяких повноважень для скликання собору в 1946 році, та й не звертався за їх одержанням до вищої церковної влади. Таким чином, собор 1946 року був скликаний проти всіх і всяких правил Католицької церкви. Львівський собор ставив собі за мету ліквідувати Греко-Католицьку Церкву і через це не може зватися греко-католицьким. Тому всі католики були морально зобов'язані відмовитися від рішень цього собору, бо згідно з нормами Католицької церкви такий собор є незаконний. Г. Костельник не одержав також повноважень від РПЦ, бо він не був православним. Собор 1946 року не міг бути православним також з тих міркувань, що рішення собору не торкалися православних, а інакочергових. Отже, Г. Костельник міг одержати повноваження для скликання такого роду собору тільки від уряду УРСР. Оскільки собор 1946 року вирішував справи великої важливості, які могли втягнути країну у міжнародні ускладнення, то ясно, що Г. Костельник не міг скликати собор на власний ризик і від власного імені. Отже, собор не є чиеюсь приватною забаганкою, а державним заходом.

Зрештою, у 1990 році в розпал процесів легалізації УГКЦ, 23 січня у Львові відбувся церковний собор УГКЦ, на якому його учасники одноставно підтримали постанову, де вказувалося: «Відкинути і визнати неіснуючим т. зв. Львівський собор 1946 року, згідно якого Українська Греко-Католицька Церква нібито самоліквідувалась і переходила в лоно Російської Православної Церкви

⁴ Герич Ю. Як відбувся «возсоединительний собор» у Львові 8 березня 1946 р. *Календар «Світла»*. Торонто; Нью-Йорк, 1995. С. 88.

як її частина». Основними підставами такого рішення для учасників собору 1990 року було визнано наступні положення: «Всі рішення і постанови т. зв. собору були і є недійсними і не зобов'язуючими для Української Греко-Католицької Церкви як так, що творилися силою репресій уряду СРСР при безпосередній активній участі вищого духовенства Російської Православної Церкви і у відсутності ієрархії Української Греко-Католицької Церкви. Той т. зв. собор був неканонічним і юридично не правосильним і, як суто політичний, ніколи не був визнаний Римськими Архієреями і Вселенською Католицькою Церквою, віткою якої була і є Українська Греко-Католицька Церква»¹.

Доля конкретних ініціаторів та активних учасників процесу нищення УГКЦ теж була достатньо промовистою. У вересні 1948 року, за загадкових обставин, було убито голову Ініціативної групи Г. Костельника. Представники влади традиційно пов'язали його смерть із так званим слідом «українських буржуазних націоналістів»². У 1949 році загинув Я. Галан. У двох цих випадках напередодні загибелі, з Г. Костельника та Я. Галана було знято охорону, а в останнього ще й вилучено особисту зброю. У 1955 році загинув ще один із трьох чільних членів Ініціативної групи – єпископ Самбірсько-Дрогобицької єпархії РПЦ М. Мельник. І хоч на документальному рівні поки що не віднайдено документів про безпосередню причетність до цих убивств тогочасних радянських спецслужб, більшість дослідників вважають саме такий розвиток подій найімовірніший. Непрямим свідченням жорсткої лінії до колишніх активістів Ініціативної групи була доля її секретаря С. Хруцького, заарештованого та депортованого з України у 1948 році, якому навіть після смерті Й. Сталіна у 1954 році було відмовлено в праві повернутися в Україну та відновити свої громадянські права³. Ці люди, чия діяльність та енергія спрямовувалися на підтримку антиунійної лінії тогочасного режиму, для комуністичної влади залишалися небажаними свідками істинної політики більшовиків, спрямованої на знищення УГКЦ. Тому цей режим робив все можливе для їхньої нейтралізації.

Отже, Львівський церковний собор 1946 р. став кульмінаційним моментом антиунійної політики радянської влади, спрямованої на ліквідацію греко-католицизму на західноукраїнських землях. У процесі дослідження було з'ясовано, що рішення про скликання собору приймалося не церковними діячами, навіть тими, що входили до складу Ініціативної групи, а, перш за все, органами держбезпеки. На переконання спецслужб собор як акція церковно-канонічного оформлення процесу переведення греко-католиків під юрисдикцію РПЦ мав формально завершити процес ліквідації унії в Галичині.

Закарпаття офіційно увійшло до складу УРСР після закінчення радянсько-німецької війни і ця подія вирішальним чином вплинула на політичне, національне, культурне і релігійне життя місцевого населення. Якщо врахувати той факт, що радянсько-чехословацький договір про юридичне оформлення процесу входження Закарпаття до складу УРСР та СРСР було укладено 29 червня 1945 року, тобто в розпал кампанії по підготовці до ліквідації УГКЦ в Галичині, то стала зрозумілою і майбутня доля греко-католицької єпархії на її теренах. На момент державно-політичних змін на Закарпатті зберігалася доволі строката конфесійна ситуація. За даними В. Пашенка, тут діяли 460 греко-католицьких громад Мукачівської єпархії, 90 православних Мукачівсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви, 80 реформаторських, більш як 40 римо-католицьких громад, а також 8 уніатських і 7 православних монастирів⁴. У кількісному вимірі віруючих до греко-католиків належали понад 460 тис. закарпатців, 81 тис. дотримувалися католицизму латинського обряду, 78 тис. були протестантами, а 109 тис. вважали себе православними⁵.

У силу історичних обставин Мукачівська греко-католицька єпархія не входила до УГКЦ з митрополічним осідком у Львові, а була підпорядкована Ватикану. На час Першої світової війни значна частина парафій відійшла від неї до сусідніх єпархій

¹ Собор Греко-Католицької Церкви постановляє. *Вісник з Риму*. 1990. Лютий.

² ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 1т. Спр. 5. Арк. 123–125.

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3613. Арк. 12, 15.

⁴ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 107.

⁵ Пушкаш Л. О. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001. С. 19.

у Пряшеві, Орадеї та Гайдудорозі, що, відповідно, у післявоєнний період належали Чехословаччині, Румунії та Угорщині¹. У міжвоєнний період, коли на Закарпатті посилювались впливи мадяризації і латинізації, частина вірних перейшла у православ'я, піддавши під впливи русофільської течії. Однак, ті віруючі та греко-католицьке духовенство, що залишилися вірні своєму духовному вибору, стали згуртованішими і менш вразливими для зовнішніх антицерковних проявів, на противагу єдиновірцям в Галичині. На переконання В. Войналовича, феномен греко-католицизму на Закарпатті, що базувався на здатності виживання, адаптації до існуючої політичної, соціально-економічної та релігійної ситуації зі збереженням власної ідентичності, значною мірою пояснювався сформованою на території Мукачівської єпархії особливою поліетнічною спільнотою, яка виявила свій високий етноконсолідуючий потенціал від зовнішніх впливів державних режимів².

Під час Другої світової війни Мукачівська греко-католицька єпархія нараховувала 433 священника. Уніатське духовенство належало до високоосвіченої, доволі заможної і авторитетної частини закарпатської спільноти: 93% священнослужителів УГКЦ мали вищу, решта – середню богословську освіту. Вони мали в особистому користуванні по 10–30 га земельних угідь; загалом у розпорядженні парафій та монастирів УГКЦ перебувало 16 300 га землі, що оброблялася найманою робочою силою³. Таким чином авторитет духовенства визначався як загальним інтелектуальним, так і матеріальним станом, який вигідно відрізняв його від православних священників.

Під час війни греко-католицька єпархія зазнала певних змін в адміністративному плані. У травні 1943 р. помер єпископ О. Стойка, після чого управління закарпатськими

¹ Стоколос Н. Шляхи до міжконфесійної злагоди в світлі маловідомих історичних джерел : матеріали і тези міжнародної конференції «Духовне відродження культури України: традиції і сучасність». Рівне, 1994. С. 2–3.

² Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 391.

³ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 рр. *Ковчег: наук. зб. із церковної історії / за ред. о. Б. Гудзяка*. Львів : Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. Ч. 2. С. 297.

греко-католиками, хоч і тимчасово, опинилося в Угорщині, в руках ординарія Гайдудорозького єпископства М. Дудаша, якого було призначено Апостольським адміністратором Мукачівської єпархії. Незадовго до вступу радянських військ, 8 вересня 1944 р. Мукачівська єпархія УГКЦ отримала єпископа-помічника в особі молодого, але надзвичайно авторитетного серед віруючих, 33-річного уродженця Гуцульщини священника Теодора Ромжі, висвячений у сан єпископа у 1944 р., він, за висловом Л. Пушкаша, «... був найвідповіднішим як з погляду тогочасної ситуації, так і у зв'язку з дня на день очікуваними політичними змінами. Адже о. Теодор мав добру римську духовно-інтелектуальну школу. Знав особливості підрадянського життя, володів російською мовою... Відомими були його непересічні особисті якості і здібності... а передусім цілковита і безумовна відданість Христовій, Єдиній, Святій, Католицькій і Апостольській Церкві, за яку Теодор готовий був віддати життя»⁴.

Молодий владика мав також бездоганну з точки зору політичної оцінки репутацію. Він не був втягнутий ні в одну з груп греко-католицьких священників, які мали певні симпатії пропольського, прословацького, проугорського чи антирадянського спрямування. Така нейтральність давала йому ряд переваг, але й, з точки зору комуністичних органів, була підставою для нагальної необхідності долучити ієрарха до реалізації свого наміру щодо приєднання греко-католиків до православ'я. Так само, як і православним священнослужителям, йому було запропоновано попросити Московського патріарха, аби той прийняв його церкву під юрисдикцію РПЦ.

Ще восени 1944 р. Кремль почав реалізовувати свій задум щодо Закарпаття, яке, згідно з укладеною між Й. Сталіном і президентом Чехословацької республіки Е. Бенешем угодою, після перемоги над Німеччиною мало відійти до складу СРСР. Упродовж осені 1944 р. – зими 1945 р. політичне життя на Закарпатті зосереджувалося навколо акції «возз'єднання» цього краю з УРСР. Організуючи так звані народні комітети, що пропагували возз'єднання закарпатських русинів зі своїми «братами на Сході»

⁴ Пушкаш Л. О. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Львів, 2001. С. 77.

і займалися збором підписів за реалізацію цієї ідеї, політвідділ 4-го Українського фронту, що керував цей процес, включав до їх складу не лише місцевих комуністів, але й представників православних громад¹.

Оскільки православні парафії цього краю належали до зарубіжного релігійного осередку – Сербської православної церкви, комуністична адміністрація інспірувала рух за їх приєднання до Московського патріархату. З цією метою в грудні 1944 р. було надіслано спеціальну делегацію представників Православної церкви Закарпаття до столиці СРСР, яка повернулася до Ужгорода з благословенням патріарха Алексія і конкретним планом подальших дій у цьому напрямку. У свою чергу, керівництво РПЦ звернулося до уряду СРСР з проханням надати допомогу Карпато-Руській православній церкві в «поверненні» їй від УГКЦ храмів, церковних будинків і земельних наділів².

Тогочасна православна єпархія переживала далеко не найкращі часи, була однією з найменш забезпечених матеріально, особливо бракувало храмів. За підтримки державних органів її представники розраховували виправити власні справи за рахунок уніатської церкви. Тож ліквідація Греко-Католицької Церкви, що стала черговим кроком в політиці радянизації земель закарпатського краю, не в останню чергу була вигідна також РПЦ.

Опинившись восени 1944 р. в умовах тоталітарної і атеїстичної держави, перед УГКЦ постало завдання вижити, для цього її керівництвом було обрано, як здавалося, єдиновірний шлях – пристосування, шляхом відсторонення від надто небезпечної громадської та політичної діяльності. Практично все духовенство Мукачівської єпархії УГКЦ негативно поставилося до ідеї приєднання Закарпаття до УРСР, вважаючи, що найперспективнішим для цих земель і своєї церкви було б перебування у складі Чехословаччини³. Однак, щоб уникнути загострення стосунків

¹ Магочій П. Пряшівська греко-католицька парохія: русинська чи словацька церква. *Ковчег*. Ч. 4. Львів, 2003. С. 163.

² Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 рр. *Ковчег*: наук. зб. із церковної історії / за ред. о. Б. Гудзяка. Львів: Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. Ч. 2. С. 291.

³ Маркусь В. Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. *Записки НТШ*. Париж, 1962. Т. 169.

з радянською адміністрацією, священнослужителі, намагалися дотримуватись нейтральної, аполітичної позиції.

Комуністичні органи діяли у звичний спосіб, поєднуючи різні форми впливу на греко-католиків. З метою залякати тих, хто ще вагався, або ж проявляв невдоволення репресивні органи ще наприкінці 1944 р. заарештували і стратила трьох та депортувала в Сибір 15 священників УГКЦ Закарпаття⁴. За звинуваченням у шпигунській діяльності 2 лютого 1945 р. було кинуте за ґрати, пізніше засуджено до страти й розстріляно 76-літнього настоятеля греко-католицької парафії в селищі Рахів Петра Дем'яновича⁵. У березні того ж року в Будапешті співробітниками «Смерщу» заарештовано і вивезено до Ужгорода прелата О. Ільницького та священника С. Фенцика⁶.

На Закарпатті спішно створювалися за радянським зразком органи місцевого управлінського апарату. 27 квітня 1945 р. в Ужгороді при Народній Раді постало управління у справах культів, до компетенції якого належали «...усі справи церковні, релігійні, включно упорядкування справ про майно церковних (релігійних) громад та вирішення майнових справ між ними на території Закарпатської України»⁷. Співробітники цього управління контролювали дії місцевих органів влади, які під тиском громадської думки інколи вирішували питання на користь греко-католиків. Цією структурою було опротестовано ухвалу окружного народного комітету в Хусті про повернення УГКЦ незаконно відібраних і переданих православним громадам храмів і церковного майна в селах Горінчово, Данилово, Липча і Телятин⁸.

Використовуючи досвід наступу на Греко-Католицьку Церкву в Галичині, радянським органам вдалося частину уніатських парафій перетворити у православні й збільшити частку парафій РПЦ. Навесні 1945 року Народна Рада Закарпатської України

⁴ Kumor B., *Historia Kościoła. Cz. 8. Czasy wspolczesne. 1914–1992*. Lublin, 1996. S. 502.

⁵ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 104.

⁶ Там само. С. 105.

⁷ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 341.

⁸ Довганіч О. Д., Хланта О. В. У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. Ужгород, 1999. С. 12.

ухвалила декрети про свободу віросповідань та перерозподіл церковної власності. Згідно їхніх положень у місцевостях, де частка греко-католиків не перевищувала третини від загальної кількості населення, повинні були передати усю парафіяльну власність, включно з храмом, православній більшості; де греко-католиків було більше третини, їхнє церковне майно мало бути у відповідній пропорції поділене між ними й православними. Таким чином було ліквідовано 60 греко-католицьких парафій, декількох священників усунуто з посад, 10 заарештовано (кількох з них після заступництва Т. Ромжі було звільнено), одного страчено¹.

У результаті таких дій комуністичного режиму весною 1945 року Греко-Католицька Церква мала на Закарпатті уже 281 парафій, 459 діючих храмів, 367 священників і 462 тис. парафіян, натомість православна володіла 172 храмами, в яких служили 136 священників, а кількість віруючих сягала 142 тис.²

Територія Закарпаття юридично увійшла до складу Радянського Союзу в той час, коли в Галичині уже розгорнулася повномасштабна реалізація плану розгрому УГКЦ. Там влада форсувала цей процес у зв'язку з широкомасштабним національно-визвольним рухом українського народу під проводом ОУН і УПА, вважаючи церкву одним із важливих його чинників, що в цілому відповідало істині. На Закарпатті діяльність українських політичних та військових формувань була незначною, тож прямої ідеологічної «прив'язки» УГКЦ до національного Руху Опору забезпечити не вдалося б. Тому у владних структурах йшов пошук інших мотивів, які б забезпечили обґрунтування необхідності нейтралізації церкви, серед них на перший план пропонувалася ідея використання активної «місіонерської діяльності» структур РПЦ, а заходи по ліквідації з боку влади та Міністерства держбезпеки мали залишатися «в тіні»³.

Поширити процес ліквідації УГКЦ на Закарпаття водночас із заходами в Галичині комуністична влада виявилася неспроможною внаслідок кількох обставин. Керівництво закарпатської греко-католицької єпархії знаходилося у Ватикані, що перебував

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 190.

² Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 2001. С. 381.

³ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі України 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. С. 135.

у конфронтації з урядом СРСР. Спектр політичних уподобань серед віруючих і духовенства цієї церкви традиційно відзначався багатобарвністю, з незначним представленням проросійських настроїв. Живучість УГКЦ в Карпатській Русі, на думку дослідників, якраз і полягала в тому, що «... вона здатна була пристосовуватися, але все ж таки не асимілюватися з політичними та культурними реаліями світського життя, в якому вона існувала»⁴.

Та все ж звістки про арешти керівництва і всього єпископату УГКЦ на галицьких землях, діяльність Ініціативної групи по возз'єднанню з РПЦ під керівництвом Г. Костельника викликали неприховану тривогу і у священників, і у віруючих Мукачівської єпархії УГКЦ. Єпископ Т. Ромжа у своїх проповідях закликав духовенство і вірних зберігати вірність церкві. Він, всупереч постійним погрозам та перешкодам з боку світської влади, проводив відвідини місцевих громад, силою морального духу та особистого прикладу, впливаючи на поведінку своїх парафіян. Передбачаючи реальну небезпеку репресій, щодо своєї особи, він восени 1945 року таємно висвятив на свого наступника священника Олександра Хіру⁵.

Влада посилювала тиск на греко-католиків і з боку Православної церкви. Згідно з проханням православного духовенства, 22 жовтня 1945 р. синод РПЦ прийняв у свою юрисдикцію Мукачівсько-Пряшівську єпархію, яку очолив уродженець із Східної України новопосвячений єпископ Уманський Нестор⁶. Організаційно це єпископство поділялося на 5 архідіаконатів і 32 деканати з 280 парафіями, місцем перебування єпископа залишався Ужгород, де діяла також духовна академія⁷. За спогадами сучасників, єпископ Нестор, маючи підтримку місцевої влади, підбурював православних служителів на захоплення греко-католицьких храмів і парафій з усім їхнім майном. Внаслідок таких

⁴ Магочій П. Пристосування без асиміляції: геніальність Мукачівської греко-католицької єпархії. *Ковчег*. Ч. 4. Львів, 2003.

⁵ Пекар Ат. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим, Торонто, 1982. С. 217.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 147–154.

⁷ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 рр. *Ковчег: наук. зб. із церковної історії / за ред. о. Б. Гудзяка*. Львів: Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. Ч. 2. С. 291.

дій упродовж зими 1945–1946 років в УГКЦ було відібрано 73 храми, однак жоден із священників у православ'я не перейшов¹.

Стало зрозуміло, що без активних дій саме по лінії репресивно-каральних органів докорінно змінити ситуацію не вдасться. Тому на керівників Мукачівської єпархії УГКЦ чекістами заведено агентурну справу під назвою «Хрестоносці», по якій активно «розроблялися» Т. Ромжа, Ф. Мішкольц, М. Мурані та ін. Їм висувалися стандартні звинувачення в тому, що «...займалися за завданням Ватикану активною антирадянською діяльністю», суть якої спрямовувалася проти возз'єднання Закарпатської України з УРСР, а також полягала у збиранні для Ватикану розвідувальних даних про становище на Закарпатті².

Після проведення Львівського собору 1946 р. радянські органи активізували роботу по ліквідації Греко-Католицької Церкви в Закарпатті, шляхом приєднання окремих її парафій до православ'я, конфіскації її храмів, утиску священників. Спроби у 1946 році повторити методику переагітації священників на православ'я закінчувалися як правило невдачею. Місцевий уповноважений Ради у справах релігійних культів у Закарпатській області С. Лямін-Агафонов надіслав до Києва план приєднання Мукачівської єпархії до РПЦ. «Унія впроваджена насильно, і треба її насильно ліквідувати, – пропонував він. – А для цього необхідно: 1) доручити уповноваженому в справах РПЦ по Закарпатській області через православне духовенство підібрати 2–3 католицьких священників і 2–3 авторитетних віруючих, що співчують православ'ю та бажають до нього навернутися, допомогти організувати з них Ініціативну групу; 2) вслід за переходом хоча б двадцяти уніатів до православ'я негайно передавати їм церкви; 3) у випадку слабкої діяльності Ініціативної групи, одночасно по всій області, передати Греко-католицькі церкви православним двадцяткам»³. Однак цей план не був

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 191.

² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 154.

³ Довганіч О. Д., Хланга О. В. У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. Ужгород, 1999. С. 14.

реалізований внаслідок стійкої позиції єпископа Т. Ромжі, який зі своїм духовенством демонстрували непоступливість владі й вірність Ватикану.

Незважаючи на необмежені можливості і безкарність, влада все ж не змогла створити за «галицьким сценарієм» зручне знаряддя для ліквідації УГКЦ у вигляді «Ініціативної групи» духовенства. Клір не залякали навіть проведеними органами держбезпеки арештів священників: А. Азарія, Т. Дурневича, М. Мукули, І. Міня, І. Поповича та інших. Пошуки серед уніатських священнослужителів авторитетної кандидатури, яка взяла б на себе обов'язки рушія так званого об'єднавчого процесу, теж виявилися марними, бо впливовий священник О. Хіра, якого влада намагалася використати з цією метою, на співпрацю з комуністами не погодився, за що поплатився особистою свободою⁴. Отець С. Фенцик, якому пропонувалася аналогічна роль теж заявив, що «... греко-католицький священник так низько впасти не може». Його було засуджено до найвищої міри покарання і страчено в Ужгородській в'язниці 30 березня 1946 р.⁵. Отже, перші спроби утворити Ініціативну групу провалилися завдяки стійкості та непоступливості греко-католицьких священників.

Ще одна спроба адміністративним способом утворити «Ініціативну групу» для переведення УГКЦ на православ'я була зроблена у березні 1947 року. Особливістю цієї групи було те, що у її складі, внаслідок труднощів, що виникли з доббором необхідних кандидатур, не було жодного з священнослужителів УГКЦ. Справою ліквідації унії на Закарпатті довелося займатися світським особам. Очолити «Ініціативну групу», до складу якої мали увійти облпрокурор І. Андрашко, співробітник обласної адвокатури М. Калінов, головлікар Мукачівської лікарні І. Керечанін, директор Ужгородського державного музею П. Сова, лікар В. Гомічков, адвокат Ф. Чекан, заступник завідуючого обласним земельним відділом М. Катеринюк, редактор газети Г. Фейер, було доручено адвокату М. Ютковичу⁶.

⁴ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 213.

⁵ Там само. С. 215.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 148.

20 березня 1947 р. у приміщенні Ужгородського міськвиконкому, за участю його голови Стасева, було проведено першу нараду цієї групи. Головуючий П. Сова у своїй доповіді зупинився на завданнях і планах, що поставили перед учасниками наради обласні керівники, і окреслив коло тих духовних осіб, які, на його думку, могли б приєднатися до цієї діяльності. Головою Ініціативної групи Сова запропонував обрати лікаря І. Керечаніна, однак той категорично відмовився. Робота наради зайшла в глухий кут, Ініціативну групу створити не вдалося, а її учасники, так і не порозумівшись, розійшлися ні з чим. 17 квітня 1947 р. П. Сова, доповідаючи уповноваженому Ради у справах релігійних культур при облвиконкомі С. Ляміну-Агафонову, про роботу щодо створення Ініціативної групи, змушений був констатувати зрив цього починання і визнати свою повну безпорадність у цій справі¹.

Для більш детального ознайомлення з релігійно-конфесійною ситуацією в краї у квітні 1947 р. в область прибув заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченка Г. Катунін, з підсумковою доповідною запискою якого пов'язують початок нової фази активної кампанії проти уніатської церкви². Він доповідав керівництву республіки, що в роки Другої світової війни уніатське духовенство не лише співпрацювало з окупантами, але й активно виступало проти Радянського Союзу, і це дозволяло йому займати привілейоване становище й витіснити православ'я. За словами Г. Катуніна єпископ Т. Ромжа агресивно настроєний проти радянської влади, домагається від її органів припинення «надуманих утисків уніатів православними», а своїми протестами «культивував у ньому свавілля та непокору розпорядженням радянської влади». Г. Катунін доповідав, що перебуваючи у Мукачевому, намагався переконати єпископа Т. Ромжу у необхідності переходу у православ'я, однак отримав негативну відповідь. Він звинуватив єпископа в тому, що той «... як глава уніатської церкви... несе відповідальність за поведінку свого духовенства, яке нацьковує віруючих на православних, займається антирадянською агітацією в парафіях, що перейшли від уніатів,

розповсюджуючи провокаційні чутки про нетривалість возз'єднання Закарпатської України з УРСР»³. У висновку доповідної в черговий раз лунали пропозиції щодо більш рішучих адміністративних та репресивних дій по ліквідації уніатської церкви та репресій проти її духовенства⁴.

Уповноважений РСРК при Раді Міністрів УРСР П. Вільховий теж приділив багато уваги релігійній ситуації в Закарпатській області. Він відзначав, що глава Ватикану Папа Пій XII намагається утримати юрисдикцію над Мукачівською єпархією, видавши 19 січня 1946 р. енцикліку з нагоди 300-річчя Ужгородської унії. П. Вільховий звинуватив уніатську церкву у співробітництві з угорською і нацистською окупаційною владою і пропонував посилити з нею боротьбу⁵.

Весною 1947 року влада перейшла до активних репресивних дій. Всупереч декларованому принципу відокремлення церкви від держави, місцеві державні органи продовжували виносити ухвали, де на власний розсуд регулювали діяльність релігійних спільнот, втручаючись у їх внутрішні справи заради задоволення політичних інтересів. Одним з дієвих механізмів швидкого впровадження своїх планів влада вважала позбавлення церковних служителів церковних установ, засобів до життя, тобто землі. З цією метою запроваджувалася націоналізація земель. Позбавлення права і можливості користуватися земельними угіддями стало одним із способів ліквідації греко-католицьких монастирів. Так ще 12 грудня 1946 р. єпископ Т. Ромжа звернувся до керівництва республіки зі скаргою на дії сільради с. Середнє, яка конфіскувала всі земельні наділи жіночого монастиря Св. Андрія – 6 га орної землі та сінокосу і близько 3 га виноградників⁶. Незважаючи на те, що ці землі мали дуже обмежену площу і оброблялися самими монахинями, без застосування найманої робочої сили, столична влада заперечила проти повернення їх монастиреві.

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 150–151.

⁴ Там само. Арк. 152–153.

⁵ Там само. Спр. 5069. Арк. 318–330.

⁶ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1998. С. 348–349.

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2846. Арк. 148–149.

² Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 111–112.

У боротьбі з УГКЦ радянська влада посилила наступ на уніатські монастирі, закриваючи їх, а майно і землю передаючи РПЦ. Для розвитку православних обителів штучно створювалися «тепличні» умови. Так в 1945–1946 рр. в невеличкому Святомиколаївському православному монастирі в с. Іза Хустського округу, число насельників якого не перевищувало 20 осіб, серед засновників якого був один з лідерів русофільського руху та ініціатор «возз'єднання» Закарпаття з Російською Федерацією о. Алексій (Кабалюк), було збудовано велику каплицю. У 1946–1949 рр. на клопотання о. Кабалюка від Московського патріархату було отримано дозвіл на діяльність жіночого скита, який існував у тому ж с. Іза з 1924 р. без визнання попередніх світських і церковних властей. У цей же час збільшилося вдвічі число монахів чоловічого православного скита у Городилові, тут було збудовано новий корпус для ченців, трапезну і кухню, монахи займалися сільським господарством і бджільництвом. У 1947 р. було збудовано нову церкву в православному жіночому скиті в с. Угля Тячівського р-ну, а в 1948–1952рр. – в жіночому скиті в с. Копашневі¹.

На вимогу столичних властей 24 березня 1947 р., згідно з таємним рішенням Закарпатського облвиконкому від 2 грудня 1946 р., під юрисдикцію РПЦ було передано центр духовного життя на Закарпатті – Мукачівський Святомиколаївський монастир на Чернечій горі. Однією з вагомих причин такого кроку було намагання влади знищити духовний центр закарпатських греко-католиків. У серпні 1946 року, на відзначення свята Успення Пресвятої Богородиці до монастиря зійшлося понад 50 тисяч паломників, що вислухали патріотичну проповідь єпископа Т. Ромжі². Тому доля монастиря була вирішена у київських кабінетах, а безпосередню розправу над монахами та віруючими забезпечила місцева влада. Дане рішення було узгоджено з Радою у справах Православної церкви при Раді Міністрів СРСР. Зроблено це було із використанням міліцейських та військових підрозділів, що застосували грубу

¹ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) / упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балага та ін.]. Ужгород, 2000. С. 312–314.

² ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 36.

фізичну силу по відношенню до монахів та поселенців монастиря. Ліквідація вказаного монастиря проведена шляхом переселення монахів-василіан до Імстичівського монастиря Василіан, розташованого в Іршавському окрузі Закарпатської області³.

У відповідь на такі дії влади єпископ Т. Ромжа відрядив до Ради в справах релігійних культів у Москві генерального вікарія о. О. Пунька з меморандумом, в якому від імені всього греко-католицького духовенства заявив рішучий протест проти переслідувань церкви. На переконання Б. Боцюрківа цей документ вплинув на зрив планів влади провести в кінці серпня 1947 року у Святомиколаївському монастирі зібрання з приводу «возз'єднання» громад УГКЦ із РПЦ⁴. Тисячі паломників, які традиційно збиралися щороку на свято Успення в монастирі, на цей раз оминули його, полишивши представників ієрархії РПЦ зі Львова і Києва без будь-якої підтримки чи уваги.

Невдача із сценарієм переходу уніатських священників до РПЦ, що намагалася здійснити місцева влада, активізувала чекістські структури, що до того часу очікували позитивного для себе розвитку подій, не втручаючись в організацію цього процесу. У першу чергу, органи МДБ провели ряд заходів по нейтралізації впливу Т. Ромжі, що в кінцевому підсумку завершилися смертю єпископа. За версією влади, Т. Ромжа, зазнавши тілесних ушкоджень у випадковій автопригоді, попав у лікарню, де невдовзі від отриманих травм помер. Так у повідомленні, 9 грудня 1947 р., скерованому заступником міністра держбезпеки УРСР Поперекою до МДБ СРСР, подавались обставини того, що сталося з єпископом. Вказувалося, що 27 жовтня 1947 р. близько 11-ї години ранку на шосе між селами Лохово та Іванівці, Мукачівського округу автомашини марки «Студебекер» на великій швидкості наїхала на бричку, в якій знаходився єпископ Ромжа. Заступник міністра при цьому навіть не згадував про те, кому належала вантажівка і хто знаходився за її кермом. У результаті цього наїзду єпископ

³ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балага та ін.]. Ужгород, 2000. С. 216–217.

⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 192–193.

та особи, що його супроводжували, – священник Д. Бачинський, секретар капітули А. Березнай, богослови М. Бугир і М. Маслей зазнали тілесних ушкоджень. Їх було доставлено до Мукачівської міської лікарні, де, як сказано в повідомленні, «від отриманих поранень» єпископ помер 1 листопада 1947 р. 0 год 50 хв. Судово-медична експертиза засвідчила, що смерть наступила внаслідок набряку мозку з крововиливом¹.

Такою була офіційна версія загибелі єпископа Ромжі, якої дотримувалася й радянська історична наука. Проте останніми роками широкому загалу стали доступні публікації з іншим трактуванням обставин таємничої смерті керівника Мукачівської єпархії УГКЦ, що перешкоджав планам ліквідації унії на Закарпатті. У спогадах уже згадуваного генерала радянських спецслужб П. Судоплатова йдеться про те, що Теодор Ромжа став жертвою замаху, здійсненого проти нього чекістами з відома Й. Сталіна та за наказом першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, міністра держбезпеки СРСР В. Абакумова і міністра держбезпеки УРСР С. Савченка². Описані П. Судоплатовим деталі організованого спецслужбами вбивства цілком збігаються з неофіційною версією причин несподіваної смерті єпископа, яка набула широкого розповсюдження на Закарпатті відразу після згаданих подій і висвітлена в окремих публікаціях³. Ця версія, що ґрунтується на свідченнях багатьох очевидців, полягає в тому, що владику, який одужував в Мукачівській лікарні від поранень, завданих йому під час організованого чекістами наїзду, було отруєно агентами НКДБ. Обурені невдалими діями українських чекістів, до Ужгорода прибули генерал П. Судоплатов із С. Савченком та спеціалістом з методів отруєння Р. Майрановським, який передав ампулу медсестрі, агентів держбезпеки. Та зробила смертельний укол. Єпископа поховали 4 листопада у присутності двох тисяч віруючих, 115 священників і п'яти архієреїв⁴.

¹ Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. М., 1997. С. 410–411.

² Там само. С. 412–414.

³ Там само.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 451.

У зв'язку з відверто брутальними діями репресивних органів, навіть православні єпископи Станіславської, Дрогобицької і Мукачівської єпархій РПЦ Антоній, Михаїл і Нестор звернулися до М. Хрущова з листом, в якому висловили занепокоєння несподіваною смертю єпископа Т. Ромжі. Вони відзначали, що терористичний акт «... нашкодив православ'ю і обуренням наповнив всіх, навіть православне населення Закарпаття і Західної України». Архієреї просили Хрущова «... припинити подальший натиск органів МДБ на рештки Католицької церкви, тому що маємо надію злучитися з нею незабаром»⁵.

Після смерті Т. Ромжі тиск на закарпатських греко-католиків посилювався. Зусиллями місцевої влади наступ на греко-католицькі парафії набрав все більших масштабів. Насамперед у них відбиралися храми, причому з грубими порушеннями законів і брутальним насильством, що викликало широку хвилю обурення духовенства і віруючих. У звіті П. Вільхового для М. Хрущова наводилося чимало заяв від віруючих Закарпаття, а також наступника єпископа Т. Ромжі капітулярного вікарія М. Мурані. Він обурено писав, що у Сваляві від чотирьох тисяч уніатів міліція силою відібрала храм для 100 православних. Дану заяву підписали 2412 осіб⁶.

Знову було використано методи та засоби, за допомогою яких нищилась церква в Галичині. У Києві був розроблений «Календарний план проведення заходів з ліквідації уніатської церкви у Закарпатській області УРСР», який був скерований на узгодження в Москву до Г. Карпова. Його 19 пунктів передбачали: до кінця квітня 1948 р. призначити єпископом Мукачівської єпархії Макарія із збереженням за ним Львівської єпархії, уповноваженим у справах РПЦ – Шерстюка з Дрогобича; зселити ченців уніатських монастирів у один монастир с. Імстичева; у травні під відповідальність П. Ходченка підібрати й скерувати у Закарпаття 50–60 православних священників; скерувати на 5–6 місяців Г. Костельника на допомогу єпископові Макарію;

⁵ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 262.

⁶ Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін. ; ред. кол.: В. І. Балого та ін.]. Ужгород, 2000. С. 278.

скерувати в Закарпаття 10–15 колишніх уніатських священників, які прийняли православ'я. Передбачалося також доручити Я. Галану написати статтю з історії Ужгородської унії й надрукувати під іншим псевдонімом російською та українською мовами, підготувати звернення інтелігенції із уніатів до духовенства із закликом до возз'єднання з РПЦ; доручити Г. Костельнику підготувати статтю проти католицизму й видати накладом чотири тисячі примірників; випустити на екрани Закарпаття кінофільм «Львівський собор»; у червні опублікувати накладом 20 тис. примірників звернення патріаршого екзарха України до греко-католицького духовенства і вірних із закликом переходу до православ'я¹.

Радянські органи продовжили реалізацію ідеї утворити Ініціативну групу. Цього разу її керівником було визначено архидиякона із Сторожинця о. І. Кондратовича. Визначалося, що діяльність цієї групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною «зустріне масову підтримку з боку віруючих» й прискорить ліквідацію унії. Її головним завданням мало стати «...роз'яснення віруючим уніатам і духовенству... антинародного характеру унії... Шляхом обробки віруючих розпалювати вогнище – методично, наполегливо, вперто і вірно просуваючись вперед, все більше охоплюючи у своє коло уніатів»². Реалізація плану покладалася на місцеві структури уповноваженого у справах релігійних культів В. Шерстюка та членів Ініціативної групи. На відміну від Галичини, органи держбезпеки безпосередньої участі в діяльності Ініціативної групи не брали. Тому ефективність роботи возз'єднанців залишалася низькою.

У доповідній записці П. Вільховий повідомляв І. Полянського, а також М. Хрущова і С. Савченка, що перехід греко-католицьких парафій у православні в Закарпатті просувається дуже поволі, головним чином внаслідок слабкої роботи структур РПЦ на чолі з екзархом України. Він скаржився на непоступливість о. Мурані та його помічників О. Хіри та П. Семедія. Уповноважений повідомляв, що діючих греко-католицьких храмів все ще багато: якщо

на 1 січня 1945 р. їх було 447, то 1 січня 1948 р. – 327, священників нараховувалося 235. Отже «... доцільно усіяко сприяти організації Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною в Закарпатській області», дозволити священникам, які перейшли у православ'я проводити службу згідно з уніатськими обрядами³.

У керівних кабінетах партії і органів держбезпеки вирішено було посилити вплив на паству, в тому числі популяризувати православ'я через засоби масової інформації, місійну діяльність православних священнослужителів та антикатолицьку пропаганду. Преса й обласне керівництво намагалися переконати населення, що з появою православного єпископа повноваження глави Мукачівської єпархії УГКЦ втратили силу і що невдовзі в резиденції Ромжі поселиться новий господар – ієрарх РПЦ. Таким чином, як запевняла радянська пропаганда, греко-католицька єпархія автоматично припинить своє існування⁴.

Активна пропагандистська кампанія навколо Ужгородського собору і єпископських палат розгорнулася ще весною 1947 р., після передачі для РПЦ Мукачівського монастиря. Преса тоді обіцяла, що опанування Чернечої гори православним духовенством – лише перший крок, а наступним буде утвердження РПЦ в греко-католицькому кафедральному соборі та резиденції єпископа в Ужгороді, зрештою відбудеться цілковита ліквідація УГКЦ. Однак позиція Т. Ромжі унеможлиблювала цей сценарій. Після його загибелі спроби відібрати приміщення собору, семінарії і єпископських палат відновилися. Ужгородський міськфінвідділ призначив для настоятеля кафедрального собору Хоми податки в таких непомірних розмірах, що їх не вдалося в повному обсязі сплатити до зазначеного терміну. У результаті було конфісковане особисте майно священника. Проте він не перейшов на православ'я, як йому було запропоновано, а до 1949 р. продовжував служити в греко-католицькому соборі⁵.

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 321.

⁴ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. С. 265.

⁵ Там само. С. 267.

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 318–330.

² Там само. Спр. 5667.

Влада намагалася форсувати ліквідацію опозиційної церкви. 10 січня 1949 р. П. Ходченко у доповідній записці до секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді К. Литвину відзначав, що останнім часом її духовенство у Закарпатті активізувало пропагандистську діяльність проти возз'єднання, «... православних священників-місіонерів, особливо надісланих митрополитом, називають прямими агентами МДБ, внаслідок чого місіонерська робота не зовсім ефективна». Він констатував, що у православ'я перейшло всього 43 греко-католицьких парафій, а 250 уніатських громад з 247 священниками залишаються діючими. Уповноважений пропонував негайно скликати у Києві нараду за участю секретаря ЦК партії, міністра МДБ С. Савченка, уповноважених Рад у справах РПЦ та релігійних культів УРСР та Закарпатської області, а також представників Москви Г. Карпова та І. Полянського, обговорити й ухвалити рішення щодо остаточної ліквідації УГКЦ¹.

За два перші місяці 1949 р. було відібрано різними способами 73 храми. У лютому згідно настанови облвиконкому в юрисдикцію архієпископа Макарія перейшли основні Ужгородські святині – Кафедральний собор та Цегельнянська церква. Нарешті у березні з'явилося звернення греко-католицьких священників Закарпаття, які перейшли у православну віру до духовенства і віруючих краю із закликом наслідувати їх приклад. Посилаючись на рішення Львівського собору 1946 р., вони наголошували: «Нехай більше вже ніщо не роз'єднує нас ніколи і нехай релігійне серце всіх нас буде надалі не в Римі, який завжди був для нас, навіть для уніатів, мачухою, а в Києві, що є матір'ю Русі, та в Москві, яка є великою оборонною силою нашої батьківщини та всіх слов'ян, Руська православна церква з любов'ю та ласкою чекає всіх нас, як любих і дорогих своїх дітей». Звернення підписали шість настоятелів церков на чолі з архидияконом, настоятелем кафедрального собору в Ужгороді І. Кондратовичем².

П. Вільховий доповідав, що вже на 1 квітня 1949 р. всі греко-католицькі громади приєдналися до Православної церкви, хоча в дійсності залишалися існувати 120 уніатських храмів, в яких

діяли 78 священників. З усього духовенства приєдналися до РПЦ лише 116 осіб³. З невоз'єднаними продовжували роботу працівники відомства С. Савченка.

Врешті-решт, за львівським сценарієм, 28 червня 1949 р. відбулося зібрання 35 закарпатських священників, які погодилися перейти на православ'я. Вони проголосили рішення про ліквідацію Ужгородської унії 1646 р., відрив від Ватикану і приєднання до Православної церкви⁴. Але ця акція мала більше агітаційно-пропагандистський, ніж церковно-юридичний характер, не мала відповідного процедурного оформлення. Для її церковного визнання практично не було здійснено ніяких релігійних заходів. Навіть щорічне велелюдне свято віруючих Успіння Богородиці на Чернечій горі в Мукачевому 28 серпня, яке пройшло всупереч намаганням влади локалізувати його чисельність, не стало для ініціаторів боротьби з УГКЦ актом тріумфу православ'я⁵.

Протиправне, нелегітимне знищення уніатської церкви в Закарпатті дозволило 29 вересня 1949 р. П. Вільховому доповісти М. Хрущову про виконання завдання⁶. Незважаючи на репресії і заслання 147 священників у табори, 40 з яких там загинули, та загибель 18 арештованих в тюрмах, у Закарпатті ще 1950 р. не приєдналися до православ'я 83 священники і 75 ченців, більше 100 греко-католицьких священників зайнялися світською діяльністю. Урядові чинники вважали це маневром з метою «збереження кадрів УГКЦ», й рекомендували ні в якому разі не допускати їх до праці в установах культури та народної освіти.

Зрештою 10 грудня 1949 р. П. Вільховий надіслав в ЦК КП(б)У інформаційний звіт, який мав найменування «Про ліквідацію Унії в Закарпатській області»⁷. Стверджуючи, що вжиті урядовими чинниками заходи привели до «закономірного фіналу – зверненню ліквідації Унії в Закарпатті», він зауважив, що в області не залишилось ні однієї парафії, яка б не возз'єдналася з Православною церквою. Він доповідав, що під юрисдикцією

³ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Спр. 5667. Арк. 267–268.

⁴ Там само. Арк. 246.

⁵ Там само. Арк. 296.

⁶ Там само. Арк. 267–268.

⁷ Там само. Арк. 291–298.

¹ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 5667.

² Там само.

Московського патріархату перейшли 366 Греко-католицьких церкви (299 релігійних громад), які нібито назавжди порвали зв'язок з Ватиканом, хоч змушений був вказати, що впертість греко-католицького духовенства було послаблена лише після того, як розгорнула діяльність група І. Кондратовича, а ієрархи М. Мурані та О. Хіра були «ізолювані МДБ»¹.

Отже, ліквідація УГКЦ на Закарпатті була штучним процесом, ініціатором якого виступила радянська влада задля досягнення внутрішньополітичних і міжнародних цілей Москви, і насправді він зводився до насильницького нищення греко-католицизму. Боротьба з УГКЦ була складовою частиною і одним із способів утвердження комуністичного режиму на Закарпатті.

Ліквідація Мукачівської єпархії УГКЦ, так само, як і Львівської митрополії в Галичині, була здійснена всупереч волі духовенства і віруючих цієї церкви, і винятково завдяки застосуванню карально-репресивних методів, провокацій, насаджуванню в церковному середовищі таємної агентури, штучному створенні антикатолицької громадської думки, розпалюванню міжконфесійної ворожнечі. Специфічною рисою боротьби комуністичного режиму із УГКЦ на Закарпатті було широке використання діячів РПЦ через відмову брати участь в «об'єднавчому» процесі греко-католицького духовенства. На спецслужби у цій боротьбі теж покладалася вага роль і вона діяла притаманними їй методами.

Переведення у православну віру греко-католицьких громад здійснювалось адміністративно-силовими методами. Оскільки більшість греко-католицьких священників, які перейшли в православ'я, фактично не змінювали релігійних обрядів під час богослужінь та наданні релігійних послуг, то це і стало головною причиною, яка спонукала погодитися на перебування в складі РПЦ багатьох громад колишньої УГКЦ. Однак, десятки священників, монахи чернечих орденів продовжували чинити опір режимові й боролися за відновлення діяльності несправедливо ліквідованої церкви.

Отже, нищення УГКЦ під виглядом «возз'єднання» з РПЦ було здійснено з порушенням владою діючого в СРСР

законодавства про релігію, а з боку керівництва Московської патріархії – церковного права. Це була політична акція, в якій насильно примушені до участі в соборі греко-католицькі священники залишалися в ролі статистів при реалізації сценарію, розробленого та здійсненого органами держбезпеки на вимогу вищого партійно-державного керівництва СРСР. Львівський церковний собор 1946 року відображав прагнення комуністичної влади формально легітимізувати церковну монополію підконтрольної Російської православної церкви на західноукраїнських землях, встановивши таким чином повний ідеологічний контроль над духовним життям західних українців. Його проведення мало завершити нищення УГКЦ як національної релігійної структури, що своїм існуванням перешкоджала утвердженню комуністичного режиму.

Незважаючи на проголошений формальний розрив унії, повністю реалізувати антиунійний план владі не вдалося. Владики УГКЦ, сотні греко-католицьких священників ціною втрати особистої волі, а нерідко, й життя, зберегли вірність своїй церкві. Ті, хто відмовився від насильницького переходу до православ'я, продовжували свою духовну діяльність уже в підпільних умовах, витворивши певний феномен під назвою катакомбної УГКЦ. Ні Ватикан, ні більшість віруючих не визнали законності Львівського собору, і в нових історичних умовах, наприкінці ХХ століття, УГКЦ відновила свою повноправну законну діяльність.

Дана проблема в історіографічному плані має уже певну усталену традицію, що вказує на два кардинально протилежні підходи в оцінці цих подій з боку колишньої радянської історіографії та української історіографії (сучасної й діаспорної). З'ясовано, що упродовж кількох десятків років відсутність об'єктивного фактологічного матеріалу, спричинена політичними та ідеологічними традиціями радянської науки, тривалий час гальмувала вивчення теми. У радянський час публікувалися лише матеріали ідеологічно-пропагандистського характеру, які не відтворювали реальних подій тогочасного суспільно-політичного і релігійного життя. В умовах української незалежності науковці отримали можливість опрацювати раніше засекречені документи радянських та партійних органів, ними було віднайдено і опубліковано

¹ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Спр. 5667. Арк. 291–298.

велику кількість документальних матеріалів, які загалом дозволили відобразити реальну картину даної проблематики. Однак ціла низка питань, зокрема щодо процесу практичної організації та здійснення ліквідації УГКЦ, залучення великого масиву раніше недоступних архівних джерел колишніх спецслужб потребують не тільки подальшого пошуку і систематизації, але й поглибленого вивчення етапів проведення ліквідаційної акції радянським режимом. Тому нами було використано раніше неопубліковані архівні матеріали ряду центральних і обласних архівів України, а також значну частину нещодавно оприлюднених документів з Галузевого Державного архіву СБУ. Їх опрацювання, із залученням матеріалів новітніх наукових досліджень з історії УГКЦ, робить дану роботу синтетичним комплексним дослідженням.

У результаті вивчення матеріалів було з'ясовано, що в період першої спроби радянизації західноукраїнських земель у 1939–1941 роках УГКЦ опинилася у досить складній, загрозливій для свого існування ситуації. Існуючий режим не приховував свого наміру знищити неугодну йому УГКЦ, однак, враховуючи великий авторитет церкви та її глави митрополита А. Шептицького серед жителів західного регіону України, здійснював свої наміри повільно і приховано. На відміну від бруталного нищення церковного життя в СРСР партійні та каральні органи в західноукраїнських областях змушені були застосовувати іншу тактику боротьби із церквою, використовуючи, в першу чергу, методи індивідуальних провокацій, залякування, шантажу проти окремих священників. І хоч внаслідок цих та ряду інших заходів радянської влади: обмеження суспільної та просвітницької діяльності УГКЦ, припинення діяльності Богословської академії у Львові, духовних семінарій, закриття її церковних часописів, перетворення багатьох церковних приміщень на сількоми, клуби, склади, – церква була ослаблена, вона все ж зберегла серед населення високий моральний авторитет як національна релігійна інституція. Незважаючи на репресивний тиск органів НКВС, їм не вдалося посягти розбрат та внутрішню боротьбу в середині УГКЦ, спровокувати сепаратистські групи, які б виконували волю радянського керівництва. Комуністичний режим на території Західної України зіткнувся з такою непередбачуваною проблемою, як

вірність українського католицького населення своїй церкві, тому напередодні німецько-радянської війни не зміг знищити УГКЦ.

Під час гітлерівської окупації українських земель УГКЦ зуміла зберегти свою структуру, розвинула повноцінне релігійне життя, пропагувала утвердження серед українського народу цінностей християнської і національної єдності, підтримувала право і зусилля українців на створення власної державності. Її керівництво засуджувало репресії і насильство окупаційної влади проти мирного населення, надавало моральну і матеріальну підтримку та захист переслідуваним, в тому числі, і представникам єврейського народу. Вона була поза політикою, тож абсолютно безпідставно радянські партійно-державні та каральні органи, а згодом, і радянська історіографія сформували ідеологічний міф про «прислужництво» Греко-Католицької Церкви німецькій окупаційній владі. В умовах війни та розрухи УГКЦ на заході України залишалася важливим суспільним інститутом, що мав консолідуючу роль морально-духовного авторитета для українського населення.

Після звільнення західних областей від гітлерівських загарбників почався новий етап взаємин між радянським режимом і УГКЦ. На його характер вплинули певні зміни сталінського курсу щодо релігії і церкви (1943 р.), що визначала перехід влади від жорсткої конфронтації до більш гнучкої політики в сфері державно-церковних відносин. Це було прагнення комуністичної атеїстичної держави дещо завуалювати його репресивну сутність в церковних питаннях, використати релігійний потенціал підконтрольної Російської православної церкви у реалізації власних політичних інтересів. Свідченням цього був повний контроль представників органів НКВС і НКДБ над діяльністю РСРПЦ і РСРК, а також синхронність дій цих державних структур та репресивних органів стосовно до УГКЦ.

Проти Греко-Католицької Церкви органи держбезпеки розгорнули широкомасштабний збір компрометуючого, часто штучно скомпонованого, матеріалу на її керівників та священників, готуючи ґрунт для широкомасштабних арештів та репресій. Спроби влади через постійний тиск на духовенство і віруючих перетворити церкву на інструменти для зміцнення комуністичного режиму в західних областях УРСР, охоплених

масовим збройним опором радянській владі з боку формувань ОУН та УПА, виявилися неефективними. Радянське керівництво вимагало від ієрархів УГКЦ переконати повстанців скласти зброю і припинити боротьбу, однак провідники церкви – митрополит А. Шептицький і Й. Сліпий, єпископат не бажали бути в ролі маріонеток, не дозволили перетворити УГКЦ, яка впродовж століть була носієм національної ідеї, на прислужницю комуністичної системи.

Опрацьовані документи свідчать, що вище партійно-державне керівництво поклато на органи державної безпеки завдання забезпечити проведення відповідних заходів, наслідками яких мала стати повна ліквідація УГКЦ як самостійної церковної структури. Саме республіканські й місцеві структури НКДБ УРСР виконували усю практичну роботу з лінії підготовки та нищення церкви в галицьких областях у звичний для спецслужб таємний спосіб, із маскуванню своїх безпосередніх дій через використання повноважень уповноважених Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культур при союзному та українському радянському урядах і на місцях. Нами доведено, що план підготовки нищення церкви готували співробітники держбезпеки УРСР, їхні пропозиції лягли в основу так званого плану Г. Карпова (Інструкція № 58), затвердженого особисто Й. Сталіним 17 березня 1945 року, який став директивним документом для всіх партійних, державних та каральних органів.

Арешт ієрархів УГКЦ у квітні 1945 року поклав початок відкритому і цинічному наступу на церкву. При цьому радянську сторону не цікавила громадська думка західноукраїнських віруючих, її дії вказували на відверте ігнорування самого ж радянського законодавства. За ініціативою влади, замість легітимного церковного керівництва УГКЦ була створена маріонеткова «Ініціативна група по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Православною» Г. Костельника, яка виконувала виключно технологічну функцію і була частиною загального плану нищення УГКЦ. У роботі доведено постійний зв'язок членів цієї групи з органами НКДБ, безпосередню участь в організації процесу підпорядкування греко-католицьких священників Ініціативній групі, відповідальних працівників держбезпеки. Переведення у православну віру

греко-католицьких громад здійснювалось адміністративно-силовими методами. Такі брутальні дії впливали на загострення політичної та релігійної ситуації в західних областях УРСР, посилення збройного опору з боку ОУН і УПА. Щоб показати процес переведення уніатських священників в православ'я як внутрішню релігійну справу, комуністична влада залучала для цього структури РПЦ, надаючи їм всіляку допомогу та сприяння.

Незважаючи на тотальний тиск, влада так і не змогла переломити загальний настрій греко-католицького духовенства, яке чинило пасивний опір такому «возз'єднанню». До кінця 1945 року керівництво Ініціативної групи визнали тільки половина діючих греко-католицьких священників. І хоч значна частина з них зробила це під тотальним тиском, всупереч своїм світоглядним і релігійним переконанням, для радянської сторони це був формальний привід декларувати процес їхнього переходу в православ'я як добровільний і масовий.

Щоб надати насильницькому підпорядкуванню Греко-Католицької Церкви російському православ'ю форми церковно-релігійної канонічності комуністична держава, а не священники УГКЦ, ініціювала проведення церковного собору, на якому греко-католицьке духовенство мало розірвати церковну унію 1596 року, зректися влади Ватикану і добровільно перейти під зверхність Московської патріархії РПЦ. Увесь процес підготовки до проведення собору, його організація, матеріальне та фінансове забезпечення здійснювався державними органами, в яких провідну роль відігравали органи держбезпеки. Львівський собор, його рішення розглядалися керівниками комуністичного режиму як спосіб узаконення фактичного стану розгрому церкви, остаточного вирішення проблеми уніатської церкви.

Але проведений у березні 1946 року Львівський церковний собор не став завершальним акордом боротьби комуністичної держави із греко-католицизмом, не зміг забезпечити рішучого повороту греко-католицького духовенства і віруючих до православ'я, як на це розраховували ініціатори його проведення. Він був одним із етапів процесу ліквідації Греко-Католицької Церкви, складовою частиною антиуніатської політики радянського режиму у процесі радянзації західноукраїнських земель

післявоєнного періоду. Значна частина священників та віруючих не визнали церковно-релігійної канонічності його рішень, залишилися вірними церкві та римському престолові.

Спроби надати цьому церковному зібранню певної церковно-канонічної легітимності не вдалося. Оголошення ліквідації УГКЦ на західноукраїнських землях та рішення Львівського собору були сприйняті місцевим населенням і світовим суспільством як чергова акція насильства сталінського режиму над українським народом. Однак тоталітарна комуністична влада не збиралася реагувати на негативну міжнародну позицію, наполегливо продовжуючи боротьбу з Греко-Католицькою Церквою в Галичині та перейшовши в наступ на греко-католиків на Закарпатті. Ліквідація у 1946–1949 рр. Мукачівської єпархії УГКЦ була здійснена всупереч волі духовенства і віруючих цієї церкви, завдяки застосуванню карально-репресивних методів, провокацій, насаджуванню в церковному середовищі таємної агентури, штучному створенні антикатолицької громадської думки, розпалюванню міжконфесійної ворожнечі. Специфічною рисою боротьби комуністичного режиму із УГКЦ на Закарпатті було широке використання цивільними радянськими структурами та представниками РПЦ напрацьованих і випробуваних в Галичині «об'єднаних» методів.

Та все ж остаточної мети знищити українських греко-католиків комуністичне керівництво не досягло. УГКЦ упродовж чотирьох десятиків років продовжувала існування в підпільних умовах, витворивши певний феномен так званої «катакомбної церкви». В умовах активної фази боротьби за державну незалежність України на рубежі кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття УГКЦ легалізувала свою діяльність. Львівський собор УГКЦ 1990 року скасував усі рішення по суті псевдособору 1946 року, Греко-Католицька Церква відновила статус, церковну структуру та масову підтримку мільйонів віруючих українців, ще раз підтвердивши своє історичне право на звання національної церкви.

РОЗДІЛ 14. ЄПИСКОП ІВАН МАРГІТИЧ

Упродовж багатовікової історії Закарпаття лише окремі постаті нашого краю удостоїлися честі ще за життя називатися «батьками». Одним із перших на цей факт звернув увагу Августин Штефан, коли опублікував свою книгу про президента Карпатської України. «Паралельність рис А. Волошина та О. Духновича, – відзначав він, – показується не лише в тому, що їх обох народ назвав «Батьком», але й в інших прикметах і особливостях. Обидва були віддані своїй Церкві священники... Духнович був послом у мадярському Парламенті в Братиславі, Волошин – послом у чеській Парламенті в Празі. Обидва були мучені, Духнович мадярськими і польськими вояками, Волошин – советськими смершівцями. Та понад усе – як А. Волошин, так і О. Духнович, були щирі й вірні патріоти і беззастережні оборонці карпатських українців. Двадцять сторіччя дало поневоленим народам нові можливості. А. Волошин бачив і розумів це й став народним провідником тієї боротьби, яка веде Карпатську Україну на широкі шляхи свободи у вільній Соборній Українській Державі»¹. До цієї славної когорти визначних духовних діячів Закарпаття цілком справедливо слід віднести Івана Маргітича, якого теж ще за життя закарпатські українці називали «народним єпископом», а видатний український поет Дмитро Павличко написав зворушливі рядки: «Духовному батькові Закарпаття, Єпископу Мукачівської Єпархії Іванові Маргітичу з поклонами»². Зверніть увагу, що серед згаданих вище постатей є лише духовні особи, а якщо до цього переліку додати ще єпископа Теодора Ромжу, то зрозуміємо той величезний авторитет, який мала Греко-Католицька Церква упродовж всієї історії Закарпаття, принаймні у ХІХ–ХХ століттях.

¹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто : Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.

² Зимомря Микола. Світле протистояння вітрам: Владика Іван Маргітич. URL: <http://dds.edu.ua/articles/2/slovo/2007/393-margitych.html>

У своїй промові під час перепоховання Владики Івана Маргітича Блаженніший Святослав Шевчук цілком заслужено назвав його «досконалим образом єдиного Пастиря – Христа», єпископом, «який жив з цим народом, страждав з цим народом, на своєму тілі ніс його рани і тому той народ назвав того єпископа «Народним Єпископом». Для Блаженнішого Святослава «постать владики Івана є взірцем, еталоном для наслідування»¹. Так, до речі, вважали також численні вірники Греко-Католицької Церкви, до яких він завжди ставився з великою повагою, був для них батьком і наставником. Щирі рядки присвятив пам'яті Івана Маргітича відомий закарпатський поет Юрій Шип:

«Вмер Христовий мужній воїн
І великий патріот,
Що беріг від смуги злої
Україну й свій народ.
Згас між нас яскравий світоч
Як зоря у темній млі...
Знають і дорослі, й діти –
Світ Сріберної Землі:
Вмер, щоб вічно в небі жити,
Де немає влади час,
Ревно Господу служити
І молитися за нас
В щастя вічного чертогах
На найвищій висоті,
На якій вславляють Бога
Мученики та святі»²

Хоча постать Івана Маргітича є багатогранною і різноплановою, у якій перепліталися воедино ґрунтовні знання історії свого народу й віри, чітка громадянська позиція, ідеологія соборності всіх українських земель, Блаженніший Святослав звернув увагу на головному в духовній спадщині народного єпископа:

¹ Промова Блаженнішого Святослава під час перепоховання Владики Маргітича / Опублікував Андрій Ребрик. URL: <https://1939.in.ua/genereal/promova-blazhenishoho-svjatoslava-pid-chas-pererokhovannja-vladyky-marhitycha/>

² Шип Ю. Из Небом на Землі: духовні вірші та пісні. Ужгород : ТДВ «Патент», 2017. 254 с.

«... Пригадуючи життєвий шлях владики Івана, мені до серця прийшло одне єдине слово – «єдність». Найперше, це єдність з Богом. Бо коли людина єднається з Богом – дає взяти себе на плечі тому Пастирю Христові, який дав їй спасіння і життя вічне. Друге – єдність з Намісником Апостола Петра. Бо це є те ісповідництво віри, яке впродовж свого життя так невтомно ніс блаженної пам'яті Владика Іван. Там, де є Папа, там є правдива Церква. Ми так багато раз це чули з уст наших, які є пастирями і з уст Владики Івана. А далі – слово про єдність Христової Церкви в Україні, зокрема єдність між греко-католиками в Україні. Та єдність, яка є запорукою сили і слави, сили, яку проповідував Владика...»³. У цьому плані погляди Івана Маргітича співзвучні з численними Пастирськими посланнями Андрея Шептицького, якого ще за життя народ називав Великим Митрополитом.

Про життєвий шлях і різнобічну діяльність героя цього скромного нариса написано чимало. Його біографією захоплювалися не тільки духовні особи, але й науковці, письменники, пересічні люди. Відомий історик і журналіст європейського масштабу Василь Зігалов, якого цілком справедливо можна вважати одним із першопрохідців дослідження величі і трагедії Карпатської України, поставив Івана Маргітича в один ряд з Іваном Вишенським, Андреем Шептицьким, Тарасом Шевченком і Василям Стусом⁴. На перший погляд може здатися, що історик дещо перебільшив роль єпископа. Але, це насправді відповідає дійсності. Такі особистості, яких Лев Гумільов називав пасіонарями, завжди були в меншості. Тому вони й відрізнялися від тисяч пересічних людей. Ці люди не лише відрізнялися чіткими й нерозмитими поглядами, але й здатні були за свої ідеї боротися, нерідко ризикуючи життям. Саме цю здатність Івана Маргітича на самопожертву й підмітив Василь Зігалов. Адаже важкі були часи, на які припала пастирська і громадська діяльність народного єпископа. Багаторічні переслідування Греко-Католицької Церкви, особливо в роки комуністичного мракобісся, необхідність жити і працювати в умовах підпілля, у період так званої «катакомбної церкви», постійні арешти і ув'язнення.

³ Промова Блаженнішого Святослава під час перепоховання Владики Маргітича.

⁴ Зігалов Василь. Абетка демократії: Подвижництво і демократія. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/907465.html>

Іван Маргітич та його однодумці, які притримувалися чітких поглядів і переконань, завжди були під прицілом різноманітних політичних режимів, що постійно змінювалися на Закарпатті. Так було під час репресій режиму Міклоша Горті, а особливо в роки сталінізму та за його наступників. Радянська влада, яку чекали на Закарпатті як рідну, принесла з собою безбожництво, масові переслідування, арешти і навіть вбивства неблагонадійних. Життя і діяльність Маргітича під постійним прицілом найкраще передав геніальний закарпатський поет Петро Скунець у вірші, присвяченому 80-річчю від дня народження єпископа:

«О, снайпере, ти в серце точно мітиш.
Ти мітив точно, снайпере, коли
Любив, хрестив Карпатську Русь Маргітич.
Тоді був Сталін. Сталінці були.
І от минув комуністичний хайдер,
і от світати ніби почало.
І здох тиран. Та залишився снайпер,
що цілить далі в серце і чоло...»¹.

Цей поетичний твір лауреата Шевченківської премії був опублікований у 2001 році. Здавалося б, уже далеко позаду репресії, маємо незалежну державу, легалізована Греко-Католицька Церква... Але снайпер не спить:

«Єпископе! Ще ваше серце плаче...
Мое – також. Нам затуляли рот...
Ми Україну здобули неначе.
Та снайпер далі цілиться в народ.
І чий він син – не просто зрозуміти.
Не скажуть нам політики гучні.
Гучні й тучні. А ми, українські діти,
ми під прицілом, ніби у Чечні,
у себе вдома. Ця свобода сіра,
де постолі постали чобітьми, –
дурний обман. Та зостається віра,
в яку не влучать снайпери пітьми.

¹ Скунець Петро. Під снайперським прицілом. *Скунець Петро. Твори*. Книга I / упорядкування та підготовка текстів Наталії Скунець; передмова Тараса Салиги. Ужгород : Гражда, 2007. С. 172.

Є тьма. Тюрма. І є на світі світоч.
Є снайпер. Б'є прицільно, як і слід.
Стріляє снайпер. Молиться Маргітич.
І тисячу, і много тисяч літ»².

Багато є спільного в життєписах цих двох великих особистостей ХХ століття – Івана Маргітича і Петра Скунця. Обидва вони впродовж усього життя залишалися палкими послідовниками єдино-неподільної України, рідної мови, без якої будь-яка нація буде неповноцінною та осиротілою. Соборність України наскрізно проходить через сотні поетичних творів Петра Скунця, а єдність Греко-Католицької Церкви, «бо свої то за горами, не чужі...» – головне кредо єпископа Івана Маргітича.

Глибиною величезного джерельного матеріалу про життєвий шлях і духовну спадщину Івана Маргітича відзначаються науково-популярні нариси професора Ужгородського національного університету Василя Худанича, сторічний ювілей від дня народження якого відзначатимемо в 2022 році. Їх обох об'єднувала спільна участь у підпільній мережі юнацтва ОУН на початку 40-х років ХХ століття, за що вони були ув'язнені під час угорської окупації Закарпаття. «Усі, хто знав єпископа І. А. Маргітича, глибоко переконані, – писав Василь Іванович, – що все своє життя він поклав на алтар служіння рідному народу. Він ніколи не зраджував власних переконань, за що мав певні непорозуміння з єпископом-ординарієм. Бажав єдності всіх греко-католиків України, брав активну участь в усіх синодах Греко-Католицької Церкви України, був справжнім борцем за віру Христову, за чесність і справедливість. Мабуть, через це доля оберігала його»³. Не обминув своєю увагою В. Худанич і той факт, що єпископ був надзвичайно активним у громадській роботі, постійно звертав увагу молодого покоління на необхідності зберігати історичну пам'ять. Його часто бачили на відзначенні річниць проголошення

² Скунець Петро. Під снайперським прицілом. *Скунець Петро. Твори*. Книга I / упорядкування та підготовка текстів Наталії Скунець; передмова Тараса Салиги. Ужгород : Гражда, 2007. С. 173.

³ Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 480.

незалежної Карпатської України, під час освячення пам'ятника Августина Волошину та могил загиблих карпатських січовиків, надовго запам'яталися ґрунтовні доповіді єпископа на різноманітних наукових форумах і конференціях. Перу відомого історика належить також ґрунтовний біографічний нарис про єпископа Івана Маргітича на сторінках «Енциклопедії Закарпаття»¹.

Одним із найбільш авторитетних дослідників життя і творчості Івана Маргітича справедливо вважається професор Микола Зимомря, публікації якого про народного єпископа свого часу викликали великий резонанс не лише серед науковців, але й пересічних читачів. Його нариси, написані доступною і всім зрозумілою мовою, відзначаються глибиною змісту і аргументованістю зроблених висновків. Наскільки влучною є сама назва однієї з статей М. Зимомря – «Світле протистояння вітрам». Акцентуючи на «життєвих змаганнях» Івана Маргітича, учений слушно зауважує, що вони «закономірно поставали невіддільними від долі України, предківського обряду як вогнища, що висвітлювало йому не нагороди, не відзнаки, а радше, – натхнення ісповідника. Ще й сьогодні видається дотриманим, аби подати всезагальну характеристику чи бодай цілісну оцінку всієї плідотворної й багатопланової діяльності владики Івана Маргітича – визначного церковного, громадського, культурно-освітнього діяча Закарпаття, а за межами краю – Української держави. У її становлення єпископ Іван Маргітич поклав і свою, ним зведену підвалину»². М. Зимомря багато зробив для того, щоб про єпископа знали далеко за межами його рідного краю, він популяризував його духовну спадщину, виступаючи на численних наукових конференціях, публікуючи статті в престижних наукових виданнях, зокрема на сторінках багатотомної «Енциклопедії Сучасної України»³. Одним із перших учених зробив ґрунтовний аналіз наукових і теологічних праць єпископа: «Єдність віри і народу», «Великий Будитель. Олександр

Духнович – священник і патріот», «Прислужитися народові», «Дух Духновича», «Екологія – це чистота і порядність», «Християнство і культура Українських Карпат», «Обов'язок християнський»⁴. Високу оцінку дав М. Зимомря науково-аналітичним доповідям Івана Маргітича «Церковна проблематика в Закарпатті» та «Берестейська й Ужгородська унії в долях України», виголошеним на різноманітних закордонних форумах. Цікаво, що думки, висловлені владикою про роль Берестейської унії, співзвучні з роздумами митрополита Андрея Шептицького⁵.

Заслуговують на увагу наукові статті закарпатського історика національно-визвольних змагань Володимира Піпаша, присвячені найскладнішим етапам історії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті та ролі в них Івана Маргітича⁶. Детально описавши жертвну діяльність єпископа упродовж 40–80-х років, В. Піпаш звернув увагу на той факт, що саме владика був першим, хто відслужив Службу Божу українською мовою на Закарпатті. Ця подія відбулася в 1989 році⁷. Основний акцент В. Піпаш зробив на численні спроби Івана Маргітича досягти церковної єдності, впровадити богослужіння рідною мовою. Йдеться також про ініціативу владики створити «Греко-католицьку спілку ім. А. Шептицького». Велику справу зробив В. Піпаш як упорядник збірника статей

⁴ Зимомря М. Терпіння, праця – підмурівок життя (До 75-річчя від дня народження Івана Маргітича). Календар «Просвіти» на 1996 рік. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 39–41; Зимомря М. У вінок 400-ліття Берестейської та 350-ліття Ужгородської уній. Патріархат. Греко-католицьке аналітичне видання. 1995. № 9 (297). URL: <http://www.patriarkhat.org.ua/statti>; Зимомря М. Життя, освячене працею / Про репресованого єпископа І. Маргітича. Орбіта-логос. 2001. 23 серпня.

⁵ Шептицький А. Як будувати рідну хату? Львів : Монастир монахів Студитського Уставу; Видавничий відділ «Свічадо», 1999. С. 43.

⁶ Піпаш Володимир. Греко-католицька церква на Закарпатті у «катакомбний» період (1950–1989). «Ви не вмрете, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, воз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / упорядник Володимир Піпаш. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 39–47.

⁷ Піпаш Володимир. Іван Маргітич – невтомний релігійний, церковний та громадський діяч. «Ви не вмрете, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, воз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / упорядник Володимир Піпаш. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 108.

¹ Худаняч В. І. Маргітич Іван Антонович. Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 202–203.

² Зимомря Микола. Світле протистояння вітрам: Владика Іван Маргітич. URL: <http://dds.edu.ua/articles/2/slovo/2007/393-margitych.html>

³ Зимомря М. І. Маргітич Іван Антонович. Енциклопедія Сучасної України. Т. 19: Малиш – медицина. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України ; Наукове товариство імені Шевченка, 2018. 688 с.

«Ви не вмрете, єпископе Іване...», до якого, крім публікацій українських дослідників, увійшла ціла низка нарисів Івана Маргітича, які свого часу були видруковані на шпальтах газети «Карпатський голос». У цій же книжечці надруковано «Заповіт Маргітича», який, на наше глибоке переконання, не втратив своєї актуальності: «Важливо, аби в Україні християни об'єдналися в єдину Помісну Церкву, яка би була рівноправною Церквою – посестрою інших помісних церков і водночас – невід'ємною гілкою єдиної Божої Церкви. Бо Ісус Христос ясно казав: «Буде одно стадо і один пастир». Хай би процес загального єднання починався з України»¹. До цих слів важко щось додати.

Для Володимира Кришеника Іван Маргітич – людина ґрунту і віри: «Кажуть – народний єпископ. Дехто пам'ятав Івана Маргітича людиною безмірної простоти і лагідності. Нехай правда, але мусимо про нього знати і щось інше, для нашого розуміння – суттєвіше. Поруч стрічаємо декого з обраних, хто близько спостерігав єпископа, спілкувався з ним, однак за марнотою буденних переживань так до кінця і не спромігся розгледіти його дійсну велич та разючу духовну силу. Смію казати, що Маргітич для нашої землі – насправді видатна історична постать, і не тільки визначний релігійний та громадсько-культурний діяч. Він саме з тих, що спроможні були змінити світ...»². Має рацію, безперечно, В. Кришеник, коли зараховує Івана Маргітича до видатних представників нашої культури і науки, який залишив нам багату духовно-наукову спадщину, адже «було б добре, якби знайшовся, хто привів би до ладу залишений архів, а ще більше – здійснив би науково-академічне його опрацювання. Знати, розуміти й пам'ятати. Берегти пам'ять про Івана Маргітича – продовжувати головну справу його життя»³.

Найкращі спогади про Івана Маргітича залишилися в Заслуженого журналіста України початку 90-х років минулого століття заступника головного редактора газети «За вільну Україну»

¹ Піпаш Володимир. Іван Маргітич – невтомний релігійний, церковний та громадський діяч. С. 111.

² Кришеник Володимир. Людина ґрунту і віри. URL: <https://1939.in.ua/genereal/ljudyna-gruntu-i-viry/>

³ Там само. Також див.: Кришеник Володимир. Обраний. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/173769-OBRANYI>

Олександра Масляника. «Лише нещодавно віднайшов цей лист (І. Маргітича – Авт.) у своєму об'ємному архіві. Одразу пригадалися зустрічі з цим великим Українцем Срібної Землі, фізично німецьким, але могутнім духом і чином, – говорили й не могли наговоритися – про Україну, Закарпаття, минуле й сучасне... Насамденці пам'яті – зустрічі з єпископом у Львові, його навдивовижу глибокі прогностичні дописи до газети; перечитуючи їх, не раз ловив себе на думці, що кир Іван володіє не лишень живим образним літературним словом, але й має глибокі пізнання і в теології, і в економіці, і в політиці... Згадав, як журналістські дороги двадцять п'ять літ тому повели мене зі Львова до Боржавського на зустріч з єпископом Іваном Маргітичем, який згодом стане духовним побратимом і щирим старшим приятелем-порадником»⁴. Цілком справедливо О. Масляник ставить постать Івана Маргітича в один ряд з такими яскравими особистостями як Йосип Тереля, Іван Гель, Володимир Стернюк, Павло Василик, Софрон Дмитерко, Петро Мадяр, Петро Зеленох, Ярослав Лесів, які добре знали, якою дорогою треба йти. Необхідно також погодитись із твердженням знаного українського журналіста, що Іван Маргітич «усе своє священниче й єпископське життя був охоронцем нашої державності на найзахідніших землях України – Закарпатті, мудрим провідником й пастирем русинів-українців, твердо й несхитно стояв в обороні рідного слова й прабатьківської віри. Подвижник Іван Маргітич був завжди зі своїм народом, проявив справжній подвиг священника і патріота, усе своє свідоме життя борючись за незалежну Україну й рідну Церкву»⁵.

Саме завдяки зусиллям О. Масляника побачила світ книга про життєвий шлях і подвижницьку діяльність І. Маргітича⁶. Серед авторів цього унікального дослідження – професор Микола Зимомря, доктор богослов'я Василь Зейкан, керівник Рахівської філії Інституту історії Церкви Мукачівської Греко-Католицької

⁴ Масляник Олександр. Нам потрібні наші національні герої, а не призначені в Кремлі перекинчики й манкурти. URL: https://zik.ua/news/2017/09/07/nam_potribni_nashi_natsionalni_geroi_a_ne_pryznacheni_v_kremli_perekinchyky_y_1163365

⁵ Там само.

⁶ Народний владика Іван Маргітич / за редакцією О. Масляника. Львів : Тиса, 2015.

епархії о. Василь Носа, брат владики Івана Маргітича – Юрій, письменник і журналіст Олександр Гаврош, декан Велико-березнянського деканату МГКЄ о. Василь Данилаш, історик і публіцист Володимир Піпаш, вікарій Хустської МГКЄ о. Тарас Ловска.

Про підпільну священницьку діяльність упродовж 80-х років ХХ століття Івана Маргітича залишив спогади о. Іван Костак¹, а політичний в'язень сталінських таборів Іван Коршинський поділився своїми думками про участь єпископа в рядах юнацтва ОУН². Голова Рахівської філії Інституту історії Церкви о. Василь Носа висвітлив проблему ставлення єпископа до рахівських гуцулів. До речі, саме Успенська громада м. Рахова виступила ініціатором початку беатифікації владики І. Маргітича та організувала низку заходів щодо увічнення його пам'яті³. Високу оцінку Івану Маргітичу дали Павло Федака, Юрій Шип, Василь Довгей⁴, а Валерій Купчак висвітлив постать владики на сторінках своєї магістерської роботи⁵. Роль і заслуги єпископа Маргітича в багаторічній боротьбі за легалізацію забороненої комуністами Української Греко-Католицької Церкви знайшли своє

¹ Костак Іван. Подяка Богу з нагоди перших свячень у Боржавській підпільній семінарії. URL: <https://1939.in.ua/memoirs/o-ivan-kostak-podiaka-bohu-z-nahody-pershykh-sviachen-u-borzhavs-kiy-pidpil-niy-seminarii/>

² Назустріч волі: Нариси історії визвольних змагань / Ужгородський національний університет; Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2004. 178 с.; Коршинський І. Про незабутнє / Передмова Миколи Вегеша; післяслово Івана та Наталії Ребриків. Ужгород : Гражда, 2019. 502 с.; Коршинський І. Скальпелем і пером: факти, події, роздуми у дзеркалі преси / Передмова Миколи Вегеша. Ужгород : ТИМРАНІ, 2011. 440 с.; Коршинський І. Сторінки життя. Мої гулагівські, лікарські, депутатські та громадські університети у спогадах, роздумах, бувальщинах, листах, публікаціях. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2010. 416 с.

³ Носа Василь. Владика Іван Маргітич – душпастир рахівських гуцулів. 1946–2003 р. URL: http://oranta.org/index.php?option=com_content&view=article&id=3730:vladyka-ivan-margitych-dushpastyr-rahivskyh-guculiv&catid=27:gk-v-ukrajini-cat&Itemid=00000000057

⁴ Федака Павло. Визначний духовний, культурний і громадський діяч. До 90-річчя від дня народження єпископа Івана Маргітича. *Календар «Просвіти» на 2011 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта», 2011. С. 21–22; Шип Юрій. Переказ у роздумах про село Великі Лази в соборній родині Христової Церкви. Ужгород : Патент, 2007. 584 с., іл. ; Довгей Василь. Погляд за лаштунки. Збірник статей. Львів : ЛьВЦНТІЕ, 2006. 172 с.

⁵ Купчак Валерій. Особливості формування греко-католицького духовенства у часи підпілля УГКЦ. Магістерська робота. Львів, 2019. 85 с.

відображення на сторінках ґрунтовних монографічних досліджень вітчизняних істориків⁶. Добрим словом варто згадати патріотичну родину Івана, Наталії та Андрія Ребриків, які вносять величезний вклад у вшанування світлої пам'яті владики Івана Маргітича, популяризацію його великої духовної спадщини. Маємо на увазі, перш за все численні книги видавництва «Гражда», публікації про єпископа на сторінках часопису «Екзиль», цілу низку змістовних телевізійних програм.

На формування світогляду людини впливають різноманітні фактори. Та найперше – це родина і мала батьківщина. Майбутній Владика Іван Маргітич народився 4 лютого 1921 року в родині Терезії Костак (1900–1945) та Антона Маргітича (1890–1963), які «не тямали себе без землі – власного лану в урочищі над Великою Чингавою (в 1946 році перейменовано в с. Боржавське Виноградівського району Закарпатської області – *Авт.*). Це село дивним ключем розтягнулося побіля лагідної Боржави: пливуть її води, як живиця з берези молодої, – так тихо й величаво... Тут минули короткі літа його дитинства. Короткі, бо не встиг надивитися на образ матері: відійшла молодою в кращі світи, полишивши газдівство без її невтомних рук»⁷. Двоє перших дітей померли, а після народження Івана побачили світ ще шестеро його братів і сестер. Родина Маргітичів мало чим відрізнялася від інших подібних їм у часи Чехословацької Республіки. Батьки Івана намагалися змалку привчити своїх дітей до навчання, роботи по господарству та відноситися з повагою до релігії. Щонеділі вони разом з дітьми відвідували місцеву церкву.

Дар до навчання та перші знання Іван Маргітич здобув, навчаючись у місцевій народній (1928–1932) та севлюшській горожанській школах (1932–1935). «Особисто моя національна

⁶ Концур-Карабінович Н. М. Греко-Католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ, 2011. 223 с.; Марчук В. Церква. Духовність. Нація. Українська Греко-Католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Видавництво «Плай», 2004. 464 с.; Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. 432 с.; Марчук В. Українська Греко-Католицька церква. *Історичний нарис*. Івано-Франківськ : Видавництво «Плай», 2001. 164 с.

⁷ Зимомря Микола. Світле протистояння вітрам: Владика Іван Маргітич.

свідомість, – згадував він, – почала формуватися уже в третьому класі народної школи в селі Велика Чингава (Боржавське). Саме в той час прибув новий учитель Микола Медвідь, родом з Рахівщини. Він зорганізував у селі товариство «Просвіта», а серед молоді, насамперед шкільної, молодіжну організацію «Пласт». Таким чином, я уже в третьому класі народної школи був пластуном. Ми залюбки вітались пластовим привітом «СКОБ!» і охоче відповідали: «Сильно, красно, обережно, бисто»¹. Вибравши собі пластунське псевдо «Муравель», Іван Маргітич гордо наспівував пластовий гімн, який був надрукований у 1923 році:

«Гей, юнаки! Гей, пластуни!
Народа рідного сини,
Сини краси, сини природи,
Не зложим ми своїх присяг,
Веде нас гордо вільний стяг,
До щастя, слави і свободи!»²

Іван Маргітич у споминах про своє пластунське життя високо оцінив видатних діячів краю, які спричинилися до заснування закарпатського «Пласту». До них він зараховував А. Волошина, Д. Поповича, К. Феделеша, С. Папа-Пугача, А. Дідика, О. Вахнянина, Л. Бачинського, В. Бірчака, А. Алиськевича, Б. Алиськевича, І. Панькевича, А. Штефана, Ю. Ревая, Ю. Шерегія. Вони були найяскравішими представниками закарпатської політичної і культурної еліти у 20–30-х роках, що заклали підвалини для постання Карпато-Української держави. Завдяки їм, писав І. Маргітич, «ми вже добре знали, що русини – це українці, а українці – це русини, і нема жодних русинів-неукраїнців. Пласт утверджував у нас духовну культуру, живу християнську мораль. У пластових таборах день починався і кінчався спільною молитвою. І завжди були бажаними гостями священники і монахи, які проводили богослужіння, уділяли святі Тайни і проповідували Боже слово. Пластова молодь загартовувалася духовно і фізично. Пластовий синьо-жовтий

¹ Маргітич Іван. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну (спомини). *Хустська гімназія / упорядкування і передмова Василя Маркуся та Василя Худачика*. Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 45.

² Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесяти-річчя українського Пласту на Закарпатті. 1921–1971 / зложив: Степан Пап-Пугач. Рим : Видання Юг, 1976. С. 27.

прапор завжди освячувався урочисто і з великим духовним піднесенням...»³. До речі, коли С. Пап-Пугач упорядковував свій ґрунтовний «Пластовий Альманах», саме Івану Маргітичу – старшому пластовому скобу під псевдо Муравель було доручено підготувати біографічний нарис про свого пластового вчителя. «Автор цих рядків, – писав І. Маргітич, – був курінним одного з пластових куренів, що належав до хустського коша під проводом Степана Пугача. З ним бував я у кількох таборах і під час першої української Лісової Школи. Я добре пізнав його працю і мав нагоду познайомитися з його ідеями, що їх він старався перевести в життя»⁴. Якщо уважно проаналізувати статтю І. Маргітича, то перед читачем не стільки біографічний нарис про засновника «Пласту», як ґрунтовне дослідження власне його концепції пластового руху на Закарпатті. Це твердження в черговий раз доводить, що в особі Владики ми маємо не тільки теолога, але й талановитого і справжнього науковця, чудового знавця історії України і рідного краю.

Протягом 1936 року хустські пластуни розпочали видавати для молоді середніх шкіл часопис «Скоб». Ось як про це писав Іван Маргітич: «Матеріали до нього друкували на машинці, розмножували на ротаторі Хустської гімназії – його редагування довірили четвертокласникові, авторів цих рядків, що мав пластова ім'я Муравель»⁵. На сторінках цього видання публікувалися матеріали, які виховували молодь в українському патріотичному дусі: «Всі добре знаємо, що ми – молоде покоління – є цвітом народу. Нема молоді, не буде жити й народ у будучині. А щоб народ завжди існував, то він повинен мати добре виховану молодь, щоб вона зуміла колись повести свій народ правильною дорогою. До того ми мусимо приготуватися. З нас виростають громадяни і колись на нас спаде багато обов'язків. А ті обов'язки зуміємо виконати тільки тоді, якщо замолоду до них приготуємося...»⁶.

³ Єпископ Іван Маргітич – пластовий братчик Муравель / Публікація Андрія Ребрика. URL: <https://100krokov.info/2017/09/epyskop-ivan-margitych-plastovyj-bratchuk-muravel/>

⁴ Маргітич І. (Іван Муравель, ст. пл. скоб). Степан Пап-Пугач. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесяти-річчя українського Пласту на Закарпатті. 1921–1971 / зложив: Степан Пап-Пугач. Рим : Видання Юг, 1976. С. 153.

⁵ Єпископ Іван Маргітич – пластовий братчик Муравель.

⁶ Там само.

На цей час І. Маргітич мав за спиною закінчену горожанську школу в Севлюші й навчався в Хустській гімназії, яку професор Василь Маркусь цілком справедливо назвав «твердинею освіти і національного освідомлення східного Закарпаття»¹.

Хоча в гімназії викладали вчителі-москвофіли, однак її ядром були професори яскравого проукраїнського спрямування. У спогадах про навчання в Хустській гімназії Іван Маргітич скрупульозно назвав тих, хто найбільше вплинув на нього: «Незадовго я довідався, що в гімназії є й українські професори, що їх більше і що між ними уродженці Закарпаття, зокрема, М. Фущич, Чічура, Небесник і навіть один із сусідніх Великих Ком'ят – о. Дмитро Попович, професор-катехіт для гімназистів греко-католиків. Були й емігранти з Великої України, такі як д-р Михайло Гупаловський, Самійлович, Ростислава Бирчак (дочка професора і письменника д-ра Володимира Бирчака), Балицька (дочка директора Хустської горожанської школи) та інші. Пізніше з-поміж закарпатців працював ще професор Голіба»². Серед вищеназваних особливо виділявся своєю чіткою українською позицією Дмитро Попович, який «утверджував не тільки релігійну християнську свідомість, але й потребу духовного самовдосконалення. Він сіяв добре зерно, і воно приносило добрий плід. Будучи ревним священником й педагогом, щирим патріотом, відданим сином свого народу... З-під його руки вийшов єпископ-ісповідник-мученик Теодор Ромжа, три єпископи, ціла плеяда священників та широко відомих представників закарпатської патріотичної інтелігенції. Це були ті кадри, які своєю духовністю й патріотизмом внесли вагому лепту в справу утвердження на закарпатській землі української державності, самостійної Української Держави – Карпатської України»³.

Дмитро Попович мав такий значний вплив на формування світогляду майбутнього єпископа, як, приміром, Микола Медвідь був еталоном викладача-патріота під час навчання І. Маргітича

¹ Хустська гімназія : матеріали науково-практичної конференції, Хуст, 27–28 червня, 1992 рік. Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 8–16.

² Маргітич Іван. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну (спомини). *Хустська гімназія / упорядкування і передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 44–45.

³ Там само. С. 50–51.

в початковій школі. На запитання під час одного з інтерв'ю О. Гавроша «що стало поштовхом для обрання ним фаху священника», владика відповів: «Будучи ще в Хустській гімназії, я вже мав думку, що продовжуватиму студії. Через брак своєї інтелігенції свідомість нашого народу була низькою. Не було кому її піднімати. Священники, наприклад, були переважно угорської національності. І вони, і їхні сім'ї говорили по-мадярськи. Тому й мала певний ґрунт агітація, що греко-католицька віра є мадярською. Священники мало старалися не тільки національно, а навіть духовно піднімати своїх вірників. І в мене виникла думка, що треба не на цивільні студії вступати, а на богословські...»⁴. Погодьтеся, що вплив Дмитра Поповича на формування серед своїх вихованців справжніх українських патріотів важко переоцінити. Це добре усвідомлювали майбутні «визволителі». У вироку Закарпатського обласного суду засудженому за антирадянську пропаганду священнику Дмитру Поповичу інкримінували серед іншого, що «при Хустській гімназії протягом усього часу його роботи перебував керівником молодіжних профашистських організацій «Пласт» і «Марійської конгрегації»⁵. Необхідно також погодитись із твердженням В. Худанича, що неабиякий вплив на гімназиста Івана Маргітича мав також визначний закарпатський поет Зореслав, який працював вихователем у Хустській гімназії⁶. На той час Степан Сабол (Зореслав) уже був автором резонансних поетичних збірок «Зі серцем у руках» і «Сонце й блакить»⁷. Можливо, саме своїх вихованців, до яких належав і Маргітич, мав на увазі Зореслав, коли писав:

«Грядуче покоління, мов граніт;
Залізні, грізні, дужі міліони,
Немов громовобурні електрони,
зілляті в всемогутній моноліт.

⁴ Гаврош О. Закарпатське століття: ХХ інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). URL: <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

⁵ Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 134.

⁶ Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 474.

⁷ Хаанта І. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик. Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 269.

І карою покривджених століть,
Важким вироком батьківських прокльонів
Тягар цей грізно впаде на кордони
Із невмолимим прокляттям: Дрижіть!
Достиглим гнівом запалають очі,
І громи й бурі й блискавки в руках
Зіллються у палкий пеан розплати.

Підуть ряди окрилені, завзяті,
Нестримні, наче дух степовика,
Мов громовиця буряної ночі»¹.

Після всього вищесказаного нам стане зрозуміло, що під час навчання в Хустській гімназії Іван Маргітич був цілком сформованою в українському дусі людиною, про що свідчать наступні рядки з його спогадів: «... Наведу один епізод, що торкався мене особисто. У четвертому класі в 1937-му році одного дня під час перерви, будучи черговим, я провітрював класне приміщення і витирав дошку. Без будь-якого конкретного наміру написав на дошці олівцем такі слова: «Слава Україні! Ми українці!» Після перерви слідував урок математики, який проводила професорка Соколовская. Вона, зайшовши в клас, одягнула окуляри, взяла крейду і хотіла писати на дошці. Коли побачила написані мною слова, припинила писати, зняла окуляри, повела очима по класу і вийшла. Через кілька хвилин повернулася з директором Трохтою, словаком за національністю. Він попросив зізнатися, хто написав, бо інакше приведе спеціаліста, який за почерком встановить автора. Я зізнався... В крайовий відділ освіти в Ужгороді було вислано домагання про моє виключення...». Але хлопця все ж не виключили, він продовжував навчатися. Після цього випадку один з викладачів гімназії називав Маргітича січовиком². А через незначний проміжок часу в Закарпатті відбулися події, завдяки яким наш край став відомим у всьому світі.

¹ «Минулося, та незабулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланті. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. С. 150–151.

² Маргітич Іван. Хустська гімназія в боротьбі за Карпатську Україну (спомини). С. 49–50.

Утворення Карпатської України стало наслідком майже двадцятирічної боротьби закарпатських українців за здобуття бодай автономних прав у складі Чехословацької Республіки. Це сталося 8 жовтня, а вже через три дні перший автономний уряд краю очолив Андрій Бродій. Його правління виявилось не довготривалим. Маючи докази проуторської діяльності прем'єра, Прага його заарештувала і новим головою автономного уряду був призначений визначний педагог, політичний і культурний діяч краю о. Августин Волошин³. Він почав проводити чітку українську політику, хоча й з орієнтацією на Німеччину – головного міжнародного гравця в тогочасній Європі. Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території⁴.

Призначення Августина Волошина прем'єр-міністром радо зустріли у Східній Галичині, про що, зокрема, свідчить вітальний лист на його адресу митрополита Андрея Шептицького: «Ваша Ексцеленціє, Високопреподобний Отче Прем'єре! Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливим способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням

³ Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге видання, доповнене. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 480 с.

⁴ Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: Навчальний посібник. Видання друге. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 256 с.; Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород : Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.; Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. 136 с.

Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народові Закарпаття. Тому народові потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народові, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи нераз віддих, слідим за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання. Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексцеленцію і за відданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам наряд допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту. Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»¹.

Апостольська Столиця призначила адміністратором Карпатської України Крижевацького єпископа Діонісія Няраді, який упродовж багатьох років перебував у дружніх відносинах з А. Шептицьким. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д. Няраді, який приїхав з Ватикану через Югославію. 4 грудня 1938 р. він провів першу Службу Божу в Хусті, проголосивши літургію «за самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро – щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом одні в житті і смерті!»². Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні, Д. Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська і античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Угорський уряд Міклоша Горті не приховував свого бажання окупувати Закарпаття. Насувалися трагічні дні в історії молодої держави, яка 15 березня 1939 року проголосила свою повну незалежність. У той час, коли Августин Волошин зачитував вікопомні документи

¹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто : Карпатський дослідний центр, 1977. С. 193.

² Нова свобода. 1938. 4 грудня.

Сойму, карпатські січовики у кровопролитних боях стримували наступ агресора. Хустському гімназисту Івану Маргітичу сповнилося 18 років і для нього не було сумнівів, що він зобов'язаний робити. «Загальна мобілізація, проголошена владою Карпатської України, пригадував владика, не стосувалась молодих хлопців-студентів, однак вони пішли добровільно захищати свою рідну молоду Державу – Карпатську Україну, ішли разом зі своїми галицькими братами та своїми старшими закарпатськими побратимами. Дух героїзму української молоді проявився не тільки під Крутами, але теж і тут, на Красному полі. Горе-писакам, які базикають про те, що закарпатських студентів ніби хтось примушував іти воювати, ніколи не вдасться знеславити жертвний героїзм української молоді. Сам я є живим свідком того, з яким ентузіазмом мої ровесники домагалися зброї на збройному складі в Хусті, де я був тоді учнем 6 класу гімназії. Офіцер складу сказав: «Хлопці! Вам зброю вже давати не варто, бо окупанти вже під Хустом. Зіставайтеся живими на подальшу боротьбу з окупантами»³. Більш детально про цей випадок І. Маргітич розповів О. Гаврошу: «16 березня, коли біля Хуста проходив фронт, я з декількома хлопцями з гімназії дістався до січового складу зброї. Почали просити зброю, аби йти гамувати заїзд угорських окупантів. Надпоручник, який був на складі, з тривогою в очах відповів нам: «Хлопці, вам вже пізно туди йти. Маляри сьогодні будуть у Хусті. Давати вам зброю – це приректи вас на смерть. Я цього на свою совість не візьму. Вам треба залишитися живими, бо як окупанти всіх виб'ють, то хто ж тоді зостанеться?». Ось так ми не потрапили на фронт»⁴.

З думками про Карпатську Україну єпископ Іван Маргітич прожив усе своє життя. Його численні статті та виступи на

³ Маргітич Іван. Виступ на Красному Полі. 1997 / Опублікував Андрій Ребрик. URL: <https://1939.in.ua/genereal/ivan-margitych-vystup-na-krasnomu-poli-1997/>; Маргітич Іван. Із виступу біля пам'ятного Хреста загиблим карпатським січовикам на Красному полі 15 березня 1997 р. «Ви не вмієте, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, воз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / упорядник Володимир Піпаш. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 72–74.

⁴ Гаврош О. Закарпатське століття: XX інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). URL: <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

різноманітних наукових і громадських форумах завжди відзначалися об'єктивністю та правдивістю викладу подій. Його перу належить ґрунтовне наукове дослідження «Пластуни в Хусті», у якому владика простежив трагічну долю своїх побратимів-пластунів Івана Костя, Михайла Козичара, Івана Поповича, Юрія Пекара, Осипа Шкіряка, Івана Андрейчика, Емериха Юди, Михайла Тегзи, Івана Рака, Івана Галаса, Василя Вайди та Івана Біловара. Зворушливими є рядки про долю легендарного Олександра Блистіва: «Після боїв на Красному Полі він залишився живий. Однак і йому судилася героїчна смерть. Він переховувався вдома, але один із сусідів зрадив його. Угорські жандарми зв'язаного поволокли його до Хустської в'язниці. Угорська Народна Рада міста Хуста засудила його до страти. Його помістили в камеру смертників. О. Блистів хотів довести до відома рідним, що з ним сталося, тому шпилькою довбає палець на руці і власною кров'ю пише на папірці: «Я, Олександр Блистів, 23-річний з Хуста, їду на смерть за те, що я любив свою рідну Україну». Папірець заховав під крісло і добра доля не дала папірцеві пропасти. Блистіва розстріляли перед селом Стеблівкою. Коли виводили його з тюрми на розстріл, хустські пластуни і вовченята стежили за ним. Так ці найменші стали свідками історичної боротьби українського Закарпаття. Олександр Блистів, визначний закарпатський пластун, їх бачив, їдучи на смерть. У його серці блиснула надія, що з його смертю не закінчилась боротьба за волю рідного народу...»¹.

Для Івана Маргітича та його побратимів по Хустській гімназії окупація Карпатської України угорськими військами перетворилася на особисту трагедія. Виникло навіть бажання емігрувати за кордон. Для цього він розшукав керівника евакуційної комісії В. Бірчака, щоб він посприяв йому виїхати. Для цього необхідно було зареєструватися в німецькому консульстві, яке теж готувалося до евакуації. Пізніше І. Маргітич так розповідав про свою спробу покинути батьківщину: «У консулаті я зустрів професора університету з борідкою і пенсне, прізвище якого не знав. Я сказав,

¹ Маргітич Іван. Пластуни в Хусті. URL: <https://100krokviv.info/2011/04/ivan-margitych-plastuny-v-husti/>

що Бірчак приймає мене до своєї сім'ї, аби разом виїхати. Той усміхнувся: «Знаєш, що, хлопчику? Ми, імігранти, мусимо виїжджати. Добре, що нам дають таку можливість, а не арештовують. Але якщо покинуть свою рідну землю такі, як ти, то хто тоді тут залишиться? Хто триматиме народ у свідомості?». Мені аж сльози на очах виступили: «Правду кажете». Більше тої думки в мене не було. Провидіння так керувало, щоб я не тільки не виїхав за кордон, а й залишився живим»². З цього часу Іван Маргітич завжди залишався із своїм народом, пройшовши через голгофу в'язниць і таборів, але ніколи не зрадивши його.

Під час окупації угорськими військами Закарпаття Іван Маргітич закінчував навчання в Хустській гімназії. Окупаційна влада заборонила всі українські товариства, розвій яких припав на міжвоєнний період. Це стосувалося як «Пласту», так і «Просвіти». У навчальному процесі замість української мови використовували так звану «угро-руську». Усі ці заходи нової влади, мета яких полягала не тільки у повному викоріненні в пам'яті людей самої згадки про Карпатську Україну, але й знищенні української ідеї, все ж не змогли припинити рух опору. На заміну народовецьким організаціям прийшли більш радикальні. Так виникло підпільне «Юнацтво ОУН», членами якого стали молоді люди з чіткими українськими позиціями. Ідеологія цієї нелегальної структури ОУН була викладена в програмних документах, опублікованих на шпальтах газети «Чин», редактором якої був Степан Пап. У програмі «Юнацтва ОУН» було чітко зафіксовано: «Кожний закарпатський українець мусить бути переконаний, що Закарпаття має і мусить належати до України і всіма своїми працями мусить сприяти до найскорішого здійснення цього»³.

Члени закарпатського підпілля, їдучи на величезний ризик, вирішили провести акцію, яка б засвідчила непокору місцевого населення окупаційній владі й підняла дух краян. Йдеться про вивішування синьо-жовтого національного прапора на Замковій

² Гаврош О. Закарпатське століття: XX інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). URL: <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

³ Український Чин Закарпаття: Архівні матеріали і документи. Дослідження. Спомини / Редактори-упорядники: Василь Худанич і Василь Маркусь. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2004. С. 4.

горі в Хусті та встановлення дубового хреста на могилі січовиків на Красному полі. Ця акція була приурочена до другої річниці проголошення незалежної Карпатської України 15 березня 1941 року. Через багато років після цієї події активні учасники українського підпілля Василь Маркусь і Василь Худанич уперше назвали імена організаторів і виконавців цього, хоч і нерозсудливого, але мужнього вчинку: «Організаторами вивішування прапора і встановлення хреста на Красному полі були Д. Бандусяк і М. Габовда, безпосередніми виконавцями – І. Романець, М. Кришка, М. Човган, Д. Обручар – вивісили прапор, а встановили 5-метровий дубовий хрест на полі Ю. Неймет, студент 7 класу Хустської гімназії, та А. Шеверя. М. Орос, який передав табличку з надписом на дубовий хрест, визнав, що він і Ю. Неймет не знали, що там написав Д. Обручар» (надпис «Борцям за волю України» – Авт.)¹. Членами «Юнацтва ОУН» були також священники Ю. Станинець і Б. Волошин та студенти Ужгородської духовної семінарії Петро Барничка, Йосип Андял, Михайло та Іван Маргітичі. Репресії не забарилися. 17, 22 і 24 липня 1942 року в м. Мукачеві відбулися три судові процеси угорського військового трибуналу. На першому процесі судили 98, на другому – 33 і на третьому 32 особи. Їх звинуватили в «антидержавній зраді, яка проявлялась в активній діяльності та відокремленні Закарпаття від Угорщини і приєднання Закарпаття до самостійної Української держави шляхом революційної боротьби, а при потребі і військовим переворотом»².

Серед ув'язнених опинився випускник Хустської гімназії Іван Маргітич, який за рекомендацією Д. Поповича став студентом Ужгородської духовної семінарії. За належність до ОУН 20 липня 1942 року під час літніх канікул його заарештували і ув'язнили в каштелі «Ковнер». Підставою для арешту стала підпільна робота, яку проводила ОУН у стінах семінарії через журнал «Наступ». Зрозуміло, що майбутній владика читав не тільки публікації цього часопису, але й інші націоналістичні видання того часу, зокрема брошуру «Звинувачую Мадярщину!». Хоча

¹ Український Чин Закарпаття: Архівні матеріали і документи. Дослідження. Спомини / Редактори-упорядники: Василь Худанич і Василь Маркусь. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2004. С. 5.

² Там само. С. 8.

Іван Маргітич не залишив детальних спогадів про своє перебування під угорським слідством, проте, все ж таки, на запитання О. Гавроша «кажуть, що у Ковнері вас сильно били», дещо розповів: «Били всіх. Мене морально переслідували. Не давали спати, як пізніше катебісти. Коли замахувалися на мене, я казав: «Посмійте вдарити священника!» На що відповідали: «Ти ще не піп!» Але трошки це їх стримувало. На військовому суді суддя волав: «Нам не треба таких священників! Їм місце в тюрмі!» Мене засудили на два роки суворого ув'язнення, ще двох священнослужителів – на значно довший термін... Нас трьох повезли до Вацу, де ми відбували ув'язнення. 6 грудня там перебував регент Угорщини Горті. Греко-католицький єпископ Стойка був людиною гуманною і за нас поклопотав. Я отримав амністію. Олександр Стойка, хоч вважав себе угорцем і виступав охоронцем угорської держави, заступався навіть за колишніх комуністів. Казав: «То є мої вірні. Я не можу дивитися байдуже, як їх переслідують»³.

Більш детально про причини амністії не тільки щодо Івана Маргітича, але й інших ув'язнених, розказав С. Пугач. Він відтворив у своїх спогадах розмову єпископа Олександра Стойки з начальником штабу угорської армії генералом Сомботтелі. Наведемо цей фрагмент без скорочень: «... В розмові єпископ його запитав:

- Що вони зробили, ті молоді, що ви їх ув'язнили?
- Видали брошуру «Звинувачую Мадярщину!» – відповів генерал.
- І за це ви караєте роками в'язниці?
- Так!

Єпископ: Я читав брошуру. У ній нема жодної брехні, вони не очорнили Мадярщину, вони написали правду історії. Треба б тих судити, що ті несправедливості в історії робили і тим відчужили русинів.

Генерал: Ні, ексцеленціє! Те все вже забулось. Цього народ не знав. А вони брошурою вказали народу на «злочини» мадярів. Тим вони викопали безодню між русинами й мадярами. За це їх

³ Гаврош О. Закарпатське століття: XX інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). URL: <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

убити мали! Про це говорить ціле Закарпаття. І та стара інтелігенція, що була з нами, і та вже не наша.

Єпископ: Ви маєте лише Бродія і Фенцика. Але ті прийшли до вас самі, вони з собою молодь не привели.

Генерал: Та молодь у в'язницях!

Єпископ: А це й біда! Я плачу, коли згадаю ту молодь. Генерале, ви не беріть легко цю справу. Багато з тої молоді поставились грудьми проти вашої армії. Парох з Вілок мені голосить, що на могилі Галаса квіти, постійно свіжі квіти... Це молодь, все одно, жива чи мертва...

Генерал: Зрозуміло, нам важко, бо й ваше священство мовчить.

Єпископ: Воно і більшості вас чекало. А подвиг молоді розбудив їх совість. На вашій стороні лише кілька одиниць: Марина, Льницький, Ортутай і ще кілька...

Генерал: Навіть ви проти нас!

Єпископ: Пане генерале, я – патріарх русинів!

Настала мовчанка, яка говорила замість генерала: Відсторонити вас нам не вдалося. Зате ми терпеливо вичекаємо вашої смерті.

Єпископ: Коли так, генерале, моїм передсмертним бажанням є: випустіть ув'язнених на волю!»¹

Після звільнення Івану Маргітичу вдалося успішно закінчити Ужгородську духовну семінарію. За цей проміжок часу на Закарпатті відбулася зміна політичних режимів: замість угорської влади в краї встановилися комуністичні порядки, які принесла з собою армія-визволителька. Починалася трагедія Української Греко-Католицької Церкви...

У липні 1944 року друга більшовицька окупація докотилася до Західної України. На той час митрополит Андрей Шептицький багато хворів, майже не покидав своєї резиденції в Соборі Святого Юра. Хоча ще до приходу радянських військ у Східну Галичину за кожним кроком митрополита уважно стежили агенти НКВС-МДБ, але навіть комуністичне керівництво не наважувалося знищувати Греко-Католицьку Церкву при живому

¹ Пап Степан. В ім'я святої мадярської корони! Український Чин Закарпаття: Архівні матеріали і документи. Дослідження. Спомини / Редактори-упорядники: Василь Худанич і Василь Маркус. Ужгород : Видавництво «Мистецька Лінія», 2004. С. 182.

Шептицькому. Занадто значним був його авторитет серед місцевої еліти та пересічних громадян. Але Великий Митрополит, як величали Шептицького в народі, знав, що його церкву чекають важкі часи. Доказом такого твердження є спогади очевидців останніх годин його життя.

Ось як це передав у своїй книзі про Андрея Шептицького один з його учнів Василь Ленчик: «Митрополит лежав з замкненими очима та віддихав не так тяжко, як перед тим. Відтак знов почав молитися, відчинив очі та почав говорити до нас: «Наша Церква буде знищена, розгромлена більшовиками. Але держіться, не відступайте від віри, від св. Католицької Церкви. Тяжкий досвід, який впаде на нашу Церкву, є хвилевий. Я виджу відродження нашої Церкви. Вона буде гарніша, величавіша від давньої та буде обніматися цілий наш народ. Україна увільниться зі свого упадку та стане державою могутньою, з'єднаною, величавою, яка буде дорівнювати другим високо розвинутим державам. Мир, добробут, щастя, висока культура, взаємна любов і згода будуть панувати в ній. Все те буде, як я кажу, тільки треба молитися, щоби Господь Бог і Мати Божа опікувалися все нашим бідним замученим народом, який стільки витерпів, і щоб ця опіка тривала вічно. Прощаюся з вами. Будьте сильні і стійкі у вірі, витривалі і ревні в служінні Господу Богу! І більше мого голосу не почувете – аж на страшному суді». Після тих слів Митрополит замовк і хоч жив ще до год. 1:30 пополудні – 1-го листопада 1944-го р. не промовив більше ані одного слова...»².

Невтішне пророцтво Андрея Шептицького про знищення Греко-Католицької Церкви радянська влада швидко провела в життя. Львівський собор, чи як справедливо його називають сучасні дослідники псевдособором, протягом 8–10 березня 1946 р. проголосив скасування Берестейської унії 1596 р. і «возз'єднання» з Російською православною церквою. На той час уже були заарештовані митрополит Йосиф Сліпий, єпископи Н. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Латишевський, прелати

² Ленчик Василь. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / Редактор Анна Ленчик Павлічко. Львів : Монастир Свято-Іванівська Лавра ; Видавничий Відділ «Свічадо», 2004. С. 111.

О. Ковалевський і Л. Куницький, сотні рядових греко-католицьких священників¹.

З приходом радянських військ на Закарпаття відбувалися події, дуже подібні до тих, що мали місце в Галичині. Архівні документи свідчать, що Москва робила все від неї залежне, щоб протиставити греко-католикам православне духовенство Мукачевсько-Пряшівської єпархії. Так, 18 листопада 1944 р. ігумен Феофан Сабов та ще кілька підписантів звернулися з листом до Сталіна, у якому писали: «Виражаючи велику радість і глибоку вдячність з приводу визволення Великому вождеві і визволителю всього слав'янства і Європи товарищу Маршалу Сталіну і Червоній Армії, ми просимо прийняти Карпатську Русь до складу Радянського Союзу». Цей лист нічим не здивує сучасного читача, їх тоді писалося багато і саме в такому дусі. А ось 13 грудня 1944 р. делегація православного духовенства відвідала Москву і серед деяких прохань зафіксовані наступні: «Щоб руська православна церква, а також радянські громадські і військові власті сприяли їм в перерозподілі рухомого і нерухомого церковного майна (храми, приходські будинки, церковні землі, монастирі) між православними і греко-католицькими (уніатськими) приходами, при цьому вказуючи, що чехословацький уряд проводив заохочувальну політику по відношенню до уніатів»². Так було закладено підвалини ліквідації Греко-Католицької Церкви на Закарпатті.

Єдиний, хто не погодився з рішенням Кремля ліквідувати Греко-Католицьку Церкву, був єпископ Теодор Ромжа:

«Коли зодяг Карпати Сталін
В фату репресій і терор,
Ніс на Голгофу хрест печалі
Владика Ромжа Теодор»³.

¹ Львівський собор 1946 (Собор греко-католицької церкви). *Довідник з історії України (А – Я)*. Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопрацьоване і доповнене. Київ : Генеза, 2001. С. 431.

² Вегеш М. Єпископ Теодор Ромжа і Греко-католицька церква на Закарпатті. *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 72.

³ Шип Ю. Із Небом на Землі: духовні вірші та пісні. Ужгород : ТДВ «Патент», 2017. С. 176.

О. Юрій Сабов пригадував, що «уже з перших днів приходу радянських військ на Закарпаття органи держбезпеки намагались схилити єпископа Ромжу до співпраці з владою, а потім до підпорядкування Мукачівської Греко-Католицької єпархії Московському патріархату... Не маючи проти єпископа компрометуючих матеріалів, було вирішено його усунути. За санкцією члена політбюро ЦК ВКП (б) і першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова було організовано підступне вбивство єпископа Ромжі. Виконання цього злочину було доручено керівнику спецслужби «ДР» (диверсія і терор) міністерства держбезпеки СРСР Павлу Судоплатову»⁴. До речі, він сам у цьому зізнався⁵.

Терористичний акт проти єпископа і останні дні його життя детально описала у своїх спогадах сестра Теофіла. «Коли виїхали на кареті з села, – пригадувала вона, – за нами повільно вирушила вантажівка. Перед селом Іванівці, коли карета спустилася з невисокої гірки, «Студебекер» набрав швидкість й з розгону вдарив у карету. Це було десь посеред схилу. Перед зіткненням водій вистрибнув. Слідом їхав «Бобик» з людьми, які пильно спостерігали за аварією. Картина була жахлива! Автомобіль, поки не зупинився в кюветі, штовхав перед собою все. Преосвященний Теодор потрапив між розбиту вщент карету й перше колесо вантажівки... Коні в передсмертній агонії моторошно іржали й тут же загинули»⁶. У Мукачівську лікарню владику Теодора у важкому стані завезено в понеділок 27 жовтня 1947 року о 12 год. 30 хв. Важкі поранення одержали о. Даниїл Бачинський, о. Андрій Березнай, теологи Михаїл Бугір і Михаїл Маслей, які супроводжували єпископа. Потерпілим негайно була надана висококваліфікована медична допомога хірургів, яких очолював видатний закарпатський хірург професор Олександр Фединець. З часом здоров'я Т. Ромжі покращилось, і всі сподівалися на близьке одужання. 1 листопада 1947 р. сталося непоправне: єпископа було отруєно. «Доктор Фединець, – пригадувала сестра

⁴ Вегеш М. Названа праця. С. 73.

⁵ Судоплатов Павел. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы. М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1999. 688 с.

⁶ Мукачево і мукачівці: науково-популярні нариси і статті. Ужгород : Гражда, 1994. С. 177–184.

Теофіла, – припустив, що отрута могла потрапити через ніс (слизові оболонки), тим більше, що покійний став синіти від носа. Вони в Мішкольці визначили, що це мав бути ціанистий кальцій, від дії якого через певний інтервал наступала асфікція і смерть»¹. Так трагічно закінчилося життя вірного сподвижника Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, останнього її захисника Теодора Ромжі. 28 серпня 1949 р. на регіональному релігійному з'їзді в Мукачеві було проголошено про розрив унії з Римом і підпорядкування Греко-Католицької Церкви на Закарпатті Московському патріархові. За підрахунками сучасних дослідників станом на 5 квітня 1949 року із 277 чинних греко-католицьких священників 130 возз'єдналося з Московською православною церквою і серед них 16 благочинних із 32². Ті, хто не підкорився, перейшли в підпілля.

Іван Маргітич у 1946 році закінчив Ужгородську духовну семінарію і 18 серпня був висвячений владикою Теодором Ромжею на ієрея. Це була визначна подія в житті молодого випускника духовної семінарії, якою він поділився у розмові з журналістом Олександром Гаврошем: «Для мене це жива картина і донині. Нас висвячувалося шестеро. Я був єдиний, неодружений, між однокурсниками. Я вважав, що то великий Божий дар. Після висвячення відбулася спільна трапеза зі святителем. Були присутні батьки й дружини молодих священників. На жаль, тато не зміг приїхати. Ходили розмови, що Ромжа був наймолодшим на той час єпископом у світі. Апостольська столиця таємно його висвятила за мадярів, аби не допустити угорського ставленика. Він був дуже коректною людиною, духовно багатою. Національно себе не ангажував. Владика добре знав, що я свідомого українського напрямку, але ніколи не давав відчуття, що це йому противно. Він був у першу чергу священником, інше для нього було побічним»³.

¹ Мукачево і мукачівці: науково-популярні нариси і статті. Ужгород : Гражда, 1994. С. 177–184.

² Довганич Омелян, Хланта Олексій. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації Греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. Ужгород : «Карпати» – «Гражда», 1999. С. 32.

³ Гаврош О. Закарпатське століття: ХХ інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). URL: <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

Після висвячення свою душпастирську роботу Іван Маргітич розпочав помічним священником у Севлюші, а в листопаді 1946 р. Теодор Ромжа його призначив у м. Рахів. Після арешту радянськими органами безпеки 21 жовтня рахівського пароха Стефана Уйгелі це місце було вакантним. На думку о. Василя Носи, який у своїй статті детально описав рахівський етап у житті Івана Маргітича, «за два роки і три місяці молодий і добре освічений священник, наповнений чеснотами мудрості та мужності і дарами Святого Духа, зумів не тільки повернути настрашених колишніх вірників до матірньої громади в Рахові та її філії в с. Берлебаш, але й привернути нових, що було подиву гідне в умовах наростаючої репресії проти ГКЦ»⁴. Через деякий час ним теж зацікавилися співробітники МДБ. «Це був четвер, 10 лютого (1949 р. – Авт.). Я вінчав молодих і казав, що якби настав такий час, що не було би священника під руками, кожен християнин може похрестити дитину сам. Треба тільки знати як. Коли я це говорив, то ще не здогадувався, що за дверима мене вже чекає КДБ»⁵. Спочатку вони запропонували йому добровільно перейти у православну віру, але коли Маргітич її охарактеризував як «партійну», зрозуміли, що перед ними «твердий горішок». Переконавшись, що молодий священник не піддається на жодний шантаж і залякування, наказали у триденний термін покинути Рахівщину.

Повернувшись на малу батьківщину, Іван Маргітич сподівався, що тут за нього «забудуть», але, як з'ясувалося, він глибоко помилявся. Постійні виклики до органів державної безпеки у Виноградіві, психологічні «обробляння», тиск і погрози... Врешті-решт він вирішив переховуватись у різних людей і підпільно виконувати свій священничий обов'язок. На Великдень Іван Маргітич святив паски на полі між Боржавським, Ком'ятами, Завадкою і Оноком. Неодноразово здійснював хрещення, вінчання, похорони. Він став настільки обережним, а люди про це мовчали, що тривалий час йому вдалося уникати зустрічей

⁴ Носа Василь. Владика Іван Маргітич – душпастир рахівських гуцулів. 1946–2003 р. URL: http://oranta.org/index.php?option=com_content&view=article&id=3730:vlyduka-ivan-margitych-dushpastyr-rahivskyyh-guculiv&catid=27:gk-ukrajini-cat&Itemid=00000000057

⁵ Гаврош О. Названа праця.

з органами. Проте вони за нього не забули. «Арешт став повною несподіванкою. Запросили на вінчання, – пригадував І. Маргітич, – де молода була моєю родичкою. Наречений і гадки не мав з нею одружуватися, був завербований КДБ лише для того, аби в такий спосіб вистежити «ворога народу». І треба сказати, що це вдалося. Було вже темно, коли ми зійшлися на домовленому місці. Поки молода сповідалася, її наречений вийшов ніби перевірити чи все спокійно. А коли повернувся, у двері загрюкали: «Відкрийте, а то ми їх розіб'ємо!»¹ Іван Маргітич був заарештований.

Слідство, яке проводив старший лейтенант Галкін, тривало впродовж року – від 2 серпня 1950 до 9 червня 1951 років. За цей час було допитано вісім свідків, які нічого суттєвого сказати по справі Маргітича, звісно, не могли. Та слідчого це не бентежило, доля затриманого для нього вже давно була вирішена. Один із побратимів майбутнього єпископа по членству в юнацтві ОУН професор Василь Худанич, свого часу досліджуючи «Особову справу Івана Маргітича», прийшов до висновку, що слідчий Галкін все зробив для перекваліфікації статті за ведення релігійної пропаганди у статтю про зв'язки священника з бандерівським рухом. А це вже було вкрай небезпечно. Закарпатський обласний суд, який проходив у закритому засіданні, 22 серпня 1951 року виніс вирок: «Маргітич І. А. з 1946 по лютий 1949 р. перебував священником уніатської церкви в с. Рахово. Підсудний весною 1949 р., коли віруючі уніатської церкви переходили в православ'я, будучи активним прихильником Ватікану і його реакційної уніатської церкви, став на шлях боротьби проти цього. У своїх проповідях підсудний закликав населення активно підтримувати католицизм і провідників уніатської церкви. У липні 1949 р. для здійснення більш активної боротьби проти православ'я він переходить на нелегальне становище»². На підставі статей 54–10 і 54–12 Кримінального кодексу УРСР Івана Маргітича засудили до 25 років ув'язнення з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна. Зрозуміло, що касаційна заява засудженого була відхилена.

¹ Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 476.

² Там само. С. 477.

Сталінські табори були справжнім пеклом, після яких мало-хто виживав. Не був винятком і Омський виправно-трудоий табір, у якому опинився тридцятирічний закарпатський священник Іван Маргітич. Про його табірне життя найбільше дізнаємося із неопублікованих спогадів Михайла Коперльоса, які частково ввів до наукового обігу Володимир Кришеник: «Їжі – завжди мало, й така препаскудна. Звичайно виголоднілі в'язні спали у вихолоджених бараках не більше чотирьох годин. Згодом трохи полегшало, як почали працювати на цегельному заводі... Ще затемна виходили на роботу колоною, навкруг охоронці з вівчарками. Якщо ступив два кроки вбік, чи ж упав знесилений – стріляли в нещасного без попередження. Мертве тіло кидали на машину, що завжди їхала позаду колони. Верталися так само, коли вже стемніє... Важкою провиною вважалося, якщо в'язні розмовлятимуть про певні політичні речі. За таке враз могли продовжити табірний термін на 5 років. Маргітич був обережний і якщо розводив такі розмови, то тільки зі своїми найближчими друзями. Він єдиний поміж них, хто твердо був переконаний – це їх лихо довго не триватиме. А ще мовив до своїх: фальшива держава, побудована на обмані й насильстві, довго не протримається. Казав: «Хлопці, лиш молимося Богу, і все скоро зробиться для нас інакшим». І сам він багато молився. З певної пори прокидався досвіту, аби дістатися таємного місця своїх молитов. Десять там ховав маленького формату Біблію. По закінченню робочої зміни знову ставав до молитви. За тими молитвами кілька разів не чув, як вдаряли в рейку, бо мали вже вести в'язнів до табірних бараків. Наглядачі знаходили Маргітича, безжалісно били, довго копали ногами. Потім кидали в карцер – бетонну клітину розміром півтора на півтора метра, висотою 2 метри. Там одна лиш бетонна приступка для сидіння. Так тримали його кілька днів без їжі. Хоч у ту пору Маргітич часом перевиконував виробничу норму, жодних поблажок за це не мав»³.

Смерть Сталіна в березні 1953 року призвела до деякого полегшення табірної режиму. Замість ненормованої праці –

³ Кришеник Володимир. Людина ґрунту і віри. URL: <https://1939.in.ua/generaal/judyna-gruntu-i-viry/>

восьмигодинна. Покращилося харчування в'язнів, навіть з'явилися постільні речі, додали другу ковдру в зимну пору. Дозволяли купляти їжу. З цим виручали раніше вільнонаймані працівники, приносили пшеницю (в зернах). З неї в цегельні таємно варилося каша та пеклися коржі. Іван Маргітич розповідав О. Гаврошу про пом'якшення вимог під час виконання табірної норми: «Я виконував 30%, а мені записували 153%. Бригадир просив: «Хлопці, тільки не сидіть, а рухайтесь. А на папері діло буде». Ніхто нічого не перевіряв. Для начальства головне, аби проценти були написані...»¹. Про певне розслаблення табірних властей після кончини диктатора свідчив і епізод, про який згадав М. Коперльос: «Табірний Великдень. Зібралось в неділю близько трьохсот, усі українці. Великий коридор, шириною в два метри та сто метрів завдовжки, вщерть заповнений людьми. Взяли все, що мали з їжі, принесли пасочки, таємно випечені в робочому приміщенні. Тривала святкова молитва. Відправу служили еп. Хіра та о. Маргітич. Хоч в'язнями виставлено варту, але якимось чином до коридору проник начальник табору Громов. Коли ж увидів таку кількість людей, злякався і тільки спромігся сказати: «Тс..., потише»². 6 вересня 1955 року Іван Маргітич опинився на волі. В. Худанич притримувався думки, що цьому посприяв батько священника, який за порадою о. П. Мадяра почав клопотати, аби сина звільнили.

Повернувшись із таборів, знесилений і хворий, Іван Маргітич шукав собі роботу, аби якимось прожити. Єдиним місцем, де його прийняли, був колгосп у рідному селі. Виконувати свої душпастирські обов'язки міг тільки таємно і вночі. У цьому відношенні він не був якимось винятком, такою була доля всіх священників Української Греко-Католицької Церкви, яка продовжувала діяти в підпіллі, залишаючись «Катакомбною церквою». В таких умовах Івану Маргітичу довелося діяти більше тридцяти років, щодня ризикуючи знову бути ув'язненим, а можливо (як це сталося з о. Петром Оросом) і втратити життя. Він не обмежувався душпастирською роботою в рідному селі, часто відвідував

¹ Гаврош О. Закарпатське століття: XX інтерв'ю (Інтерв'ю І. Маргітича О. Гаврошу). URL: <http://biblioteka.uz.ua/elib/gavrosh/20inter/20inter.htm>

² Кришенник В. Названа праця.

Рахівщину, Міжгірщину, Тячівщину, Хустщину, Мукачівщину та інші райони Закарпаття. Сьогодні важко навіть собі уявити, скільки Іван Маргітич провів хрещень, вінчань, похоронів. Будучи на чітких позиціях єдності Української Греко-Католицької Церкви, навів дружні відносини із священниками Івано-Франківської та Львівської областей. Не забуваймо й той факт, що КДБ нікуди не поділося, а його агенти уважно стежили за кожним кроком ревно священнослужителя.

Іван Маргітич, піклуючись про підготовку майбутніх священників, відкрив у грудні 1981 р. в с. Боржавському підпілля Греко-Католицьку семінарію. Нерідко він чув на свою адресу песимістичні докори: навіщо це робити, якщо не пощастить дочекатися результату в державі войовничого атеїзму. Та він вірив, що такий час обов'язково настане: «Хлопці, прийде час – вас буде дуже треба». А коли бачив їхній страх, казав: «Нас не заарештують ніколи, от побачите»³. Ці слова необхідно розцінювати не лише як інтуїцію І. Маргітича та віру в те, що Україна, а в ній і церква, стануть вільними. Такі висловлювання належали досвідченому конспіратору з величезним досвідом. До того ж він був обережним, щоб також не постраждали невинні віряни, якщо станеться провал.

Семінарія Івана Маргітича перебувала в центрі наукового дослідження магістра Валерія Купчака, який звернув увагу на той факт, що майбутній єпископ за час підпілля виховав 12 семінаристів: «Навчання проводилося переважно по буднях після робочого часу до півночі, оскільки наступного дня потрібно було йти на роботу і бути весь день на ногах. У святкові дні – зранку, коли ще темно було, всі кандидати збиралися у вибраному місці, а після зустрічі мали Службу Божу, після чого могли провести решту дня з отцем»⁴. Своїми спогадами про діяльність Боржавської підпілля семінарії поділився також о. Іван Костак: «Викладачі в цій семінарії були отець Іван Маргітич, в основному він проводив всі заняття, іноді приходив на реколекції отець Павло Мадяр ЧСВВ і приймав іспити отець

³ Костак Іван. Подяка Богу з нагоди перших свячень у Боржавській підпілля семінарії. URL: <https://1939.in.ua/memoirs/o-ivan-kostak-podiaka-bohu-z-nahody-pershukh-sviachen-u-borzhavs-kiy-pidpil-niy-seminarii/>

⁴ Купчак Валерій. Особливості формування греко-католицького духовенства у часи підпілля УГКЦ. Магістерська робота. Львів, 2019. С. 41.

Антоній Мондик ЧСВВ. На початку всіх семінаристів було чотирнадцять, потім двоє відійшли, мали на то свої причини, але таємницю цієї семінарії тримали до кінця підпілля. Лекції проходили два-три рази в тиждень... Звечора розпочиналася Свята Літургія, після неї лекції десь до другої години, а іноді й до світанку, після чого кожен ішов на свою роботу. В неділі і свята збиралися ранком, коли ще було темно і до вечора. Вночі найкраще було збиратися і розходитися з огляду на таємничість цих сходин. Про підпільну семінарію знали тільки жінки кандидатів до священства і дуже обмежене коло близьких, яким могли довіряти. Зустрічі відбувалися в приватних будинках самих кандидатів. Найчастіше зустрічалися в хаті Івана Бровді, батька п'ятьох семінаристів, а також, іноді в інших кандидатів, бо коли приходили сини до батька – було менше підозри. Як могли там переховувалися. Дуже часто обдумували як це робити, щоб менше привертати уваги до цих зустрічей»¹. Ніколи не ховався тільки Іван Маргітич, який полюбляв у своє оправдання говорити: «Не бійтесь, мене не видять, мене Бог сокопить». За більш ніж тридцятирічний період душпастирської роботи в підпіллі його тільки один раз засікли органи безпеки, що дало право окремим історикам назвати Івана Маргітича невлотимим.

Іван Маргітич ніколи не втрачав надії, завжди вірив, що настануть кращі часи. Він був одним із найбільших оптимістів серед закарпатських дисидентів. У тодішньому Радянському Союзі ситуація докорінно почала змінюватися лише в другій половині 80-х років, у часи так званої «горбачовської перебудови». Уперше заговорили про можливу легалізацію Греко-Католицької Церкви, хоча тодішній радянський режим не бажав йти на радикальні зміни. Незважаючи на нові віяння, КДБ продовжувало виконувати роль головного гальма на цьому шляху. Попри всі перепони органів державної безпеки Іван Маргітич став членом першої делегації УГКЦ, яка відвідала в 1987 році Москву та взяла участь у напівлегальній прес-конференції, на якій були присутні кореспонденти дев'яти країн. Завдяки Маргітичу та іншим членам української делегації світ почув правду про довгі роки поневірвання і боротьби греко-католицьких священників за свою віру.

¹ Костак І. Названа праця.

Надзвичайно важливим і пам'ятним для Івана Маргітича був день 10 вересня 1987 року, коли владика Софрон Дмитерко висвятив його на єпископа Мукачівської Греко-Католицької єпархії. У сані єпископа І. Маргітич 7 січня 1989 року першим серед греко-католицьких священників відправив угорське богослужіння в церкві в Шаланках. Врахуйте, що ця історична подія відбулася ще задовго до офіційної легалізації церкви. У червні 1990 року Іван Маргітич разом із І. Семедієм та Й. Головачем взяли участь у синоді ієрархії УКЦ в Римі, під час роботи якого відбулася зустріч з Папою Іоаном Павлом II. Святіший отець спеціальною буллою в січні 1991 року призначив І. Маргітичу титулярну єпископську столицю Скопеленську в Емімонті та іменував його єпископом-помічником Мукачівсько-Ужгородського єпископа Івана Семедія².

Владика радо зустрів проголошення України незалежною державою. Про те, що це колись відбудеться, він вірив завжди. Вірив тоді, коли в березні 39-го просив зброю для захисту Карпатської України, терпів тортури в угорській катівні Ковнер, обрав важкий хрест священника Греко-Католицької Церкви проти якої комуністична система оголосила жорстоку війну. Але він не опустил руки, вистояв. Він ніколи не скаржився, що обрав цей тернистий шлях. З проголошенням Україною незалежності він не припинив боротьбу. Він до останнього подиху захищав рідну церкву й українську мову, ніколи не мирився з проявами сепаратизму серед окремих представників політичної та духовної еліти Закарпаття. Владика завжди був великим соборником і великим українцем. І по сьогодні актуальними залишаються його слова-настанови: «Єдність народу – це та велика сила, яку ніхто й ніщо не зможе перемогти. Тому нас стараються всіляко роздроблювати: і на різні, хоч і подібні між собою релігії, і на численні, хоч загалом дуже схожі партії тощо. Не можна вважати патріотами тих людей, які с'як-так сприяють роздробленню»³. Важко щось додати до цих настанов народного єпископа. Єдине, що спадає на думку – аналогічні розмисли

² Худанич В. І. Сподвижник віри, патріот Срібної землі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семих томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 478.

³ Маргітич Іван. Християнство і культура українських Карпат. URL: <https://1939.in.ua/generaal/khrystyanstvo-i-kul-tura-ukrains-kykh-karpat/>

митрополита Андрея Шептицького: «Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго й найслабший противник буде від нас сильніший. Як довго у національних справах більше пам'ятати будуть українці на власне індивідуальне добро, так довго загальна справа не буде могли успішно розвиватися»¹.

У більш давні часи нашої історії роль поводитирів виконували підлітки, які супроводжували немічних, нерідко сліпих людей, частіше кобзарів. Часто-густо трапляється так, що цілому народу чи окремії його гілці, необхідна підтримка поводитирів. Вони постійно повинні супроводжувати і націлювати людей, які втрачають віру, впадають у паніку, опускають руки та не вірять у власні сили. Таким духовним поводитирем для закарпатських русинів-українців у XIX столітті був наш Будитель Олександр Духнович, а в 30–40-х роках XX століття Августин Волошин і Теодор Ромжа. Всі вони були духовними особистостями, яких любив і поважав український народ Закарпаття. До таких поводитирів у найскладніший період існування Греко-Католицької Церкви, коли йшлося про її життя і смерть, ми справедливо також зараховуємо Івана Маргітича, якого ще за життя закарпатці назвали Народним єпископом. Він навіть у кращі світи від нас відійшов так, як це личить духовному лідеру – під час Служби Божої у с. Пилипець на Міжгірщині.

Будучи людиною надзвичайно скромною, він за життя так і не був належним чином оцінений державою, за незалежність якої боровся впродовж всього свого життя. Першою державною нагородою – орденом «За мужність» – Україна його нагородила

¹ Цит. за: Белей Л. Ще раз про Sui Juris Мукачівської Греко-Католицької Єпархії: примара чи надбання колоніального минулого. «Ви не вмрете, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, возз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / упорядник Володимир Піпаш. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 26. Більш детально див.: Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899–1914 рр. Т. I / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918–1939 рр. Т. II / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939–1944 рр. Т. III / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.

посмертно у лютому 2004 року. Незважаючи на визнання його церковних заслуг Апостольською Столицею, про що свідчить титул єпископа-синклера, Іван Маргітич скромно проживав у рідному селі Боржавському, де його всі знали і поважали. Сюди до нього навідувалися його побратими-дисиденти, відомі державні діячі, а найчастіше – прості односельчани, для яких він був незаперечним авторитетом. Він не побудував собі величного палацу, бо вважав це неприйнятним, зате доклав чимало зусиль, щоб у рідному Боржавському була споруджена велика, гарна, в українському стилі церква, якій чудову поезію присвятив Карло Копинець:

«Ви не вмрете, єпископе Іване,
І не тому: що я цього не дам.
Бо ж я не Бог. І мій кінець настане,
А Вам не дасть таке зробити Храм
В Боржавському...
Хоч будуть Главосіки...
Як і були... О вірте, не тому!
Бо там душа залишиться навіки,
Яку вдихнули Ви натхненно в мур,
І він віки стояти буде й буде –
Для вічного не є в зашкодї час.
І помолитись Богу йтимуть люди,
І при добрі завжди згадають Вас.
Залишитись у просторі і часі
Не кожному на світі цім дано,
Але в селі стояти буде красень –
Святої віри й правди знамено.
Стояти буде, мов надійна зміна.
Що виросла з ласкавої руки,
І да святитись в ньому Україна!
І хай народу служить на віки!»².

² Копинець Карло. Боржавське диво. «Ви не вмрете, єпископе Іване...». Діяльність громадськості Закарпаття за єдність Греко-католицької церкви в Україні, возз'єднання Мукачівської єпархії з УГКЦ, богослужіння українською мовою. Збірник статей / упорядник Володимир Піпаш. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. С. 88.

Нам пощастило, що ми бачили і мали можливість спілкуватися з цією Великою Людиною, жили в епоху єпископа Івана Маргітича. Він мав право давати поради, адже прожив довге і багатостраждальне життя. Владика радів і терпів разом із своїм народом, який упродовж віків торував шлях до свободи і незалежності. Разом з тим, ми у великому боргу перед єпископом Іваном Маргітичем. Його багатогранне і неординарне життя, служіння Богу і людям ще належним чином не вивчено і не досліджено. Прийшов час ґрунтовно висвітлити його життєвий шлях на основі численних документів, які розпорочені по різних архівах. Варто зібрати до купи і видати окремим виданням ті численні його статті, доповіді на різноманітних наукових і релігійних форумах, адже вони не втратили актуальності і по цей день. Можливо, сьогодні, коли Україна переживає не найкращі часи у своїй історії, нам варто вкотре перечитати його думки, вивчити їх, збагнути весь глибинний смисл його ідей. Вважаю, що до цієї благородної роботи мають долучитися як історики Ужгородського національного університету, так і дослідники-теологи. Чим більше ми дізнаємося про такі визначні постаті нашої епохи, тим кращу і демократичнішу збудуємо Українську державу, яку єпископ Іван Маргітич так любив, і за яку віддавав найкращі роки свого праведного життя.

РОЗДІЛ 15. УГКЦ ЯК ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА ІНСТИТУЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Адекватно представити суспільне місце і державотворчу роль греко-католицизму в незалежній Україні на початку третього тисячоліття неможливо без ретельного аналізу глибинних трансформаційних процесів у релігійній сфері держави та західного регіону останніх десятиліть. Як відомо, до 1988 р. офіційна влада СРСР – УРСР здійснювала політику примусової секуляризації населення. У 1988–1991 рр. ознакою релігійної політики влади була релігійна фаворизація Російської православної церкви. Щоправда, в західних областях цей процес закінчився в 1989 р., його продовженням стала короткотривала фаворизація Української автокефальної православної церкви. Політична поразка прокомуністичних сил на виборах до місцевих рад 1990 р. у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях стала початком періоду релігійної плюралізації. В загальнодержавному масштабі релігійна плюралізація суспільства проголошена в 1991 р., час проголошення незалежності. Однак різкий відхід державної влади від традиційної донедавна церковно-релігійної політики був викликаний не стільки демократизмом її заяв, скільки реальною загрозою значних соціальних заворушень на етнорелігійному ґрунті.

Важливою складовою національно-визвольного руху кінця 1980-х – початку 1990-х рр. став широкий суспільний рух за відновлення діяльності Української Греко-Католицької церкви, який «за своїми масштабами вийшов за рамки суто релігійного питання, набувши політичного характеру»¹. УГКЦ виявила виняткову життєздатність, а її духовенство

¹ Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української Греко-Католицької Церкви (1987–1991). *Людина і політика*. 1999. № 3. С. 23.

і вірні – незламну віру у відновлення батьківської Церкви. Запорукою відродження Церкви було існування діючої підпільної організації. Згідно з даними Глави УГКЦ в Римі кардинала Мирослава Любачівського наприкінці 1980-х рр. її підпілля нараховувало десять ієрархів, близько тисячі священників, тисячу двісті ченців і черниць та 4,5 млн віруючих¹. Інші дані містять звіти офіційних органів влади: 1988 р. у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях було 260 священників, 385 ченців і черниць та лише 100 тис. віруючих греко-католиків².

Рух за легалізацію УГКЦ особливого розмах набув з початком реформ Михайла Горбачова, який 1985 р. в умовах явної соціально-економічної кризи радянської тоталітарної системи розпочав радикальні зміни у політиці з метою її збереження. Було проголошено курс на демократизацію суспільства, гласність і плюралізм. Поворотним пунктом стала зустріч М. Горбачова з ієрархами РПЦ 29 квітня 1988 р., на якій генсек заявив про скасування дискримінаційних актів щодо релігії, повернення громадам узурпованих храмів, підготовку нового закону держави про свободу совісті. Він підкреслив, що перебудова, гласність і демократія цілком, без якихось обмежень, стосуються державно-церковних відносин³. До такого рішення, крім всього, спонукало ще і відзначення на державному рівні 1000-ліття хрещення Русі-України. До речі, з цієї нагоди Папа Іван Павло II у липні 1988 р. у соборі св. Петра відправив Літургію українською мовою для 15 тис. присутніх греко-католиків Заходу⁴. Щоб уникнути заострення церковно-релігійної ситуації, керівники УГКЦ у Римі здійснили спроби нав'язати контакт і порозумітися з керівництвом РПЦ в СРСР. Зокрема, 6 листопада 1987 р. кардинал М. Любачівський звернувся до православних ієрархів з пропозицією про примирення. З аналогічним закликком виступив Синод єпископів УГКЦ, що проходив у Ватикані з 24 вересня до 8 жовтня 1988 р.⁵

¹ Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української Греко-Католицької Церкви (1987–1991). *Людина і політика*. 1999. № 3. С. 24.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3143. Арк. 41; Спр. 3330. Арк. 9–20, 27.

³ *Правда*. 1988. 30 апреля.

⁴ Слово Святішого Отця Івана Павла II до України. Львів, 2001. С. 86–92.

⁵ *Поступ*. 2000. 13 травня.

Зрештою, ще у серпні 1987 р. група львівських священників виїхала з підпілля і подала колективну заяву до Москви щодо легалізації УГКЦ. Цей рух, підхоплений широким загалом греко-католиків очолив єпископ з м. Івано-Франківська Павло Василик⁶. Того ж таки 1987 р., посилаючись на декларовану Конституцією СРСР свободу совісті, два єпископи і 23 священники оприлюднили заяву-звернення до Папи Івана Павла II про вихід із підпілля і прохання сприяти «всіма можливими способами справі легалізації Української Католицької Церкви в СРСР»⁷. У жовтні 1988 р. делегація Івано-Франківської єпархії підпільної УГКЦ прибула до м. Москви і вела переговори у Раді в справах релігії при Раді Міністрів СРСР щодо легалізації Церкви. Але вони закінчилися безрезультатно, оскільки влада тоді розцінювала подібні заяви і факти виходу парафій із підпілля проявами релігійного екстремізму. Більше того, за вказівкою Москви, партійні органи України намагалися нейтралізувати активність вірних підпільної Церкви. Засоби масової інформації посилили пропагандистську кампанію, щоб дискредитувати УГКЦ, терміново видруковано праці антиунійного змісту⁸.

Суспільно-релігійний рух на західноукраїнських землях впливав у могутній потік загальноукраїнського національного відродження кінця 1980-х рр. Прагнення радянської влади до демократичного іміджу у світовому співтоваристві звужувало її можливості у боротьбі з ним. Москва була змушена у 1987 р. звільнити близько 300 українських політ'язнів з 350-ти, які користуючись формальними засадами гласності рішуче включалися у подальшу боротьбу з тоталітарною системою. Провідники Української Гельсінської групи, Ініціативного комітету за звільнення в'язнів сумління Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Гель, М. Горинь, С. Хмара активно підтримали легалізацію УГКЦ. Наприкінці 1987 р. недавній політ'язень Іван Гель заснував

⁶ *Бюлетень релігійної інформації*. 1997. № 13–14; Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в Україні. *Поступ*. 1999. 11 вересня.

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 330. Арк. 9–20.

⁸ Ржезац Т., Цуркан В. Розшуковуються... Київ, 1989. С. 20–113; Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава, 2002. С. 446.

Комітет захисту УГКЦ, до складу якого ввійшли й діячі церкви. З метою активізації суспільно-політичного руху за відродження Церкви він налагодив видання часопису «Християнський голос»¹.

Катализатором легалізації підпільної Церкви стали перешкоди владних структур у відзначенні віруючими тисячолітнього ювілею хрещення в 1988 р. Власне тоді греко-католикам вдалося провести несанкціоновані владою масові богослуження в с. Грушеві Львівської області і с. Зарваниці Тернопільської області. Це ще раз привернуло увагу антикомуністичної опозиції та широкої громадськості до проблеми дотримання прав віруючих на свободу віросповідання в СРСР. Відтак, хвиля нових богослужінь релігійно-політичного характеру прокотилася багатьма населеними пунктами Львівщини, Івано-Франківщини і Тернопільщини. Групи греко-католицьких ієрархів і священників неодноразово зверталися з вимогами легалізації Церкви у вищі інстанції держави і міжнародні організації. У січні 1989 р. Івано-Франківський єпископ П. Василик знову звернувся до М. Горбачова з проханням про зустріч і переговори щодо «наболілих питань, пов'язаних із організацією нашої Церкви»². У травні того ж року делегація єпископів і священників УГКЦ прибули до м. Москви з петицією для М. Горбачова про відновлення Церкви, а також вели переговори у Раді в справах релігії. Коли ж делегація не отримала позитивної відповіді, група греко-католиків почала у м. Москві голодування, яке тривало до кінця листопада 1989 р. Крім того, надіслано петиції до учасників Віденського і Паризького форумів держав-учасниць наради з питань безпеки і співпраці Європи. Особливої ваги набули акції на честь 1000-ліття хрещення Руси-України. Коли у м. Римі відбулася зустріч президента Горбачова з Папою Іваном Павлом II і встановилися дипломатичні відносини між СРСР і Ватиканом, стало можливим поставити питання про легалізацію УГКЦ і реєстрацію її громад на найвищому рівні. Внаслідок цих заходів Кремль погодився підготувати новий Закон про свободу совісті, який узгоджувався б із

міжнародними правовими актами з проблем прав людини і релігійних свобод³.

Відродженню УГКЦ активно сприяли українські громадсько-політичні формування: Народний Рух України, Гельсінська спілка, Український Християнський демократичний фронт та ін. Перший збір Руху у вересні 1989 р., який об'єднав у своїх рядах близько 280 тис. членів, прийняв ухвалу «Про церкви в Україні». Вона декларувала свободу віросповідання, наповнювала реальним змістом закон про відділення Церкви від держави, звинувачувала РПЦ у прислужництві комуністичному режимові, вимагала легалізації УГКЦ та засуджувала Московський патріархат за перешкоди у відродженні національних церков⁴. А втім, Другий збір Руху 1990 р., коли проблема легалізації вирішилась й розпочався процес відродження і розбудови Українських Греко-Католицької та Автокефальної Православної церков, відзначив важливу роль релігійних чинників у державному будівництві⁵.

Усвідомлюючи небезпечний для системи розвиток подій в Україні, зокрема у західних областях, партійні та правоохоронні структури запобігали наростанню греко-католицького руху. Вони поклали великі надії на православну церкву, ієрархія якої відверто виступала проти легалізації УГКЦ⁶. Отже, компартія, влада і РПЦ єдиним фронтом виступали проти відродження УГКЦ. Безперечно, верхівка РПЦ не бажала втрачати свого впливу на західний регіон, адже в 1986 р. там було сконцентровано 1852 з 6747 (27%) релігійних громад РПЦ – половина із 4418 (1988 р.) православних парафій в Україні. Повернення їх до УГКЦ могло завдати серйозного удару престижу та матеріальному становищу російського православ'я. Отож, антиунійна кампанія на державному рівні, до якої долучилися ієрархи РПЦ, тривала до кінця 1989 р. За цей час агонізуюча держава встигла передати РПЦ у Галичині близько 800 недіючих храмів, аби уникнути в майбутньому на них претензій з боку греко-католиків. Але й серед православної ієрархії не було єдності⁷.

³ Історія релігії в Україні. Київ : Знання, 1999. С. 614.

⁴ Літературна Україна. 19 жовтня; Вістник Руху. 1990. № 5. С. 20.

⁵ Там само. 1990. 1 листопада.

⁶ Правда України. 1989. 23 мая.

⁷ Московский церковный вестник. 1989. № 17. С. 3.

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3143. Арк. 49.

² Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів : Свічадо, 1998. С. 26.

У другій половині 1989 р. характерні масові виступи греко-католиків, скоординованих ієрархами на чолі з Місцєблюстителем Архиепископа Володимиром Стернюком багатолюдними релігійними акціями. Її апогей – 100-тисячна маніфестація 17 вересня у м. Львові під гаслами легалізації УГКЦ. Процес самочинного відродження греко-католицької віри переріс у захоплення батьківських храмів. Першими в регіоні перейшли у власність УГКЦ 29 жовтня Преображенський собор у м. Львові й церква Св. Трійці у м. Щирці на Львівщині. Усвідомлюючи, що процес відродження Церкви зупинити неможливо, партійно-державні чинники намагалися скерувати його під свій контроль. 21 листопада 1989 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР оприлюднила заяву, за якою дозволено реєструвати греко-католицькі громади, яким надавалися усі права, встановлені законом для релігійних об'єднань¹.

Архиепископ В. Стернюк скликав 23 січня 1990 р. у м. Львові церковний собор УГКЦ за участю шести єпископів і 150 священників. Він проголосив легалізацію Церкви, визнав неканонічним Львівським псевдособором 1946 р., висловив вимоги реабілітувати репресованих представників греко-католицького духовенства, повернути Церкві її храми та визнати церковну організацію УГКЦ. Цей акт спричинив лавиноподібний процес масового переходу віруючих із православ'я та реєстрацію греко-католицьких громад. Вже у лютому 1990 р. понад 435 заяв щодо реєстрації відроджених парафій. А до кінця року відроджено 1677 греко-католицьких громад². На початку 1989 р. легалізував душпастирську діяльність у Івано-Франківську єпископ Софрон Дмитерко, що за часи підпілля рукоположив понад 65 священників³.

Вирішальне значення у процесі легалізації громад зіграла ініціатива демократично обраних місцевих рад, які попри невизначену політику Києва ухвалювали радикальні постанови й сміливо їх реалізовували. Зокрема, 4 травня 1990 р. Львівська обласна Рада народних депутатів прийняла постанову «Про релігійні конфесії на

Львівщині», в якій визначалося порядок передання храмів відродженим конфесіям, собор св. Юра – історична резиденція митрополита УГКЦ – повертався митрополії. Львівська обласна рада пропонувала Верховній Раді УРСР розглянути питання про відродження у правах українських національних церков⁴. На час виходу УГКЦ із підпілля і у перший період відродження вона мала в Україні лише три єпархії: Львівську, Івано-Франківську та Мукачівську, яка через Апостольського нунція в Україні підпорядковувалась Ватикану. Вони склали Львівську митрополію, якою керував архієпископ Володимир Стернюк, Глава УГКЦ – Верховний архієпископ і кардинал Мирослав-Іван Любачівський знаходився у Римі. 3–10 лютого 1991 р. у Ватикані зібрався останній поза Україною Синод усієї ієрархії Церкви за участю єпископів із Західної України. Він обговорив ситуацію в Україні і прийняв рішення про переїзд Глави УГКЦ до Львова⁵. Вже 30 березня митрополит М. Любачівський прибув до історичного центру УГКЦ в Україні й того ж дня провів архирейську Службу Божу в соборі св. Юра, а наступного дня був присутній на величній академії, де його вітали керівники області і тисячі греко-католиків⁶.

Приїзд до України Глави УГКЦ й утвердження його на святоюрському престолі позначив остаточну легалізацію Церкви, кінець катакомбного існування і початок нової епохи в її історії. Довголітня боротьба українського народу за відродження національної Церкви завершилася перемогою. 23 квітня того ж року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», що регламентував одну з найважливіших проблем етнопонаціонального розвитку суспільства. Нарешті відмінили всі заборони щодо релігії та церковних організацій і громадянам республіки законодавчо надавалися права на свободу совісті і віросповідання, інтереси віруючих та релігійних організацій поєднувалися з інтересами держави⁷.

⁴ Постанова Львівської обласної ради. *Людина і світ*. 1990. № 9. С. 13.

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2659. Арк. 41.
² Васильовський В. «Горячі точки»: стан справ і шляхи врегулювання. *Людина і світ*. 1990. № 10. С. 31.

³ «Вірю, що усі з'єднаємося у Христі»: Інтерв'ю з Ординарієм Івано-Франківським Владикою Софроном Дмитерком ЧСВВ з нагоди його 80-літнього ювілею. *Нова зоря*. 1997. 27 травня.

⁵ Стоцький Я. Історичні аспекти відродження, реорганізації та структурування православних і католицьких церков в Україні у 1988–1999 роках. *Київська Церква*. Київ; Львів, 1999. № 2–3. С. 54.

⁶ *За вільну Україну*. 1991. Червень. Спецвипуск.

⁷ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Ради УРСР*. 1991. № 25. С. 656–666.

Отже, релігія набувала нового суспільного статусу, наповнювалася етнонаціональним змістом. Розпочалося докорінне переосмислення ролі й місця релігії в суспільстві і державі, повернення в побут народу обрядів, звичаїв та історичних традицій національної духовності. Низкою законодавчих актів в Україні визналися такі релігійні свята як Різдво Христове, Великдень, Трійця.

16 липня 1990 р. в умовах глибокої кризи тоталітарного режиму й розпаду СРСР, після запеклої боротьби між демократичним і комуністичним парламентськими блоками Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій проголосила «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах!»¹. Спроба кремлівської військово-партійної бюрократії шляхом державного перевороту 19–21 серпня 1991 р. врятувати комуністичну імперію закінчилася провалом і прискорила остаточний розпад СРСР. 24 серпня позачергова сесія Верховної Ради прийняла Постанову та Акт проголошення незалежності України. Україна стала незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією з чинними лише власною Конституцією, законами та постановами уряду².

Із проголошенням незалежності віруючі УГКЦ разом з вірними інших конфесій отримали можливість реалізації своїх прав, як релігійних, так і національно-державницьких. Однак у сфері церковних відносин незалежній українській державі від комуністичного режиму залишилися складні міжконфесійні стосунки. На шляху релігійного відродження взагалі, і відновлення й розбудови УГКЦ зокрема, з'явилося чимало перешкод. У ті дні в Україні діяли три головні, найчисельніші християнські церкви: Українська православна на чолі з митрополитом Філаретом (5031 релігійних громад) підпорядкована Московському патріархатові на правах автономії, Українська Греко-Католицька (1912 громад) на чолі з патріархом і верховним архієпископом Іваном Мирославом кардиналом Любачівським і Українська автокефальна православна

¹ Зайцев О., Зайцев Ю. На шляху до незалежності. *Історія України*. Вид. 2-ге. Львів : Світ, 1998. С. 407.

² Там само. С. 433.

на чолі з митрополитом Мстиславом (811 громад)³. Поява на арені релігійного життя українських національних церков УГКЦ і УАПЦ суттєво звужувала вплив Російської Православної церкви, тобто її екзархату УПЦ. Українізація релігійно-церковної сфери аж ніяк не влаштувала Москву, й ієрархи РПЦ усіляко чинили перешкоди у розбудові національних церков. Крім того, не склалися відносини святоюрських ієрархів з УАПЦ, яка намагалася утвердитись на західноукраїнських землях й боролася за вплив з УГКЦ. Але у складних міжконфесійних процесах, часом через гострі міжконфесійні конфлікти УГКЦ продемонструвала дійсно рекордні темпи свого відродження і розбудови. Слід зауважити, що відродження етнонаціонального та релігійного життя в західному регіоні України відбувалось в умовах опанування владних структур національно-патріотичними силами. Зокрема, у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях виконавчі органи очолили представники Руху. На виборах до Верховної Ради України демократичний блок переміг у п'яти областях: Львівській (всі 24 кандидати від Руху), Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській⁴, які змушені були проводити свою політику в релігійній сфері на принципах релігійного плюралізму.

Розправа компартійної влади з Українською Греко-Католицькою церквою, ліквідація її організаційних структур, навчальних закладів, довголітня інформаційна блокада Церкви та інші репресивні заходи радянської влади, імперська діяльність московської РПЦ, породили цілу низку проблем, які постали перед ієрархами і кліром відродженої національної Церкви. Головними з них були загальні аспекти національно-духовного відродження, піднесення ролі релігії в духовному житті суспільства, утвердження місця мирян у державотворчому процесі, в консолідації етносу в умовах незалежної України. Насамперед необхідно було відновити й удосконалити організаційну структуру. Загалом УГКЦ вийшла з підпілля структурованою. Вона мала розгалужену мережу парафій, підпільних семінарій, які поповнювали

³ Людина і світ. 1991. № 5. С. 41.

⁴ Зайцев О., Зайцев Ю. На шляху до незалежності... С. 406.

ряди священництва, осередки монашого життя, згромаджень, а головне широкий загал відданих мирян. На час легалізації УГКЦ мала три єпархії: Львівську, Івано-Франківську і Мукачівську, яка знаходилася у прямому підпорядкуванні Ватикану. Львівська та Івано-Франківська єпархія складала львівську митрополію УГКЦ, яку до приїзду з Риму Глави Церкви очолював архиєпископ Володимир Стернюк¹.

За активною участю львівського, івано-франківського і тернопільського земляцтва розбудовувалися греко-католицькі структури на сході держави, зокрема й столиці. 1991 р. київська держадміністрація передала греко-католикам церкву св. Миколая на Аскольдовій могилі. Серед фундаторів громади були народна артистка України Ніна Бойко, професор архітектури Лариса Скорик та інші відомі науковці, політики, митці. На думку першого пароха Ігоря Онишкевича (Чин Святого Василя Великого), ця церква «має стати храмом молитви за всіх, хто віддав своє життя за волю України, жертвував себе за Церкву Христову» і тому «має перетворитися у престол християнських мучеників»². Після прибуття в Україну Верховний архиєпископ кардинал Мирослав Іван Любачівський у травні 1992 р. скликав перший після 1946 р. Синод єпископів на українській землі. До Львова прибули 28 владик з України і діаспори, які обговорили нагальні проблеми розбудови Церкви. Як значне досягнення відзначено зростання греко-католицьких громад до 2700, відновлення діяльності 33 монастирів, п'яти духовних навчальних закладів³.

Однією з болісних проблем у процесі розбудови Церкви став брак підготовки священників високої кваліфікації. Дійсно, згідно статистичних даних за 1996 р. ситуація з наявним кліром, їх досвідом і освітою була складною. Зокрема, у Самбірсько-Дрогобицькій із 184 священників 108 були вихідцями з духовних закладів доби вже незалежної України, 65 перейшли з Руської православної

церкви і лише 11 парохів, які вийшли з підпілля, здобули освіту і висвячення до 1946 р., або пройшли вишкіл у підпільних семінаріях⁴. Ще складніша ситуація була на цей час у Тернопільській єпархії, де із 226 священників було 160, тобто 70 %, молодих, які закінчили навчання у відроджених семінаріях. 53 парохі перейшли із православ'я і 13 вийшли з підпілля⁵. Розмаїття вишколу священництва, неоднорідність їх освіти і досвіду роботи негативно впливали на загальний стан Церкви.

Слід відзначити, що Консисторія митрополії спільно з ієрархами Церкви в Україні та діаспорі старались поліпшити ситуацію у цій сфері. 1994 р. у м. Львові відновили Богословську академію й набрали 127 перших її студентів. При академії функціонують п'ять інститутів⁶. Серед них – історії Церкви, перший недержавний науковий заклад, що досліджував становище Церкви в умовах тоталітарного комуністичного режиму. В основу його діяльності покладено методіку «живої історії», тобто збору усних свідчень та їх комп'ютерний аналіз. Інститут видає збірник з церковної історії «Ковчег» (Ч. 1, 1993; Ч. 2, 2000) організував цикл «Берестейських читань», готує до друку збірники документів⁷. При академії також існує Інститут підвищення кваліфікації, у якому священослужителі поглиблюють релігійні знання.

1994 р. для греко-католиків відкрито Інститут вищої релігійної культури при Люблінському університеті (Польща), де 1996 р. навчалася 250 студентів – священників, монахів і монахинь, 45 з них закінчили дволітній курс і отримали дипломи⁸. Всі ці заходи безперечно змінили на краще ситуацію в кадровій проблемі за короткий час процесу розбудови Церкви. Загалом 1994 р. у восьми навчальних закладах УГКЦ здобувало освіту 1678 майбутніх священників⁹. Удосконалення цієї сфери діяльності продовжується. У рамках Церкви також діє

¹ Стоцький Я. Історичні аспекти відновлення, реорганізації та структурування православних і католицьких церков в Україні у 1988–1999 роках. *Київська Церква*. 1999. № 2–3. С. 54.

² Онишкевич Ігор Ілля «Ми молимося за єдність українських християн...». *Нова зоря*. 1993. Вересень. Ч. 35–36.

³ *Людина і світ*. 1992. № 11–12. С. 43.

⁴ Документи патріаршого собору... С. 11.

⁵ Там само. С. 15.

⁶ *Людина і світ*. 1998. № 10. С. 27.

⁷ Інститут історії Церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.

⁸ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів : Свічадо, 1998. С. 5.

⁹ Головащенко С. Історія християнства. Київ : Либідь, 1999. С. 300.

шпиталь ім. Митрополита Андрея Шептицького, редакція радіо «Воскресіння», телевізійна служба ТВ «Собор», видавництво «Місіонер», «Свічадо», «Нова зоря» та ін. Потужним імпульсом для піднесення авторитету УГКЦ, її подальшої розбудови, стали урочистості з нагоди 400-ліття Берестейської Унії. Головні ювілейні заходи відбувалися у Римі, які очолив Папа Іван Павло II, за участю усіх греко-католицьких ієрархів та кардиналів, архиепископів, єпископів Латинської Церкви. Під час відкриття 16 листопада 1995 р. Синоду єпископів УГКЦ у Апостольській Столиці оприлюднено Апостольський Лист Папи, присвячений цій історичній даті¹. У промові на Синоді єпископів УГКЦ, звертаючись до української ієрархії, Папа закликав: «Достойні Брати! Процес оновлення, – а Ви це добре знаєте, – буде довгим і вимагатиме терпеливості та стійкості, але з певністю принесе очікувані плоди. Ви йдете правильною дорогою. Продовжуйте вести до завершення те, що Ви почали»².

Головні святкування Берестейського ювілею в Україні відбувалися у жовтні 1996 р. При вівтарі на площі біля Оперного театру у м. Львові кардинал Мирослав Іван Любачівський відслужив урочисту Святу Літургію. В оперному театрі на високому офіційному рівні відбулася урочиста академія, на якій оголошено вітання уряду України та почесних гостей. У них висловлювалися визнання історичних заслуг Греко-Католицької церкви перед українським народом та національно-патріотичну, державницьку спрямованість її діяльності у період становлення незалежної України, відродження й розбудови Церкви³. Тоді ж, у жовтні 1996 р., митрополит-кардинал М. Любачівський скликав Собор УГКЦ. У ньому взяли участь усі ієрархи України і діаспори, які звітували про діяльність єпархій і екзархатів. Головним гаслом Собору спочатку було: «Моральне і духовне відродження України і екуменізм»⁴. Від імені уряду України

синод уперше привітав голова Держкомітету України в справах релігій А. Коваль⁵.

Патріарший Собор УГКЦ 1996 р. відзначив також поступ у відродженні й розвитку монаших Чинів, активна діяльність яких в Україні була традиційною до руїни 1940-х рр. Найчисленнішим і впливовим був Чин св. Василя Великого, який до 1939 р. складався з трьох провінцій (Галицька, Закарпатська та заокеанська Америко-Канадська), мав 49 монастирів і 650 ченців. На землях України комуністичний режим закриття і присвоїв всі монастирі (31), більшість із 350 монахів репресовані⁶. Після легалізації УГКЦ Василянам в Україні повернули 17 монастирів, які повністю відновили свою душпастирську діяльність, і обслуговують 62 парафії, близько 250 дочірніх церков та 9 місійних станиць у Східній Україні⁷. Величезне значення для Церкви мало відроджене Василянське видавництво, засноване зусиллями митрополита Андрея Шептицького у 1898 р. Завдяки західній діаспорі модернізована василянська друкарня у м. Жовкві, яка за короткий час видрукувала сотні книг релігійного змісту⁸.

Отже, за короткий період, вже в середині 1990-х рр. Греко-Католицька церква в цілому вирішила проблему структуривання і постала перед християнським світом величною будовою з широкомасштабним релігійним життям, з напрацьованою національно-державницькою ідеологією. Вона, маючи великий вплив на мирян західного регіону України, поступово завойовувало прихильників на сході і зайняла поважне місце у суспільстві.

¹ Католицький щорічник 1996. Київ, 1996. С. 8–10; Місіонар. 1996. № 13. С. 8–9.

² Там само. С. 30.

³ Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході. Буенос-Айрес, Львів, 1999. С. 212–213.

⁴ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів : Свічадо, 1998. С. XI–XII.

⁵ Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік. Львів : Свічадо, 1998. С. XXI.

⁶ Людина і світ. 1998. № 10. С. 27; Львівська богословська академія. Львів, 2000. 90 с.

⁷ Інститут історії церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.

⁸ Документи патріаршого собору... С. 29.

РОЗДІЛ 16. УГКЦ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ

Відродження незалежності України викликало хвилю національного та релігійного піднесення, переосмислення ролі Церкви у формуванні національно-державницької ідеології суспільства, яке звільнилося від пут тоталітарної системи. Духовною основою державотворчого процесу є українська національна ідея, яка консолідує націю для вирішення складних проблем відродження. Саме у цій сфері в історії України протягом віків Церква відігравала визначальну роль. «Унікальність та універсальність Християнської церкви як чинника державотворчої діяльності українського народу, – наголошує архієпископ УАПЦ Ігор Ісіченко, – в період відродження держави забезпечує збереження етнонаціональної самобутності, сприяє консолідації суспільства, виступає гарантом присутності нації у світовій християнській цивілізації»¹. Розбудова суверенної держави нерозривно пов'язана з утвердженням ідеологічної єдності і національної свідомості українського народу як необхідних чинників досягнення державницьких прагнень.

Непохитну позицію УГКЦ у цій проблемі підтримав Другий Всесвітній форум українців, який відбувся в м. Києві в серпні 1997 р. за участю президента України Леоніда Кучми, делегатів української світової спільноти й представників національних Церков. У своєму виступі Л. Кучма наголошував: українському народу необхідно глибоко усвідомити національну ідею, сформувавши й перейнявши національно-державницькою ідеологією, щоб не звернути з обраного шляху незалежності². У документах Форуму

¹ Ісіченко Ігор, владика. Виступ на науковій конференції. *Визвольний шлях*. 1995. № 11. С. 1301.

² *Визвольний шлях*. 1997. № 10. С. 1169.

відзначалося, що «відродження та зміцнення самостійної національної Української держави на давніх етнічних українських землях» вимагає, насамперед, «відродження національної, державницької свідомості українського народу... без цього українська самостійна держава – примара». У резолюції ще раз наголошувалося: «Загальноукраїнською національною ідеєю, що здатна об'єднати всіх громадян України,... услужувати збереженню і зміцненню української державності має стати цілеспрямоване формування громадянського суспільства в Україні»³.

З формуванням національно-державницької ідеології тісно пов'язана проблема взаємовідносин між Церквою і державою, яка має глибокі історичні коріння. У цьому плані слід відзначити позитивну роль Християнської церкви Володимира Великого у справі консолідації українського етносу і зміцнення держави Київської Русі-України. Православна церква часів козаччини й Хмельниччини брала участь у національно-визвольних рухах українського народу й розбудові держави. Але в умовах втрати державності, після 1686 р., коли Київська митрополія перейшла у підпорядкування Московського патріархату, вона стала знаряддям антиукраїнських сил й перестала бути носієм української національної ідеї. Отож, лише Греко-Католицькій церкві шляхом Берестейської унії вдалося в умовах бездержавності, експансії Західної і Східної Церков зберегти національну окремішність, втілювати у життя українську церковну політику, продовжувати боротьбу за реалізацію української національної ідеї і державності. Визначну роль вона зіграла в епоху національного відродження в Галичині в другій половині XIX ст., про що зазначалося в попередніх розділах праці. «В Галичині у XIX – на початку XX століть, – відзначала Любов Кияновська, – саме священники розбудили в українському народі свідомість своєї Нації, зложили такі важливі суспільні інституції, як школа, театри, наукові осередки – аналогів такого феномену немає у жодній країні Європи. На цьому загальному тлі найважливіше місце належить митрополиту Андрею Шептицькому»⁴.

³ *Визвольний шлях*. С. 1175.

⁴ Кияновська Л. Пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 1999. № 6. С. 133–134.

Національно-державницькі аспекти в діяльності українських Греко-Католицької і Православної (насамперед автокефальної) Церков у добу визвольних змагань 1917–1920 рр. спрямовувалися на реалізацію природного права українського народу на державність у формі УНР і ЗУНР, піднесення національної свідомості українського етносу і ролі Церкви у цих процесах. У своєму виступі у храмі св. Петра в Римі з нагоди 50-річчя Першолистопадового зриву 1918 р. у Галичині Верховний Архієпископ УГКЦ кардинал Йосиф Сліпий наголошував: «Призначення українського народу на землі є боротьба за українську державу, за християнську державу своєї нації». Згадуючи відновлення незалежної української держави – ЗУНР, він відзначав: «Це був могутній акт, яким ми нав'язали до славних попередніх часів Святослава, Володимира, Ярослава, Данила й інших і почали думати їх державницькими думками. Наш український народ став знову в ряди вольних народів і в сім'ї незалежних держав... Цей зрив благословила наша Церква, бо вона молилася за нього – за створення своєї держави, за її утвердження і розбудову... Ідея відновлення української держави мусить бути провідною у всіх наших думках, змаганнях, стражданнях і досягненнях. Піднесений державний стяг Соборної України нехай повіває над всіма нами на віки вічі!». Якщо в Галичині новоутворена держава в листопаді 1918 р. мала свою національну УГКЦ, то в УНР постало питання про незалежну від Москви Церкву. «Якими б успішними в майбутньому не були наші здобутки та досягнення в площині політичної боротьби, – писав С. Петлюра, – все ідею нашої державної незалежності «по руках і ногах» буде в'язати оця залежність в площині церковній, вражаючи й підтинаючи самостійницькі змагання нашого народу»¹.

Взаємовідносини Української православної церкви з відновленою національною державою УНР цілком відповідали ситуації, тобто Церква підтримувала її всіма можливими суспільно-моральними заходами. У привітанні православного духовенства С. Петлюрі в березні 1921 р. наголошувалося, що тісне єднання Церкви і держави витікає з національно-державницької концепції УПЦ, яка спільно з народом бореться за волю України.

«Тісне єднання держави і церкви, – підкреслено в привітанні, – єдина умова нашого національного та державного життя»². Слід відзначити, що тодішні ієрархи Православної церкви, і особливо міністр віросповідань УНР І. Огієнко, пізніше митрополит Іларіон, дотримувались концептуального погляду, що в умовах незалежної держави повинна бути незалежна національна церква, тобто автокефальна. Ця ідея найґрунтовніше викладена у листі Всеукраїнської православної церковної Ради до голови Директорії від 25 травня 1920 р. «Державність України матиме під собою лише тоді міцний ґрунт, коли український народ матиме свою власну, цілком незалежну національну церкву, – наголошували автори листа. – Мета цього руху завжди була і тепер є одна: утвердження автокефальної соборноправної, національної української церкви, яка разом з тим мусить бути однією з головних підвалин державності українського народу»³.

Отже, ієрархи УПЦ намагалися позбавитися залежності від Московського патріархату, російського церковного централізму, здійснити заходи щодо демократизації, впровадження за прикладом УГКЦ богослужінь рідною українською мовою, відродити національні обряди, звичаї, традиції, що декларував декрет УНР про автокефальність. Характерним явищем для того часу був виступ православних громад Вінниці влітку 1920 р., які просили С. Петлюру вислати до більшовицької Москви проросійських єпископів Амвросія і Пимена, оскільки вони видали наказ «за всяку ціну не допускати ніякої українізації церкви». Віруючі просили заснувати УАПЦ з тим, щоб «виховувати українську людність у національному дусі та прямувати до автокефалії української церкви»⁴. Зауважимо, що ці погляди єдності православної церкви і держави у державотворчому процесі УНР, а також Української держави гетьмана П. Скоропадського, поділяли далеко не всі ієрархи. Міністр віросповідань Гетьманського уряду О. Лотоцький, визнаючи ідеї автокефальності, наголошував на чіткому розмежуванні функцій держави і церкви у бік

² ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 159.

³ ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 12.

⁴ Рибачук М. Ф., Уткін О. І., Кирюшко М. І. Національне відродження і релігія. Київ, 1995. С. 8.

¹ Петлюра С. Статті. Київ, 1993. С. 213.

обмеження її втручання у світські справи. Першоієрарх УАПЦ В. Липківський вважав неможливою ідентифікацію нації з православною релігією, оскільки український народ – це поняття політичне, територіальне, державне але не віросповідне¹. Значний внесок у концепцію взаємовідносин між Церквою і державою зробив своєю глибокою працею «Релігія і церква в історії України» В. Липинський. Насамперед він відкидає цезареналізм і чітко визначає сфери діяльності Церкви (духовна) і держави (матеріальна), визначає важливу роль Церкви у боротьбі за державність, називає національною, українською ту, яка «зможе навчити своїх вірних в їх боротьбі за Українську державу виконувати вічні і загальнолюдські закони творчої громадянської моралі»². Взагалі ж концепції українського православ'я доби визвольних змагань щодо державотворення, участі Церкви у вирішенні економічної, культурної, виховної, просвітницької програм держави достатньо мірою не обґрунтовувалися і не впливали на державотворчий процес, у той час, коли УГКЦ, навіть в умовах бездержавності свою національно-державницьку доктрину не тільки опрацювала, але й творила матеріальну базу втілення у життя своїх ідей у вигляді національних, кооперативних, наукових, культурно-просвітницьких організацій, а головне – величній будови національної Церкви.

Розглянемо участь УГКЦ в процесі утвердження української державності. Характеризуючи значення Церкви у державотворчому процесі в Україні, слід пам'ятати, що соціально-політичні і економічні аспекти суспільного життя тісно пов'язані з релігійними. Спроба комуністичного режиму протягом 70-ти років усунути Церкву з суспільного життя, або ліквідувати взагалі, як це сталося з українськими національними Церквами, виявилася марною. Після проголошення незалежності України вплив Церкви на суспільство значно посилюється, її національно-державницька ідеологія отримала визнання, бо відповідає вимогам часу. Трансформуються церковно-державні відносини, оскільки провідні чинники держави усвідомили, що сучасні політичні,

¹ Рибачук М. Ф., Уткін О. І., Кирюшко М. І. Національне відродження і релігія. Київ, 1995. С. 9.

² Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ, 1995. С. 11.

економічні та культурні процеси, як слушно зауважує київський політолог і релігієзнавець Сергій Здіорук, «не можуть бути вирішені без урахування релігійних рухів і церковних формувань... Україна не зможе ефективно організувати свою безпеку й реалізацію національних інтересів, допоки Українська Церква як Церква Національна, котра стоїть на сторожі духовності і моральності української нації, не займе належне їй місце»³.

Як уже зазначалося, релігійне життя українства народу в ХХ ст. зазнало нищівної руйнації. Першого удару після жовтневого 1917 р. більшовицького перевороту завдав декрет Леніна від 2 лютого 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи, який був засуджений Поміським собором РПЦ як початок гоніння на Церкву. VIII з'їзд більшовиків 1919 р. прийняв рішення про наступ на «релігійні забобони», а постанови партії і уряду СРСР 1929 р. розгорнули повний розгром церкви, зокрема ліквідацію УАПЦ, масові репресії духовенства. Відновлена за німецької окупації УАПЦ, як і УГКЦ – національні Церкви України ліквідувалися як колаборантські й ворожі радянському режимові. Незважаючи на лояльність тоталітарній системі, РПЦ постійно піддавалася утискам. КПРС як пануюча партія войовничого атеїзму вважала непорушним обов'язком кожного комуніста, діяча партноменклатури брати участь у боротьбі з релігією. І лише після 1985 р. у ході горбачовських реформ політичної влади, звільнення режиму від грубих спотворень і деформацій розпочалися позитивні зміни у церковно-державних стосунках. Найважливішими з них були відродження українських національних Церков УГКЦ і УАПЦ, які зробили вагомий внесок у здобуття Україною незалежності. Соціологічні дослідження Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України засвідчили, що напередодні історичного Всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. ідею незалежності української держави підтримували 97,4 відсотка греко-католиків, 96,9 відсотків представників УАПЦ⁴. «Слід відзначити, – писав голова Державного комітету у справах релігії В. Бондаренко, що УГКЦ з перших днів свого відродження знову стала важливим

³ Здіорук С. Національна церква у контексті державотворення в Україні. *Розбудова держави*. 1994. № 1. С. 56.

⁴ Шуба О. Релігія в етнопонаціональному розвитку України. Київ, 1999. С. 161.

чинником суспільного розвитку. Відтак захід України як регіон розвиненої культури зіграв велику роль у відродженні і становленні молодшої української держави»¹.

Зауважимо, що жорстоко переслідувана, після 40 років глибокого підпілля, Греко-Католицька церква продовжувала генерувати українство національно-державницькими ідеями, боролася за цивілізовані церковно-державницькі стосунки. У дискусіях Другого Ватиканського собору 1965 р. щодо «Заяви про релігійну свободу» кардинал Й. Сліпий, владика А. Роборецький та інші греко-католицькі ієрархи внесли низку пропозицій до цього документу. Він регулював стосунки між державою і Церквою, зокрема проголошував право особи на свободу релігії й обмеження втручання держави, рішуче засуджував заборону релігії, право батькам виховувати своїх дітей згідно релігійних переконань та ін.²

Демократичні процеси, які розпочалися 1991 р. й продовжуються сьогодні в Україні, за висловом О. Шуби, «найбільшою мірою знайшли свій вияв у етнонаціональній та релігійно-церковній сферах. Бурхливе етнонаціональне та релігійне відродження вимагало спрямувати його у правове русло й потребувало розробки відповідних політико-правових засад»³. Головні зусилля держави і українського суспільства скеровувалися на подолання наслідків попередніх режимів, насамперед, стосовно релігії, Церкви та віруючих, відновлення релігійних інституцій у необхідних для церковного життя масштабах. «Прийняття Конституції України – відзначив президент Леонід Кучма у виступі на Всеукраїнському християнському форумі, 1997 р. – закріпило високі стандарти в галузі прав людини, що стосуються свободи совісті та віросповідань. За роки незалежності держава довела своє неухильне прагнення до співпраці з Церквою, всіляко підтримує служіння, скероване на зміцнення морального здоров'я нації»⁴.

¹ Бондаренко В. Українська держава: співпраця на новому етапі. *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 26–27.

² Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському соборі. Львів, 1995. С. 162–163.

³ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ, 1999. С. 162–163.

⁴ *Людина і світ*. 1997. № 5–6. С. 29.

Дійсно, долаючи тяжку спадщину минулого, Україна у пост-тоталітарний період зробила багато для забезпечення правового статусу Церков, розвитку релігійного життя. Одним із перших прийнятих незалежно від Москви законів, був Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». У його основі лежить право людини на свободу совісті і віросповідань, право батьків виховувати своїх дітей у відповідності з власними переконаннями та ставленням до релігії. Держава взяла на себе обов'язки подолання негативних наслідків минулого, створення належних умов для функціонування Церкви. Проголошений принцип відділення Церкви від держави не відкидає їх тісної співпраці у всіх сферах суспільного життя, вимагає взаємної праці і відповідальності. Зауважимо, що у ході державного будівництва та у зв'язку з прийняттям Конституції означений закон вдосконалюється. Так, у серпні 1996 р. на засіданні Верховної Ради України розглядався законопроект про внесення змін до Закону. До цього, зокрема, спричинилися також Європейська конвенція прав людини, процес формування і структуризації самостійних релігійних організацій, унормування міжконфесійних стосунків та ін.⁵ З метою реалізації державної політики у релігійній сфері, при Кабінеті міністрів України засновано Державний комітет у справах релігії. Він співпрацює з релігійними організаціями в Україні, допомагає їм разом з місцевими органами влади вирішити складні питання міжконфесійних відносин, забезпечити функціонування церковних структур, забезпечити виконання відповідних державних законодавчих актів. Таким чином, держава зацікавлена у повноцінному відродженні релігійного життя в Україні. Вона розраховує, насамперед, на національні українські Церкви, зокрема, УГКЦ з її потужною структурою і національно-державницькою ідеологією. Адже історія свідчить, що етнонаціональне відродження і піднесення держави, політичне пробудження народу значною мірою залежить від ідеології і практики Церкви. Одним із таких позитивних прикладів стали вибори Президента України 1999 р., коли більшість електорату, насамперед у західному регіоні з його високою релігійністю, підтримали кандидата – державника Леоніда Кучму.

⁵ *Людина і світ*. 1998. № 2. С. 28–30.

Слід відзначити, що національно-державницька ідеологія УГКЦ підтримується українськими політичними партіями, які стали на позицію державності. Серед них партії правого, правоцентристського спрямування, а також ОУН. Всупереч деяких тверджень в українській політичній думці, що ідеологія українських націоналістів заперечує християнський вибір, не ґрунтується на християнських засадах, факти свідчать про протилежне. Ще у маніфесті від грудня 1940 р. ОУН наголошувала, що бореться «за гідність і свободу людини, за право визнавати одверто всі переконання за свободу всіх віросповідань, за повну свободу совісті»¹. Її провід стверджував, що ідеологія українського націоналізму, боротьба за національно-політичне визволення України, побудову незалежної соборної української держави співпадає з християнською ідеологією, прагненнями УГКЦ, що Церква і релігія, на відміну від політики тоталітаризму, – абсолютно необхідні вартості нації і національної держави. До речі, ОУН виступала проти відділення церкви від держави, за впровадження релігії в навчальних закладах, визначаючи в Україні лише дві – Греко-Католицьку і Українську Православну церкви, виступає за їх об'єднання і подальше відмежування від Москви й зближення з Римом.

Державницька політика УГКЦ, УАПЦ і УПЦ Київського патріархату викликає обурення з боку Компартії України. Її провідник П. Симоненко з цього приводу у статті «Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України» в травні 1999 р. ствердив, що його партія не сприймає католицизму в будь-якій формі. «Католицький Захід, – пише він, – ворожий православному геокультурному просторові», що існуванню релігії наших предків загрожує католицизм, ще одним джерелом загрози є уніатство, тобто УГКЦ. Лідер комуністів високо оцінює Львівський псевдособор 1946 р., схвалює його рішення про ліквідацію УГКЦ і взагалі відмовляє греко-католикам у праві на існування. Компартія виступає за непорушну єдність Православних церков України і Росії,

закликає до боротьби з силами, які відривають Українську церкву від Москви і вважають своїм союзником Українську Православну церкву Московського Патріархату².

УГКЦ продовжує вважати формування національно-державницької ідеології важливим напрямом своєї суспільної роботи. У зверненні до вірних і громадськості України «Про завдання християнина в сучасному суспільстві» від 12 березня 1999 р. єпископи УГКЦ наголошували: «Нашу державу не врятують наймудріші, найсправедливіші закони чи укази, ринкові реформи чи інші засоби, якщо не буде належного числа громадян, які ті приписи та заходи будуть сумлінно сповнювати»³. Цим ще раз стверджено суспільну важливість громадянського миру і громадянської відповідальності за зміцнення державності й становлення сучасної української нації. З розвитком людського суспільства соціальні проблеми постійно ускладнюються. З поглибленням різниці між багатими й бідними, містом і селом, з посиленням національних факторів виникли протиріччя, напруженість між спільнотами та суспільними верствами. Ієрархи Церкви, класики її соціальної науки задовго до К. Маркса і Ф. Енгельса на релігійних засадах створили вчення з соціальних проблем. Фундатори комуністичної ідеології К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники В. Ленін і Й. Сталін проголосили єдиний шлях вирішення проблем – поділ суспільства на ворожі класи і насильницькі революції в усьому світі.

Для розв'язання складних соціально-політичних проблем, які загострилися в епоху індустріальних революцій у Європі та на зламі XIX–XX ст., Церква проголосила інші шляхи, які викладалися Апостольським Престолом. Наприкінці XIX ст. у офіційно-моральному вченні Вселенської Церкви з'явилися перші соціальні енцикліки Папи Лева XIII, у яких давалася відповідь на соціальні, політичні і економічні проблеми часу. У 1891 р. виникла велика соціальна Хартія Церкви «Нові речі», про яку сучасний історик Церкви о. Іван Музичка писав: «Лев XIII своєю енциклікою почав сучасну проповідь Церкви щодо соціального

¹ Бедрій А. Український націоналізм і християнство. *Визвольний шлях*. 1962. № 1. С. 43.

² Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України. *Голос України*. 1999. 26 травня.

³ Людина і світ. 1999. № 3–4. С. 33.

питання. Він засудив комунізм, базуючи свої твердження на природному праві людини і на гідності людської особи, «до якої сам Бог ставиться з великою пошаною»¹. Енциклік проголошувала, що лише на засадах справедливості, правди, свободи і любові можливе вирішення складних соціальних проблем. Зауважмо, що зазначена ця та ще п'ять соціальних енциклік Папи Лева XIII були своєчасно перекладені і опубліковані у м. Львові серед декретів Провінційного Собору 1891 р. й спричинилися ієрархам УГКЦ у їх діяльності в Галичині².

У добу грандіозних воєнних і соціально-політичних катаклізмів ХХ ст. Апостольський Престол неодноразово відгукувався енцикліками з соціальних проблем в складних умовах, зокрема, після Першої світової війни і більшовицької революції в Росії. Зазначмо, що папське соціальне вчення розвивалося видатними ієрархами, серед яких чільне місце належить Главі УГКЦ митрополитові Андрею Шептицькому. Серед папських енциклік цієї тематики слід відзначити Івана XXIII «*Rerum in terris*», у якій даються важливі аспекти церковного вчення щодо стосунків між державами, людиною і політичною спільнотою, пріоритет прав людини і особи взагалі. Важливим документом Церкви з цієї проблеми є Конституція Другого Ватиканського Собору 1965 р. «Радість і надія», вперше звернена до всіх людей світу. «Також і в економічно-соціальному житті, – писав, пізніше опираючись на текст Конституції папа Іван Павло II, – треба пошановувати й розвивати достоїнство і повноту призначення людської особи, як теж добро цільної спільноти. Людина справді є центром і ціллю всього економічно-соціального життя»³.

У посланні «О квестії Соціальной» (1904) А. Шептицький попереджав, що у деяких питаннях доктрина соціалістична збігається з церковною й служить оманом для народу. Водночас він критикував соціалістів, які не визнають право людини на власність,

¹ Музичка І., о. Вступне слово до збірника. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 7.

² Додаток до Чинностей і Рішень руского провінційального Собору в Галичині, отбувшогося во Львові в р. 1891. Львів, 1897. С. 97–199.

³ Музичка І., о. Вступне слово до збірника. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 7–8.

«хотіли би відібрати і замінити на спільну власність все, що було набуто чи то легальним спадком, чи працею рук, чи працею інтелектуальною, чи вкінці ощадністю». Для цього вони «підбурюють убогих проти багатих і ставляють принцип, що треба знести всяке приватне посідане, установити спільну власність, а заряд її віддати представителям громад, або начальникам держави», й таким чином «наміряють дійти до абсолютної рівності економічної і суспільної всіх людей через знесення приватної власності». Митрополит прозорливо називає комуністичну теорію утопічною, бо вона зробила працюючу людину «невольником суспільності, котрий не має права з своєї праці який-небудь хосен відносин, єсть змушений працювати на саме лиш утримання»⁴. Піддано також гострій критиці соціалістичну доктрину, яка проголошує і здійснює «владу держави над родиною» і особою, тоді як держава «повинна лише опікуватися правами одиниць».

На противагу соціалістичній митрополит А. Шептицький виклав соціальну програму Церкви, яка охоплювала всі сторони економічного порядку й базувалася на християнських засадах. Однією з головних умов вирішення соціальних проблем він визначив не заклик до боротьби між класами, котрі проголошують марксисти, а необхідність усунути «братню борбу верств суспільних» й слідувати закону Божому, який «людей єднає, адже «Люди всі суть собі братами, природно мають жити не в борбі, але в згоді і любові ... Капітал і праця не стоять в суцній і природній суперечности». Митрополит відкидає марксову економічну теорію, за якою праця є товаром. Він вважає фальшивими твердження, яке «уважає працю за товар, котрої вартість означає пропорція попиту і продажі»⁵.

Розвитку соціально-економічної думки в Україні на зламі ХІХ і ХХ ст. сприяв взаємовплив світських і християнських доктрин. «Під впливом реальних соціально-економічних процесів, – зауважив Степан Злупко, – церковна ідеологія насичувалася економічними ідеями, а світські економічні доктрини, погляди і програми більше уваги приділяли етичним, моральним, загальнолюдським

⁴ Шептицький Андрей, митрополит. О Квестії Соціальной. *Церква і суспільне питання*. Кн. I. С. 147.

⁵ Там само. С. 167–176.

цінностям у трактуванні еволюції господарських форм і її перспективи»¹. Отже, соціальна спрямованість Церкви, практична діяльність ієрархів і священства давала позитивні наслідки. Втім, крім митрополита А.Шептицького ці проблеми піднімали у своїх працях й інші діячі УГКЦ. Зокрема, на полеміку І. Франка з А. Шептицьким відгукнувся відомий теолог і філософ Гавриїл Костельник науковою працею «Границі демократизму», у якій розглянув аспекти рівності людей соціалізації майна, громадських свобод, взаємин держави і Церкви. Він обстоював думку, що приватна і суспільна власність взаємно доповнюютья й мають право на існування. Більше того, він вважав можливим втручання держави у сферу власності, її обмеження і проведення земельних реформ. «Де, отже, переважаюча частина населення є нуждарями, там суспільний порядок відступив від природного призначення землі зі згляду на піддержку людського життя»². Таким чином, Г. Костельник, враховував реалії часу й радикальні зміни в суспільстві після першої світової війни.

З відновленням незалежності України і відродженням Греко-Католицької церкви в нашому суспільстві склалася нова ситуація. Після довголітнього перебування українських земель на становищі напівколонії в тоталітарній радянській системі розгорнуто процес формування повнокровного українського макросоціуму на національній основі з власною соціальною структурою, інституціями й самостійного вирішення соціальних проблем народу. Однак він виявився дуже складним і болісним. Адже «довголітня московська неволя, – зазначав колишній діяч УНР І. Мазепа, – скалічила український нарід: знищила його нормальну соціальну будову, і підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства»³. Реалізація могутніх суспільних потенцій українського народу, реформи на шляху України від тоталітарного

¹ Злупко С. Вплив Енцикліки «Нові справи» на становлення і розвиток християнсько-демократичної економічної думки в Україні. *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». Львів, 1993. С. 50.

² Костельник Г. *Границі демократизму*. Львів, 1919. С. 63–64.

³ Кононенко К. *Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960*. Мюнхен, 1965. С. 35–56.

режиму до правового демократичного громадянського суспільства, до країни розвиненої ринкової економіки гальмуються рештками старих інституцій та ідей, відсутністю чітких соціальних, політичних та економічних орієнтирів. У процесі відродження новітньої української державності ще недостатньо враховується потужний вплив духовних аспектів, моральних чинників, які складають основу християнської релігії і є одним із головних напрямків діяльності Церкви. Між тим, у період економічної кризи, падіння життєвого рівня народу, зниження моральності, байдужість певної частини суспільства до національно-державницьких прагнень як ніколи потребують використання ідеологічних і релігійних чинників.

Саме тому відроджена Греко-Католицька церква живе проблемами народу, впроваджує у життя свою соціальну доктрину в нових умовах. «Церква розвинула свою власну суспільну науку, – наголошує о. Іван Шевців, – яка є нічим іншим, як тільки кодифікацією і пристосуванням до питань часу вічних принципів права і Євангелії, щоб люди знали, як поступати у всіх пунктах, де соціальне життя входить у контакт – зустрічається з мораллю. І саме тому, а не з мотивів економічних або політичних, Церква засудила всі системи, що йдуть у контрасті з цими моральними принципами»⁴. Слід відзначити, що нинішнє керівництво України розуміє, що чимало вагомих проблем у ході розбудови української державності неможливо вирішити без участі Церкви, яка поширює вплив на українське суспільство. Як вже зазначалося, ядром соціальної доктрини УГКЦ є прагнення до гармонії індивідуальних і суспільних інтересів, що співпадає з концепцією відновленої держави. Тож Християнська концепція соціального устрою суспільства на принципах духовної сутності людини має стати надійним дороговказом самовдосконалення людини і суспільства у XXI ст.

⁴ Шевців Іван, о. Збірник. Статті, доповіді і промови. Сідней, 1996. С. 41.

РОЗДІЛ 17. ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОЇ СИТУАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Проблема державно-церковних відносин в Україні досліджується багатьма дослідниками. В Україні церква та держава відокремлені одна від одної. Але розвиток державно-церковних відносин в країні був непростий. Особливо важким було становище церкви в радянський період. Проблема відносин між державною владою та релігійними організаціями відноситься до актуальних тем сучасної політичної науки. Вони завжди були надзвичайно важливими, але, мабуть, ніхто не заперечуватиме, що ці питання є стократ важливішими для теперішньої України та Закарпаття безпосередньо. Українська держава та українська церква у своїй історії нерозривні. З прийняттям Україною християнства вони здійснювали взаємний вплив одне на одного: держава на церкву, а церква – на державу.

Наш народ по-своєму сприйняв християнство після його хрещення князем Володимиром у 988 р. З прийняттям християнства в Україні постала й постійна організація церковного управління, яка називалася митрополією, з центром у Києві. Сюди прибув перший митрополит, тут перебували його наступники. На той час це була церква всієї княжої держави, але найтісніше вона була пов'язана з українською землею та нашими предками, які на ній жили. Київська митрополія стала церквою виключно українського і білоруського народів, коли московська церква самовільно (без згоди Царгороду) поставила в 1448 р. свого власного митрополита і тим самим відокремилася від церкви-матері в Києві. А 10 років по тому Московський Собор формалізував цей акт сепаратизму. Цей акт самовільного проголошення автокефалії був виразно неканонічний, але його не оспорювали з огляду на політичну силу тогочасної Московської держави.

Київська митрополія залишалася безперервно церквою українського народу впродовж усіх тисячі років її існування, і тому їй і тільки їй з повною підставою належить назва Українська православна церква. Київський Собор 1621 р., скликаний у добу тяжкої боротьби православних українців з унією, підтвердив цю думку і пішов ще далі, пов'язавши початки православної церкви в Україні з благовістям апостола Андрія Первозваного. «Святий апостол Андрій, – зазначено в постанові Собору, – перший архієпископ Константинопольський, патріарх Вселенський і апостол Український; на Київських горах стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воістину Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і в ній проповідував апостол»¹. У контексті цього дослідження особливо важливо наголосити на тому, що від самого початку утворення в Україні церкви з ініціативи державної влади існував тісний союз між церквою і державою. Держава надавала допомогу Христовій церкві, а церква, зі свого боку, дбала про авторитет державної влади серед народу і про моральний вплив на владу християнських ідеалів. Літопис зберіг слова одного з митрополитів до київського князя: «Княже! Ми поставлені в руській землі від Бога стримувати вас від кровопролиття»².

Впродовж семи століть православна церква в Україні жила самостійним життям, пов'язана лише формальною підпорядкованістю церкві-матері в Царгороді, від якої вона прийняла Христову віру. Синодальний період історії російської церкви, що тягнувся довгих 197 років (1721–1918) і приніс українській церкві повне поневолення, був грубо неканонічний. Фахівці в галузі церковного права не один раз ставили питання, чи ця російська церква синодальної доби була канонічною, й вирішували його негативно – канонічною вона не була³. А коли так, то не була канонічною та законною й уся діяльність цієї церкви, в тому числі всі її насилля над українською церквою.

¹ Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х т. Т. 1. 147 с.; Т. 2. 418 с. Київ : Україна, 1993. С. 8.

² Слобідський Серафим, протоієрей. Закон Божий : підручник для сім'ї та школи / Видання 3-тє. Київ : Видавничий відділ УПЦКП, 2004. С. 368.

³ Огієнко І. Названа праця. Т. 2. С. 203, 212.

З незалежної, високорозвиненої, тісно зближеної з народом, самобутньої Київської митрополії московські царі та їхня церква швидко зробили «не-особу». Всупереч обіцянкам про широку автономію, які були дані православній церкві в Україні під час зміни юрисдикції, Москва швидко взялася ліквідувати її самостійність і самобутність. Київську митрополію було перетворено – спочатку практично, а потім і формально – на звичайну єпархію російської православної церкви. Споконвічну в Україні практику вибору митрополита та єпископів соборами було скасовано: кандидатів на вакантні єпископські кафедри призначав Святійший Синод і затверджував цар. З 1799 р. на Київському митрополічному престолі не було жодного українця¹. В підсумку московський «цезарепапізм» завершився проголошенням царя головою церкви.

В Україні було заборонено друкувати церковні книжки, відмінні від тих, що видавалися в Росії. У богослужінні було наказано вживати російську вимову; цієї русифікаційної практики російська православна церква тримається в Україні (за винятком Галичини) та Білорусі до наших днів. Було заборонено проповідувати українською мовою. До проповідництва Москва й надалі продовжувала ставитися з неприхильністю, а якщо священник хотів проповідувати, він міг робити це лише чужою народів російською мовою².

У ХІХ ст. нівеляція православної церкви в Україні пришвидшилася. Священники, яких в Україні наприкінці ХІХ ст. налічувалося близько 12 тисяч, мали служити справі русифікації. Єпархіальні єпископи укомплектовували свою адміністрацію з росіян або зі зросійщених українців, близьких їм за духом. Священниками до більш значних та важливіших церков також призначали росіян. У багатьох українських парафіях опинилися люди з Росії, які ні за мовою, ні за культурою, ні за духом не мали нічого спільного з народом, якому вони мали служити. В той саме час талановитих священників з України висилали до завойованих

¹ Воронин О. О. Автокефалія Православної Церкви. Кенсінгтон : Воскресіння, 1990. С. 26.

² Слобідський Серафим, протоієрей. Названа праця. С. 411–413.

царськими військами неросійських народів для співучасті в їхньому «обрусінні»³. Тобто, політика «приборкання» України йшла в парі з остаточним «приборканням» української національної церкви аж до її повного занепаду.

Вчені виокремлюють такі істотні риси, властиві державно-церковним відносинам в Україні впродовж ХVІІІ – початку ХХ століть: одержавлення церкви на всіх рівнях, перетворення її на складову державного виконавчого механізму зі статусом духовного міністерства; виконання церквою низки державних та інших невласливих церкві функцій; фактична втрата церквою незалежного від державних структур становища, її вимушено апологетична щодо самодержавних акцій роль; проголошення самодержавно-великоросійського варіанту православної церкви панівною; державна політика ототожнення православ'я та російської нації; правова меншовартість інших націй та релігій тощо⁴.

Питання про відновлення незалежної української православної церкви стало знову актуальним у 1917 р., коли було повалено царат і в Україні спалахнуло полум'я національного руху. Домагання унезалежнення церковно-релігійного життя, українізації церкви, повернення їй соборного устрою і «недопущення на єпископські кафедри великоросів» висловлювалися на єпархіальних соборах та інших форумах по всій Україні. Наприкінці 1917 р. було створено Всеукраїнську церковну раду для скликання Всеукраїнського церковного собору. Що малося на меті, ясно і недвозначно сказано у зверненні до українського народу організаційного комітету ради : «Вільний народі український! ... Ти повинен негайно зібрати свій Всеукраїнський Православний Собор духовенства та мирян і відновити на ньому давню незалежність Української Церкви, стверджену Переяславським трактатом і незаконно знищену Московщиною!»⁵.

Усвідомлення потреби незалежності української православної церкви було настільки поширене до часу скликання в жовтні

³ Слобідський Серафим, протоієрей. Названа праця. С. 413.

⁴ Академічне релігієзнавство : підручник / Під редакцією А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. С. 607.

⁵ Історія релігій в Україні : в 10 т. / А. Колодний, Р. Крижанівський. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України. Київ, Дрогобич : Коло, 2003. С. 408–409.

1921 р. першого Всеукраїнського православного церковного собору, що на цьому історичному соборі питання автокефалії навіть не дискутувалося. У прийнятих собором канонах урочисто стверджується: «Українська православна церква, яку примусово і протиканонічно московська царська влада позбавила автокефалії, яка морально і канонічно завжди залишалася автокефальною, а ухвалою Всеукраїнської Православної Церковної Ради від 5 травня 1920 року фактично відновила свою автокефалію повністю, є автокефальна, ніякому духовному урядові інших православних Церков не підлегла і сама порядкує своїм церковним життям за провідництвом Святого Духа. Українська православна церква, як автокефальна, є вільним членом Всесвітньої Соборної Апостольської Православної Церкви і лишається в непорушному братерському єднанні зо всіма православними церквами»¹. Собор постановив визнати аморальним і антиканонічним актом примусове підбиття української церкви під зверхність Московського патріархату, що знищило дух її вільної творчості. «Це було не тільки ґрунтовне порушення канонів..., але й порушення самого духу Христової науки про любов, рівність та братерство»² – заявила Всеукраїнська православна церковна рада у зверненні до духовенства України у грудні 1921 р. Єдиним можливим шляхом для української православної церкви було повністю незалежне, вільне від будь-якого підпорядкування життя, і на цей шлях вона стала.

Комуністичний режим швидко усвідомив, що духовно-моральна сила і національно об'єднуючий вплив незалежної української церкви на народ становлять небезпеку для його мети – створення суспільства без Бога, християнської моралі, національної свідомості. Автокефалія стала в очах влади рівнозначною з крамольними в такому суспільстві націоналізмом і сепаратизмом, «контрреволюцією» та «петлюрівщиною». На сфабрикованому в 1930 р. процесі Спілки визволення України у причетності до нібито антирадянської діяльності цієї фактично неіснуючої організації було обвинувачено всю Українську

¹ Історія релігій в Україні: в 10 т. / А. Колодний, Р. Крижанівський. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України. Київ, Дрогобич : Коло, 2003. С. 136–137.

² Там само. С. 137.

автокефальну православну церкву. До 1937 р. єпископат церкви, майже все духовенство були знищені. Не обминули «караючого меча революції» й миряни, які активно виступали за автокефальну церкву в Україні. 27 листопада 1937 р. було розстріляно митрополита Василя Липківського³. Зі сказаного випливає, що українська церква і релігія були для комуністів чи не найбільшим ворогом, більшим ніж християнство перших століть для тодішньої влади. Антицерковну істерію на просторах СРСР викликало проголошення у вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) «безбожної п'ятирічки», упродовж якої з релігією та церквою мало бути «покінчено».

Знищена під час сталінського терору, українська автокефальна православна церква знову відродилася під час Другої світової війни. Відродилася спонтанно, волею народу, який, незважаючи на два десятиліття жорстоких гонінь, не втратив віри в Бога та відданості рідній церкві. За одне лише літо 1942 р. у Східній Україні було засновано понад тисячу українських православних парафій⁴. І зростання їх кількості, напевне, тривало би, якби не дедалі більші утиски з боку окупантів. Жертвами німецького терору впало понад 100 українських православних священників і церковнослужителів. Німці спалили на самій лише Волині щонайменше 14 сіл і 17 церков, у деяких випадках із замкнутими в них людьми⁵. Після повернення в Україну радянської влади в 1943–1944 рр. в ній цілковито запанувала Російська православна церква, очолена Московським патріархатом.

Першою жертвою більшовицько-сталінського політичного геноциду стала Українська Греко-Католицька церква. Удар насамперед падав на єпископат, без якого церква існувати не може. 11 квітня 1945 р. у Львові було заарештовано митрополита Й. Сліпого, у Станіславові (нині Івано-Франківськ) – єпископа Г. Хомишина, у Перемишлі (нині Пшемисль, Польща) – єпископа Й. Коциловського, без жодного протесту польської влади

³ Гудима А. М. Релігієзнавство : підручник. Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. С. 194.

⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк : Саунд Баунд Брук, 1966. С. 234–235.

⁵ Власовський І. 10 літ тому. *Український православний календар на 1953 рік*. Видавництво Української Православної Церкви в США. С. 98–99.

і духовенства. Всі вони були засуджені. Крім митрополита Й. Сліпого, який мучився у в'язницях і на засланні 18 років, ніхто з них не повернувся на волю. Тепер настала черга самої церкви. Під безпосереднім тиском влади у Львові 8–10 березня 1946 р. було скликано так званий «собор», на який прибули задалегідь підібрані 214 священники та 19 світських осіб. Зміст його «роботи» зводився до термінового вирішення двох основних питань: розрив зв'язків із Римом і перехід церкви під владу Московського патріарха. З погляду канонічного права як католицької, так і православної церков, названий собор, а також синод православної церкви були повністю нелегальними актами. На синоді не було жодного католицького єпископа, адже всі вони були ув'язнені. Православна церква не мала жодного права скликати синод існуючої ще Української Греко-Католицької церкви. Але для московського патріархату і радянського режиму питання легальності не мало жодного значення, оскільки в них не було жодної пошани до канонічного права¹. Отже, Львівський собор 1946 р. – це не лише трагічна віха в історії Греко-Католицької церкви в Україні. Однаковою мірою це й трагедія Православної церкви взагалі, оскільки саме їй в особі Московської патріархії тоталітарним режимом було відведено роль могильника іншої церкви. У 1949 р. радянський уряд зліквідував Українську Греко-Католицьку (уніатську) церкву в Карпатській Україні, анулювавши Ужгородську унію від 1646 р. Карпатську Україну, яка була до війни у складі Чехо-Словаччини, в 1945 р. було включено до СРСР. Закарпатський єпископ Теодор Ромжа помер у листопаді 1947 р. за таємничих обставин. Більшовики імітували нещасний випадок, але коли єпископ залишився живим, його отруїли у шпиталі².

Отже, після насильної ліквідації Греко-Католицької церкви в 1946–1947 рр. Московська патріархія підпорядкувала собі всі її єпархії та парафії в Західній Україні. Маючи в Україні повну монополію церковної діяльності, традиційно шовіністична Російська православна церква протягом десятиліть після Другої світової

¹ Ленчик В. Українська Католицька Церква в Советському Союзі. *Російщення України: Науково-популярний збірник*. Київ : Видання УККА, 1992. С. 19.

² Там само. С. 194.

війни провадила послідовну політику тотальної денаціоналізації церковного життя. Православна церква в Україні була повністю підпорядкована Москві. Єпископів на єпархії в Україні призначав Священний Синод Московської патріаршої церкви. Всі рішення щодо церковного життя приймалися в Москві. Назва «екзархат України» практично означала лише територію, на якій знаходилися єпархії, що ні в чому не відрізнялися від подібних єпархій у решті Радянського Союзу. Митрополит Київський і Галицький не був першоєрархом і духовним керівником самотньої церкви – він був, за словами українського діаспорного письменника і громадського діяча О. Воронина, – намісником церкви-поневолювача у церкві-колонії.

Ознаки ослаблення напруги в державно-церковних і особливо державно-православних відносинах з'явилися лише наприкінці 1980-х років. Релігійні спільноти поступово почали виходити з-під партійно-державного контролю й діяти у незалежному режимі. У 1989 р. в Україні було відроджено автокефальний рух. На початку 1990 р. Всеукраїнський собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що відбувся в Києві, затвердив факт відновлення УАПЦ та ухвалив рішення про створення її патріархату. Першим патріархом було обрано митрополита Української православної церкви в США Мстислава (Скрипника). Прагнучи обмежити поширення УАПЦ і враховуючи процеси національного та релігійного відродження в Україні, керівництво Російської Православної церкви (РПЦ) реорганізувало свої структури в Україні. Український екзархат РПЦ було перейменовано в Українську православну церкву на правах автономії. Внаслідок цього виникла Українська Православна церква, залишаючись складовою частиною Московського патріархату. Частина українського духовенства на чолі з митрополитом Філаретом після проголошення незалежності України поставила питання перед керівництвом РПЦ про повну автокефалію. Не одержавши, однак, згоди, у 1992 р. вона об'єдналася з УАПЦ та утворила Українську Православну церкву (УПЦ) Київського патріархату. Проте ряд єпископів УАПЦ не підтримали нового об'єднання і після смерті глави УПЦ Київського патріархату Мстислава в 1993 р. знову проголосили УАПЦ, головою якої було обрано патріарха Димитрія.

У свою чергу, собор УПЦ Київського патріархату обрав митрополита Володимира патріархом Київським і всієї Русі-України (1993–1995 рр.). Після його смерті УПЦ Київського патріархату очолив митрополит Філарет, якого було обрано патріархом. Таким чином, нині в Україні діють три православні церкви – УПЦ Київського патріархату, УАПЦ та УПЦ Московського патріархату¹.

Тож в умовах масштабних суспільнополітичних перетворень, що відбувалися в СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., тоталітарна радянська політика щодо релігії і церкви зазнала краху. 23 квітня 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який суттєво вплинув на релігійну ситуацію в Україні. Цим законом визначалися основні засади і принципи державно-церковних відносин, права та обов'язки держави щодо віруючих і релігійних організацій, а також віруючих і релігійних організацій щодо держави.

Важливе значення мало закріплення на законодавчому рівні таких положень і принципів як відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви, рівність усіх релігій, віросповідань і релігійних організацій перед законом, рівність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії, заборона надання привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних чи інших переконань, набуття релігійними організаціями права юридичної особи, захист державою законних прав та інтересів віруючих і релігійних організацій. Кожному громадянину гарантувалося право на свободу совісті, яке включало в себе свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будьяку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання і діяти відповідно до них. Держава не втручалася у внутрішні справи та діяльність релігійних організацій. Релігійні організації, у свою чергу, не виконували державних

¹ Стоцький Я. В. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988–1998). Тернопіль : Астон, 1999. С. 96.

функцій. Зважаючи на тяжку радянську релігійну спадщину, одним із завдань закону було «подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви»².

Релігійним організаціям надавалося право участі у громадському житті, провадження ними суспільно значимої діяльності, використання нарівні з громадськими об'єднаннями засобів масової інформації. На громадян, які працювали у релігійних організаціях та на створених ними підприємствах, поширювалася дія законодавства про працю, оподаткування, державне соціальне страхування³. Після проголошення 24 серпня в 1991 р. незалежності України у неї з'явилися нові можливості для визначення і втілення у життя власної релігійної політики, відродження та розвитку релігійно-церковного життя, розбудови цивілізованих відносин між державою і церквою. Стратегія держави на повноцінне забезпечення релігійних прав і свобод в подальшому знайшла своє відображення в Конституції України (1996 р.). Деякі положення, що містилися у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (відокремлення церкви від держави і школи від церкви, право кожного на свободу совісті і віросповідання, випадки його обмеження та ін.), були закріплені на конституційному рівні. Релігійний плюралізм в українському суспільстві визначався конституційною формулою « жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова»⁴. У разі, коли виконання військового обов'язку суперечило релігійним переконанням громадянина, Основний Закон надавав право заміни його альтернативною (невійськовою) службою⁵. Порядок проходження цієї служби визначався Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу»⁶.

З урахуванням поліетнічності та поліконфесійності українського суспільства, держава взяла на себе конституційний

² Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. № 25. Ст. 10.

³ Там само.

⁴ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.

⁵ Там само.

⁶ Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 15. Ст. 188.

обов'язок щодо сприяння розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України. З метою уникнення етнонаціональних та міжконфесійних конфліктів, забезпечення миру і злагоди в українському суспільстві, Конституцією України заборонялося «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на... розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі»¹. Таким чином, в Україні з'явилася правова база для формування такої моделі державно церковних відносин, яка передбачала надання широких релігійних свобод. Обмеження права на свободу совісті і віросповідання, відправлення релігійних культів, релігійну діяльність встановлювалися лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей².

В подальшому було прийнято ще низку галузевих законодавчих та інших нормативноправових актів, наслідком чого стало створення правової системи, яка всебічно регламентувала відносини держави і церкви, діяльність релігійних організацій у різних сферах суспільного життя.

Таким чином, із здобуттям Україною незалежності колишня конфронтаційна модель державно церковних відносин була зруйнована і закладені основи для формування партнерських відносин між державою і церквою. Кожна з релігій отримала можливість відкрито заявити про своє існування, безперешкодно здійснювати свою культову і поза культову діяльність, розбудовувати власну інфраструктуру, вільно спілкуватися з одновірцями за кордоном. Як бачимо, українське суспільство характеризується конфесійною багатоманітністю, яка є виявом реального забезпечення закріплених у Конституції України та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» права на свободу совісті та віросповідання, а також принципу релігійного плюралізму³.

¹ Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.

² Там само.

³ Там само; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). № 25. Ст. 10.

Згідно з даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, які були представлені у Звіті про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. релігійна диференціація в Україні виглядає наступним чином: кількість релігійних громад: 35 162; монастирі – 531, ченці і черниці – 6794, місії – 368, братства – 83; священнослужителі, у т.ч. іноземці – 32 619/918; духовні навчальні заклади – 204, у т.ч. вищі/середні – 136/68, в них слухачів (денна/ заочно) – 7939/9947; школи, у т.ч. загальноосв. / недільні – 13 211–16/13 195; масмедіа, у т.ч. друковані/ аудіовізуні/ електронні – 530 –341/22/167⁴.

Разом з тим, поліконфесійність українського суспільства спричиняє конкуренцію між релігіями, яка в умовах відсутності належного рівня міжконфесійної толерантності здатна спричинити напругу у суспільстві. Нині протистояння має місце у відносинах православних церков між собою, православних, з одного боку, римо та грекокатоликів, з другого, традиційних релігій з неорелігіями. В цих умовах для України актуальним є діалог, спрямований на формування у віруючих міжконфесійної толерантності, досвід зарубіжних країн, де мирно уживаються між собою представники різних релігій. Рівень міжконфесійного протистояння могло б значно знизити належне забезпечення релігійних організацій культовими спорудами. Адже нині потреба у них задовольняється приблизно на 67 відсотків. Така ситуація не знімає з порядку денного питання про повернення релігійним організаціям у власність або у користування усіх культових споруд, які ще й досі використовуються не за призначенням. При цьому не втрачають актуальності й проблеми почергового використання храмів різними релігійними організаціями та нового культового будівництва.

То ж це зберігає певний потенціал конфліктності, основою якої є майнове питання, основною причиною чого є недостатня забезпеченість релігійних організацій культовими спорудами (лише 75,5 %). Їх активне будівництво та повернення колишніх храмів, що використовувалися не за призначенням, протягом останніх

⁴ Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

десятиліть значною мірою пом'якшили цю проблему. Слід наголосити, що Україна, вступаючи до Ради Європи, взяла на себе зобов'язання щодо реституції колишнього церковного майна. Згідно з п. XI висновку Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 190 (1995), Україні було рекомендовано врегулювати «правове розв'язання питання про повернення церковної власності»¹. В рекомендаціях ПАРЄ від 24 квітня 2002 р. № 1556 (2002) Україні було нагадано про необхідність «гарантувати релігійним інституціям, власність яких було націоналізовано в минулому, реституцію цієї власності в належні строки або, якщо це неможливо, справедливу компенсацію»².

Слід також відзначити, що в Україні в цьому напрямі вже зроблено чимало: до 2008 р. церкві було повернуто у власність або передано в користування біля 3,6 тис. культових будівель та понад 12 тис. предметів церковного вжитку³. Церква залишається єдиним суб'єктом, по відношенню до якої застосовується реституція. Прийнято чимало нормативно-правових актів, що покликані завершити реституцію церковного майна. Розроблено проект Закону України «Про повернення культового майна релігійним організаціям»⁴.

Показовим у цьому відношенні є досвід країн Центрально-Східної Європи, в яких цю проблему на державному рівні в основному вирішили. На відміну від пострадянських країн держави Центрально-Східної Європи чітко визначили коло об'єктів та способи їх повернення церкві. Кожна із країн пост-соціалістичного простору виробила власну стратегію реституції церковного майна, що є зрозумілим в силу різних

¹ Висновок ПАРЄ № 190 (1995) щодо вступу України до Ради Європи. Страсбург. 1995. 25 вересня. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід* : збірник наукових матеріалів. Київ, 2007. С. 65.

² Релігія та зміни в у Центральної та Східній Європі : Рекомендація ПАРЄ № 1556 (2002). *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід* : збірник наукових матеріалів. Київ, 2007. С. 65.

³ Новиченко М. Р. Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та церкви. *Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації*. Київ : Світ Знань, 2007. С. 69–70.

⁴ Про звернення культового майна релігійним організаціям : Проект Закону України. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід* : збірник наукових матеріалів. Київ, 2007. С. 76–80.

релігійних традицій та різних вихідних умов. Приклад країн Центрально-Східної Європи в питаннях повернення майна релігійним організаціям показує, що цей процес є болючим як для церкви, так і для держави. Важко встановити єдині правила для випадків, які вимагають нетипових рішень. Разом з тим, досвід країн Вишеградської четвірки засвідчує, що Україні для завершення реституції церковного майна необхідно провести повну інвентаризацію культових будівель, створити єдиний реєстр об'єктів, які належить повернути церкві. Важливо передбачити джерела та процедуру фінансових компенсацій для відшкодування збитків, завданих особам у зв'язку з проведенням процедур повернення майна.

На даному етапі розвитку однією із особливостей сучасної релігійної ситуації в Україні є конфесійний регіоналізм, який полягає у різній концентрації певних релігій в окремих регіонах. Хоча усі регіони України в основному є поліконфесійними, в деяких із них виразно домінують окремі релігійні організації. Боротьба за храми в окремих населених пунктах України нерідко переростає в відкриті конфлікти, сутичками між віруючими. Якщо Українська православна церква Київського патріархату вважає цей процес цілком закономірним і кваліфікує його як «об'єднання знизу», то Українська Православна церква Московського патріархату « захоплення храмів». За безпосередньої підтримки Російської православної церкви вона намагається задіяти всі важелі для «захисту канонічного православ'я», недопущення відходу від неї парафій, храмів, майна.

Місцеві органи влади, посилаючись на відокремленість церкви від держави, намагаються не втручатися у цей процес. До того ж, як показало, Інтернетопитування, 74,7 відсотка респондентів заявили, що визначати конфесійну належність храму повинна парафіяльна рада разом з настоятелем та парафіянами. Важливим історичним процесом свідком, якого є Україна є надання автокефалії Українській Православній церкві. Цей процес є наслідком багатостолітньої боротьби українського народу за свою духовну незалежність, не залишилося осторонь цього процесу і Закарпаття. Закарпаття є особливою територією на якій в порозуміння проживають різні релігійні деномінації.

Це історико – етнографічний регіон, де протягом століть взаємодіють представники різних народів і конфесій у смузї етнічного і політичного прикордоння з румунами, угорцями, словаками і поляками. Релігійно – церковне життя краю має свої особливості, адже тут переплітаються не лише політико – економічні інтереси, але і релігійні інтереси сусідніх країн. На території Закарпаття зареєстровано багато релігійних конфесій, напрямів, течій, серед них: 1. Українська Православна церква КП, МП; 2. Греко-Католицька церква; 3. Свідки Єгови (поділ на український, угорський, румунський округи); 4. Закарпатська реформатська церква (з'явилася у краї в XVI-XVII ст., діє автономно, центр – Берегово); 5. Римо-Католицька церква. (Поява у кінці XI ст., діє автономно, центр – Мукачево); 6. Церква Євангельських християн – баптистів; 7. Союз християн віри євангельської України (п'ятидесятники); 8. Союз євангельських християн (суботники) (Поява у 40-ві роки ХХ ст., діє автономно); 9. Церква адвентистів сьомого дня (Поява у 1912 р.); 10. Церква християн сьомого дня (Поява на початку ХХ ст.); 11. Церква адвентистів – реформістів (Поява у 1914 р., центр – село Олександрівка); 12. Іудаїзм. (Автономна община, з'явилася у XVII ст.); 13. Союз вільних церков християн віри євангельської України; 14. Методистська церква (20-ті р. ХХ ст.); 15. Буддисти; 16. Церква Ісуса Христа останніх днів та інші.

Станом на 1 січня 2019 р. на Закарпатті 1977 релігійних організацій біля 37-и віросповідань, течій та напрямів, 1860 громад з них зареєстровано 1739 (не діючі 13), з яких 151 релігійних громад діють без реєстрації своїх статутів відповідно до частини третьої статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», 7 духовних навчальних закладів, 1076 – шкіл, 1993 священнослужителів, серед, яких 82 іноземці. В Закарпатті діють: 1977 релігійних організацій 37-ми віросповідань, течій та напрямів, з яких 151 релігійна громада діє згідно частини третьої статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» – без реєстрації статуту; 61 монастир; 7 духовних навчальних закладів; 9 місіонерських товариств; 7 релігійних братств, 3 центри та 15 управлінь; при релігійних громадах функціонує 1076 недільних шкіл. Богослужбову

діяльність здійснюють 1993 священнослужителі, серед яких 82 іноземці¹. Віруючі задовільняють свої молитовні потреби у 1602 культових спорудах та приміщеннях, пристосованих під молитовні, з яких у власності релігійних громад перебувають 1346 храмів та молитовних будинків, у користуванні – 101, ще 155 будівель пристосовано під молитовні. За період незалежності з 1991 по 2018 роки віруючими збудовано 733 культові споруди. Упродовж 1992–2018 років з 281 виявленого об'єкта колишньої церковної власності релігійним організаціям області повернуто 127².

Найбільшою за кількістю релігійних організацій залишається Українська Православна церква – 670 релігійних організацій. Другу позицію займає Мукачівська Греко-Католицька єпархія – 466 організацій. Закарпатська реформатська церква – 117, а Мукачівська дієцезія Римо-Католицької церкви – 102 релігійні організації. До складу Закарпатської єпархії Української Православної церкви Київського патріархату входять 54 релігійні громади та один монастир. Українська Автокефальна Православна церква в області об'єднує 24 релігійні громади та єпархіальне управління. Кількість зареєстрованих протестантських релігійних об'єднань за станом на 1 січня цього року складає 531 релігійну організацію. Відповідно до зареєстрованих статутів діють 14 іудейських релігійних громад, 6 інших православних релігійних громад, 2 громади язичників, по одній – буддистів, мусульман, Товариства Свідомості Крішні та Вірменської апостольської церкви.

Що ж стосується загальної релігійної диференціації краю. Найвпливовішими за авторитетом, рівнем впливу і найбільшими за конфесійним складом в області є УПЦ та УПЦ КП. УПЦ є домінуючою у всіх районах області, за виключенням Березівського району (де вона становить приблизно 17% від загальної кількості зареєстрованих в районі). За часів СРСР православна церква в Україні була під тотальний контроль комуністів. Адже після 22 січня 1946 р. коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено подання Президії Верховної Ради УРСР про утворення Закарпатської області у складі УРСР. Було прийнято постанову про

¹ Релігійно – інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

² Там само.

введення з 25 січня 1946 року на території Закарпатської області законодавства Української Радянської Соціалістичної Республіки.

І відповідно «... в Закарпатті набували чинності Конституція СРСР 1936 року та Конституція УРСР 1937 року»¹. І згідно із законодавством СРСР відповідно Декрету Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 29 січня 1918 р. – в Радянському Союзі церква була відокремленою від держави. Але не зважаючи на це радянське керівництво намагалося контролювати діяльність церков та втручалось в церковне життя (прямым свідченням цього є вбивство єпископа Т. Ромжі і ліквідація греко-католицької церкви.). Варто відмітити, що в особливо складних умовах була православна церква на Закарпатті в часи сталінщини 1946–1953 рр. Адже православним християнам довелося пристосуватися до існування в атеїстичному СРСР. Діяльність церкви була під тотальним контролем, адже за діяльністю релігійних організацій контроль здійснювали на Закарпатті дві структури: рада у справах Руської православної церкви; рада у справах релігійних культів².

Католицизм представлений в області – Греко-Католицькою церквою і Римо-Католицькою церквою. Українська Греко-Католицька церква після православ'я займає друге місце за поширеністю в області. Заснована 1596 р. представлена в Закарпатті Мукачівською єпархією. У кінці XI ст. на Закарпатті з'явилася римо – католицька церква, наразі представлена в області та Мукачівською дієцезією.

Гострі конфліктні ситуації між православними та греко-католиками наразі не виникають, як це було за часи комуністичної влади, коли державотворці намагалися використати давні суперечки православних та греко – католиків, в справі ліквідації ГКЦ на західноукраїнських землях, конфлікти між ними були спровоковані центральною комуністичною владою, але здебільшого вони стосувалося майна (1945–1946 рр.)³. Найчастіше конфлікти відбувалися

¹ Макара М. П. Встановлення на Закарпатті Радянської політичної системи. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III. (1946–1991). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ у справах преси та інформації, 2003. С. 37.

² Данилець Ю. В., Міщанин В. В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946–1953 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2013. Випуск 1 (30). С. 46–56.

³ Доповідні записки уповноваженого Ради у справах релігійних культів

в селах, де не було вирішено релігійні питання. «Кожний державнополітичний режим для свого утвердження на Закарпатті проводив вигідну для пануючої держави церковну політику. Для цього поряд з використанням міжетнічних суперечностей, ставка робилася і на міжконфесійні відмінності...»⁴.

Протестантські громади також набувають значного поширення на Закарпатті, проте їхня частка в різних районах області неоднакова. Незважаючи на те, що в радянська часи після створення в 1944 р. Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР на чолі з І. В. Полянським радянське керівництво розпорядилося встановити контроль за протестантськими громадами, а для більшого контролю й маніпулювання радянське керівництво сприяло об'єднанню протестантських конфесій, наслідком було утворення Спільки християн баптистів на чолі з Всесоюзною Радою євангельських християн і баптистів (ВР ЄХІБ). Приєднання до цієї організації і реєстрація, давали практично єдину можливість цим громадам існувати⁵. Наразі в час сьогодення, всі протестантські течії вільно функціонують на теренах Закарпаття і ведуть помірний релігійний діалог з іншими релігійними громадами краю.

Також в краї поширена реформаторська церква, яка з'явилася ще в XVI–XVII ст. – одна з представлених на території України церков кальвіністського напрямку, абсолютну більшість віруючих на Закарпатті цього напрямку складають угорці, а церква діє у 8 районах⁶. У Берегівському, Виноградівському, Мукачівському, Ужгородському і Хустському р-нах Закарпатської обл. Входить до Співдружності реформаторських Церков Карпатського басейну. Але обласною державною адміністрацією, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування докладаються зусилля щодо повернення колишніх культових

Петра Лінтура про релігійну політику на Закарпатті (1945–1946 рр.). URL: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kocvar8/subor/05_Miscanin.pdf

⁴ Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (XI. 1944–I. 1946 рр.). *Ужгородський унії – 350 років : матеріали міжнародних наукових конференцій* (Ужгород, квітень 1996 р.). Ужгород, 1996. С. 127.

⁵ Закарпатська реформаторська церква у перші повоєнні роки / І. В. Шерстюк. *Історична пам'ять*. 2012. Вип. 28. С. 86.

⁶ Костацук І., Синько М. Релігійна сфера Закарпатської області. URL: https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2015/02/696_024_Kostaschuk_2.pdf

будівель греко-католицьким релігійним громадам, релігійним громадам римо-католицької церкви, Закарпатської реформатської церкви, євангельських християн-баптистів та ін. Релігійні організації національних меншин майже на 90 % забезпечені культовими спорудами. Їм надається допомога та сприяння у здійсненні зв'язків з одновірцями за кордоном¹.

В Закарпатті спостерігається високий ступінь довіри до релігійних організацій, в області і надалі забезпечуватиметься проведення державної політики щодо релігії й церкви, дотримання прав і свобод та забезпечення громадянам права на вільне задоволення своїх потреб. Проаналізувавши міжконфесійні відносини на Закарпатті можна стверджувати про міжконфесійну злагоду між різними церквами, конфесіями та течіями, які існують на Закарпатті. На території краю є багато екуменічних церков, приміщень, де по черзі священнослужителі різних конфесій проводять богослужіння. І це не приводить до виникнення гострих суперечок та дискусій між конфесійними громадами.

ВИСНОВКИ

Отже, греко-католицизм як суспільний продукт внутрішнього розвитку українського християнства органічно синтезував східну і західну християнські традиції й досить рельєфно проявив українську національно-культурну індивідуальність у Центрально-Східній Європі. Він дав можливість західним українцям упродовж п'яти століть залишатися православними у вірі й традиціях, католиками – в любові й богоспасенними – в надії на етнодуховне визволення та соборність земель. Відродження Української церкви на національно-культурних засадах відбувалося не через реформу християнського вчення і церковний сепаратизм, як це було в Німеччині, Англії та Росії, а шляхом примирення східного і західного християнства, на основі синтезу всіх головних церковних традицій, засвоєння європейського суспільно-історичного досвіду.

У першій половині XIX ст. Греко-Католицька церква заініціювала і найбільше спричинилася до прискорення національної ідентичності західних українців. Завдяки духовенству, його патріотичній агітації з вівтаря та просвітницькій праці, у другій половині століття було досягнуто національного «пробудження» на західноукраїнських землях. На рубежі XIX–XX ст. греко-католицьке духовенство Галичини поступилося провідною роллю у національному русі світській еліті. Однак це загалом позитивно вплинуло на церковну структуру, оскільки змусила ієрархів зайнятися зміцненням власних духовно-організаційних підвалин, що потребували очищення як від польсько-латинських так і москвофільських впливів.

Прихід станіславівського єпископа Андрея Шептицького на митрополичий престіл 1901 р. урівноважив і навіть зміцнив роль духовенства. Разом з тим, на зламі століть почала формуватися нова генерація священнослужителів – громадських діячів, яка усвідомила необхідність боротьби за національно-політичний суверенітет України, а відтак відокремлення українських земель від польських, запровадження

¹ Резеш Й. Й. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Закарпатській обл. URL: <http://centerkylyr.pp.ua/2018/05/05/1649/>

загального виборного права, рівноправності української мови. Цілком закономірно, що священство було представлено у Галицькому сеймі та Віденському парламенті.

Завдяки особистій заангажованості митрополита Андрея Шептицького у Визвольні змагання 1914–1923 рр. Церква змогла відновити свій суспільний авторитет. У складі представницького революційного парламенту – Української національної ради церковнослужителі-депутати стали творцями Західно-Української Народної Республіки.

У міжвоєнний період Греко-Католицька церква відновила статус незалежної морально-духовної та суспільної сили, котра була тісно пов'язана з національно-визвольним рухом – насамперед центристським УНДО. Проаналізований документальний матеріал ще раз підтверджує те, що у міжвоєнний період Греко-Католицька церква, зокрема її наукові, навчальні та видавничі структури, три тисячі парафій були центрами національно-патріотичної діяльності, ставши духовним фундаментом національно-визвольного руху в Західній Україні.

У роки Другої світової війни політика німецької окупаційної влади щодо Греко-Католицької церкви на території Галицької митрополії та частині Перемиської єпархії зумовлювалася необхідністю проведення позитивного впливу на західноукраїнське населення з метою проведення практичних заходів щодо експлуатації багатих природно-матеріальних і трудових ресурсів Карпатського краю. Діяльність церков на території України не заборонялася. Проте митрополичий ординаріат (не рахуючи окремих заяв тактичного характеру) сприйняв гітлерівську окупацію, зокрема масові розстріли українців, поляків і євреїв краю, як світову загрозу й Греко-Католицькій церкві зокрема.

Політика «радянзації» західного регіону України в 1940-ві рр. спричинила нові етноконфесійні трансформації, розвал усталеного релігійно-церковного комплексу. У відповідь на рішення Львівського «собору» 1946 р. УГКЦ переходить у підпілля і в нових умовах продовжує душпастирську діяльність.

До 1988 р. офіційна влада СРСР – УРСР здійснювала політику примусової секуляризації населення. Політична поразка прокомуністичних сил на виборах до місцевих рад 1990 р. у Львівській,

Івано-Франківській і Тернопільській областях стала початком періоду релігійної плюралізації. В загальнодержавному масштабі релігійна плюралізація суспільства проголошена в 1991 р., час проголошення незалежності. Однак різкий відхід державної влади від традиційної донедавна церковно-релігійної політики був викликаний не стільки демократизмом її заяв, скільки реальною загрозою значних соціальних заворушень на етнорелігійному ґрунті.

Сучасне керівництво церкви вважає, що метою екуменічного руху є створення Патріархату Української Церкви, основою якого мали б стати національні церкви – Православна та Греко-Католицька. УГКЦ, спираючись на вивірені століттями християнські цінності та моральні засади, прагне виховати не лише багату духовно, але й національно свідому особистість шляхом формування системи ідей і вартостей, які можуть бути прийняті суспільством як засадничі умови його відродження. Велика увага приділяється відродженню традиційних вартостей української родини, яка потребує особливої уваги як церкви, так і держави. Загалом українська Греко-Католицька церква використовує всі наявні в її арсеналі засоби з метою піднесення національної гідності українців, відродження історичної пам'яті, утвердження духовної соборності та державності незалежної України.

У ХХ столітті одною із найпомітніших постатей української історії, безсумнівно, був Галицький митрополит Андрей Шептицький. Видатний релігійний діяч того часу, він відіграв неабияку роль у зростанні самосвідомості українського народу. Важко переоцінити внесок митрополита в освіту, науку, культурний поступ українців. Незважаючи на те, що його діяльність розповсюджувалася, у першу чергу, на Західній Україні, однак зробила величезний резонанс на решту українських земель.

Андрей Шептицький – видатний політичний діяч свого часу. Незважаючи на те, що виховувався у спольщеній сім'ї, він стояв на чітких українсько-національних позиціях. Однак, його ставлення до різних політичних партій, організацій було неоднозначним. Він, з одного боку, підтримував утворення дивізії «Галичина», яка знаходилася в складі німецького вермахту, а з другого боку, рішуче засудив терористичний акт членів ОУН проти польського

міністра внутрішніх справ Б. Перацького. Неоднозначним було його ставлення до ОУН, УПА загалом. Митрополит одним із перших закликав вояків УПА припинити боротьбу проти радянських військ, адже розумів, що ця боротьба прискорить і посилить репресії проти українського народу. Неоднозначним було його ставлення до різноманітних політичних режимів (австро-угорського, польського, радянського, німецького), які в різні часи панували в Галичині. Історичні документи свідчать, що митрополит Андрей Шептицький знаходився в опозиції до всіх, жодна влада не вважала його своїм прихильником. Однак, ні один з окупаційних урядів не наважився його репресувати, адже надзвичайно популярним і авторитетним був Шептицький не тільки в Україні, але і в усьому світі.

Греко-Католицька церква в Закарпатті, особливо після призначення апостольським адміністратором Д. Няраді, продовжувала виконувати роль захисника української державності. Між Закарпаттям і Галичиною протягом всього міжвоєнного періоду не припинялися культурні взаємовідносини. Велика заслуга в цьому, безперечно, належить митрополиту Андрею Шептицькому, якого добре знали в нашому краї; він неодноразово тут бував. Саме Шептицький одним із перших серед політичних діячів Галичини привітав утворення автономного уряду, який очолив А. Волошин. Встановилися тісні стосунки між двома визначними політичними, культурними і релігійними діячами ХХ століття.

У своїй культурно-освітній, виховній, церковній і науковій діяльності Андрей Шептицький спирався на добре обмірковану, логічно-аргументовану, струнку богословську філософську систему переконань, яку він намагався втілити в життя. Велику зацікавленість митрополита викликали також проблеми церковної і загальної історії. Він багато зробив у галузі архівознавства, музеєзнавства, особисто їх фінансуючи. Однак, необхідно відзначити, що незважаючи на всю значимість для церкви і для нього особисто культурно-освітньої, виховної, наукової, суспільно-політичної діяльності, вона все-таки не була головною. Андрей Шептицький перш за все був митрополитом, людиною релігійною, а не світською, і навіть якщо в своїх вчинках виходив за рамки суто церковних справ, то і так діяв як Князь Церкви.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

1. Базилевич М. Анатоль. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького. Праці Українського Богословського Наукового Товариства. Т. XV. Торонто, 1965. 237 с.
2. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Т. другий. Частина третя та четверта / упорядник Альбіна Шацька; редактори Любомир Винар, Микола Жулинський. Нью-Йорк, Київ : Видавничий дім «Стилос», 2009. 1120 с.
3. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / упорядники Альбіна Шацька, Олеся Федорук ; редактори Любомир Винар, Ігор Гирич. Нью-Йорк, Київ : Видавництво «Смолоскип», 2004. 528 с.
4. Блаженний архімандрит Климентій (Казимир граф Шептицький). Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881–1945 рр. / Видання друге. Львів : Видавництво «Свічадо», 2018. 224 с.
5. Висоцький Роман. Паціфікація Галичини 1930 року. Документи. Т. 1. Львів : Україна Модерна ; Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 696 с. (Серія «Україна. Європа. 1921–1939»).
6. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів : Світ, 1994. 80 с.
7. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996–2002. Т. 1. 751 с.
8. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996–2002. Т. 2. 537 с.
9. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / відп. ред. Ю. Сливка : У трьох томах. Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996–2002. Т. 3. 418 с.

10. Для інформативного процесу беатифікації й канонізації Слути Божого Андрея Шептицького Архієпископа Львівського українців Митрополита Галицького Єпископа Кам'янця-Подільського для започаткування процесу. Рим, 1958. 73 с.

11. Документи свідчать. Вид. друге, доп. / упор. А. Гайдаш. Ужгород, 1985. 160 с.

12. Західна Україна під більшовиками. IX. 1939-VI. 1941 / Збірник під редакцією М. Рудницької. Нью-Йорк, 1958. 494 с.

13. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. 684 с.

14. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. 712 с.

15. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. 644 с.

16. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. 680 с.

17. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 4. Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. 886 с.

18. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 1. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2009. 944 с.

19. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 2. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2011. 948 с.

20. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 3. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1922–1923 рр. / укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2013. 992 с.

21. Історія Львова в документах і матеріалах / упорядники: У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Кучинський, О. А. Кірсакова та ін. Київ : Наукова думка, 1986. 426 с.

22. Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2021. 688 с. + 16 іл. (Серія «Україна. Європа: 1921–1939»).

23. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939–1953. Київ : Наукова думка, 1995. 748 с.

24. Листи Василя Стефаника до митрополита Андрея Шептицького / передмова Олега Кутчинського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХХІ. Праці філологічної секції. Львів, 1990. С. 308–325.

25. Листи Митрополита Андрея Шептицького до Іларіона Свенціцького з архіву Національного музею у Львові / упорядник Соломія Дяків. Львів : Українські технології, 2005. 108 с. + іл.

26. Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2003. 960 с. («Архів»).

27. Лисяк-Рудницький І. Щоденники / Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Канадський Інститут Українських Студій Університету Альберти; Головні редактори: Ярослав Грицак, Франк Сисин ; упорядники: Ярослав Глистюк (головний упорядник), Галина Вітвіцька, Ліліана Гентош, Оксана Дмитерко, Мирослава Думич, Ксенія Кебузинська, Тарас Романюк. Київ : Дух і Літера, 2019. 696 с. (Бібліотека «України модерної», серія «Спогади, щоденники, інтерв'ю». Ч. 6).

28. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки / упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк ; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.

29. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки / упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк ; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 804 с.

30. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.) / авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів : Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.

31. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 2 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів : Просвіта, 1995. 752 с.

32. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша. 1944–1945. Торонто : Видавництво Літопис УПА, 1980. 319 с.

33. Мартирологія українських церков. Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1987. 1209 с.

34. Мартирологія українських церков. Т. II. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1985. 841 с.

35. Митрополит Андрей Шептицький. Вибране: 365 днів з Великим митрополитом. Роздуми на щодень / упорядники: Оксана Гайова, Володимир Кіт. Жовква : Місіонер, 2014. 568 с.

36. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упорядники Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк ; загальна редакція В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. 480 с.

37. Митрополит Андрей Шептицький. Канадійским русинам. Жовква : Печатня ОО. Василян, 1911. 49 с.

38. Митрополит Андрей Шептицький. Промова на святочному відкритті Греко-католицької Богословської Академії. *Богословія*: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 1–4. С. 1–4.

39. Митрополит Андрей Шептицький. Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душею. Вінніпег, 1984. 138 с.

40. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні). *Праці Греко-Католицької Богословської Академії*. Т. XLV–XLVII. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1978. 517 с.

41. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (морально-пасторальні). На тисячоліття християнської України. Т. LVI–LVII. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1983. 560 с.

42. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944 / упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / за ред. Андрія Кравчука. Львів : Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.

43. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944 / упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / за ред. Андрія Кравчука. Львів : Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571–1096 с.

44. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944 / упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899–1917. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.

45. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944 / упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.

46. Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі і матеріали О. Сухого; заг. ред. С. Макаруча. Львів, 2001. 236 с.

47. Памятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1955). Т. другий / головний редактор Ляхоцький В. Г. Київ, 2001. 478 с.

48. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939–1987. В двох тамах. Т. 1. / за загальною редакцією Володимира Сергійчука. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2012. 656 с.

49. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939–1987. В двох тамах. Т. 2. / за загальною редакцією Володимира Сергійчука. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2012. 480 с.

50. Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / упорядники: В. Даниленко, С. Кокін. Київ : Видавничий Дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. 1307 с.

51. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / за заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2007. 640 с.

52. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / за заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2007. 584 с.

53. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928–1929–1944 рр. : у 3 ч. / упорядник П. Сениця. Ч. 1. Торонто, Чікаго, 1973. 715 с.

54. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928–1929–1944 рр. : у 3 ч. / упорядник П. Сениця. Ч. 2. Торонто, Чікаго, 1976. 663 с.

55. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928–1929–1944 рр. : у 3 ч. / упорядник П. Сениця. Ч. 3. Торонто, Чікаго, 1983. 960 с.

56. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1996. 496 с.

57. Сергійчук В. Український здвиг. Прикарпаття. 1939–1955. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.

58. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). Т. 1. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. 680 с.

59. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). Т. 2. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. 640 с.

60. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). Т. 3. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. 648 с.

61. Твори Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи. Т. І. Репринтне видання. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 282 с.

62. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упорядкування і передмова Володимира Косика. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 384 с.

63. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / упорядкування Володимира Косика. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 384 с.

64. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). Т. 3 / упорядкування Володимира Косика. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. 384 с.

65. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Т. 4 / упорядкування Володимира Косика. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. 368 с.

66. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів; Київ : Літературна агенція «Піраміда», 2001. 605 с.

67. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відповідальний редактор професор Микола Кутуцяк. Т. 1. Книга 1 (1919–1929). Івано-Франківськ : КПФ «ЛІК», 2012. 600 с.

68. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відповідальний редактор

професор Микола Кутуцяк. Т. 1. Книга 2 (1919–1929). Івано-Франківськ : КПФ «ЛІК», 2014. 600 с.

69. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відповідальний редактор професор Микола Кутуцяк. Т. 2. Книга 1 (1939–1945). Івано-Франківськ : КПФ «ЛІК», 2009. 600 с.

70. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відповідальний редактор професор Микола Кутуцяк. Т. 2. Книга 2 (1945–1946). Івано-Франківськ : КПФ «ЛІК», 2009. 696 с.

71. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм: Уваги над пастирським посланням митрополита А. Шептицького «О квестії соціальной». *Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / упоряд. Д. Павличко.* Київ : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2006. С. 498–522.

72. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра ; редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 1. 514 с.

73. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра ; редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 2. 468 с.

74. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра ; редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 3. 576 с.

75. Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів : Видавництво «Свічадо», 2015. 292 с.

76. Шептицький А. Послання любови. Брустури : Дискурсус, 2015. 224 с.

77. Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? Львів : Свічадо, 1999. 48 с.

78. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899–1914 рр. Т. I / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей» ; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.

79. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918–1939 рр. Т. II / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей» ; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.

80. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939–1944 рр. Т. III / упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів : Фондація «Андрей» ; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.

81. Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / упорядники: Оксана Гайова, Роман

Тереховський. Львів : Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.

82. Шептицький Андрей. Письма-послання (1939–1944 рр.). Львів : Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького, 1991. 457 с.

83. 150 думок Митрополита Андрея Шептицького / упор. Тереза Ференц. Львів : Свічадо, 2015. 144 с.

Монографії, брошури, статті

84. Аввакумов Ю. Митрополит Андрій (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії. *Ковчег*. Науковий збірник із церковної історії. Число 4. Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. С. 101–114.

85. Августин Р. Економічний персоналізм митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник НЛТУ України*. Вип. 23. 4. 2013. С. 385–393.

86. Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини / Редакційна колегія: Іван Ставничий, Осип Левицький, о. Володимир Клодницький, Осип Гайський, Михайло Демянчук, Микола Климишин ; редактор-упорядник: Богдан Кравців. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Т. XXVIII. (Т. I). Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1975. 972 с.

87. Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини / редакційна колегія: Дарія Бойчук, Осип Бойчук, Роман Хрохмалюк, Оксана Лемеха-Луцька, Михайло Логаза, Володимир Макар, Осип НОвицький, Юрій Фединський, Василь Щербій; редактор-упорядник: Микола Климишин. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Т. XXIX (Т. II). Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто : Видання Центрального Комітету Станіславівщини, 1985. 898 с.

88. Альчук М. Людиновимірність творчості Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 55–61.

89. Альчук М. Людиновимірність творчості Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 6–8.

90. Андрей-Роман Шептицький: «Колишні землевласники-аристократи схожі з українською меншиною». *Український журнал*. 2008. № 11. С. 10–12.

91. Андрієнко О. З історії Української церкви. *Київська старовина*. 1992. № 1. С. 124–137.

92. Андріїв Емілія. Організація духовної опіки УГКЦ над примусовими робітниками з Галичини на території III Райху. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 355–361.

93. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках XX століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. 432 с.

94. Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині вкінці 30–50-х роках XX ст.: Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. 364 с.

95. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславівська (Івано-Франківська) Єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 500 с.

96. Андрухів І. О., Француз А. Й. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 рр. (Історико-правовий аспект. Документи і матеріали). Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 448 с.

97. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та правовий аналіз. Рівне, Івано-Франківськ : Фірма «Таля», 2001. 335 с.

98. Андрушків А. Митрополит Андрей Шептицький і українсько-польські відносини міжвоєнного періоду. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський. Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 286–301.

99. Андрушко В., Лучків М., Волошин Л. Вчення Андрея Шептицького про божу любов і милосердя – основа оновлення суспільства. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 78–86.

100. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939–1944 рр.). Львів, 1997. 232 с.

101. Апостольський лист Папи Лева XIII «Про реформу Чину св. Василя Великого Української нації в Галичині». *Записки ЧСВВ*. С. 2. Т. 11. Рим, 1982. С. 351.

102. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. 174 с.

103. Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; Олександр Барвінський. 1847–1927 : матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 2001. 207 с.

104. Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд.

Вісник Львівського університету. Серія: Історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 231–268.

105. Бабенко Людмила. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянської західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць.* Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 165–171.

106. Бабяк Августин. Подвиг Митрополита Андрея Шептицького як Апостольського візитатора для українців (1920–1923) і його взаємини з урядом Польщі. Торенто : Больцано, 2013. 238 с.

107. Байло Н. Музичне мистецтво в житті і діяльності Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини.* Журнал. 2015. № 8. С. 7–15.

108. Байса Г. Монахи Студитського уставу. *Поступ.* 2000. 22 січня.

109. Бала О. Перший український єпископ Канади Кир Никита Будка. Вінніпег, 1952. 59 с.

110. Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології. *Берестейська унія (1596–1996).* Львів, 1996. С. 204–207.

111. Бандрівський М. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX–XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Львів, 2001. 20 с.

112. Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Андрея Шептицького. *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка. Л.,* 2006. Вип. 7/8. С. 459–467.

113. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. З історії досліджень Успенського собору в Галичі. *Записки НТШ. Т. ССХХV.* Львів, 1993. С. 393–405.

114. Баран О. Впливи Київської і Галицької митрополій на Закарпатті. *Українські Карпати : матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.).* Ужгород : Видавництво «Карпати», 1993. С. 49–60.

115. Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик.* 1–4 (120–123). Нью-Йорк, Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1994.

116. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка. В 36-ті роковини з дня смерті. Видання «Українських вістей», 1952. 63 с.

117. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен : Вернигора, 1947. 151 с.

118. Баран С. Церковна унія з Римом. В 350-ліття Берестейської Унії. Мюнхен, Міттенвальд, 1946. 28 с.

119. Басараб В. Основи російської ментальності та православної церкви крізь призму екуменічних ідей А.Шептицького. *Актуальні проблеми політичної науки.* Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 91–97.

120. Басараб В. Причини українсько-польського протистояння 1930–1943 рр. крізь призму листів та пастирських послань Андрея Шептицького. *Східноєвропейський історичний вісник.* Дрогобич : Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 285–295.

121. Басараб В. Викриття А. Шептицьким сутності нацистської політики в листах до А. Гітлера та Папи Пія XII. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* Вип. 1(40). Ужгород : «Говерла», 2019. С. 10–16.

122. Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців.* Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського. Київ, 2018. С. 145–157.

123. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород : Гражда, 2019. 232 с.

124. Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* Вип. 2(39). Ужгород : «Говерла», 2018. С. 11–20.

125. Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* Вип. 1(38). Ужгород : «Говерла», 2018. С. 11–18.

126. Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму : матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю.* Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р. / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 16–27.

127. Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А. Шептицького до «Пасторського послання еспанських єпископів») *Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки : матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції. (MARGINSS 2016),* 28–29 липня 2016 року, м. Київ). Київ, КНЛУ, 2016. С. 22–24.

128. Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А. Шептицького.

Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16–17 квітня 2018 року). Ужгород : «Гельветика», 2018. С. 355–359.

129. Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей митрополита А. Шептицького. *Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП (18.05.2017). Луцьк : Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27–34.

130. Басараб В. Революційні процеси 1917–1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія: *Історичні науки*. № 7. Ніжин : НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130–140.

131. Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна – незалежна держава* : матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129–140.

132. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.

133. Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.

134. Батіг М. Болюча рана минувшини: (Доля пам'ятника Андрееві Шептицькому тісно пов'язана з долею самого Національного музею у м. Львові. *Молода Галичина*. 1998. 22 серп.

135. Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків : Фоліо, 2018. 120 с.+іл. (Знамениті українці).

136. Беген О. Релігійний реформатор. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 15.

137. Беген Олег. Українська Греко-Католицька Церква і молодіжний католицький рух у Галичині в міжвоєнний період. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 515–520.

138. Бедрій А. Український націоналізм і християнство. *Визвольний шлях*. 1962. № 1. С. 41–43.

139. Безпалько У. Греко-Католицька Церква в східній Галичині на початку ХХ ст.: особливості духовно-культурної ідентичності крізь

призму унійної діяльності Л. Федорова. *Українське релігієзнавство*. № 73. Україна і Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття : науковий збірник / за редакцією Л. Филипович і П. Яроцького. Київ : Українська асоціація релігієзнавців, 2015. С. 129–136.

140. Безпалько У. Деякі аспекти унійної діяльності митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: *Історія*. 2013. Вип. 1. Ч. 1. С. 104–109.

141. Безпалько У. І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.02 – Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 20 с.

142. Безпалько У. Листування митрополита Андрея (Шептицького) та єпископа Житомирського Антонія (Храповицького): пошуки діалогу. *Історія релігій в Україні*: науковий щорічник. Кн. 1. Львів : Логос, 2011. С. 461–469.

143. Безпалько У. Митрополит Андрей Шептицький та російські греко-католики: тенденції і особливості взаємин на прикладі співпраці з Іваном Дейбнером (1902–1907 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: *Історія*. 2011. Вип. 2. С. 137–142.

144. Безпалько У. Особливості співпраці А. Шептицького та Л. Федорова у поширенні католицизму східного обряду в Росії початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: *Історія*. 2010. Вип. 1. С. 173–181.

145. Безпалько У. Східні церкви у богословській спадщині Лева XIII. *Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.)* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 21–22 квітня 2016. Тернопіль. Україна / за загальною редакцією Е. Бистрицької, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль, Київ, 2016. С. 195–200.

146. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті Східної політики Ватикану (1901–1917 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 66. Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору. Київ : Українська асоціація релігієзнавців, 2013. С. 228–238.

147. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького: теоретично-методологічні аспекти. *Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та суспільних реалій*

(до 150-ліття з дня народження митрополита Андрея Шептицького та 70-ліття ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого) : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24–25 квітня 2014. Тернопіль. Україна / за загальною редакцією Е. Бистрицької, І. Зуляка, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль, Київ, 2015. С. 24–27.

148. Безпалько У. Унійний рух в Російській імперії на початку ХХ ст. як чинник подолання стереотипних підходів до міжконфесійного діалогу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2018. Вип. 1. С. 72–77.

149. Бендас Д. Священники мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. 412 с

150. Береславський М. З. З історії Української греко-католицької церкви. Львів, 1992. 80 с.

151. Берест О. Освітньо-виховна діяльність митрополита Андрея Шептицького : матеріали студентських наукових конференцій кафедри загальної та соціальної педагогіки «Актуальні проблеми української освіти» / відповідальний за випуск Д. Герцюк, упорядник О. Караманов. Вип. 6. Львів : Малий видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 21–27.

152. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964) : автореф. дис. ... доктора іст. наук. : 09.00.11. Київ, 2009. 40 с.

153. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 416 с.

154. Бистрицька Е. Державницька позиція А. Шептицького напередодні і під час Першої світової війни. *Державник, мислитель, богослов* : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті митрополита А. Шептицького (Київ, 2 листопада 2004 р.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 22–44.

155. Бистрицька Е. До питання екуменізму в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Ідея національної церкви в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 17–18 жовтня 1997 р.). Тернопіль, 1997. С. 184–191.

156. Бистрицька Е. До питання про екуменічну діяльність А. Шептицького в роки Другої світової війни. *Розстріляна і відроджена церква* : матеріали науково-практичної конференції до 55-річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2001. С. 106–111.

157. Бистрицька Е. Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні. *Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український*

ієрарх, науковець та патріот : матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 року, м. Київ). Київ, 2003. С. 106–115.

158. Бистрицька Е. Питання ліквідації греко-католицької церкви в контексті радянсько-ватиканського протистояння. *Мандрівцевь*. 2009. № 4. С. 26–32.

159. Бистрицька Е. Проблеми співіснування християнських конфесій в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Тези другої звітної наукової конференції викладачів та студентів географічного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту за 1991 р.* Тернопіль, 1992. С. 118.

160. Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45–56.

161. Бистрицька Е. Участь Греко-католицької церкви в унійних проєктах Ватикану першої третини ХХ ст. *Гілея. Науковий вісник*. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 47 (5). С. 105–112.

162. Бистрицька Е. Участь митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті Галичини початку ХХ ст. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2005. Вип. 4. С. 69–74.

163. Бистрицька Е. Формування доктрини уніонізму в період понтифікату Лева XIII (1878–1903 рр.): тенденції її відображення в Росії та вплив на становище Греко-католицької церкви Галичини. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 213–218.

164. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького на території Російської імперії в контексті уніоні стичних проєктів та російсько-ватиканських відносин початку ХХ ст. *Збірник наукових праць науково-дослідного інституту Українознавства*. Київ, 2009. Т. XXIV. С. 410–416.

165. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького в контексті уніоні стичних проєктів та російсько-ватиканських відносин поч. ХХ ст. *Україна і Ватикан в контексті культури цивілізаційного діалогу: історія і сучасність*. Серія наукових збірників. Збірник 3 / за загальною редакцією П. Яроцького, Л. Филинович, С. Кияка. Київ, 2009. С. 218–223.

166. Бистрицька Елла. Питання єдності церков у російсько-ватиканських дипломатичних відносинах 1914–1917 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 452–460.

167. Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. *Крем'янець*, 1931. 20 с.

168. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939). Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. 208 с.
169. Біларич І. Еволюція Української Православної церкви 1917–1942 рр. Л. : Астролябія, 2004. 392 с.
170. Білас І. Органи НКВД-НКГВ і трагедія греко-католицької церкви. *Визвольний шлях*. 1992. № 12. С. 1436–1447.
171. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Кн. 1. Київ : Либідь – Військо України, 1994. 686 с.
172. Білас Я. І. Боротьба Митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 22. Київ, 2002. С. 107–113.
173. Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48.
174. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 09.00.11 – Релігієзнавство. Київ, 2003. 20 с.
175. Білас Я. І. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького. *Українське релігієзнавство*. № 23. Київ, 2002. С. 67–75.
176. Білас Я. І. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до теорії та практики українського національно-визвольного руху (20–30-ті роки ХХ ст.). *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*. Вип. 2. Львів, 2000. С. 131–139.
177. Білас Я. І. Християнство в етнокультурні та національному відродженні українців. *Християнство і культура*. Київ, Тернопіль, 1998. С. 8–11.
178. Білий Б. Митра Перемиських владик або так звана «Корона Данила»: міфи і факти. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного ; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Перемишль, Львів, 2003. С. 245–248.
179. Благословення на життя. Син рабина домагається беатифікації Андрея Шептицького. *Мета. Часопис Львівської архієпархії Української Греко-католицької Церкви*. 2010. Ч. 9 / 68. С. 6–7.
180. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. Т. 2. Київська Вселенська Церква у діаспорі (1751–1988). Львів : Каменяр, 1999. 1335 с.
181. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1966). Львів : Каменяр, 1996. 567 с.
182. Блажейовський Дмитро. Деякі сумні сторінки з історії України та дещо про її сусідів: Україну краще треба нам самим будувати (Збірка особистих спостережень автора). Львів : Видавництво «Каменяр», 2007. 640 с.
183. Блажен той муж...: життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького. 29.07. 1865–1. 11. 1944: Фотоальбом / упорядник: сестра Дарія (Світлана) Турків ; автор тексту Уляна Стеців-Тимчук. Львів : Манускрипт-Львів, 2014. 169 с.
184. Бліхар В. Онтологічні питання у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Людинознавчі студії*. Збірник наукових праць ДППУ. Дрогобич : «Вимір», 2005. Вип. 12. С. 96–105.
185. Бліхар В. Гносеологічні питання у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності*. Альманах. Київ, 2005. Вип. 16. С. 232–237.
186. Бліхар В. С. Соціально-філософська проблематика у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького. Львів : Край, 2009. 271 с.
187. Бліхар В. С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького : автореф. дис. ... канд. філософ. наук. : 09.00.05 – Історія філософії. Львів, 2006.
188. Бліхар В. Соціально-філософський дискурс формування громадянського суспільства в Україні: науково-творчий доробок Андрея Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 3–20.
189. Бліхар В. Хримтіянські принципи суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мультиверсум*. Філософський альманах. Збірник наукових праць / головний редактор В. В. Лях. Вип. 50. Київ : Український центр духовної культури, 2005. С. 94–101.
190. Бліхар В. Християнські принципи розвитку суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 69–73.
191. Богословське наукове товариство. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 323–325.
192. Боднарук Іван. Великий чернець і народолюбець: у п'яті роки смерті Митрополита Андрея Шептицького. В Прудентополі: Друкарня Видавництва ОО. Василіян, 1949. 151 с.
193. Божик П. 25-ліття нашої дієцезії в Канаді. Йорктон : Печатня Голосу Спасителя, 1938. 31 с.
194. Божик П. Церков українців в Канаді: Причинки до історії українського церковного життя в Бритійській домінії Канаді, за час від 1890–1927. Вінніпег, 1927. 338 с.
195. Божко Н., Цубов Л. Благодійницька та меценатська діяльність Андрея Шептицького у царині культурно-мистецької спадщини. *Historical and Cultural*. No 1. Vol. 2. 2015. S. 25–29.

196. Бойків О. Командир – Державний Муж – Творець організованого націоналізму. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Збірник статей у 25-ліття ОУН. Париж : На чужині, 1955. С. 49–68.

197. Бойко І. Владика Миколай Чарнецький: ісповідник, мученик, чудотворець. Львів, 1997. 92 с.

198. Бойко М. Владика Діонісій Няраді. *Католицький щорічник*. Київ, 1996. С. 107–110.

199. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. 528 с.

200. Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Київ, 2016. С. 7–70.

201. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 68–119.

202. Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації : матеріали науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост». Київ, 2012. С. 66–90.

203. Боляновський А. Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив німецької східної політики у 1941–1944 рр. : матеріали засідань *Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Вип. другий (1995–1997 рр.). Львів, 1999. С. 3–14.

204. Боляновський А. Проблема колабораціонізму в умовах нацистського окупаційного режиму в Генеральній губернії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 120–142.

205. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 681 с.

206. Боруцька О. Перебування митрополита Андрея Шептицького в російському ув'язненні (вересень 1914 – березень 1917 рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*, 2004 рік. Львів, 2004. Книга 1. С. 89–101.

207. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії* / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 123–164.

208. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989). *Календар «Благовіста»*. 1998. Гурово Іловецьке, 1998. С. 93–118.

209. Боцюрків Богдан. Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / переклад з англійської Наталії Кочан ; за редакцією Олега Турія. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. xx + 268 с.

210. Боцян Йосиф. Пастирські листи Митрополита Андрея Шептицького (літературний огляд). *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 94–149.

211. Бродик З. Андрей Шептицький – «Мойсей Українського духа й культури»: огляд виставки. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 151–159.

212. Бублик Т. Т. Митрополит Андрей Шептицький та духовенство Львівської архієпархії в умовах радянської влади (1939–1941). *Збірник наукових статей за матеріалами V наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України»* (19–20 листопада 2015 р.). Полтава : «АСМІ», 2015. С. 117–126.

213. Буджак М. До першовитоків духовності. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 56–61.

214. Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / упоряд. Д. Павличко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 640 с.

215. Будник Олена. Митрополит Андрей Шептицький про християнське виховання дітей і молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський. Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 70–80.

216. Бура І., Паскевич О. Андрей Шептицький: сповнення блаженств. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу «Свічадо», 1994. 48 с.

217. Бурко В. Отці Василіяни у Бразилії. Прудентопіль, 1984. 123 с.

218. Бусганг Юліян. Митрополит Шептицький: Ще один погляд на життя й діяльність. Львів : Друкарня Куншти, 2009. 91 с.

219. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. *Записки ЧСВВ. Серія 2. Секція 1. Праці*. Т. 52. Рим, 2006. 227 с.

220. Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. 232 с.

221. Ваврик М. Бібліографічний огляд історії Василянського чина за 1950–1970 рр. Рим, 1971. 95 с.

222. Ваврик М. По Василянських монастирях. Торонто : Видавництво й друкарня ОО. Василян, 1958. 291 с.

223. Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського Чина. XVII – XX ст. Рим, 1979. 219 с.

224. Вайда М. Уривки зі щоденника (В річницю смерті Митрополита Шептицького). *Інформаційний листок зв'язку*. 1963. Ч. 13. С. 20.

225. Вандич Пьотр. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ : Критика, 2004. 464 с.

226. Василишин Лариса. Християнське виховання крізь призму вчення Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 6–10.

227. Васянович Г. Емпатійність як провідна цінність у духовній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський. Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7*. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 55–69.

228. Васьків А. Бібліотека і архів Митрополичого ординаріату Греко-католицької церкви після Першої світової війни. *Республіканець*. 1994. № 5–9. С. 85–88.

229. Васьків А. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 8–11.

230. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про проблеми політичної теорії та практики. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 2001. С. 198–204.

231. Васьків А. Перші митрополичі листи Андрея Шептицького: історична ретроспектива (До 100-ліття митрополита). *Історія релігій в Україні : праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року)*. Львів, 2001. Книга 1. С. 121–129.

232. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про політичний радикалізм. *Історія релігій в Україні : матеріали X Міжнародної конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року)*. Львів, 2000. Книга 1. С. 73–76.

233. Васьків А., Васьків Л. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 41–48.

234. Васьків Л. Засади сімейно-родинного виховання у спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 5–6.

235. Васьків Л., Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький про цінність та гідність людського життя. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 11–14.

236. Васьків Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. / за ред. С. Заброварного ; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль, Львів, 2003. С. 155–156.

237. Вдовичин І. Відповідальний реформатор. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 14–17.

238. Вегеш М. М. Андрей Шептицький (1865–1944). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну : збірник наукових праць / Ужгород. держ. ун-т. ; Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство»*. Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 59–85.

239. Вегеш М. М. Митрополит Андрей Шептицький: історіографічні аспекти. *Проблеми української історіографії : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик» (2 березня 1996 р.)*. Мукачево : Елара, 1996. С. 80–88.

240. Вегеш М. М. Провідник українського національного відродження / рец. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород : Гражда, 2019. 232 с.; *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т, Ф-т історії та міжнародних відносин» ; редкол.:*

Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.). Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 1 (40). С. 235–237.

241. Вегеш М. М., Віднянський С. В. Рецензія на монографію В. Басараба: Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2019. 232 с. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 28: Міжвідомчий збірник наукових праць / відповідальний редактор С. В. Віднянський. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. С. 398–410.

242. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Роль митрополита Андрея Шептицького у налагодженні громадсько-культурних взаємин Закарпаття і Галичини в міжвоєнний період. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип. 1. С. 12–14.

243. Вегеш М. М., Остапець Ю. О., Хоменко О. В. Громадсько-політична, церковна і культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 1998. 149 с.

244. Вегеш М. М., Палінчак М. М. Митрополит Андрей Шептицький у джерелах. *Регіональні студії*. 2019. № 18. Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 126–135.

245. Вегеш М. М., Росак В. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Carpatica–Karpatica: Історія і культура Карпат: (До 10-річчя утворення НДІ Карпатознавства) / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства*. Ужгород, 2002. С. 239–271.

246. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpatica–Karpatica: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в XIX–XX століттях*. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 10. С. 278–312.

247. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Carpatica–Karpatica: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в XIX–XX століттях*. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 10. С. 250–277.

248. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Філософія освіти у спадщині А.Шептицького і сучасність. *Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Трансформація гуманітарної освіти» (Ужгород, 25–27 травня 1998 р.) / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т, Академія Наук Вищої Школи України, Українська Академія Політичних Наук ; Закарп. обл. держ. адміністр. Ужгород : МПП «Гражда», 1999. 191–197.*

249. Вегеш М. Митрополит Шептицький і Закарпаття. *Радянська Верховина*. 1992. 13 черв.

250. Вегеш М. Могутня постать української історії: [Про Митрополита Андрея Шептицького]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта» ; упорядн.: П. Федака, Й. Баглай*. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 142–144.

251. Вегеш М. Могутня постать української історії: До 130-річчя митрополита Андрея Шептицького. *Карпатська Україна*. 1995. 1 серп.

252. Вегеш М., Басараб В. Андрей Шептицький і Закарпаття: Кілька маловідомих фактів із життя видатного митрополита [Між Богом і кесарем]. *Срібна Земля-фест*. 2003. 25 вересня – 1 жовтня.

253. Вегеш М., Басараб В. Тяжкий хрест Митрополита (до 138-річчя від дня народження А. Шептицького). *Карпатська Україна*. 2003. 24 липня.

254. Вегеш М., Задорожний В. Андрей Шептицький: просвіти-тель, політик, людина. *Срібна Земля*. 1993. 6 квіт.

255. Вегеш М., Концур-Карабінович Н. Українська Греко-Католицька Церква в портретах. Ужгород : Видавництво «АУТДОР-ШАРК», 2021. 347 с.

256. Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я. Українська Греко-Католицька Церква: минуле і сучасне. Fairmont, 2020. 380 с.

257. Вегеш М., Фенич В. Сходження на святоюрську гору: (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Карпатська Україна*. 1999. 3 серп.

258. Вегеш М., Фенич В. У храмі святого Юра (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Верховина*. 1994. 26 квіт.

259. Великий А. Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VIII: XIX ст. Рим : Вид-во ОО. Василян, 1976. 275 с.

260. Великий А. З літопису християнської України. IX–XX ст. Рим : Видавництво ОО. Василян, 1977. 304 с.

261. Великий А. Світла і тіні Української історії: причинки до історії Української церковної думки. Рим : Видавництво ОО. Василян, 1969. 219 с.

262. Великий А. Українське християнство: причинки до історії Української церковної думки. Рим : Видавництво ОО. Василян, 1969. 223 с.

263. Великі Українці: митрополит Андрей Шептицький, патріарх Йосиф Сліпий. *Музейний провулок*. 2009. № 3. С. 176–178.

264. Великий В. С. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія

суспільно-політичних процесів. Бібліографія). Івано-Франківськ : Купшнір Г. М., 2014. 180 с.

265. Великочий В. Сучасна українська історіографія про репресії щодо Української Греко-католицької церкви в Галичині за доби Першої світової війни. *Мандрівець*. 2011. № 3. С. 52–56.

266. Великочий В. Українська історіографія про життєдіяльність митрополита Андрея Шептицького за доби визвольних змагань 1914–1919 рр. *Схід: аналітико-інформаційний журнал*. 2008. № 5. С. 95–102.

267. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Т. 1. Жовква : Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 524 с.

268. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Т. 2. Жовква : Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 504 с.

269. Верига В. Дорогами Другої світової війни: Дивізія «Галичина». Торонто, 1998. 345 с.

270. Верига В. За рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 288 с.

271. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Видавництво «Світ», 1996. 448 с.

272. «Ви не вмрете, єпископе Іване...»: збірник статей / упорядник Володимир Піпаш. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. 128 с.

273. Вивезене росіянами українське духовенство. Нива. Львів, 1916. Цвітень. Ч. 4. С. 262–264.

274. Винник Н. Постаць Андрея Шептицького в оцінці сучасних істориків. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 71–73.

275. Винник Н. Постаць Андрея Шептицького в оцінці сучасних українських істориків. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 40–46.

276. Винник Н., Гладка Г. Станиславівська (Івано-Франківська) Єпархія Греко-католицької церкви в сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 75–80.

277. Винниченко І. Україна 1920–1980-х рр.: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. 126 с.

278. Вихрущ А. В. Розумове виховання і педагогічних системсахм Андрея Шептицького і Йосифа Сліпого. *Проблеми Всеукраїнської науково-практичної конференції (До 125-річчя від дня народження Йосифа Сліпого)*. Місто Тернопіль, 23 лютого 2017 р. / укладачі: В. С. Мисик, І. Ф. Янюк, Т. Г. Дідух та ін. Тернопіль : ТОКППЮ, 2017. С. 140–142.

279. Вихрущ В., Антонюк Т. Право на безсмертя: (Культурно-освітня діяльність Андрея Шептицького). *Рідна школа*. 1997. № 9. С. 9–11.

280. Від рейхстагу до Івodziми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / під загальною редакцією Яни Примаченко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.

281. Війтишин В. Душпастирська праця митрополита Андрея. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 6–12.

282. Він був великим українцем: (Патріарх Йосиф Сліпий про Митрополита Андрея Шептицького). *За вільну Україну*. 2002. 1–2 лист.

283. Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955–1939. Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1944. 222 с.

284. Вінцовський Т. С. Політичні діячі України: 1917–2004. Київ, 2005. С. 48–52.

285. Вовк Р., Литвяк О. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) та пошуки порозуміння з православними в контексті ідеї «візантійзації» Греко-католицької церкви. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 1 (36). 2017. С. 7–14.

286. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.

287. Войтович Л. В. Шептицькі. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2013. С. 633–634.

288. Войтюк О. Місійні станиці студитського чернецтва на українсько-польському пограниччі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 17. 2008. С. 501–507.

289. Волинець О. Митрополит Андрей Шептицький про ідеології комунізму, фашизму та екстремального націоналізму. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1. Num. 1. S. 7–12.

290. Волинець О. О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.

291. Волинець Оксана. Екуменічні ініціативи митрополита Андрея Шептицького. *Політичні науки*. Т. 3. № 1. 2017. С. 13–18.

292. Волік Н. Вплив Митрополита Галицького Андрея Шептицького на становлення Української Греко-Католицької Церкви в Канаді наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій*. 2015. С. 117–123.

293. Волошин Л. Княжий дарунок великого мецената: Митрополит Андрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського. Львів : Монастир Монахів Студитського Уставу; Видавничий дім «Свічадо», 2001. 200 с.

294. Волошин Л. Митрополит Андрей Шептицький у творчих долях українських художників. Ч. 1. Львів : Арклас, 2016. 280 с.

295. Вороний Микола. Портрети Митрополита Андрея. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 198–205.

296. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон : Видавництво «Воскресіння», 1992. 136 с.

297. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станиславова): перша половина ХХ ст. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1998. 216 с.

298. Вятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів : Видавництво «Мс», 2006. 144 с.

299. Гаврилів І., Стефанів В. Українська Греко-Католицька церква й Організація Українських Націоналістів: проблема взаємин (на прикладі життєвого шляху Степана Бандери). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 235–239.

300. Гаврилів М. Героїзм чеснот Слуги Божого митрополита Андрея як підстава його беатифікації. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 17–21.

301. Гаврилів М. Діяльність митрополита Андрея Шептицького як підстава його беатифікації. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 95–104.

302. Гавриш І. В. Релігійно-політичні процеси на теренах Станиславівської єпархії УГКЦ напередодні та під час проведення Львівського собору. *Гілея*. 2017. Вип. 120. С. 63–67.

303. Гайдукевич О. Митрополит Андрей Шептицький – природоохоронний діяч Галичини. *Схід*. № 1(141). Січень-лютий 2016. С. 35–39.

304. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність Греко-католицької церкви як складова національного відродження галичан (20–30-ті роки ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослов'я. Збірка наукових праць*. Вип. 10–11. Івано-Франківськ, 2017. С. 297–304.

305. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 47–51.

306. Гайдукевич О., Концур-Карабінович Н. Митрополит Андрей Шептицький та охорона природи Галичини. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серія: Історія*. 2016. № 2. С. 20–26.

307. Гайдукевич Олена. Українська Греко-Католицька церква (УГКЦ): туризм і охорона природи в Карпатах (30-ті роки ХХ ст.). *Схід*. № 4 (144). Липень-серпень 2016. С. 52–56.

308. Гайке Вольф-Дітріх. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках / за заг. ред. В. Кубійовича. Тернопіль : Мандрівець, 2018. 208 с.

309. Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941). *Київська церква*. 1999. № 5. С. 25–30.

310. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу. *Берестейська унія (1596–1996)*. Статті і матеріали. Львів : Логос, 1996. С. 198–204.

311. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії. *Богословія*. Рим, 1991. Т. 55. С. 144–156.

312. Гайковський М. Московська патріархія – спільниця і знаряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви. *Київська Церква*. 2000. № 2. С. 14–20.

313. Гайковський М. Похорон Митрополита Андрея Шептицького у світлі нових документів. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів, 2005. Кн. 1. С. 173–181.

314. Гайковський М. Похорон митрополита Андрея Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 10. С. 16–24.

315. Гайковський М. Сучасне і майбутнє України: думки і візії митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 2000. № 1. С. 43–46.

316. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 2001. № 1–3. С. 32–48.

317. Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. С. 19–90.*
318. Гайковський М. Хресна дорога Української Греко-Католицької Церкви (1939–1941 та 1944–1947 рр.). Львів : Місіонер, 2007. 136 с.
319. Гайковський М., Гайова О. Велична дорога у вічність. Хроніка похорону А. Шептицького. *Збірник популярно-наукових доповідей і статей.* Філадельфія, 1994.
320. Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. Львів : Місіонер, 2006. 650 с.
321. Гайова О. «З Росії досі не повернуто частини вивезеного після ліквідації УГКЦ архіву». Записала Надія Пастернак. *Український тиждень.* 2011. № 14 (179). 8 квітня.
322. Гайова О. Андрей Шептицький – праведник-реформатор, якого боїться світ?! Розмовляла Марія Всяка. *Християнин і світ.* 2015.
323. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001.* Варшава, 2001. С. 99–103.
324. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром. Розмовляла Оксана Мельник. *Урядовий кур'єр.* 2015. 29 липня.
325. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром: 150 років від дня народження митрополита Андрея Шептицького. *Урядовий кур'єр.* 2015. 29 липня (№ 136). С. 1, 6.
326. Гайова О. Сироти називали його «найкращий мій татусь». Розмовляла Оксана Климончук. *День.* 2015. 19 лютого.
327. Гайова О. Християнські засади суспільної діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква.* 1999. № 4. С. 47–52.
328. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001.* Варшава, 2001. С. 99–103.
329. Галик Володимир. Андрей Шептицький та Іван Франко: до проблеми аналізу та оцінки взаємин між митрополитом і вченим. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 12. 2015. С. 5–14.
330. Галицькі митрополити : біографічний довідник. Львів : Логос, 1992. 94 с.
331. Гаркуша В. О. Внесок Андрея Шептицького у суспільно-політичний та культурний розвиток України. *Перспективи розвитку сучасної України.* Київ, 2017. С. 61–64.
332. Гах І. Епоха Митрополита: українське образотворче мистецтво першої половини ХХ ст. Львів : Манускрипт, 2017. 191 с.
333. Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ.* 1984. Листопад-грудень. № 11–12. С. 11–13.
334. Гелитович М. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні українського іконопису. *Памятки України.* 2013. № 12. С. 14–23.
335. Гель І. Великий Митрополит і велика ідея. *Альманах Українського Народного Союзу 2000.* Парсипанні, Нью-Йорк : Видавництво Свобода, 2000. С. 20–27.
336. Гель І. Митрополит Андрей Шептицький і українська національна ідея. *Молода Галичина.* 2000. 8 серп.
337. Генік Л. Виховання української молоді у Львівській Богословській Академії УГКЦ (1928–1944). *Вісник Прикарпатського університету. Вип. VII. Педагогіка.* Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 157–166.
338. Генік Л. Діяльність митрополита А. Шептицького в Галичині в період Другої світової війни. *Карпати: людина, етнос, цивілізація.* 2012. Аип. 4. С. 129–136.
339. Генік Л. Ідеї Андрея Шептицького в історичних реаліях Станіславщини та Івано-Франківщини в ХІХ–ХХ століттях. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир».* Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 100–116.
340. Генік Л. Основні богословські питання в екуменічній діяльності єпископа і митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас.* Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 14–27.
341. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання у навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2000. 272 с.
342. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2000. 272 с.
343. Гентош Л. Історія вибору Романа Шептицького. *Україна модерна.* Вип. 27. С. 172–182.
344. Гентош Л. Митрополит Андрей Шептицький як засновник та меценат Національного музею у Львові: засади діяльності, пріоритети розвитку та історична спадщина. *Краєзнавство.* 2016. № 1–2. С. 212–220.
345. Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 596 с.

346. Гентош Л. Постаць митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя. *Україна модерна* / за ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. Київ : Критика; Львів : Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. Ч. 8. С. 179–210.

347. Гентош Л. Р. Апостольська столиця і питання державно-правового статусу Східної Галичини : автореф. дисертації ... канд. іст. наук. : 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 1997. 23 с.

348. Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською Столицею в 1919–1921 роках у контексті східної політики Римської курії. *Україна модерна*. 2000. Ч. 4–5. С. 163–186.

349. Гентош Л. Роль митрополита Андрея Шептицького в укладенні конкордату між Апостольським престолом і Польщею (1925). *Poznanskie studia Slawistyczne PSS*. № 10. 2016. S. 115–128.

350. Гентош Л. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до «пацифікації» 1930 о. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2015. С. 91–112.

351. Гентош Л. Ставлення римського престолу до виникнення польсько-українського збройного конфлікту в 1918 р : матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ в Україні. Вип. другий (1995–1997 рр.). Львів, 1999. С. 30–42.

352. Гентош Л. Україна в східній політиці Ватикану в роки Першої світової та повоєнного врегулювання (1914–1921 рр.). *Україна і Ватикан* : збірник наукових праць. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 56–64.

353. Гентош Ліліана. Ватикан та виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923). *Серія: Монографії № 3* / науковий редактор Ігор Гирич. Львів : Критика, 2006. 456 с.

354. Герасимович І., Терлецький О. Шкільництво в Галичині в другій пол. XIX і на поч. XX ст. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. С. 928–931.

355. Герасимчук В. «Не убий». 1942 р. *Літературна Україна*. 2002. 4 квітня. С. 5.

356. Герман Сергій. *Via Романа*. Життя митрополита Андрея Шептицького : роман. Київ : Ярославів вал, 2017. 360 с.

357. Герцюк Дмитро. «... Мав велике довіря і признання за працю від митрополита Шептицького» (Штрихи до портрета священника,

педагога о. Василя Лициняка). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський*. Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 191–201.

358. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894–1907. Львів : Видавництво «Світ», 2002. С. 47–62.

359. Гирич І. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. Грушевський М. С. *Духовна Україна*. Збірка творів. Київ : Либідь, 1994. С. 521–544.

360. Гірняк С. Лексичні особливості пастирських послань Митрополита Андрея Шептицького. *Парадигми sacrum | profanum у літературі та культурі*. 2012. Вип. 6. С. 115–121.

361. Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2000. 20 с.

362. Гладка Г. Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Й. Сліпий – великі поборники єднання Української та Вселенської Церков. *Україна і Ватикан*: Збірник наукових праць. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 469–475.

363. Гладка Г. Станіславівська єпархія в період єпископства Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 28–31.

364. Гладка Г. Українізація духовного життя в Станіславській єпархії в період єпископства Андрея Шептицького (1899–1900 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрый Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 47–53.

365. Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за церкву, націю й державу. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 1998. № 1. С. 67–92.

366. Гладка Г. Л. Антикомуністична діяльність А. Шептицького напередодні II світової війни. *Історія України*. 1999. Київ. № 19. С. 5.

367. Гладка Г. Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А. Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. № 1(3). С. 43–47.

368. Гладка Г. Л. Державотворча концепція митрополита А. Шептицького в період Першої світової війни. *Нова політика*. 1999. № 2. С. 56–59.

369. Гладка Г. Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Добрий пастир*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч. 1. С. 99–101.

370. Гладка Г. Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-екуменічній діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 1999. Вип. IX. С. 37–40.

371. Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті українсько-польських відносин в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.». Івано-Франківськ, 1997. С. 148–151.

372. Глистюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрея (Шептицького) з 1941–1942 років. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 507–510.

373. Гнатюк О. Pro domo sua. Польсько-українські відносини в політичній публіцистиці польських консерватистів та неоконсерватистів 1930-х років. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / Укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків : Видавництво Vivat, 2017. С. 22–57.

374. Гнип Юрій. Роль Греко-Католицької церкви у процесі виховання української молоді Східної Галичини у 20–30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах галицької преси). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 288–295.

375. Гнідик І. І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.02 – Всесвітня історія.

376. Гнідик Ірина. Митрополит Андрей Шептицький та Греко-Католицька Церква у США. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. № 11. С. 13–21.

377. Гнот С. Греко-католицька церква і мистецтво Західної України 20–30-рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія – історичні науки*. Луцьк : Вид.-во ВДУ, 2001. С. 44–48.

378. Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921–1939). *Актуальні проблеми державного управління*.

Збірник наукових праць / Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентові України. Львів : Вид.-во ЛФ УАДУ, 2001. Вип. 6. С. 299–309.

379. Гнот С. Греко-католицька церква і проблема збереження пам'яток національної культури Галичини у міжвоєнний період. *Історичні пам'ятки Галичини* : матеріали наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 126–135.

380. Гнот С. До питання про діяльність Греко-католицької церкви у створенні захистів та захоронок у Галичині в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці ХІ Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). Львів : «Логос», 2001. Кн. 1. С. 179–183.

381. Гнот С. Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами української галицької преси). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 5–6. С. 211–219.

382. Гнот С. І. Доброчинна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.

383. Гнот С. Митрополит Андрей Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці ХІІ Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–24 травня 2002 року). Львів : «Логос», 2002. Кн. 1. С. 113–117.

384. Гнот С. Проблема захисту дітей в діяльності Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. Львів : Вид.-во ЛКА, 2002. Вип. 4. С. 54–66.

385. Гнот С. Роль Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30-х років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи* : матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2001 року. Львів : ЛФ УАДУ, 2001. Ч. 1. С. 107–109.

386. Гнот С. Співпраця Греко-католицької церкви Львівської архієпархії з українським шкільництвом у період між двома світовими війнами. *Мандрівець* / Видання Національного університету «Киево-Могилянська академія». Тернопіль, 2002. № 3 (38). С. 13–19.

387. Гнот С. І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921–1939 рр.). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 299–309.

388. Головащенко С. Історія християнства : курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
389. Головин Б. Митрополит Андрей Шептицький – благодійник «Просвіти». Збірник праць. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 98–100.
390. Головин Р. Владика Андрей. *Україна*. 1990. № 40. С. 8–11.
391. Голомідова Христина (Марія). Заснування мирянського чину Святого Василія Великого в УГКЦ митрополитом Андреем Шептицьким та віднова його діяльності в підпіллі в Галичині: на прикладі осередку МЧСВВ у Івано-Франківську. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Вип. 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 194–211.
392. Голубко В. Львів і львів'яни в 1939 році: перші воєнні будні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 225–243.
393. Голянич Михайло. Християнська сутність «соціальної kwestії» митрополита Андрея Шептицького. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 189–197.
394. Горак Р. Андрей Шептицький. Біографія. Львів : Априорі, 2020. 896 с.
395. Горак Р. Кров на чорній ріллі: Есе-біографія Василя Стефаника. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 608 с.
396. Гординський В., Гординський Б. Ретроспективна спроба діагнозу хвороби Митрополита Андрея Шептицького (1865–1944). *Лікарський вісник*. 1992. Т. XXXIX. Ч. 2. С. 35–36.
397. Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква : матеріали наук. конференції. Львів, 1990. С. 41–51.
398. Горинь В. Віра серця його не померкне. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / гол. редколегії Микола Литвин ; упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 244–249.
399. Горникевич Мирон. О. Др. Йосиф Боцян – в'язень царської Росії. *Богослов'я: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 109–120.
400. Горняткевич Д. Апостол правди. *Визвольний шлях*. 1960. № 1. С. 7–10.
401. Горняткевич Д. Митрополит Андрей Шептицький. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 12. С. 5–19.
402. Городецький І. Тернистим шляхом (Мартирологія Української Католицької Церкви в образах). Мюнхен, Регенсбург, 1948. 39 с.
403. Горошко М. П. Екологічне подвижництво митрополита Андрея Шептицького у справі захисту та збереження лісів (До 150-річчя від дня народження митрополита Української Греко-Католицької церкви). *Наукові праці Лісівничої академії наук України: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 13. С. 289–293.
404. Гостина Митрополита Андрея Шептицького в Америці. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філадельфія: стараннем і накладом сс. Василян, 1923. С. 118–121.
405. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Прикарпаття. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному і духовному відродженні України*. Івано-Франківськ, 2000. С. 19–26.
406. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.
407. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. До 50-річчя смерті Блаженної пам'яті Кир Андрея. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.
408. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. Т. 3. Видання друге, доповнене. Івано-Франківськ : Видавництво «Нова Зоря», 2004. 464 с.
409. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіслава) з найдавніших часів до початку XX століття. Івано-Франківськ : Видавництво «Нова Зоря», 1999. 304 с.
410. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіслава). З найдавніших часів до початку XX століття. Ч. 1. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. 304 с.
411. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. Івано-Франківськ : Видавництво «Нова Зоря», 1999. 88 с.
412. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури. Івано-Франківськ : Видавництво «Нова Зоря», 2001. 180 с.
413. Греченюк Н. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. Вип. 12. С. 272–275.

414. Гринчишин Н. Публікації Андрея Шептицького на сторінках часопису «Христос Наша Сила». *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаніка*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 100–110.
415. Гриньох І. Греко-католицька Богословська Академія (1929–1979). *Богословія*. Т. XLIII. Кн. 1–4. 1979. С. 5–13.
416. Гриньох І. Дві версії про смерть Слуги Божого Андрея Шептицького. *Літопис Голготи України*. Т. 2: Репресована церква. Дрогобич, 1994. С. 53–58.
417. Гриньох І. Послання патріарха Йосифа про поєднання в Христі. *Богословія*. Т. XLI. Кн. 1–4. 1977. С. 11–72.
418. Гриньох І. Послання Патріарха Йосифа про поєднання в Христі. Рим, 1977. 73 с.
419. Гриньох Іван. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності. Мюнхен, 1961. 220 с.
420. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст. *Михайло Грушевський і українська історична наука* : матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 98–130.
421. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
422. Грицак Я. Подвійна ідентичність УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 13.
423. Грицак Я. Українці в анти єврейських акціях у роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 1996. № 8. С. 60–68.
424. Грицак Ярослав. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ : Критика, 2006. 632 с.
425. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. Київ : Критика, 2004. 344 с.
426. Грушевський М. Листи з-над Полтави. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894–1907. Львів : Видавництво «Світ», 2002. С. 129–187.
427. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів : Інститут історії церкви ЛБА, 2000. 426 с.
428. Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква : Місіонер, 2015. 496 с.
429. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея Шептицького. *Ковчег*. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 2 Львів, 2000. С. 189–212.
430. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея (Шептицького). *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 189–212.
431. Гузар Л. Митрополит Андрей Шептицький та екуменізм. *Богословія*. Т. 15. Кн. 1–4. С. 34–51.
432. Гузар Л. У пошуках гармонії. *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління* : матеріали Перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р. / ред. Б. Гудзяк. Львів : Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 1995. С. 1–6.
433. Гунчак Т. Україна: XX століття. Київ : Дніпро, 2005. 384 с.
434. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989–2000 роки). *Ковчег*. С. 556–565.
435. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) у період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989–2000 роки). *Ковчег*. Львів, 2001. Ч. 3. С. 563–565.
436. Гусаков І. Соціальні візії митрополита Андрея Шептицького: крізь призму Пастирських послань. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 10–12.
437. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. Київ : Либідь, 1993. 408 с.
438. Гучко Г. Андрей Шептицький як меценат української культури. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 87–94.
439. Данилець Ю. В. Документи апостольського адміністратора Пряшівської єпархії, єпископа Діонісія Наряді на тему православного руху (на матеріалах архіву в Кошицях). *Historia Radu bazilianov sv. Yozafata*. Presov, 2017. С. 167–173.
440. Даниляк О. З історії заснування «Народної лічниці» у Львові (до 150-річчя з дня народження А. Шептицького). *Досягнення сучасної медицини* : матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції, Львів, 16–17 квітня 2015 р. Львів, 2015. С. 257.
441. Дарморіз О. Питання співвідношення віри і розуму в богословсько-філософській концепції митрополита Андрея Шептицького. *Історія релігій в Україні*. Львів : Логос, 2009. Кн. 2. С. 64–68.
442. Дацько І. Митрополит Андрей і патріарх Йосиф. *Ковчег*. Науковий збірник з церковної історії. Львів, 2015. № 7. С. 302–309.

443. Дашкевич Я. Андрей Шептицький: три епізоди. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 143–147.

444. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправлене й доповнене. Львів : Піраміда, 2007. 807 с.

445. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. 3 творчої спадщини / упорядники Мирон Капраль, Андрій Фелонюк, Галина Сварник, Ігор Сковчиляс. Львів : Піраміда, 2016. 924 с.

446. Дашкевич Я. Україна на перехресті світів. Релігієзнавчі й соціокультурні студії / упорядники Лілія Моравська, Ірина Сковчиляс. Львів : Український Католицький Університет; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 656 с.

447. Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / перекл. з англ. Петра Таращука. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с. + іл.

448. Делятинський Р. І. Історія Станіславівської Єпархії (1885–1900). Івано-Франківськ : Видавництво «Нова Зоря», 2001. 102 с.

449. Делятинський Р. І. Станіславівська єпархія Греко-Католицької церкви в суспільному житті Галичини (1885–1946 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. : 07. 00. 01 – історія України. Івано-Франківськ, 2017. 390 с.

450. Делятинський Р. І. Становище та діяльність духовенства станіславівської єпархії УГКЦ в 1919–1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. VII. Івано-Франківськ, 2003. С. 69–77.

451. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. Мюнхен, 1969. 144 с.

452. Демчевська І. Історія першого українського шпиталю у Львові. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 2 (8). С. 18–20.

453. Демянчук Тетяна. Взаємодія органів НКВС та кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939–1941 рр. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 318–321.

454. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. Львів, 1998. 132 с.

455. Деревяний І. Польська окупація Західної України в 1918–1939 роках. Як це було. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків : Видавництво Vivat, 2017. С. 73–82.

456. Держко І, Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький – гуманістичний лідер планетарного масштабу. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 21–23.

457. Дзерович Юліан. Митрополит – Меценат. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 66–77.

458. Дзерович Юліан. Війна а наша Церков. *Нива*. 1916. Ч. 1. С. 3–16.

459. Дзерович Юліан. Огляд письменської діяльності Єп. Йосифа Боцяна. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 121–136.

460. Дзерович Юліан. Царський в'язень. 1914–1917. Львів, 1918. 194 с.

461. Дзьобан О. Бібліотека митрополита Андрея Шептицького у Львові. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 141–151.

462. Дзьобан О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Перемишль, Львів, 2003. С. 260–272.

463. Димид М. Натхненник сучасної УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 14–16.

464. Диміцький М. З поучень Митрополита Андрея про мораль і культуру як основних чинників у побуті держави. *Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996*. С. 146–151.

465. Дзякон Василій. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. 861 с.

466. Дмитрук Севастіян. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу. Львів : Свічадо, 2002. 132 с.

467. Добосевич Уляна. «Треба би якоїсь сонячної чи ангельської мови ...»: теорія і практика рідного слова Андрея Шептицького. *Вісник Львівського університету. Серія: Філологічна*. Вип. 63. 2016. С. 84–94.

468. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1939–1944 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 15. С. 285–316.

469. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1921–1939 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 14. С. 239–257.

470. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1901–1921 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 13. С. 45–55.
471. Добош О. Митрополит Андрей Шептицький: період становлення і сходження на митрополичий престол (1865–1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 12. С. 154–161.
472. Добош О. Митрополит Андрей Шептицький: Період становлення і сходження на митрополичий престол (1865–1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 14. С. 154–161.
473. Добромильська реформа і відродження Української церкви: доповіді та матеріали конференції. Львів : Місіонер, 2003. 304 с.
474. Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху. Нью-Йорк, Торонто, 1979. 622 с.
475. Домбровський О. Церковна тематика в досліджах Олександра Оглоблина. *Український Історик*. 2000. № 1–3 (144–146). С. 201–211.
476. Дороговкази лідеру: думки митрополита Андрея Шептицького / упорядкування: Мирослав Мариневич, Наталія Бордун, Катерина Ридощ, Віталій Руденський. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 120 с.
477. Дорошенко В. Великий митрополит (пам'яті Митрополита Шептицького): спогади і нариси. Йорктон : Друкарня «Голос Спасителя», 1958. 56 с.
478. Дорошенко В. Митрополит Андрей Шептицький і об'єднання Церков. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 137–143.
479. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Вып. XII. С. 160–166.
480. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита Андрея Шептицького. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Кн. XIII. С. 160–166.
481. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег, 1949. 104 с.
482. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. 542 с.
483. Дорошенко Д. Перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни. *Мета*. 1931. 14 червня.
484. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному українського народу. Берлін, 1940. 71 с.
485. Дорошенко Д. Слов'янський світ у його минулому й сучасному. Т. I–III. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. 404 с.
486. Дорошенко Д. Спомини про перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 56–65.

487. Драбчук І. Блаженний мученик Климентій Шептицький. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 27–28.
488. Драбчук С. «Андрей Шептицький, слухаю вас!». *Український журнал*. 2015. № 5. С. 32.
489. Дрогобицький І. Значення, зміст та особливості навчально-виховної діяльності у пастирському посланні єпископа Андрея Шептицького до вірних Станиславівської єпархії «Перше слово Пастиря». *Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького : збірник тез науково-практичної конференції / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак*. Львів, 2014. С. 12–14.
490. Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920–1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. VII. Історія. С. 77–89.
491. Дутчак П. Клерикально-філантропічні товариства в Західній Україні (20–30-ті рр. XX ст.). *Питання історії України*. Т. 6. Чернівці, 2003. С. 154–157.
492. Дутчак П. Митрополит Андрей Шептицький – духовний пастир свого народу. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас*. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 31–34.
493. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен : Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. 1020 с.
494. Єгреншій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 315–321.
495. Єгреншій О. Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України : зб. наук., статей*. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 101–104.
496. Єгреншій О. Єпископ Григорій Хомишин в умовах українсько-польських стосунків: спроба історичного екстраполювання. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Вип. 10–11. Івано-Франківськ, 2017. С. 242–252.
497. Єгреншій О. Єпископ Григорій Хомишин і Миколай Чарнецький: проблема взаємовпливу. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Вип. 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 261–266.

498. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939 рр. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 71 с.

499. Єгрешій О. Католицька Акція: світське апостольство у Галичині початку 1930-х рр. (спроба історичної екстраполяції). *Україна і Ватикан* : збірник наукових праць. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 65–68.

500. Єгрешій О. Митрополит Андрей Шептицький в релігійно-церковному і громадсько-культурному житті України. *Галичина*. 2015. Вип. 27. С. 363–367.

501. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. 20 с.

502. Єгрешій О., Москалюк М. Український клерикалізм та націоналізм у міжвоєнні роки: ідейні розходження, взаємовпливи, пошуки компромісу. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 225–229.

503. Єгрешій Олег. Історія конфлікту польського посла Броніслава Войцеховського і митрополита Андрея Шептицького в 1938 р. *Галичина*. С. 148–154.

504. Єпископ Василь Такач про митрополита Шептицького. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 64.

505. Єпископ Петро Гебей і митрополит А. Шептицький. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 65.

506. Єремеева І. А., Миропольський В. В. Проблеми визнання праведниками народів світу (на прикладі митрополита Андрея Шептицького). *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 393–397.

507. Животко А. Нарис історії української преси (курс лекцій). *Подебради*, 1937. 116 с.

508. Животко А. Нарис історії української преси / з передмовою К. Костева. Мюнхен, 1989–90. 335 с.

509. Жовківщина. Історичний нарис. Т. 1 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1994. 325 с.

510. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 2 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 349 с.

511. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 3 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 328 с.

512. Жук С. Чистий серцем: (Пам'яті митрополита Андрея Шептицького). *Визвольний шлях*. 1960. № 2/74. С. 223–224.

513. Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен. 1992. Т. 15. С. 37–57.

514. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. 230 с.

515. Жулинський М. Україна і Польща міжвоєнного двадцятиліття: пошуки шляхів порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 308–318.

516. Забитівська А. Основник і добродій Національного музею у Львові: До 150-річчя Митрополита Андрея Шептицького. *Дзвін*. 2015. № 1. С. 100–110.

517. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ : Плай, 2000. С. 31–41.

518. Заборовський Я. В. Соловйов і А. Шептицький. *Добрий Пастир*. Івано-Франківськ, 1990. С. 12–16.

519. Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народові (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. 63 с.

520. Завадка Б. Переслідування греко-католицької церкви в Галичині в 1938–1939 роках за участь у процесі національної непокори. *Церква і соціальні проблеми*. Львів, 1993. С. 270–277.

521. Завидовський І. О. Україна у Другій світовій війні. Історичний портрет. *Історія та правознавство*. 2010. № 2. С. 8–11.

522. Загачевський Є. Спогади фронтовика: Одисея сірого «колябо-ранта». Тернопіль : Мандрівець, 2019. 256 с.

523. Задорожний М. П. Бізнес-школа Митрополита Андрея Шептицького. *Географія та економіка в рідній школі*. 2016. № 2. С. 2–5.

524. Заїкін В. З сучасної української церковної історіографії. *Записки ЧСВВ*. Львів, 1927. Т. 2. Вип. 1–2. С. 425–431.

525. Заїкіни А. і В. : матеріали до бібліографії української історії 1930–1931. *Записки ЧСВВ*. Львів, Жовква, 1936. Т. 6. Вип. 1–2. С. 338–394.

526. Захара І. Боротьба філософських течій у Галичині на початку ХХ ст. Філософські роздуми митрополита Андрея Шептицького та Івана Франка про соціальне питання. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 71–77.

527. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія / автор ідеї, головний редактор і керівник авторського колективу Микола Кутуляк ; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Максим Гон, Володимир Грабовецький, Дмитро Данилюк, Олександр Добржанський, Олег Жерноклеєв, Олександр Карпенко та ін. 524 с., іл.

528. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. 628 с.

529. Західна Україна під більшовиками. IX. 1939–VI. 1941 / за редакцією Мілени Рудницької. Нью-Йорк : НТШ ім. Шевченка в Америці. 484 с.

530. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.

531. Заячківська Надія. Андрей Шептицький – вихователь та опікун української молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський*. (Секція: Видатні українські педагоги). Вип. 7. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 152–160.

532. Збитівська А. Союз прихильників Національного музею. *Дзвін*. 2017. № 8. С. 181–191.

533. Земан М. Діяльність Андрея Шептицького у роки Другої світової війни. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 38–43.

534. Зінченко А. Л. Благовісти національного духу: Українська церква на Поділлі в першій ретині ХХ ст. Київ : Освіта, 1993. 256 с.

535. Золоті слова Екск. Митрополита до Вірних. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філадельфія: старанем і накладом сс. Василян, 1923. С. 122–126.

536. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 331–338.

537. І просвітитель, і борець: (До 55-х роковин від дня смерті митрополита Андрея Шептицького). *Учитель*. 1998. № 9. С. 32–33.

538. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. 960 с.

539. Іваник О. Митрополити Андрей Шептицький і розвиток освіти в Галичині першої половини ХХ століття. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Вип. 1. С. 112–117.

540. Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина ХХ століття). *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Вип. 2. С. 81–85.

541. Івасів Р. Капітал митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 61–66.

542. Івасюк В. Слуга Божий Андрей: «Наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина». *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 36–38.

543. Івах Оксана. Благодійність та меценатство митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський*. (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 302–312.

544. Ігнатюк О. Діяльність Галицького митрополита Андрея Шептицького в джерелах. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 74–89.

545. Ідзьо В. Митрополит Андрей Шептицький у Росії: курске ув'язнення. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 2001. С. 195–197.

546. Ідзьо В. С. Митрополит Андрій Шептицький та шпальтах російської преси та часопису українців Росії «Украинская жизнь» у 1914–1917 роках. Львів : Сполом, 2007. 50 с.

547. Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в Україні. *Поступ*. 1999. 11 вересня.

548. Інститут історії Церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.

549. Ісаєв П. Митрополит Андрей Шептицький. *Яворівська земля: Яворівщина і Краковеччина. 1984*. Нью-Йорк, 1984. С. 624–642.

550. Ісаїв П. Історія церкви. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 2. Київ, 1995. С. 611–623.

551. Ісаїв П. Меморандум митрополита Андрея Шептицького до Урядів Центральних Держав 3–15 серпня 1914. *Богословія*. Т. XXXII. Кн. 1–4. 1968. С. 30–76.

552. Ісаїв Петро. Митрополит Андрей Шептицький. Мюнхен, 1946. 15 с.

553. Ісиченко І. Історія Христової церкви в Україні. Харків, 1999. 264 с.

554. Історія релігії в Україні / за ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. Київ : Знання, 1999. 735 с.

555. Історія релігії в Україні : В 10 томах. Т. 4. Католицизм / редактори А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Світ знань, 2001. 598 с.

556. Історія споживчої кооперації України / Кер. авт. колективу С. Гелей. Львів, 1996. 384 с.

557. Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). Жовква : Місіонер, 1932. 182 с.

558. Й. Г. Відвідини Америки митр. Андрієм Шептицьким в 1910 році. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 170–197.

559. Йосиф С. Николай Чарнецький Ч. Н. І. Єпископ-Ісповідник. Йорктон : Друкарня Голосу Спасителя, 1980. 331 с.

560. Кабацький Р. Християнське виховання у вченні Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 14–15.

561. Кавацюк Д. Греко-католицькі священники в Австрійському парламенті (1867–1907 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослов'я*. Збірка наукових праць. Вип. 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 127–133.

562. Кавацюк Д. Пастирські послання митрополита Андрея Шептицького про участь духовенства і вірних у виборах до австрійського парламенту і Галицького сейму на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. *Богослів'я*. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 130–135.

563. Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці. *Пропамятна книга оо. Василян у Канаді*. Торонто, 1953. С. 97–149.

564. Калинець І. Митрополит Андрей – духовний будівничий нації : матеріали конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького. Львів, 1990. С. 51–56.

565. Кальба М. «Нахтігаль» (Курінь ДУН). У світлі фактів і документів. Денвер, 1984. 160 с.

566. Камінецький Я. Роль митрополита Андрея Шептицького в розвитку українського фахового шкільництва Галичини. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський*. Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 40–54.

567. Кам'янський П. Митрополит А. Шептицький на владичому престолі в Станіславові 1899–1900 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 52. С. 137–143.

568. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький і суспільно-політичні рухи в Галичині на початку ХХ століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 56. С. 21–26.

569. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький та єпископ Григорій Хомишин в боротьбі за українську церкву і державність у першій половині ХХ століття. *Схід*. 2006. № 4. С. 66–70.

570. Кам'янський П. Станіславська Єпархія за єпископства Андрея Шептицького (1899–1900 рр.). *Схід*. 2006. № 2. С. 54–58.

571. Кам'янський П. Організаційно-кадрове зміцнення Станіславської єпархії УГКЦ у міжвоєнний період (1919–1939). *Інтелегенція і влада*. 2007. № 9. С. 111–123.

572. Кам'янський П. Утворення Станіславської Греко-Католицької єпархії та відкриття кафедрального собору Святого Воскресіння. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 46. С. 141–147.

573. Канчалаба О. Релігійно-церковна періодика ХІХ – першої половини ХХ ст. у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. *Українська періодика: історія і сучасність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 189–193.

574. Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині. *Католицький щорічник*. 1996. Київ, 1996. С. 78–80.

575. Кардинал Йосип Сліпий і сучасність. *Збірник матеріалів конференції*. Івано-Франківськ, 2002. 216 с.

576. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Київ, 1998. 352 с.

577. Касьянов Г. Шептицький Андрей (1865–1944). *Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.* Київ : Либідь, 1997. С. 451.

578. Качараба С. Греко-Католицька церква у США наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: проблеми становлення. *Україна: культурна*

спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 361–368.

579. Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до Митрополичих палат. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 21–70.

580. Кашіба М. Більшовизм у трактуванні Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 16–24.

581. Кацак І. Митрополит Андрей Шептицький і повстання Української Католицької Церкви в Сполучених Штатах Америки : дис. ... магістра богослов'я. Львів : Монастир Свято-Іванівська Лавра; Видавничий відділ «Свічадо», 2004. 92 с.

582. Кедрин І. Українські лікарі будували колись шпиталь. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 10. С. 29–33.

583. Кекош О. М. Виховання молоді крізь призму педагогічних поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 112. С. 53–59.

584. Кекош О. М. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті духовного становлення сучасної молоді. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Педагогіка*. Тернопіль : ТНПУ, 2013. № 1. С. 25–30.

585. Кекош О. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Молодь і ринок*. 2012. № 1 (84). С. 62–66.

586. Кенс А.-М. Цінність та гідність людського життя у морально-пасторальній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Досягнення сучасної медицини : матеріали 76-ї загальноуніверситетської студентської наукової конференції*, Львів, 16–17 квітня 2015 р. Львів, 2015. С. 281–282.

587. Киридон Алла. Перша Апостольська візитація в Україну. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 68–75.

588. Киричук О. Кардинал Сліпий. Харків : ХКФ «Глобус», 2018. 128 с.

589. Киричук О. С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Львів, 2001. 19 с.

590. Кисельов О. С. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія, Політологія*. 2003. Вип. 54–55. С. 47–48.

591. Кияк Р. Капелянська служба у Збройних силах України. *Нова зоря*. 1996. Ч. 21.

592. Кияк С. Архипастирська діяльність митрополита Андрея Шептицького в першій половині ХХ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослів'я*. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 10–17.

593. Кияновська Л. Пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 1999. № 6. С. 133–134.

594. Кіндій О. Галицький паломник. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 31.

595. Кіндрат В. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України : матеріали конференції*. Острого, 1996. Кн. 2. С. 183–188.

596. Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття: зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія»*. Т. VI. Острого, 2002. С. 26–31.

597. Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія»*. Т. VI. Острого, 2002. С. 26–31.

598. Кісь Назар. Греко-Католицька церква та дискусія про національну ідентичність у міжвоєнний період. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 229–235.

599. Кіт В. Роль української Греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932–1933 рр. *Архіви України*. 2008. № 5–6. С. 33–43.

600. Кіт Я. Верховний рабин українців. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 29–31.

601. Кіт Я. Через церковну до національної єдності. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 25–26.

602. Кіцера О. «Нехай навчається за мій кошт». Митрополит Андрей Шептицький у спогадах моїх батьків та архівних документах. *Львівська газета*. 2008. 10 квітня.

603. Кіцера О. Його благословення – моє найбільше багатство. Митрополит Андрей у спогадах і архівних документах. *Народне здоров'я*. 2015. № 5. С. 6.

604. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «Народна лічниця». *Лікарський збірник. Нова серія*. Львів, Чикаго, 2004. Т. 13. С. 66–74.

605. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «народна лічниця». *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васильєва, Л. С. Метельська ; наук. ред. А. В. Магльований*. Львів, 2015. С. 8–17.

606. Климчак М. Листи Митрополита Андрея Шептицького та його подорожі до Америки. *Визвольний шлях*. 2006. № 11. С. 122–127.

607. Кліш А. Суспільно-політичні орієнтації Андрея Шептицького на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 18–27.

608. Ключь Р. Діяльність митрополита Андрея Шептицького часів Другої світової війни в українській історіографії. *Інтелегенція і влада : матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції*. Одеса, 2009. Ч. 3. С. 99–106.

609. Ключь Роман. Сучасна українська історіографія про переслідування та утиски Греко-Католицького духовенства Радянською репресивно-каральною системою в 1944–1946 рр. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 609–617.

610. Ковалик В. Василіяни в Аргентині. Буенос-Айрес, 1988. 228 с.

611. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941). *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 3–17.

612. Ковальчук Лариса. Розвиток духовної культури студентської молоді у світлі просвітницьких поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський*. Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 173–183.

613. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного вирішення єврейського питання». Київ : Дух і Літера, 2009. 296 с.

614. Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. *Митрополит Пндрей Шептицький:*

церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність. Збірник наукових праць / головний редактор В. М. Хмарський. Одеса, Львів, 2007. С. 52–67.

615. Ковражних Марія. Діяльність митрополита Андрея Шептицького у Галичині під час нацистської окупації 1941–1944 рр. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 267–285.

616. Кожушко Т. В. Соціальні ідеї митрополита Андрея Шептицького: спроба філософського аналізу. *Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*. Вип. 33 (46). 2015. С. 49–54.

617. Козицький А. Львівські замахі. Львів : Видавництво «Апріорі», 2021. 468 с.

618. Колб Наталія. Від Шашкевича до Шептицького: церковно-релігійне життя у Габсбурзькій Галичині. *Проект «Україна». Австрійська Галичина / автор-упорядник М. Р. Литвин*. Харків : Фоліо, 2016. С. 298–317.

619. Колб Наталія. Національно-просвітницька і культурна діяльність Греко-Католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 90-х роках ХІХ століття. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 177–181.

620. Колісник Р., Маців Б., Муха Л. Дивізія «Галичина» в запитаннях і відповідях ветеранів. Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2009. 86 с.

621. Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую. *Історична правда*. 2019. 30 листопада.

622. Колодний А. Андрей Шептицький про будівництво рідної хати. *Християнство і національна ідея (Науковий збірник)*. Київ, Тернопіль, Краків : Укрмедкнига, 1999. С. 17–23.

623. Колосовська О. М. Книжкові пам'ятки у меценатсько-бібліофільських пріоритетах Митрополита Андрея Шептицького (1865–1944). *Друга науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»*. 23 вересня 2010 р. Львів, Україна. Львів, 2010. С. 160–168.

624. Комариця М. «Апостольський дух»: митрополити Андрей Шептицький та Йосиф Сліпий про Маркіяна Шашкевича. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 135–142.

625. Кондратюк К. К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002. 240 с.

626. Концур Н. Ліквідація греко-католицької церкви на Станіславівщині. *Краєзнавець Прикарпаття*. Івано-Франківськ, 2007. № 10. С. 59–61.
627. Концур Н. Львівський собор 1946 року і проблеми виживання греко-католиків. *Наукові записки. Серія: Історія*. Вип. 3. Тернопіль, 2008. С. 268–271.
628. Концур Н. Львівський собор 1946 року та його місце в історії УГКЦ. *Наукові записки. Серія: Історія*. Вип. 2. Тернопіль, 2006. С. 55–59.
629. Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці, 2006. Ч. 2. С. 93–100.
630. Концур Н. Патріарх Йосиф Сліпий: штрихи до портрета релігійного діяча. *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 397–400.
631. Концур Н. Підготовка до ліквідації Української греко-католицької церкви в Галичині. *Література і культура Полісся*. Вип. 27.: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин, 2004. С. 163–167.
632. Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*. Тернопіль, 2006. № 6. С. 14–17.
633. Концур-Карабінович Н. Антиунійна політика комуністичного режиму щодо греко-католицької церкви у 1940-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 38–42.
634. Концур-Карабінович Н. Греко-католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2011. 220 с.
635. Концур-Карабінович Н. Постаць митрополита Андрея Шептицького в антиунійній політиці радянської влади. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 243–249.
636. Концур-Карабінович Н. Репресивні заходи радянської влади стосовно греко-католицької церкви після смерті Митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серія: Історія*. 2016. № 1. С. 56–61.
637. Копач Іван. В честь Митрополита Кир Андрея: (в сімдесятіліте его життя). Львів, 1935. 32 с.
638. Копчук-Кашецька Марія. Патріотизм митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 144–151.
639. Коржан М. Українська православна церква і екуменічний рух. Мюнхен, 1963. 19 с.
640. Корнійчук Любов. Постаті церковних діячів у науковому доробку Аркадія Жуковського. *Наукові записки. Серія Історичні науки*. Вип. 21. Острозька академія, 2013. С. 112–120.
641. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів : Свічадо, 2016. 512 с.
642. Королевський К. Уніятизм. Львів : Свічадо, 2014. 144 с.
643. Королько А. Візитація станіславівського єпископа Андрея Шептицького на Покуття та галицьку Гуцульщину 1899–1900. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірник наукових праць. Вип. 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 68–74.
644. Королько А., Марчук В. Інтронізація Станіславівського єпископа Григорія Хомишина 1904 р. (За матеріалами газетної періодики початку ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірник наукових праць. Вип. 10–11. Івано-Франківськ, 2017. С. 225–234.
645. Корчмарик Б. Християнізація Європейського Сходу і месіянстичні аспірації Москви. Торонто, Нью-Йорк, 1973. 78 с.
646. Кос Марія. Соціальне служіння митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак*. Львів, 2014. С. 17–19.
647. Косик В. Обставини й початки створення УПА. Огляд національних сил (1939–1941). *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11)*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 101–110.
648. Косик В. Тисячоліття християнства в Україні (988–1988). Брюссель, Лондон, 1987. 65 с.
649. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк, Львів, 1993. 660 с.
650. Косів М. Читаючи Андрея Шептицького. *Історія +* 2015. № 7. С. 8–9.
651. Косів Михайло З його духа печаттю: До 145-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Літературна Україна*. 2010. 29 лип. С. 6.

652. Космолінська Н. Тест на модерність. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 23–24.
653. Костельник Г. *Ultra posse*. Вибрані твори / упоряд. та передм. О. Гірняк. Ужгород : Гражда, 2008. 400 с.
654. Костельник Г. *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2008. 400 с.
655. Костельник Г. Вибрані твори. Київ, 1987. 264 с.
656. Костельник Г. Границі демократизму. Львів, 1919. 221 с.
657. Костельник Г. Нова доба нашої Церкви. Львів, 1926. 16 с.
658. Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву / Друге видання. Торонто : Українське видавництво «Добра книжка», 1961. 104 с.
659. Косьмій М. Морально-етичне вчення Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 53–55.
660. Кохановська М. А. Шептицький: християнин може і повинен бути патріотом! *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 23–24.
661. Кочмар В. Ідея екуменізму й одного Патріархату в Слути Божого Андрея і Патріарха Йосифа Сліпого. *Патріархат*. Нью-Йорк. 1984. № 4. С. 9–12; № 11. С. 4–7.
662. Кошетар У. П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.). Київ : МАУП, 2005. 128 с.
663. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської гори. Торонто, 1963. 156 с.
664. Кравченко О. Хроніка життя і діяльності митрополита Шептицького. *Патріархат. За єдність церкви і народу*. 1990. Ч. 6. С. 20–22.
665. Кравченко Осип. Митрополит Андрей Шептицький в англomовних публікаціях. Йорктон : Логос, 1961. 28 с.
666. Кравчук А. Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 років). *Записки НТШ*. 1994. Т. 228. С. 309–342.
667. Кравчук А. Течії нового мислення на Україні про митрополита Андрея Шептицького. *Сучасність*. 1991. Ч. 10. С. 92–104.
668. Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941–1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 224–269.
669. Кравчук А. Християнська етика під час німецької окупації Галичини, 1941–1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. Торонто : Вид-во ОО. Василіян, 1963. 350 с.
670. Кралюк П. Погляди Андрея Шептицького на владу та державу. *Визвольний шлях*. 2006. № 12. С. 6–9.
671. Красилівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918–1923 рр. Львів, 1995. 86 с.
672. Красівський О. Дипломатичні місії Андрея Шептицького. *Україна: ЗУНР: Історія і традиції*. Л., 2000. С. 291–296.
673. Красівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918–1923 рр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 86 с.
674. Красівський О. За українську державу і церкву. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. 84 с.
675. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 152–155.
676. Кривецький І. Видавництво Чину св. Василя Великого в Жовкві. *Альманах Василіянських богословів*. Крестинопіль, 1933. С. 35–39.
677. Кривецький І. Українська католицька преса. *Нова зоря*. 1928. Ч. 101. 30 грудня.
678. Кремень В. Європейський вибір України в контексті духовної спадщини митрополита Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7)*. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 7–21.
679. Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність Василіянського Чину в Україні. *Київська церква*. 1999. Ч. 6. С. 36–37.
680. Кривава книга / упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич : Відродження, 1994. 274 с.
681. Кривенко М. Великий дар великого Митрополита: про книжково-рукописні колекції бібліотеки «Студіону» у Львові (1909–1940). *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 71–89.

682. Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940): Історія, сучасний стан фонду : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київ, 2010. 23 с.
683. Крип'якевич І. (Іван Петрович). Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 119 с.
684. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Львів : Априорі, 2007. 116 с.
685. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1990. 520 с.
686. Крупа Л. Аналіз ставлення митрополита Андрея Шептицького до діяльності українського підпілля та збройних формувань – УВО, ОУН, СС «Галичина». *Збірник праць*. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 160–177. (Терноп. краєзнавч. музей).
687. Крупа Л. Діяльність митрополита Андрея Шептицького у здобутті та розбудові української держави у першій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. VIII. Тернопіль : Літопис, 1999. С. 14–19.
688. Крупа Л. Діяльність УГКЦ в час німецької окупації з 1941 по 1944 роки. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки «Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках»*. Тернопіль : ТКІ, 2002. С. 129–136.
689. Крупа Л. Діяльність УГКЦ під час німецької окупації України з 1941 по 1944 роки. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко*. Київ : НПУ, 2000. Ч. 3. С. 160–171.
690. Крупа Л. Значення християнської родини для нації у творах митрополита Андрея Шептицького. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки «Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках»*. Тернопіль : ТКІ, 2002. С. 118–128.
691. Крупа Л. Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2003. 21 с.
692. Крупа Л. Підтримка митрополитом Шептицьким української молоді у міжвоєнний період ХХ ст. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість»*. У 5 т. Т. 2. Київ : Видавництво Європейського університету, 2003. С. 196–198.
693. Крупа Л. Погляди митрополита Андрея Шептицького на християнську родину : матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від часу

- введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького (27 жовтня 2001 р.). Тернопіль : Астон, 2002. С. 121–127.
694. Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об'єднання України. *Наш голос / видає Асоціація Українців Америки*. 2000. Вересень-жовтень, ч. 9–10. С. 4–5, 8.
695. Крупа Л. Становище української освіти під владою Австро-Угорщини. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія: Педагогіка. № 1. Тернопіль : В-во: ТДПУ, 2000. С. 45–52.
696. Крупа Л. Створення та діяльність закладів для сиріт під патронатом митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль : Літопис. 2003. Вип. 1. С. 73–76.
697. Крупа Л. Участь митрополита Андрея Шептицького в українсько-польських відносинах у 1918–1944 роках. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 10. Тернопіль : Літопис, 2000. С. 95–106.
698. Крупник Л. Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УГКЦ як практика радянської влади. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі : матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького*. 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ / за ред. Леоніда Фінберга. Київ : Дух і Літера, 2016. С. 111–122.
699. Крутий-Вігоринський І. Видавництво оо. Василян у Жовкві. *Календар «Місіонаря»*. Жовква, 1932. С. 67–72.
700. Крутоус А. До історії родини Шептицьких: з нових знахідок. *Львівський історичний музей: наукові записки*. Львів, 1991. Вип. 1. С. 138–143.
701. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі. 1920–1939. Чикаго, Нью-Йорк, 1963. 18 с.
702. Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького. *Український історик*. 1989. № 1–3 (101–103). С. 121–123.
703. Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. *Український Історик*. 1973. № 1–2 (37–38). С. 8–42.
704. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1975. С. 299–316.
705. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1975. 340 с.

706. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
707. Кугутяк М. Андрей Шептицький у національно-визвольних змаганнях українського народу. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ : Плай, 2000. С. 66–75.
708. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ : Плай, 1993. 202 с.
709. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. Київ, Івано-Франківськ : Плай, 2002. 536 с.
710. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939). Т. 2. Київ, Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. 704 с.
711. Кудрик В. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви. Т. 3 Вінніпег, Манітоба : Тризуб, 1995. 254 с.
712. Кудрик В. Чужа рука або хто роз'єднує український нарід. Вінніпег, 1935. 213 с.
713. Кулик Н. Слуга Божий: До 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького. *Освіта України*. 2015. 23 листопада (№ 47). С. 14–15.
714. Куницький Л. О. Др. Й. Боцян як ректор Духовної Семінарії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 78–82.
715. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі. 1918–1939. Рим, 1974. 262 с.
716. Кураєв О. Шептицький і «українська політика» Австро-Угорщини. *Урок української*. 2002. № 2. С. 61–62.
717. Курах М. Митрополит Шептицький. *Вісті крайової управи братства колишніх вояків 1 УД УНА (Торонто)*. 1962. Червень. С. 114–115.
718. Курилець Т. Боротьба за очищення і віднову обряду: Митрополит Андрей Шептицький та о. Кирило Королевський (У контексті презентації книги о. Кирила Королевського «Митрополит Андрей Шептицький»). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 16–17.
719. Курис Г. Митрополит Андрей Шептицький: «Добре робите, що дбаєте про освіту і знання»: (Життєвий і творчий шлях А. Шептицького). *Освітянин*. 1996. № 4. С. 27.
720. Курляк І. Андрей Шептицький як меценат національної освіти. *Сучасне українське виховання*. 1997. С. 50–54.
721. Курляк Ірина. Соціально-педагогічні погляди митрополита Андрея Шептицького в пастирських посланнях. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7)*. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 81–105.
722. Кухар Р. Українська Академічна Гімназія у Львові. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. Філядельфія, Мюнхен, 1978. С. 49–70.
723. Кучера Ірина. Антикатолицька політика російської окупаційної адміністрації у Східній Галичині в 1914–1915 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 75–83.
724. Лаба В. Митрополит Кир Йосиф, гідний преемник Великого Митрополита Кир Андрея на Галицькому митрополичому престолі. *Богословія*. Т. XXXVI. Кн. 1–4. 1972. С. 5–12.
725. Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин : Свічадо, 1990. 63 с.
726. Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури: (Митрополит Андрей Шептицький). *Дзвін*. 2003. № 11–12. С. 133–137.
727. Левицька Світлана. Використання творчої спадщини Андрея Шептицького у роботі з батьками. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 24–26.
728. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Львів : Накладом власним з друкарні ОО. Василіян у Жовкві, 1926. 736 с.
729. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль : Кафедра українознавства ТАНГ, 1996. 176 с.
730. Левицький Кость. З національної діяльності Митрополита Андрея графа Шептицького. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 41–44.
731. Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 482–486.
732. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / за редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. 600 с.
733. Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів : Свічадо, 2004. 608 с.

734. Ленцик В. Ідея церковної єдності у митрополита Шептицького. *Богословія*. Т. XXXV. Кн. 1–4. 1971. С. 172–202.

735. Ленцик В. Слуга Божий кир Андрей Шептицький добродій української культури. *Богословія*. Т. XXI–XXIV. Кн. 1–4. Рим, 1963. С. 151–162.

736. Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів – Мюнхен). *Український Історик*. 1997. На пошану Любомира Винара основника «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. № 1–4 (132–135). С. 121–136.

737. Лесюк М. Митрополит Андрей Шептицький – знавець гуцульського діалекту. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2008. Вип. 19/20. Івано-Франківськ, 2008. С. 104–109.

738. Лехнюк Р. Постаць митрополита Андрея Шептицького у висвітленні газети «Руслан». *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 62–70.

739. Лещук Т. Митрополит Андрей Шептицький. Л. : Палітурник, 2013. 172 с.

740. Липинський В. Релігія і церква в історії України / передрук статей з «Америки». Філадельфія, 1925. 110 с.

741. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ : Рада, 1995. 96 с.

742. Липка О. Митрополит Андрей Шептицький: позиція християнина під час війни. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 24–28.

743. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 29–51.

744. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1998. 413 с.

745. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 73–81.

746. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів : Меморіал, 1991. 101 с.

747. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ : Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.

748. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ : Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.

749. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. 512 с.

750. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ, 2003. 488 с.

751. Литвин Г. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку мистецтва Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 324–329.

752. Литвин М. Мойсей українського народу: до 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. 30 с.

753. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменярь, 1991. 200 с.

754. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.

755. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Інститут українознавства НАНУ ; Видавнича фірма «ОЛВР», 1995. 368 с.

756. Литвин М., Науменко К. Львів : між Гітлером і Сталіном. Львів : Піраміда, 2005. 128 с.

757. Лициняк Василь. Товариство «Захист ім. митрополита Андрея гр. Шептицького для сиріт» у Львові (його початок і розвиток по кінець 1925 р.). *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 78–84.

758. Лірвак з-над Сяну: Перемиські друки середини ХІХ століття / упор. В. Пилипович. Перемишль, 2001. 451 с.

759. Лібер Ю. Тотальні війни. Творення модерної України в 1914–1954 роках. Харків, 2019. 527 с.

760. Ліщинська О. Концепція християнського гуманізму в релігійній філософії А. Шептицького. *Релігієзнавчі студії*. Вип. 2. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 32–40.

761. Ліщинська О. Моральна концепція Андрея Шептицького. *Історія релігії в Україні*. Львів : Логос, 1997. С. 112–113.

762. Ліщинська О. Постаць Андрея Шептицького в контексті культури пам'яті. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 105–113.

763. Лозинська Ніна. Психолого-педагогічні аспекти у працях Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники*

та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 184–190.

764. Лозинський М. Видавнича діяльність Василянського Чину в умовах Добромильської реформи і в сучасний період. *Добромильська реформа і відродження Української церкви*. Львів : Місіонер, 2003. С. 146–151.

765. Лозинський Марян. Митрополит Андрей Шептицький в інтерпретації біографа-француза Кирила Королевського. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2014. Аип. 39. С. 271–274.

766. Лозинський О. Культура пам'яті. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 19–22.

767. Лозинський О. Монахи Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 17–18.

768. Лосев А. Ф. Владимир Соловьев. М. : Молодая гвардия, 2000. 613 с.

769. Лось Я. С. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори / упорядкування, наукова редакція, коментарі М. Маршал і С. Вуйтович; післямова М. Лося; наукові редактори українського перекладу С. С. Троян, А. М. Киридон; переклад з польського В. Ф. Сагана. Київ : Ніка-Центр, 2018. 340 с. (Серія «Ідеї та Історії»; випуск 15).

770. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 3. Варшава, 1934. 392 с.

771. Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія : Провидіння, 1954. 725 с.

772. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Філадельфія : Провидіння, 1954. 723 с.

773. Лукань Р. Список книжок Видавництва ЧСВВ в Жовкві. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1967. Т. V. С. 389–420.

774. Луцкевич А. Мітраполіт Шептицькі і беларускі рух. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 45–48.

775. Луцький І. М. Створення Станіславської (Івано-Франківської) єпархії Української Греко-Католицької Церкви / 2-ге видання. Івано-Франківськ : Івано-Франківський інститут права, економіки та будівництва, 2004. 280 с.

776. Любашенко В. І. Греко-католицька церква в 1944–1991 роках. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101–115.

777. Лятишевський І. Митрополит Андрей Шептицький як Єпископ Станіславський від 24 вересня 1899–13 січня 1901. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 231–235.

778. Львівська богословська академія. Львів, 2000. 90 с.

779. Магочі П. Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька церква? *Ковчег*. Ч. IV. Львів, 2003. С. 170–173.

780. Магочій Павло Роберт. Історія України. Київ : Критика, 2007. 640 с.

781. Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. Івано-Франківськ, 1995. С. 65–67.

782. Мазур О. Церква і війна: антиунійна політика російського царизму в Галичині (1914–1915 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник : матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів). Київ, 2010. С. 162–166.

783. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. 648 с.

784. Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 2012. С. 18–27.

785. Макарчук В. Пошук стратегічного партнера. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич ; упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11)*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 132–141.

786. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів : Світ, 1997. 192 с.

787. Максимець Б. В. Во славу Митрополита Андрея: година пам'яті до 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Історія та правознавство. Позакласна робота*. 2015. № 7. С. 12–15.

788. Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української Греко-Католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169–173.

789. Малкош Володимир. Степан Бандера та дивізія «Галичина». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 371–373.

790. Маляцко М. Преосвящений владика Д-р. Діонізій Няраді – апостол і місіонер. *Богословія*. 1995. Вип. 59. С. 147–193.

791. Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів : Свічадо, 2016. 152 с.

792. Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливоцького. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 248 с.

793. Маринович М. Уроки митрополита Андрея Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 12–13.
794. Марискевич Т. ОУН і Німеччина: еволюція відносин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 535–543.
795. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.) : матеріали бібліографії. Львів : НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1998. 297 с.
796. Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923. Вінніпег, Едмонтон, 1981. 43 с.
797. Марунчак М. Г. Митрополит Андрей Шептицький на Заході. 1920–1923. Вінніпег, Едмонтон: Крайова Рада Української Організації за Патріархат Української Католицької Церкви, 1981. 47 с.
798. Марусин М. Монаший Устав св. Теодора Студита на Україні. Рим, 1995. 91 с.
799. Марчук В. В. Національно-культурні та церковно-релігійні ініціативи Митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ століття. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 10. С. 25–28.
800. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст : автореф. дис. ... докт. іст. наук. : 07. 00. 01. Чернівці, 2004. 35 с.
801. Марчук В. Греко-католики в другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. Ч. 5–6. С. 302–307.
802. Марчук В. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у (1941–1946 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. № 14. С. 248–255.
803. Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній республіці (1918–1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. / голова редкол. В. Смолій ; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П. М. Калиниченка (1923–1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 215–220.
804. Марчук В., Марчук Г., Марчук Н. Торговиця: сторінки історії. Івано-Франківськ : ЛІК, 2010. 320 с.
805. Марчук В. В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941–1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2000. № 4. С. 66–72.
806. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква: історичний нарис. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 164 с.
807. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.
808. Марчук В. В. Греко-Католицька церква у 1914–1923 рр. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 16–29.
809. Маслюк А. Аналіз психологічного портрету Андрея Шептицького. *Психологічні перспективи*. Вип. 32. 2018. С. 193–204.
810. Матвеев Г. Ф. Пилсудский. М. : Молодая гвардия, 2008. 474 с. + ил.
811. Матеріали до історії українського патріархального руху / упор. А. Сороковський. Львів : Свічадо, 2009. 364 с.
812. Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869–1951. Біографія. Львів, 2019. 664 с.
813. Матла З. Митрополит А. Шептицький та українське підпілля. *Визвольний шлях*. 1977. № 348. С. 289–297.
814. Матлашенко Н. Наукова та видавнича діяльність Богословського наукового товариства (Львів, 1923–1942 рр.). *Історія релігій в Україні* : матеріали Міжнародного круглого столу 11–13 травня 1998. Львів : Логос, 1998. С. 144–145.
815. Мацьків Т. У 150-ліття галицького національного відродження (1848–1998): (Українська греко-католицька церква зберегла галицьких українців від асиміляції). *Визвольний шлях*. 1999. № 2. С. 187–192.
816. Медвідь І. А. Характер та еволюція релігійних поглядів Івана Франка: на прикладі ставлення до Греко-Католицької церкви : автореф. ... дис. канд. іст. наук. Львів, 2017.
817. Медвідь Ігор. У пошуках ідеальної держави: Україна Шептицького VS Україна Франко. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 19–22.
818. Медвідь Ф. Митрополит Андрей Шептицький як духовний будівничий української нації. *Політичний менеджмент*. № 4. 2005. С. 167–175.

819. Мельничук Георгій. 1000 незабутніх імен України. Київ : Школа, 2005. 288 с. + іл.

820. Метрополія в Нью-Йорку Служі Божому Андрееві Шептицькому у 50-річчя його смерті / головні редактори: М. Галів, В. Никифорок, Ю. Штогрин. Нью-Йорк, 1996. 80 с.

821. Мизак Н. Митрополит Андрей Шептицький про антропологічний аспект Божої і земної мудрості. *Релігія та соціум*. 2012. № 1 (7). С. 37–43.

822. Мисько Олег. Екуменічні погляди митрополита Андрея Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в контексті українсько-ватиканських взаємин. *Україна і Ватикан* : збірник наукових праць. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 488–494.

823. Митрополит А. Шептицький і євреї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 159.

824. Митрополит Андрей Шептицький та Пласт / упорядники О. Гайова та ін. ; редколегія: О. Гайова, М. Перун, М. Гринчишин. Львів : АРТОС, 2012. 291 с.

825. Михайлишин Романа. Національно-патріотична діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 255–266.

826. Мицишин Ірина. Митрополит Андрей Шептицький як меценат української культури та шкільництва. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 202–217.

827. Міненко Т. Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрея Шептицького в 1941–1942 роках до поєднання Українських Церков. Вінніпег, 1985. 32 с.

828. Мірило Ірина. Митрополит Андрей Шептицький і його соціальне служіння. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 22–24.

829. Мірчук І. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 28–32.

830. Мірчук П. Акт відновлення української державности 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / Друге видання. Мюнхен, 1953. 33 с.

831. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.

832. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир Армії безсмертних. Нью-Йорк, Торонто, Лондон : Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 269 с.

833. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. Нью-Йорк, Торонто : Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1961. 160 с.

834. Мірчук П. Українська державність 1917–1920. Філадельфія, 1967. 408 с.

835. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952 / Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен; Підготував до друку Михайло Стасюк). Львів, 1991. 320 с.

836. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто : Ліга Визволення України, 1957. 42 с.

837. Мірчук П. Чому жиди проги Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Журнал української молоді «Авангард»*. 1982. № 3–4 (162–163). С. 214–216.

838. Мірчук Петро. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк, Торонто, Львів : Союз українських полівязнів, 1982. 128 с.

839. Москалик Я. Концепція Церкви митрополита Андрея Шептицького: Органічно-пневматологічна суть Церкви / Переклад з польської Наталії Николин. *Львівська Богословська Академія. Посібники з богослов'я. № 1*. Львів : Видавництво ЛБА – Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1997. 128 с.

840. Москалюк М. Митрополит Андрей Шептицький та ідеологічні течії в українському християнсько-суспільному русі міжвоєнної Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 54–60.

841. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст*. Івано-Франківськ, 1997. С. 221–224.

842. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 1998. 19 с.

843. Москалюк М. Андрей Шептицький і Український Католицький Союз. *Історія релігій в Україні* : тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3–8 травня 1995 року). Львів, 1996. С. 145–147.

844. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників / упорядкування: В. Семенів. 2-ге видання. Львів : Видавництво «Апріорі», 2020. 528 с.

845. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ : Дух і Літера, 2013. 360 с.

846. Мотичак М. Андрей Шептицький: будівничий, князь, лідер! *Історія в школі*. 2017. № 3–4. С. 45–48.

847. Мотичак М. Митрополит Андрей Шептицький в контексті національно-патріотичного виховання в Україні. *Історія в школі*. 2017. № 3–4. С. 26–34.

848. Мотичак М. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як основа структурної надбудови економіки України. *Історія в школі*. 2017. № 7–8. С. 5–11.

849. Мудрий В. Роля Митрополита А. Шептицького в громадянському житті: доповідь, виголошена на конференції НТШ в честь Митрополита 14 травня 1960-го року. *Український шпиталь Народної лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чикаго : Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 68–73.

850. Мудрий В. Український Університет у Львові (1921–1925). Нюрнберг : Видавництво Час, 1948. 58 с.

851. Мудрий С. Значення Галицької митрополії і Церкви в історії України *Київська Церква*. 1999. № 2–3. С. 20–22.

852. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим, 1990. 314 с.

853. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів : Вид-во ОО. Василян, 1995. 404 с.

854. Мудрий С. Нариси історії Церкви на Україні. Рим : Папська колегія св. Йосафата, 1982. 296 с.

855. Мудрий Софрон, о. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів : Вид-во ОО. Василян, 1995. 404 с.

856. Музичка І. Початки Української богословської науки в ХХ ст. і блаженний патріарх Йосиф. *Богословія*. Т. ХІ. Кн. 1–4. 1977. С. 73–120.

857. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 3: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції архієпископа Івана Теодоровича. Вінніпег, 1989. 854 с.

858. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 4: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції митр. Германоса. Вінніпег, 1987. 753 с.

859. Муравський О. Непрості відносини: УГКЦ та націоналістичний рух в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрый Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Вип. 10–11. Івано-Франківськ, 2017. С. 374–379.

860. Мученик-Митрополит Андрей Гр. Шептицький. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1917*. Філадельфія : стараннем і накладом сс. Василянок, 1917. С. 99–100.

861. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років / авторський колектив: А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.

862. На стрічу дорогому Гостеві. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1922*. Філадельфія : стараннем і накладом сс. Василянок, 1922. С. 28–29.

863. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. Київ, 1993. 413 с.

864. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Рим, 1989. 487 с.

865. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. Філадельфія, 1950. 89 с.

866. Нагаєвський І. Між двома війнами (1939–1941). Частина 2. Філадельфія, 1965. 257 с.

867. Нагаєвський І. Нарис історії Галицької митрополії: У 150-річчя її відновлення. Філадельфія : Америка, 1958. 43 с.

868. Нагаєвський І. Об'єднання церков й ідея патріархату в Києві. Історично-богословська студія. Торонто, 1961. 105 с.

869. Нагаєвський І. Спогади польового духівника. Торонто, 1985. 187 с.

870. Нагаєвський І. Тернистим шляхом. Спогади священника про Березу. Філадельфія, 1957. 141 с.

871. Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. Філадельфія, 1950. 88 с.

872. Надрага Б. Митрополит Андрей Шептицький – добродієць. *Український інформаційний бюлетень здоров'я*. Львів, 2002. Вип. 2. С. 11.

873. Надрага Б. Шпиталь на схилах Святоюрської гори. *Народне здоров'я*. 2003. № 9. С. 1–2.

874. Надрага М., Васільєва С. Митрополит Андрей Шептицький і медицина: задуми, проекти та їх реалізація. *Записки Львівської*

національної бібліотеки України імені В. Стефаника. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 119–134.

875. Назар Наталія. Моральність народу як передумова його розвитку і процвітання в контексті пастирських листів митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 26–27.

876. Назарко І. Великі люди. Біографічні силуетки історії й сучасності. Рим : Видавництво ОО. Василян, 1964. 157 с.

877. Назарко І. За душу молоді. Нью-Йорк, 1950. 36 с.

878. Назарко І. Йосафат Коциловський, ЧСВВ. Єпископ Перемиський 1916–1946. Торонто : Видавництво і друкарня ОО. Василян, 1954. 31 с.

879. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). Торонто : Видавництво отців Василян, 1962. 283 с.

880. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Торонто : Вид-во ОО. Василян, 1962. 271 с.

881. Назарко Іриней. Митрополит Андрей Шептицький. Апостол Св. Зєдинення: У десяти роковини його смерті. *Слово доброго пастиря*. Рік VI. Ч. 3–4. Березень–квітень 1955. Філадельфія : Видавництво ОО. Василян, 1955. 51 с.

882. Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. Рим : Видавництво ОО. Василян, 1992. 616 с.

883. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін., під ред. В. А. Смоля. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

884. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / за заг. ред. Я. Й. Малика. Львів : Світ, 2001. 294 с.

885. Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Матяш, К. Климової. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. 612 с.

886. Народний владика Іван Маргітич. *10 років без владики Івана Маргітича: на перехресті віків* : матеріали науково-практичних конференцій. (Рахів–Ужгород, 5–6 березня 2013 р.) / за редакцією О. Масляника. Львів : Тиса, 2015. 192 с.

887. Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865–1944). Рим, Львів : Салвид [Видавництво оо. Салезіян східнього обряду]. 2003. 349 с.

888. Небо. Святому Миколаю через руки Митрополита Андрея Шептицького. Львів : Добра книжка, 2010. 60 с. + іл.

889. Огірко О. Митрополит Андрей Шептицький – славетний український педагог, опікун і меценат освіти. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 61–70.

890. Огірко О. Розуміння гріха в морально-етичному вченні Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 32–34.

891. Огірко О. Українська Греко-католицька церква та націоналізм. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірка наукових праць. Вип. 10–11. Івано-Франківськ, 2017. С. 305–313.

892. Огірко Олег. Митрополит Андрей Шептицький та християнське виховання молоді. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 28–29.

893. Оглоблин О. Великій і світлій пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Логос*. Т. 6. Кн. 2. 1955. С. 144–150.

894. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український Історик*. 1969. № 4. С. 12–29.

895. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1–4 (57–60). С. 12–29.

896. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 2. С. 103–128.

897. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 3. С. 41–92.

898. Олексин І. Львів як осередок політичного, культурного й економічного розвитку українського народу. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. Філадельфія, Мюнхен, 1978. С. 17–39.

899. Онищук С. В. Вплив церкви на процеси державотворення в Україні: історико-методологічний аналіз. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 408 с.

900. Опалко Н. І. Митрополит Андрей: меценат, просвітител. Тернопіль, 1999. 64 с.

901. Опалко Н. Митрополит Андрей Шептицький і межцерковний мир. *Освітнянин*. 1997. № 1. С. 15.

902. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історичні нариси / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2005. 496 с.

903. Орлевич І. Взаємини митрополита Андрея Шептицького з русофілами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст *Історія релігій в Україні*. Науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010). Львів : Інститут релігієзнавства; філіал Львівського музею історії релігії; «Логос», 2016. Ч. 1: Церковна історія. С. 338–353.

904. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим, Мюнхен, Фрайбург : Видавництво ОО. Селезіан, 1988. 201 с.

905. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лічниці». *Український шпиталь Народної лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чикаго : Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 74–78.

906. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лічниці». *Лікарський вісник*. 1974. Ч. 3. С. 52–56.

907. Осінчук Р. Український шпиталь ім. Митр. Шептицького у Львові. *Український шпиталь Народної лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чикаго : Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 79–98.

908. Остафіїв Тарас. Постаць священника у пастирських посланнях Митрополита Андрея Шептицького. Жовква : Місіонер, 2012. 83 с.

909. Островера М. Великий Василіянин. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький ЧСВВ: Нарис. Нью-Йорк, 1960. 52 с.

910. Откович К. Гуманістичний світогляд митрополита Андрея Шептицького. *Духовність. Культура. Пам'ять* : тези Міжнародної наукової конференції. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 35–37.

911. Откович Т. Митрополит Андрей Шептицький в долі іконостаса із монастиря Великий Скит в Маняві (Богородчонський іконостас). *Духовність. Культура. Пам'ять* : тези Міжнародної наукової конференції. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 37–38.

912. Охримович О. Як я вчився в академічній гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. Філадельфія, Мюнхен, 1978. С. 425–432.

913. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Число 2–3. С. 132–193.

914. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років. *Україна модерна*. Вип. 4–5. Львів, 2000. С. 187–245.

915. Павлице П. З історії Перемиської капітули. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / за ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль, Львів, 2003. С. 167–187.

916. Павлюк І. Морально-етичне вчення Андрея Шептицького. *Духовність. Культура. Пам'ять* : тези Міжнародної наукової конференції. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 38–39.

917. Падура Михайло. На порятуюнок Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 129–143.

918. Панас К. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*: Т. 2. Репресована церква. Дрогобич : Відродження, 1994. С. 37–42.

919. Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. 160 с.

920. Панченков А. Митрополит Андрей Шептицький: мовна особистість і педагогічний талант: До 150-річчя із дня народження. *Відкритий урок: розробки, досвід*. 2015. № 7/8. С. 10–11.

921. Паньків О. Мудрість та розум в богословському осмисленні Андрея Шептицького. *Духовність. Культура. Пам'ять* : тези Міжнародної наукової конференції. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 39–41.

922. Паньківський К. Роки німецької окупації. Ньюарк, Торонто, 1965. 241 с.

923. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк, Торонто : Життя і мислі, 1965. 479 с.

924. Пап С. Історія Закарпаття: У 3-х томах. Т. III. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. 648 с.

925. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.

926. Пасіцька О. Андрей Шептицький у контексті суспільно-економічного розвитку Галичини 20–30-х років ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 71–77.

927. Пасіцька О. І. Вплив митрополита Андрея Шептицького на господарське життя галицьких українців (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Гілея*. 2014. Вип. 105 (2). С. 31–35.

928. Паскевич О., Бура І. Андрей Шептицький: сповнення блаженств / Перекл. з англ. Н. Сойки-Легадинь. Львів : Свічадо, 1994. 27 с.

929. Патарак І. Діяльність релігійних об'єднань по організації парафіяльних громад в Канаді початку ХХ ст. *Наукові записки. Історичні науки*. Вип. 9 : матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22–23 травня 2006 р.). Острог, 2007. С. 326–333.

930. Патер І. Громадянська позиція митрополита Андрея Шептицького та його суспільна пошана. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Вип. 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 123–139.

931. Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль, Львів, 1996. С. 159–169.

932. Патрило І. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ. *Записки ЧСВВ*. Т. II, секц. 2. Рим, 1982. С. 43–130.

933. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 590 с.

934. Пахолок Р. Внесок світських учених у розвиток богословської освіти Галичини (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Вип. 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 271–275.

935. Пахолок Р. І. Реформа богословської освіти в Галичині (1929–1944 рр.). *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2012. № 4. С. 64–69.

936. Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів : Видавничий центр ЛНУ, 2003. 363 с.

937. Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові. *Львів. Історичні нариси*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. 276 с.

938. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.

939. Пащенко В. Греко-католицька церква в Україні. Полтава, 2002. 615 с.

940. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим-Торонто, 1982. 232 с.

941. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності / 2-ге видання. Львів, 2001. 288 с.

942. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 107–108.

943. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька Митрополія. *Українські Карпати* : матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород : Видавництво «Карпати», 1993. С. 398–405.

944. Пекар А. Мукачівська єпархія і Галицька митрополія. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Ужгород, 1993. С. 402–405.

945. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття : у 2 т. / Внутрішня історія. Рим; Львів : Місіонер, 1997. Т. 2. 1997. 492 с.

946. Пекар А. Памяті о. д-ра Іринія Назарка ЧСВВ (1905–1976). *Український Історик*. 1977. № 1–2 (53–54). С. 70–84.

947. Пелех В. Мій святий Працедавець: (Про митрополита А. Шептицького). *Альманах Унсоюзу-1989*. Нью-Йорк, 1989. С. 89–127.

948. Пелецишин Р. Значення поглядів митрополита Андрея Шептицького для виховання молоді в сучасних умовах. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України* : матеріали конференції. Острог, 1995. Кн. 1. С. 24–25.

949. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1998. 18 с.

950. Перевезій В. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ : Світогляд, 2004. 203 с.

951. Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20–30-х рр. ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 1999. № 1.

952. Перейда Юрій. Апостол церковного єднання: Життя Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького / Перекл. з англійської

Романи Кравець. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 39 с.

953. Перепічка Є. В. Феномен Степана Бандери. Львів : СПОЛОМ, 2006. 736 с.

954. Перун М. Митрополит Андрей Шептицький і Пласт: До 100 ліття українського скавтіngu. *Пластовий шлях*. 2012. № 1. С. 54.

955. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939). Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2011. 440 с.

956. Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30 років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Ч. 1. Львів, 2001. С. 90–95.

957. Пилипів І. Діяльність єпископів Станіславської єпархії УГКЦ з організації та розвитку духовної семінарії в 1907–1945 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. № 12–13. С. 193–199.

958. Пилипів І. Питання української державності у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 298–305.

959. Пилипів І. Суспільна діяльність Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941–1944). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 286–296.

960. Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 108–115.

961. Пилипів І. Національно-державницька ідеологія у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина в умовах ЗУНР та міжвоєнну добу. *Сумська старовина*. 2011. Вип. XIII–XIV. С. 191–198.

962. Пилипів І. Українська Греко-Католицька Церква та Ватикан в 20–30-х рр. ХХ ст. *Мандрівець*. Всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2011. № 2. С. 50–54.

963. Пилипів І., Горан Т. Благодійницька діяльність Греко-католицької церкви у 20–30-ті роки ХХ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 140–147.

964. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про греко-католицьких капеланів в Українській Повстанській Армії (1942–1946). *Галичина:*

науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2008. № 14. С. 303–318.

965. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про ставлення Греко-Католицького духовенства до дивізії «Галичина» (1943–1945 рр.). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 373–388.

966. Пікулик Надія, Сенік Любомир. Климентій Шептицький – Слуга Божий: Популярний нарис. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1997. 67 с.

967. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Івано-Франківськ, 2008. 204 с.

968. Плекан Ю. Громадсько-політична та законодавча діяльність греко-католицьких єпископів у представницьких органах Австро-Угорської імперії (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 148–153.

969. Плекан Ю. Перший досвід парламентаризму: українці – депутати Австрійського парламенту та Галицького крайового сейму (1848–1918) : довідник. Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2012. 140 с.

970. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 496 с.

971. Покотило Іван. Проблема культурно-національного відродження та церковного єднання українства в епістолярній спадщині Андрея Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 225–243.

972. Покуття: Історико-етнографічний нарис / автор ідеї та керівник авторського колективу Василь Марчук; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Михайло Вишиванюк, Василь Гладій, Володимир Грабовецький та ін. Львів : Манускрипт-Львів, 2010. 456 с.

973. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. / редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939–1945. Керівник тому В. І. Кучер. Київ : Генеза, 2003. 584 с.

974. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. / редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Керівник тому В. П. Трошинський. Київ : Генеза, 2003. 720 с.

975. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. Київ : Генеза, 2002. 424 с.

976. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. Київ : Ніка-Центр, 2008. 988 с.

977. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.

978. Поліщук Р. А. Шептицький та його внесок у формування національної ідентичності українців. *Духовність. Культура. Пам'ять* : тези Міжнародної наукової конференції. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 41–45.

979. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. 608 с.

980. Польшман-Штерн Л. Шана Великій Людині. *Проблеми історії Голокосту*. Вип. 4. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. С. 76–80.

981. Польсько-українська військова співпраця протягом історії : матеріали конференції. Київ : Дух і Літера, 2018. 264 с.

982. Понятишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894–1954*. Джерсі Сіті, Нью-Джерсі, 1955. С. 19–36.

983. Понятишин П. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці*. Філадельфія, 1997. С. 110–123.

984. Попович Мирослав. Респектабельний консерватизм. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 11.

985. Потічний П. УПА та німецька адміністрація. *Зустрічі*. 1991. № 2. С. 137–142.

986. Предка С. Душпастирі Української Греко-католицької церкви під час Другої світової війни: стратегії та приклади подолання травматичного досвіду. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірник наукових праць. Вип. 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 187–192.

987. Приліп О., Мартинюк Т. Студити на Тернопільщині. Львів : Свічадо, 1998. 72 с.

988. Про Митрополита Андрея Шептицького та Патріярха Йосифа Сліпого говорили в Філадельфійському клубі сеньйорів.

Свята Софія : бюлетень Релігійного Товариства Українців Католиків Св. Софія, ЗСА. 2015. Ч. 24. С. 61–62.

989. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін. ; автор-упорядник М. Р. Литвин. Харків : Фоліо, 2017. 444 с., іл.

990. Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 081 – Право. Харків, 2017.

991. Прокоп Н. М. Дослідження проукраїнської державницької діяльності митрополита А. Шептицького кінця XIX – початку XX ст. *Право, суспільство, держава: Форми взаємодії* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 15–16 січня 2016 р. Київ, 2016. С. 14–16.

992. Прокоп Н. М. Духовність як засада української державності в доктрині А. Шептицького. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 19–20 лютого 2016 р. Львів, 2016. С. 12–14.

993. Прокоп Н. М. Концепт державності у політико-правових поглядах Андрея Шептицького. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : матеріали Міжнародної наукової конференції. 13 листопада 2015 р. Харків, 2015. С. 239–241.

994. Прокоп Н. М. Правове бачення митрополитом А. Шептицьким українських християнських церков у розбудові національної держави. *Сучасні тенденції розвитку науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 березня 2017 р., м. Київ). Київ, 2017. С. 81–83.

995. Прокоп Н. М. Роль А. Шептицького в утвердженні загального виборчого права та національних інтересів українців в Австро-Угорщині. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 25–26 грудня 2015 р. Ужгород, 2015. С. 22–25.

996. Прокоп Н. М. Характеристика діяльності політичних партій А. Шептицьким в українському державотворенні другої половини XIX ст. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 5–6 лютого 2016 р. Харків, 2016. С. 9–11.

997. Прокоп Н. Методологічні засади дослідження проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 35–40.

998. Прокоп Н. Митрополит А. Шептицький в українському державотворенні 20–30-х років XX століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. № 76. С. 159–163.

999. Прокоп Н. Обрис проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 35–41.

1000. Прокоп Н. Парламентаризм і виборче право в теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. Вип. 17. Т. 1. 2015. С. 60–63.

1001. Прокоп Н. Роль А. Шептицького в історії українського державотворення кінця XIX – першої половини XX ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 1. С. 28–33.

1002. Процик-Кульчицька М. «Апостол пера»: з писемної спадщини Митрополита Андрея Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 90–99.

1003. Пундій П. «Тим триваліші підвалини, чим довше вони будовані». Опіка Митрополита Андрея Шептицького народним здоров'ям. *Народне здоров'я*. 1994. № 16–17. С. 2.

1004. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васильєва, Л. С. Метельська ; наук. ред. А. В. Магльований*. Львів, 2015. С. 18–24.

1005. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Український медичний архів*. Збірник. Ч. 12. Чікаго, 1988. С. 154–158.

1006. Пундій П. Піклування митрополита А. Шептицького народним здоров'ям: До річниці смерті. *Сучасність*. 1989. Ч. 11. С. 63–69.

1007. Равчина Тетяна. Ідеї виховання людяності у педагогічній спадщині Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7)*. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 161–172.

1008. Райківський І. Митрополит Андрей Шептицький і лівий радикалізм в українському національному русі (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 78–88.

1009. Раковський І. Митрополит Андрей і українська наука. *Богословія*. Т. XL. Кн. 1–4. 1976. С. 151–155.

1010. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андриїови Шептицькому. *Шветлосц*. 2001. № 1. Нови Сад : Руске слово. С. 173–200.

1011. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андриїови Шептицькому. *Шветлосц*. 2001. № 2. Нови Сад : Руске слово. С. 301–322.

1012. Рамач Я. Участь Галицької митрополії і Крижевецької єпархії у Велеградських конгресах у першій половині XX ст. *Проблеми слов'язнознавства*. 2017. Вип. 66. С. 81–92.

1013. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації українців (1912–1918 рр.) : матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. другий (1995–1997 рр.). Львів, 1999. С. 253–269.

1014. Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки). *Ковчег*. С. 212–223.

1015. Расевич В. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки). *Ковчег*. Науковий збірник із української історії / під ред. Б. Гудзяка, І. Скочиляса, О. Турія. Ч. 11. Львів, 2000. С. 189–211.

1016. Редлих Шимон. Моральные принципы в повседневной деятельности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. *Проблеми історії Голокосту*. Вип. 3. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. С. 86–94.

1017. Редько Ю. Незабутні зустрічі. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 148–150.

1018. Реент О. Українсько-польські відносини в XIX – на початку XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні / голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук*. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П. М. Калиниченка (1923–1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 90–97.

1019. Реент О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богданна, 1997. 128 с.

1020. Реент О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богдана, 1997. 128 с.

1021. Релігія в житті українського народу : зб. матеріалів. Мюнхен, Рим, Париж, 1966. 222 с.

1022. Рибчин Р. Доброчинна діяльність Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Глумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 43–47.

1023. Рижак Л. Соціальний капітал у духовно-практичних візіях митрополита Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 25–31.

1024. Розмови про Україну. Ярослав Грицак – Іза Хруслінська / Переклад з польської Богдани Матіяш. Київ : Дух і Літера, 2018. 360 с.

1025. Романів О., Федущак О. Західноукраїнська трагедія. 1941. Львів, Нью-Йорк, 2002. 220 с.

1026. Романишин П. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший Апостольський Візитатор і адміністратор. Вінніпег, 1988. 213 с.

1027. Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 178–180.

1028. Рощина Л. О. Митрополит Андрей Шептицький: шлях від ченця до митрополита. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2006. № 1. С. 61–66.

1029. Рощина Л. Політична діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Схід*. Аналітично-інформаційний журнал. 2007. № 2. С. 68–70.

1030. Рубльов О. С., Черниченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. Київ : Наукова думка, 1994. 350 с.

1031. Рудень В. Організація та діяльність Народної лікарни ім. Митрополита Андрія Шептицького у Львові в 1903–1939 рр. *Aganım*. 2001. № 13. С. 53–56.

1032. Рудницька Мілена. Невидимі стигмати. Рим, Мюнхен, Філадельфія, 1971. 558 с.

1033. Рудович Іван. Вступлення Митрополита Андрія Шептицького на митрополитичий престол у Львові. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 216–230.

1034. Рудович Іван. Єп. Йосиф Боцян як громадянський діяч. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 137–142.

1035. Рудович Іван. Погляд на історію Луцької єпархії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 142–150.

1036. Руско Н. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні сакральної спадщини галичан. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 330–337.

1037. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ : Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. 519 с. + іл.

1038. Сабадуха М. Проблема справедливості в пастирських посланнях митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 306–314.

1039. Сабол С. Голгота Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині. Торонто, Рим : Видавництво ОО. Василян, 1978. 354 с.

1040. Сабол С. Католицтво і Православ'є. Нью-Йорк, 1955. 327 с.

1041. Саварин Н. Роля отців Василян у Канаді. Видавництво і друкарня ОО. Василян у Мондері, Алта, 1938. 73 с.

1042. Савич Катерина. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького: використання фондів у навчальному процесі. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 313–318.

1043. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. 245 с.

1044. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ – кінець 30-х рр. ХХ ст.). Івано-Франківськ, 1999. 134 с.

1045. Савчук О., Скринник Н. Філософія національної ідеї у поглядах митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 315–323.

1046. Савчук С. Пятнайцять Літ Праці Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1933. 24 с.

1047. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 2: Період зародження ідеї оснування Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1985. 797 с.

1048. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. Вінніпег, 1984. 651 с.

1049. Сагайдак В. «Гімлер наказав арештувати Андрея Шептицького»: (Розмова з колишнім шефом митрополита І. Гірним. *Високий замок*. 1997. 12 верес. С. 7.

1050. Салига Т. Ю. Українське «Я» Леоніда Рудницького. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (330). С. 577–592.

1051. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект / наукові редактори Ю. Сливка, О. Аркуша. Буенос-Айрес, Львів : Місіонер, 1999. 232 с.

1052. Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському соборі. Львів : Стрім, 1995. 214 с.

1053. Сапеляк Андрій. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес, Львів, 1999. 232 с.

1054. Свенціцький І. Участь Еп. Йосифа Дра Боцяна в працях Національного Музею. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 179–181.

1055. Свистун В. Криза в Українській Православній (Автокефальній) Церкві. Вінніпег, 1947. 128 с.

1056. Свищук Я. Митрополит Андрей – великий місіонер. *Назарет*. 1974. Ч. 4 (15). С. 7–9.

1057. Свищук Ярослав. В душі великого Митрополита. Львів : Свічадо, 2002. 136 с.

1058. Святоюрський владика: у 150-ті роковини народження Слуги Божого Андрея Шептицького / упорядкування Оксана Гайова, Михайло Перун. Львів : АРТОС, 2015. 83 с.

1059. Сенік С. Духовний аспект життя і діяльності Митрополита Андрея Шептицького. *Латинізація в Українській Католицькій Церкві*. Львів, 1991. 48 с.

1060. Сениця П. Останні дні життя, смерть і похорон Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Світильник істини: джерела до історії Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, 1928–1929–1944 / зібрав і упорядкував Павло Сениця; до друку приготували Володимир Жолкевич, Ярослав Чумак, Андрій Турчин*. Торонто, Чикаго, 1983. Ч. 3. С. 302–310.

1061. Сениця П. Професори Української Академічної Гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. Філадельфія, Мюнхен, 1978. С. 121–237.

1062. Сеньків П. Монаше служіння і жертвовність Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач,

9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 12–13.

1063. Сергійчук В. Видатний патріарх і великий українець: До 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 4. С. 7–21.

1064. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101–112.

1065. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. 492 с.

1066. Сергійчук В. Постать митрополита Андрея Шептицького в українському національному житті. *Державник, мислитель, богослов* : матеріали міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті Митрополита Андрея Шептицького. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. С. 5–21.

1067. Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Київ, 2015. 440 с.

1068. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Видання друге, доповнене. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.

1069. Сергійчук В. Щоб воля неволю здолала: (Митрополит Андрей Шептицький). *Урядовий кур'єр*. 2009. 9 груд.

1070. Середа О. Митрополит Андрей Шептицький – покровитель українського мистецтва: штрихи до портрета. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 7 (23). С. 111–118.

1071. Сидор О. Митрополит Андрей Шептицький і національний музей. *Сучасність*. 1991. Ч. 5. С. 58–62.

1072. Сікорський П. Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу (До 150-річчя від дня народження). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 22–39.

1073. Січевська Галина. Андрей Шептицький – меценат культури і освіти. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 218–224.

1074. Скаун Р. Життя в тіні великого Митрополита: брат Йосиф Гродський і його спогади. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2020. 316 с. + 28 іл.

1075. Скіра Ю. Переживання трагедії Голокосту митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів очевидців. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*

Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 50–54.

1076. Скіра Ю. Переховування євреїв монахами Студійського уставу на взуттєвій фабриці «Солід» у Львові в 1942–1944 рр. *Historical and Cultural Studies*. Vol. 3. No 1. 2016. С. 113–117.

1077. Скіра Ю. Порятунком родини Штерн митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів Лілі Польман. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. 2017. № 2 (133). С. 68–70.

1078. Скіра Ю. Р. Діяльність координаційної групи організованої митрополитом Андреем Шептицьким для порятунку євреїв під час Голокосту у 1942 р. *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації»* / укладач: Ю. М. Курдина. Львів, 2017. С. 116–117.

1079. Скіра Ю. Р. Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського уставу під час Голокосту. *Наукові записки ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського*. 2017. Вип. 25. С. 138–144.

1080. Скіра Ю. Р. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост. Київ : Дух і Літера, 2019. 267 с.

1081. Скіра Ю. Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 – Історія України. Львів, 2018. 20 с.

1082. Скіра Ю. Справа Митрополита Андрея Шептицького і Яд-Вашем: проблеми визнання. *Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия, 20 травня 2015 р.)* / за ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової. Івано-Франківськ : НАІР, 2015. С. 15–20.

1083. Скіра Ю. Ставлення Митрополита Андрея Шептицького до політики «остаточного вирішення єврейського питання». *Полілог*. Збірник статей науковців з історії, філософії, культурології. Одеса, 2015. С. 160–167.

1084. Скіра Ю. Ставлення представників студійного монашества до ОУН під час Другої світової війни. *Наука, освіта, суспільство очима молодих* : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне : РВВ РДГУ, 2017. С. 287–288.

1085. Скленар І. Постаць митрополита Андрея Шептицького у 150-річний ювілей його народження (За матеріалами публікацій 2015 р.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2017. Вип. 7. С. 272–283.

1086. Скоробагатько С. Служитель Божий і народний: До 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Сільські вісті*. 2015. № 82. 31 липня.

1087. Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / головний редактор Ярослав Пеленський. Київ, Філадельфія, 1995. 493 с.

1088. Скоропанюк Н. Сестри василіянки в Станиславові за епископського уряду Андрея Шептицького та Григорія Хомишина (1900–1944 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. *Збірник наукових праць*. Вип. 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 90–97.

1089. Сковчиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470–489.

1090. Скринник М. Українська само тотожність як колективна пам'ять у просторово-часовому вимірі. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 45–48.

1091. Скринник Наталія. Філософія національної ідеї митрополита А. Шептицького. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 221–225.

1092. Скрипничук В. Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ : Плай, 2000. 158 с.

1093. Скрутень Йосафат. У чернечій келії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 27–40.

1094. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 143–170.

1095. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 142–157.

1096. Сліпий Йосиф. Кілька дат з першої половини життя луцького єпископа Йосифа Боцяна. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2–3. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 65–77.

1097. Сліпий Йосиф. Митрополит-Ювілят і Духовна Семінарія у Львові. *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові, 1928–1929–1944* / матеріали зібрав і опрацював П. Сениця. Торонто, Чикаго, 1976. Ч. 2. С. 163–166.

1098. Сліпий Йосиф. Петроградський Синод 1917 р. *Богословія: науковий тримісячник*. 1931. Т. IX. Кн. 4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1931. С. 289–297.

1099. Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 6–26.

1100. Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-тє, виправлене й доповнене. Львів, Рим : Видавництво УКУ. 632 с. + 40 іл.

1101. Сліпчишин Лідія. Погляди митрополита Андрея Шептицького та роль жінки у формуванні нації. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 116–128.

1102. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. 26 с.

1103. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 26. С. 40–44.

1104. Смітюх Т. Тематика ділових листів-послань Андрея Шептицького. *Vivat Academia*. 2003. С. 34–35.

1105. Сміх Світлана. Постать Андрея Шептицького в творчій спадщині Івана Боднарчука. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 30–31.

1106. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. Київ : Медуза, 2017. 394 с.

1107. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Київ : Дуліби, 2015. 584 с.

1108. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / переклад з англ. Видання 3-тє. Київ : Дух і Літера, 2017. 464 с.

1109. Соловка Л. Документи Державного архіву Івано-Франківської області на пересувній виставці «Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу». *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 28–39.

1110. Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі* : матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ / за ред. Леоніда Фінберга. Київ : Дух і Літера, 2016. С. 71–110.

1111. Соловьев В. Россия и Вселенская церковь. Минск : Харвест, 1999. 1600 с.

1112. Соловьев В. Спор о справедливости. М. : ЭКСМО-ПРЕСС; Харьков : Фолио, 1999. 864 с.

1113. Соловьев В. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. Минск: Харвест, 1999. 912 с.

1114. Солодух Адам. Митрополит А. Шептицький і унії стичні змагання на Білій Русі. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 88–93.

1115. Сохань Галина. Андрей Шептицький і благодійництво: бачення з перспективи часу. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 32–33.

1116. Спомини з тернової дороги Преосвященного Митрополита Андрея гр. Шептицького. Львів, 1917. Ч. 16. 64 с.

1117. Станкевич А. Мой успамін аб Мітраполіту Андрэю Шэпціцкім. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 49–50.

1118. Старка В. Духовна спадщина Андрея Шептицького як джерело вивчення повсякденного життя західноукраїнського селянства у 1939–1946 рр. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та суспільних реалій*. Тернопіль, 2015. С. 50–53.

1119. Стасюк Олександра. Еволюція ідейно-політичних орієнтирів ОУН. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич,

упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 56–77.

1120. Стасюк Олександра. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: україно-польські стосунки. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 171–188.

1121. Стеблецький С. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. Мюнхен : Українське католицьке видавництво, 1954. 104 с.

1122. Стеблій Ф. Духовний П'ємонт українців. *Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів : Центр Європи, 1998. С. 205–222.

1123. Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у під львівських українських селах (березень – липень 1944 р.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: україно-польські стосунки. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 304–344.

1124. Стемпень С. Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Українського Католицького університету*. Ч. 2. Серія: Історія. Вип. 1. Львів, 2010. С. 191–208.

1125. Стемпень С. Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-католицької церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. Ковчег. Ч. 4. Львів, 2003. С. 86–100.

1126. Стемпень С. Організація та територіальна структура Перемиської греко-католицької єпархії за владцтва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917–1946). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / за ред. С. Заброварного ; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль, Львів, 2003. С. 195–233.

1127. Стемпень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій і спроба діалогу. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ : Либідь, 1993. С. 211–222.

1128. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (До 130-ї річниці від дня народження Андрея Шептицького). *Українська культура*. 1995. № 7–8. С. 8–10.

1129. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (Про шлях графа і доктора юрид. наук Романа Шептицького до митрополита укр. греко-католицької церкви Андрея). *Слово і час*. 1995. № 7. С. 6–10.

1130. Степовик Д. Андрей Шептицький. *Історичний календар 2000*. Київ, 1999. Вип. 6. С. 204.

1131. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православ'я. *Пам'ять століть*. 1998. № 2. С. 123–126.

1132. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православ'я. *Київ. старовина*. 1992. № 3. С. 70–73.

1133. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.

1134. Стефанів В. Дискусія між Греко-католицькою церквою та Організацією українських націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920–1930-х роках. *Український визвольний рух*. 2008. № 12. С. 286–297.

1135. Стефанів Василь. Ставлення Андрея Шептицького до військово-політичної діяльності УВО, ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. Львів, 2018.

1136. С. 356–361.

1137. Стефанюк Галина. Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 327–332.

1138. Стеценко В. Особливості томістичної філософської теології А. Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 32–40.

1139. Стеценко В. Особливості філософської теології митрополита А. Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 48–53.

1140. Стеценко В. Особливості філософування про Бога і людину А. Шептицького та Й. Сліпого. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упорядкування О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*. Львів, 2013. Кн. 2. С. 306–317.

1141. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Передмова Дмитра Донцова. Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1967. 467 с.

1142. Стоколос Н. Коли митрополитові залишилось 44 дні життя: до 60 річчя від смерті митрополита А. Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 9. С. 20–26.

1143. Стоцький Я. Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі 1712–1996. Львів, 1997. 216 с

1144. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ : Акорд, 1994. 143 с.

1145. Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939). Коломия : Вік, 1995. 173 с.

1146. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

1147. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Москва, 1996. 512 с.

1148. Сулея В. Юзеф Пілсудський / переклад з польської Миколи Яковини. Київ : Дух і Літера, 2018. 528 с.

1149. Сурмай І. Культурне меценатство Андрея Шептицького як практична реалізація ідеї української ідентичності. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 53–55.

1150. Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 175–179.

1151. Сурмач О. Внутрішньоцерковне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*. Збірник наукових статей. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2000. Т. 4. С. 175–179.

1152. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. Вип. 2. С. 185–187.

1153. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941–1944). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 185–187.

1154. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939–1941). *1939 рік в історичній долі України і українців*. Львів, 2001. С. 168–175.

1155. Сурмач О. Діяльність митрополита А. Шептицького в роки німецької окупації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 132–136.

1156. Сурмач О. Дні кривавих свастик. Львів : СПОЛОМ, 2005. 176 с.

1157. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941–1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. № 4 (10). С. 72–78.

1158. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941–1943 рр.). *Київська Церква*. 2000. № 4. С. 72–78.

1159. Сурмач О. І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 – Історія України. Львів, 2001. 23 с.

1160. Сурмач О. Й. Сліпий на чолі Греко-Католицької Богословської Академії. *Історія релігій в Україні* : тези повідомлень VIII Міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 р.). Львів, 1998. С. 257–259.

1161. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький і український національно-визвольний рух у період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 101–113.

1162. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький у часі німецької окупації. *Історія релігій в Україні* : тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12–14 травня 1997 р.). Львів, 1997. С. 188–189.

1163. Сурмач О. Погляди митрополита А. Шептицького на питання єдності церкви і нації в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Духовність. Культура. Пам'ять* : тези Міжнародної наукової конференції. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 55–57.

1164. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2000. № 15. С. 59–67.

1165. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2000. № 15. С. 59–67.

1166. Сурмач О. Роль УГКЦ у порятунку євреїв під час німецької окупації. *Науковий вісник Ужгородського державного університету*. Ужгород : УДУ, 2000. Вип. 5. С. 126–129.

1167. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні* : тези повідомлень IX Міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1999 р.). Львів, 1999. Кн. II. С. 161–163.

1168. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Львів, 1999. Кн. 2. С. 161–163.

1169. Сурмач О. Структурна реорганізація УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні* : тези повідомлень X Міжнародного круглого столу (Львів, 16–19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. I. С. 364–370.

1170. Сурмач О., Малик Я. Й. Преса про діяльність української Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941–1944 р.). *Українська періодика: Історія і сучасність*. П'ята всеукраїнська науково-теоретична конференція 27–28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С. 169–179.

1171. Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169–179.

1172. Сурмач Оксана. Соціально-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Вип. 7).* Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 244–254.
1173. Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Сторінки історії України : посібник для вчителів.* Київ : Освіта, 1992. С. 318–334.
1174. Суханова Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. «Я буду за вас молитися!»: (Про митрополита А. Шептицького). *Людина і світ.* 1990. № 11. С. 40–48.
1175. Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Дзвін.* 1991. № 1. С. 89–96.
1176. Сушко О. За що Галицький Митрополит Андрей Гр. Шептицький мучиться в московській неволі? Вінніпег, 1914. 32 с.
1177. Схрейверс Йосиф. Основання Чина оо. Редemptористів схід. Обряду. *Богословія: науковий тримісячник.* 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 51–55.
1178. Тершаковець М. Марк'ян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2021. 464 с.
1179. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 1996. 546 с.
1180. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2000. 305 с.
1181. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2003. 349 с.
1182. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2001. 281 с.
1183. Тиміш Л. Історико-церковні дослідження митрополита Андрея Шептицького. *Духовність. Культура. Пам'ять : тези Міжнародної наукової конференції.* Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 58–60.
1184. Тиміш Л. Внесок митрополита Андрея (Шептицького) у дослідження історії української Церкви. *Історія релігій в Україні.* Науковий щорічник. 2010 рік. Львів : Логос, 2010. Книга 1. С. 798–803.
1185. Тиміш Л. І. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблем формування архівно-джерельної бази дослідження історії української Церкви). *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. V. Дрогобич, 2001. С. 222–235.
1186. Тиміш Л. І. Дослідження проблем з історії української Церкви вченими Ставропільського інституту (міжвоєнний період). *Історія релігій в Україні : матеріали XIII Міжн. наук. конф.* (Львів, 20–22 травня 2003 р.). Кн. 1. Львів, 2003. С. 574–578.
1187. Тиміш Л. І. Наукові семінари Миколи Чубатого в Греко-католицькій Богословській академії (до питання про розвиток церковно-історичних досліджень у міжвоєнному Львові). *Вісник Київського університету. Історія.* Київ, 2001. Вип. 58. С. 66–70.
1188. Тиміш Л. І. Церковно-історичні дослідження у міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні : матеріали X Міжнар. наук. конф.* (Львів, 16–19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. 1. С. 375–378.
1189. Тимочко О. І., Петрик О. І., Петрик Л. В., Тимочко-Волошин Р. І. Професор Маріан Панчишин і Митрополит Андрей Шептицький: штрихи до взаємин. *XV конгрес СФУЛТ, м. Чернівці, 16–18 жовтня 2014 року. Українські медичні вісті,* Т. 11. Ч. 1–4. Чернівці, Київ, Чикаго, 2014. С. 458.
1190. Тимчишин Б. М. Митрополит Андрей Шептицький про роль сімі у державотворчому процесі. *Історичні записки. Серія: Історичне релігієзнавство.* Вип. 3. Львів, 2010. С. 243–253.
1191. Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / упор. В. Пашук. Львів, 1999. 272 с.
1192. Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність. *Науковий альманах.* Ч. 1. Львів, 2001. С. 168–169.
1193. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег.* Ч. 1. Львів, 1993. С. 101–112.
1194. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Хроніка 2000.* 2012. Вип. 3 (93). С. 255–275.
1195. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Варшавські українознавчі записки.* Зошит 1. С. 194–206.
1196. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак.* Число 1. Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 109–121.
1197. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України: Т. 2.* Репресована церква. Дрогобич : Відродження, 1994. С. 29–37.
1198. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України.* Дрогобич : Відродження. Т. 2: Репресована Церква, 1994. 528 с.
1199. Томин Ю. Митрополит А. Шептицький і Велеградські конгреси. *Спадицина митрополита Андрея Шептицького в національному*

й духовному відродженні України. Івано-Франківськ : Плай, 2000. С. 90–95.

1200. Топільницька М., Бережанська Х. Митрополит А. Шептицький – засновник «Народної лічниці». *Досягнення сучасної медицини* : матеріали 76-ї загальноуніверситетської студентської наукової конференції, Львів, 16–17 квітня 2015 р. Львів, 2015. С. 292.

1201. Третяк Л. Місце Греко-католицької церкви в суспільно-політичному житті Польщі: 1944–1947 роки. *Наукові записки. Історичні науки. Вип. 9* : матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22–23 травня 2006 р.). Острог, 2007. С. 333–339.

1202. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х рр. XIX ст. до 1939 р.). Київ, 1997. 419 с.

1203. Трільовський К. З мого життя. Київ, Едмонтон, Торонто : Канадський Інститут Українських Студій, 1999. 298 с.

1204. Турій О. «Попи і хлопи»: Соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття. *Ковчег. Ч. 3*. Львів, 2001. С. 296–321.

1205. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег. Ч. 4*. Львів, 2003. С. 67–85.

1206. Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній ідентифікації українців Галичини в середині XIX століття. *Записки НТШ. Т. ССXXXIII*. Львів : НТШ, 1997. С. 67–99.

1207. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX ст. *Ковчег. Ч. 2*. Львів, 2000. С. 115–148.

1208. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. М. : Весь мир, 2004. 544 с.

1209. Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. Вип. I: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / за заг. ред. А. Колодного (гол. ред.), О. Реєнта, П. Яроцького, Я. Филипович, С. Кияка. Івано-Франківськ, Київ, 2008. 576 с.

1210. Україна крізь віки: Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.

1211. Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

1212. Україна крізь віки: Т. 12. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

1213. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. ; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

1214. Українська дивізія «Галичина» (матеріали до історії). Торонто, Нью-Йорк, 1990. 125 с.

1215. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вступна стаття І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ : Либідь, 1993. 592 с.; іл.

1216. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. Київ : НІСД, 2003. 632 с.

1217. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3 кн. Кн. 2. Київ : Либідь, 1994. 258 с.

1218. Унія в Америці: причинок до відносин Руської церкви. Відповідь гр. Шептицькому, митрополитові львівському гр. кат. Обряду на его посланіє з 20 августа 1902. Нью-Йорк, 1902. 74 с.

1219. Утриско О. Спогади про Академічну гімназію з 1900–1901 рр. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости. 1878–1978. Філадельфія, Мюнхен, 1978. С. 407–412.

1220. Федик Л. Б. Погляди митрополита Андрея Шептицького на геополітичне становище України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Політологія*. 2015. № 5. С. 177–186.

1221. Федик Л. Позиція християнських церков та релігійних організацій щодо етнічних взаємин у Галичині (1919–1930 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Вип. 10–11. Івано-Франківськ, 2017. С. 324–332.

1222. Федик Л. Роль Андрея Шептицького у формуванні національної свідомості українського населення Галичини міжвоєнного періоду. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль* : матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. С. 67–69.

1223. Федик І. Українські патріоти: синтез духу і чину. Львів, 1998. С. 6–9.

1224. Федоренко В. Велет духу жорстокої доби. *Українська мова та література*. 2011. № 45–46. С. 100–102.

1225. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Видання 2-ге. Люблін : Futura, 1991. 362 с.

1226. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. 360 с.

1227. Федунь М. Андрей Шептицький у західноукраїнській літературі. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Вип. 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 338–345.

1228. Федунь М. Твори Андрея Шептицького в контексті української літератури: (Виступи, проповіді А. Шептицького і відображення їх у творах письменників. *Слово і час*. 2005. № 7. С. 56–60.

1229. Федунь Марія. «Князь Української Церкви» крізь призму праці Лонгіна Цегельського «Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності» (1937). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 34–35.*

1230. Филипович Л. Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 188–195.

1231. Филипович Л. Митрополити Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1989. С. 188–195.

1232. Франко І. Відрубність Галичини / упоряд. Ю. П. Винничук ; передмова М. Лозинського. Харків : Фоліо, 2021. 586 с.

1233. Франко І. Україна самостійна / упоряд. Ю. П. Винничук ; передмова В. Дорошенка. Харків : Фоліо, 2021. 586 с.

1234. Франко П. Святець і батько: до 150-річчя від дня народження Слуги Божого Митрополита графа Шептицького. 1865–1944. Львів : Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих, 2014. 98 с.

1235. Француженко-Вірний М. Митрополит граф Андрей Шептицький (29 липня 1865 – 1 листопада 1944). Про рід Шептицьких. *Великі митрополити України*. Київ : Смолоскип, 2013. С. 69–96.

1236. Фріс В. Рим і Патріярхати Сходу / переклад з німецької Олега Конкевича, Софії Матіяш, видання 2-ге, виправлене (Серія «Пам'ятки історично-богословської думки», випуск 2). Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2015. 416 с.

1237. Химка І.-П. Греко-католицька церква в Галичині в 1772–1918 роках. *Третій міжнародний конгрес українців*. Історія. Ч. І. Харків, 1996. С. 212–217.

1238. Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772–1918. *Ковчег*. Львів, 1993. Ч. 3. С. 74–80.

1239. Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772–1918. *Ковчег*: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 73–107.

1240. Химка І.-П. Християнство та радикальний націоналізм: Митрополит Андрей Шептицький та бандерівський рух. *Сільне*. Журнал соціальної критики. 2014. № 8. С. 165–178.

1241. Химка І.-П. Церква і держава в Україні: історична спадщина. *Церква і держава в Україні* : матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ : Право, 1996. С. 28–35.

1242. Хома І. Апостольський Престіл і Україна. 1919–1922. Рим, 1987. 134 с.

1243. Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. Рим, 1990. 466 с.

1244. Хомин П. Митрополит Андрій Шептицький як Апостольський Візитатор для Українців в Полудневій Америці. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 206–215.

1245. Хомин Петро. Свято відкриття Богословської Академії у Львові. *Богословія*: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 3–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1930. С. 205–214.

1246. Хомяк О. В. Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» (1943–2013 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 – Історія України. Київ, 2017. 261 с.

1247. Храплива-Щур Леся. Слуга Божий Андрей Шептицький Митрополит Києво-Галицький / Друге видання. Онтаріо : Товариство «Свята Софія», 1990. 36 с.

1248. Християнська робота. На підставі пастирських листів Високопреосвященного Митрополита Андрея Шептицького. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1919*. Філадельфія : стараннем і накладом сс. Василянок, 1919. С. 50–60.

1249. Цар І. Чудесні дарунки від Митрополита Андрея. Для вбогих духом / Видання 2-ге, доповнене. Львів : Папуга, 2002. 80 с.

1250. Царський в'язень. 1914–1917. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1921*. Філадельфія : стараннем і накладом сс. Василянок, 1921. С. 146–147.

1251. Цвенгрош Г. Митрополит Андрей Шептицький: 1918–1919. Львів : Місіонер, 1991. 38 с.

1252. Цвенгрош Г. Митрополит на сторожі держави. *Літопис Червоної калини*. 1994. Ч. 1–3 (32–33). С. 2–5.

1253. Цвенгрош Г. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. *Україна-Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість* : матеріали конференції. Київ : Либідь, 1993. С. 172–183.

1254. Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. *Польсько-українські студії* : матеріали наукової конференції. 29–31 травня 1992 р., м. Кам'янець-Подільський. Київ, 1993. С. 172–183.

1255. Цвенгрош Г. Рим і Україна: Апостольський престол і митрополит А. Шептицький у 1918–1919 рр. *Дзвін*. 1992. № 5–6. С. 107–113.

1256. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 р. Львів : Свічадо, 2003. 336 с.

1257. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд церковно-народної діяльності. Львів : Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1995. 77 с.

1258. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія : Америка, 1937. 62 с.

1259. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів : Місіонер, 1995. 80 с.

1260. Цегельський Лонгин. Митрополит Андрей Шептицький: короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія : Америка, 1937. 62 с.

1261. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.

1262. Цьольнер Еріх. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іванчук. Львів : Літопис, 2001. 712 с.

1263. Цьонка Ю. Слідами молодости (Спогад). *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. Філадельфія, Мюнхен, 1978. С. 435–440.

1264. Цьорох М. Саломія. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіянок. Рим, 1964. 255 с.

1265. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіянок / 2-ге видання. Рим : Видавництво ОО. Василіянок, 1964. 255 с.

1266. Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 439–446.

1267. Червінська Інна, Червінський Андрій. Соціокультурні детермінанти духовної спадщини митрополита Андрія Шептицького. *Андрій Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Вип. 7). Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 106–115.

1268. Чернецький Є. Шептицькі. *День*. 2012. 5–6 жовтня. С. 7.

1269. Черченко Ю. А. Шептицький Андрей (29.07.1865 – 01.11.1944). *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2013. С. 631–633.

1270. Чижова І. Діяльність українських клерикальних партій Галичини в 1896–1939 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 25. 2019. С. 33–38.

1271. Чолган І. Дванадцять львівських оповідань. Київ, 1993. С. 92–102.

1272. Чорновол І. Митрополит Андрей Шептицький у спогадах Олександра Барвінського. *Київська церква*. 2001. № 2–3. С. 287–293.

1273. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 288 с.

1274. Чорнописька Вікторія. Внесок митрополита Андрія Шептицького у розвиток східного чернецтва. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 36–37.

1275. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні : у 2-х т. Рим; Нью-Йорк : Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965–1976. Т. 1. 816 с.

1276. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні : у 2-х т. Рим; Нью-Йорк : Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965–1976. Т. 2. 264 с.

1277. Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України. *Патріярхат*. 2007. № 3. С. 12–14.

1278. Чубатий М. Митрополит Андрей та православний світ. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 123–136.

1279. Чубукова Т. Андрей Шептицький: Визначні постаті України. *Історія в школах України*. 2009. № 10. С. 25–28.

1280. Чубукова Т. О. Історія першої половини ХХ століття в особах: Навчальний посібник для профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку. Київ : Педагогічна думка, 2012. 128 с.

1281. Шаблій О. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. Париж, Львів, 1996. 704 с.
1282. Шайкан В. Анексія Західноукраїнських земель Радянським Союзом на початку Другої світової війни. Ідеологічний аспект. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 113–119.
1283. Шайкан Валентина. Сучасні рефлексії на книгу Ричарда Ландвера «Боротьба за свободу. Український добровольчий підрозділ Ваффен-СС». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 623–630.
1284. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис. IX ст. – 1920. Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1992. 292 с.
1285. Шандор В. Спомини. Т. II: Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород : МПП «Гражда», 2000. 245 с.
1286. Шах С. Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений Тіням забутих Львовян). Частина 1 і 2. Мюнхен, 1955. 267 с.
1287. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Часть 3. «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія». Мюнхен, 1956. 352 с.
1288. Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українське суспільство. Львів, 1993. 51 с.
1289. Швець І. Газетна періодика як джерело дослідження діяльності Андрея Шептицького. *Українська біографістика*. 2018. № 16. С. 286–297.
1290. Шевців І. Парафія Св. Андрія в Сідней. 1948–1998. Історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней, Львів, 1999. 908 с.
1291. Шевців Іван. Парафія Св. Андрія в Сідней 1948–1998 рр.: історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней, Львів, 1999. 907 с.
1292. Шевченко О. Окремі аспекти меценатської діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 60–62.
1293. Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана у середині 1920-х років. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2008. Вип. 1. С. 123–129.

1294. Шептицька Л. Б. Діяльність С. Барана у роки Першої світової війни. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. 2007. Випуски 12–13. С. 205–211.
1295. Шептицька Л. Б. Степан Баран: державотворча діяльність (1918–1921). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2007. Вип. 2. С. 59–64.
1296. Шептицька Л. Б., Захарчин Н. Г. Боротьба за Українську православну церкву у міжвоєнний період. *Інтелігенція і влада*. 2015. Вип. 32. С. 359–368.
1297. Шептицька Л. Баран Степан. *Західно-Українська народна республіка. 1938–1939. Уряди. Постаті* / головний редактор – Ярослав Ісаєвич ; упорядники: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. С. 23–47.
1298. Шептицька Любов. Парламентська діяльність Степана Барана (1928–1939). *Галичина*. 2006. Вип. 12. С. 132–144.
1299. Шептицька Любов. Степан Баран – державний секретар земельних справ ЗУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 571–577.
1300. Шептицький від А до Я / тексти: Галина Терещук, Оксана Думанська ; графічне опрацювання: Романа Романишин, Андрій Лесів. Львів : ВСЛ, 2015.
1301. Шептицький Климентій. Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1–4. Львів : Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 150–163.
1302. Шептицький Ян. К. Отець Климентій Шептицький: Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / перекл. з польської Надії Пікулик, Любомира Сеника; перекл. з французької Жінет Максимович. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1996. 95 с.
1303. Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософська думка*. 2007. № 1. С. 60–69.
1304. Шеремета О. Філософський контекст соціальних ідей митрополита Андрея Шептицького. *Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть*: Зб. тез і текстів виступів на VI міжнародній науково-теоретичній конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, 16 квітня 2008 р., Тернопіль. Ч. 2: Загальні проблеми гуманітарних наук / відп. ред. З. В. Гуцайлюк. Тернопіль, ТОВ «АСТОН», 2008. 196 с. С. 182.
1305. Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. № 1. 2007. С. 60–68;

1306. Шеремета О. Ю. Етичні ідеї Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст.: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. : 09.00.05 – Історія філософії. Київ, 2010. 20 с.

1307. Шеремета О. Ю. Ідея совісті в релігійно-філософській думці митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 69. Київ, 2008. С. 158–167.

1308. Шеремета О. Ю. Совість як етична ідея у творчості Шептицького. *Традиція і культура. Моральна традиція: інваріантність та поліфонічність*: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 30 лист. – 1 груд., 2007 р.) / Асоціація «Новий Акрополь». Київ, 2007. ч. 2. 52 с. С. 1–2.

1309. Шеремета О. Ю. Соціальні ідеї митрополита Шептицького у релігійно-філософському контексті. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 84. Київ, 2009. С. 101–110.

1310. Шеремета О. Ю. Спільне добро народу, держави, церкви в розумінні митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 72. Київ, 2008. С. 136–145.

1311. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. М.: Издательство Эксмо, 2003. 608 с.

1312. Шкільник М. Ц. К. Академічна гімназія. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. Філадельфія, Мюнхен, 1978. С. 413–424.

1313. Шкрабюк Петро. Іван Франко і митрополит Андрей Шептицький на тлі взаємин аристократської та демократичної еліт. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. 2007. Вип. 30. С. 116–122.

1314. Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 2–3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 162–179; *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262–273; *Богословія*: науковий тримісячник. 1936. Т. XIV. Кн. 1–4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1936. С. 237–250; *Богословія*: науковий тримісячник. 1937. Т. XV. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1937. С. 253–263.

1315. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.

1316. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. 352 с.

1317. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1981. 384 с.

1318. Шуст Р. Шептицький Андрей. С. 1085–1087. *Довідник з історії України (А–Я)*: посібн. для середн. загальноос. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.

1319. Щербяк Юрій. Просвітительська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Вип. 19. Ч. 1. С. 264–270.

1320. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: Довідник*. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8–15.

1321. Юшкевич В. В. Українська греко-католицька церква у суспільно-політичному житті українців Північної Америки у 1870–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 09. 00. 12. Київ, 2011. 19 с.

1322. Я з вами по всі дні і до кінця світу. Блаженніший Патріарх Йосиф Сліпий (1892–1984). Бібліографічний покажчик / керівник проекту та науковий редактор В. Вітенко; редактор Г. Жовтко. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 272 с.

1323. Яневський Д., Бандера. Шухевич. Мельник. Коновалець. Стецько. Сташинський. Судоплатов. Портрет на тлі епохи. Харків: Фолю, 2021. 506 с.

1324. Яневський Д., Грушевський, Скоропадський, Петлюра. Харків: Фолю, 2020. 795 с. (Великий науковий проект).

1325. Яневський Д., Б. Проект «Україна». 30 червня 1941 року, акція Ярослава Стецька. Харків: Фолю, 2013. 283 с.

1326. Яневський Д., Красовицький О. 10 розмов про історію України. Харків: Фолю, 2022. 349 с.

1327. Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василіанської церкви, монастиря, друкарні. Львів: Місіонер, 2000. 32 с.

1328. Ярмусь С. Причинки до мислі про сучасне душ пастирство. Вінніпег, 1975. 81 с.

1329. Яроцький П. Митрополит Андрей Шептицький між церквою і політикою. *Людина і світ*. 1999. №. 11. С. 49–54.

1330. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. XX ст.). Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. 184 с.

1331. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстирра, 1995. 176 с.

1332. Яргись А. Концепція українського державотворення у богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 49–54.

1333. Яцишин І. Внесок Української Греко-Католицької церкви у виховання патріотичного світогляду галицької молоді. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип. 21. 2009. С. 185–188.

1334. Яцишин І. Церковно-партійна взаємодія у виборах у Західній Україні у міжвоєнний період. *Українська національна ідея та перспективи розвитку*. Вип. 20. 2008. С. 163–166.

1335. Яцків Леся. Моральні настанови митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 38–39.*

1336. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні, 1941–1944 рр. Торонто, 1989. 356 с.

1337. Bihl W. Sheptytskyi and the Austrian Government. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 15–28.

1338. Bilaniuk Petro. Sheptytskyis Theological Thought. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 165–183.

1339. Bociurkiw Bohdan R. Sheptytskyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 101–123.

1340. Budurowycz Bohdan. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement after 1914. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 47–74.

1341. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa, 2001 S. 30–307.

1342. Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4. Przemyśl, 1998. S. 312–318.

1343. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Houdmills, 1988. 360 p.

1344. Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900. *Canadian Slavonic Papers*. 1979. N 21 (1). P. 1–14.

1345. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal-Kingston (Ontario), 1999. 236 p.

1346. Himka J.-P. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772–1918. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. N 8 (3–4). P. 426–452.

1347. Himka J.-P. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement before 1914. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 29–46.

1348. Hrynchyshyn Michael. Western Historiography and Future Research. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 421–436.

1349. Husar Lubomyr. Sheptytskyi and Ecumenism. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 185–200.

1350. Jurkiewicz Jarosław. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918–1939. Warszawa, 1958. 313 s.

1351. Kazymyra Bohdan. Sheptytskyi and Ukrainians in Canada. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 329–348.

1352. Keleher Brian R. Sheptytskyi and Three Converts from the West. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 227–243.

1353. Krasowski Krzysztof. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. Warszawa; Poznań. 288 s.

1354. Krawchuk Andrii. Sheptytskyi and the Ethics of Christian Social Action. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian

Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 247–268.

1355. Lewin Kurt I. Metropolitan Andrei Sheptytskyi During the Years 1942–1944: Recollections of an Eyewitness. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 449–453.

1356. Łubieński Henryk. Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich. Warszawa, 1935. 213 s.

1357. Marusyn Mirosław S. The Servant of God Metropolitan Andrei A Tribute on the Fortieth Anniversary of His Death. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 445–447.

1358. Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, Ye. B. Kish etc. (SENSE). Lviv, Torun : Liha-Pres, 2019. 212 p.

1359. Mudrak Myroslava M. Sheptytskyi as Patron of the Arts. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 289–306.

1360. Muzyczka Ivan. Sheptytskyi in the Russian Empire. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 313–327.

1361. Pekar Athanasius B. Sheptytskyi and the Carpatho-Ruthenians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 363–374.

1362. Pelikan J. The Church between East and West: The Context of Sheptytkis Thought. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 1–12.

1363. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1994. 430 s.

1364. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1996. 336 s.

1365. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele powszechnym. Przemyśl, 2000. 568 s.

1366. Popiński K., Kokurin A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995. S. 7–74, 98–104.

1367. Pospishil Victor Y. Sheptytskyi and Liturgical Reform. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 201–225.

1368. Procko Bohdan P. Sheptytskyi and Ukrainians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 349–362.

1369. Prus Edward. Władysław świętojurski. Warszawa, 1985. 286 s.

1370. Redlich Shimon. Sheptytskyi and the Jews During World War II. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 145–162.

1371. Rublowa N. Świadectwo wiary... Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5. Przemyśl, 2000. S. 123–127.

1372. Rzemieniuk F. Unicy Polscy. 1596–1946. Siedlce, 1998. 286 s.

1373. Savaryn Peter. Toronto Conference on Andrei Sheptytskyi. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 441–444.

1374. Sheremeta O. Metropolitan A. Sheptytsky's religious ethics views and his trials in overcoming communism. *Democracy vs. Authoritarianism: Abstracts IV Warsaw East European Conference* (Warsaw, July 15–18, 2007) / Warsaw University, Centre for East European Studies. Warsaw : Duo-Studio, 2007. 103 s. S. 74.

1375. Sirka Slusarczuk Ann. Sheptytskyi in Education and Philanthropy. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 269–287.

1376. Sliwa W. Kościół grecko-katolicki w Polsce w latach 1918–1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / Red. Z. Zilinski, S. Wilka. Lublin, 1981. S. 149–164.

1377. Soczyński Roman. 400-lecie Unii Breskiej. 1596–1996. Warszawa, 1996. 232 s.

1378. Stehle Hansjakob. Sheptytskyi and the German Regime. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 125–144.

1379. Torzecki R. Metropolita Andrej Szeptycki. *Znak*. 1988. N 9. S. 55–63.

1380. Torzecki Ryszard. Sheptytskyi and Polish Society. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 75–98.

1381. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989). T. 1 / Pod red. R. Drozda. Slupsk, Warszawa, 2000. S. 159–184.

1382. Umiński Józef. Historiografm Kościelna (stan badań i wazniejsze postulaty). *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1937. R. LI. S. 329–332.

1383. Waschuk Roman. The Symbol of Sheptytskyi in Soviet Ideology. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 407–420.

1384. Zieba Andrzej A. Sheptytskyi in Polish Public Opinion. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 377–405.

1385. Zieba Andrzej A. Szeptycki / Sheptytskyi Genealogy. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 437–439.

SUMMARY

Greek Catholicism, as a social product of the internal development of Ukrainian Christianity, organically synthesized the Eastern and Western Christian traditions and rather prominently displayed Ukrainian national and cultural identity in Central and Eastern Europe. It enabled Western Ukrainians to remain Orthodox for five centuries in faith and traditions, Catholics in love, and God-saved in the hope of ethno-spiritual liberation and unification of the lands. The revival of the Ukrainian Church on national and cultural grounds was not through reformation of Christian doctrine and church separatism, as it was in Germany, England and Russia, but through reconciliation of Eastern and Western Christianity, on the basis of the synthesis of all major church traditions, the assimilation of European social and historical experience.

In the first half of the XIX century, the Greek Catholic Church initiated and most of all contributed to the acceleration of the national identity of Western Ukrainians. Thanks to the clergy, its patriotic agitation from the altar and enlightenment activity in the second half of the century, national “awakening” was achieved in the Western Ukrainian lands.

At the turn of the XIX–XX centuries, the Greek Catholic clergy of Galicia gave way to the secular elite in the national movement. However, this generally had a positive effect on the church structure, as it forced the hierarchs to undertake the strengthening of their own spiritual and organizational foundations, which required purification from both Polish-Latin and Moscovite influences.

The coming of Stanislaviv Bishop Andrej Sheptytsky to the Metropolitan throne in 1901 balanced and even strengthened the role of the clergy.

However, at the turn of the century a new generation of clergymen began to emerge – public figures, who realized the need to fight for the national and political sovereignty of Ukraine, and consequently the separation of the Ukrainian lands from the Polish lands, the introduction of universal right to vote

and the equality of the Ukrainian language. It is quite natural that the priesthood was represented in the Galician Sejm and the in the Vienna Parliament.

Thanks to the personal involvement of Metropolitan Andrey Sheptytsky in the Liberation Competitions of 1914–1923, the Church was able to restore its social authority. As part of the representative revolutionary parliament – the Ukrainian National Council, the Church deputies became the creators of the Western Ukrainian People's Republic.

During the interwar period, the Greek Catholic Church restored the status of an independent moral, spiritual and social force that was closely linked to the national liberation movement – primarily to the centrist UNDO. The documented material confirms that in the interwar period the Greek Catholic Church, including its scientific, educational and publishing structures, its three thousand parishes were centers of national patriotic activity, becoming the spiritual foundation of the national liberation movement in Western Ukraine.

During the Second World War, the policy of the German occupation authorities against the Greek Catholic Church in the Metropolitanate of Galicia and in the part of the Przemyśl Eparchy was due to the need for a positive influence on the Western Ukrainian population in order to carry out practical measures for the exploitation of the rich natural resources. The activities of churches in Ukraine were not prohibited. However, the Metropolitan Ordinary Council (not counting individual statements of a tactical character) treated Hitler's occupation, including the mass executions of Ukrainians, Poles and Jews of the region, as a global threat and a threat to the Greek Catholic Church in particular.

The policy of "Sovietization" of the western region of Ukraine in the 1940s caused new ethno-confessional transformations, the collapse of the established religious-church complex. In response to the decision of the Lviv "council" in 1946, the UGCC goes underground and continues pastoral activity in the new conditions.

Until 1988, the official government of the UkrSSR-USSR implemented a policy of forced secularization of the population. The political defeat of the pro-communist forces in the 1990 local elections in the Lviv, Ivano-Frankivsk and Ternopil regions marked the

beginning of a period of religious pluralism. On the statewide level, the religious pluralism of society was proclaimed in 1991, the time of independence. However, the sharp departure of the state authorities from the traditional church-religious policy until recent time was caused not so much by the democratic principles of its statements as by the real threat of significant social upheaval on the ethno-religious ground.

The current leadership of the church believes that the purpose of the ecumenical movement is to create a Patriarchate of the Ukrainian Church, which should be based on national churches – Orthodox and Greek Catholic. The UGCC, relying on Christian values and moral foundations for centuries, seeks to nurture not only a rich spiritually but also a nationally conscious person by forming a system of ideas and values that can be accepted by society as the basic conditions for its revival. Much attention is paid to the revival of the traditional values of the Ukrainian family, which needs special attention from both the church and the state. In general, the Ukrainian Greek Catholic Church uses all the means available in its arsenal to elevate the national dignity of Ukrainians, to restore historical memory, to assert the spiritual unity and statehood of an independent Ukraine.

In the XX century, one of the most prominent figures of Ukrainian history was undoubtedly Metropolitan of Galicia Andrey Sheptytsky. A prominent religious figure of the time, he played a significant role in the growth of self-awareness of the Ukrainian people. It is difficult to overestimate the contribution of Metropolitan to the education, science, cultural progress of the Ukrainians. Although his activity was spread primarily in the Western Ukraine, but it has resonated enormously with the rest of Ukrainian lands.

Andrey Sheptytsky is a prominent political figure of his time. Although he was raised in a polonized family, he had a clear Ukrainian-national position. However, his attitude towards different political parties and organizations was ambiguous. He, on the one hand, supported the formation of the Division "Halicia", which was part of the German Wehrmacht, and on the other, strongly condemned the terrorist act of OUN members against Polish Minister of Internal Affairs B. Pieracki. His attitude to the OUN and the UPA as a whole was ambiguous. Metropolitan was one of the first to urge

UPA soldiers to stop fighting against the Soviet troops, because he understood that this fight would accelerate and intensify repression against the Ukrainian people. His attitude to various political regimes (Austro-Hungarian, Polish, Soviet, German), which at different times prevailed in Galicia, was also ambiguous. Historical documents show that Metropolitan Andrey Sheptytsky was in opposition to all, no authority considered him a supporter. However, none of the occupying governments dared to repress him, because Sheptytsky was extremely popular and authoritative in not only Ukraine, but also all over the world.

The Greek Catholic Church in Transcarpathia, especially after appointment of D. Njaradi as Apostolic Administrator, continued to serve as a defender of Ukrainian statehood. Throughout the interwar period, cultural relations between Transcarpathia and Galicia did not end. The great merit in this, undoubtedly, belongs to Metropolitan Andrey Sheptytsky, who was well known in Transcarpathia; he has been there many times. Sheptytsky was one of the first political leaders in Galicia to congratulate the formation of an autonomous government headed by A. Voloshyn. Close relations were established between two prominent political, cultural and religious figures of the XX century.

In his cultural, educational, ecclesiastical and scientific activities, Andrey Sheptytsky relied on a well-reasoned, logically-argued, powerful theological and philosophical system of beliefs that he sought to bring to life. Metropolitan was also very interested in the problems of church and general history. He has done a lot in the field of archival studies and museum studies, personally financing them. However, it should be noted that despite the importance of his cultural, educational, pedagogical, scientific, social and political activity for the church and for him personally, it was still not the main one. Andrey Sheptytsky first of all was a Metropolitan, not a layman, but a religious person, and even if he went beyond purely church affairs in his actions, he acted like a Kniaz of the Church.

НОТАТКИ

Наукове видання

**МИКОЛА ВЕГЕШ, НАТАЛІЯ КОНЦУР-КАРАБІНОВИЧ,
ВАСИЛЬ МАРЧУК, МИКОЛА ПАЛІНЧАК**

**У СОБОРІ СВЯТОГО ЮРА
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ**

Монографія

Верстання *Юлія Семенченко*
Технічне редагування *Тетяна Штуова*
Дизайн обкладинки *Валерія Савельєва*

Г Е Л Ї В Е Т И К А
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку _____ р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 43,60. Наклад 300. Замовлення № 0422-068.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика» 65101,
Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел.: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідчення суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.